Георги Атанасов

ДОБРУДЖАНСКОТО ДЕСПОТСТВО

© Георги Атанасов – автор, 2009
© Издателство “Фабер”, 2009

ISBN: 978-954-400-128-5

Георги Атанасов

ДОБРУДЖАНСКОТО ДЕСПОТСТВО

КЪМ ПОЛИТИЧЕСКАТА, ЦЪРКОВНАТА, СТОПАНСКАТА И КУЛТУРНАТА ИСТОРИЯ НА ДОБРУДЖА ПРЕЗ XIV ВЕК

Georgi Atanasov

THE DESPOTIC DOMAIN OF DOBROUDJA

ABOUT THE POLITICAL, CLERICAL, ECONOMICAL AND CULTURAL HISTORY OF DOBROUDJA IN THE 14th CENTURY

Велико Търново, 2009

Посвещавам тази книга на изтъкнатите изследователи
на Добруджанското деспотство и историята
на Добруджа през XII-XV в.:

Проф. Петър Мутафчиев

Проф. Страшимир Димитров

Проф. Александър Кузев

Проф. Петре Дякону

Проф. Йордан Андреев

Светла им памет!

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение 7

Глава 1. Добруджа в навечерието на деспотата – демографско състояние, етнокултурни и политически процеси през XI – началото на XIV в. ...13

Глава 2. Формирането на Варненско-карвунска митрополия – основен ориентир за началото на Карвунския архонтат (деспотат)...................67

Глава 3. Началото на Карвунското феодално княжество (архонтат, деспотат) 76

Глава 4. Балик и Добротица. Добруджанското деспотство в средата и втората половина на XIV в. 90

Глава 5. Господин Тертер (Йоан?) и Дръстърското феодално княжество 133

Глава 6. Архонт–архонтат, деспот-деспотат, господин-господарство. Няколко хронологически и терминологични уточнения.....................150

Глава 7. Варненската митрополия през втората половина на XIV в. 162

Глава 8. Иванко и кончината на Добруджанското деспотство...........................183

Вместо Заключение или: Наследството на Добруджанското деспотство 221

Приложение I. Центровете на Добруджанското деспотство през XIV в. – археология, култура, изкуство, икономика, ресурси 231

Приложение II. Монети, монетарници и монетно обращение в Добруджанското деспотство...281

Приложение III. Християнските паметници в центровете на Добруджанското деспотство през XIV в. 316

Приложение IV. Скалният манастир до гр. Варна (Аладжа манастир) 371

Приложение V. Още веднъж за потеклото на гагаузите 401

Списък на ползваните извори 445

Списък на съкращенията...479

Цветно приложение 481

CONTENTS

Introduction 7

Chapter 1. Dobroudja on the eve of the despotic domain (the despotate) – demographical conditions, ethno-cultural and political processes in the 11th – the beginning of the 14th century 13

Chapter 2. The formation of the Varna-Karvounian metropolitan bishopric – a basic landmark for the commencement of a Karvounian archon's domain (archontate/despotate) 67

Chapter 3. The beginnings of the Karvounian feudal principality (archontate-despotate) 76

Chapter 4. Balick and Dobrotitsa – the Dobroudja despotic domain (despotate) in the middle and second half of the 14th century 90

Chapter 5. Master/Mr. Terter (Joan?) and the Drustar feudal principality 133

Chapter 6. Archon-archontate (archon's domain), despot-despotate (despotic domain), master-master's realm (master's domain). A few chronological and terminological specifications 150

Chapter 7. The Varna metropolitan bishopric in the second half of the 14th c. .. 162

Chapter 8. Ivanko and the demise of the Dobroudja despotic domain – the Dobroudja despotate 183

Instead of an Epilogue or: The legacy of the Dobroudja despotate 221

Supplement I. The centers of the Dobroudja despotic domain in the 14th c. The archaeological, cultural and artistic particulars of the despotate 231

Supplement II. Coins, mint houses and monetary circulation in the Dobroudja despotate 281

Supplement III. The Christian monuments in the centers of the Dobrodja despotate in the 14th c. 316

Supplement IV. The rocky monastery in the Varna vicinity – the Aladja Monastery.. 371

Supplement V. Once more about the descent of the Gaggaouzians 401

A list of used sources 445

A list of abbreviations 479

Color appendix 481

ВЪВЕДЕНИЕ

Добруджанското феодално княжество (архонтат, деспотат) вече над столетие предизвиква спорове и дискусии, поставя и умножава въпросителни – изобщо става въпрос за многопосочен научен проблем[1]. Той до голяма степен е затлачен поради политически конюнктури, които обслужвайки различни интереси обявяват деспотата за селджуко-огузка[2], гагаузка[3], проторумънска[4], ромейска[5] и пр. държава. И това на фона на една масова практика през втората половина на XIII и XIV в. в периферните гранични територии на Второто Българско царство да се еманципират самостойни феодални княжества с различна степен на автономия спрямо търновския цар, византийския василевс, по-късно и сръбския крал[6]. Забележително е, че въпреки стотиците публикации и обширни пасажи в монографични изследвания, посветени на Добротица, Иванко и въобще на Добруджа през XIV в. досега не е обнародвана монография, която да е изчерпателна и да обхваща целия спектър от проблеми по историята на Добруджанското деспотство – политически, икономически, религиозни, културни, етнодемографски и пр.

Първото подробно сведение за битието на автономна политическа формация с център Карвуна, от пролетта на 1346 г., дължим на византийския хронист и политик Йоан Кантакузин, съвременник на събитията[7]. Според него по молба на императрицата – регентка Анна Савойска – архонтът Балик изпраща братята си Добротица и Тодор да ѝ окажат военна помощ. Кога обаче е поставено началото на това политическо формирование, Балик ли е първият архонт или е основано при неизвестна по име личност, баща на Балик, Добротица и Тодор или някой друг, по какъв начин, кога и при какви обстоятелства тези земи са откъснати от територията на българското царство, какъв е статутът на владетелите и потеклото им, какви са взаимоотношенията и субординацията с търновския цар и пр. – все въпроси, които не са получили задоволителни отговори, но които са породили много, обикновено взаимно изключващи се хипотези.

Модерната европейска историческа наука регистрира имената на добруджанските господари, коментира някои техните действия и дори потеклото им още XVIII-XIX в. Но това се прави между другото – при въвеждане и коментар на съчиненията на византийските хронисти, основно Йоан Кантакузин, и написването на обобщаващи трудове по европейска, балканска и българска история. Тук изпъкват имената на М. Орбини, А. Гебхарди, Я. Енгел, К. Хопф, В. Хейд, Й. Райч, М. Дринов, А. Погодин, Ф. Браун, Миклошич, Ф. Успенски, специално К. Иречек, В. Златарски и много други. Обстоен библиографски преглед на авторите от XVIII-XIX в. в случая едва ли е нужен, защото няколкократно вече е правен от П. Мутафчиев и Н. Йорга[8]. Впрочем в съчиненията на изброените по-горе автори няма нещо особено оргинилно, освен преразказ на събитията по Йоан Кантакузин. Ако трябва да посочим по-сериозните достижения за изграждане на една цялостна представа за политическата история на Добруджа и Добруджанското феодално княжество (архонтат) през XIV в., те основно са дело на българската и румънската историческа наука от XX век. Тук изпъкват имената на българските учени П. Мутафчиев и В. Гюзелев, които в няколко основополагащи студии и монографии, въвеждат в обръщение и интерпретират писмените извори. Същевременно осветляват основните моменти от историята на Карвуна и карвунските господари Балик, Добротица и Иванко[9]. Изключително активни по темата са румънските автори Н. Йорга, С. Мойсил, Щ. Щефънеску, Ал. Булгару, С. Йосипеску, П. Дякону и др.[10]

Последните десетилетия, благодарение на П. Дякону[11], В. Гюзелев[12], Ив. Йорданов[13], Е. Оберлендер[14], Ив. Билярски[15], В. Игнатов[16] е дискутиран и донякъде осветен въпросът за Дръстърското феодално княжество на Тертер (Йоан-Иванко?), дъщерно образование на деспотата на Добротица. Едва последните години са направени по-цялостни опити за разкриване на религиозния живот в деспотата на Добротица, неговия предшественик и наследник[17]. Много е сторено и за археологическото проучване на крепостите, селищата, църквите, манастирите и монетното обръщение в центровете на деспотата по Черноморието – Калиакра[18], Каварна[19], Варна[20], Балчик[21], Кастрици[22], Кранево[23] и присъединените по-късно Дръстър[24], Пъкуюл луй Соаре[25], Ветрен[26], Провадия[27] и др.[28]. Прочее, почти няма значителен стационарен обект в границите на Добруджанското феодално княжество през XIV в., който да не е подлаган на системни археологически проучвания. Това дава възможност за изграждане на една по-цялостна и пълнокръвна картина на живота и процесите, протичали в региона през тази епоха.

На този фон би било грешно и на пръв поглед необосновано да се твърди, че Добруджанското деспотство е подценявана и слабо разработена тема. При по-внимателно взиране в литературата, обаче, прави впечатление, че с малки изключения неговата история е разглеждана по принцип в контекста на средновековната история на Добруджа, България, Румъния, Балканите или Черноморския регион. По-голяма част от публикациите визират по-частни проблеми или разглеждат отделни епизоди от миналото на деспотата. Затова едно специализирано монографично изследване, съсредоточено само върху историята на Добруджанското деспотство, от зараждането до кончината му, има своето място, дори и като опит за постановка на проблема. Най-после вече са натрупани изследвания от всякакъв характер, интерпретиращи проблема. Това дава възможност за една по-цялостна работа не само върху политическата, но и върху културната, религиозната и икономическата история на деспотата, в която да бъдат използвани както писмени, така и археологически, нумизматични и епиграфски източници.

Важно е и изясняването на един чисто терминологичен проблем. Повечето изследователи използват наименованието Добруджанско деспотство за целия период на съществуването му от средата до края на XIV в. Всъщност de jure такъв подход не е обоснован, защото само Добротица наистина е имал деспотска титла, докато за предшественика му Балик и наследника му Иванко това не може да се каже. След като обаче терминът Добруджанско деспотство се е наложил, тук ще спазя традицията, но ще го използвам по-скоро в качеството му на terminus tehnicus. Иначе, с подходящ коментар в основния текст ще се прави разлика между юридическото положение на Добруджанското деспотство при Балик (архонтат), Добротица (деспотат) и Иванко (феодално княжество?).

Накрая искам да изкажа специалните си благодарности за съдействитето, оказано ми от Община Силистра, Община Добрич, община Тервел, община Генерал Тошево, община Алфатар, община Тутракан, д-р Милен Врабевски, ст.н.с. д-р Валентин Плетньов, н.с. Игор Лазаренко, ст.н.с. д-р Валери Йотов и Ваня Павлова от Регионален Исторически музей Варна, на ст.н.с. д-р Бони Петрунова и н.с. Снежана Горянова от АИМ- БАН, на проф. д.и.н Николай Руссев от ВАШ-Кишинев и Тараклийски Университет, Иван Бъчваров – директор на РИМ – Силистра, на Диана Борисова – директор на РИМ – Добрич, Дарина Мирчева – директор на музея в Каварна, Радостина Господинова – директор на музея в Балчик, на авторът на корицата Атанас Атанасов, на преводачите на резюметата Миглена Плетньова и Цветанка Павлова-Бъчварова, на коректора гл. ас. Ванушка Димитрова и най-сетне на научния редактор и мой приятел доц. д-р Пламен Павлов.

Бележки

[1] **P. Mutafcіev.** Dobrotic, Dobritica et la Dobrudza. – Revue des études slaves, 7, 1927, p. 27-35; **П. Мутафчиев.** Добруджа в миналото. В: Съчинения на проф. П. Мутафчиев, т. IV. Добруджа. София, 1947, с. 13-91; **П. Мутафчиев.** Добротич-Добротица и Добруджа. – В: Избрани произведения, Т. II. София, 1973, с. 104-119; **N. Jorga.** Veneția in Marea Neagră. I. Dobrotici. – Analele Academiei romăne, II, T. XXXVI, 1913-1914. Bucurşti, 1914, p. 1043-1070; **N. Jorga.** Dobrotitsch (Dobrotica, Dobrotici) quelques observation. – Revue historique de Sud-Est europeen, V, 4-6, 1928, p. 113-136; **C. Moisil.** Dobrotici şi Mircea cel Batrin. In: Dobrugea –cinzeci ani de viața românească. Bucurşti, 1928; **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Din istoria Dobrodgei. 3. Bucureşti, 1971, p. 343-361; **P. Diaconu.** O formatiune statula la Dunarea de Jos la sfirşitul al XIV-lea neconescuta pina in present. – SCIV, 2, 1978, p. 185-201; **P. Diaconu.** Contribuție la cunoaşterea monedelor lui Ioan Terter, despotul țării Dristrei. – Cercatari numismatice Muzeul National de Istorie, 3, 1980, p. 73-76; **M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru.** La seigneurie de Dobrotići, fief de Byzance. – ACIEB, XIV, 1975, p. 13-20; **В. Гюзелев.** Chronicon Mesembriae (Бележки върху историята на българското Черноморие в периода 1366-1448 г.). – ГСУ-ИФ, LXVI, 3, 1975; **Е. Тодорова.** Отношенията на Добротица с генуезците. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 118; **Ив. Йорданов.** Монетосечене на българските владетели в Добруджа. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 119-130; **V. Eskenasy.** Notes consernant l’histoire du litoral oust de la Mer Noire: Dobrotich et ses relations avec Génes. – RRH, 2, 1982; **S. Iosipescu.** Balica, Dobrotiă, Ioancu. Bucurşti, 1985; **В. Игнатов.** Към историята на Карвунската средновековна област (XIII-XIV в.). – Добруджа, 4, 1987, с. 19-28; **В. Игнатов.** Оше веднъж за деспот Йоан Тертер. – ИПр, 3, 1993, с. 138-142; **P. Diaconu.** Cumani şi familiei lui Dobrotița. – Revista istorică, 3-4, 1994, p. 228; **P. Diaconu.** Originea numelei Dobrogea. – Buletinul Bibliotecii Române, XVII, 1992-1993, p. 233-240; **P. Diaconu.** Carbona,

Cavarna, la contrée de Carvouna. – Dacia, XXXVII, 1993, p. 301-305; **Ив. Билярски.** Деспот Йоан Тертер (40-те – 90-те години на XIV столетие). – Исторически преглед (ИПр), 10, 1992, с. 3-23; **Ив. Билярски.** Пак за добреджанските тертеровци. – ИПр, 3, 1993, с. 143-147; **В. Гюзелев.** Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII-началото на XV век.). София, 1995, с. 41 сл.; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа, 2. Средновековие, Велико Търново, 2004, с. 224 сл; **Iv. Biliarsky**. The Despots in Mediaeval Bulgaria. – Byzantinobulgarica, IX, 1995, p. 146-147; **Ив. Билярски.** Институциите в средновековна България. София, 1998, с. 47-99; **Г. Атанасов.** Етнодемографски и етнокултурни промени по Добруджанското черноморие през Средновековието. – ИПр, 2, 1996, с. 3-30; **Ив. Сотиров.** Средновековният град Карвуна. – възникване и местонахождение. – ГНАМ, IX, 1993, с. 169-188; **Ив. Сотиров.** Добруджанската столица Карвуна през XII-XIV в. – ГНАМ, X, 1997, с. 105-136; **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. Изследвания п чест на чл. кор. професор Страшимир Димитров. – Studia balcanica, 23, Sofia, 2001; **Г. Атанасов.** Откога, как и докога генуезците владеят Калиакра в началото на XV век. – В: Българите в Северното Причерноморие, VII, 2000, с. 267-272; **Г. Атанасов.** Относно принадлежността и датировката на бронзовата плочка (матрица) с двуглав орел и кръст от Дръстър-Силистра. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, с. 322-330; **Г. Атанасов.** Още веднъж за името и локализацията на Карвуна. – ИНМВ, 44, 2008; **Г. Атанасов.** Към историята Дръстърското княжество и личността на *господин* Тертер. – Добруджа, 24-25, 2006/2007; **Г. Г. Атанасов, Цв. Павлова-Бъчварова**. Взгляд на дельту Дуная XIV в. – В: Дунав-Днестър. Годишник на Тараклийски държавен университет, 2, 2008; **П. Георгиев.** Името Карвуна и прабългарите. – Старобългаристика, 2, 2002, с. 70-82; **П. Георгиев.** За късноантичния произход на името Добруджа. – Добруджа, 22, 2004 .

[2] **Ф. Брун.** Черноморье. II, Одесса, 1888, с. 333-335; **В. Д. Смирнов.** Кримское ханство под верховеством Отоманской Порты. Сакт-Петербург, 1887, с. 12-23; **Г. Баласчев.** „Огузнамето" и Изеддин. – Сп. БАН, IX, 1915; **Г. Баласчев.** Държавата на огузите в Добруджа на султан Изеддин Кейкавус. – Военни известия, 33 – 36, 1917; **Ат. Манов.** Потеклото на гагаузите, техните обичаи и нрави. Варна, 1938, с. 13 сл; **P. Wittek.** Les Gagaouzes = les gens deKaykavus. – Rocznik Orientalisticzny, XVII, 1951-1952, pp. 12 – 24; **A. Decei.** Problema colonizării turcilor în Dobrogea secolului al XIII-lea. – In: Relațiile româno-orientale. Bucuresti, 1978, p. 143 etc..

[3] **Ф. Ангели.** Очерки истории гагаузов – потомков огузов (середине VIII – начало XXI вв.). Кишинев, 2007, с. 603-605.

[4] **N. Jorga.** (Rec.) St.Romansky. Carte etnographiques de la Nouvelle Dobrudja Romanie. Sofia, 1915. – BIEESO, II, 1935, p. 242 sqq..

[5] **M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru.** Op. cit., p. 13-20;.

[6] **П. Ников.** Съдбата на северозападните български земи през Средните векове. – БИБ, 3, 1930, с. 96-153; **Б. Ферјанчиħ.** Деспоти у Византји и Јужнословенским земпама. Београд, 1960, сл 148 сл.; **Ал. Бурмов.** Към историята на Крънската област. – В: Избрани съчинения, 1, София, 1968, с. 216 сл; **П. Мутафчиев.** Владетелите на Просек. – В: Избрани произведения, I, София, 1973, с. 172 сл.; **Хр. Матанов.** Югозападните български земи през XIV век. София, 1986.

[7] **Ioannis Cantacuzeni imperatoris.** Historiarum, t. II, 1. III, 95, p. 584-585 (= ГИБИ, X, София, 1980, с. 374).

[8] **P. Mutafciev.** Dobrotic…, p. 27; **П. Мутафчиев.** Добротич-Добротица … с. 104-106; **N. Jorga.** Veneţia in Marea Neagră…, p. 1043-1070; **N. Jorga.** Dobrotitsch (Dobrotica, Dobrotici)…, p. 113-136.

[9] **P. Mutafciev.** Dobrotic…, p. 27-35; **П. Мутафчиев.** Добруджа в…, с. 13-91; **П. Мутафчиев.** Добротич-Добротица …с. 104-119; **П. Мутафчиев.** Оше за Добротица…, с. 120-129; **В. Гюзелев.** Chronicon Mesembriae …, с. 159 сл.; **В. Гюзелев.** Очерци върху историята…; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 227 сл..

[10] **N. Jorga.** Veneţia in Marea Neagră…, p. 1043-1070; **N. Jorga.** Dobrotitsch (Dobrotica, Dobrotici)…, p. 113-136; **C. Moisil.** Op. cit..; **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Op. cit., p. 343-361; **M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru.** Op. cit., p. 13-20; **S. Iosipescu.** Op. cit.; **P. Diaconu.** Op. cit., p. 228-235.

[11] **P. Diaconu**. O formaţiune statală…, p. 188-198.

[12] **В. Гюзелев.** Chronicon Mesembriae…с. 159; **В. Гюзелев.** Очерци върху историята на …с. 65-69.

[13] **Ив. Йорданов.** Цит. съч., с. 119-130;.

[14] **E. Oberländer-Târnoveanu.** Quelques remarques sur les emission monétaires médiévales de la Dobroudja médionale aou XIV-e – XV siècles. – RRH, XXVII, 1-2, 1988, p. 107-122.

[15] **Ив. Билярски.** Деспот Йоан Тертер…с. 3-23.

[16] **В. Игнатов.** Към историята на …, с. 19-28.

[17] **B. Nicolova.** The Church of Odessos-Varna between Byzantium, the Bulgarian Tsardom and the Patriarchate of Constantinopole. – Etudes balkaniques, 1-2, 1998, p. 93-109; **Г. Атанасов.** Дръстърска митрополия през Второто българско царство. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006, с. 659-683; **В. Плетньов.** Изграждането на Варненската крепост и Варненската митрополия (XI-XIV в.) – В: Християнската култура в средновековна България. Материали от Национална научна конференция, Шумен 2 – 4 май 2007 г. по случай 1100 годишнината от смъртта на Св. Княз Борис-Михаил (ок. 835-907 г.). Велико Търново, 2008, с. 354-372.

[18] **В. Гюзелев.** Калиакра. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 246-271; **Г. Джингов.** Тиризис, Акре, Калиакра. София, 1989; **Г. Джингов, А. Балканска, М. Йосифова.** Калиакра, Т. 1. Крепостно строителство, София, 1990; **В. Парушев.** Средновековни монети от Калиакра. – ИНМВ, 26, 1990, с. 141 -146.

[19] **М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров.** Бизоне-Карвуна. – ИВАД, XIII, 1962, с. 21-41; **А. Кузев.** Каварна. **–** В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 272-276; **В. Гюзелев.** Средновековната Карвуна-Каварна (XIV-средата на XV в.). – В: Каварна. София, 1984, с. 85-107; **В. Василев.** Средновековни паметници на материалната култура и изкуство. – В: Каварна. София, 1984, с. 108-123; **Ив. Йорданов.** Монети от Чиракман. – В: Сб. Чиракман-Карвуна-Каварна. София, 1982, с. 59 – 60.

[20] **А. Кузев.** Варна. **–** В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 246-271; **В. Плетньов.** Нови данни за средновековната варненска крепост. – Сб. Тракия и Хемимонт (IV–XIV в.), 1. Варна, 2006, с. 238-240; **В. Плетньов.** Изграждането на Варненската …, с. 354-372; **М. Мирчев.** Разкопките в Караач теке край Варна. – ИАИ, XVII, 1950, с. 284-288; **К. Поконстантинов, Р. Костова, В. Плетньов.** Манастирите при Равна и Караач теке в манастирската география на България (IX–X в.). – AMV, III-2. Българските земи през средновековието (VII–XVIII в.). Варна, 2005..

[21] **А. Кузев.** Карвуна. **–** В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 278-285; **М. Димитров.** Приноси към историята на град Балчик. – Добруджа,

5, 1988, с. 72 – 77; **М. Димитров.** Укрепленията на Дионисополис-Карвуна. – В: Балчик. Древност и съвремиел Добрич, 1990, с-34-38; **М. Димитров.** Поглед към монетната циркулация в Дионисополис през ранното средновековие. – Нумизматика, 1, 1982, с. 34 – 36; **Ив. Йорданов.** Нумизматичната колекция на археологическия музей в Балчик – исторически извор за историята на града и околностите му. – В: Балчик – древност и съвремие. Добрич, 1990, с. 52 – 55;.

[22] **А. Кузев.** Кранеа и Кастрици. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 286 – 293; **В. Плетньов.** Крепостта Кастрици (Предварително съобщение) – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006; **В. Плетньов, Хр. Кузов, А. Стефанова.** Археологически разкопки на крепостта Кастрици, резиденция Евксиновград – Варна. – АОР за 2006, София, 2007, с. 563-566.

[23] **Ив. Сотиров.** Средновековният град Карвуна…, с. 169-188; **В. Йотов.** Средновековно селище от XIII-XIV в. до с. Кранево, Балчишко. Добруджа, 14-16, 1997-1999.

[24] **Ст. Ангелова**. Крепостната стена на Дуросторум-Дръстър-Силистра. (Предварително съобщение). – Археология, 3, 1973; **Ст. Ангелова.** Археологическото проучване на средновековния Дръстър (резултати и переспективи). – В: Дуросторум-Дръстър-Силистра. Силистра, 1988;. **Ст. Ангелова.** Разкопки на църква № 2. Археологическо проучване на Дръстър (14 години по-късно). – Добруджа, 20, 2002; **Г. Атанасов.** Силистра. В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995..

[25] **P. Diaconu, D. Vilceanu**. Păcuiul lui Soare, I. Bucureşti, 1972; **P. Diaconu, S. Baraschi.** Păcuiul lui Soare, II. Bucureşti, 1977.

[26] **Г. Атанасов, Ив. Йорданов**. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994..

[27] **А. Маргос.** Провадия. Варна, 1981; **Г. Кузманов.** Средновековни църкви от крепостта Овеч. – Векове, 3, 1973, с. 66-70; **В. Плетньов.** Овеч.- В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 1995, с.238-239; **Л. Лазаров.** Данни за монетната циркулация на провадийската крепост. Велико Търново, 2001**; С. Горянова.** Византийската и средновековната крепост Проват/Овеч.- В: Археологически разкопки на крепостта Кастрици, резиденция Евксиновград – Варна. АОР за 2006, София, 2007, с. 455-457.

[28] Пълен списък и кратко описание, допълнено с литература за крепостите и селищата Вж: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 1995.

Глава 1.

ДОБРУДЖА В НАВЕЧЕРИЕТО НА ДЕСПОТАТА– ДЕМОГРАФСКО СЪСТОЯНИЕ, ЕТНОКУЛТУРНИ И ПОЛИТИЧЕСКИ ПРОЦЕСИ ПРЕЗ XI–НАЧАЛОТО НА XIV ВЕК

При своето най-голямо разширение през 70-те години на XIV в. Добруджанското деспотство обхваща почти цяла Добруджа и част от Североизточна България. Територията му се простира от Източна Стара планина на юг до Дунав на север и от Черно море на изток до линията (приблизително) Провадия – Тутракан на запад (обр. 1). Общо взето това е и диоцеза на Варненска митрополия по същото време[1]. За да се изясни демографската картина в този обширен регион – своеобразен финал на Великата Евразийска степ и хилядолетен коридор за предвижване на народи и идеи между Североизтока и Югоизтока, следва да започнем от реалностите от предните столетия. По археологически път в средата на X в. регистрираме гъста поселищна мрежа в Добруджа и Североизточна България, включваща около 30 каменни крепости и около 280 неукрепени стационарни селища (обр. 2)[2]. Почти цялата територия е населена плътно, като изключим най-изразения степен регион в централната част на Добруджа, където засега са регистрирани само 6 селища. Особено плътно е населено Подунавието (специално района на Дръстър), Черноморието (специално района между Варна и Калиакра), сухоречията Канагьол (Дристра) и Суха река, и Добруджанския вал между Черна вода и Констанца.[3] В резултат на руско-българско-византийската война 968-971 почти всички неукрепени селища във вътрешността на Добруджа и част от селищата по Черноморието и Подунавието са напуснати и изоставени завинаги. Животът се съсредоточва основно в крепостите във вътрешността от типа Скала-Цар Асен и най вече в Подунавието и южното добруджанско Черноморие между Томи (Констанца) и Варна (обр. 3). В резултат на печенежките нашествия от 1036 г. всички оцелели крепости във вътрешността са разрушени, животът секва напълно (до началото на XVI в.)[4] в една обширна територия между Черноморието и Ломовете в Русенско (обр. 1)[5]. Все още се търси причината за този своеобразен демографски вакуум, продължил близо пет века и характеризиращ демографското състояние на Добруджа през целия XIV в. Без съмнение една от причините за липсата на стационарни поселения във вътрешността на Добруджа са пе-

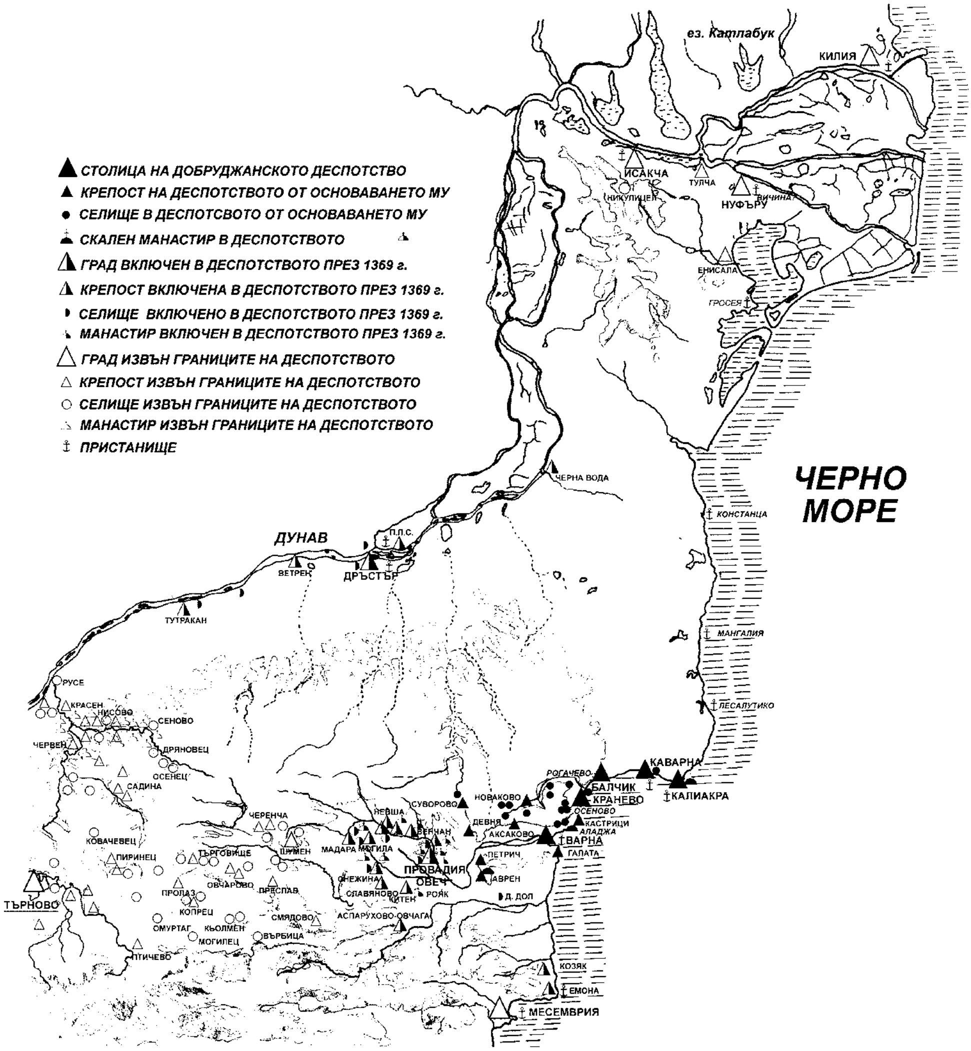
▲ СТОЛИЦА НА ДОБРУДЖАНСКОТО ДЕСПОТСТВО
▲ КРЕПОСТ НА ДЕСПОТСТВОТО ОТ ОСНОВАВАНЕТО МУ
● СЕЛИЩЕ В ДЕСПОТСВОТО ОТ ОСНОВАВАНЕТО МУ
СКАЛЕН МАНАСТИР В ДЕСПОТСТВОТО
ГРАД ВКЛЮЧЕН В ДЕСПОТСТВОТО ПРЕЗ 1369 г.
КРЕПОСТ ВКЛЮЧЕНА В ДЕСПОТСТВОТО ПРЕЗ 1369 г.
СЕЛИЩЕ ВКЛЮЧЕНО В ДЕСПОТСТВОТО ПРЕЗ 1369 г.
МАНАСТИР ВКЛЮЧЕН В ДЕСПОТСТВОТО ПРЕЗ 1369 г.
△ ГРАД ИЗВЪН ГРАНИЦИТЕ НА ДЕСПОТСТВОТО
△ КРЕПОСТ ИЗВЪН ГРАНИЦИТЕ НА ДЕСПОТСТВОТО
○ СЕЛИЩЕ ИЗВЪН ГРАНИЦИТЕ НА ДЕСПОТСТВОТО
МАНАСТИР ИЗВЪН ГРАНИЦИТЕ НА ДЕСПОТСТВОТО
⚓ ПРИСТАНИЩЕ
ез. Катлабук
КИЛИЯ
ИСАКЧА
ТУЛЧА
НИКУЛИЦЕЛ
НУФЪРУ
ВИЧИНА?
ЕНИСАЛА
ГРОСЕЯ
ЧЕРНА ВОДА
ЧЕРНО МОРЕ
КОНСТАНЦА
ДУНАВ
П.Л.С.
ВЕТРЕН
ДРЪСТЪР
ТУТРАКАН
МАНГАЛИЯ
ЛЕСАЛУТИКО
РУСЕ
КРАСЕН
НИСОВО
СЕНОВО
ЧЕРВЕН
ДРЯНОВЕЦ
ОСЕНЕЦ
САДИНА
ЧЕРЕНЧА
КОВАЧЕВЕЦ
ПИРИНЕЦ
ТЪРГОВИЩЕ
ШУМЕН
МАДАРА
МОГИЛА
НЕВША
ВЕНЧАН
СУВОРОВО
НОВАКОВО
ДЕВНЯ
АКСАКОВО
РОГАЧЕВО
БАЛЧИК
КРАНЕВО
КАВАРНА
КАЛИАКРА
ОСЕНОВО
КАСТРИЦИ
АЛАДЖА
ВАРНА
ГАЛАТА
ПЕТРИЧ
АВРЕН
Д. ДОЛ
ПРОВАДИЯ
ОВЕЧ
ОНЕЖИНА
СЛАВЯНОВО
КИТЕН
РОЯК
ТЪРНОВО
ОВЧАРОВО
ПРОЛАЗ
ПРЕСЛАВ
КОПРЕЦ
СМЯДОВО
АСПАРУХОВО-ОВЧАГА
ОМУРТАГ
КЬОЛМЕН
МОГИЛЕЦ
ВЪРБИЦА
ПТИЧЕВО
КОЗЯК
ЕМОНА
МЕСЕМВРИЯ

Обр. 1. Карта на селищната система в Добруджа, Североизточна България и Добруджанското деспотство през XIV в. (по Г. Атанасов)

риодичните варварски нашествия. Номадски вълни на печенеги (между 1036-1091)[6], узи (1064 г.)[7], кумани (1078-1160)[8] и татари (от 1242 до 1399 г)[9] се разгръщат основно в този полустепен регион. Всички те, без изключение практикуват номадска икономика, чието естество е трудно съвместимо с уседналото земеделско стопанство, установено от българските обитатели през VIII-X в.[10] Най-сетне, номадите по правило не създават свои дълготрайни стационарни поселения и ако има случаи на по-продължително усядане, то този процес касае основно печенегите. Засвидетелстван е в по-големите дунавски градове

(Дръстър-Силистра, Пъкуюл луй соаре, Капидава, Диногеция, Нуфъру-Вичина), Плиска, Преслав и Варна.[11] Дали обаче само на периодичните номадски нашествия се дължи демографския вакуум във вътрешността на Добруджа? От писмените извори е известно, че варварските вълни през XI-XV в. вилнеят и в други територии на България, но такова обезлюдяване не се забелязва нито в Източна Тракия, нито на запад от Русенски и Черни Лом. Според Скилица и други източници тези зони също са опустошени при печенежките нахлувания през 1032, 1034 и 1035 г.[12], но живота продължава, за което свидетелстват десетки селища и крепости от XI до XV в.[13] Най-после, през XII (след 1088 г.) и XIII в. (от 1188 до 1242 г.) Добруджа и Североизточна България са омиротворени, но това не води до възстановяването на селищната мрежа във вътрешността. Още по-благоприятни са условията през XIV в. (до османското нашествие през 1388 г.), но и тогава това не се случва. Ето защо предполагам, че нашествието от 1036 г. и последвалите номадски нахлувания са важна, но не единствената причина за обезлюдяването и продължителния демографски срив във вътрешността на Добруджа. Очевидно има допълнителни фактори и те най-вероятно се коренят в климатични промени и катаклизми. Така например Скилица отбелязва незапомнени студове, последвани от нашествия на скакалци през 1035 г., серия силни земетресения, последвани от засушаване и масов глад през 1037 г.[14] Тази апокалиптична картина се допълва от западноевропейския хронист Раул Глабер, който пише, че преди това в продължение на три години (1030-1033) има неспирни дъждове. Следва незапомнен глад, който опустошава Изтока и Гърция, след което се пренася на Запад.[15] Като обобщим тези факти може да предположим природни катаклизми, свързани с промени на климата в резултат промени в движението на циклоните от запад на изток след началото на XI в.[16] Взирайки се в колебанията в нивото на Каспийско море (езеро, чието ниво се влияе от валежите във водосборния регион на р. Волга) Л. Гумильов забелязва, че то се повишава рязко след X и особено XII-XV в., следствие продължителни и силни валежи в лесо-степната зона. Това означава постепенно изместване на влажните атлантически циклони от юг на север, респективно постепенно засушаване на най-южната степ по Северното Черноморие, Бесарабия и Добруджа. Това определено води до дълговременни пролетно-летни засушавания, вцеляване на почвите и пресъхване на по-малките реки. В резултат земеделците се принуждават да напуснат степните зони във вътрешността на Добруджа и Лудогорието и се насочват към територии с по-умерени температури, целогодишно течащи реки като Дунав, Провадийска, Батова, Ломовете, Тунджа, Камчия и др.[17] Забележително е, че при археологическите разкопки на някои крепости във вътрешността, като Скала, Цар Асен, Руйно и Окорш, са открити железни кукички за въдици, което ще рече, че през 1Х-Х век днешните добруджански сухоречия Канагьол-Дристра, Суха река, Табан, Сребреница и др. са целогодишно течащи реки със сравнително висок дебит – сиреч климатът е по-мек, с достатъчно валежи за развитието на земеделие и градинарство. Затова няма проучена крепост или селище в Доб-

Обр. 2. Карта на поселищния живот в Добруджа и Североизточна България през X в. (по Г. Атанасов)

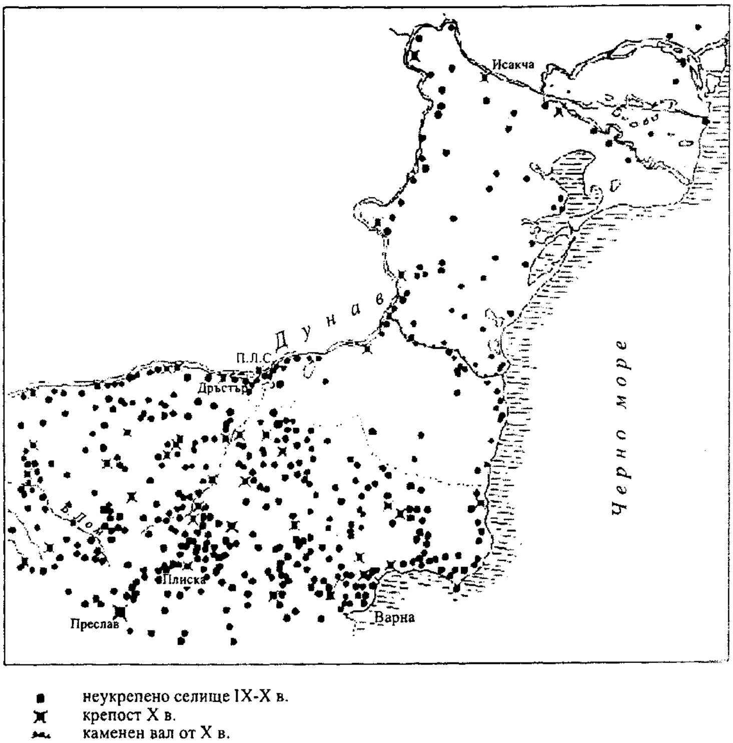
Исакча
Дунав
П.Л.С.
Дръстър
Б. Лом
Плиска
Преслав
Варна
Черно море
неукрепено селище IX-X в.
крепост X в.
каменен вал от X в.

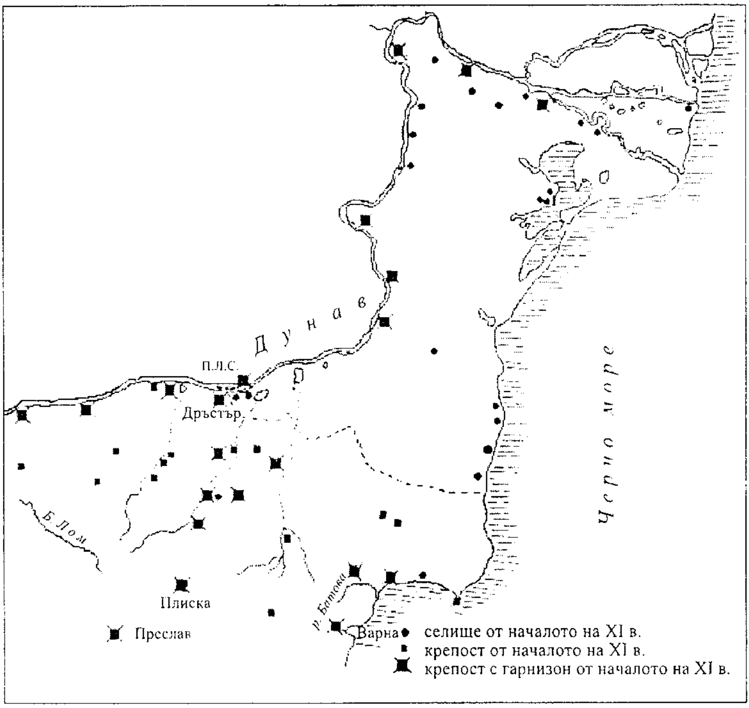
Дунав
П.Л.С.
Дръстър
Б. Лом
Плиска
Преслав
р. Батова
Варна
Черно море
селище от началото на XI в.
крепост от началото на XI в.
крепост с гарнизон от началото на XI в.

Обр. 3. Карта на поселищния живот в Добруджа и Североизточна България между края на X и средата на XI в. (по Г. Атанасов).

руджа, където да не са открити единични или колективни находки със селскостопански сечива[18].

Комплексните проучвания, респективно находките, керамиката, монетите, печатите и писмените източници свидетелстват, че след 1036 г. животът продължава единствено в крайдунавските и крайморските крепости Дръстър, Ветрен, Тутракан, Пъкуюл луй Соаре, Олтина, Капидава, Черна вода, Хърсово, Диногеция, Исакча, Нуфъру, Килия, Калиакра, Балчик, Каварна и Варна, както и в неукрепените селища до Попина (?), Остров, Дервент, Кънлия, Берое, Печеняга I и II, Троезмис, Мачин, Никулицел, Телица, Тулча, Махмудия, Мургьол, Истрия, Енисала, Бабадаг, Констанца, Меджедия, Мангалия, Шести март[19]. Ако съдим по монетното обръщение, при следващата печенежка вълна от 1048 г. има прекъсване на живота в Капидава, Калиакра, Трюоезмис – изток, Егесус-Тулча, Истрия, Енисала, Шести март[20] и може би Бабадаг[21]. При нашествието на узите от 1064 г. и малко след това спира монетното обръщение в Налбант, Егесус-Тулча, Мачин, Дервент, Берое, Махмудия, а в Мангалия, Диногеция и Констанца спада рязко. Регистрирани са и пожари в Тулча и Диногеция[22]. Нов удар дунавските поселения понасят при събитията от 1087-1088 г.[23], и куманското нашествие от 1095 г. За това съдим от прекъснатата или рязко спадналата монетна циркулация в Мачин, Мангалия, Ветрен и Констанца,[24] В резултат на това продължава тенденция към все по-плътното групиране на населението и от неукрепените крайбрежни селища в укрепените крайдунавски и крайморски градове-крепости. С малки изключения през XПI-XIV век са регистрирани монети, находки и керамика единствено в крепостите Дръстър, Ветрен, Тутракан, Попина (?), Пъкуюл луй Соаре, Черна вода, Хърсово(?), Исакча, Нуфъру, Килия(?) (обр. 1). През XIII и особено през XIV век се активизира животът по Черноморието – Енисала, Бабадаг(?), Калиакра, Каварна, Балчик, Кранево, Кастрици, Варна, и в няколко селища в околностите на посочените крепости (обр. 1).

Вече е обърнато внимание, че според османските регистри от XV и XVI век слабо заселена е и равнинната зона на Северна България между Тимок и Бели Лом[25]. С основание се допуска, че това се дължи на континенталния климат и горещите, сухи лета, в следствие на т. нар. “валежна сянка”, предизвикана от Карпатите и Стара планина. И все пак, ако се вгледаме в археологическата карта на Русенски и Плевенски окръг, ще забележим, че във вътрешността на Дунавската равнина (без дунавския бряг и Предбалкана) има над 50 селища и крепости от XIII-XIV век.[26] Почти всички, обаче, са разположени по и около бреговете на реките Русенски Лом, Янтра, Осъм, Вит, Искър и Огоста и техните притоци, които носят живителна влага дори през горещите и сухи лета. Забележително е, че през XV-XVI век в тази зона има топографски и културен континюитет, защото в регистър от 1502 г. и по археологически път са идентифицирани около 50 селища, по-голямата част от които са разположени около споменатите по-горе реки и техните притоци[27].

На този ярък археологически фон може да заключим, че засушаването с terminus post quem в средата на XI в., е явление което продължава през

XIII-XIV и до началото на XVI в. То засяга цялата Дунавска равнина, но най-тежко са пострадали Добруджа и Източното Лудогорие, където, за разлика от Централна Северна и Северозападна България, липсват непрекъснато течащи реки, създаващи условия за земеделие и целогодишно скотовъдство. Освен археологическите реалности за това свидетелстват и писмени източници. Показателен е коментара на византийския историк Йоан Кинам по повод похода на император Мануил Комнин (1143-1180) през Североизточна България до р. Дунав: *И наистина, в тези съвсем пусти и отдавна необитаеми равнини живеят огромни стада диви животни*[28]. Този демографския вакуум е регистриран и по-късно в пътеписи на Андреа де Палацио от 1444 г. и на Донато де Лече от 1475 г., които уподобяват Добруджа на безводна пустиня[29]. Наскоро В. Гюзелев въведе още един източник от началото на XVI век, който в пълна мяра потвърждава писаното от гореспоменатите италианци. Тогава Джовани Мария Анджиолело пише “Турска история”, в която излага събитията от 1300 до 1519 г. При описание на османския поход срещу Молдова през пролетта на 1475 г. той визира Добруджа на две места. След като султан Мехмед II (1451-1482) стига до Варна, той се отправя на север “*... през пустинята, която се наричала Аброзит (Добруджа)* “. В нея има здрави и мощни коне в невиждано количество (вероятно полудиви мустанги). Тази област Доброздо (Добруджа) е разположена край Черно море и в нея има много *безлюдни места*[30] Очевидно и в самото начало на XVI век, когато е съставена историята на Джовани Мария Анджиолело, Добруджа все още е безводна и ненаселена, защото продължава да се обозначава като пустиня. Тази картина действително се запазва до началото на XVI в., когато османската власт организирано преселва към Добруджа татари, юруци и основно алиани-казълбаши[31]. Миграцията на последните е следствие от военни сблъсъци между сунитската Османска империя и шиитски Иран, както и на социални движения в Източен Анадол около границата с Иран и Азърбейджан (бунтовете на Баба Зуннун в Киликия и Календер шах и Сейди шах в Кападокия около 1526 г.). В резултат на това десетки хиляди бежанци, предимно алиани, от Източна Мала Азия се заселват в Добруджа при управлението на султаните Селим I и Сюлейман I. Това се илюстрира от наскоро въведен в научно обръщение дефтер от 1526-1527 г., според който само във Варненска нахия са отбелязани 350 селища (!)[32]. Приблизително толкова са селищата и във все още неразчетената част за Силистренската нахия. Според този източник формирането на новата селищна мрежа във вътрешността на Добруджа и Лудогорието (по Дунавското и Черноморското крайбрежие се запазват и рязко се разрастват средновековните български градове и крепости) преимуществено може да се свърже с организирано от централната власт преселване на заточеници (сюргюни) от Източна Мала Азия, които участват в шиитските въстания в началото на XVI век.[33] В този смисъл прииждането на юруци и татари през XVI век трябва вече да се разглежда не като основен, а по-скоро като допълнителен фактор за формирането на новата поселищна мрежа във вътрешността на Добруджа и Лудогорието. Впрочем, тези процеси са документирани от друг османски дефтер от 1530 г., но в него са отбелязани по-малко селища (обр. 4).[34]

Ако се върнем към демографските реалности през XIII-XIV и още веднъж се вгледаме внимателно в археологическата карта на Добруджа ще видим **три изолирани и обособени една от друга обитаеми територии – един вид *три острова на живот* сред полупустинната необитаема добруджанска степ**[35].

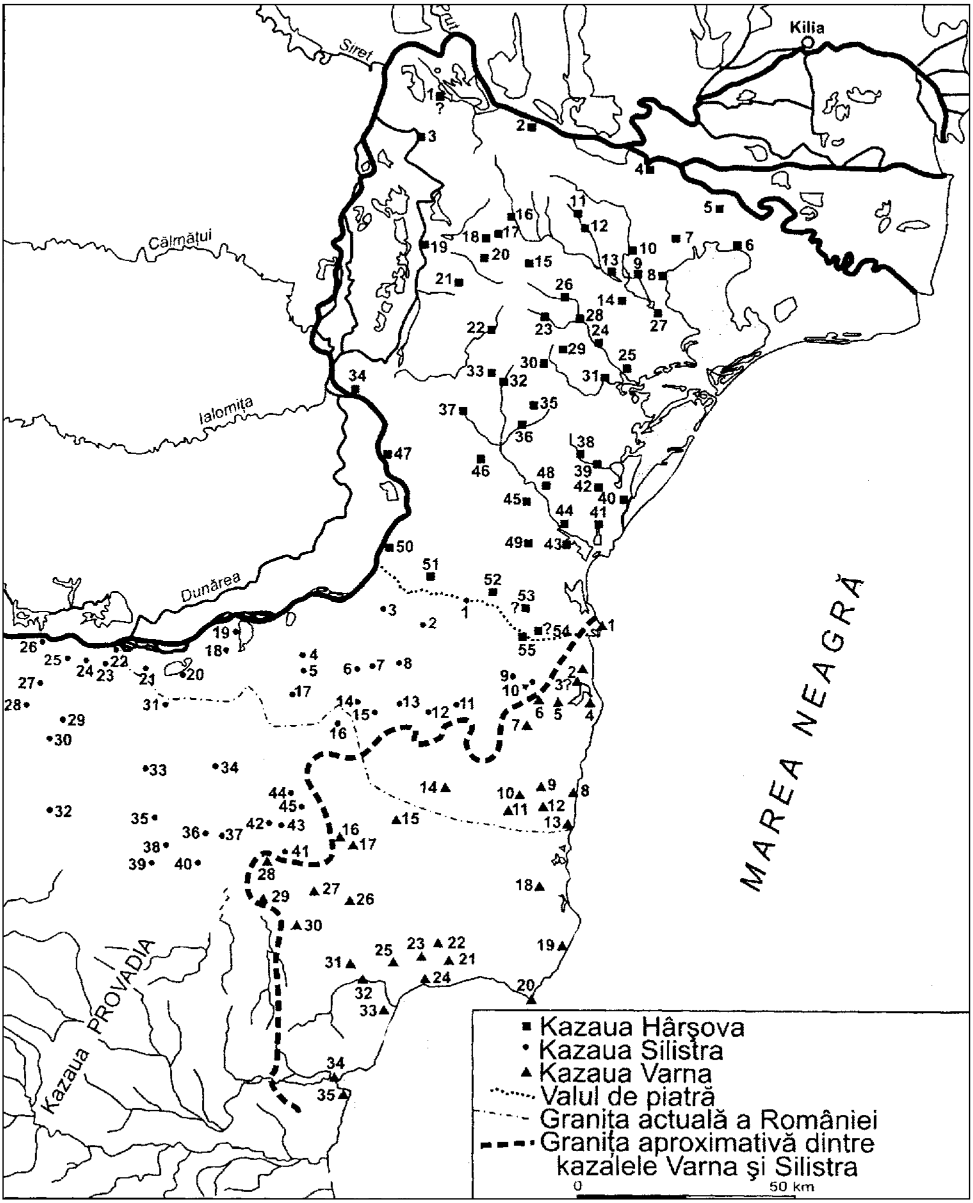
Kilia
Siret
Călmățui
Ialomița
Dunărea
MAREA NEAGRĂ
Kazaua PROVADIA
▪ Kazaua Hârşova
• Kazaua Silistra
▲ Kazaua Varna
······ Valul de piatră
-·-·- Granița actuală a României
▬ ▬ ▬ Granița aproximativă dintre kazalele Varna şi Silistra
0
50 km

Обр. 4. Карта на поселищната мрежа в Добруджа според османски дефтер от 1530 г. (по Анка Попеску и Юлиана Барня)

Това, което ги обединява, е връзката им с голяма водна шир (р. Дунав и Черно море) и техните комуникативни, неподвластни на номадите, възможности.

1. Зоната на Добруджанското Черноморие – базовата територия на Добруджанското деспотство

Тази зона е около първата столица на добруджанските деспоти Карвуна и включва още Калиакра, Балчик, Кранево, Кастрици, Варна, Галата, Каварна и няколко неукрепени селища около тях (обр. 1). Главен център на региона през XI-XII в. вероятно е Варна, защото единствено тя присъства в писменните източници като „Житието на монаха Кирил Филеот" от 70-те години на XI в., и оловния печат на "Ашот, антипат, патриции и стратег на Варна", датиран след средата на XI в.[36] През XII в. Варна със сигурност е византийски град, споменат няколко пъти от арабския географ ал Идриси (1154 г.) под името Барнас (обр. 5). Разположен бил на брега на морето, в началото на пътя към Мегали Бересклава (Велики Преслав)[37]

След успешното въстание на братята Асен и Петър през 1185 г., българските владетели правят всичко възможно да отнемат Варна и Черноморието от Византия. Освен важен търговски и административен център, градът има и стратегическо значение. Тук започва най-прекия път от морето към Велики Преслав и столицата Търново. През 1190 г. цар Асен I (1186-1196) за кратко завладява Варна, като стените вероятно са частично съборени. Никита Хониат съобщава, че скоро след това (1193 г.), император Исак II Ангел (1185-1195) възстановява крепостта и поставя гарнизон, вероятно от западни наемници[38]. Действията на императора се потвърждават и от една анонимна византийска хроника[39]. Дали след овладяването на Варна Византия превзема и задържа Карвуна, Калиакра и околните по-малки крепости не знаем. По-скоро не, защото в Калиакра липсват всякакви византийски монети и керамични типове от средата на XI до началото на XIV[40], а локализацията на Карвуна е спорна[41]. След като на 24 март 1201 г. (велика събота) цар Калоян успява да превземе Варна България затвърждава позициите си по Черноморието. След цар Калоян (1197-1207) и най-късно при цар Иван Асен II (1218-1241) регионът се обособява в административна единица, наречена Карвунска хора и с това име я срещаме в грамотата на Иван Асен II, дадена на дубровнишките търговци[42]. Впрочем, прието е, че този регион се именува Карвунски още през X – XI в., защото в ***Български апокрифен летопис***, датиран в XI в. е записано, че пророк Исай, *отлъчи третата част от куманите, наречени българи, и насели земята Карвунска*[43] Редом с останалото, това би могло да означава, че крепостта Карвуна е важен административен център далеч преди XIII в. Последно време датировката в XI в. на ***Български апокрифен летопис*** с основание се поставя под съмнение.[44] Важен репер за това е фразата, че българският цар Гаган-Оделян (Делян?) създал града *Червен.*[45] Благодарение на дългогодишните системни археологически разкопки крепостта Червен и подградията са почти напълно проучени, но следи от град, дори от укрепление с изявен културен пласт и монетно обръщение от X-XII в. не са регистрирани[46]. Има незначително количество битова керамика и тънък културен хоризонт от X в. свързан с малко и бедно провинциално неукрепено селище. То обаче е далеч от представата за град, съизмерим с Плиска и Дръстър. Археологическите реалности и монетното обръщение свидетелстват, че формирането на Червен като значителен укрепен град започва през XIII в. Освен това в ***Български апокрифен летопис*** четем, че Земята Карвунска била населена с *кумани, наречени българи*[47] Не е ясно как през XI в. авторът ще знае за кумани и ще е свидетел на тяхното заселване, когато куманите се появяват и трайно установяват в Добруджа и Североизточна България през XII в[48]. При тези факти може да продължава да се твърди, че прототипа на ***Български апокрифен летопис*** е от XI в., но по-скоро като хипотеза. Всеки случай вида, в който достига до нас е основна преработка от първата половина на XIII в., когато са вмъкнати термините *Червен, кумани* и *Земята карвунска,* чийто център е крепостта Карвуна. Отдавна се спори по етимологията и произхода на името Карвуна, като общо взето се цитира становището на В. Бешевлиев, че трябва да се изведе от *карбон* – въглен – въглища.[49] Твърденията, че това се дължи на производството на дървени въглища в региона, и също, че Карвунската хора (област) носи името си от въпросните въглища, а не на град с име Карвуна (В. Бешевлиев дори поставя под съмнение съществуването му) са спорни и основателно отхвърлени.[50] В тази насока всички проучватели пропускат факта, че резиденцията на куманските вождове от Дунавската половецка група, обитаваща територията между Дунав, Прут и Днестър се нарича ***Karabuna***[51]***.*** Тя е локализирана недалеч от Дунавската делта при гр. Татар-бунар на устието на р. Кохыльнык, чйто регион е наситен с кумански паметници. Опитите за идентифицирането на крепостта Армукастру, отбелязана от ал Идриси в средата на XII в.[52] с Карвуна, респективно доказване съществуването на град с такова име преди средата на XIII в. е твърде хипотетично.[53] Още повече сравнително аргументирано Армукастро е локализирано при черноморската крепост Енисала в Северна Добруджа.[54] Прочее, ето какво казва ал Идриси за тази крепост: *От неа (Дичина-Вичина – бел. Г. А.) до град Армукастру на юг два дни (път). Град Армукастру – древен град, (където има) високи здания и постройки с широки сводове; той се отличава с големи размери и ниски цени (на стоките). Разположен е в подножието на прекрасна планина, спускаща се към морето. От Армукастру до крайморския град Варна, който вече бе споменат, един ден (път)… Между град Варна и Армукастру двадесет и пет мили. От Армукастру до река Дану (Дунав – бел. Г. А.) три мили* (обр. 5).[55] Наистина Енисала се намира на морския бряг и, което е особено важно в тон с описанието на ал Идриси, е в подножието на Бабадагската планина[56]. Напротив, над и на десетки километри около Каварна и Кранево (където се локализира Карвуна) не само липсва планина, но няма и високи хълмове. Друг важен ориентир е посоката и разстоянието между Вичина и Армукастру дадено като

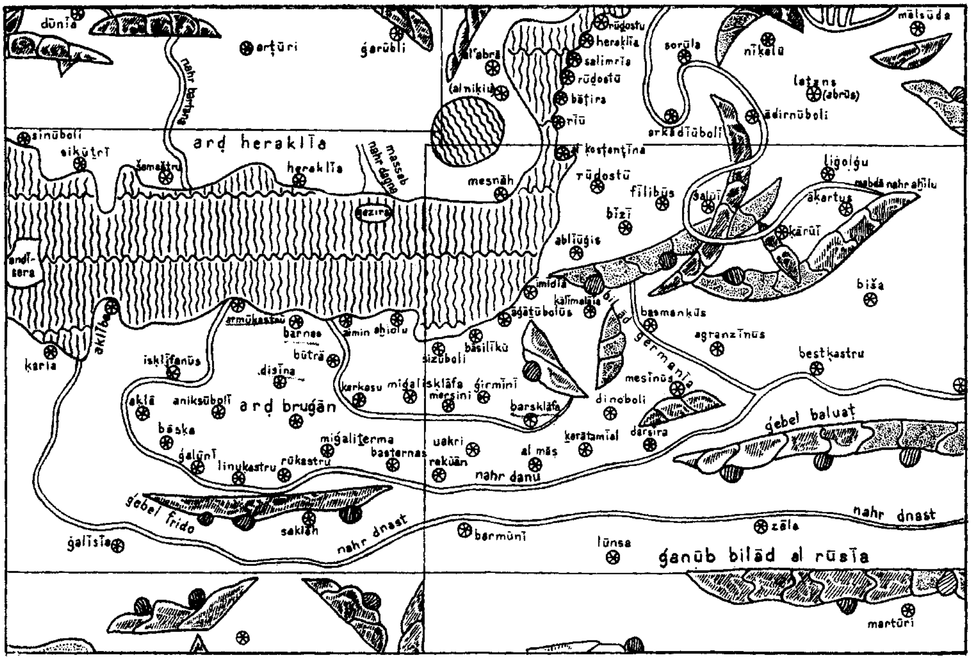
dūnīa
ortūri
ǵerūbli
nahr bartūna
sinūboli
ard heraklīa
sikūtrī
šamaštru
heraklīa
massab nahr daġna
ǵezira
andī-sera
karia
aklība
armūkastru
barnes
zimin ahiolu
iskīfanūs
būtrā
disīna
karkasu
miǵali
sklāfa
ǵirmīnī
mersini
aklā
aniksūbolī
ard bruǵān
bāska
miǵaliterma
basternas
ǵalūnī
linukastru
rūkastru
ǵebel frido
saklāh
nahr dnast
ǵalīsīa
al'abrā
(al nikiu)
rūdostu
heraklīa
salimrīa
rūdostū
bātira
rīū
al kostentīna
mesnāh
rūdostū
fīlibūs
bīzī
abliūǵis
imidīā
kālimalǵia
āǵātūbolūs
bilād germanīa
basilīkū
sizuboli
barsklāfa
dinoboli
mesīnūs
basmankūs
agranzīnūs
bestkastru
sorūla
nīkelū
arkādīūboli
latans
(abrūs)
ādirnūboli
mālsūda
ligolǵu
mabdā nahr ahīlu
ākartus
šalūī
kārūī
bīša
uakri
rekūān
al mās
kerātamīal
dārsira
nahr danu
ǵebel baluat
nahr dnast
zāla
barmūnī
lūnsa
ǵanūb bilād al rūsīa
martūri

Обр. 5. Карта на Идриси от XII в. с крепостите в Североизточна България и Черноморието

два дни път. Разстоянието между двете най-вероятни локализации на Вичина при Нуфъру или Исакча[57] наистина предполага два дни път на юг до Енисала. Същевременно до Каварна или Кранево са необходими поне 4-5 дни, защото става въпрос за около 200 км. Съвсем малко е разстоянието от Енисала до Дунав, докато Каварна и Кранево са на около 120 км, а по море два пъти повече. Единственото противоречие е малкото разстояние, посочено от ал Идриси между Армукастру и Варна – 25 мили или един ден път, докато действителното разстояние е около 200 км. (обр. 1). Тази грешка е задоволително обяснена от И.Г. Конвалова и не е необходимо да преповтарям аргументите ѝ.[58] Само ще посоча, че тези 25 мили са слагани механично от автора и за разстояния между други градове. Грешката е още по-очевидна, след като от Армукастру до Дунав той сочи само три мили.

Интересно защо административен център на региона през XIII в., когато е написан (или преработена) ***Българския апокрифен летопис*** и когато е издадена грамотата на Йоан Асен II не е Варна (крепост с по-голям потенциал и икономически традиции от XI-XII в.), а Карвуна. Ако достигналата до нас последна редакция на ***Български апокрифен летопис*** е от края на XII-началото на XIII в. то тогава е разбираемо, защото Варна е извън политическите граници на българското царство. Действително се спомена, че през 1201 г. Калоян превзема града, но според писмените извори и системните археологически разкопки е видно, че я изоставя в руини, без да възстанови фортификациите.[59] В града не е регистрирано монетно обръщение през първата половина на XIII в, липсва и характерната за този период битова и трапезна керамика. Археолозите установяват възстановяване на живота и крепостните съоръжения на Варна едва през последните десетилетия на XIII в.[60], и това хармонира с най-ранния венециански документ от 1276 г., представящ града като просперираш икономически център.[61]

Може да се дискутира дали предполагаемото засиленото византийско влияние в Делтата на Дунав е съпътствано със сходен процес (след 1261 или по-точно след 1272-1374 г.) по южното добруджанското Черноморие, респективно Варна и Карвуна. Действително през 1278/9 г. византийският пълководец Михаил Глава овладява Агатопол, Созопол, Дебелт, Кастрици, Скафида, Русокастро. Същевременно получава от бившия български цар Мицо (1256-1263 ?) Месемврия и съседните на Варна Галата, Прoват, Петрич и Козяк[62], но за Калиакра, Карвуна, Варна и околните крепости не се споменава нищо. След като хронистите изброяват дори малки укрепления като Русокастро, Козяк и Скафида, то е непонятно как са пропуснали причисляването към Империята на големи градове и крепости като Карвуна и Варна. Единственото сведение, което може да води до внушения за принадлежността на Варна и региона към Византия е венециански документ от 1276 г.[63] Там е записано: *„…nobilem virum Petrum Grisonum Venetum dum esset in Constantinopolis de dixisset bene modios DS frumeni de partibus Varai Constantinopolitani curente MCCXXVI…"*. Наскоро В. Гюзелев, който пръв публикува латинския текст на български език предложи следния превод: *благородникът Пиетро Гризоно, венецианец, който бил в Цариград и докарал около 600 модия жито от Варненската област в Цариград през текущата 1276 г.* Според мен, обаче, по точен е първия превод, направен пак от В. Гюзелев, но преди повече от 30 г., и който с леки редакции гласи : *благородникът Пиетро Гризоно, венецианец, докарал в Константинопол 600 модия жито от Константинополската Варна през текущата 1276 г.*[64]. Ако термина ***Константинополската Варна*** означава, че града е в границите на Империята, то действително може да се мисли, че в резултат на татаро-византийския алианс, реализиран около 1273 Империята овладява плацдарми, както в Делтата (примерно Вичина, за която ще дойде реч по-долу), така и в южното Черноморие, респективно Варна. Евентуално това е причината Мануил Фил да не споменава Варна сред градовете, превзети от Михаил Глава през 1278/9 г. – просто града може да е във византийски ръце преди началото на похода. Завладяването на Варна, подобно на Вичина, изглежда е улеснено както от дълбоката криза, в която България изпада след 1263 г., така и от татарските нашествия. Те засягат основно Североизточна България, където се намира и Варна и се разгръщат по същото време, т.е около 1273-1276 г.[65] Не е изключено възраждането на Варна, регистрирано в последните десетилетия по археологически път да е резултат от настаняването на византийска администрация. Ако е така то намираме отговор на въпроса защо административния център на Карвунската хора не е Варна, а е Карвуна. До 1204 г. и след 1272/3 г. Варна е в границите на Византия, а между 1204 и 1272/3 г. града не е възстановен напълно след превземането му от българския цар Калоян.

При внимателно вглеждане в текста, обаче се вижда и друг вариант за четене и интерпретация: *Както заявиха казаните евреи, че благородния мъж Петър Гризон, венецианец, когато е бил в Константинопол и е завел (занесъл) 600 добри модии жито* ***от задължението на Вара Константинополеца*** (подч. Г. А.), *купени през 1276 г., индиктион IIII, ден 16 от началото на август чрез Марин Билонг, и тогава продаде житото за 160 -170 хипеппери, а императора иска за себе си да вземе 133 хиперпери….* В забележка № 4 издателите G. Fr. Tafel и G. M. Thomas се произнасят, че De partibus Varai Constantinopolitani може да се приеме, че житото е донесено от ”страна Варна в Константинопол”, т.е. от град Варна: de partibus VarNaE ConstantinOPOLIM[66]. Но! Думата, pars има в мн.ч. и други значения, а не “част” и оттам “страна”. Тя значи и театрална роля, положение, задача, задължение (материално, дълг). Не можем да приемем, че авторът не знае как се пише Константинопол, той го е написал един ред по-горе и Constantinopolitani значи Константинополец, жител на Константинопол – т.е. Varai е личното име на търговеца. Най после двете думи Varai и Constantinopolitani са в един падеж – родителен падеж ед.ч [67]. При тази интерпретация очевидно няма опорна точка, която да предполага завладяването, макар и временно на Варна от Византия през 70-те години на XIII в.

Дори за момент да приемем, че Варна попада под временна византийска административна и духовна доминация около 1273 г., то това няма отношения към реалностите в първите десетилетия на XIV в., когато се полагат основите на полунезависимото добруджанско феодално княжество (архонтат-деспотат) и Варненско-Карвунска митрополия. Спорното временно администриране на Варна от Константинопол след 1273 т. /?/ продължава евентуално до около 1285 г., когато се стига до татаро-византийска война с главен театър на действията Източна България.[68] Повелителят на региона по това време Ногай прогонва покровителстваните дотогава византийска администрация, търговци и архиереи от Вичина и Дунавската делта, но за това малко по-долу[69]. Явно тази политика не подминава и Варна. Още повече по това време българските територии са поставени под утежнен татарски васалитет, а вече посочих, че Североизточна България става театър на периодични татарски нашествия. Изобщо, в края на 80-те и 90-те години на XIII в. Ногай гледа на България като на своя подопечна територия. На този фон, ако отслабения и притиснат отвсякъде български цар Георги I Тертер (1280-1291) би търпял византийска цитатедала на север от Балкана като Варна, то всесилния в региона татарски бег едва ли!

Със сигурност се знае, че през 1302-1304 г. цар Теодор Свестослав (1299-1321) отвоюва Черноморието и причислява всички крайбрежни градове от Месемврия до Агатопол към България. Това завоевание е юридически закрепено с българо-византийския мирен договор от 1307 г.[70] За градовете на север от Варна и околните крепости изворите не споменават нищо, което предполага, че са извън границите на Византия след началото на XIV в. Логиката изключва възможността владетел като Теодор Светослав да хвърли такива усилия за завладяването на Южното Черноморие, а да пропусне далеч по-важните за царството в стратегическо отношение крепости по Добруджанското Черноморие. Несъмнено Варна е в границите на България по това време, за което свидетелства була на папа Йоан XXII ог 26 февруари 1318 (точно по времето на цар Теодор Светослав за учередяване на католическата епископия в генуезката цитадела Кафа), където е записано ***Варна в България***[71].

За разлика от Варна в писмените извори липсват сведения за останалите центрове по добруджанското черноморско крайбрежие между XII и началото на XIV в., респективно Карвуна и Калиакра – бъдещи столици на добруджанското деспотство. Тази празнина донякъде се запълва от археологическите проучвания в Балчик, Каварна, Кранево, Калиакра и Кастрици –Евксиновград (обр. 1). Без изключение във всички тях регистрираме отсъствие или слабо монетно обръщение през XII и първата половина на XIII в., липсва обичайната за XII и началото на XIII в. битова и трапезна керамика, като и характерни находки от цветни метали. По-горе се спомена, че в Калиакра дори липсва изявено монетно обръщение до началото на XIV в.[72] Сходна е картината в крепостта Кастрици, локализирана в Евксиновград на север от Варна[73]. Засега разкрития керамичен ансамбъл и стотиците монети свидетелстват, че Калиакра и Кастрици (обр. 6, 134) възникват след втората половина на XIII, но като важни

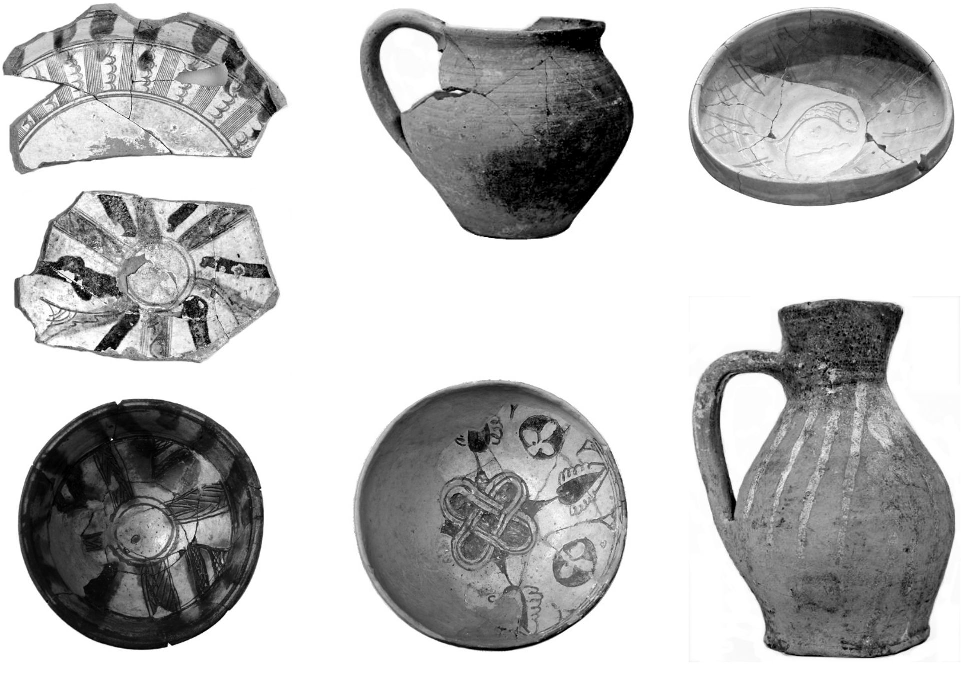

Обр. 6. Керамика от от Калиакра и Кастрици – XIV в.

средновековни центрове се утвържзават след началото на XIV в. Най-големия град на Северното Черноморие Варна също се възстановява към края на XIII – началото на XIV в., след разрушенията, понесени през 1201 г.[74] Определено животът по Южното добруджанско Черноморие е активизиран рязко след XIII в. Има предположение, че това се дължи на инфилтрирането на кумани. Между края на XI и края на XII век те нахлуват периодично в българските земи, но до въстанието на Асен и Петър не се установяват трайно на юг от Дунав[75]. След утвърждаването на българо-куманския съюз (в някои отношения напомня българо-печенежкия съюз от X век) и след като основен съюзник на Асеневци са половците от западното обединение (т. нар. Днестровска или Дунавска група, в която са абсорбирани още печенеги и узи)[76], то съвсем естествено е при многократните им сезонни прииждания в България да преминават и номадстват в свободната добруджанска степ. През XII и началото на XIII век започва християнизация и инфилтрация на видни кумани сред българската аристокрация. Масови усядания на кумани в Унгария и България обаче се извършват след разгрома на степна Кумания от татарите през 1237-1240 г.[77] Интересно е сведението на арабския хронист Ибн Тагри-Бирди, че в навечерието на татарското нашествие българският владетел Унгус-хан (Иван Асен П) се съгласил куманите да се прехвърлят през Судакско (Черно) море и да се установят между две планини. По-късно ги разселил на различни места[78]. Смятам, че това прехвърляне и разселване става в Източна България (между Стара планина и Бабадагската планина)[79], защото тъкмо в Добруджа има сведения за инфилтрация на кумани. На първо време, вън от всякакво съмнение е, че потомствени кумани са господарите на Добруджанското деспотство Балик и Тертер (Йоан = Иванко?)[80], както и висшия сановник Чолпан – дипломат на Иванко[81]. Очевидно и Тертер, и Балик са потомци на известния кумански аристократичен род Тертероба, които се установяват в България тъкмо около 1240 г.[82] Не е за подценяване и съвпадението на имената на ***Карабуна*** – резиденцията на куманските вождове от т.нар. Дунавска група и ***Карвуна*** – резиденцията на господарите на Добруджанското княжество (архонтат, деспотат). Още повече, ако се придържаме към текста на Ибн Тагри Бидри, точно половците от тази група емигрират на юг от Дунав през 1240 г. Това е и групата, която поради географското си разположение контактува най-активно с България, а може би сезонно номадства тъкмо в Добруджа през XII-XIII в.

2. Зоната на Подунавието около Дръстър

Втората зона или т.нар „втори обитаем остров" е с център Дръстър-Силистра и включва още Пъкуюл луй Соаре, Ветрен, Попина, Кокони, Тутракан и вероятно Черна вода (обр. 1). За периода XIII-XIV в. регионът рядко ангажира вниманието на средновековните хронисти, поради което трудно е да се създаде една пълнокравна картина за политическия, религиозния и културния живот. След похода на Алексий I Комнин (1081-1118) към Дръстър и Ветрен през 1087 и куманското нашествие от 1094 г.се забелязва криза в монетното обръщение в Дръстър, Ветрен, Пъкуюл луй Соаре, Попина и Тутракан, която продължава през целия XII в.[83] Благодарение писмата на дръстърския митрополит Лъв Хрисианит, писани между 1145-1173 г.[84], някои типове керамика и изолирани монети, обаче, установяваме живот в Дръстър и през XII в.[85] За обитаване на Дръстър през XII в. свидетелства и ал Идриси (обр. 4)[86]. В края на XII и първата половина на XIII в. Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Ветрен и Попина се възраждат, за което сведетелства повишения ръст на монетната циркулация, множество находки и характерната за периода керамика. Не е изключено това да се дължи на омиротворяването на региона след българо-византийската освободителна война от 1185-1188 г. и просперитета на България при първите Асеневци мужду 1188-1241 г. След това животът по Дунавското крайбрежие и особено по Черноморието бързо се възобновява и редица крайбрежни крепости бележат просперитет.

Голямото татарско нашествие от 1242 г. оставя тежки последици в Източна, Централна и Югоизточна Европа. Тогава българските царе поемат тежки васални задължения към Златната орда, а добруджанските дунавски крепости Дръстър и Ветрен са опожарени.[87] Последиците са преодолени едва през втората половина на XIII в. Въпреки нестабилността в България и татарската зависимост живота в Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Ветрен и Тутракан бележи разцвет, за което свидетелстват монетната циркулация и керамичния ансамбъл. Крепостните съоръжения на Дръстър определено са възстановени след татарското нашествие, защото през 1277 г. се оказват надеждна защита на цар Ивайло срещу татари и ромеи[88].

Не е изключено подобно на добруджанското Черноморие, активизирането на живота в Дръстър и околността през втората половина на XIII в., да се дължи и на инфилтрация на кумани през XП-XШ век (особено след 1237 г.), и по специално групи, свързани с клана Тертероба. Впрочем, има предположение, че името на близкия град Тутракан произхожда от антропонима Тертеркан[89]. Друг източник за позиции на кумани-тертероба в района на Дръстър са събития от края на XIII в. Преди десетина години проф. П. Дякону предложи хипотезата, че след насилственото детрониране на цар Георги I Тертер през 1292 г. синът му Теодор Светослав Тертер се прокламира за деспот в Дръстър. Там резидира до 1299 г., когато с помощта на Чака овладява престола в Търново[90]. Видният румънски медиевист от български произход обръща по-специално внимание на факта, че всичките четири типа монети, приписвани на деспот Яков Светослав, са открити в Североизточна България (основно в Дръстър и съседната островна крепост Пъкуюл луй Соаре и екземпляри от Ветрен и Тутракан) и нито една – във Видинско и Западния Предбалкан, където се смята, че управлява този руски авантюрист[91]. Що се отнася до съкратените надписи по монетите СВТА ЕС и СВТ ДЕС[92], те биха могли да се разчетат както (ИАКОВ) СВЕТОСЛАВ ДЕСПОТ, така и (ТЕОДОР) СВЕТОСЛАВ ДЕСПОТ (обр. 7). Разбира се, редно е да се постави и въпроса, дали пък Дръстър не е резиденция

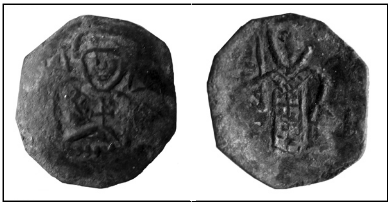

Обр. 7. Монета на Теодор Светослав като деспот на Дръстър в края на XIII в. открита в крепостта до с. Пожарево между Дръстър и Тутракан

на Яков Светослав, след като е безспорно, че монетите са открити само в неговия регион. П. Дякону, обаче забелязва, че метрикотегловните им параметри насочват по-скоро към края на XIII в., когато се подвизава Теодор Светослав, отколкото към средата на същото столетие, когато деспотства Яков Светослав[93]. Също така, основните изяви на Яков Светослав са на българо-унгарската граница, което е твърде, твърде далеч от Дръстър[94]. Най-сетне, пределно добре информираният съвременник на събитията от 1261-1262 г. Пахимер нарича Яков Светослав *владетеля на планинската област около Хемус в Мизия*[95]. Очевидно това описание хармонира много повече на Видинския регион, който частично е в полите на Западния Балкан (Хемус) и в същинска Мизия, отколкото на равнинната добруджанска степ, разположена далеч от планините и позната на средновековните хронисти повече като Скития.

При надвисналата нова татарска опасност след 1285 г. е съвсем реално цар Георги I Тертер да се опитва да подсигури трона за сина си, прокламирайки го за деспот съвладетел преди да бъде детротиран през 1292 г.[96] След като Теодор Светослав овладява престола в Търново през 1299 г. дълго време липсват преки и косвени писменни сведения за Дръстър и околните крепости. Монетната циркулация в Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Ветрен и Тутракан през целия XIV в., обаче е интензивна, като преобладават емисиите на българските царе (обр. 134).

3. Зоната на Дунавската делта

Третата зона, или т. нар. "трети обитаем остров", е около Дунавската делта и включва градовете крепости Исакча-Облучица, Нуфъру (Вичина?), Килия-Ликостомо, Енисала-Новиовикус (Армукастру ?), както и няколко селища около Тулча, Килия и Николицел (обр. 1). В етническо и политическо отношение процесите тук са най-заплетени, а неяснотите най-отчетливи. Приема се, че Делтата влиза в територията на българското царство към края на XII в. след освободителната война на Асеневци между 1185-1188 г. Илюстрира го Ансберг, хроникьорът на кръстоносната войска на Фридрих Барбароса, който по повод преминаването ѝ през Балканите през 1189-1190 г. пише, че границите на обширната държава на Асеневци достигат до устието на Дунав "*...in Bulgarie maxima parte ac versus Danubium quousque mare influat*".[97] Ако се съди по съкровища, укрити в Исакча с най-късни монети на Алексий III (1195-1203)[98] може да се предполага, че подобно на Варна, специално Исакча е превзета от цар Калоян в самото начало на XIII в. За българското господство в тази зона косвено свидетелства и Рашид ад-Дин. Той отбелязва, че при разорителния поход през 1242 г. татарите превземат българските градове Киркин (Търново) и Киле (Килия)[99]. Гийом де Рубрук, който описвайки пътешествието си от 1253-1255 г. в земите на Златната орда от своя страна пък твърди, че на запад тя достига до р. Дунав. Според него от десния бряг на Дунав (т.е. от северна Добруджа) започва държавата на Асеневци, които плащат данък на Златната орда[100]. Изобщо, мнозинството средновековни хронисти, пътешественици и картографи от XII-XIV в. определят Долния Дунав като северна граница на Второто българско царство[101].

Татарският поход от 1242 г. действително има тежки последици, както за цяла Северна България и региона на Дръстър, така и за българските крепости на юг от Делтата на Дунав. Освен сведението за превземането на Килия по археологически път регистрираме разрушения и временно прекъсване на живота в Нуфъру[102], Тулча[103] и Троезмис[104], и нарушена монетна циркулация в други долнодунавски градове[105]. Въпреки това статута на териториите в дунавската делта не се различава от този в останалите български земи. Както сведетелства Рашид ад-Дин и други източници татарската власт на юг от Дунав след 1242 г. е само номинална[106]. В 60-те или 70-те години на XIII в. обаче темника Ногай се установява в Днестровско-дунавското междуречие като уделен управител, който постепенно се еманципира от Сарай като полунезависим местен владетел[107]. Това съвпада по време с дълбоката криза, в която изпада България, интересите на Генуа към Северозападното Черноморие, като и инвазията на Византия към Дунавската делта, започнала при управлението на Михаил VIII Палеолог (1258-1282). Остава открит въпросът кога точно Ногай започва да администрира пряко градовете на дунавския бряг, кога Генуа създава своите първи търговски фактории и кога Византия се настанява трайно в региона. Арабските автори и византийския хронист Никифор Григора са категорични, че в Исакча и на дунавския бряг темника Ногай има свои обиталища[108]. Същевременно в панагирик ретора Мануил Холоболос е написано, че Михаил VIII Палеолог присъедил т.нар. *Паристрионски острови* (островите в Дунавската делта) към Византия[109]. Много изследователи примат, че това е реалност още през 1261 г., т.е. непосредствено след като Михаил VIII превзема Константинопол[110]. Впрочем, точно през 1261 той сключва Нимфейския договор с Генуа, гарантиращ преференции за свободен достъп и създаване на кантори в басейна на Черно море[111]. Твърдението, че непосредствено след това Византия (политически и религиозно) и Генуа (икономически) се настаняват в Дунавската Делта и специално във Вичина, обаче не отговарят на действителността[112]. Фактите, че първияг документ за генуезка търговска колония във Вичина е от 1281 г.[113], а за митрополитска катедра, подчинена на Константинопол е едва от 1285 г.[114] са достатъчно показателни. Изобщо, малка е вероятността още през 1261 г. ромеите и генуезците да нахлуят автономно и безпрепятствено в зоната на Делтата, която вече е под контрола на Ногай. Най-после, през 1263/4 българският цар Константин Асен (1257-1277) в съюз с татарите, между които вероятно е и Ногай, разбиват напълно Михайл VIII Палеолог[115]. При тези политически реалности и българо-татарския алианс очевидно е невъзможно Византия да се настани трайно в Делтата – точно на границата между българите и татарите. Да не забраавяме още, че по това време българските земи са под сюзеринитета на Златната орда и всякакво нарушаване на границите (особено северните) не може да стане без санкция на хана.

И все пак около век след като са изтласкани от Асеневци в края на XII в., ромеите отново се появяват в Делтата. Това действително се реализира при Михаил VIII, но поне около едно десетилетие след 1261 г. По-горе цитирах друг венециански извор от 1276 г., според който има вероятност (ако под думата Varai действително се крие името Varna, а не личното име на търговец) по същото време Византия да е овладяла и Варна. Най после, всички тези събития съвпадат по време с масирания поход на Ногай в подкрепа на Византия срещу България през 1272/3 г., който се разгръща основно в Добруджа и Източна България[116]. Това се случва след мирния договор, сключен през 1272/3 г. между Ногай и Михаил VIII, скрепен с брака на Ногай с Ефросина – незаконната императорска дъщеря, който отваря достъпа на Византия към Делтата[117]. На фона на толкова съвпадения може да предположим, че около 1273 г. от номинална, татарската власт на юг от Дунава става реална[118]. Това съвпада по време с началото на едно монетосечене в Исакча и региона. Според Е. Оберлендер между 1273-1286/7 тук са в обръщение монети (по неговата класификация клас А, тип I), върху лицето на които е изобразена тамгата на Ногай, а върху опакото – легенда на гръцки език (обр. 8). Относително голямото количество и наличието на цели 7 варианта на тази емисия показва сравнително дълговременна циркулация в границите на муниципия с център Исакча под сюзеренитета на Ногай[119].

В резултат на координирани усилия на Ногай и Михаил VIII и без това отслабената българска власт в периферните зони на царството, респективно в Дунавската делта, се компрометира. С позволението на всесилния в региона татарски темник Византия установява свое присъствие във Вичина, Исакча (т.нар. Паристрионски острови) и навярно в Килия/Ликостомо и евентуално във Варна (?), а около 1281 г. Генуа получава право на търговска фактория във Вичина (обр. 9)[120]. Успоредно с това наскоро след 1273 г. във Вичина се създава митрополитски престол, пряко подчинен на Константинополския патриарх[121], като първия документ, регистриращ това събитие е от 1285 г.[122] След смъртта на Михаил VIII през 1282 г., обаче отношенията на Ногай с Византия охладняват и дори се стига до военен сблъсък в Тракия през 1285 г. Тогава татарите са сразени от ромейския пълководец Умбертопулос[123]. След този епизод татарите (Ногай ?) засилват още повече присъствието си, съчетано вече и с пряка власт в Дунавска-

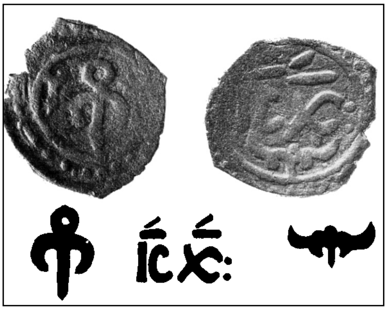

Обр. 8. Монета сечена в Исакча около 1273-1286/7 с тамгата на Ногай върху лицето и формулата IC XC върху опакото

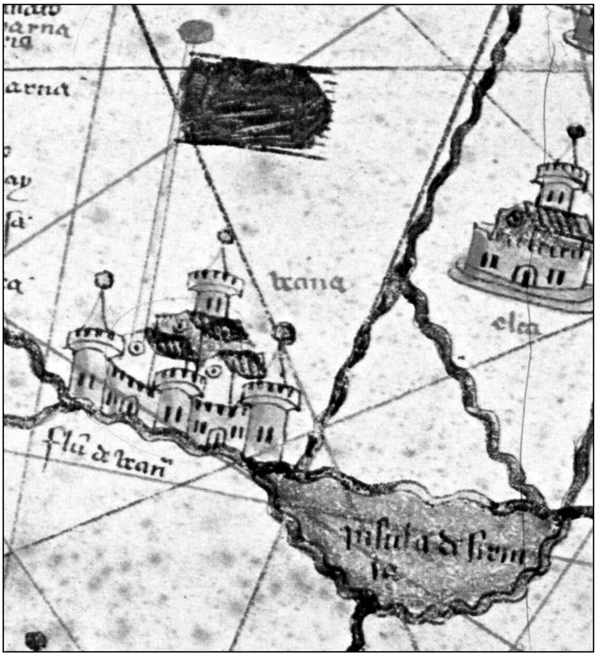

Обр. 9. Условно изображение на Вичина върху Каталанска карта от края на XIV – началото на XV в

та делта и България (главно Североизточна). Особено показателно е, че принуждават българския цар Георги I Тертер да се признае за безусловен васал през 1285 г.[124] и още на следващата 1286 г. във Вичина установяваме присъствието на знатен татарски феодал на име Аргун с високата титла *militaries – mingghan noian*[125]. Забележително е също, че между лятото на същата 1285 г. и до 1302 г. не е регистриран документ, удостоверяващ присъствието на митрополит във Вичина[126]. Основателно според мен е тълкуването, което П. Настюрел прави на един гръцки текст, съпътстващ подписа на въпросния вичински митрополит Теодор от 1285 г. От него се подразбира, че византийската митрополитска катедра е застрашена от татарите на Ногай[127] и предстоятелят ѝ навярно емигрира в Константинопол. Определено византийското присъствие в Делтата е крайно ограничено след 1285 г. и до убийството на Ногай и сина му Чака, т.е. до 1299 г. През този период Константинопол не администрира градовете в Делтата (т.нар. *Паристирионски острови*), няма военни контингенти, но се предполага, че запазва духовно и някакво икономическо присъствие.

Няколко думи по-специално за монетосеченето в Делтата, защото то отразява в голяма степен политическите и икономическите промени в региона и най-после, защото има развитие в позициите на основният му изследовател Е. Оберлендер. По-горе посочих, че според него местната автономна власт, следвайки византийски традиции и под доминацията на Ногай открива монетарница в Исакча. Тя сече три монетни емисии с много варианти, като върху аверсите (лицата) и на трите винаги присъства тамгата на Ногай (тип А по Е. Оберлендер). Върху реверсите виждаме изписани на гръцки език формулата IC XC (вариант А-I по Е. Оберлендер, обр. 8, 10), формулата IC XC NI KA в междурамията на кръст (вариант А-II по Е. Оберлендер обр. 11), и най сетне двуглав орел (вариант А-III по Е. Оберлендер – обр. 12) [128]. Първоначално Е. Оберлендер датира тези емисии след 1290 г. и до 1300 г. (по-правилно до 1299 г.), когато Ногай е убит. Според първата му публикация те не могат да бъ-

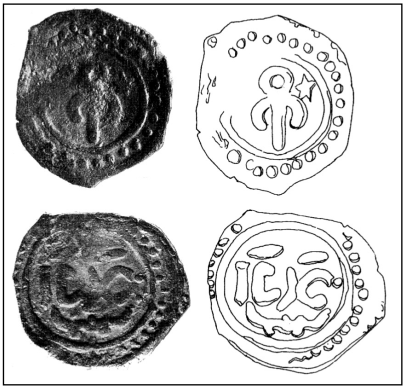

Обр. 10. Монетна емисия сечена в Исакча около 1273-1286/7 с тамгата на Ногай върху лицето и формулата IC XC върху опакото (клас А, тип I по Е. Оберлендер)

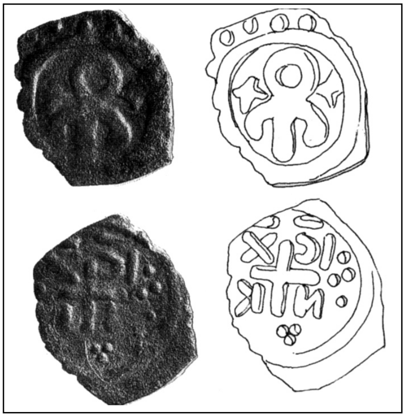

Обр. 11. Монетна емисия сечена в Исакча около 1280-1286/7 с тамгата на Ногай върху лицето и формулата IC XC NI KA в междурамието на кръст върху опакото (клас А, тип II по Е. Оберлендер)

дат емитирани преди 1290 г., защото в Златната орда право на монетосечене и тамга върху монетите има само хана и всякакво отклонение се смята за престъпление към сюзерена. Ногай действително е силна и харизматична личност с известна автономност, но е лоялен към Берке хан (1257-1267), после към наследниците му (поне формално до 70-80-ге години на XIII в.). Посочва се, че през 1290 г. между Токту (1291-1312) и Ногай настава пълен разрив и тази година първоначално се прие за terminus post quem за трите емисии, сечени в Исакча с тамгата на Ногай и християнски формули на гръцки език[129]. Според източниците, обаче по това време Токту се подчинява изцяло на волята на Ногай и конфликтът между двамата избухва едва 1297 г[130]. Вярно е също така, че още 1285/7 г. е регисрирано напрежение между хан Телебуга (1287-1291) и Ногай, което ескалира и завършва с убийството на хана лично от Ногай през 1291 г.[131] Новият хан Токту, поставен на престола лично от Ногай, няма никакви ресурси да му се противопостави и изпълнява всякакви негови прищевки. Дори по искане на Ногай избива емирите от най-близкото си обкръжение и му отстъпва да се разпорежда самоволно в Крим[132]. Впрочем Пахимер, който, коментира завоевателните експедиции на Ногай към Долен Дунав около 1271 г. твърди, че завладявал тези земи не за хана, а за себеси.[133] При тези обстоятелства нищо не би попречило на Ногай да си разреши автономно монетосечене още 70-те-80-те години на XIII в. и да изисква върху емисиите собствената си тамга. Действително монетите тип А-I са значително количество, което предполага, че са сечени сравнително по-дълго време. Според Е. Оберлендер това продължава между 1273-1285/6 г., но началната дата ми се струва твърде снижена[134]. Монетите с двуглав орел и тамгата на Ногай (тип А-III) са по-редки и се смята, че са сечени по-кратко време между 1285-1287 г.[135]

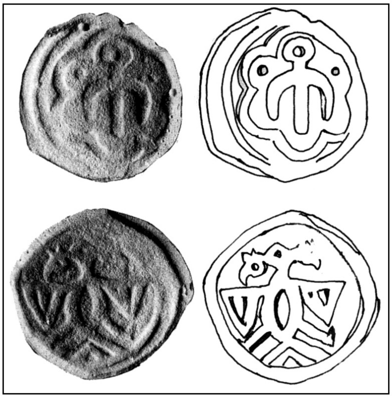

Обр. 12. Монетна емисия сечена в Исакча около 1285-128/7 с тамгата на Ногай върху лицето и двуглав орел върху опакото (клас А, тип III по Е. Оберлендер)

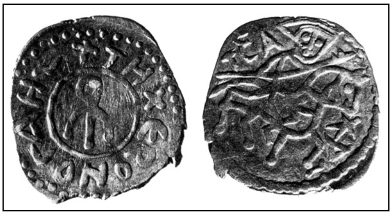

Обр. 13. Монета с тамгата и името на Ногай върху лицето и Чака като конник върху опакото (по Е. Оберлендер)

Още в първите си изследвания Е. Оберлендер прима, че въпросните монети са с византийски произход и са характерни за византийското монетосечене, както между впрочем и двуглавия орел. В тази последователност се достига до извода, че са дело на монетарница на полуавтономна местна структура (град, деспотат ?[136]) със силно византийско влияние. Приемам, че действително може да става въпрос за автономна структура, с византийско влияние след 1273 г. Тя обаче ще е формирана със санкцията и под покровителството на Ногай, когато отношенията му с Михаил VIII се подобряват рязко след династичния брак. Впрочем, в края на XI в. при близки политически обстоятелства, обитателите на Долния Дунав, включително Вичина по сходен начин в противовес на Византия се самоорганизират в автономни самоуправляващи се структури със собствено монетосечене[137]. Около 1285 г., обаче регистрираме остър конфликт между Империята и Ногай (през 1282 г. Михаил VIII е вече покойник и на трона има нов василевс – Андроник II 1282-1328), което ще да има последствия върху позициите на ромеите в Делтата. Редом с останалото това предполага, че след 1284/5 до края на живота си през 1299 г. Ногай (обр. 13) пресича прякото византийско влияние върху тази структура в Делтата. Най-малкото защото конфликта му с Византия продължава без прекъсване, за което свидетелства големият разрушителен татарски поход срещу Византия в Източна Тракия през 1297г.[138] На този фон е основателна корекцията на Е. Оберлендер, който в нова, нарочна студия предатира емисиите от тип А, като цяло ги отпраща преди 1287 г.[139]. Това е напълно възможно предвид политическите реалности, но същевременно означава, че Ногай разрешава монетосечене със собствената му тамга преди 1290 – дата, която дотагава според Е. Оберлендер е terminus post quem за местните монетосечения[140]. Известно е обаче, че Ногай се ползва с достатъчна свобода след смъртта на хан Берке (1257-1267), става върховен главнокомандващ и по-скоро хановете зависят от него (на практика той дирижира избора им след 1267 г.), отколкото той от хановете.[141] Ето защо новата хронология, предложена от Е. Оберлендер и датирането на емисиите близо десетилетие преди 1287 г. изглежда по-приемливо. Първоначално той обаче предлагаше горна граница на отсичане на монетите тип А с тамгата на Ногай към годината на неговата смърт – 1299 г. След допълнителен анализ на политическите реалности в региона вече се отчита силната татарска експанзия на юг, поставила региона на Делтата под пряка власт и утежнен контрол е около 1285/7 г.[142]. С това се ликвидира много от привилегии на местните автономни структури, включително и монетосеченето тип А в Исакча, чиято горна граница вече се отнася към 1287 г. Стана въпрос, че приблизително по същото време, 1285 г. и Вичинския митрополит е принуден от татарите да напусне катедрата си и се завръща чак след началото на XIV в.

От периода 1281/5-1300 г. са съхранени документи за търговски операции на италианци във Вичина, но няма податки за гръцки представителни фактори в Делтата, доминирана от Ногай[143]. Фиксирани са дори случаи като този с италианския търговец Роландо де Куарто от 1294 г., чиято стока, закупена от Вичина, е обмитена на византийска територия[144]. Що се отнася до гръцките надписи върху монетите, то това е международния език в региона. На гръцки са надписите върху летите имитативни фолиси на автономните структури в Добруджа, отцепили се и воюващи с Констонтинопол през XI в.[145] и върху монетите на дръстърския господар Тертер (Йоан ?) през 70-те години на XIV в., въпреки че последният също е в крайно изострени отношения с византийския императорски двор[146]. Всичко това навежда на мисълта, че между 1285 и 1300 г. Византия е без всякакво влияние и присъствие в градовете и крепостите в Дунавската делта. Българското военно-административно и отчасти икономическо присъствие е ликвидирано още около 1273 г. За сметка на това силни са позициите на италианските търговци, които с покровителството на Ногай овладяват външната търговия на региона и това се илюстрира с достатъчно документи[147]. През 1296 – 1298 г. обаче Ногай влиза в остър конфликт и с Генуа в Крим, което несъмнено има лоши последствия за генуезките позиции в Дунавската делта[148]. Забележително е, че след два документа от началото на 1298 г., касещи делата на генуезци във Вичина няма сведения за тяхно присъствие в града до 30-те години на XIV в.[149] Така на практика към края на XIII в. в резултата на политиката на Ногай се получава уникална ситуация – двата традиционни политически субекта България и Византия са изтласкани от района на Делтата, търговските операции на Генуа са силно затормозени, татарите доминират пълно, но нямат пиетет към уседнал живот в градовете. При тези обстоятелства местното население може би запазва елементи от местното самоуправление, на което се радва между 1273-1285 г., но при твърде утежнени условия, диктувани от всеселния Ногай. Прекратеното автономното монетосечене, липсата на сведения за търговски операции на генуезците и опразнената византийска митрополитска катедра са достатъчно показателни. Ако се вгледаме в археологическата картина и монетното обръщение на региона през XIII в. ще установим, че тази структура включва със сигурност само един или два големи града (крепостите при днешните градчета Исакча, а може би и Нуфъру ?) и околните укрепления и селища до Никулицел, Тулча (?), Енисала и Стара Килия (обр. 1). Много по-трудно е да се определи етническия състав на обитателите им в края на XIII в. Внушението, че тук живее население, носител на византийски традиции е преднамерено и крайно. При положение, че тези земи са в границите на Византия и тук живеят ромеи то едва ли на Михаил VIII щеше да се налага около 1273 г. да овладява *Паристрионските острови.* Ако следваме историческите и археологическите източници до началото на XI в. и след края на XII в. до около 1272/3 г. разглежданата зона е в територията на българското царство, но след 1242 г. – под татарски васалитет, крайно утежнен около 1260 г. През XI-XII в е в границите на Византия, но същевременно тук се инфилтрират печенеги и кумани, (според някои около 1264 г. временно и селджуки – подробно в Приложение V)[150], а след това и татари. Находки от Исакча, Диногеция и Нуфъру (два типа кръстове-енколпиони, шиферни прешлени, керамични яйца и пр.)[151] свидетелстват за търговско присъствие, а навярно и за прииждане на руско население (обр. 14). Този процес се активизира особено при татарските нашествия в Русия след 1223 г. и превземането на Рязан и Киев през 1237 и 1240 г.. Като реликти от византийското господство от XI-XII в. и в резултат на византийското проникване между 1273 и 1285 г. несъмнено в региона се установяват и ромеи. За италианските търговци вече стана дума. Затова е твърде рисковано да се правят крайни заключения относно етническата определеност на населението, еманципирало се в автономна скруктура със собствено монетосечене в Делтата между 1273-1287 г. и попаднало под тежък татарски (ногайски) васалитет между 1287-1299 г.

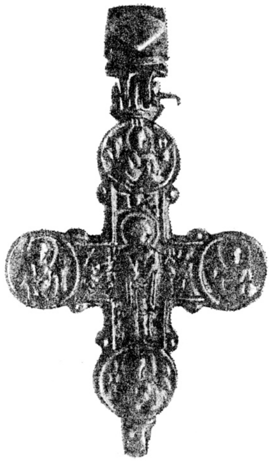

Обр. 14. Руски кръст енколпион от Исакча (XIII в.)

След смъртта на Ногай и убийството на наследника му Чака в Търново от българския цар Теодор Светослав през 1299 г. в региона на Делтата на Дунав настават съществени промени. За оказаното пълно съдействие за ликвидиране наследството на Ногай, българският цар получава от хан Токту (1291-1312) ред предимства. Вероятно България възстановява частично влиянието си в региона и на север от Делтата, където се установява кондоминиум – съвместно татаро-българско управление[152]. Въпреки някои противоречия в източниците, с голяма доза увереност може да се приеме, че след 1299 г. Теодор Светослав администрира Маврокастро (Белгород Днестровски) и други пунктове в Делтата и Дунаво-днестровското междуречие (обр. 15). За това има един безспорен официален документ, какъвто е Постановлението на Officium Gazarie от 22 март 1316 г., според който поради остър конфликт с цар Теодор Светослав Генуа евакуира своите колонии от Маврокастро и останалите поселения в региона[153]. Впрочем, има и серия други извори, (документ на францисканския орден за събития в Белгород от 1306/7 г., Абулфеда, Ибн Батут, няколко мор-

Обр. 15. Крепостта Аккерман-Белгород Днестровски

ски карти и пр.), подсказващи българска администрация в Белгород и съседни населени пунктове след 1299 г., които вече са специално коментирани[154]. Същевременно има друга група документи (особено “Описание на Източна Европа от 1308 г.”, Бейбарс, Абулфеда, документи на францисканския орден, серия карти и пр.), които сведетелстват за татарска власт в същия регион по същото време[155]. Със съдействие на татарската власт през 1302 г. вичинския митрополит отново заема престола си в Делтата. На този противоречив фон, още Г. Брамиану и П. Ников предположиха някаква форма на съвместно татаро-българско управление на региона при цар Теодор Свестослав. В смисъл, че с благословията на хан Токту българският владетел администрира територията на север от Делтата до р. Днестър[156]. Тяхната идея е допълнена и прецизирана от П. Павлов и развита от Н. Руссев, според които след 1299 г. Токту и Узбек (1312-1342) запазват суверенитета си до Дунав (и в Исакча!) Опасявайки се обаче от нови размирици сред ногайците (така отдалечени от Сарай), с акта на “дарение” ще да упълномощават Теодор Светослав като формален васал да администрира зоната от тяхно име[157]. Трябва да се допълни, че не без значение е факта, че част от населението в земите на Ногай между Днестър и Дунав има куманско потекло[158]. Неслучайно през Средновековието и до XVIII в. според Л. Гумильов татарите са в перманентен конфлакт с ногайците и *никак не се спогаждали*[159]. Главната причина спаред него се корени във факта, че към края на XIII в. *Войнството на Ногай е съставено предимно от потомци на половците и други номадски племена, покорени от монголите и мразещи ги.* [160] За куманското потекло на татарите между Днепър и Дунав ясно свидетелства египетския енциклопедист ал-’Омари (1301-1349): “ *В древността тази държава била страна на кипчаците, но когато ги завладели татарите, то кипчаците станали техни поданици После те /татарите/ се смесили и се сродили с тях /кипчаците/. Така земята удържала победа над прииродните и расови качества на татарите и всички те станали кипчаци – един род с тях, защото монголите се преселелили на земята на кипчаците, влезли с тях в смесени бракове и останали да живеят в тяхната земя /на кипчаците/*[161]. Най-после, самият Теодор Светослав е по произход куманин от аристократичния род Тертероба, което му дава възможност да управлява по-успешно това население. Освен, че е условна, очевидно властта на българския цар в Дунавската делта (т.нар „Трети обитаем остров” в Добруджа през XII-XV в.) не е повсеместна. Татарите си запазват някои центрове като Искча, където за разлика от Белгород българска администрация не е допусната. Фактът, че след смъртта на Ногай според Бейбарс Токту праща за управител на Исакча собствения си син Тукул-буга, а след него друг татарски благородник – Мингли-буга е показателен[162]. По същото време в Исакча се секат отново хибридни (т.нар „татаро-генуезки”?) монети, върху лицето на които е гравирана тамгата на Токту и управляващата династия Джучи, а върху опакото равнораменен „разцъфнал кръст”, в междурамията на който е изписано името на града SATCY (обр. 16 а)[163]. Приемам становището на Е. Оберлендер, че това са монети на местна полуавтономна структура (градска според мен!), доминирана от татарите. Всъщност тя е наследник на същата онази автономна структура, коментирана по-горе, еманципирана и утвърдена през 80-те години на XIII в. под формалния сюзеринитет на Ногай. След нейната смърт формацията от типа „градове-републики” проема сюзеринитета на победилия хан Токту и вместо тамгата на Ногай, върху аверите присъства

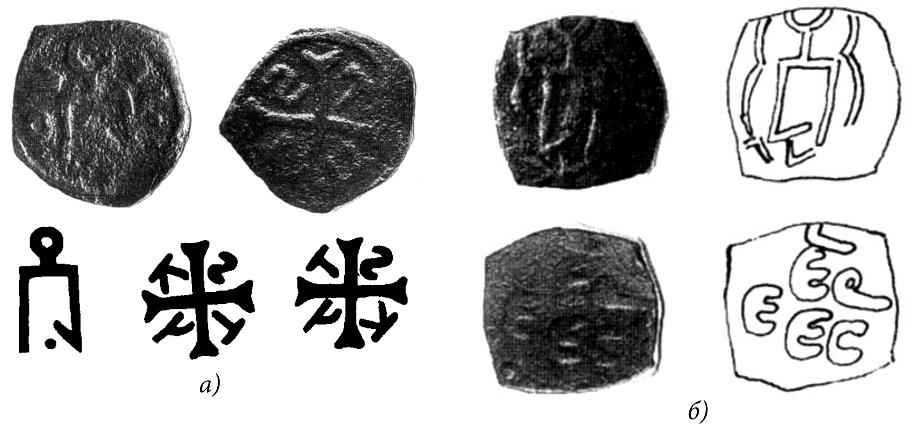

а)

б)

Обр. 16. Монетни емисии сечена в Исакча (по Е. Оберлендер). а). Емисия датирана 1307-1311 г. с тамга на ханската династия Джучи върху лицето и надпис SATCY (Исакча) в междурамията на кръст върху опакото; б). Емисия от началото на XIV в. с тамга на ханската династия Джучи върху лицето и надпис CPEEE разчитана като C/TAV/PE E/Λ/E/HCON/ – кръста да ме помилва, върху реверса.

вече тамгата на ханската фамилия Джучи. Забележително е, че върху реверсите на тези емисии са изписани годините 707, 708 и 711 по Хаджира, които съответстват на 1307/8, 1310/11 и 1311/12.[164] Впечатлява обаче липсата на емисии от смъртта на Ногай и Чака през 1299-1300 г. и до 1307 г. Това предполага, че първоначално с идването си принц Тукул-буга налага твърд режим и подтиска местното самоуправление заради колаборацията му с Ногай, чиято тамга се вижда върху монетите. След това, около 1307 г., режимът обаче е смекчен, автономията е възстановена с разкрепостяване на търговските операции, каквато впрочем е генералната политика на Златната орда спрямо подобни гранични зони. Не е обаче напълно сигурно, че автономната структура е татаро-генуезка. Основен аргумент е кръста върху опакото, наречен „генуезки", но генуезкия кръст (още кръста на св. Георги) е с триъгълни рамене, докато този върху опакото на монетите е тип „разклонен" или още „разцъфнал" равнораменен кръст, твърде характерен за византийската и старобългарската култура, включително върху десетки паметници в Добруджа и Североизточна България.[165] Впрочем, точно в годините, в които са сечени тези монети (1307-1311 г.) в Исакча управлява татарския принц Тукул-буга, а през 1307 г. започва нова татаро-генуезката война инициирана от самия Токту.[166] Според мен в тези условия е малко вероятно сина на Токту да толерира и еманципира генуезката колония в Исакча, предоставяйки ѝ полуавтономен статут и собствено монетосечене. Най-после, през този начален период тук е регистрирана още една емисия с тамгата на ханската фамилия върху аверса, но въху реверса виждаме легенда на гръцки език, включваща гръцките букви CPEEE разчитана като C/TAV/PE E/Λ/E/HCON/ – *кръста да ме помилва* (обр. 16 б)[167].

Както и да е, хибридното монетосечене в Исакча около 1307 г. е факт, но то по-скоро е привилегия на местните обитатели, които вече са я консумирали преди две десетилетия. Предполагам, че отразява особения статут на града, ползващ се със специално положение. Като добавим към това и присъствието на татарски принцове, то може да предполагаме, че Исакча играе ролята на изнесен „авантпост" на татарския хан, чрез който се контролира региона на Долния Дунав, респективно действията на васалите (на практика такъв подлъжава да бъде и Теодор Светослав), събират се дължимите данъци, следи се търговията и пр. Този особен статут очевидно привлича в Исакча и други поданици на златоординския хан, защото според Абулфеда, завършил своето съчинение през 1321 г., част от жителите на града са мюсюлмани[168].

Съдейки косвено от Постановлението на Officium Gazarie от 1316 г. сблъсъкът на българските и генуезките интереси е предизвикан от засилените позиции на Теодор Светослав в региона на Дунавската делта (т.нар. „Трети обитаем остров") и северно от нея до Белгород Днестровски. Видяхме по-горе, че републиката на Св. Георги с благословията на Ногай действително си извоюва силни позиции в региона през 80-те години на XIII в. Никак не е сигурно обаче, че след отстраняването на Ногай и Чака техния яростен противник хан Токту съхранява в пълна мяра генуезките привилегии във Вичина и региона.

Не е изключено пълномощията, които получава Теодор Светослав от Сарай да целят контрол над генуезките фактирии и своеобразното им поставяне под наблюдение заради колаборационизма им с Ногай в продължение на четвърт век. Откритият сблъсък на Генуа с България е неминуем и избухва в началото на управлението на хан Узбек през 1315-1316 г. Редом с останалото българският владетел явно засяга сериозно генуезките търговски интереси и дори се стига до насилствени действия спрямо граждани на републиката в Белгород на 20 март 1315 г. В продължение на една година Генуа отправя искания до българския владетел за решаване на проблемите, но не получава желания отговор. Тогава се стига до въпросното решението на Officium Gazarie от 22 март 1316 г. известно като „Забрана за посещение на Загора/България” (обр. 17)[169]. Забележително е, че това Постановление засяга не само Белгород, но и другите пристанища в региона, администрирани от българския цар[170]. Кои са тези пристанища не се посочва, но явно се визират и тези в Дунавската делта, на първо място сред които навярно е Вичина. Едва ли се отнася за пристанищата по Южното Черноморие, защото в началото на XIV в. там не са регистрирани генуезки търговски представителства.

Спорно е докога България администрира региона на Дунавската делта (Северна Добруджа) и северно от нея със санкция на хана в Сарай. Повечето изследователи приемат за горна граница смъртта на цар Теодор Светослав през 1321 г., но уликите са основно косвени[171]. Има и факти, които предполагат продължаване на българското присъствие в региона и след кончината на Теодор Светослав[172]. Затрудненията идват от обстоятелството, че основните източници за региона – източните (арабски, ирански и др.) автори, както и множеството карти, дват противоречива информация. Едни сочат за граница между „Златната орда” и България Белгород Днестровски, други – Вичина и Дунав[173]. Без изключение, обаче, всички са единодушни, че както при Теодор Светослав, така и при предшествениците и наследниците му България плаща данък на хана в Сарай. Това очевидно обърква „външните” сред-

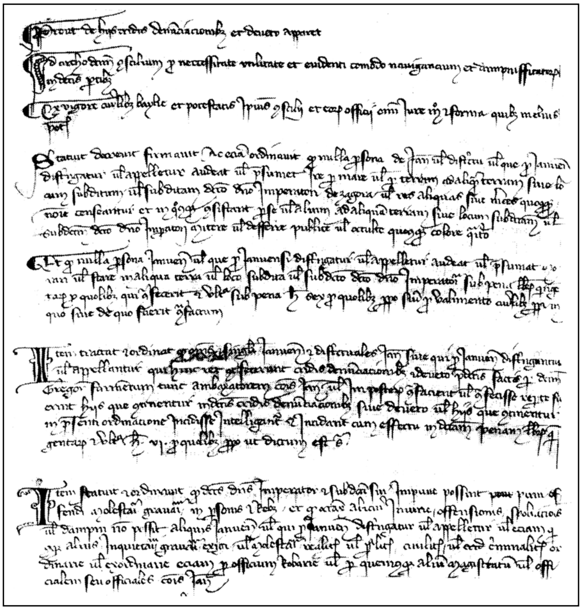

Обр. 17. Постановление та Генуезкия съвет на Хазария от 1316 г., с което се забранява да не се пътува и пребивава в земите на българския цар Теодор Светослав (1299-1320)

новековни автори в преценката им за властта в региона – на татарския хан, който е върховен повелител или на българския цар, който от името на хана администрира територията около Дунавската делта и северно от нея. Ако се доверим на Никифор Григора, че след смъртта на Теодор Светослав цар Михаил Шишман *„получил властта над българите отсам Истър”*[174] то изглежда в началото на 20-те години на XIV в. търновският цар все още има позиции. Не сме сигурни обаче дали израза *отсам Истър* включва и Делтата. Ако анализираме сведенията за главните центрове в Дунавската делта (т.нар. „Трети обитаем остров” в Добруджа) Вичина, Исакча, крепостта до Нуфъру, Килия-Ликостомо и Енисала ще констатираме, че неизвестно точно откога, но през 30-те – 50-те години на XIV в. България няма суверинитет в региона. В Искача татарите продължават да администрират пряко, в Килия-Ликостомо генуезците са се установили твърдо, дори и във военно отношение. Сходна е ситуацията във Вичина. Особено важен индикатор за изтласкването на Бългрия от региона са сравнително малкото монети на българските владетели цар Михаил III Шишман (1321-1330) и особено на цар Иван Александър (1331-1371). Тези емисии иначе имат голямо разпространение в другите два „обитаеми острова” в Добруджа – Дръстър с околните крепости и Калиакра с околните крепости. Успоредно с това установяваме, че и Търновската патриаршия е без позиции в Делтата, където във Вичина се изявяват митрополити-ромеи, подчинени на Константинополския патриарх. Същевременно католиците–францисканци, поддържани от Генуа, издигат свои църкви в Килия – Ликостомо и Вичина[175]. Вероятно е те да са включени в диоцеза на създадената с була на папа Йоан XXII от 26 февруари 1318 епископия с катедра в генуезката фактория Кафа, за която стана реч по-горе. В нея е записано че обхваща територията *„от град Варна в България до Сарай”* (*a la villa Varna in Bulgarian usque Saray*)[176]. Дали това, редом с останалото не означава, че при хан Узбек цар Теодор Светослав (1312-1341) губи позициите си отвъд Делтата на Дунав, които спечелва в началото на управлението си. Не е изключено причина за това да е брака на хан Узбек с византийска принцеса[177] и временното му сближаване с Генуа след 1313 г.[178] Точно кога обаче България е изтласкана политически от Делтата не е ясно и само приблизително може да се отнесе към 30-те – 50-те години на XIV в..

Вероятно татарските позиции в Делтата са частично и временно отслабени едва след битката при р. Синюка през 1362 г., когато литовците ги разбиват и тяхното влияние на Долни Дунав намалява. Има вероятност от това да се възползва деспот Добротица. Прочее, нескритите аспирации и реалните стъпки на Добротица в посока на “обитаемия остров” в Дунавската делта може да е най-сериозната причина за дългата война на добруджанските деспоти с републиката на св. Георги. Но за това по-подробно в една от следващите глави.

Относителната географска изолираност и частичната културна затвореност на тези три зони водят и до специфики от политически характер. Неслучайно към средата на XIV век зоната около Карвуна, част от чието население е с куманско потекло, се еманципира в полунезависимо от Търново феодално княжество. Дълго време то остава затворено в границите на т.нар. „Първи обитаем остров", включващ Южното добруджанско Черноморие, където са първите столици Карвуна и Калиакра. По късно към деспотата на Добротица се присъединява т.нар. „Втори обитаем остров" с център Дръстър. Накрая, може би, част от „Третия обитаем остров" в Дунавската делта, където се намират центрове като Вичина (обр. 18), Килия-Ликостомо, Исакча и др.

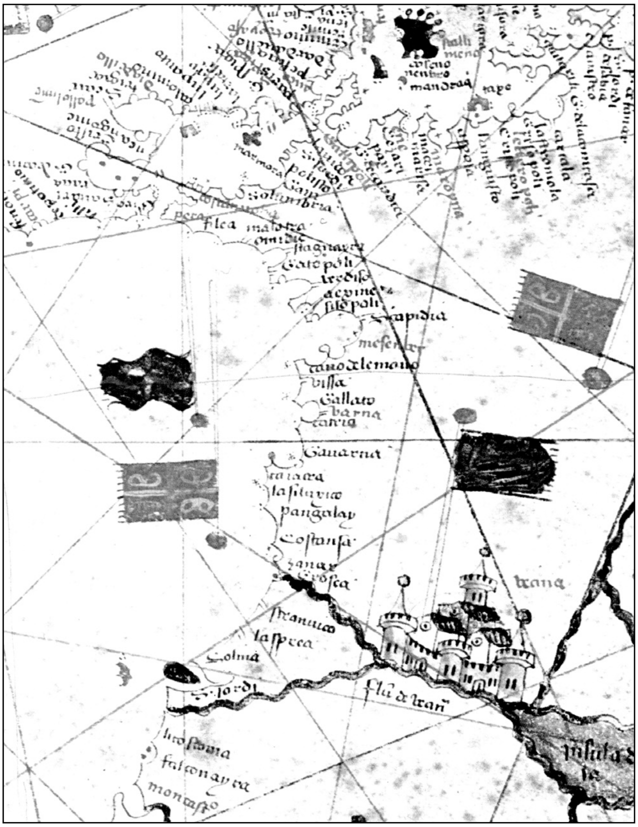

Обр. 18. Изображение на западното Черноморие с градовете и пристанища Монокасттро (Белгород на Днестър), Вичина (с условно изображение на крепостта), Ликостомо, Калиакра, Каварна, Кастрици, Варна и др. върху каталански атлас от края на XIV в.

Бележки

[1] **В. Nicolova.** The Church of Odessos-Varna between Byzantium, the Bulgarian Tsardom and the Patriarchate of Constantinopole. – Etudes balkaniques, 1-2, 1998 p. 93-109; **Г. Атанасов.** Дръстърска митрополия през Второто българско царство. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006, с. 659-683; **В. Плетньов.** Изграждането на Варненската крепост и Варненската митрополия (XI-XIV в.). – В: Християнската култура в средновековна България. Материали от Национална научна конференция, Шумен 2–4 май 2007 г. по случай 1100 годишнината от смъртта на Св. Княз Борис-Михаил (ок. 835-907 г.). Велико Търново, 2008, с. 354-371.

[2] **Г. Атанасов.** Етнодемографски промени в Добруджа X-XVI в. – ИПр, 2, 1991, с. 75-89; **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. В: Изследвания в чест на чл. кор. проф. Страшимир Димитров (=Studia balcanica, 23). София., 2001, с. 187-190, обр. 5 .

[3] **Г. Атанасов.** Поглед към добруджанския дунавски бряг от XI до XVI в. – ИПр, 8-9, 1992, с. 13-31; **Г. Атанасов.** Етнодемографски и етнокултурни промени по Добруджанското Черноморие през Средновековието. – ИПр, 2, 1996, с. 3-30; **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските…, с. 187-190, обр. 5.

[4] Това се илюстрира както от липсата на типове керамика характерни за втората половина на XI-XV в., така и от факта, че монетната циркулация в тези крепости прекъсва напълно с анонимните византийски фолиси кл. А-2 (978-1030/35) или В (1030/35-1042) Вж: **Г. Атанасов.** Откога започва сеченето на анонимните византийски фолиси клас „В" и кога печенегите опустошават Добруджа. – Нумизматични изследвания, 3-4, 1999, с. 33-53; **Г. Атанасов.** Анонимные византийские фолисы класса "В" и нашествие печенегов в Добруджу 1036 г. – Stratum plus, Санкт Петербург-Кишинев-Одесса, 6, 1999, с. 111-122.

[5] **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските…, с. 189-202, обр. 8, 9. Вероятно оцелялото население се преселва в Югоизточна Тракия и Източния Предбалкан. За поселищната система там през XI в. Вж: **Д. Момчилов**. Пътната и поселищната система между Източна Стара планина и "Еркесията", IX-XIV в. София, 1999, с. 184 сл.; **Б. Борисов.** Североизточна Тракия през XI-XII в. (По археологически данни) (Автореферат на дисертация). София, 1995, 7-13; **B. Borisov**. Djadovo. Vol. I. Mediaeval Settlement and Necropolis (11 to 12 sent.) Tokyo, 1989; **Г. Атанасов.** B. Borisov. Djadovo. Vol. I. Mediaeval Settlement and Necropolis (11 to 12 sent.) Tokyo, 1989. – Археология, 1, 1993, с. 58. Тази идея за пръв път бе предложена в: **Г. Атанасов.** Етнодемографски промени в…, с. 80-89.

[6] **P. Diaconu.** Les petchénègues au Bas Danube. Bucarest, 1979, p. 44 etc.; **В. Тъпкова-Заимова.** Долни Дунав – гранична зона на византийския запад. Към историята на северните и североизточните български земи в края на X-XII в. София, 1976, с. 43-57.

[7] **В. Тъпкова-Заимова.** Цит. съч., с. 59, 79-80.

[8] **P. Diaconu.** Les Coumans au Bas-Danube aux XI-e et XII-e siècles. Bucarest, 1978; **В. Тъпкова-Заимова.** Цит. съч., с. 97-105; **Пл. Павлов.** България, Византия и куманите (седемдесетте години на XI – началото на XIV в.). Автореферат на кандидатска дисертация. В. Търново, 1991, с. 7–10.

[9] **П. Ников.** Татаро-българските отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилец. – ГСУ, ФИФ, 15-16, 1921, с. 3-44; **G. Atanasov, Pl. Pavlov.** Sur l'itneraire de l'armée tartare a traverse de la Bulgaria du Nord et Dobrudja en 1242. – Dobrudja, 12, 1995, p. 233-241; **В. Гюзелев.** Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII-началото на XV век.). София, 1995, с. 16-18, 84; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа, 2 Средновековие, Велико Търново, 2004, с. 211-215.

[10] **Г. Атанасов.** Клады земедельческих орудий из Южной Добруджи (X-начало XI вв). – Stratum plus, 5, 2000, с. 183-208.

[11] **P. Diaconu.** Les petchénègues …, p. 44 etc. **; G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Dinogeţia. I. Bucureşti, 1967, p. 178 – 186, 280 **Л. Дончева-Петкова.** Плиска и печенезите. – Плиска-Преслав, 9, 2003; **В. Йотов.** Археологически приноси към историята на Варна през Средновековието (1). – AMV, II, 2001. 2004, 312–342.

[12] **P. Diaconu.** Les petchénègues …, p. 40-49; **В. Тъпкова-Заимова.** Цит. съч., с. 70-75; **Г. Атанасов.** Анонимные византийские фолисы…, с. 112-114; ГИБИ, 6, София, 1965, с. 298.

[13] **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските…, с. 195-196; Археологически паметници в Русенски окръг. София, 1983, 103-104; Археологически паметници в Плевенски окръг. София, 1979, с. 131..

[14] ГИБИ, 6, с. 300-301.

[15] **Ж. Дюби.** Европа в Средние века. Смоленск, 1993, с. 40-42.

[16] **Л. Н. Гумилев.** Ритмы Евразии. Москва, 1993, с. 285-287.

[17] **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските…, с. 195-198.

[18] **Г. Атанасов.** Клады земедельческих орудий из …, с. 183-208.

[19] **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските…, с. 195-196; **Г. Атанасов.** Анонимные византийские фолисы …, с. 111-122; **G. Mãnucu-Adameştesnu**. Istoria Dobrogei in perioada 969-1204. Contribuţii arheologice şi numismatice. Bucureşti, 2001, p. 100 etc., 477, Tabl. 1-20.

[20] **P. Diaconu.** Les petchénègues …, p. 62-68; **В. Тъпкова-Заимова.** Цит. съч., с. 62-63; **В. Парушев.** Средновековни монети от Калиакра. – ИНМВ, 26 /41/, 1990, с. 141; **G. Mãnucu-Adameştesnu**. Op. cit. p. 476-477, Tabl. 4, 7, 19 20.

[21] Най-късните монети открити в Бабадаг са на Константин IX управлявал между 1042-1055 (**G. Mãnucu-Adameştesnu**. Op. cit. p. 478, Tabl. 20), но при археологически проучвания е открита византийска рисувана и сграфито керамика от втората половина на XI- първата половина на XII в. (**I. Vasiliu.** Consideraţii finale asupra locuirii feudale timpurii de Babadag. – Peuce, XII, 1996, p. 169-186).

[22] **Г. Атанасов.** Поглед към…, 27-30; **Г. Атанасов.** Етнодемографски и етнокултурни…, 10-12; **G. Mãnucu-Adameştesnu**. Op. cit. p. 478, Tabl. 2, 6, 10, 11, 13, 16, 18.

[23] **P. Diaconu.** Les petchénègues …, p. 113-118; **P. Diaconu.** Les Coumans…, p. 38; **В. Тъпкова-Заимова.** Цит. съч., с. 117-120.

[24] **Г. Атанасов.** Поглед към…, 27-30; **Г. Атанасов.** Етнодемографски и етнокултурни…, 10-12; **G. Mãnucu-Adameştesnu**. Op. cit. p. 480-481, Tabl. 10, 17, 18.

[25] **Цв. Георгиева.** Природната среда и модел за селищната система в българското пространство през ХУ-ХУП в. – ИПр., 1996, 2, с. 44 сл..

[26] Археологически паметници в Русенски окръг. София, 1983, с. 103-104; Археологически паметници в Плевенски окръг. София, 1979, с. 131..

[27] **Стр. Димитров.** За датировката на някои османски регистри от XV в. – ИБИД, 25, 1968, 241-245; **Р. Стойков**. Хасове, зеамети и тимари в Никополския санджак. – ИБИ, 13, София 1966, с. 161-333.

[28] **Ioannis Cinnami**. Historia. Bonnae, 1836, p. 93 (= ГИБИ, 7. София, 1965, с. 226).

[29] **Андреас де Палацио.** Писмо за поражението при Варна, изпратено до кардинала Людовик (превод М. Мирчев). – ИВАД, 15, 1964, с. 93; **Кратка история на Добруджа,** Варна, 1986, с. 81-82.

[30] **В. Гюзелев.** Граници и наименования на Добруджа през Средните векове. – Родина, 1, 1996, 89-90.

[31] **Е. Чаушев.** За категорията „заточеници” според разпоредбите на канунname за лива Силистра от времето на султан Сюлейман (1520-1566). – Път, 5, 2006, с. 33-40.

[32] **Стр. Димитров.** Нови данни за демографските отношения в Южна Добруджа през първата половина на XVI в. – Добруджа, 14/16, 2000, с. 278-333.

[33] **Е. Чаушев.** Цит. съч., с. 33-40; **Стр Димитров**. Цит. съч., с. 278-279.

[34] **A. Popescu.** Vestigii ale organizării Dobrogei preotomane într-un *Defter* din anul 1530. – In: Vocaţia istoriei.Prinos profesorului Şerban Papacostea. Brăila, 2008, p. 505-530.

[35] **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските…, с. 198, обр. 9.

[36] **W. Seibt.** Probleme der historischen Giographie Bulgariens im späten 10. Und 11. J. – ein sigillographischer Beitrag. – AMV, II. Нумизматични и сфрагистични приноси към историята ни археологията на Западното Черноморие. Варна, 2000, с. 253–263; **В. Гюзелев.** Сведения за историята на Варна и Анхиало (Поморие) през XI в. в житието на Кирил Филеот. – ИБИД, XXVIII, 1972, с. 318–319 .

[37] **Б. Недков.** България и съседните ѝ земи през XII в. Според “Географията” на Идриси. София, 1960, с. 69, 81, 99; **Ст. Кендерова, Б. Бешевлиев.** Балканският полуос-

тров, изобразен в картите на Ал Идриси. София, 1990, с. 76, 92-93; **И. Г. Коновалова.** Ал. Идриси. О странах и народах Восточной Европы. Москва, 2006, с. 113, 115.

[38] **Nicetae Honiatae**. Historia. Bonn, 1835, p. 568 (= ГИБИ, XI, София, 1983, сл 43).

[39] **В. Гюзелев.** Очерци върху историята…, с. 13.

[40] **В. Парушев.** Цит. съч., с. 141, 146.

[41] Засега за името Карвуна спорят Каварна, Балчик и укреплението над с. Кранево.

[42] **Ив. Дуйчев.** Из старата българска книжнина, 2, София, 1944, с. 41-42.

[43] **Й. Иванов.** Богомилски книги и легенди. София, 1970, с. 280-284; **Ив. Дуйчев.** Из старата българска книжнина, 1, София, 1940, с. 154-156.

[44] **P. Diaconu.** Carbona, Cavarna, la contrée de Carvouna. – Dacia, XXXVII, 1993, p. 301-305.

[45] **Й. Иванов.** Цит. съч., с. 285-287.

[46] Средновековният Червен. Том 1. София, 1985, с. 27-28, 33. Въз основа на керамика и няколкото анонимни византийски фолиси проучвателите с основание твърдят, че селището от X в. е опожарено и изоставено към края на X – началото на XI в. Липсват керамика, находки и монети от XI-XII в. Възстановяването на живота и активното строителство може да се отнесе около края на XII-началото на XIII в..

[47] **Й. Иванов.** Цит. съч., с. 280-284.

[48] **П. Павлов**. Цит. съч., с. 9.

[49] **V. Beševliev.** Zwei bemerkungen zur historischen Geographie Nordostbulgariens. – Studia Balkanica, I. Sofia, 1970, S. 75-78.

[50] **A. Kuzev.** Zwei Notizen zur historischen Geographie der Dobrudža. – Studia balcanica, 10, 1975, S. 119-121.

[51] **O. Pritsak**. The Polovcians and Rus. – Archivum Eurasie Medii Aevi (Wiesbaden), 2, 1982, p. 340-368; **В. Стоянов.** Куманология. Опит за реконструкция. София, 2006, с. 136.

[52] **Б. Недков.** Цит. съч., с. 181; **Ст. Кендерова, Б. Бешевлиев.** Цит. съч., с. 90-91; **И. Г. Коновалова.** Цит. съч., с. 113, 115.

[53] **Ив. Сотиров.** Добруджанската столица Карвуна през XII-XIV в. – ГНАМ, X, 1997, с. 105-107.

[54] **Б. Недков.** Цит. съч., с. 132-133, бел 239; **Ст. Кендерова, Б. Бешевлиев.** Цит. съч.„ с. 91; **И. Г. Коновалова.** Цит. съч., с. 151-153. В наративните писмени извори, карти и портулани тази крепост фигурира с още едно име – Енисала= Новиовикус. Не е изключено подобно на Белгород (Аспрокастро-Маврокастро) и Килия-Ликостомо да става въпрос за две имена (старо местно и генуезко от XIV в.) на една и съща крепост. Виж по-подробно бел. № 40 в гл. IV.

[55] **И. Г. Коновалова.** Цит. съч., с. 113, 115.

[56] За възприемането на възвишенията между Бабадаг и Исакча през XIII-XIV в. като планина виж. по-долу бел. № 79.

[57] **G. Atanasov**. La Vicina medievale et la forteresse de Nufaru. – Etudes balkaniques, 1, 1994, p. 122-128; **Г. Атанасов.** Отново за локализацията на средновековния град Вичина. – ИПр., 3, 1993, с. 15-18.

[58] **И. Г. Коновалова.** Цит. съч., с. 152-153.

[59] **В. Плетньов.** Нови данни за средновековната варненска крепост. – Сб. Тракия и Хемимонт (IV–XIV в.), 1. Варна, 2006, с. 28-240; **В. Плетньов.** Изграждането на …, с. 354-371.

[60] **А. Кузев.** Варна. – В: Български средновековни градове и крепости. 1. Варна, 1981, с. 297; **В. Плетньов.** Нови данни …с. 238-240; **В. Плетньов.** Изграждането на Варненската …, с. 354-371.

[61] **В. Гюзелев.** Венециански документи за историята на България и българите от XIII-XIV в. София, 2001, с. 42-43.

[62] **Хр. Лопарев.** Византийский поэт Мануил Фил. К истории Болгарии в XIII-XIV веке. Санкт Петербург, 1891, с. 51-52 (=ГИБИ, X, София, 1980 с. 143).

[63] **В. Гюзелев.** Венециански документи …, с. 42-43.

[64] **П. Петров,** В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Т. 2. София, 1978, с. 222.

[65] **П. Ников.** Татаробългарските отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилец. – ГСУ, ФИФ, 15-16, 1921, с. 15-18; **П. Ников.** Българи и татари през средните векове. – БИБ, 3, 1929, с. 110 сл.; **A. Margos.** Deux sources arméniennies du XIII-e siècle consernant certenes événements historiques du Second Empire Bulgare. – EB, 2-3, 1965, p. 296; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 200-202.

[66] **G. Fr. Tafel, G. M. Thomas.** Urkunden zum alteren Handels und Staatsgeschichte Rpublik Venedig. III. Wien, 1857, S. 179.

[67] На тази възможност за четене и интерпретация ми обърна внимание проф. В. Герасимова.

[68] **П. Ников.** Татаробългарските отношения …, с. 17-18. Забележително е, че в района на Варна са укрити съкровища с позлатени накити, иконки и монети, като най-късните са златни перпери на Йоан III Дука Ватаци (1222-1254) – 14 бр. и Михаил VIII Палеолог (1259-1282). Укриването им може да се свърже с коментираните събития в последните десетилетия на XIII в. **Съкровищата на средновековна България**. Каталог на изложбата. Автор и съставител В. Павлова. Варна, 2007, с. 59; **Г. Атанасов.** Свети Георги Победоносец. Култ и образ в православния Изток през Средновековието. Варна, 2001, с. 119-120 .

[69] **G. Atanasov**. La Vicina medievale …p. 122-128; **Г. Атанасов.** Отново за локализацията на…, с. 15, 18; **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските…, с. 198-199.

[70] **Georgius Pachymeres.** De Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim. Ed. I. Beccer, Bonn, 1835, 2, p. 406, 445, 480-481 (=ГИБИ, X София, 1980 с. 200, 204-205).

[71] **V. Spinei.** La genése des villes du sud-est de la Moldavie et les rapports commerciaux des XIIIe-XIVe siècles.- Balkan Studies, 35, 2, 1994, p. 234-237; **Н. Д. Руссев.** На грани миров и эпох. Кишинев, 1999, с. 89; **Ş. Papacostea.** La Mer Noire carrefoir des grandes routes intercontinentales 1204-1453. Bucureşti, 2006, p. 130-131.

[72] **В. Парушев.** Цит. съч., с. 141, 146.

[73] **В. Плетньов.** Крепостта Кастрици (Предварително съобщение) – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006; **В. Плетньов, Хр. Кузов, А. Стефанова.** Археологически разкопки на крепостта Кастрици, резиденция Евксиновград – Варна. АОР за 2006, София, 2007, с. 563-566.

[74] **В. Плетньов.** Нови данни за средновековната …, с. 238-240; **В. Плетньов.** Изграждането на Варненската …, с. 354-371; **Ал. Кузев.** Средновековната крепост на Варна. – ИВАД, XIII, 1962; **Ал. Кузев.** Още веднъж за варненската средновековна крепост. – ИНМВ, VIII, 1972.

[75] **Пл. Павлов.** България, Византия и куманите (седемдесетте години на XI – началото на XIV в.). Автореферат на кандидатска дисертация. В. Търново, 1991, с. 7-10.

[76] Пак там, с. 5-6.

[77] **П. Павлов.** Куманите в обществено-политическия живот на средновековна България (1186 г. – началото на XIV в.). – ИПр, 7, 1990, с. 21.

[78] **И. Лазаров, И. Тютюнджиев, Пл. Павлов.** Документи за политическата история на средновековна България XII-XIV в., Велико Търново, 1993, с. 50.

[79] Действително високите възвишения между Бабадаг и Никулицел през Средновековието, а и сега се възприемат като планина. За това безспорно свидетелства Абулфеда в началото на XIV в., който пише: *„Исакча – град със средни размери, разположен в равнина в подножието на* ***планината Кашка-таг,*** *близо до вливането на Дунав в Черно море”* (Géfgraphie d'Abulféda, traduite dl'arabe en française par M. Reinaut, II. Paris, 1848, p. 80, 316; **Н. Д. Руссев.** Городские центры Днестровско-дунайской земли и Золотая орда. – В: Молдавский феодализм. Общее и особеное. Кишинев, 1991, с. 108; **И. Г. Коновалова, В. Б. Перхавко.** Древняя Русь и Нижнее Подунавье. Москва, 2000, с. 208, бел. 16. Според мен неоснователно И. Коновалова идентифицира планината *Кашка-таг* с Карпатите. Явно не е имала възможността да посети региона на Исакча, където може да види високо издигащите се Бабадагски и Никулицелски възвишения, които всъщност са една и съща планинска верига – най-старата в геологическо отношение на Балканите).

[80] Имената Балик, Тертер и Чолпан са безспорно кумански.

[81] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 246, 420, Приложение II, № 38.

[82] **Пл. Павлов.** По въпроса за заселването на кумани в България през XIII в. – В: Втори международен конгрес по българистика, т. 6., 1987, с. 629 – 637.

[83] **B. Mitrea.** Monede antice şi bizantine descoperite la Pắcuiul lui Soare. – In: Pắcuiul lui Soare, I. Bucureşti, 1972. p. 182-183; II. Bucureşti, 1977, p. 163 ; **P. Diaconu.** Les Coumans…p. 53-58; **Г. Атанасов, Ив. Йорданов**. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994, с. 50-52; **Г. Атанасов.** Поглед към…, 27-30; **Г. Атанасов.** Етнодемографски и етнокултурни…, с. 196-197.

[84] **A. Shepard**. Tzetzes' Letters to Leo at Dristra. – Byzantinische Forschrungen, VI, 1979, p. 228-32; **Г. Атанасов.** Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието. История, археология, култура, изкуство. Варна-Велико Търново, 2007, с. 254-26.

[85] **Ст. Ангелова.** Към топографията на средновековния Дръстър през XII в. – В: Приноси към българската археология, II, София, 1993, с.52-57.

[86] **Б. Недков.** Цит. съч., с. 79; **Ст. Кендерова, Б. Бешевлиев.** Цит. съч.„ с. 91; **И. Г. Коновалова.** Цит. съч., с. 151-153.

[87] **G. Atanasov, Pl. Pavlov.** Op. cit., p. 239-241; **Пл. Павлов, Г. Атанасов.** Преминаването на татарската армия през България /1241-1242/. – ВИС, 1, 1994, с. 6-20; **Г. Атанасов, Ив. Йорданов**. Цит. съч, с. 52; **Г. Атанасов.** Поглед към…, 27-30; **Г. Атанасов.** Етнодемографски и етнокултурни…, 10- 12.

[88] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 203-204.

[89] **P. Diaconu.** A propos des soi-disant monnaies de Jakov-Sviatoslav. – Dobroudja, 12, 1995, p. 252..

[90] Ibidem, p. 242-256. К. Дочев изказва резерви относно свързването на това монетосечене с Теодор Светослав и връзката му с Дръстър, но така и не отговаря на въпроса защо близо 100% от монетите са открити в Североизточна България и нито една във Видинско. Той твърди, че е възможно деспот Яков Светослав да е разширил владенията си към Русе, но основното концентрация на монети си остава региона на Дръстър-Силистра. Вж: **К. Дочев.** Български средновековни монети. Велико Търново, 2003, с. 51-53.

[91] **П. Ников.** Татаро-български… с. 200-205; **В. Златарски.** История на българската държава през средните векове, 3, София, 1974, с. 498-544..

[92] **К. Дочев.** Монетосеченето на деспот Яков Светослав. – Нумизматика, 1, 1980, с. 3-8, с посочената литература..

[93] **P. Diaconu**. A propos des soi-disant …, p. 247-249..

[94] **П. Ников.** Татаро-български… с. 114-185; **В. Златарски**. История… с. 500 сл..

[95] **Georgius Pachymeres.** De Michaele et Andronico I, II, 6, p. 181 (= ГИБИ, X, с. 152)..

[96] Въпреки цялата си находчивост П. Дякону в края на краищата не дава отговор на един съществен въпрос: кой извършил деспотската инвеститура спрямо Теодор Светослав. От контекста на написаното остава впечатлението, че Теодор Светослав се самообявява за деспот след детронирането на баща му през 1292 г. Такъв прецедент от въвеждането на деспотската титла в края на XII в. до деградирането ѝ в края на XIV в. не ми е известен. А Теодор Светослав е добре начетен в тази материя, защото част от живота му преминава като знатен заложник в най-значителните през XIII в. византийски центрове Никея и Константинопол (**Б. Цветкова.** Съдбата на Теодор Светослав преди възцаряването му. – ИБИД, 22-24, 1948, с. 40-46). Всеки случай обаче не получава титлата от византийския василевс най-малкото, защото със сигурност се знае, че по това време не е женен за византийска принцеса или поне аристократка. До Стефан Душан пък сръбските крале нямат право и не прокламират деспоти. Затова остава единствено възможността Теодор Светослав да е обявен за деспот от собствения си баща известно време преди да се откаже принудително от българската корона през 1292 г. Подробно по проблема Вж: **Г. Атанасов.** Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999. с. 204-206.

[97] **Ansberus.** Historia de expeditione Friderici imperatoris. Ed. A. Chrousst. – MGH, Scriptores regum Germanicarum, V. Berlin, 1928, p. 33.

[98] **E. Oberländer-Târnoveanu.** Numizmatical and historical remarks on the bzyantine coin hoards from the 12th centurz at the Lower Danube. – RESEE, XXX, 1-2, 1992, p. 49-51, 57-58.

[99] **В. Г. Тизенгаузен**. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Извлечения из персидских сочиненийл Москва-Ленинград, 1941, с. 38. Има известни съмнения, че Кили не е Килия, Вж: **A. Decei.** L'invasion de tatars de 1241-1242 dans nos regions selon la Djami'ot-Tevarikh de Fäzl ol-lah Räšid od-Din. – RRH, XII, 1, 1973, p. 101-121, но те нямат сериозни основания. Вж: **Н. Д. Руссев.** На грани ..., с. 156, бел. 6..

[100] Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Москва, 1957, с. 89-91; **Н. Д. Руссев.** На грани ..., с. 90; **И. Г. Коновалова, В. Б. Перхавко.** Древняя Русь и Нижнее Подунавье. Москва, 2000, с. 91.

[101] **Н. Д. Руссев.** На грани ..., с. 87-101; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 207-210.

[102] **S. Baraschi.** Unele probleme depre Proslavița. – Peuce, X (1), 1991, p. 402-403; **G. Atanasov, Pl. Pavlov.** Op. cit., p. 233-241; **Пл. Павлов, Г. Атанасов.** Цит. съч., с. 6-20.

[103] **I. Vasiliu, G. Mãnucu-Adameştesnu**. Considerații finale asupra locuirii feudel-timpurie de Aegyssus-Tulcea. – Peuce, IX, 1984, p. 149-150; **Ив. Йорданов.** Монети и монетно обръщение в средновековна България (1081-1261). София, 1984, с. 218.

[104] **G. Mãnucu-Adameştesnu**. Urme de locuire din perioada seudal-timourie la Troesmis. – Peuce, VIII, 1980, p. 242; **G. Mãnucu-Adameştesnu**.Monede antice şi bizantine descoperite la Troesmis. – Peuce, VIII, 1980, p. 255.

[105] **E. Oberländer-Târnoveanu.** Moneda asănestilor în contextual circulației monetare din zona Gurilor Dunnării. In: Răscoala şi statul asănestilor: Culegere de studii. Bucurşti,

1989, p. 127-149; **E. Oberländer-Târnoveanu.** Numizmatical contributions to the history of the Sout-Easten Europa at the end of 13 centuri. – RRH, 3, 1987, p. 245-248; **G. Atanasov, Pl. Pavlov.** Op. cit., p. 233-241; **Н. Д. Руссев.** На грани ..., с. 121.

[106] **П. Павлов.** България, „Златната орда" и куманите (1242-около 1274). – Векове, 2, 1989, с. 24-35.

[107] **Н. И. Веселовский.** Хан из темников „Золотой орды" Ногай и его время. Петроград, 1922, с. 23; **Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовски.** Золотая орда и ее падение. Москва-Ленинград, 1950, с. 83-84; **Н. Д. Руссев.** На грани ..., с. 90; **Ş. Papacostea.** Op. cit., p. 81.

[108] **Н. Д. Руссев.** На грани ..., с. 90 – 91; **В. Г. Тизенгаузен**. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.1, Извлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург, 1884, с. 117, 161; **Nicephori Gregorae.** Byzantina historia. Ed. L. Schopen, I. Bonn, 1829, p. 149-150 (= ГИБИ, XI, с. 139).

[109] **L. Previale.** Un Panegirico inedito per Michele VIII Paleologo. BZ, 42, 1942, p. 36-37; **V. Lauremt**. La domination byzantine aou bouches du Danube sous Michel VIII Paléologue. – RESEE, 22, 1945, p. 184-198.

[110] **G. Bratianu.** Recherches sur Vicina et Cetatea Alba. Bucarest, 1935, p. 35-37, 53-55; **V. Lauremt**. La domination byzantine …p. 184-198; **R. Teodorescu.** Byzanț, Balkani, Occident la inceputurile culture medievale Româneşti (secolele X-XIV). Bucurşti, 1974, p. 197-201; **R. Teodorescu.** Roumanais et Byzance provinciale dans la civilisatio du Bas Danube au XIIIe siècle. – NEH, 1, 1980, p. 96-98; **Ş. Papacostea.** La Mer Noire carrefoir des grandes routes intercontinentales 1204-1453. Bucureşti, 2006, p. 158-159..

[111] **Ş. Papacostea.** Op. cit., p. 160.

[112] **G. Bratianu.** Recherches sur…, p. 147; **O. Ilieescu.** Nouveles editions d'actes notaries instruments au XIV siècle dans les colonies génoises des bouches du Danube. – RESEE, XV, 1, 1977, p. 113-114; **Ş. Papacostea.** Op. cit, p. 160.

[113] **G. Bratianu.** Recherches sur…, p. 147; **O. Ilieescu.** Nouveles editions…, p. 113-114; **Ş. Papacostea.** Op. cit, p. 160; **Е. Тодорова.** Вичина. В: Български средновековни градове и крепости. 1. Варна, 1981, с.221-222. Твърдението на Е. Тодорова за евентуална комерческа дейност на Генуа във Вичина през 1274 г. не почиват на сигурни източници. Авторката се аргументира с цитираната тук статия на О. Илиеску, но там на с. 113-114, бел. 2 има друг коментар. О. Илиеску приема за начало на търговската дейност на италианци във Вичина също 1281 г. и отхварля възможността един търговец на име Таглиаферо Ферандо да оперира във Вичина. Оказва се, че този генуезец има контакти с Vexina – град във Франция. .

[114] **V. Laurent.** Un évêché fantôme ou la Bitzina taurique. – Échos d'Orient, 33, 1939, p. 91-103.

[115] **Nicephori Gregorae** Byzantina historia. Ed. L. Schopen, I. Bonn, 1829, p. 99-101 (=ГИБИ, XI, с. 134-135).

[116] **П. Ников.** Българи и татари …с. 110 сл.**; A. Margos.** Op. cit., p. 296; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 201.

[117] Г. Острогорски отнася тези събития към 1272 г. **Г. Острогорски**. История на византийската държава. София, 1998, с. 581. По аргументирана е тезата, че това става към края на 1273 г. след похода на Ногай срещу Византия през Източна България. **Пл. Павлов.** България и походите на „Златната орда" срещу Византия през XIII-XIV в. (С оглед на политическите събития в Северното Черноморие и Българския Североизток). – Българите в Северното Причерноморие, 6, 1997, с. 145-146.

[118] **Г. Атанасов.** Отново за локализацията…, с. 3-19; **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските…, с. 198-199.

[119] **E. Oberländer-Târnoveanu.** Byzantino-Tartarica. Le monnayage dans la zone des bouches du Danube à la fin du XIII-e siècle. – Il Mar Nero, II, 1995/96, p. 197, 202.

[120] **Г. Атанасов.** Отново за локализацията ..., с. 15-16. Формирането на търговска фактория на Генуа ще да е пряко следствие от засилените позиции на Византия в Делтата. По-горе се отчете, че Генуа е съюзник на Михаил VIII Палеолог и самия той чрез Нимфейския договор от 1261 ѝ гарантира свободен достъп с преференции за създаване на кантори в басейна на Черно море. **Ş. Papacostea.** Op. cit., p. 160..

[121] **Г. Атанасов.** Отново за локализацията ..., с. 15-18.

[122] **V. Laurent.** Les signataires du second concile de Blakhernes (été 1285). – Échos d’Orient, XXVI, 1927, p. 145-146; **V. Laurent.** Un évêché fantôme..., p. 91-103; **R. Ciobanu.** Evoluția rolul şi însemenătatea mitropoliei Vicina. – Peuce, 6, 1977, p. 233-242; **Е. Тодорова.** Цит. съч., с. 225-226. Предположенията, че Византия овладява Вичина и фондира митрополинска катедра още още през 1261 г. или още между 1204-1261(**C. Giorescu.** Inemeierea mitropoliei Ungrovlahiei. – Ortodoxă Romană, LXXVII, 1959, p. 678-685; **R. Teodorescu.** Roumanais et Byzance provinciale dans la civilisatio du Bas Danube au XIIIe siècle. – NEH, 1, 1980, p. 97; **R. Teodorescu.** Byzanț, Balkani..., p. 197-201) са грешни и не почиват на сигурни източници..

[123] **П. Ников.** Татаро-български..., с. 17-18.

[124] **П. Ников.** Татаро-български..., с. 18-20; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 205 .

[125] **G. Bratianu.** Recherches sur..., p. 39; **R. Ciobanu.** Op. cit., p. 225-226; **Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовски.** Цит. съч.,с. 92, 115; **E. şi I. Oberländer-Târnoveanu.** Contribuții la studiul emisiunilor monetare şi al formaţiunilor politice din zona Gurilor Dunării în secolele XIII-XIV. – SCIVA, 32, 1, 1981, p. 99-100; **Н. Д. Руссев.** На грани ..., с. 47 сл.

[126] **P. Năsturel.** Les fastes épiscopaux de la métropole de Vicina. – Byzantinisch-Neugriechische Jahrbűcher, 21, 1971, Athen, 1972, p. 33-42.

[127] **P. Năsturel.** Op. cit., p. 37-38.

[128] **E. şi I. Oberländer-Târnoveanu.** Op. cit., p. 89-109; **E. Oberländer-Târnoveanu.** Byzantino-Tartarica..., p. 191-212.

[129] **E. şi I. Oberländer-Târnoveanu.** Op. cit., p. 95.

[130] **Г. Тизенгаузен**. Цит. съч., с. 109-111; **Н. И. Веселовский.** Цит. съч., с. 42-46; **Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовски.** Цит. съч.,с. 82-84.

[131] **Г. Тизенгаузен**. Цит. съч., с. 106-109, 156; **Н. И. Веселовский.** Цит. съч., с. 32-40.

[132] **Г. Тизенгаузен**. Цит. съч., с. 109-111; **Н. И. Веселовский.** Цит. съч., с. 42-44.

[133] **Georgius Pachymeres.** De Michaele et Andronico, I, p. 432 (= ГИБИ, X, с. 165-166).

[134] **E. Oberländer-Târnoveanu.** Byzantino-Tartarica..., p. 202. Авторът прецезера датировката брагодарение препечатани монети и специално един екземпляр на Мангу Тимур (1266-1280), върху който е препечатана монета на Исакча от въпросния тип А-I.

[135] Пак там, с. 202.

[136] За деспотат не може да се говори в никакъв случай, защото няма никакви сведения за присъствието на византийски деспот в тази зона и по това време. Навярно авторът е подведен от наличието на двуглав орел върху монетите, който през XIV в. действително се поставя върху костюмите на византийските, българските и сръбските деспоти. През XIII в. обаче двуглавия орел все още не е утвърден като деспотска инсигна. Най-сетне през XIV в. е установено, че двуглави орли се поставят върху костюмите не само на деспотите, но и на други висши сановници като кесари, севастократори, а дори и на такива без титла (**J. Ковачевић.** Средновековна ношња балканских

словена. Београд, 1953, с. 29-31, 62, фиг. 1р29, табл. XXXVII; **Г. Атанасов.** Инсигниите на средновековните …, с. 212). В случая по-скоро двуглавия орел може да има връзка с фамилията на Палеолозите, защото се предполага, че преди да стане императорска инсигна е техен фамилен хералдичен знак. А именно Михаил VIII е първия Палеолог коронясан за император. Оттук и връзката на двуглавия орел с монетите от Исакча, върху които има и тамга на Ногай. Забележително е, че са сечена след брака му с императорската дъщеря през 1272/3 г. Действително в изворите не е отбелязано, че Михаил VIII номинира зет си Ногай за деспот, но се знае, че най-често за деспоти са избирани именно императорските зетьове. Впрочем, юридически е невъзможно номинирането на татарския темник за деспот, защото не е християнин, но на практика той получава една от деспотските инсигнии, каквато е тиарата, за което изрично пише Пахимер **Georgius Pachymeres.** De Michaele et Andronico, p. 346-347 (ГИБИ, X, с. 165-166). След като е получил една от деспотските инсигнии, без да е деспот, то не е изключено по внушение на съпругата си Ефросина да използва и друг имперски символ, какъвто е двуглавия орел. Но дори и тези монети да са сечени около 1285 г. връзката на брака на Ногай с принцеса от палеолозите и положението му на императорски зет не бива да се пренебрегва. Симптоматично е също така, че през април 1294 г. венецианския сенат решава да изпрати посланик в двора на Ногай, като го титулова император *„ad imperatorem Noga”* (**Ş. Papacostea.** Op. cit., p. 108). Най-после впечатляващо е, че Ногай и Чака използват титлата *тихеус,* която липсва във византийската рангова таблица, но е обърнато внимание, че титлите *пантеутихес, еутихестатус* и *еутихес* съпатстват според етикета обръщението към деспота, севастократора и кесара (**Pseudo-Kodinos.** Trait1e des Offices (= Le monde byzantin, I). Paris, 1966, p. 347; **E. Oberländer-Târnoveanu.** Byzantino-Tartarica…, p. 205).

[137] **P. Diaconu.** Les petchénègues …, p. 113-118; **В. Тъпкова-Заимова.** Цит. съч., с. 78; **Ив. Йорданов.** Ранни форми на монетно производство (XI-XII в.) в българските земи. – Нумизматика, 2, 1980, с. 4-14.

[138] **П. Ников.** Татаро-български**…**, с. 31.

[139] **E. Oberländer-Târnoveanu.** Byzantino-Tartarica…, p. 206-207.

[140] **E. şi I. Oberländer-Târnoveanu.** Op. cit., p. 89-109.

[141] **Н. И. Веселовский**. Цит. съч., с. 22-23.

[142] **Ş. Papacostea.** Românii în secolul al XIII-lea – Întra cruciată şi Imperiul mongol. Bucarest, 1993, p. 123-125; **E. Oberländer-Târnoveanu.** Byzantino-Tartarica…, p. 210-211.

[143] **G. Bratianu.** Recherches sur…, p. 47-49, 147-160; **Е. Тодорова.** Цит. съч., с. 221-223..

[144] **G. Bratianu.** Recherches sur…, p. 48; **Е. Тодорова.** Цит. съч., с. 222.

[145] **P. Diaconu.** Les petchénègues …, p. 113-118; **В. Тъпкова-Заимова.** Цит. съч., с. 78; **Ив. Йорданов.** Ранни форми…, с. 4-14.

[146] **P. Diaconu**. O formaţiune statală la Dunărea de Jos la sfirşitul secolului XIV-lea, neconoscută in prezent. – SCIVA, 2, 1978; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 240. .

[147] **G. Brătianu.** Recherches sur…, p. 47-49; **Е. Тодорова.** Цит. съч.,с.222-223..

[148] **Г. Тизенгаузен**. Цит. съч., I, с. 111-112, 184-185; **Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовски**. Цит. съч.,с. 84, 87-88; **Н. И. Веселовский**. Цит. съч., с. 46; **Ş. Papacostea.** La Mer Noire carrefoir…, p. 111-112. Не е изключено известна роля за влошаването на отношенията на Ногай с Генуа да има непремиримия ѝ враг Венеция. Известно е, че през 1294 г. Сената на Венеция изпраща посланик до Ногай с молба за сътрудничество и настаняване на консул в подопечните му територии. Вж: **Ş. Papacostea.** La Mer Noire carrefoir…, p. 108-109.

[149] **M. Balard.** Lee Génois dans l'ouest de la Mer Noir. – Actes du XIV-e congrès international des etudes btzantines, II. Bucarest, 1975, p. 25; **Е. Тодорова.** Цит. съч.,с. 222-224..

[150] Подробно за евентуалното временно усядане на селджуки виж подробно тук в Приложение V.

[151] **G. Mănucu-Adameşteanu**. Noi descoperiri arheologice la Isaccea. – SCIVA, 3, 1987, p. 285-291; **I. Barnea.** Christian Art in Romania, 2. Bucureast, 1981, p. 150-151, pl. 62; **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Op. cit., p. 101; **И. Г. Коновалова, В. Б. Перхавко.** Цит. съч., с. 162-188.

[152] **G. Brătianu.** Les bulgarea a Cetatea Albă (Akkerman) au début du XIV siècle**.** – Byzantion, 2, 1926, p. 153-167; **П. Ников.** Българи и татари…, с. 135-141.

[153] Documente privind istoriei României. B. Ţara Româneascâ (1274-1500). Bucureşti, 1953, p. 8-10; **В. Гюзелев.** Очерци върху…, с. 103-108. Обстоен коментар в: **Н. Д. Руссев.** На грани…, с. 63, 97.

[154] **Н. Д. Руссев.** На грани…, с. 62-66, 86 сл..

[155] **И. Г. Коновалова.** Описание "Восточной Европы" 1308 как източник по истории Карпато-дунайский земль. – Вопросы источниковедения и историографии СССР. Москва, 1981; **Г. Тизенгаузен**. Цит. съч., с. 117, 161; Géfgraphie d'Abulféda…, p. 316-318. За неизменна татарска власт в региона на Делтата и северно от нея настояват В. Спиней и Ал. Кузев (**А. Кузев.** Владял ли е Теодор Светослав Маврокастро? – ГСУ ЦСВПИД, 1, София, 1987, с. 101-106; **V. Spinei.** Moldova în secolele XI-XIV. Bucureşti, 1992, p. 172 etc.) Аргументирана критика на техните становища по този проблем вж: **Н. Д. Руссев.** На грани…, с. 88 – 99.

[156] **G. Brătianu.** Les bulgarea a …, p. 153-167; **П. Ников.** Българи и татари…, с. 135-141.

[157] **П. Павлов.** Татарите на Ногай, България и Византия (около 1270-1302 г.). – Българите в Северното Причерноморие, 3, 1995, 121-130. **Н. Руссев.** На грани…, с. 86; **Н. Руссев.** Болгарско-молдавские контакти на Нижнем Дунае (вторая половина XIV в.). – In: Relaţiile Moldo-bulgarie în epoca medie şi moderna. Chişinău, 1998, c. 51-60.

[158] Според разказ арабския търговец Шамс ад-Дин Мухаммад, записан през 1338 г. от ал Омари, той пребродил земята на кипчаците (куманите) и достигнал до Акджа- Керман на границата с българите. Виж: **Н. Д. Руссев.** На грани…, с. 94. За куманите в тази зона през XIII-XIV в. по-специално: **А. О. Добролюбский.** Етнический состав кочевого населения Северо-Западного Причерноморья в Златоордынское время. – В: Памятники римского и средновековного времени в Северо-Западном Причерноморья. Киев, 1982, с. 28-39; **А. О. Добролюбский.** Кочевники в Северо-Западном Причерноморья в епоху средневековья. Киев, 1986, с. 30-45, 68-80; **Н. Д. Руссев.** На грани…, с. 101.

[159] **Л. Гумильов.** Хазарите. Откриването на Хазария. София, 2008, с. 36.

[160] Пак там, с. 223.

[161] **В. Г. Тизенгаузен**. Цит. съч., Т.1, с. 235.

[162] Първото сведение за Исакча дължим на Рукнаддин Бейрбас. Той пише,че след разгрома на Ногай сина на хан Тукту Тукулбуга: *утвърди се Сакча на река Туна (Дунав) и местата, където се намират Железните врати, където се намираха становете на Ногай.* Тази информация се потвърждава от ан Нувайри и Ибн Халдун. Вж: **Г. В. Тизенгаузен**. Цит. съч. Т. 2., с. 93 – 117, 138-140, 159, 161-162; **Н. И. Веселовский**. Цит. съч., с. 23; **Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовски.** Цит. съч.,с. 92, 115; **E. şi I. E. Oberländer-**

Târnoveanu. Op. cit., p. 99-100 **Руссев, Н. Д.** Городские центры…,с. 47 сл.; **Н. Д. Руссев.** На грани…, с. 92.

[163] **E. şi I. Oberländer-Târnoveanu.** Op. cit., p. 91-94; **E. Oberländer-Târnoveanu.** Byzantino-Tartarica…, p. 200, pl. II-9.

[164] **E. şi I. Oberländer-Târnoveanu.** Op. cit., p. 95.

[165] **Л. Дончева Петкова.** Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII-X век. София, 1980, с. 128-129, табл. XXXVI; **Г. Атанасов.** Християнският Дуросторум-Дръстър. …, с. 188, табл. XLVIII-LIII; **Г. Атанасов.** Ранносредновековни рисунки-графити от крайдунавска Добруджа. – Добруджа, 7, 1990, с. 193-215..

[166] **Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовски.** Цит. съч., с. 90, 117.

[167] **E. şi I. Oberländer-Târnoveanu.** Noi descoperiri de monede emise în zona gurilor Dunării în secolele XIII-XIV. – Studii şi cercetări de numismatiă, IX, 1989, p. 122, 124-125, pl. II- 25-32.

[168] Géographie d'Abulféda, p. 318.

[169] Documente privind istoriei …, p. 8-10; **В. Гюзелев.** Очерци върху…, с. 103-108.

[170] **Н. Д. Руссев.** На грани…, с. 63.

[171] **G. Bratianu.** Recherches sur…, p. 104-119; **Л. Л. Полевой.** Очерки исторической географии Молдавии XIII- XV веков. Кишинев 1979, с. 67; **П. Ф. Параска.** Внешнеполитические условия образования молодовского феодального государство. Кишинев, 1981, с. 72-73.

[172] **П. Ников.** Българи и татари…, с. 135-141; **В. Гюзелев.** Очерци върху…, с. 103-108. **П. Павлов.** Бележки по въпроса за българското етническо присъствие в междуречието на Дунав и Днестър през XII-XV в. – Българите в Северното Причерноморие, 1, 1992, с. 62-64.

[173] Аналз и коментар на различните извори и литературата в: **Н. Д. Руссев.** На грани…, с. 97-101.

[174] **Nicephori Gregorae.** Byzantina Historia, Ed. L. Schopen, I. Bonn, 1829, p. 390 (= ГИБИ, XI, с. 151).

[175] **O. Iliescu.** Nouvelle édition d'actesnotariés instruments au XIV siècle dans les coloniés génoises des bouches de Danube. Actes de Cilia et Licostomo. – RESEE, XV, 1, 1977, p. 127; **M. Balard.** Notes sur les Ports du Bas-Danube au XIV-e siècle. – SOF, I, 1979. p. 8; **Е. Тодорова.** Ликостомо. В: Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981, с. 238; **Е. Тодорова.** Килия. В: Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981, с. 232.

[176] **V. Spinei.** Op. cit., p. 234-237; **Н. Д. Руссев.** На грани…, с. 89; **Ş. Papacostea.** La Mer Noire carrefoir…, p. 130-131.

[177] **Г. Тизенгаузен**. Цит. съч., Т. I., с. 294-295.

[178] **Ş. Papacostea.** La Mer Noire carrefoir…, p. 123-124.

Chapter 1.

Dobroudja on the eve of the despotic domain (the despotate) – demographical conditions, ethno-cultural and political processes in the 11th – the beginning of the 14th century

ABSTRACT

In the study are traced out the demographical and political processes in Dobroudja and Northeast Bulgaria in the Middle Age period till the beginning of the 14th c. marked by the constitution of the despotic domain known as the Dobroudja despotate. About the middle of 10th c. is registered a dense settlement structure including more than 30 stone-walled strongholds, 280 unfortified inhabitances and dozens of rocky monasteries (Pl. 2). The observation that as a result of the Russian-Bulgarian-Byzantine war from 968-971 the majority of the unfortified settlements were deserted and their population assembled and became concentrated into the well-fortified strongholds (Pl. 3) received its corroboration. During the Pechenegian incursions in 1036 all strongholds of the type at the villages of Skala and Tsar Assen in the hinterland were abandoned and their residents emigrated to the Eastern Sub-Balkan and Fore-Balkan or settled in the towns along the Danube and Black Seashores. During the next Pecheneghian wave from 1048 and the Uzzian invasion from 1062 part of the fortresses and settlements of the Danube river-valley and the Black Seacoast were brought to ruin and deserted. Thus from the end of the 11th till the 13th c. active living existence is registered only in some centers on the Danube Drustar, Packujul lui Soire, Vetren, Tutrackan, Cherna Voda-?, Isakcha, Nufarru, Tulcha, Nickulitsel, Killija-?, Ennisalla, Kalliakra, Kavarna, Balchick, Krannevo, Kastritsi, Vrna, Gallata – Pl. 1).

Simultaneously the interior of Dobroudja and Northeast Bulgaria remained uninhabited with apparent absence of stationary inhabitances from the middle of 11th to the beginning of the 14th c. If we go back to the demographic realities of 13th – 14th c. and take a careful look at the archaeological map of the Dobroudja we'll be able to see three isolated and strictly detached from each other inhabited territories resembling three islands of life amongst the semi-desert and unpopulated Dobroudja steppe. What unifies these territories is their relation to the large water expanse of the Danube and the Black Sea and their communicative, insubordinate to the nomadic potentialities.

1. The zone of the Dobroudja Black Seacoast – basic territory of the Dobroudja despotic domain (the Dobroudja despotate).

The zone in question is the territory contiguous to the first capital of the Dobroudja despots – Karvuna and encompasses other settlements like Kalliakra, Balchick, Krannevo, Kastritsi, Varna, Gallata, Kavarna, and a few unfortified inhabitances around them (Pl. 1). After Czar Kaloyan (1197–1207) and not earlier than Tsar

Ivan Assen II rule (1218 – 1241) the region is differentiated into an administrative unit within the boundaries of the Second Bulgarian Kingdom and was given the denomination of Karvounska Horra. By this name it is referred to in the charter of Ivan Assen II granted to the Dubrovnick merchants as well as in the Bulgarian anonymous chronicles which in this of its parts is edited not as commonly accepted in the 11th c. but rather in the first half of the 13th c. The etymology and origin of the name Karvouna have long been points of controversy. Generally prevalent is V. Beshevliev's opinion that it has to be viewed as derived from carbon, in the sense of amber or coal, though it is thought to be rather disputable. In this line of reasoning all researchers skip out the fact that the residence of the Koumanian chieftains and rulers of the Danube Polovets group inhabiting the territory between the Danube, Prutt and Dnestar is called Karabouna. It is located not far from the Danube delta, at the town of Tartar-bunar on the estuary of the Kohilnick River, whose region is densely strewn with rich Koumanian monuments.

The tentative identification of the Armukastru stronghold referred to by al Idrisi in the middle of the 12th c. with Karvouna and the respective argumentation about the existence of a town under this name before the middle of 13th c. remains quite hypothetical. Moreover, to a relatively great extent and in a rather substantiated manner Armukastru is identified with the Black Sea stronghold of Ennisalla in Northern Dobroudja. It is noteworthy that the active and vibrant life existence in the majority of strongholds along the Dobroudja Black seacoast like Ennislla, Kalliakra, Kavarna, Balchick, Kranevo and Kastritsi becomes a fact not earlier than the 13th c., accelerates after the beginning of the 14th c. (Pl. 1, 221) and can largely be attributed to the infiltration of migrant Koumanian settlers. In this respect rather intriguing appears the record of the Arabian chronicler Ibn Tagri-Birdi, according to which on the eve of the Tartar invasion "toward 1240 the Bulgarian ruler Ungus-khan (Ivan Assen II) agreed the Kumanians to cross over the Sudacsko (Black) Sea and come to settle between two mountains". Later he scattered and commanded them to live in different areas. My personal opinion is that this transference and settling took place in Eastern Bulgaria between the Balkan and the Babbadag Mountains. It is grounded on the available recorded evidence about the migration and penetration of Koumanians made in reference exactly to the Dobroudja region. First of all, it is beyond any doubt that the masters of the Dobroudja despotic domain Balick and Terter (Joan = Ivancko ?) and their high dignitary Cholpan, one of Ivancko's prime diplomats, were hereditary Koumanians. Obviously both Terter and Balick were ancestors of the well-known aristocratic Koumanian family Terterobba who settled in Bulgaria precisely in 1240. Another thing that is not to be underestimated is the apparent coincidence of the name of the already mentioned Karabouna – the residence of the Koumanian chieftain-rulers and Karvouna – the master residence of the Dobroudja principality (archontate or despotate). What is more, if we adhere to the text of Ibn Tagri-Bidri namely the Polovets part of the Koumanians emigrated to the south of the Danube in 1240. This is also the group which due to its geographical dislocation had most active and busy contacts with Bulgaria and quite probably made seasonal nomadic migrations to Dobroudja still in the 12th – 13th century.

It is a point of controversy whether the intensified Byzantine influence in the Danube Delta was accompanied by a similar process after 1261, and more accurately after 1272–1374 along the Dobroudja-Black Seacoast, respectively in Varna and Karvouna. The single piece of recorded evidence that could possibly lead to impressions about the belonging of Varna and the contiguous region to Byzantium is a Venetian document from 1276 reading that: "…nobilem virum Petrum Grisonum Venetum dum esset in Constantinopolis de dixisset bene modius DS frumeni de partibus Varai Constantipolitani curente MCCXXVI…" – the nobleman Pietro Grisonno, a Venetian citizen brought into Constantinople 600 modia of wheat from the Constantinopolian Varna in the current year of 1276). If we accept that the term Constantinopolian Varna suggests that the town fell within the boundaries of the Empire, then it can actually be considered that as a result of the Tatar-Byzantine alliance accomplished in about 1273 the Empire got hold of firing grounds and assault fields not only in the Danube Delta (as for instance Vichinna that is to be discussed further on) but also in the Southern Black Seacoast, respectively Varna. It is not excluded that the prosperous revival of Varna, registered via archaeological methods for the last decades of the 13th century, was the result from the instatement of Byzantine administration in the region. If so, we find an answer to the question why the administrative center of the Karvounian Horra was not in Varna but in Karvuna.

In a more painstaking scrutiny of the text, however, we see another version of reading and interpretation: "As stated by the pointed Jews, the nobleman Pietro Grisono, a Venetian, when staying in Constantinople sent/brought there a good 600 modia of wheat from the obligation of Vara the Constantinopolian (note of the author), purchased in 1276, indiction IIII, day 16th from the beginning of August, through Marin Bilong, and then he sold the wheat for 160 – 170 hyperpyroni, out of which the Emperor wants 133 hyperpyroni for himself…" in this interpretation there is no fulcrum (or point of support) suggesting the even temporary conquest of Varna by Byzantium in the 70-ies of the 13th century.

Even if we presume that Varna and the Karvounian Horra were subjected to the temporary administrative and religious domination of Byzantium in the period around 1273, it bears no direct relation to the actual events from the first decades of the 14th c. when the foundations of the semi-dependent feudal Dobroudja principality (archonatate-despotate) and the Varna-Karvunian metropolitan bishopric were being laid. The supposed temporary administrative government of Varna by Constantinople after 1273 /?/ continued till about 1285, when it came to the Tartar-Byzantine war with Eastern Bulgaria as a theatre of the military events. At that time the sovereign master of the region Nogai "beg" prosecuted and drove away the till then favored and patronized Byzantine administration, merchants, archons and prelates from Vchinna and the Danube Delta but that will be discussed later in the study. Apparently the same politics was applied to Varna and its region. What is more, at that time the entire Bulgarian territories were exposed to an aggravated Tartar vassalage and as was pointed above, Northeast Bulgaria became a theatre of sporadic Tartar raids and invasions. Broadly speaking towards the end of the 80-ies and the 90-ies of the 13th c. Nogai regarded Bulgaria as one of his conquests and treated it as a subordinate to him territory. On this background if the weakened and put under pressure on all sides Bulgarian Czar George I Terter (1280–1291) was inclined to endure a Byzantine citadel to the north of the Balkan, such as Varna, then on his part the all-powerful in the region Tartar sovereign-beg would hardly do so!

It is certainly known that in 1302–1304 Theodore Svetoslav (1299–1321) recaptures the Black Seacoast and reintegrates all seaside towns from Messambria to Agathopolis to Bulgaria. Moreover, he reinforces juristically this conquest with a Bulgarian-Byzantine peace treaty in 1307. The sources say nothing about the towns to the north of Varna and the adjacent to them strongholds that may suggest that they were outside the boundaries of Byzantium after the beginning of the 14th c. The opportunity that a ruler like Theodor Svetoslav would devote so much effort to regaining the Southern Black Seacoast and leave aside the strategically much more significant for the kingdom strongholds of the Dobroudja-Black Seacoast is logically excluded. Undoubtedly at that time Varna is part of the Bulgarian kingdom. This is indisputably certified by a bull of pope Joan XXII from February 26th 1318, (released just during the rule of Czar Theodore Svetoslav for the purpose of establishing a catholic episcopacy in the Genoese citadel of Kaffa), where it is recorded … Varna in Bulgaria.

2. The zone of the Lower Danube in the vicinity of Drustar

The second zone or so-called "second inhabited island" has as its center Drustar-Silistra and incorporates other towns such as Packujul lui Soire, Vetren, Poppina, Kockona, Tutrackan and probably Cherna Voda (Pl. 1). After the transient crisis during 12th c., in the 13th c. these centers undergo a period of revival testified by the heightened rate of monetary circulation, the multitude of ceramic objects and characteristic for the period finds. The big Tartar invasion from 1242 left over some deeply disastrous consequences. Despite the subsequent instability and the Tatar dependence reigning over Bulgaria, life in the Danubian towns of Drustar, Packujul lui Soire, Vetren and Tutrakan was marked by evident efflorescence testified once more by the monetary circulation and the ceramic ensemble. The fortification facilities of Drustar were definitely restored after the Tartar invasion, indicative for which is the reliable defense that they secured for Czar Ivaillo in 1277 against both the Tartar and Byzantine attempts to seize this major stronghold.

It is not excluded that similarly to that in the Dobroudja-Black Seacoast the intensification of life in Drustar and its vicinity in the second half of the 13th century occurred owing to the infiltration of Koumanians in 12th – 13th c. and particularly after 1237 due to the penetration and settling of groups related to the Terterobba clan. As a matter of fact, there is an assumption that the name of the nearby town Tutrackan originates from the anthroponym Terter-khan. Another source speaking in favor about the positions of Terterobba-Koumanians in the region of Drustar are certain recorded events from the end of the 13th c. Ten years ago Prof. P. Dijakonu suggested the hypothesis that after the forcible dethronement of George I Terter in 1292, his son Theodore Svetoslav Terter proclaimed himself a despot of Drustar, where he resided till 1299. Then with the help of Chakka the despot from the Terter clan succeeded in taking over the Tarnovo throne. The eminent Romanian mediaevist (scholar of mediaeval studies) of Bulgarian descent founded his thesis by adducing the argument about the widespread particularly for the region of Drustar-Pakujul lui Soire coins bearing the abbreviated inscriptions СВТА ЕС and СВТ ДЕС which he reads as (ИАКОВ) СВЕТОЛАВ ДЕСПОТ (Pl. 7).

3. The zone of the Danube Delta

The third zone or the so-called "third inhabited island" is situated around the Danube Delta and encompasses the stronghold-towns Isakcha-Obluchitsa, Nufurru (Vichinna ?), Killija-Likostomo, Ennsalla-Noviovicus (Armucastru ?) along with some settlements in the environs of Tulcha, Killija and Nickolitsel (Pl. 1). With respect to their ethnical and political character the processes here are most intricately tangled, while the obscurities and ambiguities – most explicitly tangible.

The Tartar campaign from 1242 had some really heavy ramifications not only for the whole of North Bulgaria and the Drustar region but also for the Bulgarian strongholds to the south of the Danube Delta. Apart from the record about the conquest of Killija in an archaeological way have been registered large-scale devastations and temporary discontinuance of life in Nufurru, Tulcha and Troemsis in parallel with a disrupted monetary circulation in the Lower Danubian towns. In spite of this the statute on the territories of the Danube Delta does not differ from that of the other Bulgarian lands. As evidenced by the chronicles of Rashid ad-Din and other sources the Tartar authority to the south of the Danube after 1242 is nothing more but nominal. In the 60-ies and 70-ies, however, the beg-sovereign Nogai settles in the area between the Dnestar and Danube as an autonomous governor who gradually emancipated to the rank of a semi-independent local ruler from Sarai. Open remains the question when precisely Nogai takes over the direct administrative government of the Danubian riverbank towns, when Genoa founds its first commercial and trading posts and when Byzantium settles permanently in the region. The Arabian authors and the Byzantine chronicler Nickiphoros Grigora are positive that the feudal ruler Nogai had his own inhabitances both in Isakcha and on the Danube riverbank. At the same time in a panegyric of the rhetor Manuil Holobollos is recorded that Michail VIII Paleologos annexed and integrated the so-called Paristrionic Islands (the ones in the Danube delta) to the confines of Byzantium. The contention that immediately after 1261 Byzantium has a firm political and religious and Genoa economical presence in the Danube delta and especially in Vichinna, however, does not correspond to the real situation. The facts that the first document about a Genoese commercial colony in Vichinna is from 1281, while for a metropolitan cathedra subordinate to Constantinople is not earlier than 1285 appear adequately significant. It takes place after the peace treaty concluded in 1272/3 between Nogai and Michail VIII and fastened by the marriage of Nogai to the illegitimate emperor's daughter Ephrosina, which uncovered the access of Byzantium to the Danube Delta. On the background of so many coincidences it is easy to assume that around 1273 from nominal the Tartar power is transformed into real. With respect to time it correlates to the commencement of a particular coinage in Isakcha and the contiguous region. According to E. Oberlender between 1273– 1286/7 this is the circulation area for a type of coins (by his classification belonging to class A), on the obverse of which is depicted Nogai's "tamga"-emblem, while on the reverse is imprinted a legend in Greek. After the death of Michail VIII, however, the relations of the Tartars with Byzantium deteriorated in a degree to wage a war in 1285. All this brings up the implication that that between 1285 and 1300 Byzantium has no actual influence or presence in the towns and strongholds of the Danube Delta. On the other hand, at the expense of the Bulgarian military, administrative and partially economical presence liquidated still about 1273 firmly consolidated became the positions of the Italian merchants favored by Nogai, under whose patronage they gained possession of the external trade in the region – a mastership evidenced by a multitude of documents. However, in the later period of 1296–1298 Nogai came into a poignant conflict with Genoa in Crimea, a collision which undoubtedly had negative ramifications for the Genoese positions in the Danube Delta. Thus virtually towards the end of the 13th century as a result of Nogai's politics we can observe the taking shape of a unique situation – the two traditional political subjects of Bulgaria and Byzantium are driven away from the Delta region, the commercial operations of the Genoese merchants grow more and more strongly inhibited, the Tartars have a full hegemony over the area in contrast with the complete lack of affinity for sedate life in the cities. Under these circumstances the native population might have preserved certain elements of the local self-government and enjoyed it in the period 1273–1285, despite the rather aggravated conditions dictated by the almighty Nogai.

After the death of Nogai and the murder of his heir and successor Chakka in Tarnovo by the Bulgarian Czar Theodore Svetoslav in 1299–1300 for the region of the Danube Delta occurred some essential changes. For the fully given support and collaboration in the liquidation of Nogai's heritage the Bulgarian Czar received a number of advantages and was granted some significant privileges from khan Toktu (1291–1312). Most conceivably Bulgaria restored partially its influence in the region to the north of the Delta where was established a condominium of joined and mutually coordinated Tartar-Bulgarian government. Isakcha, however, as a forward outpost of the Tartar authority, remained firmly in their hands. In this city were struck the so-called hybrid, "Tartar-Genoese" coins, on whose obverse is engraved the "tamga"-emblem of Toktu, while on the reverse is depicted an equal-shouldered "blooming cross". In the spaces between the shoulders is inscribed the name of the town SATCY (Pl. 16). My point of view coincides with that of E. Oberlender that these are coins of the local semi-autonomous structure (urban according to me!), which was dominated by the Tartars.

Judging obliquely by the ordinance of Officium Gazarie from 1316 the clash of the Bulgarian and Genoese interests was provoked by the consolidated positions of Theodore Svetoslav in the region of the Danube Delta (the so-called "third inhabited island”) and to the north of it to Belgorod Dnestrovski. As we saw above, with the blessing of Nogai the republic of St. George really gained very strong positions in the region after the 80-ies of the 13th c. However, it is not in the least certain that after the elimination of Nogai and Chakka their furious opponent Toktu khan had preserved to a full degree the Genoese privileges in Vichinna and the contiguous region. It is not excluded that the authority acquired by Theodore Svetoslav from Sarai was aimed at control and supervision over the Genoese outposts and their peculiar placing under surveillance because for their collaborationism with Nogai in the course for quarter of a century. The overt collision with Bulgaria was imminent and broke out at the beginning of Khan Uzbek’s rule in 1315–1316. It is disputable exactly how long Bulgaria administered the region of the Danube Delta (Northern Dobroudja) and to the north of it by sanction of the khan residing in Sarai. Most researchers assume as an upper chronological boundary the death of Czar Theodore Svetoslav in 1321 but still the clues are basically oblique.

Probably the Tartar positions in the Delta were partially and temporarily weakened after the battle at the Sinjuha River in 1362, when the Lithuanians conquered a major victory as a result of which the Tartar influence in the Delta diminished. There exists the possibility that despot Dobrotitsa took advantage of this newly settled situation. Actually these are exactly the unconcealed aspirations and factual steps undertaken by Dobrotitsa in the direction of the “inhabited island” that gave a most solid rise to the long-lasting war of the Dobroudja despotic rulers with Genoa. However, this is a topic for detailed discussion in one of the next chapters.

Глава 1.

Добруджа накануне деспотата – демографическое состояние, этнокультурные и политические процессы XI – начала XIV вв.

РЕЗЮМЕ

В данной главе прослеживаются демографические и политические процессы, происходившие в Добрудже и Северо-Восточной Болгарии в Средневековье до начала XIVв. – время формирования деспотата. К середине X в. в этом регионе зарегистрирована насыщенная поселениями структура, в которую входили свыше 30 каменных крепостей, 280 неукрепленных поселений и десятки скальных монастырей (обр. 2). Потверждается наблюдение (предположение), что в результате русско-болгарско-византийской войны 968-971гг., жители большей части неукрепленных поселений покидают их и переселяются жить в крепостях. (обр. 3). Во время печенежских нашествий в 1036 г., все крепости типа Скала-Цар Асен, находившиеся во внутренней части региона, тоже были покинуты, а уцелевшие их жители эмигрировали в восточные предгорья Балканских гор (Предбалканы) или заселелись в городах по берегам Дуная и Черного моря. Во время следующей печенежской волны в 1048 г. и узского нашествия в 1062 г. часть крепостей и поселений на территории добруджанского Подунавья и Причерноморья были разрушены и покинуты жителями. Было зафиксировано, что таким образом, в период с конца XI до XIII вв. жизнь существовала лишь в нескольких центрах Подунавья (Дрыстыр, Пэкуюл луй Соаре, Ветрен, Тутракан, Черна вода-?, Исакча, Нуфэру, Тулча, Никулицел, Килия-?, Енисала, Калиакра, Каварна, Балчик, Кранево, Кастрици, Варна, Галата – обр. 1).

В то же время, внутренняя часть Добруджи и Северо-Восточная Болгария остаются необитаемыми. В период с середины XI в. до начала XVI в. здесь отсутствуют оседлые поселения. Если обратиться к демографической реальности и еще раз присмотреться внимательнее к археологической карте Добруджи XШ-XIVвв., то можно заметить три изолированные и обособленные друг от друга обитаемые территории, три своеобразных острова жизни, среди полупустынной необитаемой добруджанской степи. И единственое, что их объединяет – это связь с необъятной водной ширью (р. Дунай и Черное Море) и возможности коммуникации, которыми они обладали и которые были неподвластны номадам.

1. Зона добруджанского Причерноморья – базовая территория Добруджанского деспотства

Эта зона находится около первой столицы добруджанских деспотов – Карвуна и включает еще Калиакра, Балчик, Кранево, Кастрици, Варна, Галата, Каварна, а также несколько окрестных неукрепленных поселений (обр. 1).

После правления царя Калояна (1197-1207) и не позже правления царя Ивана Асеня II (1218-1241), регион обособляется как административная единица в пределах Второго болгарского царства под названием Карвунская хора. Под этим названием мы его встречаем в грамоте Ивана Асеня II, врученной им купцам Дубровника и в Болгарской анонимной летописи, причем нужно отметить, что эта ее часть была редактирована не в XI в, как общепринято считать, а скорее всего где-то около первой половины XIII в. Давно ведутся споры об этимологии и происхождении названия Карвуна. В общем берет верх мнение В. Бешевлиева, согласно которому название произошло от слова карбон – уголь, но это утверждение тоже является спорным. В своих рассуждениях все исследователи упускают из виду факт, что резиденция куманских вождей Дунайской половецкой группы, населявшей территорию между Дунаем, Прутом и Днестром называлась Karabuna. Установлено, что она находилась недалеко от дельты Дуная, близ города Татарбунар на устье реки Когылник – регион, изобилующий куманскими памятниками. Попытка отождествить крепость Армукастру, которую в середине XII в. упоминает ал Идриси, с Карвуной и соответственно доказать существование города с таким названием раньше середины XIII в. – довольно гипотетична. Тем более, что существуют относительно веские аргументы в пользу отождествления Армукастро с крепостью Енисала в Северной Добрудже. Примечательно, что в большей части крепостей по южному добруджанскому Причерноморью (Енисала, Калиакра, Каварна, Балчик, Кранево, Кастрици) замечается некая активизация жизни лишь в XIII в., причем она набирает силу только после начала XIV в. (обр. 1, 221). Можно полагать, что этот процесс связан с инфильтрацией куманов. Очень интересным является сведение арабского хрониста Ибн Тагри-Бирди о том, что накануне татарского нашествия, к 1240 г. болгарский царь Унгус-хан (Иван Асен II) разрешил куманам переправиться через Судакское (Черное) море и заселиться на территориях между двумя горами. Позже он их расселил по разным местам. По нашему мнению, здесь речь идет о их заселении в Восточной Болгарии – на территориях между Балканскими горами (Стара планина) и Бабадагскими горами, так как существуют сведения, что куманы инфильтрировались именно в Добрудже. В первую очередь, вне всякого сомнения остается факт, что именно потомки куманов – Срацимир, Балик и Тертер (Йоан = Иванко?) основали Добруджанское деспотство, а также висший сановник Чолпан, дипломат во время правления Иванко. Очевидно, что как Тертер, так и Балик являлись потомками известного куманского аристократического рода Тертероба, который заселяется и оседает в Болгарии как раз около 1240 г. Нельзя пренебречь и совпадением названия упомянутой резиденции куманских вождей т. наз. Дунайской группы Карабуна с Карвуной – названием резиденции правителей Добруджанского княжества (архонтат, деспотат). Тем более, что ссылаясь на текст Ибн Тагри Бидри, половцы этой группы эмигрируют на территории к югу от Дуная в 1240 г. Это та группа, которая благодаря своему географическому местоположению, поддерживала самые активные контакты с Болгарией, а можно также полагать, что сезонно кочевала именно в Добрудже в XII-XIII вв.

Дискуссионным остается вопрос, распространялось ли усиленное византийское присутствие в дельте Дуная (после 1261 г., в частности после 1272-1374 гг.) и на южнодобруджанское Причерноморье, соответственно на Варну и Карвуну. Единственным свидетельством, внушающим предположение о том, что Варна и ее регион были подвластны Византии, является венецианский документ 1276 г. В нем написано: „...nobilem virum Petrum Grisonum Venetum dum esset in Constantinopolis de dixisset bene modios DS frumeni de partibus Varai Constantinopolitani curente MCCXXVI...” (Пиетро Гризоно, венецианец благородного происхождения, привез из Константинопольской Варны в Константинополь 600 модиев зерна в текущем 1276 году). Если название Константинопольская Варна, означает, что город находился в пределах Империи, то тогда действительно можно полагать, что в результате созданного в 1273 г. татарско-византийского альянса, Империя завладела плацдармом как в Дельте (примерно в Вичине, о которой пойдет речь позже), так и в западном Причерноморье, соответственно в Варне. Не исключено, что возрождение Варны, о котором свидетельствуют археологические исследования последних десятилетий, являлось результатом установления в ней византийской администрации. Если это было действительно так, то становится очевидно, почему административный центр Карвунской хоры находился не в Варне, а в Карвуне.

Однако, при более внимательном просмотре текста, напрашивается и другой вариант его прочтения и интерпретации: „Как указывают (упомянутые выше) евреи, мужчина благородного происхождения по имени Петр Гризоно, венецианец, будучи в Константинополе, привез добрых 600 модиев зерна как часть обязательства Вара Константинопольца (курсив авт. – Г.А.), купленных в 1276 г., индиктион IIII, день 16 с начала августа, при посредничестве Марин Билонг и тогда он продал зерно за 160-170 гиперперонов, а император хотел взять для себя 133 гиперперона...”. При такой интерпретации, очевидно нет оснований полагать, что хотя и временно, в 70-е годы XIII в., Варна находилась под властью Византии .

Даже если согласиться с предположением о временной административном и духовном господстве Византии над Варной и Карвунской хорой где-то в 1273 г., то это не имеет отношения к исторической реальности первых десятилетий XIV в., когда закладываются основы Добруджанского феодального княжества (архонтат-деспотат) и Варненско-Карвунской митрополии. Если и существовало администрирование Варны Константинополем после 1273 г., то оно продолжалось примерно до 1285 г., когда началась татарско-византийская война с театром военных действий в Восточной Европе. Повелитель региона того времени – Ногай изгнал византийскую администрацию, купцов и архиереев из Вичины и дунайской дельты, но об это пойдет речь ниже. По-видимому эта политика Ногая распространяется и на Варну. Тем более, что в то время болгарские территории находились под усиленной татарской зависимостью, а как уже упоминалось Северная Болгария становилась жертвой периодических татарских нашествий. В целом, Ногай воспринимал Болгарию как подвластную ему территорию. На фоне такой реальности, если болгарский царь Георги I Тертер (1280-1291), из-за своей ослабленной власти и будучи стеснен со всех сторон, терпел такую византийскую цитадель к северу от Балканских гор как Варну, то всесильный в регионе татарский бег – вряд ли!

Точно известно, что в 1302-1304 гг. Феодор Святослав (1299-1321) отвоевал Причерноморье и присоединил к Болгарии все прибережные города от Месемврии до Агатополя, причем это завоевание было закреплено юридически болгарско-византийским договором 1307 г. В источниках не упоминается ничего о городах севернее Варны и о близких крепостях, что дает основание полагать, что после начала XIV в. они находились вне пределов Византии. Опираясь на логику, трудно поверить, что такой владетель как Феодор Святослав, потративший столько усилий на завоевание Южного Причерноморья, мог бы пренебречь куда более важными для царства в стратегическом отношении крепостями по Добруджанскому Причерноморью. Не вызывает сомнения факт, что Варна находилась в то время в пределах Болгарии, о чем свидетельствует булла Папы Йоанна XXII 26 февраля 1318 г. о создании католической епископии в генуэзской цитадели Кафа (как раз во время правления царя Феодора Святослава), где записано, что Варна находится в Болгарии

2. Зона Подунавья около Дрыстра

Вторая зона или так наз. „второй обитаемый остров", центром которого был Дрыстыр-Силистра, включала в себя еще Пэкуюл луй Соаре, Ветрен, Попину, Коконь, Тут¬ракан и, по всей вероятности, Черна вода (фиг. 1). После временного кризиса в XII в, в XIII в. эти города возрождаются, о чем свидетельствеут как ускоренный рост монетного обращения, так и множество находок, среди которых и характерная для этого периода керамика. Несомненно, большое татарское нашествие в 1242 г. оставлило тяжелые последствия. Однако, не смотря на нестабильность Болгарии и татарский вассалитет, жизнь в Дрыстыре, Пэкуюл луй Соаре, Ветрене и Тутракане процветает, свидетельствами чего являются как монетная циркуляция, так и найденный керамический ансамбль. С уверенностью можно полагать, что крепостные сооружения были восстановлены после татарского нашествия, так как в 1277 г. они оказываются надежной защитой царя Ивайло против татар и ромеев.

Не исключено, что подобно добруджанскому Причерноморью, процветание жизни в Дрыстре и близких городах во второй половине XIII в., было связано с инфильтрацией куманов в ХП-ХШ вв. и особенно после 1237 г., в частности групп, связанных с династией Тертероба. Существует предположение, что название города, находившегося недалеко от Дрыстра – Тутракан, произошло от антропонима Тертер-кан. Другим источникам информации о позициях куманов из рода Тертероба в регионе Дрыстра являются события, происшедшие в конце XIII в. Лет десять назад проф. П.Дьякону выдвинул гипотезу, что после насильственного свержения с престола Георгия I Тер¬тера в 1292 г., его сын Фе¬о¬дор Свеятос¬лав Тер¬тер провозгласил себя деспотом Дрыстра. Выдающийся румынский медиевист болгарского происхождения аргументирует свою гипотезу фактом, что монеты с сокращенными надписями СВТА ЕС и СВТ ДЕС, которые он расшифровывает (ИАКОВ) СВЕ¬ТОС¬ЛАВ ДЕС¬ПОТ (обр. 7), распространялись исключительно и только в регионе Дрыстыр – Пэкуюл луй Соаре.

3. Зона дунайской дельты

Третья зона или так наз. „третий обитаемый остров" находится около дельты Дуная и в его состав входят города крепости Исакча-Облучица, Нуфэру (Вичина?), Килия-Ликостомо, Енисала-Новиовикус (Армукастру?), а также несколько поселений недалеко от Тулчи, Килии и Никулицела (обр. 1). Происходившие, именно в этом регионе, этнические и политические процессы оказались самыми сложными и запутанными, наиболее отчетливо выделились невыясненные моменты. Принято считать, что Дельта вошла в пределы болгарского царства к концу XII в., после освободительной войны Асеней между 1185-1188 гг.

Татарский поход 1242 г. имел тяжелые последствия не только для всей Северной Болгарии и региона Дрыстра, но и для болгарских крепостей к югу от дельты Дуная. Письменные источники и результаты археологических раскопок указывают не только на взятие Килии и на временное прекращение жизни в Нуфэру, Тулче и Троезмисе, но и на нарушенную циркуляцию монет в городах на Нижнем Дунае. Вопреки всем этим обстоятельствам, статут территорий, расположенных в дельте Дуная, не отличается от статута остальных болгарских земель. По свидетельствам Рашид ад-Дина и других источников, после 1242 г. татарская власть к югу от Дуная была лишь номинальной. Но к 60-м или 70-м годам XIII в. темник Ногай обосновывался прочно в Днестровско-Дунайском междуречье в качестве удельного правителя, и постепенно отделяясь от Сарая, стал полунезависимым местным правителем. Остаются однако открытыми вопросы когда именно Ногай устанавливает самостоятельное (независимое) администрирование в придунайских городах, когда Генуя создает свои первые фактории и когда Византия обосновывается прочно в этом регионе. Арабские авторы и византийский хронист Никифор Григора категоричны в своем утверждении, что у темника Ногая были свои обиталища в Исакче и на дунайском берегу. В то же время, в панегирике ритора Мануила Холоболоса говорится, что Михаил VIII Палеолог присудил так наз. „Паристрионские острова" (острова на Дельте Дуная) Византии. Однако утверждения, что непосредственно после 1261 г. Византия устанавливает здесь свое политическое и религиозное присутствие, а Генуя – экономическое, является неверными. Сам факт, что первый документ, свидетельствующий о существовании генуэзской торговой колонии в Вичине, датирован 1281 г., а документ, упоминающий о митрополитской кафедре, подчиненной Константинополю, датирован только 1285 г., являются досточно красноречивым опровержением подобного суждения. Скорее всего это произошло после заключения мирного договора между Ногаем и Михаилом VIII в 1272-1273 гг., который был скреплен женитьбой Ногая на внебрачной дочери императора Ефросинье и который открыл доступ Византии к Дельте. Совпадение всех этих обстоятельств дает основание полагать, что к 1273 г. татарская власть к югу от Дуная уже превращается из номинальной в реальную. По времени это коррелирует с началом чеканки определенного типа монет в Исакче и регионе. По мнению Е. Оберлендера между 1273-1286/7 гг. здесь циркулируют монеты (согласно его классификации – класса А), на лицевой стороне которых, изображена тамга Ногая, а на оборотной стороне – легенда на греческом языке (обр. 8). Однако после смерти Михаила VIII, отношения татаров с Византией настолько ухудшаются, что в 1285 г. это даже приводит к войну. Все прежде сказанное наводит на мысль, что между 1285 и 1300 гг. Византия не имела ни малейшего влияния и присутствия в городах и крепостях дунайской Дельты. Болгарское военно-административное и в некоторой степени экономическое присутствие тоже было ликвидировано еще к 1273 г. Зато укрепились позиции итальянских купцов, которые под покровительством Ногая завладели внешней торговлей в регионе, о чем свидетельствует достаточное количество документов. Однако в 1296 – 1298 гг. Ногай вступил в острый конфликт с Генуей в Крыму, что несомненно привело к ухудшению генуэзских позиций в дельте Дуная. Таким образом, в результате политики Ногая, к концу XIII в. мы сталкиваемся с совершенно уникальной ситуацией – два традиционных политических субъекта, Болгария и Византия, вытеснены из региона Дельты, торговые дела Генуи сильно стеснены, в регионе полностью доминируют татары, не испытывавшие особого пиетета к оседлому образу жизни в городах. В силу исторических обстоятельств местное население успело сохранить за собой отдельные элементы местного самоуправления, но это длилось только с 1273 г. по 1285 г., причем при более жестких условиях, которые ставил всесильный Ногай.

После смерти Ногая и после того, как болгарский царь Феодор Святослав убил его наследника Чаку в Тырново в 1299-1300 гг., в регионе дельты Дуная наступают существенные перемены. За оказанную полную поддержку в ликвидировании наследства Ногая, хан Тохта (1291-1312) предоставил болгарскому царю ряд привилегий. По всей видимости, Болгария успела возобновить частично свое влияние в регионе и в местах к северу от Дельты, судя по тому, что в нем был установлен кондоминиум – совместное татарско-болгарское управление. Однако Исакча находились в руках татар. Она являлась аванпостом их власти. Здесь чеканились гибридные (т.наз. ”татарско-генуэзские”?) монеты, на аверсе которых была гравирована тамга Тохты и управляющей династии Джучи, на реверсе – равноконечный „процветший крест”, а в его перекрестном пространстве – название города SATCY (обр. 16). Мы полностью разделяем мнение Е. Оберлендера о том, что эти монеты принадлежали определенной полуавтономной местной структуре (на наш взгляд – городской), где доминировали татары.

Постановление Officium Gazarie 1316 г. является косвенным доказательством о том, что возникший конфликт между болгарскими и генуэзскими интересами был вызван в результате усилившихся позиций Феодора Святослава в регионе дунайской дельты (так наз.”Третий обитаемый остров”) и к северу от нее до Белгорода Днестровского. Как уже выше упоминалось, в 80-е годы XIII в., с благоволения Ногая, республика Св.Георгия действительно успела завоевать сильные позиции в данном регионе. Нельзя, однако, утверждать с полной уверенностью, что после свержения с власти Ногая и Чаки, их яростный противник – хан Тохта сохранил в полной мере генуэзские привилегии в Вичине и в регионе. Не исключено, что полномочия, предоставленные Сараем Феодору Святославу, были направлены на осуществление полного контроля над генуэзскими факториями, и что это являлось своеобразным видом надзора над ними из-за их сотрудничества с Ногаем на протяжении четверти века. Открытое столкновение с Болгарией оказалось неизбежным и оно вспыхнуло в начале управления хана Узбека в 1315-1316 гг. Спорным является вопрос, до каких пор с санкции хана в Сарае, Болгария администрировала данный регион дельты Дуная (Северную Добруджу) и территорию к северу от нее. Большинство исследователей принимает в качестве верхней границы – смерть царя Феодора Святослава в 1321 г., но доказательства в пользу этой границы преимущественно косвенны.

По всей вероятности татарские позиции в Дельте были частично и временно ослаблены лишь после битвы на р. Синюха в 1362 г., когда литовцы их полностью разбили, что и привело к ограничению ханского влияния на территориях Нижнего Дуная. Вероятно, этим обстоятельством воспользовался деспот Добротица. Кстати, нескрытое стремление Добротицы добиться „обитаемого острова” в Дельте, как и его реальные шаги к достижению этих целей, стало одной из основных причин долгой войны, которую добруджанские деспоты вели с республикой Св. Георгия. Об этом более подробно пойдет речь в одной из следующих глав.

Глава 2.

ФОРМИРАНЕТО НА ВАРНЕНСКО-КАРВУНСКА МИТРОПОЛИЯ – ОСНОВЕН ОРИЕНТИР ЗА НАЧАЛОТО НА КАРВУНСКИЯ АРХОНТАТ (ДЕСПОТАТ)

Според мен има репери, макар и косвени, които насочват и към началото на полуавтономната карвунска област, бивша Карвунска хора (провинция) в границите на българското царство. Те се съдържат в автентични писмени извори, които обаче се отнасят до църковната организация в Добруджа през XIV в. и ранната история на Варненска митрополия. В епархийските списъци, синодалните решения и изобщо в писмените извори от IX–XIII в. и до първата четвърт на XIV в. няма сведения за Варна като епархийски център[1]. За пръв път в разследване на Синода на Цариградската патриаршия относно обвиненията в богомилство на йеродякон Симеон от 30 май 1325 г. е регистриран подписът на митрополита на Варна и Карвуна Методий[2]. В друго разследване от септември 1327 г. се среща името на Варненския митрополит Маркел[3]. Забележително е, че първите сведения за Варненска епархия съвпадат по време със смъртта на българския цар Георги II Тертер през 1322 г. и отпадането на Тертеровата фамилия от владетелския трон в Царевград-Търнов[4]. Същевременно стана ясно, че около 1346 г. потомци на Тертеровци вече управляват своето феодално владение около Карвуна като полунезависимо от Търново княжество (архонтат)[5]. Вероятно този процес е ускорен силно след смъртта на Георги II Тертер, защото иначе няма как да си обясним битието на митрополит на Варна и Карвуна в диоцеза на Цариградската патриаршия през 1325 г. Известно е, че още с формирането на независимата българска патриаршия през 1235 г. влиза в действие класическия принцип на св. Фотий: „*Обичайно е църковните неща да се променят заед-*

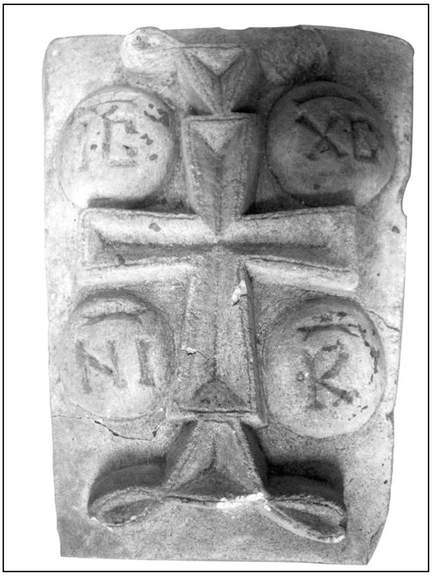

Обр. 19. Релеф от фасадата на църквата „Св. Георги" във Варна (XIV в.)

но с променянето на гражданските области и диоцези"[6]. Принципът *„Cuius region, eius religio" – „Комуто е управлението, на него е църквата"* господства на Балканите и е основен индикатор за синхронни промени в държавните граници и църковните диоцези[7]. Същевременно липсват всякакви сведения, че Варна, а в още по-голяма степен Карвуна, са в политическите граници на Византия през периода 1321-1335 г., а и няколко десетилетия след това. Ето защо приемам, че достатъчно виден и легитимен представител на българска аристократична фамилия еманципира феодалното си владение в полуавтономно княжество в годините около смъртта на цар Теодор Светослав (1299-1321)[8] или по-скоро след смъртта на сина му Георги Тертер II (1321-1322), когато тертеровата фамилия губи царския трон в Търново. В синхрон с тази политика управляваната от карвунския велможа територия в духовно отношение се поставя под юрисдикцията на Константинополската патриаршия. Според Ив. Тютюнджиев и В. Плетньов, тъкмо в годината на смъртта на Теодор Светослав в Кодекс на Константинополската патриаршия от февруари 1321 г. като владения на Константинополския патриарх се отбелязват селата на остров Лимнос и гр. Варна с околните крепости (кастели).[9] Ако това наистина е сигурно, то следва да приемем, че Варна и областта е извън диоцеза на търновския патриарх още в края на управлението на всесилния в региона български цар Теодор Светослав Според мен, обаче има някакво недоразумение при работата с текста на Ж. Дарузе, касаещ въпросния документ. След като въз основа на него се правят тези изводи се налага да го цитирам в пълен превод: ***Документ № 2101***. *Февруари 1321. Избран и ръкоположен архиепископа на Лемнос Яков.* ***Критика.*** *. Първите актове на архиепископа датират от ноември 1321: ср. BCH 82,1958,188 (No 14). Началото на това епископство заслужава да бъде отбелязано, тъй като то дава може би обяснението за наличието в Регистър V 47, f 47 v (MM I, No52,59) на списък с епискоските владения на остров Лемнос: ср. Дарузес, Регистър 286. Вярно е, че той е съпътстван от списък на кастелите, които притежава патриаршията във Варна; това отбелязване трябва да се отнася за сделките, които датират най-късно от патриатшеството на Исая.*[10] На този проблем Ж. Дарузе се спира в още едно свое изследване в Archives de l'Orient chrétien, пропуснато от българските проучватели, където четем: *Не се знае точно към коя патриархат, нито към коя сделка да се отнесе описът на патриаршеските имоти в Лемнос (ММ52/1) и на кастелите от Варна (ММ52/2). Описът от Лемнос би могъл да съвпада с появата на нов епископ към 1321 [43- Изповядването на вярата от Якобос от Лемнос е датирано през февруари, 4, 6829 (1321), във Vatic. 840, ср. 240: ср. REB, 12 (1954), стр. 191. Трябва да се сравни тази дата с датата ноември 1321 на един акт от Лавра, цитиран в BCH 82 (1958),188.]; на монасите от Атон, тези от Лавра най-вече, притежават големи имоти в същия остров; следователно този опис може да е съствен за различни цели. Този за Варна е споменат по- нататък, леко изменен*[11]. От тези два коментара на Ж. Дарузе, според мен не може да се правят изводи, че Варна и околните крепости са в диоцеза на Константинополската патриаршия през 1321 г., а още по-малко през м. февруари. Действително документът за избирането на Яков за пръв архиепископия Лемнос от февруари 1321 г. няма нищо общо с първите документи на архиепископа от ноември 1321 г., (ММ 52/1) а още по-малко с документа, касаещ Варна и околните крепости (ММ 52/2). Прочее Ж. Дарузес изрично пише, че документ № 2101 от февруари 1321 г. е издаден по времето на патриарх Герасим I (1320-1321), но не е ясно от времето на кой патриарх е приложеният към него опис под код *(ММ52/2),* където са споменати Варна и околните крепости, но определено посочва terminus post quem времето на патриарх Исай. А Исая е интронизиран за константинополски патриарх след смъртта на цар Георги II Тертер и светителства между 1323 г и 1332 г.[12], т. е. когато са първите документи, легитимиращи Варненска митрополия от 1325 г. и 1327 г. В документа от май 1325 г. съвсем определено Варна и Карвуна са представени със собствена митрополитска катедра извън диоцеза на българския патриарх и пряко подчинена на Константинополския вселенски патриарх. Вероятно управителят на Карвуна извежда временно подопечната му територия (крепостите и селищата по черноморския бряг между Калиакра и Варна) от диоцеза на Търновската патриаршия и ги подчинява на Цариградския патриарх. За целта в границите на феодалното княжество (архонтат) се формира църковен диоцез с митрополитска катедра във Варна. Впрочем, с подобен акт се сблъскваме при близки обстоятелства няколко десетилетия по-късно. С цел да демонстрира своята независимост от Сърбия друг деспот – Углеша, отделя Сярска митрополия от сръбската патриаршия и през май 1371 г. de jure я подчинява на Константинополска патриаршия.[13] Това в никакъв случай не води до зависимост на действията на деспота на Сяр от императора Константинопол – дори напротив[14]. Най-после сходна практика регистрираме и в България. През 1381 г., Иван Срацимир извежда Видинския митрополит от диоцеза на Търновската патриаршия и го подчинява на Цариградския патриарх[1553].

Поставянето на митрополитския престол във Варна на пръв поглед се прави съзнателно, защото в Константинопол знаят добре, че древният Одесос е сред водещите епархийски центрове през IV – VII в. в Добруджа и Североизточна България[16]. Същевременно в многобройните извори за Варненска митрополия от XIV в. липсва и най-малкото внушение, че на нея се гледа като на възстановената раннохристиянска Одесоска епархия и това е видно от титула Варненска. Ако държаха на раннохристиянското минало, синодалните старци в Константинопол щяха да кръстят митрополията Одесоска. Впрочем, когато в края на X и XI в. Константинопол си възвръща контрола над Добруджа и възстановява старите си епархии, те получават имената, които са носели през V-VI в. – Томиска, Доростолска и Аксиополска[17]. При Варна не се постъпва по същия начин. Главната причина за това, е че градът никога не е бил в границите на Империята след 1201 г. Нещо повече, в Наръчник за писане на писма на Константинополския патриарх от 1385 г. се прави връзка на Варненска митрополия с древната Тевиреопулска катедра и няма никакъв намек за древнопросиялия Одесоски епископски и архиепископски престол[18]. В случая Константинополската патриаршия в голяма степен трябва да се съобразява не със сантименти от далечното минало, а с реалностите на деня и най-вече с желанията на новите господари на Добруджанското Черноморие, може би представители на българо-кумански род. По тези конюнктурни съображения за задоволяване амбициите на добруджанските архонти, чиято столица е Карвуна, отначало митрополитът дори се титулува варненски и карвунски, но в документите след 1327 г. остава само варненски. Също така изрично трябва да се подчертае връзката Карвуна, административният център на региона, с Варна, религиозният център. Не само защото в първия известен документ от 1325 г. митрополита е титулован като „варненски и карвунски", но и поради задължителната санкция на светската власт при учередяване на митрополитска катедра. Още по-определено за взаимовръзката и препокриването на територията на Добруджанското деспотство с Варненска митрополия свидетелства документ на Константинополската патриаршия от юни 1372 г. Според него крепостите в диоцеза на варненския архиерей „*принадлежали на владението на щастливия деспот Добротица*"[19]. Ето защо на практика е невъзможно Константинополската патриаршия да пристъпи към интронизация на архиерей без съгласието на управителя на Карвуна. Видя се, че при сходни обстоятелства относно промяна статута и положението на серския митрополит през 1371 г. решаващо е мнението на деспот Углеша, а не желанията на владиката.

Редом с останалото, това означава, че около 1322 – 1325 г. не само Карвуна, но и Варна попада в границите на полуавтономен местен господар. Действително, малко вероятно е през този период градът да е пряко под властта на търновския цар и едновременно с това там *ad fundamentum* да се учредява византийски митрополитски престол. Такъв случай не ми е известен, а и цитираното по-горе правило на патриарх Фотий става практика в българо-византийските отношения през XIV в. Обикновено се приема, че когато българите завладяват черноморските градове Созопол, Несебър, Анхиало и Ахтопол през XIV в. Византия изтегля митрополитите и епископите, но запазва катедрите като вдовстващи.[20] В църковно отношение градовете започват да се подчиняват на търновския патриарх, но случая с Несебър ни подсказва, че не винаги е така. Определено търновския т патриарх въдворява свой митрополит в Несебър, когато българският цар владее този регион. Фактът, че в Синодика на Борил за периода на Второто българско царство са изброени 6 митрополита на Дръстър, 4 на Ловеч, 4 на Видин, 3 на Червен, 2 на Ловеч и цели 6 на Несебър е показателен[21]. Показателен е и случая с Пловдив, където търновския патриарх поставя владика, когато градът е в границите на българското царство – т.е. при цар Иван Асен II (1218-1241) и при цар Иван Александър.[22] Щом обаче ромеите овладяват Несебър, Филипопол, Созопол и пр. те незабавно назначават свои митрополити. На този фон е малко вероятно, когато Варна е в границите на търновското царство, катедрата в града да е оглавявана от владици, назначени от Константинополския патриарх. Най-после варненският случай е по-специален, понеже българите не заварват действащ византийски митрополитски престол от XI-XIII в., т. е. няма за решаване казус, сходен с Несебър, Созопол, Анхиало, Филипопол и пр. [23]

Бележки

[1] В публикуваните от В. Грюмел и В. Лоран регистри на Константинополската патриаршия липсват сведение за варненски епископ или митрополит от VIII до началото на XIV в. Вж: **V. Grumel.** Les Régestes des actes du Patriarchat de Constantinople. I. Les actes des patriarches, fac. 2. Les Régestes de 715 à 1043 ; fac. 3. Les Régestes de 1043 à 1206, Paris, 1969 ; **V. Laurent.** Les Régestes des actes du Patriarchat de Constantinople. I. Les actes des patriarches, fac. 4. Les Régestes de 1208 à 1309. Paris, 1971; **B. Nicolova.** The Church of Odessos-Varna between Byzantium, the Bulgarian Tsardom and the Patriarchate of Constantinople. – Etudes balkaniques, 1-2, 1998, p. 93-109.

[2] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes du Patriarchat de Constantinople. I. Les actes des patriarches, fac. 5. Les Régestes de 1310 à 1376. Paris, 1974, Nr 2124, p. 93-94; **В. Гюзелев.** Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австрийските сбирки и архиви. София, 1994, № 31, с. 138-140.

[3] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes… fac. 5, Nr 2135, p. 101; **В. Гюзелев.** Извори за…, № 32, с. 140-142.

[4] **Ал. Бурмов.** История на България през времето на Шишмановци (1323-1330). – В: Избрани произведения, I. София, 1968, с. 231-232**; Ив. Божилов**. Фамилията на Асеновци (1186-1640). Генеалогия и просопография. София, 1985, с. 121.

[5] **В. Гюзелев.** Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII – началото на XV век). София, 1995, с. 31-32, 49 сл.; **В. Игнатов.** Към историята на Карвунската средновековна област (XIII-XIV в.). – Добруджа, 4, 1987, с. 19-26.

[6] **Φωτίυ πατριάρου**. Ἐπιστολή γ͵ Νικολάω πάπα τής πρεσβυτέρος Ρώμης ἐκδὸ. Ἰ. Ν. Θαλέττα, ἐν Λονδίνω 1864, с. 162. По: **Д. Гонис.** Търново и крайбрежните митрополии и архиепископии (Варна, Месембрия, Созопол и Анхиало) през XIV век. – В: Търновска книжовна школа, 5, 1989, с. 463, бел. 54.

[7] **Ив. Тютюнджиев.** Търновската митрополия през XV-XIX в. Велико Търново, 2007, с. 25.

[8] За това, че не татарският принц Чака, а че Тодор Светослав сяда на трона в Търновград през 1299 г. виж: **P. Diaconu.** A propos des soi-disant monnaies de Jakov Sviatoslav. – Dobrudja, 12, 1995, p. 242-255; **Пл. Павлов.** Бил ли е татарина Чака български цар. – Историческо бъдеще, 1-2, 1999, с. 71-75; **Г. Атанасов.** Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999, с. 204-206.

[9] **Ив. Тютюнджиев.** Екзархии на Цариградската патриаршия в българските земи през XIV–XIX в. – Търновска книжовна школа, 7, 1999, с. 560; **В. Плетньов.** Изграждането на Варненската крепост и Варненската митрополия (XI- IV в.). – В: Християнската култура в средновековна България. Материали от Национална научна конференция, Шумен 2 – 4 май 2007 г. по случай 1100 годишнината от смъртта на Св. Княз

Борис-Михаил (ок. 835-907 г.). Велико Търново, 2008, с. 354-371; Те се позовават на:: **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, fac. 5, № 2101, p. 74.

[10] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, fac. 5, № 2101, p. 74; **А. П. Лебедев.** Исторические очерки сосотояния Византийско-восточной церкви от конца XI до середине XV века. Санкт Петербург, 1998, с. 202, 372.

[11] **J. Darrouzès**. Les Régistre sinodale du patriarchat byzantin au XIV s. – Archives de l'Orient chrétien, 12, Paris, 1971, p. 286.

[12] **А. П. Лебедев.** Цит. съч., с. 202, 372; **В. Тъпкова-Заимова, Д. Димитров, Пл. Павлов.** Хронологически енциклопедия на света, Т. VI, Велико Търново, 1994, с. 721.

[13] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, fac. 5, № 2608, p. 511-514; **Д. Богдановић.** Измирење српске и византијске цркве. В: О кнезу Лазару I. Научни скуп у Крушевацу 1971, Београд, 1975, с. 85; **Хр. Матанов, Р. Михнева.** От Галиполи до Лепантол Балканите, Европа и османското нашествие 1354-1571. София, 1988, с. 48.

[14] **Хр. Матанов.** Югозападните български земи през XIV век. София, 1986, с. 70-90.

[15] **Ив. Божилов.** Цит. съч., с. 199 сл.; **Б. Николова.** Устройство и управление на българската православна църква (IX-XIV в.). София, 1997. с. 215.

[16] **B. Nicolova.** Op. cit., p. 98-102.

[17] **Г. Атанасов**. Църковната организация в Североизточна България и Добруджа между 971-1020 г. – Преслав, 6, 2004, с. 325 – 338; **Г. Атанасов.**. Християнският Дуросторум – Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието. История, археология, култура, изкуство. Варна-Велико Търново, 2007, с. 235, 246, 259.

[18] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, fac. 5, № 2135, p. 101 **В. Гюзелев.** Извори за…, № 65, с. 214-216.

[19] **J. Darrouzès**. Op. cit., Nr 2652, p. 545; **В. Гюзелев.** Извори за средновековната…, № 54, p. 196-197.

[20] **Д. Гонис**. Търново и крайбрежните…, с. 455-466.

[21] **М. Г. Попруженко.** Синодик царя Борила. София, 1928, с. 92-93; **Ал. Кузев.** Развитието на градовете и създаването на нови епархии във Второто българско царство. – В: Средновековният български град. БИД. Научни конференции. 2. София, 1980, с. 85.

[22] Пак там.

Chapter 2.

The formation of the Varna-Karvounian metropolitan bishopric – a basic landmark for the commencement of a Karvounian archon's domain (archontate/despotate)

ABSTRACT

Although oblique and mediate, there are certain landmarks and reference points that lead to the beginnings of an independent Karvounian district, a former Karvunan Horra (or province) within the bounds of the Bulgarian Kingdom. In an inquiry of the Constantinople Patriarchal Synod from 30th May 1325 is registered the signature of the Varna and Karvounian metropolitan bishop Methodius. In another investigative inquiry from September 1327 appears the name of the Varna metropolitan bishop Markel. It is noteworthy that with respect to time the first records about a Varna eparchy coincide with the death of the Bulgarian Czar George II Terter in 1322, the downfall of the Terter family and its removal from the ruler's throne in Tsarevgrad-Tarnov. It is well known that still with the formation of an independent Bulgarian patriarchate in 1235 into effect came the classical principle of St. Phothius: "It is a regular practice that the church matters are changed and transformed simultaneously with the changing and transformation of the urban administrative districts and dioceses". At the same time there is a complete lack of available records pointing that Varna and to an even lesser degree Karvouna were component part from the political confines of Byzantium in the period 1321–1335 or a few decades after. That is the reason for us to accept that an acclaimed, distinguished and undoubtedly legitimate representative of a Bulgarian aristocratic family emancipated his feudal domain to the status of an autonomous principality after the Terter clan happened to lose the royal throne in Tarnovo. Synchronously with this policy the governed by the Karvounian lord territory in a religious aspect fell under the jurisdiction of the Constantinople patriarchate. Rejected was the assignment of this event into 1321 based on an appendix (MM52/2) to a codex of the Constantinople patriarchate from February 1321, where to the domains of the Constantinople patriarch are attributed the villages on the Lymnos island and the town of Varna with its adjacent strongholds and castles. It is made clear that the document comes from the time of patriarch Isaiah (1323–1332), i. e. it does not suggest the possibility of a Varna metropolitan bishopric before 1323. Most probably this is the year when the governor of the Karvounian Horra separated the subordinate to him territory with the strongholds and settlements along the Black Seacoast between Kalliakra and Varna from the diocese of the Tarnovo Patriarchate and submitted them to the rule of the Tsarigrad patriarch. For this purpose within the confines of the feudal principality (archontate) was established a clerical diocese with a metropolitan cathedra in Varna. In a similar manner acted despot Uglesha, who separated the Sijar

metropolitan bishopric from the Serbian patriarchate in May 1371 in order to demonstrate autonomous self-dependence. This also refers to Ivan Stratsimir(Sratsimir), who displayed the same attitude by setting the Vidin metropolitan bishopric apart from the Tarnovo patriarchate in 1381. However, this in no case led to dependence from the Constantinople emperor with respect to government proceedings or taking actions and decisions both on part of the Sijar despot or the Vidin czar. We'd rather say it was just the other way round.

Глава 2.

Формирование Варненско-карвунской митрополии – основной ориентир начала Карвунского архонтата (деспотата)

РЕЗЮМЕ

Существуют, хотя и косвенные, данные, указывающие на начало независимой Карвунской области, бывшей Карвунской хоры (провинции) в пределах болгарского царства. В расследовании Синода Цариградской патриаршии 30 мая 1325 г. зафиксирована подпись митрополита Варны и Карвуны – Мефодия. В другом расследовании сентября 1327 встречается имя варненского митрополита – Маркела. Примечательно, что первые сведения о варненской епархии совпадают по времени со смертью болгарского царя Георгия II Тертера - 1322 г. и со свержением Тертерцев с престола в Царьевграде-Тырнове. Известно, что еще с формированием независимой болгарской патриархии в 1235 г. вступает в силу классическое правило св. Фотия: считается обычной практикой, при изменении границ гражданских областей и диоцезов, вносить изменения и в церковных делах. В то же время, отсутствуют всякие сведения, что Варна и тем более Карвуна, находились в политических границах Византии в период с 1321 по 1335 г., да и несколько десятилетий после этого. Именно этот факт дает нам основание полагать, что достаточно выдающийся и лигитимный представитель болгарской аристократической фамилии эмансипирует свое феодальное владение в автономное княжество, после того как фамилия Тертерцев сходит с царского престола в Тырново. Согласно сложившейся политике, управляемая карвунским вельможей территория, должна была находиться в духовном отношении под юрисдикцией Константинопольской патриархии. Отвергается датировка 1321 г., основанная на приложении (ММ52/2) к кодексу Константинопольской патриархии февраля 1321 г., согласно которому к владениям Константинопольского патриарха причислены поселения острова Лимноса и город Варна с соседними крепостями (кастелами) Выясняется, что этот документ относится ко времени патриарха Исайи (1323 – 1332), т.е. он не подразумевает существование Варненской митрополии раньше 1323 г. Вероятно, именно в этом году правитель Карвуны временно выводит подопечные ему территории (крепости и поселения по черноморскому побережью между Калиакрой и Варной) из диоцеза Тырновской патриархии и отдает их в подчинение у Цареградского патриарха. Для этой цели в пределах феодального княжества (архонтата) формируется церковный диоцез с митрополитской кафедрой в Варне. Подобным образом, чтобы демонстрировать автономность, поступили деспот Углеша, отделив Сярскую митрополию от Сербской патриархии в мае 1371 г., а Иван Срацимир - Видинскую митрополию от Тырновской патриархии в 1381 г. Подобное действие ни в коем случае не означало зависимость деспота Сяра и царя Видина от императора в Константинополе, а как раз наоборот.

Глава 3.

НАЧАЛОТО НА КАРВУНСКОТО ФЕОДАЛНО КНЯЖЕСТВО (АРХОНТАТ, ДЕСПОТАТ)

Най-вероятно дистанцирането на Каварна и Варна от Търновската патриаршия става след смъртта на цар Георги Тертер II през 1321 г. – 1322 г. и окончателно през 1325 г., когато и останалите черноморски градове на юг от Балкана се отцепват и доброволно преминават под византийско духовно управление[1]. Сред тези градове Йоан Кантакузин, обаче не посочва крепости по Добруджанското Черноморие на север от Балкана. Това предполага, че не се присъединяват към Византия и изглежда имат по-специален статут. Допълнителна причина за еманципирането им в полунезависима територия ще да е поредната поява на татарските армии в Източна България, което удивително съвпада по време с формирането на Варненско-карвунска митрополия. Между 1321-1322 г. (непосредствено след смъртта на Теодор Светослав и Георги Тертер II) и 1334 г. според византийските хронисти Йоан Кантакузин и Григора, татарите почти ежегодно пресичат Североизточна България и атакуват византийскиге градове в Източна Тракия[2]. Това в голяма степен ерозира властта и авторитета на новоизбрания български цар Михаил III Шишман (1323-1330 г.) в Североизточна България, което дава възможност местни аристократи да се еманципират в полунезависими от столицата Търновград господари.

Остава фундаменталния въпрос как така в границите на българското царство и Търновската патриаршия византийския т патриарх разкрива нова митрополитска катедра. Ако примерно цар Калоян (1197-1207 г.) и наследниците му бяха заварили във Варна действащ ромейски епископ, теоретически е възможно някакво споразумение с Константинопол за запазване на този престол в диоцеза на Вселенския патриарх[3]. Най-после вече се спомена, че принципът „*Cuius region, eius religio*" – „*Комуто е управлението, на него е църквата*" господства на Балканите и общо взето се явява индикатор за синхронни промени в държавните граници и църковните диоцези[4]. Същевременно липсват всякакви сведения, че Варна, а в още по-голяма степен Карвуна, са в политическите граници на Византия през периода 1322-1335 г., а и няколко десетилетия след това. На пръв поглед може да се мисли, че са попаднали в духовната сфера на Константинопол по времето на кризата, обхванала България през 50-те – 70-те години на XIII в.[5]. В първа глава разисквах хипотезата, че това ще да е станало коло 1273-1275 г. Прочее, вече се коментира, че точно по това време – 1285 г. е документиран първият митрополит на Вичина – Теодор.[6] Интересно, че след 1285 г. новоучередената Вичинска митрополия често присъства в писмените източници[7], докато предполагаемата новоучередена (някои твърдят, че това става по същото време и при същите събития ?) Варненска митрополия съвършено липсва. Очевидно Варненско-карвунският епархийски престол е учреден от Константинопол достатъчно време след Вичинския. Както и да е било, дори да приемем хипотезата, че Варна и Карвунската хора попадат под временна византийска административна и духовна доминация около 1273-1275 г. (за това по-горе в гл. 1), то това няма отношения към реалностите в първите десетилетия на XIV в. А тъкмо тогава се полагат основите на полунезависимото добруджанско феодално княжество (архонтат) и Варненско-карвунска митрополия. Със сигурност се знае, че през 1304 г. Теодор Свестослав (1299-1321 г.) отвоюва Черноморието и причислява всички крайбрежни градове от Месемврия до Агатопол към България. Това завоевание е юридически закрепено с българо-византийския мирен договор от 1307 г.[8] За градовете на север от Балкана – Калиакра, Карвуна, Варна и околните крепости изворите (основно Пахимер и Мануил Фил) не споменават нищо. Това предполага, че са извън границите да Византия в края на XIII в. и началото на XIV в. Логиката изключва възможността владетел като Теодор Светослав да хвърли такива усилия за завладяването на Южното Черноморие, а да пропусне далеч по-важните в стратегическо отношение за царството крепости по Добруджанско Черноморие. Без съмнение Варна е в границите на България по това време, за което свидетелства була на папа Йоан XXII ог 26 февруари 1318 г., определяща границите на епископия Кафа (точно по времето на цар Теодор Светослав), където е записано ***град Варна в България*** (*a la villa Varna in Bulgarian*)[9]. Едно е сигурно – за да се създаде ad fundamentum нов византийски митрополитски престол, е задължително по време на учередяването му Карвуна и Варна да са в границите на империята. Най-малкото задължително е региононът да е под властта на силен местен аристократ, който провежда сравнително самостоятелна от Търново политика. За сходни практики по това време в България свидетелстват безспорни писмени източници. Така например в договора на цар Михаил II Асен (1246-1256 г.) с Дубровник от 1253 г. се остава с впечатлението за някакъв ограничен суверинитет на земите, управлявани от севастократор Петър: *...в земите на твоето свето царство и на високия севастократор Петър*[10]. По аналогичен начин твърде независимо от Търново се управлява и Видинско както при Шишман, така и при сина му деспот Михаил Шишман, получил тази висока титла тъкмо по времето на цар Теодор Светослав[11] В документи от 1308 г. и 1313 г. Михаил Шишман е представен като деспот (даже император) с достатъчно самостоятелна от Търново визия и поведение. Явно, че въпреки наложения курс на безапелационното и твърдо поведение цар Теодор Светослав (наблюдаваме го дори по отношение на чичо му – деспот Елтемир) не може да надмогне над духа на времето, в което живее и управлява. Практиката на полунезависимо поведение на издигнати местни аристократи (особено в периферията) е наложена и повсеместна практика още през XIII в. на Балканите, респективно България.

След като се знае със сигурност, че в началото на XIV в. при управлението на Теодор Светослав и наследниците му Карвуна и Варна са извън границите на империята, то очевидно българският владетел не би разрешил създаването на нова византийска епархия в царството. Затова е логично да се предложи хипотезата, че достатъчно виден и легитимен представител на българска аристократична фамилия еманципира феодалното си владение в Карвуна като полуавтономно княжество.

Забележително е, че след 1327 г. и до 1340 г. задълго в документите не се споменава варненски митрополит[12]. Не е изключено агресивната и настъпателна политика на цар Михаил III Шишман спрямо Византия редом с останалото да има като резултат отнемането на Варна от полунезависимия (?) господар на Карвуна и прогонването на варненския митрополит. Действително през 1327 г. и 1328 г. след брака на Михаил III Шишман с Теодора, сестрата на император Андроник III (1328-1341 г.), българският цар неколкократно се явява с армията си в Източна Тракия, претендирайки за територии[13]. Какви са били отношенията с господарите на Карвуна и кои са те през 20-30-те години на XIV в. засега е неясно. Знае се обаче, че през 1337 г. майката на цар Иван Александър (1331-1371 г.) е в Карвуна, защото в нарочно писмо до нея папа Бенедикт XII я нарича ***Благородната жена Петрица, дукеса (деспотица ?) на Карвуна*** *(nobili mulieri Petrissae ducissae Carvonnen)* и още *magnificum virum Alexandrum regem Bulgariae, natum tuum* [14]. Има достатъчно гаранции да се приеме, че благородната жена Петрица е Кераца-Петрица, съпругата на деспот Срацимир и майка на цар Иван Александър и че под топонима *Carvonnen* трябва да се има предвид Карвуна[15]. След като се твърди, че *Carvonnen* е Карвуна, то трябва да приемем, че Търново действително владее Карвуна, респективно Варна около 1337 г. На този фон става понятно защо в продължение на около 14 г. (по-точно от 1327 г. до 1340 г.) липсват всякакви сведения за Варненска митрополия. След като през този период в Карвуна се изявява Кераца –Петрица, майка на българския цар, то може да се предполага, че в резултат на промяна на властта в Карвунската област византийският митрополит на Варна напуска града, спазвайки принципа „*Cuius region, eius religio*". Въз основа на един безспорен показател, какъвто е управлението на деспотица Кераца-Петрица в Карвуна през 1337 г., е логично да се мисли, че известно време преди това тук е властвал съпругът ѝ деспот Срацимир[16]. За деспот Срацимир се знае малко. Благодарение на Йоан Кантакузин е известно, че е деспот и баща на цар Иван Александър[17]. И за потеклото му данните са оскъдни. Според Синодика на Борил има двама братя Радослав и Димитър, но никъде не се посочва от кой аристократичен род произхождат и къде са именията им[18]. Само ще отбележа славянския корен на имената Срацимир и Радослав. От друга страна обаче Йоан Кантакузин (той е техен съвременник и активен участник в българо-византийския диалог) съвсем определено твърди, че Срацимир произхождал от *мизи (българи) и кумани*[19]. Сблъскваме се със ситуация сходна потеклото на Балик и Добротица и тяхната фамилия, където виждаме славянобългарски и кумански имена.

Явно и срацимировата фамилия е с българо-кумански произход. Има и друг източник, според който в гените на деспот Срацимир има силен кумански код. В грамота, издадена преди 1366 г. от цар Иван Александър на манастира „Свети Николай” в Емона (между Месемврия и Варна) е записано, че е *построен из основи с иждивлението на бабата на царя – Севина*[20]. Името Севина без съмнение е куманско (известно е, че куманският език спада към семейството на тюркскте езици)[21] и на тюркските езици се превежда като Радост – Радостина. Може да се предполага, че въпросната Севина, баба на цар Иван Александър е по-скоро майка на баща му Срацимир, отколкото на майка му Кераца-Петрица. След като е сигурно, че майката на Кераца-Петрица е Анна-Теодора (съпруга на севастократор Петър)[22], то съвсем е логично другата баба на цар Иван Александър да е въпросната Севина, майка на деспот Срацимир и братята му Радослав и Димитър. Тук оставям без коментар съвпадението на имената Севина – Радост – Радостина и Радослав. Благодарение на тази връзка става ясно, че фамилията на Срацимир има едно трайно присъствие в региона на Черноморието, далеч преди 1337 г., когато регистрираме присъствието на майка му като деспотица на Карвуна. Ако е вярно, че Срацимир се е оженил около 1300 г., то рождената му дата трябва да се отнесе някъде към 1280 г. Около тази дата (1280 г.) трябва да се прогнозира брака на куманската благородна дама Севина-Радост (най-вероятно в региона на Карвуна) с достоен местен българин. Резултат на този брак са тримата им (?) синове, които носят предимно славянобългарски имена. По-важното е, че имаме безспорен източник за куманското потекло на Срацимир, респективно на цар Иван Александър и това е знак за присъствието на рода им в региона на Карвуна преди деспотската инвеститура на Срацимир около 1324-1327 г. Прочее, има още един автентичен източник за връзката на Срацимировия род с Черноморието. В надписа върху сребърния обков на месемврийската икона „Богородица Умиление” (обр.20, табл. I-8) четем, че е изготвен през 1341-1342 г. *При царуването на Иван Александър и Михаил Асен от техният възлюблен чичо Самуил.*[23] “Въпросният Самуил” без съмнение е още един родственик на Срацимир и Иван Александър, изявяващ се по Черноморието. На пръв поглед изглежда да е брат на деспот Срацимир, но възниква въ-

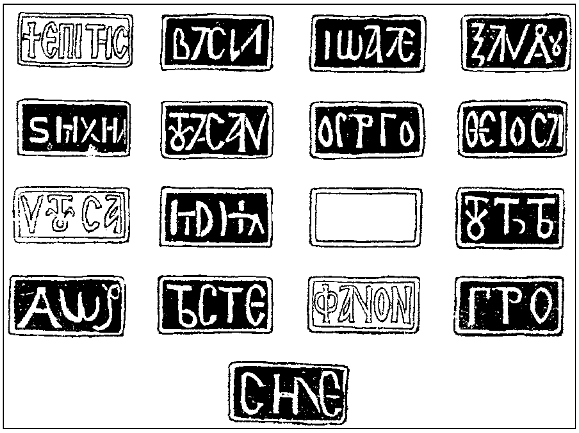

Обр. 20. Надпис с името на Самуил, чичо на цар Иван Александър (1331-1371), гравиран върху периферията на мафория на Богородица върху икона „Богородица Умиление” от Несебър (по Т. Герасимов)

просът защо името му не е упоменато в „Синодика на Борил", редом с имената на Радослав и Димитър. Затова не изключвам възможността въпросният Самуил да е брат на Срацимир или по-вероятно братов син, което пак го прави чичо на Иван Александър. Како и да е било, без съмнение регистрираме още един близък родственик на деспот Срацимир, респективно на цар Иван Александър, подвизаващ се по Черноморието. Редом с останалото, това означава, че Карвуна може и да е родното място на самия цар Иван Алексъндър, или най-малкото част от живота му да е преминал в този град и региона на югоизточна Добруджа.

Приема се, че бракът на Срацимир с Кераца-Петрица е около края на XIII в. или началото на XIV в., а деспотската инвеститура на Срацмир се свързва с царуването Теодор Светослав – т. е. преди 1321 г. [24] По това време обаче, действащ деспот е Михаил – бъдещият цар Михаил III Шишман[25]. Най-после, Срацимир е непряк далечен роднина на Теодор Светослав (даже не брат, а братовчед на царицата, но толкова далечни сродници рядко се прокламират за деспоти дори във Византия), докато Михаил III Шишман се явявал шурей на Срацимир. Ето защо приемам тезата, че Срацимир става деспот при Михаил III Шишман[26]. Като деспот при него обаче се изявява и синът на Срацимир – Иван Александър. Малка е вероятността и двамата да са прокламирани от Михаил III Шишман и да са деспотствали едновременно, защото е установено, че по правило в България (за разлика от Византия и Сърбия при Стефан Душан) в публичното пространство присъства само един деспот[27]. Знае се обаче, че след като заел царския престол в Търново през 1322 г. Михаил III Шишман обявил големия си син Иван Стефан за съвладетел. Едва след това според господстващата в България практика малкият син Михаил е прокламиран за деспот[28]. Когато обаче заедно с първата си жена прогонва Иван Стефан в Сърбия през 1324 г., Михаил трябвало да заеме мястото му на съвладетел. Тогава ще да е дошъл звездният час на Срацимир и потомството му. Ето защо допускам, че след 1324 г. Срацимир е обявен за деспот, а малко по-късно (вероятно 1327 г.) получава като апанаж управлението на Карвунската област. Прочее, това може да е една от причините след 1327 г. задълго в документите да не се споменава Варненски митрополит. На практика това означава de jure и de facto пълното възстановяване на властта на българския владетел над Добруджанското черноморие, респективно в Карвуна, Калиакра и до Варна. Важно е обстоятелството, че името на деспот Срацимир липсва в източниците за бурните събития в последните години от царуването на Михаил III (отсъства например сред съюзниците му при Велбъждката битка и това е симптоматично) и в първите години на управлението на сина му Иван Александър[29]. Затова ми се струва, че в качеството си на деспот Срацимир се изявява съвсем за кратко в Карвунската хора (област) след 1327 г. и най-късно до 1330 г.[30] Това не означава обаче, че преди да е деспот, Срацимир не може да е обитавал Карвуна. Известно е, че деспотската титла е почетна и не е свързана с определени административни функции в царството. Тя може да бъде присъдена както на столичен, така и провинциален аристократ, който е в близки роднински отношения с царя. Така, че няма формална пречка Срацимир да е управлявал Карвунската хора или най-малкото да е имал родово имение тук преди да е номиниран за деспот между 1324-1327 г. Ако е така, то трябва да се разглежда и друга хипотеза. Например около смъртта на цар Теодор Светослав и краткото управление на Георги Тертер II местен управител на Карвуна и региона да се е еманципирал като полунезависим от Търново архонт. Успоредно с това ще да е влязъл в контакт с Константинопол и Вселенската патриаршия, което води до основаването на Варненско-карвунско митрополитски престол. Дали този местен управител е свързан с фамилията на Срацимир, или пък с тази на Балик, дали с двете фамилии заедно, или пък има съвсем различно потекло, са въпроси, които на този етап не могат да получат задоволителен отговор при наличната изворова база. След като се знае, че майката на Срацимир Севина произхожа или най-малкото живее в границите на Карвунската хора, то може да се прогнозира, че синът ѝ Срацимир или негов сродник е оня местен управник, който еманципира Карвуна.

С по-голяма сигурност може да се приеме, че много активния цар Михаил III Шишман спечелва на своя страна Срацимир като го издига за деспот. Освен това последният получава като апанаж Карвуна и доброволно възстановява около 1327 г. напълно властта на търновския цар в Карвунската хора. Затова и от 1327 г. до 1340 г. липсват всякакви сведения за действащ Варненски митрополит. След смъртта на Срацимир тук продължава да живее съпругата му Кераца-Петрица и този факт е удостоверен безспорно с писмото на папа Бенедикт XII от 1337 г. През 1340 г. обаче дейността на Варненска епархия е

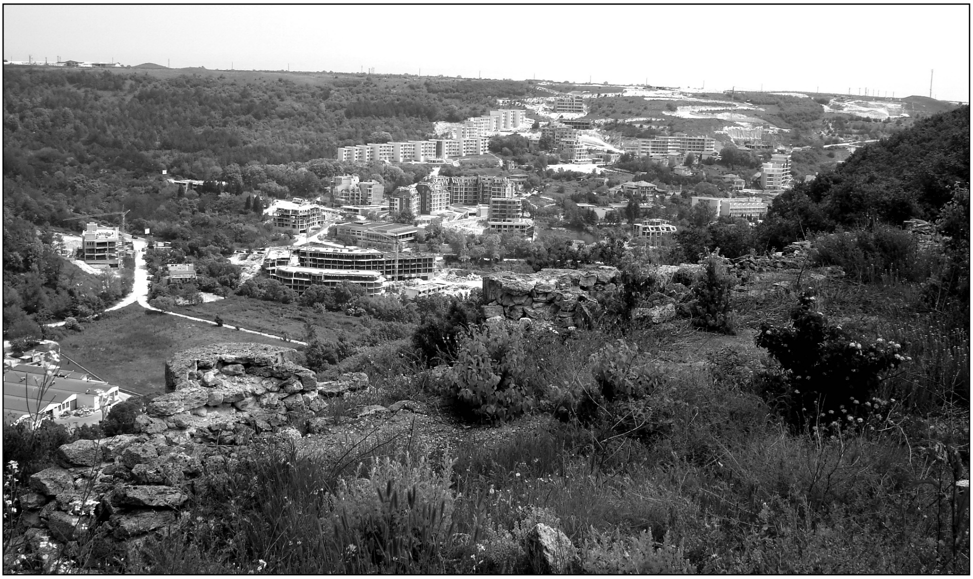

Обр. 21. Крепостната стена на нос Чиракман над Каварна, идентифицирана често с Карвуна

възстановена от митрополит Методий II, който я управлява непрекъснато до 1347 г.[31] По негово време, през 1346 г., в Карвуна е регистрирано присъствието на Балик, Добротица и Тодор, които водят своя, полунезависима от търновския цар политика. Не е ясно дали потеклото на Срацимир е свързано с Карвуна и има ли връзка с тертеровци, които слизат от голямата политическа сцена в Търновград със смъртта на цар Георги II Тертер през 1321 – 1322 г. Най-сетне засега не знаем какво е отношението му към събитията от 1322 – 1327 г., довели до формирането на Врненско-карвунска митрополия, респективно подчиняването ѝ на Константинополската патриаршия. Ако хипотетично свържем българско-куманския произход на Срацимир и братята му с кумано-българските корени на Балик и братята му, то можем да предполагаме различни решения – включително генетична връзка и приемственост в Карвуна между Срацимир и Балик ? На този етап само хипотетично може да се разглежда възможността българо-куманската фамилия на Срацимир да води потеклото си от този регион и да управлява Карвунската хора още по времето на тертеровци. Дали има родствена връзка между тертеровци и Срацимир, респективно цар Иван Александър е невзможно да се уточни при наличната изворова база. Установихме обаче, че както Тертеровци, така и фамилията на Срацимир (Иван Александър) имат кумано-български произход. По-сигурно е, че след смъртта на Срацимир (около 1330 г.) властта в Карвуна и региона се въплъщава в лицето на съпругата му деспотица Кераца – Петрица. Действително, през тази епоха подобна практика не е масово явление, но да си припомним, че по това време безапелационно на трона на българското царство стои синът ѝ Иван Александър (1331-1371 г.). Най-после няколко десетилетия по-късно по сходен начин между 1345-1365 г. Елена, дъщеря на Кераца-Петрица (сестра на цар Иван Александър и съпруга на сръбския цар Стефан Душан) управлява еднолично гр. Серес е региона.[32] Докога обаче майка ѝ властва в Карвуна и региона, не може да се каже с положителност. След писмото на папа Бенедикт XII от 1337 г. липсват сигурни данни на съдбата ѝ. Посочих, че през 1340 г. дейността на Варненска митрополия вече е възстановена, а през 1346 г. със сигурност в Карвуна е фиксирано присъствието на Балик и братята му, водещи полунезависимата политика от българския цар Иван Александър. Очевидно в десетилетието между 1337 г. и 1346 г. тук се извършват съществени промени. Кераца–Петрица, майката на българския владетел, слиза от регионалната политическата сцена, а властта в Карвуна преминава в ръцете на болярина Балик и братята му. Според познатите извори на пръв поглед те нямат пряка връзка с фамилията на Иван Александър, но изглежда са потомци на предхождащата царска фамилия на Тертеровци. Но и във вените на цар Иван Александър тече тертерова кръв. Майка му – Кераца Петрица била е братовчедка на Анна Тертер (дъщеря на цар Георги I Тертер), респективно и на цар Теодор Светослав. Това на практика означава, че Иван Александър е племенник на Теодор Светослав и трети братовчед на цар Георги II Тертер[33] Като прибавим и почти доказаното Тертерово потекло на карвунските феодали Балик, Добротица и Теодор, то роднинството им с карвунската деспотица Кераца-Петрица не бива да се изключва. На този фон е допустимо, даже логично след смъртта на съпруга си Срацимир, вдовицата му Кераца-Петрица да привлече към управлението си в Карвуна роднини-тертеровци, какъвто е Балик и батята му[34]. Евентуално след кончината ѝ техният братовчед Иван Александър (твърде ангажиран с царските дела в Търново, а преди това и в Ловеч) може да им е дал като апанаж Карвуна и региона[35]. Кога и по какъв начин евентуално е станала тази трансформация, засега е пълна загадка – липсват всякакви податки в наличните източници. Всъщност отново в документите, касаещи Варненска митрополия, има един репер, който косвено касае проблема. Вече посочих, че след дълго отсъствие (след 1327 г.) на три пъти през 1340 г. и непрекъснато до 1347 г. в документи на Константинополска патриаршия е отново ригистриран варненски митрополит.[36] Основателно следва въпроса дали това повторното разкриване на варненския епархийски престол няма отношение към еманципирането на Карвунското феодално княжество, но този път олицетворявано от Балик и неговата фамилия.

Бележки

[1] **Ioannes Cantacuzenus.** Historia, I, 36, p. 175 (=**ГИБИ**, Х. С., 1980, с. 223); **В. Гюзелев**. Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII-началото на XV век.). София, 1995, с. 31; **Г. Атанасов.** Дръстърска митрополия през Второто българско царство. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006., с. 659-683.

[2] **Ioannis Cantacuzeni imperatoris.** Historia, I, 39, p. 189-193 (=**ГИБИ**, Х. София, 1980, с. 232-236)**; Nicephori Gregorae.** Byzantina Historia, I, p. 374-375 (= **ГИБИ**, XI, София, 1983, с. 147); **Пл. Павлов.** България и походите на „Златната орда” срещу Византия през XIII-XIV в. (С оглед на политическите събития в Северното Черноморие и Българския Североизток). – Българите в Северното Причерноморие, 6, 1997 с. 147-147.

[3] Тази възможност вече е коментирана в специално изследване. Вж: **Д. Гонис.** Търново и крайбрежните митрополии и архиепископии (Варна, Месемврия, Созопол и Анхиало) през XIV век. – В: Търновска книжовна школа, 5, 1989, с. 463.

[4] **Ив. Тютюнджиев.** Търновската митрополия през XV- XIX в. Велико Търново, 2007, с. 25.

[5] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа, 2. Средновековие, Велико Търново, 2004, с. 356.

[6] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes du Patriarchat de Constantinople. I. Les actes des patriarches, fac. 5. Les Régestes de 1310 à 1376. Paris, 1974, Nr 2184, 2190.

[7] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, Nr 2207, 2214, 2243, 2280, 2413;**V. Laurent.** Un évêché fantôme ou la Bitzina taurique. – Échos d’Orient, 33, 1939, p. 91-103; **P. Năsturel.** Les fastes épiscopaux de la métropole de Vicina. – Byzantinisch-Neugriechische Jahrbűcher, 21, 1971, Athen, 1972, p. 33-42; **R. Ciobanu.** Evoluţia rolul şi însemenătatea mitropoliei Vicina. – Peuce, 6, 1977, p. 233-242; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 261-262.

[8] **Georgius Pachymeres.** De Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim. Ed. I. Beccer, Bonn, 1835, 2, p. 445, 480-481.

[9] **V. Spinei.** La genése des villes du sud-est de la Moldavie et les rapports commerciaux des XIIIe-XIVe siècles. – Balkan Studies, 35, 2, 1994, p. 234-237; **Н. Д. Руссев.** На грани миров и эпох. Кишинев, 1999, с. 89; **Ş. Papacostea.** La Mer Noire carrefoir des grandes routes intercontinentales 1204-1453. Bucureşti, 2006, p. 130-131.

[10] **П. Петров**, **В. Гюзелев**. Христоматия по история на България. Т. 2. София, 1978, с. 212-213.

[11] **Ал. Бурмов.** История на България през времето на Шишмановци (1323-1330). – В: Избрани произведения, I. София, 1968, с. 231-232**; Ив. Божилов**. Фамилията на Асеновци (1186-1640). Генеалогия и просопография. София, 1985, с. 121.

[12] **Г. Атанасов.** Дръстърска митрополия… , с. 673-683; **B. Nicolova.** The Church of Odessos-Varna Between Byzantium, the Bulgarian Tsardom and the Patriarchate of Constantinopole. – Etudes balkaniques, 1-2, 1998, p. 103.

[13] **Ал. Бурмов.** Цит. съч., с. 228 сл.

[14] **Ив. Дуйчев.** Неиздадено писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван Александър. ИБИД, XIV-XV, 1937, с. 206-208; **Ив. Божилов.** Цит. съч., с. 150; **Й. Андреев.** Няколко бележки около личността на деспотица Кераца, майка на цар Иван Александър. – В: Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев (= Acta musei varnaensis, III – 1), Варна, 2002, с. 87-91; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 223.

[15] **Ив. Божилов.** Цит. съч., с. 137, 150; Има малка вероятност авторът да писмото да е имал предвид не Карвуна, а Червен или Крън. Топонимат *Carvonnen* се тълкува като Крън от Ив. Божилов (Вж: **Ив. Божилов**. Цит. съч., с. 137), но аргументите на Й. Андреев, че иде реч за Карвуна са по-приемливи (**Й. Андреев.** Цит. съч., с. 87- 91). Вж. и **Пл. Павлов**. Търновските царици. В. Търново, 2006, с. 79-80.

[16] Забележително е, че върху най-късната карта на Петрус Весконте, съставена след 1320 г. над гр. Варна се издига бяло знаме с монограм включващ буквите I и N (**Б. Димитров.** България в средновековната морска картография XIV-XVII век. София, 1984, с. 7, обр. 4), което предполага IWAN. Не е изключено по такъв начин да е отразено присъствието в региона на полунезависим местен феодал, управляващ Карвунската хора в границите на Търновското царство. Дали това не е бил съпругът на Кераца-Петрица, въпросният Йоан Срацимир? Действително в Синодика е споменат само като Срацимир, то предвид на това, че сина му Александър и внук му Срацимир (очевидно кръстен на него) носят името харизматичното име Йоан, то не е изключено и той да се възползвал от тази превилегия след брака си с далечната потомка на Йоан Асен II Кераца Петрица. Що се отнася до широка автономия, отразена във флага над Варна с монограма IWAN, то по-горе се спомена, че това е практика при царуването на Теодор Светослав. Действително на такава се радват чичо му Елетемир и особено братовчед му във Видин деспот Михаил Шишман (виж по-голе бел. 11), който се подвизава приблизително по същото време със Срацимир.

[17] **Ioannes Cantacuzenus.** Historia, I, 36, p. 176 (=**ГИБИ**, Х. с. 225).

[18] **М. Г. Попруженко.** Синодик царя Борила. София, 1928, с. 88; **Ив. Божилов**. Цит. съч., с. 138.

[19] **Ioannes Cantacuzenus.** Historia, I, 1; I.36, p. 178 (=**ГИБИ**, Х. С., 1980, с. 225).

[20] **П. Мутафчиев.** Към историята на месемврийските манастири. – В: Сборник в чест на В. Н. Златарски. София, 1925, с. 174-177; **Ив. Дуйчев.** Из старата българска книжнина, 2. София, 1944, с. 142-147, 382.

[21] **В. Стоянов.** История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV век. София, 2000, с. 6, 149.

[22] **Ив. Божилов**. Цит. съч., с. 112, 136.

[23] **Т. Герасимов.** Новооткрит надпис върху иконата „Богородица Умиление" от Несебър. – ИНМ – Бургас, I, 1950, с. 253-256.

[24] **Ив. Божилов**. Цит. съч., с. 138; **Й. Андреев, Ив. Лазаров, Пл. Павлов.** Кой кой е в средновековна България. София, 1994, с. 261- 262, 351.

[25] **Ив. Божилов**. Цит. съч., с. 138.

[26] **Г. Атанасов.** Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999, с. 207-208; **Г. Атанасов.** Севастократори и деспоти в Средновековна България – личности, инсигнии и костюми. – Търновска книжовна школа, 7, 2002, с. 467-494.

[27] **Г. Атанасов.** Инсигниите на средновековните български…, с. 208.

[28] **Ив. Божилов.** Цит. съч., с. 139, 145-146; **Г. Атанасов.** Инсигниите на средновековните …, с. 207.

[29] Вече е отбелязано, че името му не е споменато в нито една кампания на юг от Хемус, включително сражението при Русокастро през юли 1331. Симптоматично е, че през 1337 г. папа Бенедикт XII кореспондира не със Срацимир, а със съпругата му Кераца Петрица, което е сигурно указание, че е покойник. Вж.: **А. Попов.** Крепости и укрепителни съоръжения в Крънската средновековна област. София, 1982, с. 11-12, 22-24; **Ив. Божилов**. Цит. съч., с. 137-138; **Iv. Biliarsky.** The Despots in Mediaeval Bulgaria. – Byzantinobulgarica, IX, 1995, p. 153.

[30] Пръв до идеята, че деспот Срацимир управлява Карвунската хора достигна проф. Й. Андреев. Вж.: **Й. Андреев.** Цит. съч., с. 90. Не приемам обаче твърдението му, че това става по времето на цар Теодор Светослав. По горе представих съображения, че това става при цар Михаил III Шишман около 1327 г.

[31] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, p. 151-156, Nr 2196, 2197, 2202, 2207, 2214, 2235, 2243, 2264, 2270, 2272.

[32] **Г. Острогорски.** Серска област после Душанове смрти. Београд, 1965, с. 3 сл.; **Б. Ферјанчиħ.** Тесалја у XIII и XIV веку. Београд, 1974, с. 237.

[33] **Ив. Божилов.** Цит. съч., с. 148.

[34] **P. Diaconu.** Cumani şi familiei lui Dobrotiţa. – Revista istorică, 3-4, 1994, p. 228; **Ив. Билярски.** Деспот Йоан Тертер (40-те – 90-те години на XIV столетие). – Исторически преглед, 10, 1992, с. 3-23; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 223.

[35] В тази насока е обясним и жеста на цар Иван Александър към Добротица през 1370 г., когато му предоставя да управлява такива градове като Дръстър, Варна и Овеч с околните крепости и обширни територии. Той просто е разширил апанажа на своя евентуален роднина. За това по-подробно виж тук в гл. 4.

[36] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, p. 151-220, Nr 2196, 2197, 2202.

Chapter 3.

The beginnings of the Karvounian feudal principality (archontate-despotate)

ABSTRACT

To all probability the detachment of Kavarna and Varna from the Tarnovo Patriarchate took place after the demise of Czar George II Terter I 1321/1322 and was definitively confirmed after 1325 when the rest of the Black Seacoast towns to the south of the Balkan tore aside from the Tarnovo religious guidance and submitted voluntarily to the Byzantine spiritual domination. Undoubtedly till then Karvouna and Varna were within the boundaries of the Bulgarian state, a fact certified by a bull of Pope Joan XXII from February 1318 issued for the purpose of defining the confines of the Kaffa episcopacy (right during the rule of Czar Theodore Svetoslav), in which it is registered the town of Varna in Bulgaria (a la villa Varna in Bulgarian). To be created ad fundamentum a new Byzantine metropolitan communion table, it was obligatory that at the time of its constitution Karvouna and Varna were ingredient part pertaining to the dominion bounds of the Empire. At the very least it was compulsory that the region was under the authority of a powerful local aristocratic governor pursuing a relatively independent from the Tarnovo capital politics.

It is remarkable that after 1327 and not until 1340 for quite a long time the documents do not make mention of a Varna metropolitan bishop. It is possible that the aggressive and offensive policy of Czar Michail III Shishman against Byzantium in parallel with the rest of the concomitant factors had as an outcome the expropriation of Varna from the semi-dependent (?) Karvounian lord and the subsequent dismissal of the Varna metropolitan. It is familiar, however, that in 1337 the mother of Czar Ivan Alexander (1331–1330) resided in Karvouna, on grounds of a specially addressed to her letter from Pope Benedict XII, in which he calls her The noble lady Petritsa, a duchess (despotess ?) of Karvouna (nobili mulieri Petrissae ducissae Carvonnen). There is ample and adequate guarantee to assume that the noble woman Petritsa was lady Keratsa-Petritsa, a wife of despot Sratsimir and mother of Czar Ivan Shishman, while the toponym Carvonnen refers to the city of Karvouna. By claiming that Carvonnen is identified with Karvouna, we'll have to assume that about 1337 Karvouna and respectively Varna were virtually under the authority of the Tarnovo supreme ruler. After all it makes a good point to believe that for a certain period before that in Karvouna used to reign her husband despot Stratsimir, who according to Joan Kanthakusionos descended from Moesians (Bulgarians) and Koumanians. A charter issued before 1366 by Czar Ivan Alexander to the monastery of "St. Nicolas" in Emonna (between Messambria and Varna) contains the record that: it was built from base to top altogether with the financial assistance and sponsorship of the czar's grandmother – Sevinna. Beyond doubt the name Sevinna is of Koumanian origin and

is interpreted as Radost (Joy) – Radostinna. In this line of reasoning Radoslav is the name of her grandson, who was Ivan Alexander's brother. It may be presumed that the concerned Sevinna, a grandmother of Czar Ivan Alexander was also a mother of his father Sratsimir. Anyway, owing to the established relation it becomes clear that Sratsimir's family had a steady and long-lasting presence in the Black Seacoast region far before 1337, the year for which we ascertained the presence of his mother as a Karvounian despotess (duchess – source note). To the period around 1280 should be referred the prediction about the matrimony of the noble lady Sevinna-Radost (Joy) most probably commenced in the region of Karvouna with a worthy local Bulgarian dignitary. As a matter of fact there exists one more authentic source about the relation of the Stratsimir's clan with the Black Seacoast. The inscription on the silver repoussée of the Messembrian icon "The Tenderness of the Holy Mother" (Pl. 20, Tbl. I) reads: The icon was crafted and the silver casing custom-made in 1341/2 during the rule of Ivan Alexander and Michail Assen by order of their beloved uncle Samuil. The concerned Samuil was undoubtedly one more kinsman relative of Stratsimir and Ivan Alexander who had left signs about the manifestation of his activities in the region of the Black Seacoast. At first sight he seems to have been despot Stratsimir's brother.

With much greater certainty can be assumed that under the strong rule of Ivan III Shishman Stratsimr was raised to the rank of a despot, receiving Karvouna as an appanage and restoring thoroughly the authority of the Tarnovo czar over the Karvounian Horra around the year 1327. That is the reason for the complete lack of recorded evidence about an actively officiating Varna metropolitan for the period between 1327 and 1340. After the death of Stratsimir his wife Keratsa-Petritsa went on living here and this is unequivocally testified by the letter of Pope Benedict XII from 1337. In 1340, however, the functioning of the Varna eparchy was resumed and revived by the metropolitan bishop Methodius II, who presided as its regular head till 1347. During his presidency, in 1346 for Karvouna is registered the presence of the rulers Balick, Dobrotitsa and Todor, all of them pursuing their own, semi-dependent from the Tarnovo czar policy. Unfortunately it remains unclear if Stratsimir's background was related to Karvouna or whether his descent had a connection to the Terterobba clan, who withdrew from the stage of big politics in Tsarevgrad-Tarnov after the death of Czar George II Terter in 1321/1322. Reasonably follows the question if this second-time resumption and reinstatement of the Varna eparchial chair has any relation to the emancipation of the Karvounian feudal principality but this time personified by Balick and his family.

Глава 3.
Начало карвунского феодального княжества (архонтата, деспотата)

РЕЗЮМЕ

По всей вероятности, частичное дистанцирование Каварны и Варны от Тырновской патриархии происходит после смерти царя Георгия Тертера II в 1321/1322 г., а завершается этот процесс в 1325 г., когда и остальные черноморские города к югу от Балканских гор тоже отделяются и добровольно переходят под византийское духовное управление. Вне всякого сомнения факт, что в то время Карвуна и Варна находились в пределах Болгарии, о чем свидетельствует булла Папы Иоанна XXII 26 февраля 1318 г., в которой определяются границы епископии Кафа (как раз во время правления царя Феодора Святослава) и где записано, что город Варна находится в Болгарии (a la villa Varna in Bulgarian). Чтобы стало возможным создание ad fundamentum нового византийского митрополитского престола, ко времени его основания Варна и Карвуна обязательно должны были находиться в пределах Империи. По крайней мере, регион обязательно должен был находиться под властью сильного местного аристократа, который мог бы вести относительно независимую политику от Тырново.

Примечательно, что довольно долгий срок – после 1327 г. и до 1340 г., в документах нигде не упоминается Варненский митрополит. Наряду со всем остальным, не исключено, что в результате агрессивной и наступательной политики царя Михаила III Шишмана (1323-1330) против Византии, Варна была отнята у полунезависимого(?) государя Карвуны, а Варненский митрополит был изгнан. Известно однако, что в 1337г. мать царя Ивана Александра (1331-1371) находилась в Карвуне, так как в специальном письме, отправленном ей папой Бенедиктом XII, он называет ее Благородная женщина Петрица, дукеса (деспотесса?) Карвуны (nobili mulieri Petrissae ducissae Carvonnen). Существуют достаточно оснований полагать, что благородная женщина Петрица – это Кераца-Петрица, супруга деспота Срацимира и мать царя Ивана Александра и что под топонимом Carvonnen следует подразумевать Карвуна. А если Carvonnen – это Карвуна, то следует принять, что действительно в 1337г. Карвуна и Варна находились под властью Тырново. И, наконец, логично думать, что незадолго до этого здесь правил ее супруг Срацимир, предки которого, по словам Йоанна Кантакузина, были мизы (болгары) и куманы. В грамоте, изданной царем Иваном Александром в 1366 г. монастырю Св. Николая в Емоне (между Месембрией и Варной) записано, что он построен целиком на средства бабушки царя – Севины. Без сомнения, имя Севина куманского происхождения и в переводе означает „радость" (= Радостина на болгарском языке). Кстати ее внука, брата Ивана Алескандра, звали Радослав. Можно предполагать, что упоминавшаяся в грамоте Севина – это бабушка царя Ивана Алескандра и мать его отца Срацимира. Так или иначе, благодаря этим ассоциациям становится ясно, что фамилия Срацимира имеет прочное место в регионе Черноморья задолго до 1337 г., когда регистрируем присутствие его матери в качестве деспотессы Карвуны. Можно предположить, что где-то к 1280 г. благородная куманка вступила в брак (по всей вероятности в регионе Карвуны) со знатным местным болгарином. Впрочем, существует още один достоверный источник, свидетельствующий о причастности рода Срацимира к Черноморью. На серебряном обрамлении месемврийской иконы „Богородица Умиление" (обр. 20, табл. I) можно прочитать, надпись что оно было изготовлено в 1341/2 г., во время царствования Ивана Александра и Михаила Асеня от их возлюбленного дяди Самуила. Без всякого сомнения, Самуил – еще один родственник Срацимира и Ивана Александра, который тоже был небезизвестен по Черноморью. Можно предположить, что он брат деспота Срацимира.

С большей уверенностью можно принять версию, что во время сильного правления Михаила III Шишмана, Срацимир получил титул деспота, а в качестве апанажа ему была предоставлена Карвуна и что к 1327 г. он успел восстановить полностью власть тырновского царя в Карвунской хоре. По этой же причине отсутствуют всякие сведения о действующем Варненском митрополите в период с 1327 г. до 1340 г. После смерти Срацимира здесь продолжает жить его супруга Кераца-Петрица, бесспорным свидетельством чего является письмо папы Бенедикта XII с 1337 г. Но в 1340 г. митрополит Мефодий II восстанавливает деятельность Варненской епархии и он остается ее руководителем до 1347 г. Во время его правления в 1346 г. зарегистрировано присутствие Балика, Добротицы и Тодора, которые вели свою, полунезависимую от тырновского царя, политику. Неясным остается, однако, связано ли как-нибудь происхождение Срацимира с Карвуной, имел ли он связь с родом Тертерцев, которые сходят с большой политической сцены в Тырновграде после смерти царя Георгия II Тертера в 1321/1322 г. Вполне логично возникает вопрос – не связано ли повторное возрождение варненского епархийского престола с эмансипацией Карвунского феодального княжества, но на этот раз, во главе с Баликом и его родом.

Глава 4.

БАЛИК И ДОБРОТИЦА – ДОБРУДЖАНСКОТО ДЕСПОТСТВО В СРЕДАТА И ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIV В.

Многократно е споменавано, че основният източник за миналото на Добруджанското деспотство е Йоан Кантакузин, един от най-информираните автори за събитията от средата на XIV в.[1]. Прочее, той самият не само пише, но и твори с действията си балканската история през този период. Основен тон дава гражданската война във Византия между амбициозния кандидат за трона, Йоан Кантакузин, и регенството на малолетния император Йоан V Палеолог (1332-1391 г.). След убийството на мегадука Алексий Апокавк (15 юли 1345 г.) главна роля в него играе императрицата-майка Анна Савойска (обр. 22). Първоначално тя разчита на помощ от цар Иван Александър (1331-1371 г.), с който през 1344 г. регенството сключва договор за взаимопомощ. В замяна на това България получава 9 крепости в Тракия и Подбалкана[2]. Иван Александър, обаче не се ангажира особено с подкрепа за малолетния василевс, заема характерната за него изчаквателна позиция и не пресича опитите на Йоан Кантакузин да овладее Константинопол[3]. Неуспешен е и опитът на императрицата да привлече за съюзници селджукските турци. Те действително се появяват в Тракия през лятото на 1346 г., но след плячкосвания се оттеглят без да ѝ окажат реална помощ, като влязат в битки с Кантакузин[4]. Тогава, според разказа на същия Кантакузин, Анна Савойска се свързва чрез посредници с архонта Балик, който управлява в своята резиденция Карвуна. (Μπαλίκαν τινά τοῦ Καρβωνά ἀρχόντα)[5]. Пратеничеството успява в мисията си, защото през лятото на 1346 г. Балик изпраща в помощ на регенството братята си Тодор и Добротица с отбрана войска от 1000 войници. Тя преминава по Черноморското крайбрежие като водачите ѝ приканват градовете да изоставят Кан-

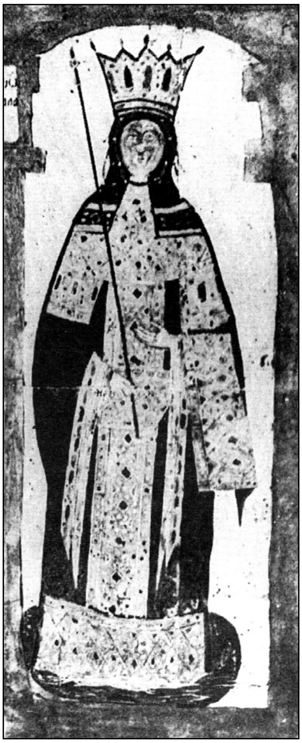

Обр. 22. Византийската императрица Анна Савойска-Палеолог, майка и регент на Йоан V Палеолог (1341-1391). Миниатюра във византийски ръкопис от края на XIV в.

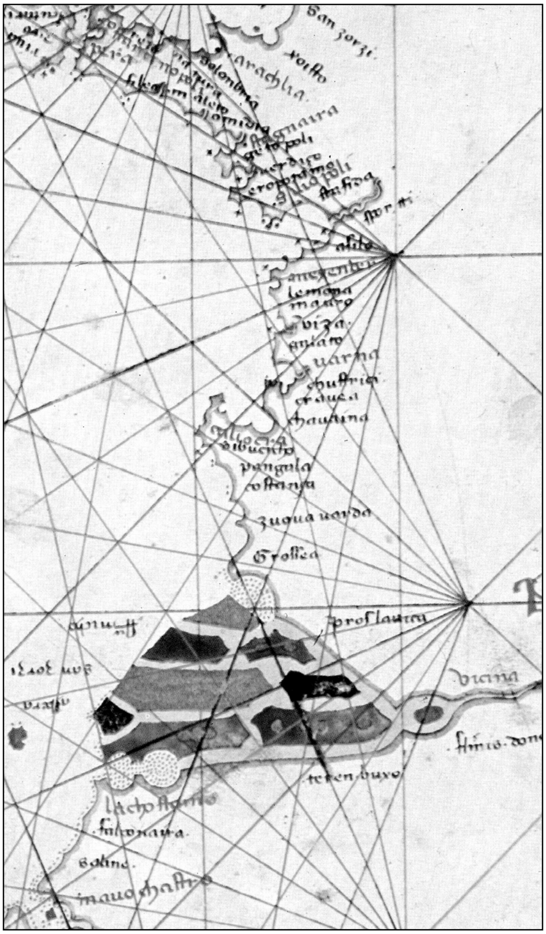

Обр. 23. Пристанищата по западното Черноморие от Карвуна и Калиакра до Константинопол според карта в атлас на Андреа Бианко от 1436 г.

такузин и се присъединят към императрицата-майка. Някои твърдят, че това това начинание не успява, но не е много сигурно. Според хроникьора …*като минаха през крайбрежните градове покрай Понта,* ***убедиха ги*** (разр. Г.А.) *да се отцепят от императора* (Йоан Кантакузин – бел. Г.А.) *и минат на страната на империатрицата* (Анна Савойска – бел. Г.А.). *Защото се надяваха, че те* (братята Тодор и Добротица – бел. Г.А.) *ще извършат нещо голямо*[6]. Маршрутът общо взето лесно може да се очертае – крайморския път Карвуна – Варна – Галата – Козяк – Емона – Месемврия – Анхиало – Скафида – Созопол – Урдовиза -Агатопол (тук е границата между България и Византия) – Кастрицион – Виаполис – Стангнара (Стогнара) – Мидия – Малетра – Деркос – Финаро – Константинопол (обр. 23, табл. I-7). На този фон градовете, които под влияние на Добротица и Тодор евентуално се присъединяват към империатрицата са на византийска територия – седемте градчета и пристанища след Агатопол.

Със сигурност се знае, че по това време Черноморското крайбрежие от Варна до Ахтопол е в границите на Търновското царство[7], което поставя въпроса за реакцията на Иван Александър. Идеята, че по това време Балик е васал на Иван Александър и преминаването на войската става в сихрон и със специалното разрешение на търновския цар е пресилена и не почива на сигурни източници[8]. По този повод засега могат да се правят всякакви хипотези, чиято истинност ще си остане оспорвана. Ако цар Иван Александър иска да помогне на Анна Савойска чрез своя васал, защо сам дезертира от задълженията си по сключения само преди година и половина с нея договор. Разбира се, може да се теортизира дали поради нежеланието си лично да са ангажира с една от двете страни в гражданската война колебливият Иван Александър дискретно не внушава на регенството, че може да получи помощ от карвунския феодал. Поради това и разрешава войската му да премине през територията на царството, защото в изворите е записано, че *никой не направил опит да ги възпре*[9]. Ако има такова посредничество, то едва ли щеше да отбягне от вниманието на добре информирания Кантакузин, според който Анна Савойска лично, без посредници установява връзки с Балик чрез своя дипломатическа мисия. Има твърдения, че връзките на Балик с Византия са отдавна, че е византийски прониар и че Карвуна е васално византийско княжество[10]. Тази интерпретация е съвсем произволна, дори поетична, защото няма и косвени факти, които да я подкрепят. Ако бе така, то защо Константинопол ще праща посланници с молби при своя сюзерен като просто може да му нареди. Най-близо до истината вероятно стои един коментар на Ив. Божилов. Той първо обръща внимание, че българският цар не прави опит да спре карвунската войска на своя територия по пътя ѝ към Конастантинопол. Същевременно подчертава, че няма никакви сведения да ги подпомага, нещо за което специално Кантакузин щеше да знае. И заключението: *Или казано по друг начин, Иван Александър и този път остава неутрален. Той навярно проследава пътя на малкия отряд и толкова. Не се решава да се намеси. Защо? Трудно е да се намери задоволително обяснение или да се предпочете някоя от възможностите: следване на едно традиционно поведение в продължение вече на пет години гражданска война, неотдавна интернационализирана, или пък съзирайки, че каузата на регенството вече е загубена, Иван Александър не вижда смисъл от активна намеса в събитията във Византия. Българският цар не можел да стори това, което може да си позволят братята от Карвуна*[11]. Действително при евентуална намеса Иван Александър рискува да влезе в открит конфликт с набиращия сила южен съсед Кантакузин, докато за Балик, Добротица и Тодор няма подобна опасност. Между Карвуна и Византия се простира територията на Търновското царство. Определено действията на архонта на Карвуна свидетелстват за една независима или най-малкото полунезависима политика, както от Константинопол, така и от Търново. Накрая ще коментирам още една възможност за взаимоотношенията Иван Александър – Балик – Регенството в Констонтинопол – Йоан Кантакузин. Например ролята на набралия общобалканска легитимност, сила и авторитет сръбски крал, а от 16 април 1346 г. и цар Стефан Душан (1331-1355 г.), който същевременно е зет на българския цар[12]. Прави впечатление, че външнополитическите изяви на Иван Александър след 40-те години на XIV в. са съобразени с поведението на Стефан Душан или най-малкото има стремеж да не му се противопоставят. Изобщо, Стефан Душан се превръща в хегемон над Балканите, който заема мястото на татарите, изпълнявали тази роля повече от едно столетие след смъртта на цар Иван Асен II през 1241 г. По тази причина Иван Александър доброволно се отказва от активно участие във вътрешнополитическия живот в империята. Тази роля той играе с променлив успех между 1371-1375 г. (такава е политиката и на предшествениците му Теодор Светослав

Обр. 24. Сребърен грош на Стефан Душан (1331-1355) от крепостта до Каварна (Карвуна?)

(1299-1321 г.) и Михаил III Шишман (1322-1330 г.), след което оставя инициативата на сръбския крал поради ограничените си ресурси и черти от характера[13]. Такмо след 1346 г. Стефан Душан започва двойствена игра в гражданската война във Византия, като постепенно изтегля пълната си подкрепа от засилващия се Йоан Кантакузин, но и не застава плътно зад Анна Савойска и регенството в Константинопол[14]. Изобщо, силно лице като Кантакузин на трона в Константинопол, в проекция се явява пречка пред амбициозните намерения на Стефан Душан да овладее Балканския юг. В този смисъл удължаването на гражданската война във Византия го устройства напълно, а това включва продължаване на агонията на отслабеното правителство на Анна Савойска. Така че новият балкански хегемон не би имал нищо против един такъв местен полунезависим феодал като Балик да подкрепи регенството срещу Кантакузин. Ако е така, би трябвало да очакваме някакви контакти между правителството на Стефан Душан и управителя на Карвуна, за каквито обаче липсват всякакви преки писмени извори. Все пак има косвени факти – хиляди грошове на Стефан Душан, превърнали се в основна парична единица в Добруджанското деспотство в първите десетилетия на живота му. В ***Приложение II*** към настоящата монография подробно е разгледана географията и хронологията на над 1000 сръбски гроша (95 % на Стефан Душан – обр. 24, 134, табл. I-1,2,3) на цялата територия на Добруджанското феодално княжество. От Варна до Делтата на Дунав и от Дръстър до Калиакра единични находки са регистрирани в близо 20 крепости (в почти всички известни в границите на деспотата), а освен това има и 17 колективни находки, като мненията за тяхната поява и разпространение са разнопосочни. Проучвателите са единни единствено в заключението си, че са резултата на политиката на Балик и Добротица, като последният контрамаркира над 50 % от монетите (включително със своя инициал τ (Τομπρότίζα = Добротица). Датировката им е в широк диапазон – от 40-те години на XIV в., когато все още управлява Балик до кончината на Добротица през 1385 – 1386 г. Ако се вгледаме в състава на многобройните колективни находки и липсата на най-късния тип грошове (цар Стефан Душан-конник), то най-вероятно е да се появяват в края на 40-те или началото на 50-те години на XIV в.[15], т. е. в началните години на деспотата. Има и основателни предположения, че повечето грошове са внесени еднократно за обезпечаването на търговията и самостоятелното икономическото развитие на еманципиращото се в независима държава княжество. Предлагат се различни пътища, по които е станало транспортирането им – по море, по Дунав, по суша и пр. от венецианци, дубровнишки търговци и дори генуезци. Тук предлагам още една възмажност, кой знае защо пренебрегвана досега. След като монетите са на Стефан Душан и са сечени в неговите монетарници, защо появата им в Добруджа да не става с негова санкция. Ако е така, то евентуални връзки между Карвуна и Сърбия са допустими, а ролята на Стефан Душан в еманципирането и политиката на Балик и Добротица е напълно възможна. Действително ролята на хегемон на Балканите, която успешно започва да реализира още в 40-те години на XIV в. предполага активно взиране в източната част на полуострова, където текат активни политически и икономически процеси. Най-после, по време това удивително съвпада с еманципирането на Добруджански архонтат, процес който не среща съпротива нито от България, в лицето на цар Иван Александър, нито от Византия в лицето на Регенството или кандидата за престола Йоан Кантакузин. Не съм сигурен, че това би могло да стане без достатъчна външна подкрепа, която да респектира едновремено Търново, Константинопол и най-сетне генуезците, разполагащи със силен черноморски флот и такива силни бази в Северна Добруджа (в непосредствена близост до Карвуна и Калиакра) като Килия-Ликостомо, Вичина[16] и Енисала. А по това време (татарите вече не са така активни на Долния Дунав) единствената респектираща личност на Балканите е Стефан Душан.

Сега да се върнем отново на авантюрата на малката българска войска, изпратена от карвунския архонт Балик в помощ на Регенството. Тя пристига успешно в Константинопол, където братята Добротица и Тодор са приети *с голямо благоразположение и почит* от самата императрица-майка Анна Савойска[17]. Особен пиетет и предпочитания тя демонстрира спрямо Добротица, назначен за стратег (на практика главнокомандващ) на армията. Същевременно, в името на закрепването на връзките, го жени за дъщерята на мегадука Алексий Апокавк, респективно внучка (по майчина линия) на стария император. Този брак е и ключът към деспотската титла на Добротица (само член на императорското семейство може да получи деспотска титла във Византия – правило, което не е нарушавано), един проблем, на който специално ще се спра в следващите две глави.

Скоро след брака, през лятото на 1346 г. Добротица и карвунската войска от 1000 бойци се отправят на поход срещу Йоан Кантакузин, като се насочват към стратегически важната тракийска крепост Селимврия в покрайнините на Константинопол. Отбраната се ръководи от доверения на Йоан Кантакузин протостатор Факрас, който има голям военен опит. Той дава сражение на българите на 12 юни 1346 г. в околностите на града, в пресечена местност, *в ровове, теснини и лозя*, където според Кантакузин Добротица *не познавал тамошните местности и командвал лошо*[18]. Мнозинството от войните на Добротица са конници, поради което не успява да разгърне войската си, тя става слабо маневрена, обкръжена е и претърпява поражение. Малцина са избити, *а повечето са хванати в плен, като само малко на брой успяват да избягат.* Сред последните е и самият Добротица, който безславно се завръща в Константинопол при знатната си невяста, докато брат му Тодор (той никога повече не се споменава в източниците), може би се отправя към Карвуна. Въпреки това, неизвестно защо императрицата – майка продължава да ухажва Добротица и се държи благосклонно към него. Дори според Кантакузин *бил удостоен от нея с голяма подобаваща почит.* На пръв поглед трудно обяснимо поведение към чужденец, при това неудачник. Като се има предвид обаче, че Кантакузин е вече пред вратите на столицата, а и липсва друг съюзник, то няма простор за друго поведение. В края на 1346 г. Добротица дори е назначен за архонт на черноморската крепост Мидия, предмостие към Константипол и един от малкото градове, все още подкрепящи регенството. Не е изключено тъкмо Мидия да е една от крепостите, привлечени за каузата на императрицата от Добротица при похода от Карвуна към Константинопол в началото на юни предната година. Тя е точно на черноморския път, по който преминава войската му.

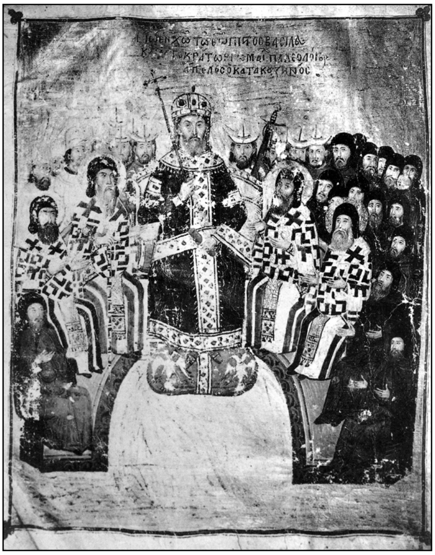

Обр. 25. Портрет На Византийския Император Йоан Кантакузин (1347-1351) като глава на събора от 1351 г. Парижка Национална Библиотека, Gr. 1242

На 2 февруари 1347 г. обаче Анна Савойска е свалена от власт от влезлия в столицата Йоан Кантакузин (1347-1354), който жени дъщеря си Елена за малолетния император Йоан V Палеолог. След това се обявява за регент и е коронован за съимператор (обр. 25)[19]. Единственият, който не признава новото статукво, е Добротица, продължаващ да управлява самостойно Мидия и близкия регион, разположен недалеч от границата с България и само на около 50 км от черноморското (по това време българско) пристанище Агатопол. Нещо повече, той събира своя войска, която опустошава не само околностите, но атакува и съседните градове. Кои се тези градове не е указано, поради което се правят внушения, че са атакувани Месемврия, Анхиало[20]. По вероятно да става въпрос за градовете на византийска територия, южно от Агатопол и в непосредствена близост до Мидия – т. е. Виаполис, Виза, Стангнара (Стогнара), и Малетра (обр. 23, табл. I-7).

Тези агресивни действия на Добротица принуждават новия император Йоан Кантакузин да му отдели специално внимание като лично поема офанзивата по суша и море. Изправен пред императорска армия и флот, Добротица приема да премине към Йоан Кантакузин и му предава Мидия. Явно това не става безусловно, защото „*Императорът* (Йоан Кантакузин – бел. Г.А.) *го удостои със съответното внимание и грижа и го причисли към знатните ромеи*"[21]. Някои не без основание тълкуват този текст като свидетелство за признаването на деспотско достойнство на Добротица. След тази история дълго време, на практика до 1360 г., името му липсва в достъпните писмени източници, а братята му повече не се споменават от хронистите.

Според официалната румънска историография след като Добротица предава Мидия на Йоан Кантакузин, неизвестно защо последният нарежда на съюзниците си Умур и шах Сюлейман (брат на емира Осман) да нападнат Карвуна. След тази операция и Балик изчезва от политическата сцена. Така косвено се внушава, че по такъв начин Йоан Кантакузин разчиства пътя на Добротица към карвунската земя и през 1348 г. му я дава като прония[22]. Тези твърдения не почиват нито на преки, нито на косвени факти. Действително Умур бег атакува Черноморието, но това става през 1341 г., насочено е към Килия, но никъде не е спомената Каварна или Карвуна[23]. През 1344-1345 г., а не през 1347 г. Умур бег отново е на Балканите, но действа в Беломорието и Родопа, без изобщо да влиза в Черно море[24]. Що се касае до Сюлейман, той действа със сухопътна армия в Тракия по Марица[25], никога заедно с Умур, никога по море, никога в Добруджа, никога срещу Карвуна – изобщо една напълно измислена история.

Друга една легенда, наложена в официалната румънска историография, е че преди 1357 г. и най-вероятно около 1352 г. Добротица овладява Варна, Козяк и Емона[26]. Това впечатление те формират от старата погрешна датировка от юни 1357 г. на едно синодално постановление на Константинополската патриаршия[27]. Според него Добротица овладява крепостите Емона и Козяк в диоцеза на митрополита на Месемврия и ги предава на Варненския митрополит. На тази база вече две поколения румънски проучватели предполагат войни между карвунския деспот и българския цар за власт над Варна и съседните крепости в средата на XIV в. Те обаче не отчитат, че въпросният документ е предатиран от юни 1357 г. към юни 1372 г.[28], т. е. 3 години след като Иван Александър подарява Варна, Козяк и Емона на Добротица ! Очевидно през 40-те и 50-те години на XIV в. няма конфликти между Карвуна и Търново, а Варна и региона са в границите на Търновското царство (за това има безспорен венециански документ от 19 юли 1343 г.)[29]. Прочее, след като Доброица овладява Варна, Емона и Козяк през 1352 г. по каква логика Иван Алексъндар ще му подарява същите три крепости през 1369 г.?!

Изобщо, ако се доверим на писмените извори ще констатираме, че засега отсъстват преки данни и за съдбата на Карвунския архонтат между 1347 г. и 1360 г. Можем само да предполагаме, че след брака с дъщерята на Апокавк и императорска внучка, или най-късно след предаването на Мидия, Добротица получава високата титла деспот. Тя го издига в балканското политическо пространство като висколегитимна личност, сродена с императорската фамилия на Палеолозите. Дали се задържа със знатната си съпруга дълго време в Константинопол или (което изглежда по-вероятно) след 1347 г. се прибира в Добруджа, (така автономното феодално княжество от архонтат се въздига в деспотат) е въпрос, по който се гадае. Не се знае още дали наследява брат си Балик, или известно време управлява успоредно с него. Връзката на Балик с Карвуна е документирана, както от Йоан Кантакузин, така и от един надпис от крепостта Мъглиж, близо до Варна, където е записано †ΓεώρΙγιος… τού

Μπαλίκα… τού ΚαρβουΙνά…[30] (обр. 26). Кръстът пред името Георги предполага, че става въпрос за надгробен паметник на Георги, навярно висш сановник при Балик в Карвуна. Без съмнение през втората половина на XIII в. и първата половина на XIV в. Карвуна е водещият център по Северното Черноморие. Тъкмо поради това целият този регион е наречен *Земята Карвунска*, а градът става столица на феодалното княжество на Балик.

Серия документи от 1360 г. и 1366 г. не оставаят съмнение, че Добротица е суверен на региона и че неговата резиденция не е Карвуна, а Калиакра (Calliatra). Тези източници поставят поне няколко въпросителни: 1. Кога Добротица пристига в Добруджа и какви са отношенията му с Балик?; 2. Кога наследява Балик?; 3. Кога столицата е преместена от Карвуна в Калиакра? И на трите основни въпроса при наличната изворова база засега не може да се отговори еднозначно и с достатъчна прецизност. Видяхме, че Балик определено се обвързва с Карвуна за разлика от Добротица, представян като господар на Калиакра (обр. 27). На този фон могат да се правят единствено хипотези. Примерно, Добротица да се завръща в родината си преди кончината на братята си и по-специално Балик. От контекста на източниците оставаме с впечатление, че през 1346 г. той е сравнително млад човек, което предполага, че в качеството му на архонт Балик не е много възрастен. В този смисъл е възможно след 1347 г. – 1348 г. Балик да продължава да обитава Карвуна, докато пристигналият неизвестно кога след тази дата Доброцица, заедно със знатната си съпруга да се нестаняват в Калиакра. Крепостта явно е възстановена и обитаема, за което свидетелстват монетите на цар Теодор Светослав (1299-1321 г.) и ранни емисии на цар Иван Александър (обр. 28). Възможни са и други хипотези, примерно Добротица да се завръща след кончината на Балик, която най-общо може да се постави между 1347-1360 г., но всички те са твърде хипотетични.

Когато през 1360 г. Добротица отново се появява на историческата сцена оставаме с впечатление, че той е водеща фигура в княжеството. Става въпрос за

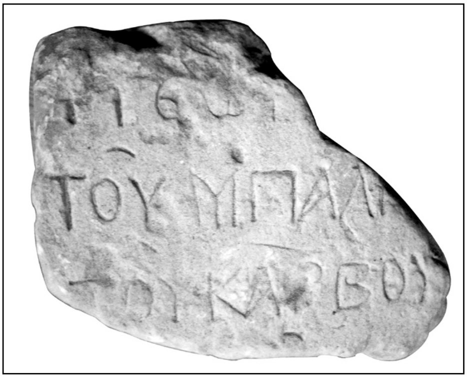

Обр. 26. Надпис от крепостта Мъглиж, близо до Варна, където е четат имената Георги, Балик и Карвуна

Обр. 27. Крепостта Калиакра – портата на цитаделата. Поглед отвътре

Обр. 28. Сребърна монета на цар Иван Александър от Калиакра

един нотариален акт за фиктивна продажба на кораб между частни лица поради страх от пиратските действия на господин (domini) Добротица и турците[31]. Обръщението *господин-domini* през този период се използва често за обозначаването на полунезависим или независим суверен[32], което предполага, че управлява Добротица. Редом с останалото много изследователи смятат, че този нотариален акт известява началото на острия конфликт между Добротица и Генуезката република[33]. Аз обаче съм по-склонен да приема, че в документа няма податки за подобно противопоставяне[34]. От текста става ясно, че Теодор Вигинико, грък от Константинопол и Якобо Спарано, гражданин на Гаета, продават фиктивно своя кораб на Антотио Малочело, защото се страхуват от Добротица и турците. Дори не е отбелязана националността на новия фиктивен собственик, но по името и факта, че сделката е изповядана в генуезката колония Килия[35], предполагат, че е генуезец. От този частен случай, обаче не може да се правят генерални обобщения. Още повече, че в друг документ от същото време и от същия нотариат в Килия частните собственици на кораби се задължават да поставят емблемата на Генуа върху мачтите при пътуване между Килия и Константинопол[36]. От тези два документа по-скоро следва, че Добротица преследва нерагламентираната търговия по западното Черноморие. Може би в резултат на негови настоявания, на генуезките кораби е поставян флаг, за да могат съдовете да бъдат разпознавани и отличавани от нарушителите – частни лица. Именно поради това двете частни лица Теодор Вигинико и Якобо Спарано са принудени да защитят търговските си плавания като издействат генуезка собственост и генуезки флаг на своя кораб. И все пак, войната между Добротица и Генуа е факт през 1373 г., за което изрично свидетелства друг нотариален акт, съставен отново в Килия[37]. Кога избухва този конфликт, не е ясно, както не е ясно и какво го провокира. Не е изключено причината да е сблъсък в дунавската делта, където Генуа се стреми да разшири присъствието си. Тази зона, обаче, несъмнено привлича и Добротица, за което свидетелства монетната циркулация.

В Приложение II коментирам подробно отсъствието или оскъдното присъствие на сръбски грошове в такива значителни търговски и икономически центрове на Добротица като Дръстър, Варна (?), Пъкуюл луй Соаре и Овеч, но сравнително доброто им разпространение в центровете в Дунавската делта (обр. 134). Още повече, че там се намират важните генуезки колонии Вичина (Нуфъру ?) и Килия-Ликостомо, както и татарски цитадели, каквато е Исакча. Една от вероятностите грошовете (единичните находки и двете съкровища) да попадат тук при овладяване на зоната от Добротица. До битката при р. Синюха в дн. Украйна през 1362 г., когато татарска армия на местните /!/ бегове е разбита от литовски крал Олгерд (1345-1377) е невъзможно Добротица да атакува градовете в Делтата, администрирана от Златната орда[38]. Идеята, че след 1362 г. Добротица завладява Килия, а генуезците се задържат и се концентрират в Ликостомо е невярна[39]. Не само, че липсва всякакъв източник за това събитие, но има и сериозни онования да се подозира, че Килия и Ликостомо са едно и също или най-малкото две структури на един и същи център[40]. Затова изобщо, не е сигурно, че Добротица владее продължително Килия-Ликостомо, но със сигурност основната монетна единица в деспотата му, сръбския грош, често контрамаркиран с негови знаци, се открива в практически всички обитаеми поселения в Делтата – Нуфъру (Вичина ?), Исакча, Никулицел, Тулча и Енисала*. Засега археолозите не са установили друго стационарно поселение с находки, керамика и монети в Делтата от XIV в. Към това трябва да прибавим и двете големи съкровища в най-значителните градове в региона – Исакча и Нуфъру (Вичина ?). Както в единичните находки, така и в съкровищата процентът на контрамаркираните монети е висок. На този фон може да се допусне, че използвайки отслабените позиции на татарите в северна Добруджа след 1362 г., на които до голяма степен се дължи израстването на генуезките фактории и византийската митрополия във Вичина, Добротица овладява региона без добре укрепената от генуезците Килия-Ликостомо. Нямаме преки данни да установим докога деспота владее градовете в Делтата, но разполагаме с косвени знаци. След като през 1370 г. получава Дръстър, той започва усилено да сече монети със своя монограм Ιω/αν/ Τ /ομπροτίτζα/ и титла Δ/εσπότου/ (обр. 37, табл. I-4) и тези монети се откриват във всички градове, крепости и селища на Деспотата от Тутракан до Калиакра и от Овеч до Варна. По-късно сече и монети в Калиакра. Монети от тези емисии, обаче не се откриват в градовете в Делтата, където иначе конрамаркираните от него сръбски грошове са представени много добре. Това може да означава, че Добротица овладява временно градовете в Делтата между 1362-1370 г. Фактът, че през 1373 г. войната между Добротица и Генуа (явно започнала малко по-рано, защото Добротица е наречен *лош и жесток неприятел на Генуезката комуна и на всички генуезци*) е в напреднала фаза, е показателен. Най-вероятно генуезкият флот с чужда помощ или съдействие (татарските бегове в региона ?) изтласква Добротица от градовете в Дунавската делта (Исакча, Нуфъру, Никулицел, Тулча и Енисала) и това слага началото на един 15 годишен перманентен конфликт.

Някои автори продължават да споделят предположението на Н. Йорга,[41] че Добротица господства не само в Северна Добруджа, но притежава и такава изключително укрепена цитадела като Килия.[42] Н. Йорга се уповаваше на сведението на италианския историк Ф. Боллати (Сметководната книга за похода на Амедей Савойски през 1366-1367 г.), че при обсадата на крепостта Аквила (*Castrum Aquile)* българите пленили Антонио Висконти от Милано.[43] Йорга приема, че въпросната Аквила (*Castrum Aquile)* трябва да се идентифицира с Килия и това според него е сигурно доказателство, че Добротица владее тази цитадела, респективно Северна Добруджа. Преди близо 40 г. обаче О. Илиеско постави под сериозно съмнение твърденията на Н. Йорга, защото от цитирания източник се разбира, че крепостта Аквила се владее не от Добротица, а от българския цар Иван Александър и би трябвало да се идентифицира не с Килия, а с Анхиало – Поморие.[44] Това обаче е малко вероятно, защото в сметководната книга Анхиало е споменато цели 9 пъти, но винаги е изписано като *Lassilo*[45] и *ciuittatis* (град) Lassil[46], докато *Aquile* съвсем ясно е определено като *castrum* (крепост) идентифициран от издателя с Айтос.[47] Във всеки случай *Castrum Aquile* не е Килия, а вероятно е крепост около Несебър в границите на царството на Иван Александър и извън земите на деспот Добротица. За крепост с име Акило се споменава и от Вилардуен по повод сблъсъците в Тракия между войските на латинския император Хенри и българския цар Калоян. През лятото на 2006 рицарите навлизат в българските предели и завеземат един град *който се наричаше Терме*. След това пребродват околността и *разрушиха един друг град, който се наричаше Аквило /Aquilo/*[48]. Обикновено *Терме* се идентифицира с Айтошките минерални бани (Термополис или Акве калиде), докато относно местонахождението на *Aquilo*, което очевидно е идентично с *Aquile*, атакувано от Амедей Савойски през 1366, се води спор. Едни го отъждествяват с Айтос, други с Айтоските бани, а трети (най-често) с Анхиало[49]. Има обаче факти, чойто предполагат, че *Aquilo-Aquile* не може да бъде идентично с *Lassilo - Anchialus*,[50] както и с Айтошките минерални бани.[51] Засега най-вероятна е идеята за идентифицирането на *Aquilo-Aquile* с *Αετοζ – Айтос*. Още повече, както справедливо отбеляза В. Гюзелев крепостта Айтос се превежда като *Αετοζ* на гръцки и *Aquia* на латински.[52] Изобщо, от контекста на източниците разкриващи събитията от 1206 и 1366 се доказва безспорно, че *Aquilo-Aquile* е в региона на Анхиало-Айтос. Както и да е било, специално цитирания от Н. Йорга източник не свидетелства за владичество на Добротица в Дунавската Делта.

---

* Какво е положението в Килия-Ликостомо не знаем, защото този забележителен град все още не е локализиран със сигурност, няма и системни археологически проучвания на местата където се предполага че се е намирал. По подробно по въпроса виж тук бел. № 40

След временното присъединяване на зоната в Делтата към Добруджанското деспотство, вероятно започва утвърждаването на стационарни селища в незаселената между края на XI и XIV век черноморска ивица между Калиакра и Енисала (обр. 1, 221). Това е една приблизително 150 км "демилитаризирана зона" между Карвунската хора (после Добруджанско деспотство) и доминираната от татари и генуезци (между средата на XIII в. и последната третина на XIV век) обитаема територия на Делтата. Впрочем, тази "демилитаризирана зона" се долавя и по р. Дунав, защото според писмените източници, монетните находки и археологическите разкопки не е установено трайно обитаване през XII-XV в. в протежение на около 150 км между Хърсово и Исакча[53]. Действително в портулани и карти от XIII до XV век между Калиакра и Енисала с черно мастило (за разлика от градовете-пристанища, които са в червено) са изписани пристанищата Лесалутико-Шабла, Пангалия-Мангалия, Констанца, Занаварда-Карахарманлък, Гросея-Истрия и Портица[54] (обр. 18, 23, 221, табл. I-7). При дългогодишните разкопки по тези места обаче, не са открити монети, находки и керамика от средата на XI – XII в. до последните десетилетия на XIV век. Явно през този дълъг период те са само пристани, обслужващи каботажното корабоплаване в прекалено дългата и необитаема морска ивица между Калиакра и Делтата. Вероятно, едва след като Добротица овладява Северна Добруджа и Делтата (навярно без Ликостомо-Килия), тези пристани постепенно се превръщат в стационарни поселения. Действително най-ранните находки, откривани в тях (след XI век), и първите им споменавания в писмените източници датират от края на XIV и XV век[55].

След 1360 г. за пръв път името на Добротица се появава в документи, излезли от канцеларията на Амедей VI Савойски и са свързани с кръстоносния поход по българското Черноморие от 1366-1367 г. Там той е титулован *Desbrodiczam despotum, Dominus mandaverat Desbrodice* или *Dominum apud Calliatra versus Domburdiz*[56]. Тъй като този поход има сериозни последствия върху целия европейски Югоизток, респективно Добруджанското деспотство, е необходимо да му отделим по-специално внимание.

През 1364 г. започва изостряне на българо-византийските отношения, провокирано от опита на Йоан V Палеолог да завземе Месемврия. След неуспешна обсада е принуден да сключи договор с Иван Александър, според който българският цар запазва пълен контрол по Черноморието от Варна до Агатопол[57]. Въпреки всичко подозрението и напрежението между двете страни остава, още повече, Иван Александър поддържа амбициите на Андроник IV Палеолог (1376 -1379), негов зет, за трона в Константинопол. Още незаглъхнал конфликтът по Черноморието през 1365 г., България посреща унгарска инвазия по среден Дунав. Впрочем, в началото на столетието унгарските крале включват в титулатурата си rex Bulgarie и постепенно засилват апетитите си към българския Северозапад. В продължение на тази политика унгарският крал Лайош I Велики (1342-1382) пожелава видинския цар Иван Срацимир (1356-1396) да се признае за васал (обр. 29). След отказа му унгарската армия завладява Видин, а владетелското семейство е пленено. Иван Александър не успява да реагира навреме, но основателно подозира за станалото византийско-унгарски алианс, още повече, че двамата му противници Йоан V Палеолог и Лайош I водят преговори и достигат до споразумение в унгарската столица Буда. На връщане от Буда за Константинопол по Дунав, кораба на византийския василевс е блокиран в български води от Иван Александър

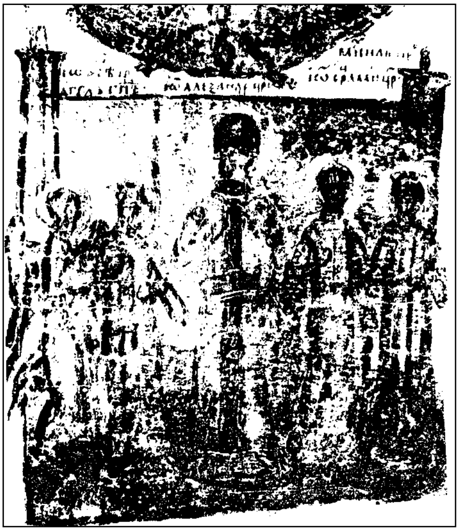

Обр. 29. Цар Иван Александър с Иван Срацимир и Михаил Асен върху миниатюра от Манасиевата хроника

и принуден да акустира във владения от унгарците, Видин[58]. Същевременно в Средиземноморието се подвизава с флот граф Амедей VI Савойски, близък роднина на императрицата майка Анна Савойска, респективно на Йоан V, който цели да прогони турците от Балканите. Вероятно под влияние на леля си Анна Савойска, Амедей (баща му Еймонд е брат на Анна Савойска) пренасочва похода срещу България, целейки да принуди Иван Александър да деблокира кораба на Йоан V Палеолог. Добре организираният флот от 14 кораба на графа през октомври 1366 г. овладява последователно важните български пристанища Агатопол, Месемврия и Анхиало. Опитът да бъде превзета Варна на 25 октомври, обаче пропада, а при щурма на Галата българите пленяват трима рицари, поставени под стража в Провадия. Това принуждава Амедей Савойски да започне преговори с българския цар, по чието настояване рицарският флот сваля обсадата на Варна и се настанява задълго в Месемврия[59]. Докато се водят преговорите в Търново, графът превзема Емона и Козяк и влиза в контакт и с деспот Добротица, чиито владения се разпростират северно от Варна. Очевидно пратениците на Амедей VI не успяват да убедят царя в Търново да пропусне безуславно блокирания край Видин императорския дромон и затова е потърсена намесата на добруджанския деспот. Какви са до този момент връзките на Добротица с графа и отношението му към избухналата и затегналата се война не е ясно. От една страна той е твърде близък с Анна Савойска, респективно със сина ѝ Йоан V, което предполага добри контакти с нейния роднина Амедей Савойски. От друга страна поддържа коректни отношения с цар Иван Александър, което се долавя от контекста на писмените извори и особено от случилото се през 1367-1369 г. В този смисъл Добротица е най-подходящият посредник между двете воюващи страни, при това непосредствен съсед и пряк наблюдател на конфликта[60]. Последвалите събития, хронологията и стъпките в партньорството между Амедей Савойски и деспот Добротица са проследени детайлно и анализирани със съответните автентични документи от В. Гюзелев[61].

Първият документ от 9 ноември 1366 г. известява, за един грък изпратен при деспот Добротица (за пръв път тук Добротица е титулован деспот – *Desbrodiczam despotum*), навярно с някакво послание от графа и леля му– императрицата-майка[62]. След няколко дни на 11 ноември лично графът пише писмо до Добротица, на хартия и мастило, закупени от Варна, което е преведено от грък (може би същият, който 2 дни по-рано е при деспота) и отнесено по море с лодка в резиденцията му[63]. Няма преки данни за резултатите от дипломатическата совалка на посредника-грък между резиденциите на графа и деспота. Предполага се, че Добротица няма желание да съдейства за успешното преминаване на Йоан V през българската акватория на Дунав. Твърди се, че се съобразява с политиката на цар Иван Александър, с когото поддържа пряк контакт, незасвидетелстван в изворите[64]. Топлите връзки в близкото минало на Добротица с Анна Савойска и последвалите събития, обаче предполагат тъкмо обратното–активна посредническа роля за освобождаването на императора. Прочее, да не забравяме, че de jure Добротица дължи положението си (а може би и титлата си) именно на императрицата майка Анна Савойска, респективно на Йоан V Палеолог (обр. 30)!

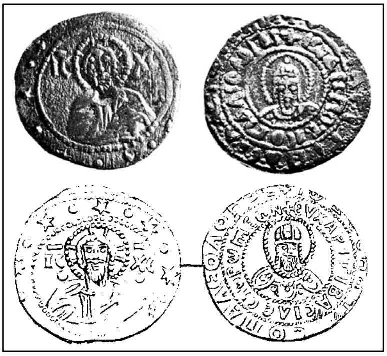

Обр. 30. Монета на Йоан V Палеолог (1341-1391)

Към края на годината преговорите между Амедей Савойски и цар Иван Александър започват да дават резултат, навярно не без съдействието на Добротица. Обсадата на Варна е свалена, а императорът получава разрешение да мине през България (по Дунав) на път за Константинопол. След това, обаче трябва да продължи с каботажно плаване в Черно море край градовете и пристанищата на Добротица. Най-вероятно това е причината на 29 ноември 1366 г. Добротица да изпрати своя оръженосец (най-доверено лице !) при графа в Несебър, където получава 30 златни перпера[65]. Това е значителна сума пари и едва ли е лична награда на вестоносеца за добри новини. По-скоро са средства за някаква сделка между двамата господари. Същият ден Амедей изпраща свой пратеник при Добротица, като за пръв път е спомената резиденцията му в Калиакра (apud Calliatra versus Domburdiz). Следва една история, която е трудна за разгадаване. Графът изпраща при импертора във Видин един преводач и Тревернейс с двама балистерии. Вместо да пристигнат във Видин, те се озовават в Калиакра и престояват 29 дни в очакване на императорския дромон. Завръщат се в резиденцията на графа в Несебър чак на 29 декември 1366 г. За да попаднат в Калиакра, явно тръгват с кораб от Несебър край Добруджанското крайбрежие с намерение по р. Дунав да стигнат във Видин. Определено нямат възможност за друг маршрут, тъй като Иван Алексаднър не би допуснал през територията си посланници на Амедей Савойски до Йоан V Палеолог. Причините за този престой не са ясни и могат да бъдат от всякакво естество. Не е задължително да са задържани насилствено от Добротица с цел да попречи на контактите между графа и имератора, в услуга на българския цар, а още по-малко да протака предвижването на императора от Видин към Константинопол[66]. Когато преводачът на Амедей Савойски тръгва към Видин в края на ноември, преговорите между цар Иван Алексъндър и Йоан V Палеолог все още не са приключили. Може би изчакват резулатите, а не е изключено в такъв решителен момент българите да саботират корабоплаването в техния участък на реката – единствената възможност за пряк контакт на блокирания император във Видин с Несебър (резиденцията на графа) и Константинопол.

След подписването на българо-византийския договор, около 20 декември, Йоан V вече може да се прибере с кораба си, а българският цар получава гаранции за бъдещето на Видин. Сведения за това черпим от писмото на бан Петер Химфи, унгарският управител на Видин, до кралица Елизабет от 15 април 1367 г. Той твърди, че Йоан V обещава да даде 180 000 флоринта на влашкия воевода Владислав I Влайку (1364-1377), срещу което последният трябва да прогони унгарците от Видин и да го върне на цар Иван Александър, респективно на сина му Иван Срацимир. В замяна на това Иван Александър обещава да отстъпи на императора Несебър, Анхиало и Варна[67].

След подписването на мира около 20 декември 1366 г. императорският кораб тръгва от Видин и след месец на 20 януари 1367 г., ескортиран от галери на Амедей Савойски, пристига в Несебър[68]. Има основание в предположението на В. Гюзелев, че преди да акостира в Несебър, известно време Йоан V гостува на Добротица в Калиакра[69]. Последвалите събития с участието на Добротица предполагат, че на тази среща са обсъждани въпросите за бъдещето на Видин, владичеството над пристанищните градове на юг от Варна и навярно бъдещият брак на дъщерята на деспота с по-младия син на императора.

След Несебър през февруари 1367 г. Йоан V и Амадей Самойски се установяват в Созопол, където водят продължителни преговори. В резултат на тях превзетите от графа пристанищни градове Агатопол, Скафида, Созопол, Несебър и Анхиало са предадени на императора. Те са обединени в императорско владение „Загора", което е дадено като апанаж на императорския син деспот Михаил Палеолог[70]. Забележително е, че в новия деспотат не попадат Емона, Козяк и Варна. Причината е, че българите в Козяк (а навярно и съседната Емона) въстават през пролетта на 1367 г. и прогонват гарнизона на Амедей Савойски, след което се присъединяват към Търновското царство. Варна не е включена в деспотата "Загора", защото не е превзета от рицарите. Що се отнася до твърдението на Петер Химфи, че Иван Александър обещава Варна на Йоан V, то може да не почива на сигурни факти, а вероятно промяната на конюнктурата променя плановете на българския владетел. Със сигурност е така, защото вместо на византийския василевс градът е предаден на Добротица. Как се стига до това? В духа на договореностите между Иван Александър и Йоан V започва реализирането на антиунгарската коалиция. Привлеченият в нея влашки воевода Владислав I – Влайку (обр. 31) превзема Видин през февруари 1369 г. и прогонва унгарците. През лятото на същата година последват преговори за възвръщането на престола във Видин на цар Иван Срацимир[71]. Посредническата роля между Унгария и България поемат Владислав I-Влайку и Добротица – косвен знак за ролята на Добротица и в преговорите през декември 1366 г. Впрочем, ето какво пише унгарският крал Лайош I до бан Петър Химфи от 29 август 1369 г.: *Ние решихме чрез поръчителството на Влайку воевода и Добротица (sub fideiussione Layk voyvode et Dobratich) да освободим царя на Видин и да му върнем земята...*[72]. Баща му, търновският цар по подобаващ начин се отблагодарява на добруджанския деспот за посредническите му мисии от

Обр. 31. Монета на Владислав I Влайку (1364-1377)

1366 г. до 1369 г. Най-вероятно в резултат на преговорите Иван Александър по доброволен начин, като награда, въвежда Добротица във владение на Варна, Емона, Козяк, Дръстър (с околните крепости Ветрен, Пъкуюл луй соаре и Тутракан) и навярно Овеч с околните крепости. Няма пряк източник, който да свидетелства за този акт, но има достатъчно косвени улики, които се съдържат в безспорно автентични документи като актовете на Константинополската патриаршия. Според документ още от април 1369 г. *"…даде се със синодално гласуване като добавка на гореспоменатия митрополит на Несебър и Анхиало светейшата митрополия на Варна и нейните владения – Петрич, Проват, Галата, Кичево, Емона и Карвуна"*[73]. Забележително е, че териториални промени в границите на имплантивно свързаната с Добруджанското деспотство Варненска митрополия започват още преди да приключат преговорите, за които пише през август 1369 г. Петър Хъмфи. Това предполага, че Иван Александър влиза в договореност и прави териториални отстъпки на Добротица още през пролетта на 1369 г. След окончателното мирно споразумение от август същата година вероятно настъпват някои промени и това личи от цитиран погоре списък на крепостите, предадени на възстановената през пролетта на 1370 г. Варненска митрополия[74]. Датиран е в м. юни същата година и там са изредени *Карнава (Каварна), Кранея (Кранево), Килия или Ликостомо, Геранея, Дристра (Дръстър-Силистра) и Калиакра*[75]. Това определено не са всички крепости в границите на деспотата, а са посочени само регионалните центрове с епархийски наместници. Само след месец в документ, съставен на 24 юли, на Варненския митрополит се дават екзархийски права над същите крепости, но без Килия-Ликостомо и това е интригуващо[76]. Принадлежността на гореизброените крепости едновременно към деспотата на Добротица и варненския митрополит се потвърждава изрично в друг документ на Константинополската патриаршия от юни 1372 г. Той третира спора между Варненския и Месемврийския митрополит за Козяк и Емона, които *принадлежали на владението на щастливия деспот Добротица*[77]. Явно и този път действа познатата формула *Cuius region, eius religio" – Комуто е управлението, на него е църквата* – сиреч наблюдаваме съвпадение между светските владения на деспот Добротица и църковните владения на Варненския митрополит, като двете власти се вписват в пропагандираната *симфония.* Действително забележително е как с отпадането на двете гранични крепости Варна и Козак от границите на деспотата, води автоматичното им отпадане от диоцеза на Варненския митрополит. Там изрично е казано, че се взема решение въпросните крепости *от границите на деспот Добротица да се върнат на митрополита на Месемврия. Те му принадлежат, но когато Добротица ги завладява, ги дава на своя митрополит – т.е. Варненския* [78]. На този фон любопитсво придизвиква отсъствието на Овеч (Провадия) в документа от 1370 г. след като е включен в диоцеза на Варненска митрополия през 1369 г. и още повече отпадането на Килия-Ликостомо в списъка от 24 юли 1370 г., след като е засвидетелствана в списъка с епахийските крепости от юни същата година. Решаването на този казус е затруднено още повече, че Килия (Ликостомо) не е локализирана със сигурност, и там не са провеждани системни археологически проучвания. Тя е извън диоцеза на Варненска митрополия и преди юни 1370 г., защото отсъства в цитирания по-горе списък от април 1369 г. Най-после едва ли Иван Александър може да подари такава една генуезка цитадела на Добротица по договора от 1369 г. (както прави с Варна, Емона, Козяк и др.), защото няма власт над Килия –Ликостомо, основен пристан на генуезката флота. При тези обстоятелства единствено споменатите по-горе позиции на Добротица в Делтата, илюстрирани с разпространените контрамаркирани грошове, могат да са в основата на документа на Патриаршията от юни 1370 г. С него се претендира Килия да бъде включена в диоцеза на варненския митрополит. Впрочем, още по време на преговорите на Добротица с Йоан V изглежда се засяга въпросът за градовете и пристанищата в Делтата на Дунав и предаването им под юрисдикцията на Калиакра, респективно в църковно отношение на Варненския митрополит. Напълно естествено, защото след средата на XIV в. Византия няма старите военно-административни позиции от втората половина на XIII в. в тази зона, но запазва духовното си присъствие чрез митрополита на Вичина. През месец май 1359 г., обаче вичинският митрополит Хиацинт е прехвърлен за митрополит на Угровлахия[79]. Това поставя въпроса за църковното обгрижване на християните в региона, които редом с останалото са подложени на католическа пропаганда. Такава е напълно възможна, защото генуезците привличат католически свещенници и монаси, вероятно францисканци и доминиканци, тъй като църквите им в Килия-Ликостомо се именуват „Св. Франциск" и „Св. Доминик"[80]. А тъкмо тези два ордена са известни като най-ревностните разпространители на католицизма чрез агресивно мисионерство. Действително тъкмо францисканците във Видин през 1365-1367 г. се опитват да обърнат от православие в католицизъм над 200 000 българи[81]. Прочее, присъствието на францисканци в региона на Делтата е регистрирано още в 1314 г., когато в съседния на Килия Маврокастро българите убиват францисканския монах Анжело от Сполето[82]. В Килия обаче има и православна църква „Св. Йоан"[83], която след западането на Вичина през 60-те години на XIV в.[84] навярно става основна цитадела на православното духовенство в региона. На този фон е напълно обяснимо желанието на Константинополската патриаршия да постави Делтата под духовното попечителство на най-близкия православен митрополит, какъвто в случая се явява единствено варненския. Предаването на Килия-Ликостомо на Варненския архиерей, респективно на Добротица, ще да среща острата реакция на Генуа, която по това време е установена трайно в този изнесен фортпост[85], и най-вероятно това намерение не е реализирано. За това свидетелства следващият документ на Константинополска патриаршия от 24 юли 1370 г., в който Килия-Ликостомо е изключена от владенията на Варненския владика. Не е изключено тъкмо този случай да ускорява сблъсъка между Генуа и Добруджанското деспотство, чието начало по-горе (въз основа на монетната циркулация в Делтата) е прецизирано тъкмо след 1370 г.

Случаят с Овеч (Проват) е не по-малко заплетен, защото според документа на Константинополската патриаршия от април 1369 г. градът е включен в диоцеза на Варненска митрополия, но отсъства в списъците от лятото на 1370 г. Може би в тях са посочени само новоприсъединените градове, докато по-рано предадените *Петрич, Проват, Галата, Кичево, Емона и Карвуна* са таксувани като вече приключил случай. На пръв поглед се повтаря само Карвуна, но забележителното е, че в списъка от 1369 г. е изписано *Καρβουνας*, а през следващата година името на крепостта е изписано по друг начин – и двата пъти *Κάρναβα*. На този проблем ще се спрем по-подробно в гл. 7 на насоящото изследване, а тук само ще маркирам, че очевидно иде реч за две различни укрепления *Καρβουνας* – Карвуна и *Κάρναβα* – Каварна. В случая е важно, че според списъците от 1369 г. и от 1370 г. към Варненска епархия са пречислени различни групи крепости. Наистина нелогично е през лятото на 1370 г. Добротица да получи Варна, а да няма власт над намиращите се в непосредствена близост Галата и Емона. Друг солиден аргумент, че Иван Александър, заедно с Дръстър и Варна, предава на Добротица и Овеч-Проват е монетната циркулация. Този въпрос е специално коментиран в ***Приложение II*** като тук само ще споделя, че на фона на многобройните монети на цар Иван Александър и Добротица в Овеч (Проват-Провадия) откриването само на 1 екземпляр на цар Иван Шишман е симптоматично (обр. 134). Съвременно в съседния на Овеч – Шумен са открити около 50 монети на Иван Шишман. Това още веднъж идва да покаже, че градът и крепостите в региона на Овеч действително влизат в границите на Добруджанското деспотство след 1369 г. Впечатляващо е, че без нито едно сражение, единствено чрез методите на зрялата дипломация и умелото лавиране между интересите на Търновското царство, Византия, Влахия, Унгария, Савоя и Видинското царство Добротица извлича максимални дивиденти и през 1369-1370 г. трикратно увеличава територията и ресурсите на деспотата. От незначителен, полусамостоен местен управител на няколко черноморски крепости, той се превръща във важен фактор в Югоизточна Европа, който близо 20 години има запазено място в политиката и икономиката на Западното Черноморие и Източните Балкани. Сродяването му с императорската фамилия на Палеолозите и деспотската титла са база, която е успешно надградена. В тази насока той прави нова прозорлива стъпка с още един династичен брак. По-горе стана дума, че в резултат на преговорите между Амедей Савойски и Михаил V Палеолог в Созопол от началото на 1367 г. Византия си възвръща Южното Черноморие и по-специално крепостите Несебър, Созопол, Анхиало, Агатопол и съседните по-малки укрепления, обединени в *Императорско владение „Загора”*[86]. Още същата година като апанаж, с център Несебър, то е предадено във владение на деспот Михаил Палеолог – по-малкия син на им-

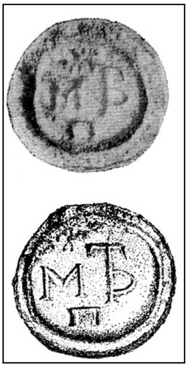

Обр. 32. Митрополитски печат от Овеч-Провадия

Обр. 33. Част от крепостни съоръжения на Месемврия

ператор Йоан V Палеолог. За непосредствен съсед от север той има владенията на деспот Добротица. Най-вероятно, с пълното съдействие на Добротица (ако не и по негово внушение?) през ноември 1373 г., с малка флотилия деспот Михаил се опитва да превземе Трапезунд и свали от трона императора Алексий III Комнин, респективно да ликвидира Трапезундската империя[87]. Опитът, обаче си остава само опит, при това неуспешен, и той се завръща безславно в Несебър (обр. 33). Месемврийската хроника съобщава, че скоро след края на похода на 15 ноември 1373 г. деспот Михаил Палеолог се жени за дъщерята на Добротица, която по майка също принадлежи към императорската фамилия[88]. След сватбата опитът на деспот Михаил да овладее Трапезунд е подновен, но вече с прякото участие на тъст му Добротица, като за целта са привлечени османският емир Мурад I и Венеция, която междувременно също влиза в конфликт с Алексий III Комнин[89]. За това интернационализиране на конфликта подробно уведомява протокол на венецианския сенат от 12 март 1376 г. Там в прав текст се казва, че именно деспот Добротица е този, който моли венецианците да окажат помощ като предоставят флот на зет му, деспот Михаил, да се възкачи на трапезундския императорски престол[90]. Междувременно, обаче се случват две събития, които не само провалят похода срещу Трапезунд, респективно плановете на Добротица, но и създават нов политически климат в региона. На 12 август 1376 г. с активната намеса на изконния враг на Венеция, Генуа, Андроник IV Палеолог (1376-1379), големият брат на деспот Михаил Палеолог, сваля от престола баща си Йоан V Палеолог[91]. Няколко месеца по-късно в края на 1376 г. или началото на 1377 г., според Месемврийската хроника, деспот Михаил Палеолог е убит в Дръстър от своя шурей, синът на Добротица, Тертер (Йоан –Иванко ?)[92]. Тези събития, с важни последствия, предполагат разнопосочни въпросителни и коментари. Например, защо с такова настървение и дипломатически комбинации Добротица иска да насочи зет си далеч, към малоазийския черноморски бряг? Дали само воден от амбиции дъщеря му да стане трапезундска императрица, или да отпрати Михаил Палеолог далеч от южната граница на Доброуджанското деспотство? От една страна градовете на Месемврийския деспотат в навечерието на създаването му принадлежат на българския цар Иван Александър, който доброволно преотъпва черноморските крепости на Добротица. С евентуалното преместване на Михаил Палеолог от Несебър в Трапезунд пред Добротица се открива хоризонта да разшири границите и потенциала на деспотата с богатите и стратегически важни крепости от Несебър до Анхиало. Тази възможност не е за пренебрегване, защото напрежение по границата на двата черноморски деспотата е регистрирано още през 1372 г. по повод принадлежността на граничните крепости Козяк и Емона[93].

Друго съществено следствие от събитията от втората половина на 1366 г. е de facto появата на феодалното княжество на Тертер (Йоан – Иванко ?) в Дръстър. На тази история ще се спра по-специално в една от следващите глави, но тук само ще маркирам действията на Тертер, които са в унисон с тези на претендента за византийския престол Андроник IV и Генуа, и същевременно са в противоречие с политиката на баща му Добротица, зет му деспот Михаил, Венеция и василевса Йоан V Палеолог. Всъщност не толкова превратът от август 1376 г., колкото убийството на Михаил Палеолог в Дръстър погребват идеите за поход към Трапезунд. Същевременно този акт устройва новия василевс Андроник IV, защото го освобождава от евентуални претенции на брат му Михаил към трона в Константинопол. Прочее, от контекста на фактите се вижда, че старши василевсът Йоан V проявява по-голяма загриженост и сантимент към деспот Михаил, отколкото към младия василевс Андроник IV (обр. 34). Друг съществен извод е тясното обвързване на Добротица с Венеция, което е напълно в тон с острата му конфронтация с Генуа. Действително впечатляващо е противопоставянето на един регионален деспот срещу неограничените ресурси на водеща средиземноморска и европейска сила (на практика морска империя) като Генуа. По-горе се спомена, че то навярно е провокирано от спор за владичество над градовете в Дунавската делта, но ще да е изострено не без намесата на главния конкурент на Генуа по море – Венецианската република. Забележително е, че задълбочаването на конфликта (с начало около 1370 г.) и прерастването му в открита морска война през 1373 г. съвпада с опита на деспот Михаил Палеолог, активно подкрепян от Добротица и Венеция, да превземе Трапезунд. Серия генуезки нотариални актове и документи от септември 1373 г. до 1382 г. илюстрират продължителни и ожесточени морски битки на Добротица с Генуа, свързани с големи разходи от двете страни. Това е свидетелство за нарастналия икономически потенциал на Добруджанския деспот. Присъеденяването на Дръстър, Варна и Овеч със съседните територии и крепости (на практика увеличава територията на деспотата около 4 пъти) действително е сериозна потенция за водене на продължителна война. Фактът, че според нотариален акт от 18 септември 1373 г. Добротица (*заклет враг на Генуезката репблика*) застрашава самата крепост Ликостомо – главна цитадела на Републиката

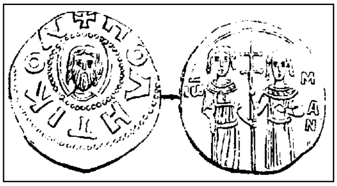

Обр. 34. Монета на Йоан V Палеолог със сина си Андроник IV, брат на деспота на Месемврия Михаил Палеолог

по Западното Черноморие, и че е създадено специално сдружение (маона) за защита на града, е показателен[94]. За водене на тази война срещу знакова европейска морска сила като Генуа на Добротица му е необходим достатъчно голям и добре екипиран флот и той очевидно го притежава. Прочее, от формирането на българската държава през VII в., до средата на XIV в. Добротица се явява първият документиран български владетел, оценил ролята на морето и морския флот като условие за военно-политически и търговско-икономически просперитет. Фактът, че негови кораби успяват многократно да пленяват и сериозно да повреждат генуезки галери в широкия периметър от устието на Дунав до р. Резовска, е красноречив[95]. Дори има случаи, когато флотът на Добротица успява в едно морско сражение да плени две генуезки галери, което свидетелства за сериозни възможности[96]. Впечатляващо, защото България няма исторически опит в строителството и експлоатацията на големи морски съдове, още повече военни галери. Предвид демонстрираната близост между Добротица и Венеция най-вероятно изграждането на такава боеспособна флотилия, в състояние да атакува генуезки кораби, става с помощта на републиката на Сан Марко. Явно Добротица следва политиката на цар Иван Александър на широко сътрудничество с венецианците, продължавайки договорените им привилегии с мирните споразумения от 1346 г. и 1352 г.[97]. Предвид сериозните парични потоци от сребро и разгърнатата търговия през Варна, тези кораби може и да са закупени, а други построени на място. За продължителността и ожесточеността на конфликта може да се съди и от значителните разходи на Генуа (поети основно от главната фактория Кафа), отразени в десетки документи за подържане поправки и строителство на нови кораби (веднъж три едновременно), както за наемане и обслужване на екипажите им[98] (обр. 35). Забележително е, че военно, икономически и психологически Добротица издържа на конфронтацията с мощния морски съперник повече от 10 години.

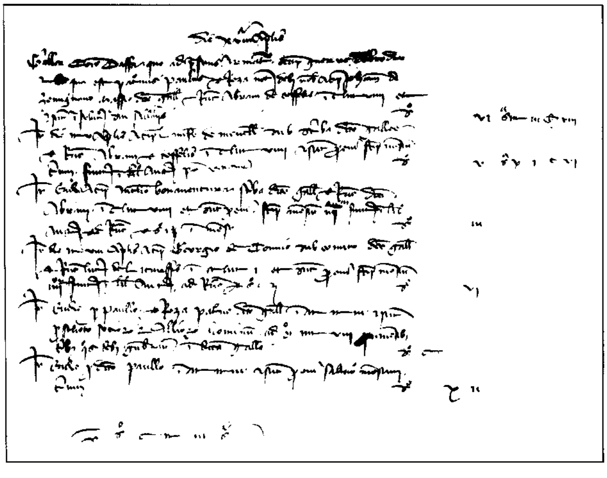

Обр. 35. Документ в счетоводната книга на генуезката колония в Кафа от 1374-1375 г. за съоръжаване на галери за водене на война с Добротица

Има предположения, че около 1376 г. в резултат на изострената морска война между Генуа и Венеция за о. Тенедос откритото противостоене между Добротица и Генуа секва[99], докато други предполагат един непрекъснат конфликт[100]. Конфликтът може и да тлее без прекъсване, но действително липсват източници за явна конфронтация и сражения в Черно море между 1376 и 1382 г. Това обаче може да е резултат и на вътрешнополитическите проблеми в деспотата. Убийството на Михаил Палеолог от Тертер и процесите на отцепването на Дръстър с региона в отделно от Калиакра феодолно княжество през 1376-1377 г. удивително съвпадат по време с прекъсване на морските сражения. Очевидно става така, че Генуа е плътно ангажирана във войната с Венеция, а Добротица – с проблеми във фамилията и сепаратизма на сина си. След края на войната за о.Тенедос, регламентиран с Торинския договор от 23 август 1381 г., и de facto конструирането на Дръстърското княжество, противопоставянето между Генуа и Добротица се реактивира. Ако съдим от две решения на генуезкия съвет от март 1382 г. се остава с впечатление, че Генуа инициира de jure прекратяване на войната с Добротица и подписване на мир. Изпратени са дипломати в Калиакра и Константинопол да сондират урегулирането на отношенията[101]. Явно идеята е Йоан V Палеолог, който отдавна е близък с Добротица и дори сроден с фамилията му – т.е. подходящ да бъде използван като посредник. По всичко личи, че опитът се проваля и конфликтът продължава, защото Генуа се опитва да блокира по море Добруджанското деспотство и достъпа на чужди кораби до пристанищата му[102]. Отрицателната реакция на Венеция, изразена в специално решение на Сената от 8 юни 1383 г. е понятна и показателна[103]. Тя е косвено свидетелство за оживени търговско-икономически контакти (не е изключено и доставки на военно оборудване) между републиката на Сан Марко и Добротица, които са от жизнено значение за последния и са във взаимна изгода. Венеция е особено настоятелна, защото повторно на 14 февруари Сенатът изпраща нота до дожа на Генуа с искане за свободен достъп на корабите до пристанищата на Добротица[104]. Генуа отказва, но Венеция упорито продължава да настоява[105]. Тази кореспонденция на най-високо ниво между водещите европейски морски сили е достатъчно указание за ново затягане на войната през 1382-1383 г. и нейното интернационализиране. Очевидно замислената морска блокада не дава очакваните резултати, защото Добротица продължава да воюва упорито. Дори прилага нови прийоми, като привлича и наемници, и то не случайни, което свидетелства за големи икономически възможности. За това съдим от съдебен процес във Венеция на 14 юли 1384 г. срещу самия управител на о. Тенедос Дзанаки Мудацо, който приема предложението на Добротица да му се притече на помощ лично с един военен кораб – галеота[106]. Според договора от Торино от 29 август 1381 г. въпросният Дзанаки Мудацо трябва да срине венецианските фортификационни съоръжения и предаде острова на Генуа. Той обаче отказва и две години успешно, без помощ от Венеция, удържа генуезките морски атаки. Едва през пролетта на 1383 г. прекратява съпротивата, предава Тенедос на генуезците, но вместо да се завърне във Венеция той съоръжава с всичко необходимо една галера и акустира при Добротица[107]. Тук се радва на добър прием и в продължение на две години без съмнение съдейства в голяма степен за подсилване на фортификациите и флота на Добруджанското деспотство[108]. Няма преки източници за военни действия между Добротица и Генуа след 1382 г. и това се приема за доказателство за водене на мирни преговори или най-малкото премирие[109]. Това обаче не е много сигурно, защото според документи от 8 юни 1383 г. до 14 април 1384 г. Сенатът на Венеция изпраща постоянни искания и забележки до Генуа, относно опитите ѝ да блокира пристанищата на Добротица[110]. Това са косвени указания за продължаване на конфликта, а и мирния договор на Иванко, сина на Добротица, от 1387 г. свидетелства, че именно с него е сложен края на една война, изпълнена *с всички беззакония, оскърбления, насилия, грабежи, убийства…*[111]. Впечатляващо е, че тези източници за ново напрежение между Калиакра и Генуа удивително съвпадат с престоя на Дзанаки Мудацо в Калиакра. През лятото на 1384 г., навярно под натиска на дожа и сената Добротица е принуден да го изпрати като пленник във Венеция, където е осъден за неспазване на заповед. Явно в името на стратегическата цел, приятелство и подкрепа от Венецианската република, Добротица е принуден да снеме протекциите си от иначе така необходимия му Дзанаки Мудацо.

И след отпътуването на Дзанаки Мудацо конфликтът не заглъхва, за което се съди от две заседания на Венецианския сенат от 15 и 17 февруари 1385 г. От тях се вижда, че Генуа продължава да блокира пристанищата на Добротица (косвено указание за продължаване на морската война)[112]. Въпреки всичко липсват познатите от 1373-1376 г. свидетелства за поражения на генуезката флота в Черно море от корабите на Добротица. Може би благодарение на успехите си във войната срещу Венеция и най вече след сключване на Торинския мирен договор от 23 август 1381 г., освободена от други военни ангажименти, Генуа може да мобилизира повече сили в Черно море и да притисне Добротица. С това действията му стават дефанзивни, защото наистина възможностите на неговите галери не могат да се сравняват с флота на такава световна морска сила като Генуа. Въпреки това капитулация и премирие няма, за което свидетелства мирният договор на Иванко с Генуа, както споменатите по-горе заседания на Сената на Венеция от 15 и 17 февруари 1385 г. Това впрочем са последните от серията документи, илюстриращи 10-годишният конфликт с Генуа, и ролята на Добротица като жив участник в тях (*Генуезците от областите на Леванта пречели на венецианските кораби, граждани и поданици да отиват в областите на Загора,* ***подчинени на Добротица (ad partes de Zagor, subditas Dobrotice)***[113].

Името му, но вече като покойник, е засвидетелствано в Наръчника за писане на писма на Константинополската патриаршия: *Ако* (деспотът – бел. Г.А.) *е варварин, какъвто беше Добротица* (ὁ Τομπροτίτζα – бел. Г. А.) *и са деспотите на Влахия и тези на Аблания, тогава се упоменава името му*[114]. За съжаление този документ е датиран в широките граници между 1385-1388 г. и в случая не съдейства за презициране датата на кончината на Добротица. По-сигурен репер са започналите през 1386 г. преговори на Генуа с Добруджанското деспотство, но очевидно водени вече с Иванко, финализирани и подписани от негови представители на 27 май 1387 г.[115]. Може би датата на смъртта на Добротица трябва да се прецизира към края на 1385 г., защото след това няма нито преки, нито косвени сведения за активно противостоене между Генуа и Калиакра. Така в разгара на Османската инвазия на Балканите и в навечерието на кончината на Средновековната българска държавност завършва земния си път една забележителна фигура в политическата система на Югоизточна Европа през XIV в. От едно периферно полуавтономно феодално княжество, включващо няколко крайморски крепости, той превръща Карвунския архонтат в значителен деспотат, с ресурси да провежда напълно самостойна политика, която редом с останалото, гарантира вътрешен мир, икономически просперитет и международен авторитет. Такива постижения с основание провокират интерес и към личността, името и потеклото на Добротица. В тази насока е писано много, но и с много хипотетика въз основа на твърде малко извори[116]. Единственото, което със сигурност може да се каже, че е брат на Балик, но не се знае точно кой е баща им. Най-вероятно е с българо-кумански произход и е свързан с бившия български царски род на Тертеровци. Последните наистина имат българо-куманско потекло и са пряка издънка на аристократичния кумански клан Тертероба[117]. Дори в тази насока аргументите са косвени, но приемливи, защото Балик е куманско име, както и Тертер, синът на Добротица, което действително насочва към фамилията на Тертеровци[118]. След като синът на Добротица се казва Тертер, то има вероятност и бащата на Добротица (респективно на Балик и Тодор) да се казва Тертер. Докато големият брат и синът носят кумански имена, то без съмнение собственото име на Добротица е славяно-българско – факт, доказан толкова отдавна и с такава категоричност, че прави излишни нови коментари[119]. Този случай е напълно в духа на времето и атмосферата на Второто българско царство. Вече съм имал възможността да коментирам този своеобразен феномен – българо-куманското потекло на почти всички български аристократични родове през XIII-XIV в., като се започне от царските фамилии на Асеневци, Тертеровци, Шишмановци и пр. В края на XII в. и особено около средата на XIII в. на юг от Дунав в границите на Българското царство се вливат и инфилтрират големи маси кумани, даващи началото на ферментационен процес, който може да се нарече ***Третичен етногенезис на българската народност***[120]**.** На този фон всякакви опити за противопоставяне куманското потекло на Добротица и фамилията му на българския им етнически произход изглеждат неуместни. Да не говорим за твърде разпространените през първата половина на XX в. идеи за влашко потекло[121]. Прочее, не един са източниците, в които Добротица е наречен ***мизиец,*** а деспотата ***земята на мизиеца Добротица***[122], но никога ***влах*** или ***скит*** (куманин), народности наименования добре, познати и масово използвани от средновековните хронисти през XIII-XIV в. А вече многократно и въз основа на достатъчно извори е обърнато внимание, че през XIII-XV в. ***Мизия и мизийци*** масово се използват като равнозначни единствено за ***България и българите***[123]**.** Друг един термин, ползван едновременно за обозначаване на Българското царство и Добруджанското деспотство е ***Загора***, което е достатъчно укзание, че княжеството на Балик и Добротица се възприема като дъщерно образование, еманципирано от Търновското царство[124]. Ако тръгнем по логиката, че след като следва самостойна от Търново политика княжеството на Балик и Добротица е някаква друга, но не и българска държавна формация, то би трябвало да откажем българска народностна принадлежност на Видинския деспотат (по-късно дори царство), на Крънския деспотат, на Кюстендилския деспотат, Момчиловия деспотат, деспотатите на Стрез и Алексий Слав и пр. – една абсурдна логика.

Бележки

[1] **Ioannes Cantacuzenus.** Historiarum libri IV. Bonnae, 1828-1832, II, p. 584-585 (=ГИБИ, X, София, 1980, с. 347).

[2] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на България. Том 1. История на средновековна България VII-XIV век. София, 1999, с. 595-599.

[3] Пак там, с. 596-598.

[4] **Ioannes Cantacuzenus.** Historiarum, II, p. 406-407, 584-585585 (=ГИБИ, X, София, 1980, с. 361-363).

[5] Ibidem, II, 584-585 (=ГИБИ, X, София, 1980, с. 347); **P. Mutafciev.** Dobrotic, Dobritica et la Dobrudza. – Revue des études slaves, 7, 1927, p. 27-35; **П. Мутафчиев.** Добруджа в Миналото. В: Съчинения на проф. П. Мутафчиев, т. IV. Добруджа. София, 1947, с. 13-91; **П. Мутафчиев.** Добротич-Добротица и Добруджа. – В: Избрани произведения, Т. II. София, 1973, с. 104-119; **Р. Радић.** Време Јована V Палеолога (1332-1391). Београд, 1993, с. 176.

[6] **Ioannes Cantacuzenus.** Historiarum, II, p. 584-585 (=ГИБИ, X, София, 1980, с. 347).

[7] Те са отнети от България и предадени на Византия при похода на Амедей Савойски срещу българското Черноморие през 1366 г. **Л. Горина.** Походът на Амедей VI Савойски против България през 1366-1367 г. – ИПр, 6, 1970, с. 71-78.

[8] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа, 2. Средновековие, Велико Търново, 2004, с.225; **Ал. Кузев.** Сръбски грошове в Добруджа през XIV в. – ИНМВ, 24, 1984, с. 110.

[9] **Ioannes Cantacuzenus.** Historiarum, II, p. 584.

[10] **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Din istoria Dobrodgei. 3. Bucureşti, 1971, p. 346-347; **M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru.** La seigneurie de Dobrotići, fief de Byzance. – ACIEB, XIV, 1975, p. 17.

[11] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История та България., с. 599.

[12] **Ф. И. Успенский**. История византийской империи. Том III. Москва, 1948, с. 730-734; **Г. Острогорски**. История на византийската държава. София, 1998, с. 651-661; **Р. Радић.** Цит. съч., с. 135 сл. .

[13] **П. Ангелов.** Българо-сръбските политически отношения при царуването на Иван Александър (1331-1371) и Стефан Душан (1331-1355). – ГСУ, ИФ, 72, 1978. София, 1982, с. 107-117; **Ив. Божилов**. Фамилията на Асеновци (1186-1640). Генеалогия и просопография. София, 1985, с. 159-160.

[14] **Ф. И. Успенский**. Цит. съч, с. 730-731 ; **Г. Острогорски**. Цит. съч., с. 652; **Д. Ангелов.** Българо-византийските отношения при царуването на Иван Александър. Втори период (1341-1347). – ВИС, 1, 1974, с. 28-41; **Р. Радић.** Цит. съч., с. 134-146.

[15] За това свидетелстват и малкият процент грошове на Стефан Душан като цар (император), сечени след царската му интронизация през 1346 г. .

[16] След средата на XIV в. Вичина западa (в резултат на пряка татарски инвазия през 1338-1341 г. и промени в нивото на Дунав в Делтата, съпътствани със затлачвания) и Генуа превръща Килия-Ликостомо в своя основна търговска и военна база. Според археологическите проучвания приблизително тогава е възхода на Енисала. **Ş. Papacostea.** La Mer Noire carrefoir des grandes routes intercontinentales 1204-1453. Bucureşti, 2006, p. 162-168; **G. Atanasov**. La Vicina medievale et la forteresse de Nufaru. – Etudes balkaniques, 1, 1994, p. 233-243.

[17] **Ioannes Cantacuzenus.** Historiarum, II, p. 584-585.

[18] **Ioannes Cantacuzenus.** Historiarum, II, p. 585.

[19] **Ф. И. Успенский**. Цит. съч, с.718-719; **Г. Острогорски**. Цит. съч., с.657; **Р. Радић.** Цит. съч., с. 164-169.

[20] **M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru.** Op. cit., p. 15.

[21] **Ioannes Cantacuzenus.** Historiarum, III, 62-63 (=ГИБИ, X, София, 1980, с. 377-378).

[22] **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Op. cit., p. 348-349; **M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru.** Op. cit., p. 15.

[23] **P. Diaconu.** Kili et l'expédition d'Umur-beg. – RESEE, 1, 1983, p. 23-29; **Й. Андреев.** България през втората четвърт на XIV в. Велико Търново, 1993, с. 183; **П. Павлов.** България и походите на Златната орда срещу Византия. – В: Българите в Северното Причерноморие, VI. В. Търново, 1997, с. 148.

[24] **Ioannes Cantacuzenus.** Historiarum, II, p. 529-534 (=ГИБИ, X, с. 370-373).

[25] **Ioannes Cantacuzenus.** Historiarum, III, p. 116 (=ГИБИ, X, с. 379).

[26] **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Op. cit., p. 349-350 ; **M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru.** Op, cit., p. 13-20; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Quelques remarques sur les emissions monétaires médiévales de la Dobroudja méridionale aux XIV-e – XV-e siècles. – Revue Roumaine d'Histoire, 27, 1988, p. 108-109; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Un trésor de Monnaies Serbes et Bosniques trouvé au Bouches de Danube (note préluminaire). – Нумизматничар, 15, 1992, p. 80.

[27] **F. Mikloschich, J. Müler.** Actaet diplomata graeca medii aevi, I. Vindobonnae, 1860, p. 367-368, n. CLXVI.

[28] **П. Мутафчиев.** Към историята на месемврийските манастири. – В: Сборник в чест на В. Н. Златарски. София, 1925, с. 178-179. Действително тази грамота не може да се отнесе към 1357 г., защото по това време Месемврия, Емона, Козяк, Варна и изобщо Черноморието на север от Ахтопол е в границите на цар Иван Александър и това продължава до 1366 – 1369 г. Тази предатировка на П. Мутафчиев бе приета и още веднъж доказана от В. Гюзелев. **В. Гюзелев.** Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австрийските сбирки и архиви. София, 1994, № 52, с. 197.

[29] **В. Гюзелев.** България и Венеция през първата половина на XIV в. – В: Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината ня проф. Иван Дуйчев. София, 1980, с. 89.

[30] **А. Кузев.** Един средновековен гръцки надпис от Аксаково, Варненско. – ИВАД, XII, 1961, с. 77-79.

[31] **M. Balard.** Gênes et l'Outre mer II. Actes de Kilia nu notare Antonio di Ponzo. Paris, 1980, p. 163-164; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа**,** Приложение II, № 6.

[32] **E. Oberländer-Târnoveanu**. Quelques remarques sur…p. 116-117.

[33] **M. Balard.** Notes sur les Ports du Bas-Danube au XIV-e siècle. – SOF, I, 1979, p. 8; **M. Balard.** Les Génoise et le region bulgares au XIV-e siècle.- Byzantinobulgarica, VII, 1981; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа**,** с. 228.

[34] **Е. Тодорова.** Отношенията на Добротица с генуезците. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 113.

[35] Между 1351-1359 Килия се утвърждава като главно пристанище на Генуа в Дунавската делта, при това укрепено. **Ş. Papacostea.** Op. cit., p. 167, 173, 177-178.

[36] **M. Balard.** Notes sur …, p. 8; **M. Balard.** Les Génoise et le region….

[37] **M. Balard.** La Romanie génoise (VII-e – début de XV-e siècle). Genova, 1978, p. 450; **M. Balard.** Les Génoise et le region…**Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа…, с. 297**,** Приложение II, № 13.

[38] **Н. Руссев.** Българите и татарите от „Златната орда" на Долния Дунав (втората половина на XIV – първата половина на XV в.). – Българите в Северното Причерноморие, 6, 1997 с. 157; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа., с. 229.

[39] **Е. Тодорова.** Цит. съч., с. 114.

[40] **P. Diaconu**. "Kilia et Licostomo". Un faux problème de géographie historique. – In: Il Mar Negro, II. 1995-1996, p. 235-263. Действително няма нито един източник (това добре се вижда от многобройните документи, съставени от генуезкия нотариус на Килия Антонио ди Понцо, морските карти и портуланите), в които едновременно да са отбелязани Килия и Ликостомо. Вероятно Килия е гръцкото, а Ликостомо латинското наименование на един и същ град. Най-после, в многократно разисквания документ на Константинополската патриаршия за предадените крепости под юрисдикцията на Варненския митрополит името на града е записано много ясно с двете форми – ***Килия или Ликостомо.*** Вж: **В. Гюзелев.** Извори за средновековната …., № 52, с. 195-196. Има и още един вариант, познат от изписването по различен начин на големия търговски, административен и военен център Белгород до устието на Днестър – *Биелгород, Albicactrum, Asprocastro, Cetatea Albă, Monocastro, Maurocastrum,*. Донякъде отговор на това двойно изписване Белград- Бяла крепост и съответно Черна крепост ни дава историята на похода на Валери дьо Ваврен по Черноморието през 1445 г. По повод устието на Днестър е записано: *„едно пристанище, наречено Монокастро, където има един град и една крепост, принадлежаща на генуезците"***(N. Jorga.** Cronica lui Wavrin şi Românii. – Buletinul Comisiei istorice a României, 6, 1927, p. 104**)** В този смисъл старият град навярно продължава да носи старото си име *Биелгород, Albicactrum, Asprocastro, Cetatea Albă,* а генуезката крепост да се нарича *Monocastro* (самостоятелно крепост) или*, Maurocastrum* (черна крепост) (виж също; **Ş. Papacostea.** Op. cit., p. 208). От друг автентичен източник, какъвтое килийския нотариус Антонио ди Понцо научаваме, че през септември 1360 г. е изповядвал сделки на продажба на роби от Белгород, като в случая са споменати две имена на града – *Asperi castri* и *Maocastro* (**M. Balard.** Gênes et…, p. 85, 98. Внимание на това двойно изписване обърна: **Н. Д. Руссев.** На грани миров и эпох,. Кишинев, 1999, с. 65). На този фон не изключвам по същия начин да стоят нещата и с Килия-Ликостомо, срещани в многобройни документи и карти от XIV-XV в.(**O. Iliescu.** Localizarea vechiului Licostomo. – Studii, 25, 1972, p. 435-462; **O. Iliescu.** Nouvelle édition d'actesnotariés instruments au XIV siècle dans les coloniés génoises des bouches de Danube. Actes de Cilia et Licostomo. – RESEE, XV, 1, 1977, p. 113-129; **M. Balard.** Notes sur les Ports ..., p. 8; **Е. Тодорова.** Ликостомо. В: Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981, с. 238; **Е. Тодорова.** Килия. В: Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981, с. 232). Допускам, че старият град, известен от XIII в. продължава да се нарича Килия, докато новопостроената от генуезците крепост, подобно на кастела им в съседство на Белгород, е получила друго име, в случая Ликостомо. Впрочем, вече е обърнато специално внимание на факта, че в наративните

източници за разлика от Килия Ликостомо е отбелязан единствено и само като замък (*castrum* – вж: **И. Г. Коновалова, В. Б. Перхавко.** Древняя Русь и Нижнее Подунавье. Москва, 2000, с. 114). В този смисъл П. Дякону е прав, че става въпрос за един и същ град, но може да се прецезира, че включва две структури – града Килия и укрепеното пристанище Ликостомо, разделяни малко изкуствено от Октавиан Илиеску. **O. Iliescu.** Nouvelles contributions à la géographie historoque de la mer Noire. – In: Il Mar Negro, I, Bucarest, 1994, p. 229-260. .

[41] **N. Jorga.** Comunicări mărunte. – Convorbire literari, 35, 1901, p. 576; **N. Jorga.** Veneţia in Marea Neagră. I. Dobrotici. – Analele Academiei române, II, t. XXXVI, 1913-1914. Bucurşti, 1914, p. 1947, not. 2.

[42] **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Op. cit., p. 351-352; **Е. Тодорова.** Килия. В: Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа, с. 228; **A. Popescu.** Vestigii ale organizării Dobrogei preotomane într-un *Defter* din anul 1530. – In: Vocaţia istoriei. Prinos profesorului Şerban Papacostea. Brăila, 2008, p. 516.

[43] **F. Bollati.** Illustrazioni della Spedizione in Oriente di Amedeo VI. Torino, 1900, p. 119, § 444.

[44] **O. Iliescu.** A stăpànit Dobrotici la Gurile Dunării? – Pontica, 4, 1971, p. 373-375.

[45] **F. Bollati.** Op. cit., p. 7, 95, 99, 104-105, 129.

[46] **F. Bollati.** Op. cit., p. 7, not. 1. Ф. Боллати съвсем определено идентифицира Lassilo с Anchialus.

[47] **F. Bollati.** Op. cit., p. 99, not. 1. Към това мнение се присъединява и В. Гюзелев. **В. Гюзелев.** 3 етюда върху Българския XIV век. София, 2009, с. 151, 178, бел. 73.

[48] **Жофруа дьо Виладруен.** Завладяването на Константинопол. Превод от старофренски Иван Божилов. София, 1984, § 451, с. 124.

[49] **В. Златарски.** История на българската държава през средните векове, 3, София, 1974, с. 243-249; **П. Коледаров.** Политическа география на средновековната българска държава, 2, София, 1989, с. 47, бел. 65; **Жофруа дьо Виладруен.** Завладяването на Константинопол, с. 155, бел. 199.

[50] Ив. Божилов превежда логични доводи срещу отъждествяването на *Aquilo* с Анхиало (**Жофруа дьо Виладруен.** Завладяването на Константинопол, с. 155, бел. 199). Действително когато коментира действията на кръстоносците в този регион Вилардуен акцентува изрично когато достигат до морския бряг. Ето защо може да се предполага, че под Терме трябва да разбираме самите минерални бани, докато *Aquilo – Aquile* изглежда ще да е наблизо разположената крепост. Действително Акуило-Акуиле логично може да е транскрипция на Айтос (Αετοζ), докато Терме да е транскрипция на Термополис.

[51] През 2008 г. крепостта до Айтоските минерални бани (последните години са преименувани в Бургаски) започна да се проучва от Ц. Дражева, при което бе открит богат материал от XIII-XIV в. Според самата Ц. Дражева е напълно възможно рицарите на Амадей Савойски да атакуват тази крепост, защото по права линия тя е само на 8 км от морския бряг и по-специално от Анхиало.

[52] **В. Гюзелев.** 3 етюда ..., с. 178, бел. 73.

[53] **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. В: Изследвания в чест на чл. кор. проф. Страшимир Димитров (=Studia balcanica, 23). София., 2001, с. 187-190, обр. 5. За това косвено свидетелства Ал Идриси. В съставената от него около средата на XII в. „География” между Вичина и Дръстър и Дунав и между Армукастру (Енисала ?) и Варна не са по-

сочени значителни стационарни поселения. **Б. Недков.** България и съседните и земи през XII в. Според "Географията" на Идриси. София, 1960, с. 134; **И. Г. Коновалова.** Ал. Идриси. О странах и народах Восточной Европы. Москва, 2006, с. 213.

[54] **Б. Димитров.** България в средновековната морска картография (XIV-XVII в.). София, 1984, карти № 1, 3-7, 9-14.

[55] **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските ..., с. 187-190, обр. 5.

[56] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа ..., Приложение II, № 7.

[57] **Ioannes Cantacuzenus.** Historiarum, III, p. 362-363 (=ГИБИ, X, София, 1980, с. 396) ; **В. Гюзелев.** Очерци върху историята на град Несебър в периода 1352-1453 г. – ГСУ ФИФ, LXIV, 3, 64, 1970, с. 58-59; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на България ..., с. 604.

[58] За тези събития по-подробно с обширна литература и коментар на изворите В: **Хр. Димитров.** Българо-унгарски отношения през Средновековието. София, 1998, с. 235-236.

[59] **Св. Георгиев.** Амедей VI Савойски – Зеленият граф, и походите му срещу Черноморското ни крайбрежие. – БИБ, 4, 1929, с. 81-85; **Л. Горина.** Цит. съч., с. 71-78; **Р. Радић.** Цит. съч., с. 316-320; **Хр. Матанов.** Кръстоносната идея в първия етап на османското нашествие (1332-1402). – Балканистика, 3, 1989, с. 22-23; .

[60] В **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Op. cit., p. 349-351. Тук фактите и хронологията са сериозно объркани. Не е вярно че около 1357 г. Иван Александър е нападнат от Добротица, който му отнел Анхиало и Месемврия. Не е вярно, че между Добротица и Йоан V Палеолог има сериозни разногласия. Не е вярно, че Добротица задържа галерата на Йоан V Палеолог на връщане от Унгария във Варна през 1366 г. Не е вярно, че Амедей Савойски атакува няколкократно замъка на Добротица през 1366 г. Не е вярно че Амедей Савойски води мирни преговори с Добротица. Няма сведения Добротица да е овладял земите на татарския принепс Димитър след 1368 в Северна Добруджа. Неточно е твърдението, че след 1368 г. Добротица владее Добруджа, но без Дръстър, който остава в границите на България. Няма сведение, че точно в 1375 г. генуезците завземат Килия, защото очевидно я притежават и преди това.

[61] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа..., с. 230-231**,** Приложение II, № 7.

[62] Пак там, с. 230, 393, Приложение II, № 7.

[63] Пак там, с. 230, 393, Приложение II, № 7.

[64] Пак там, с. 230.

[65] Пак там, с. 231, Приложение II, № 7.

[66] **Св. Георгиев.** Цит. съч, с. 81-85; **Л. Горина.** Цит. съч., с. 76.

[67] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа..., с. 231**,** Приложение II, № 8; **Хр. Димитров.** Цит. съч., с. 236-237.

[68] **Л. Горина.** Цит. съч., с. 78.

[69] **В. Гюзелев.** Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII-началото на XV век.). София, 1995, с. 57.

[70] **В. Гюзелев.** Chronicon Mesembriae. Бележки върху историята на българското Черноморие в периода 1366-1348 г. – ГСУ-ИФр LXVI, 3, 1975, с. 154-156; **Р. Радић.** Цит. съч., с. 320-324, 377-378.

[71] **В. Гюзелев.** Очерци върху..., с. 58; **Хр. Димитров.** Цит. съч., с. 238-239.

[72] **Хр. Димитров.** Цит. съч., с. 238-239; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа..., с. 231.

[73] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes du Patriarchat de Constantinople. I. Les actes des patriarches, fac. 5. Les Régestes de 1310 à 1376. Paris, 1974, Nr 2547, p. 461-462; **В. Гюзелев.** Извори за…, № 50, с. 192.

[74] **Г. Атанасов.** Християнският Дуросторум – Дръстър. Доростолската епархия през късната Античност и Средновековието (IV-XIV в.). История, археология, култура, изкуство. Варна – Велико Търново, 2007, с. 332-334; **Г. Атанасов**. Доростолската епархия през епохата на Второто българско царство. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006, с. 659-684.

[75] **F. Mikloschich, J. Müler.** Op. cit., p. 95. Миклошич и Мюлер, както и техните последователи датираха този документ между 1320-1325 г. А. Кузев забелязва, че не е възможно по това време Дръстър да е в диоцеза на Константинополския патриарх, защото има сигурни документи, че до 1360 г. митрополията е в границите на Търновската патриаршия. По тази причина той датира документа след падането на Дръстър под османска власт през 1388 г. (**A. Kuzev.** Zwei Notizen zur historischen Geographie der Dobrudža. – Studia balkanica, 10, 1975, S. 135-136). Тези автори обаче не отчитат факта, че цар Иван Александър отстъпва Дръстър на Добротица, както и документираното присъствие на добротичиевия син Тертер в Дръстър по това време. За прецизиране на датата на този документ вж: **П. Мутафчиев.** Към историята на месемврийските манастири. – В: Сборник в чест на В. Н. Златарски. София, 1925, с. 178-179; **В. Гюзелев.** Извори за…, № 52, с. 195-196.

[76] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes …, Nr 2586, p. 496; **В. Гюзелев.** Извори за средновековната…, № 53, p. 196, 277-279.

[77] **J. Darrouzès**. Op. cit., Nr 2652, p. 545; **В. Гюзелев.** Извори за средновековната…, № 54, p. 196-197.

[78] Пак там.

[79] **P. Năsturel.** Ls fastes épiscopaux de la métropole de Vicina. – Byzantinisch-Nrugriechische Jahrbűcher, 21, 1971, Athen, 1972, p. 33-42.

[80] **O. Iliescu.** Nouvelle édition …, p. 127; **M. Balard.** Notes sur …, p. 8; **Е. Тодорова.** Ликостомо…, с. 238.

[81] **Iv. Dujčev.** Medioevo bizantino-slavo. I. Roma, 1965, p. 415-420; **Хр. Димитров.** Цит. съч., с. 238.

[82] **Iv. Dujčev.** Medioevo …, p. 405-406; **В. Гюзелев.** Очерци върху…, с. 26.

[83] **Е. Тодорова.** Килия. В: Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981, с. 232.

[84] **G. Atanasov**. Op. cit. p. 122-128. Последното сведение за генуезки консул във Вичина е от 1361 г. **O. Iliescu.** Nouvelle édition …, p. 123, 129.

[85] Има безспорни документи от средата на XIV до средата на XV в. за присъствието на генуезка кантора, администрация, граждански и военен флот (през 1372-1373 г.!), и търговци в Килия-Ликостомо. **M. Balard.** Notes sur les…, p. 7-10; **M. Balard.** La Romanie génoise …, p. 88; **M. Balard.** Les Génoise et le region bulgares au XIV-e siècle.-Byzantinobulgarica, VII, 1981; **O. Iliescu.** Nouvelle édition …, p. 123, 129; **Е. Тодорова.** Килия, с. 233-234; **Е. Тодорова.** Ликостомо, с. 236-238. Идеята на Е. Тодорова, че Добротица завладява Килия около 1362-1366 г. не почиват на нито един сигурен източник. Може би е подведена от идеята, че Килия и Ликостомо са два различни града.

[86] **В. Гюзелев.** Chronicon Mesembriae…, с. 154-156.

[87] **А. Карпов** Венецианско-Трапезунский конфликт 1374-1376 г. и неизвестний мирний договор 1376 г. – ВВр, 39, 1978, с. 102-110; **А. Карпов** История Трапезундской империи. Санкт Петербург, 2007, с. 203, 417-418.

[88] **P. Schreiner.** Die byzantinischen Kleinchroniken, I. Wien, 1975, S. 182-183; **В. Гюзелев.** Chronicon…, с. 155; **В. Гюзелев.** Очерци върху…, с. 62.

[89] **А. Карпов** Венецианско-Трапезунский …, с.102-109; **А. Карпов.** История Трапезундской…, с. 203, 418.

[90] **N. Jorga.** Veneţia in Marea …, II, t. XXXVI, 1913-1914. Bucurşti, 1914, p. 1058-1062 **В. Гюзелев.** Chronicon…, с. 156; **В. Гюзелев.** Очерци върху…, с. 63.

[91] **Г. Острогорски.** Цит. съч., с. 681**; Р. Радић.** Цит. съч., с. 379.

[92] **P. Schreiner.** Op. cit., S. 214; **В. Гюзелев.** Chronicon…, с. 157; **В. Гюзелев.** Очерци върху…, с. 63; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа…, с. 234.

[93] **J. Darrouzès**. Op. cit., Nr 2652, p. 545; **В. Гюзелев.** Извори за средновековната…, № 54, р. 196-197.

[94] **M. Balard.** La Romanie génoise …, p. 86-89; **Е. Тодорова.** Отношенията на Добротица…, р. 113-115; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа…, с. 237, Приложение II, № 13, с. 397-398.

[95] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа…, с. 237, Приложение II, № 14, 15, 16, 22, с. 398-341, 403.

[96] Пак там, с. 238.

[97] **Е. Тодорова.** Отношенията на Добротица…, р. 115.

[98] **M. Balard.** La Romanie génoise …, p. 450; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа…, Приложение II, № 19-29, с. 402-408.

[99] **Е. Тодорова.** Отношенията на Добротица…, р. 116.

[100] **В. Гюзелев.** Очерци върху…, с. 68; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа…, с. 237.

[101] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа…, Приложение II, № 31-32, с. 412-414.

[102] Пак там, Приложение II, № 33, с. 414-415.

[103] Пак там.

[104] Пак там, Приложение II, № 34, 35, с. 415-416.

[105] Пак там, Приложение II, № 36, с. 416-417.

[106] Пак там, Приложение II, № 37, с. 418.

[107] **P. Charanis.** The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Tyrks. – Byzanion, 16, 1942-1943, p. 196-300; **D. Nicol.** Byzantium and Venice. Cambridge, 1988, p. 310-315; **F. Thiritet.** Vénise et l’occupation de Ténédos au XIV siècle. – Mélanges d’archéologie et d’historie, LXV, 1953, p. 228-234; **В. Гюзелев.** Очерци върху…, с. 70.

[108] **П. Мутафчиев.** Добруджа…, с. 46.

[109] **V. Eskenasy.** Notes consernant l’histoire du litoral oust de la Mer Noire: Dobrotich et ses relations avec Génes. – RRH, 2, 1982, p. 251-256; **Е. Тодорова.** Отношенията на Добротица…, р. 117; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа…, с. 242; К. Иречек предполага примирие между Добротица и Генуа 1385 г. (**К. Иречек.** История на българите. София, 1978, с. 386-387) но не посочва преки аргументи.

[110] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа…, с. 242-245 Приложение II, № 32-36.

[111] **В. Гюзелев.** Очерци върху…, Приложение № 5, с. 133.

[112] **В. Гюзелев.** Очерци върху…, с. 70-71; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа…, с. 243. Тук в Приложение II, № 34 и 35, с. 415 и 416 изглежда е допусната техническа грешка, защото двата документа са отнесени към 1384 г., докато в текста на с. 243 и 244 са датирани в 1385 г.

[113] **В. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 243.

[114] **J. Darrouzès**. Op. cit., Nr 2652, p. 545; **В. Гюзелев.** Извори за средновековната…, № 65 с. 214-215; **В. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 245, Приложение II, № 40.

[115] **В. Н. Златарски, Г. И. Кацаров.** Договорът на княза Иванко, син Добротичев, с генуезците от 1387 г. – ИИД, III, 1911, с. 26-31; **М. Андреев, Вл. Кутиков.** Договорът на добруджанския владетел Иванко с генуезците от 1387 г. (принос към изучаване на международните договори на средновековна България). – ГСУ, ЮФ, LI, 1960, с. 98-103; **В. Гюзелев.** Очерци върху историята…, с. 127-132; **В. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 246.

[116] **N. Jorga.** Veneţia in …, II, t. XXXVI, 1913-1914. Bucurşti, 1914, p. 1043-1070; **N. Jorga.** Dobrotitsch (Dobrotica, Dobrotici) quelques observation. – Revue historique de Sud-Est Europeen, V, 4-6, 1928, p. 113-136; **C. Moisil.** Dobrotici şi Mircea cel Batrin. In: Dobrugea – cinzeci ani de viațd românească. Bucurşti, 1928; **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Op. cit., p. 343-361; **M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru.** Op. cit., p. 13-20; **S. Iosipescu.** Balica, Dobrotiă, Ioancu. Bucurşti, 1985; **В. Игнатов.** Към историята на Карвунската средновековна област (XIII-XIV в.). – Добруджа, 4, 1987, с. 19-28; **В. Игнатов.** Още веднъж за деспот Йоан Тертер. – ИПр, 3, 1993, сл 138-142;.

[117] **Пл. Павлов.** По въпроса за заселването на кумани в България през XIII в. – В: Втори международен конгрес по българистика, т. 6. София, 1987, с. 629 – 637.

[118] **P. Diaconu.** Cumani şi familiei lui Dobrotița. – Revista istorică, 3-4, 1994, p. 228**;** **Ив. Билярски.** Йоан Тертер (40-те – 90-те години на XIV столетие). – Исторически преглед, 10, 1992, с. 3-23; **Ив. Билярски.** Пак за добруджанските тертеровци. – ИПр, 3, 1993, с. 143-147;.

[119] **P. Mutafciev.** Op. cit., p. 27-35; **П. Мутафчиев.** Добруджа …, с. 13-91; **П. Мутафчиев.** Добротич-Добротица …, с. 104-119; **V. Gjuzelev.** Naturräumliche Bedingungen, Grenzen und Namen von Dobrudza im Mittelalter (4.–17. Jh.) – In: Bulgaria Pontica medii aevi, III, ed. Prof. V. Gjuzelev. Sophia, 1992, 165–184; **В. Гюзелев.** Граници и наименования на Добруджа през Средните векове.- Родина, I, 1996, 87-108. Пълен коментар на различните мнения с аргументи от историческо и езиково естество за славяно-българския произход на името Добротица от В. Гюзелев В: **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа…, Приложение I, № 4, с. 387-390. Наскоро обаче П. Георгиев предложи интересна хипотеза, според която не Добруджа, а Добротица приема името на тази област. **П. Георгиев.** За късноантичния произход на името Добруджа. – Добруджа, 22, 2004. Ако се окаже, че портолана, в който между имената на пристанищата по българското черноморско крайбрежие се споменават и тези от **Bulgaria o Dubruscia** (**V. Gjuzelev.** Médieval Bulgaria, Byzantine Empire, Black Sea – Venice – Genoa. Villah, 1988, p. 330, n.13) е от началото на XIV в., то хипотезата на П. Георгиев има право на живоот. Проблемът, обаче тепърва трябва да се изследва задълбочено. Както и да е било, то името Добротица си остава славявобългарско. .

[120] **Г. Атанасов.** Нов поглед към …, с. 187-190.

[121] **N. Jorga.** Veneţia in …, p. 1043-1070; **N. Jorga.** Dobrotitsch…, p. 113-136; **C. Moisil.** Op. cit; **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Op. cit., p. 343-361; **M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru.** Op. cit., p. 13-20; **S. Iosipescu.** Op. Cit.,.

[122] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа…, с. 245. .

[123] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа…, с. 245. За идентифицирането на мизи и Мизия с българи и България във византийските източници от XI до

XIV в. виж: ГИБИ, Х, с. 95, 107, 117, 136, 137, 164, 172, 203, 221-233, 259, 262- 267, 277, 285-289, 292-295, 298, 308, 344-349, 360-363, 370-391.

[124] За идентифицирането на Загора с България от византийските автори Мануил Фил, Никита Хониат и Никифор Григора Вж: ГИБИ, Х, с. 142 и ГИБИ, XI, с. 29, 35, 41, 63, 136; **V. Gjuzelev.** Les appellations de la Bulgarie médièvale dans les sorces hisoriques (VII-e-XV-e s.). – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, р. 46-50.

Chapter 4.

Balick and Dobrotitsa – the Dobroudja despotic domain (despotate) in the middle and second half of the 14th century

ABSTRACT

According to Joan Kanthakusinos in the heat and climax of the civil war in Byzantium Anna of Savoy used intermediaries to connect to the archon Balick presiding as a ruler in his capital of Karvouna. (Μπαλίκαν τινά τοϋ Καρβωνά άρχονννταa). The delegated emissaries succeeded in their assignment since in the summer of 1346 Balick sent in aid of the regency his brothers Todor and Dobrotitsa with selected troops of 1000 soldiers. The actions undertaken by the lord-archon of Karvuna appear a testimony for a certain independent or at least semi-dependent both from Constantinople and Tsarevgrad-Tarnov policy. Quite possible is the assistant intervention of the Serbian Czar Stephen Dushan (1331–1355), who was a son-in-law of the Bulgaian czar and had already gained great international legitimacy and acclaim. A mediate evidence for this are the 1000silver Serbian grosha (stivers) ascertained as part of the Dobroudja monetary circulation of the period.

Dobrotitsa and Todor were accepted with special honor and benevolence by Anna of Savoy – the mother-empress herself. She showed great preference and affiliation for Dobrotitsa and appointed him a strategist – virtually a commander-in-chief of the army. Meanwhile for the purpose of consolidating the bonds she married him to the daughter of the mega-duke Alexius Apokaukus, on her mother's side a granddaughter of the old emperor Andronicus. This marriage tuned to be the key to Dobrotitsa's despotic title ensuing from the never violated rule that only a member of the emperor's family was able to receive the title of a despot in Byzantium, though this is a topic of special discussion in one of the following chapters.

In the summer of 1346 Dobrotita and the Karvounian army suffered a major defeat by the troops of Joan Kanthakusinos at Selimvria, after which he was appointed an archon of Midiya. On February 2nd 1347 Anna of Savoy was dethroned and deposed of power by the conqueror of the Constantinople capital Joan Kanthakusionos and after a briefly lasted resistance Dobrotitsa was compelled to acknowledge the new basileus. As an outcome the Emperor (Joan Kanthakusinos – note of the author) conferred him with the respective care and attention and ranked him among the noble Byzantine dignitaries. Des it not mean a recognition of his despotic title as well?

Overthrown was the contention that after Dobrotitsa surrendered Midiya to Joan Kanthakusinos he ordered his allies Ummur khan and shah Suleiman – a brother of sultan Osman, to lunch an assault on Kavarna. After this operation Balick and Todor vanished from the political scene, a disappearance obliquely suggesting that Joan Kanthakusinos cleared Dobrotitsa's way to the Karvounian Horra and in 1348

made a grant to him to govern it as a pronnia. Another legend tells that before 1357 and most conceivably around 1352 Dobrotitsa conquered and took possession of Varna, Kozijak and Emonna. This impression arises from a previous dating wrongly assigned to June 1357 of a synodical decree issued by the Constantinople Patriarchate. According to it Dobrotitsa seized the strongholds of Emonna and Kozijak and rendered them to the authority of the Varna metropolitan bishop. On these grounds some researchers assume the waging of wars between the Karvounian despot and the Bulgarian Czar in the middle of the 14th c. kindled by their aspirations for domination over Varna and the adjacent strongholds. On the other hand, these scholars do not state a denial that the concerned document was re-dated from June 1357 to June 1372, i. e. 3 years after Ivan Alexander presented Varna, Kozijak and Emonna as a gift to Dobrotitsa.

A sequence of documents from 1360 and 1366 leave no doubt that Dobrotitsa was a lord sovereign of the region and that his residence was not in Karvouna but in Kalliakra (Calliatra). These sources raise a number of least three or four controversial question marks: 1. When did Dobrtitsa arrive in the region and what were his relations with his brother Balick? 2. When did he succeed Balick to the despotic throne of Karvouna? 3. When was the capital moved from Karvouna to Kalliakra? The data base of the presently available sources does not allow an unambiguous and adequately accurate answer to these three principal questions. As we already saw, Balick definitely committed himself to the government of Karvouna, diversely to Dobrotitsa, who has always been identified as a master of Kalliakra. On the background of these facts the only thing we can resort to is the formulation of certain hypotheses. As for instance, Dobrotitsa comes back to his motherland before his brothers' demise, and that of Balick in particular. The context of the sources brings us under the impression that in 1346 he was a relatively young man suggesting that in his quality of an archon Balick was not of an advanced age. With regard to this, it is quite possible that after 1347/8 Balick kept on residing in Karvouna, while his arriving unknown precisely when (but certainly after this date) brother Dobrotitsa and his patrician wife settled to rule and live in Kalliakra. In this line of reasoning it seems perfectly appropriate to reject the assumption about a war between Dobrotitsa and Genoa in 1360. This inference is corroborated by a notarial act regarding the fictitious sale of a ship between private parties accomplished for fear of the intimidating piratical actions of a certain gentleman (dominus). This, however, would rather lead us to think about the regulation of trade rules in the West Black Seacoast concerning people in their private capacity, in reference to which Dobrotitsa used his authority to intervene.

Still the war between Dobrotitsa and Genoa became a fact in 1373, an event explicitly testified by another notary act again issued in the town of Killija. We can point neither the exact date of the conflict's outbreak nor the immediate reason for its outburst. It is possible that it was a severe clash in the Delta – a long cherished landmark of the Genoese expansionist aspirations. Undoubtedly this was also one of the target zones of Dobtrotitsa's territorial conquests as evidenced by the ascertained monetary circulation of the region. It is remarkable that similarly to the despotic domain centers around Kalliakra-Kavarna, in those on territory of the Delta – Isakcha, Nufurru-Vichinna?, Nickulitsel, Ennisalla, Tultcha are also being uncovered the countermarked by Dobrotitsa Serbian stivers (grosha) representing the principal means of payment in the 50-ies–70-ies of the 14th c. It is quite possible that the despot took advantage of the Tartars' weakened positions after the battle at Sinijuha in 1362 and gained temporary hold of the towns in the Delta (without Killija-Likostomo). It is also the most likely period for the establishment of stationary settlements in the unpopulated for the period from the end of 11th to the beginning of 14th century Black Sea coastline between Kalliakra and Ennisalla (Pl. 1). This was an approximately 150-kilmetre-long "demilitarized zone" between the Karvounian Horra (later a Karvunian despotic domain – despotate) dominated both by the Tartars and the Genoese between the middle of the 13th and the last third of the 14th c. inhabited territory of the Danube Delta. Indeed in portulans and maps from 13th to 14th c. between Kalliakra and Ennissalla are designated the harbours of Lessaluticko-Shabla, Pangallia-Mangallia, Constantsa, Zanavarda-Karaharmanluck, Grosseja-Istrija and Portitsa (Pl. 18, 23) and yet the years-long archaeological digs in these parts did not lead to the uncovering of coins, ceramic objects and other finds from the middle of 11th–12th c. to the last decades of the 14th c. Apparently in his quite a long period they used to function only as harbour ports servicing the cabotage seafaring and coastal navigation in the far too long and uninhabited coastline between Kalliakra and the Delta. Probably just after Dobrotitsa took possession of Northern Dobroudja and the Delta (to all probability without Lickostomo-Killija) these pier-harbors were gradually converted into stationary settlements. Actually the earliest finds uncovered on location of these inhabitances are attributed to periods after the 11th c., while the first contained mentions of their names in the written sources or records referring to them as towns date back to the end of 14th and 15th century.

We do not have at our disposal some direct data or incontestable evidence that could serve for the identification of the period for which Dobrotitsa retained his dominance of the Delta but we do have some indirect landmarks and oblique reference points. After 1370 and especially after receiving Drustar, Dobrotitsa started the intensified striking of coins bearing his monogram Ιω/αν/ Τ /ομπροτίζα/ that are being uncovered in all strongholds of the despotic domain (despotate) situated in Southern Dobroudja but not in a single one from the towns of the Delta. This could possibly imply that around 1370 he was pushed aside from the Delta by the Genoese and this must have been the reason for his long war with the city-republic of Genoa.

Elaborately is traced the campaign of Amedeus of Savoy along the Black Sea-coast in 1366, Dobrotitsa's display of good politics well balanced between the count of Savoy, the Byzantine Basileus and Czar Ivan Alexander. Further on a detailed study is made of his role in the liberation of Czar Ivan Stratsimir from Hungarian captivity in 1369. A special emphasis is given to his territorial acquisitions from 1370, when the Tarnovo czar presented to him the gift of Drustar with the contiguous strongholds as well as Ovetch with the contiguous strongholds (Pl. 1). It is noteworthy that without a single combat and only via the methods of mature diplomacy and skillful maneuvering between the interests of the Tarnovo Kingdom, Byzantium, Wallachia, Hungary, the County of Savoy and the Vidin Kingdom, Dobrotitsa drew the greatest possible dividends thus achieving the several-time territorial multiplication of his despotic domain and increasing to a few times bigger size the resources of the despotate in 1369–1370. So from an insignificant semi-dependent governor of a few Black Sea strongholds he underwent the transformation to a major factor in Southeast Europe with almost twenty years of staunchly preserved place in the policy and economics of the West Black Seacoast and the Eastern Balkans. His marriage alliance with the imperial family of the Paleologs and the acquirement of a despotic title provided the basis which he overbuilt masterfully with his accomplishments. In this direction he took the insightful step to conclude another dynastic matrimony between his daughter and the emperor's son, the despot of Nessebar – Michail Paleologos. Not without Dobrotitsa's interference, on the eve of his wedding at the head of a small fleet in November 1373, despot Michail attempted at conquering Trapezund and dethroning Emperor Alexius III Comninos. This venture would respectively have meant the liquidation of the Trapezund Empire unless it ended in failure. Another important reference point comes from the beginning of 1377, when according to the Messambrian chronicle despot Mchail Paleologos was murdered in Drustar by his brother-in-law, the son of Dobrotitsa – Terter Joan (Ivanko ?). His actions appear in synchronized unison with those of the contestant for the Byzantine throne Andronikus IV and the Genoese authorities and simultaneously with that in a flagrant contradiction with the policy of his father Dobrotitsa, his brother-in-law despot Michail, as well as that of Venice and Basileus Joan V Paleologos. A series of Genoese notarial acts and documents from September 1373 to 1382 present an adequate illustration of the continuous and furious naval battles between Dobrotitsa and Genoa associated with great expenditure on both sides. In parallel with the rest of his increased capabilities this is a testimony for the grown economical potential of the Dobroudja despot.

Around 1376 as an outcome of the fiercely aggravated collision between Venice and Genoa for dominance over the island of Thenedos the straightforward opposition between Dobrotitsa and his Genoese rivals seemingly subsided or even came to a halt. The conflict could have continued to glow unceasingly but there are no available sources pointing directly to an overt clash and warfare activities in the Black Sea between 1376 and 1382. This, however, could have been the result of the internecine political problems of the despotate related on the one hand to the murder of Michail Paleologos and the separatist policy of Terter Joan in Drustar, and on the other hand to the engagements of Genoa in the war with Venice. After the end of the war and the conclusion of the Turin peace treaty from August 23rd 1381 and the factual constitution of the Drustar principality the opposition between Dobrotitsa was reactivated as seen from two verdicts of the Venetian senate and supported by a number of other decrees. There are references that Genoa made some prospecting and soundings for peace, which ended in failure and the war reached even bigger proportions in 1382–1385, really till Dobrotitsa's demise itself. Contrary to 1373–1375, he displayed much lesser energy and diminished enthusiasm and his actions could rather be defined as defensive and not truly offensive. The most conceivable reason for this is that after 1381 Dobrotitsa had to rely entirely on his own forces to confront and withstand the Genoese naval power and repulse successfully its mighty attacks.

The end of the chapter is devoted to Dobrotitsa's background and the descent of his family as a whole, which definitely has to be regarded as having Bulgarian and Koumanian roots. Dorotitsa himself has a Slavonic-Bulgarian name, while his brother Balick, his son Terter and his associate adherer Cholpan are bearers of Koumanian names. As a matter of fact, Bulgarian-Koumanian is the descent of almost all aristocratic families in Bulgaria including the royal ones. Quite indicative is the fact that in all sources Dobrotitsa is referred to as a Moesian and his despotic domain (despotate) as the land of the Moesian Dobrotitsa but never as a Wallach or a Scythian (Koumanian) – clearly distinguished and denominated nationalities, familiar and used on a large scale by the mediaeval chroniclers of the 13th–14th c. Repeatedly and on the bass of an ample number of sources the attention has been drawn to the fact that in the 13th – 15th c. the names Moesia and Moesians were used én masse as reciprocally equivalent only to the names of Bulgaria and Bulgarians. Another term, which was used simultaneously for the denomination of the Bulgarian Kingdom and the Dobroudja despotate is Zagorra, and it seems revealing enough.

Глава 4.

Балик и Добротица – Добруджанское деспотство в середине и второй половине XIV в.

РЕЗЮМЕ

По словам Йоана Кантакузина, в разгаре гражданской войны в Византии Анна Савойская через посредников устанавла контакт с архонтом Баликом, который в это время правил в своей столице Карвуне (Μπαλίκαν τινά τοΰ Καρβωνά ἀρχονννιτα). Миссия посланцев оказалась успешной, так как летом 1346 г. Балик послал в качестве подкрепления регенству своих братьев Тодора и Добротицы отборное войско численностью в 1000 человек. Действия архонта Карвуны свидетельствуют об его независимой, или по крайней мере, полунезависимой политике как от Константинополя, так и от Тырново. Не исключено и вмешательство сербского царя Стефана Душана (1331-1355), завоевавшего в то время большую лигитимность, который одновременно являлся и зятем болгарского царя. Косвенным свидетельством этого являются, вошедшие в то время в денежное обращение в Добрудже, 1000 сербских грошей.

Добротица и Тодор были приняты с большим благорасположением и почитанием самой императрицей – матерью Анны Савойской. Она проявила особый пиетет и предпочтение к Добротице, назначив его стратегом (практически главнокомандующим) армией. Наряду с этим, в целях закрепления связей, она женила его на дочери мегадука Алексий Апокавк, т.е. на внучке (по линии матери) старого императора Андроника. Этот брак и является ключом к деспотскому титулу Добротицы (в Византии только член императорской фамилии мог получить деспотский титул – правило, которое никогда не нарушалось). Этой проблеме мы уделяем специальное внимание в следующей главе. Летом 1346 г. Добротица и карвунское войско были разбиты войсками Йоана Кантакузина у Селимврии, после чего Добротица был назначен архонтом Мидии. 2 февраля 1347 г. Анна Савойская была свергнута с власти вошедшим в столицу Иоанном Кантакузиным и после некоторого сопротивления Добротица был вынужден признать нового василевса, а в свою очередь, Император (Иоанном Кантакузиным – прим. Г.А) удостоил его подобающим вниманием и заботой и причислил его к знатным ромеям. Не означало ли это также и признание его деспотского титула?.

Нами отвергается утверждение, что после того как Добротица уступил Мидию Йоану Кантакузину, приказал своим союзникам Умуру и шаху Сюлейману (брату султана Османа) напасть на Каварну, а после этой операции Балик и Тодор исчезли с политической сцены. Таким образом создаются искусственные настроения, что якобы Иоанн Кантакузин расчистил дорогу Добротице к карвунской земле, а в 1348 г. отдал ее в его управление в качестве пронии.

Другая легенда повествует, что еще до 1357 г. (вероятнее всего к 1352 г.) Добродица овладел Варной, Козяком и Емоной. Эти предположения опираются на старую ошибочную датировку одного синодального постановления Константинопольской патриархии – июнь 1357г. Согласно этому постановлению Добротица завладел крепости Емона и Козяк в диоцезе митрополита Месемврии и отдал их Варненскому митрополиту. Исходя из этого, некоторые исследователи высказывают предположение, что в середине XIV в. между карвунским деспотом и болгарским царем велась война за власть над Варной и соседними крепостями. Они, однако, не учитывают факт, что упомянутый документ был передатирован с июня 1357 г на июнь 1372 г., т.е. 3 года после того, как Иван Александър подарил Варну, Козяк и Емону Добротице.

Ряд документов 1360 г. и 1366 г. недвусмысленно доказывают, что Добротица являлся сувереном региона и что его резиденция находилась не в Карвуне, а в Калиакре (Calliatra). Эти источники ставят по крайней мере несколько спорных вопросов: 1. Когда Добротица появился в Добрудже и в каких отношениях был он с Баликом? 2. Когда унаследовал Балику? 3. Когда была перемещена столица из Карвуны в Калиакру? Опираясь на существующие источники, нельзя дать однозначный и точный ответ на все эти вопросы. Из всего сказанного видно, что Балик прочно связывается с Карвуной, в отличии от Добротицы, предстающего перед нами в качестве правителя Калиакры. На этом фоне можно только высказывать гипотезы. Например о том, что Добротица возвратился на родину перед кончиной своих братьев и точнее Балика. Опять судя по источникам, складывается впечатление, что в 1346 г. он был относительно молодым человеком, что со своей стороны дает основание полагать, что Балик, будучи архонтом, тоже не был слишком пожилым. А все это наводит на мысль, что после 1347/8 г. Балик продолжал обитать в Карвуне, пока пришедший неизвестно когда после этой даты Добротица вместе со своей знатной супругой поселился в Калиакре. В русле такого понимания нами отвергается даже и предположение о начале войны между Добротицей и Генуей в 1360 г. Речь идет об одном нотариальном акте о фиктивной продаже коробля между частными лицами из-за страха пиратских действий со стороны господина (domini). Он однако, скорее всего наводит на мысль о регламентировании торговли между частными лицами по западному Черноморью, к которой имеет отношение и Добротица. И все же, в 1373 г. велась война между Добротицей и Генуей, о чем свидетельствует другой нотариальный акт, составленный также в Килии. Остается, однако, невыясненным вопрос – когда вспыхнул этот конфликт и кто его спровоцировал? Не исключено, что причиной явилось столкновение в дунайской дельте, где Генуя стремилась расширить свое присутствие. Эта зона несомненно привлекала и Добротицу, о чем свидетельствует монетная циркуляция. Примечателен тот факт, что как в центрах деспота Калиакра-Каварна, так и в Дельте (Исакча, Нуфэру-Вичина?, Никулицел, Енисала, Тулча) обнаружены контрамаркированные Добротицей сербские гроши – основное средство платежа в деспотате в 50-70-ые годы XIV в. Вероятно, деспот воспользовался ослабленными позиции татаров после битвы у реки Синюхи в 1362 г. и временно захватил власть над городами Дельты (за исключением Килии-Ликостомо). Очевидно, тогда и начинается создание оседлых поселений по незаселенному черноморскому побережью между Калиакрой и Енисалой (обр. 1). Это приблизительно 150-километровая „демилитаризованная зона" между Карвунской хорой (позже Добруджанское деспотство) и обитаемой территорией Дельты, где господствовали татары и генуэзцы (между серединой XIII и последней третью XIV вв.) Действительно, в портуланах и картах отмечены порта Лесалутико-Шабла, Пангалия-Мангалия, Констанца, Занаварда-Карахарманлык, Гросея-Истрия и Портица (обр. 18, 23), но в результате многолетних раскопок здесь не были найдены ни монеты, ни керамика, ни какие-либо другие находки периода с середины XI–XII вв. вплоть до последних десятилетий XIV в. Очевидно, на протяжении этого долгого периода времени они служили лишь причалами, обслуживающими каботажное плавание в чересчур длинной необитаемой морской полосе между Калиакрой и Дельтой. И только после того, как Добротица завладел Северной Добруджей и Дельтой (по всей вероятности за исключением Ликостомо-Килия), эти причалы постепенно превратились в оседлые поселения. Действительно, самые ранние находки, обнаруженные на них после XI в., и первые упоминания о них в письменных источниках, датированы концом XIV и XV вв.

Нет непосредственых данных о том, как долго остался Добротица в Дельте, но об этом можно судить по косвенным показателям. В 1370 г. он становится владетелем Дрыстра, и начинает обильную чеканку монет со своей монограмой на них Ιω/αν/ Τ /ομπροτίτζα/ (обр. 37), образцы которых были обнаружены во всех крепостях деспотата в Южной Добруджи и ни в одном из городов в Дельте. Это могло бы означать, что приблизительно к 1370 г. он был вытеснен генуэзцами из Дельты, что и стало причиной продолжительной войны с Генуей.

В этой главе подробно прослеживается поход Амадея Савойского по Черноморью в 1366 г., раскрывается сбалансированная политика Добротицы по отношению к графу, Византии и царю Ивану Александру, а также его роль в освобождении царя Ивана Срацимира из венгерского плена в 1369 г. Специальный акцент ставится на его териториальных приобретених в 1370 г., когда тырновский цар предоставляет ему Дрыстыр и соседние крепости, Варну с находящимися близ нее крепостями, а также Овеч с окрестными крепостями (обр. 1). Причем особенно впечатляет факт, что без единого сражения, только путем зрелой дипломатии и умелого лавирования между интересами Тырновского царства, Византии, Влахии, Венгрии, Савои и Видинского царства в 1369-1370 г. Добротица становится обладателем максимальных девидентов, в несколько раз увеличивает территорию и ресурсы деспотата. Из незначительного полунезависимого управителя нескольких черноморских крепостей он превращается в важный фактор в Юго-Восточной Европе, который около 20 лет прочно присутствует в политике и экономике Западного Черноморья и Восточных Балкан. Вступление в родственные связи с императорской фамилией Палеологов и приобретение деспотского титула являются лишь базисом, который он успешно надстраивает. В связи с этим он делает еще один прозорливый шаг, заключая династический брак между своей дочерью и императорским сыном, деспотом Несебра Михаилом Палеологом. Не без его вмешательства, в ноябре 1373 г., накануне заключения брака, Михаил с помощью небольшой флотилии пытается взять Трапезунд, свергнуть с престола императора Алексия III Комнина и ликвидировать Трапезундскую империю. Другим важным показателем являются события начала 1377 г., когда согласно Месемврийской хронике, деспот Михаил Палеолог был убит в Дрыстре своим шурином и сыном Добротицы – Тертером (Иоанн–Иванко ?). Предпринятые Тертером действия были в полном унисоне с действиями претендента на византийский престол Андроника IV и с Генуей, а в то же время в противоречии с политикой отца – Добротицы и его зятя – деспота Михаила, Венеции и василевса Йоана V Палеолога. Ряд генуэзских нотариальных актов и документов периода с сентября 1373 г. до 1382 г свидетельствуют о продолжительных и ожесточенных морских сражениях между Добротицей и Генуей, связанных с большими затратами с обоих сторон. Кроме всего прочего, это говорит о возросшем экономическом потенциале добруджанского деспота.

К 1376 г. в результате ожесточенной морской войны между Генуей и Венецией за о.Тенедос открытое противоборство между Добротицей и Генуей, вероятно, прекращается. Конфликт может быть и не переставал тлеть, но действительно отсутствуют сведения об открытом противоборстве и о сражениях на Черном море в период между 1376 г. и 1382 г. Временное прекращение конфликта могло бы быть продиктовано внутренними политическими проблемами в деспотате (убийство Михаила Палеолога и сепаратизм Тертера в Дрыстре), а так же тем, что в то время Генуя была в войне с Венецией. Но после конца войны и заключения Туринского договора 23 августа 1381г., и de facto конструирования Дрыстырского княжества, конфликт между Генуей и Добротицей возобновляется, что видно из двух решений венецианского сената. Есть основания полагать, что Генуя делала попытки установить мир, но без успеха и война стала еще более ожесточенной в 1382-1385 гг. – т.е. вплоть до смерти Добротицы. В отличие от действий 1373-1375 гг., в этой войне он участвует не столь активно и по всей вероятности его действия были лишь оборонительными. Видимо причина в том, что после 1381г. он был должен сам противостоять всей морской мощи Генуи. В заключении о происхождении Добротицы и его фамилии, можно точно утверждать, что у них болгарско-куманские корни. Действительно у Добротицы славяно-болгарское имя, но у его брата Балика, у его сына Тертера и у его сподвижника Чолпана – куманские имена. Между прочим, почти все аристократические фамилии в Болгарии, в том числе и царские были болгарско-куманского происхождения. Показателен тот факт, что все источники называют Добротицу мизийцем, а его деспотат – землей мизийца Добротицы, но никогда влахом или скифом (куманом) -этнонимы, знакомые и массово используемые средневековыми хронистами в XIII-XIV вв. Как уже неоднократно, опираясь на множество источников, отмечалось, в XIII-XV вв. названия Мизия и мизийцы массово употреблялись применительно только к Болгарию и болгарам. Болгарское царство, а равно и Добруджанское деспотство называли еще Загора, что тоже достаточно показательно.

Глава 5.

ГОСПОДИН ТЕРТЕР (ЙОАН?) И ДРЪСТЪРСКОТО ФЕОДАЛНО КНЯЖЕСТВО

Нямаме основание да смятаме, че непосредствено след като е настанен в Дръстър през 1370 г. Тертер (Йоан – Иванко ?) започва да се държи независимо спрямо баща си Добротица, който сам го определя да управлява този забележителен град (обр. 36). След промените през 1369-1370 г. Дръстър е най-значителният във военно-стратегическо, църковно и културно-историческо отношение център в границите на деспотата на Добротица. Последният явно знае, че Дръстър и по-специално дръстърската аристокрация и духовенството имат самочувствието и навика при определени обстоятелства да еманципират местни лидери, които да провеждат независима от централната власт политика. Случаите с Нестор и Татуш[1] през втората половина на XI в. и Теодор Светослав в края на XIII в.[2] са показателни. Затова и Добротица поставя за управител на Дръстър не някой друг, а собствения си син Тертер (Йоан – Иванко ?). В първите години Тертер навярно е лоялен към баща си. Фактът, че в дръстърската монетарница се секат монетите на деспотата, включващи изписана титлата **Δ**/εσπότου/ (деспот) и монограма **Iω**/αν/ **T**/ομπροτίτζα/ (Йоан Томпротица=Добротица) е достатъчно показателен (обр. 37). Липсват и преки или косвени податки в писмените извори, които да показват друго поведение на Тертер, камо ли противоречия между баща и син. И все пак до конфликт се стига. Той е безспорен факт в края на 1376 г., когато според Месемврийската хроника и една Кратка византийска хроника (№22) в Дръстър Иванко убива шурея си Михаил Палеолог[3]. В предходната глава се от-

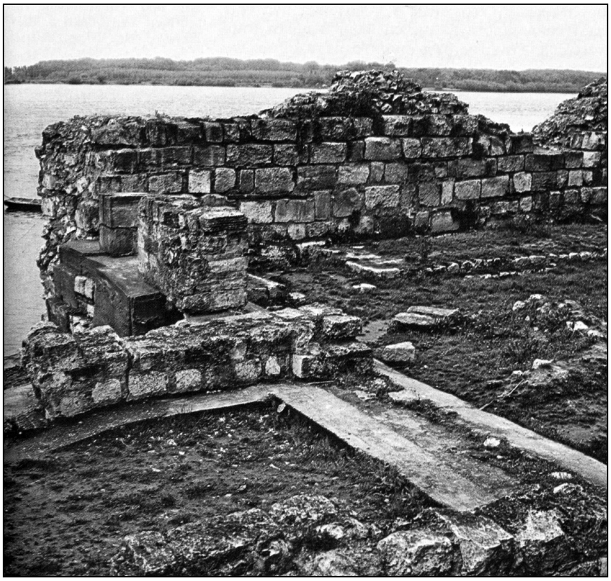

Обр. 36. Северната (дунавската) крепостна стена на Дръстър

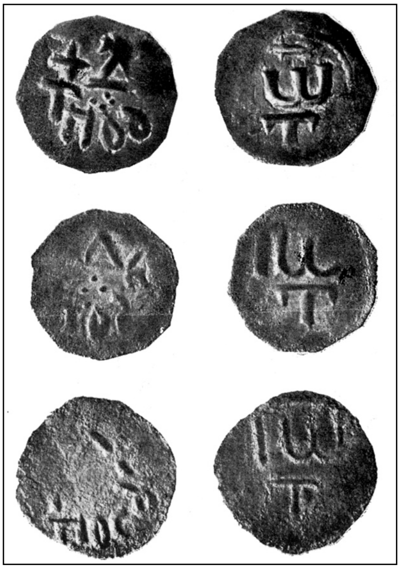

*Обр. 37. Монети на Добротица с титлата **Δ**/εσπότου/ (деспот) и монограма **Ιω**/αν/ **Τ**/ομπροτίτζα/ сечени в Дръстър след 1370*

чете, че последният е син на византийския император Йоан V и деспот на Месемврия, женен за дъщерята на Добротица, респективно сестрата на Тертер (Йоан?)[4]. Вече специално е коментиран фактът, че в навечерието на това събитие през 1376 г. Тертер и баща му Добротица са представители на две противоборстващи регионални коалиции[5]. Първата включва император Йоан V, сина му Михаил Палеолог (деспот на Месемврия и шурей на Тертер), Венеция, Добруджанското деспотство. Втората включва престолонаследника Андроник IV Палеолог (син на Йоан V и брат на деспот Михаил), Генуезката република и Османските турци. Именно към тях започва да гравитира Тертер. Интересна в случая е позицията на цар Иван Шишман, който за разлика от баща си цар Иван Александър действа много напористо в първите години на управлението. Някои го причисляват към съюзниците на Венеция и Йоан V Палеолог, но това е спорно, защото се посочват несигурни косвени аргументи, касаещи битката край Босфора на 29 септември 1379 г.[6]. Там генуезкият адмирал Николо ди Марко удържа победа над обединената флота на венецианци, византийци, турци и българи и други техни православни съюзници (*emulos Venetos, Grecos, Teucrod,* ***Burgaros*** *et alios orientales legii chrisiane contraries*)[7]. Повечето български проучватели под ***Burgaros*** визират участие в коалицията на Иван Шишман[8], но според мен по-основателно е твърдението на Щ. Щефънеску и В. Гюзелев, че в случая под ***Burgaros*** трябва да се има предвид Добротица[9]. Действително, Иван Шишман по никакъв начин не може да участва в морско сражение, защото още няма флот и морско пристанище. За разлика от него Добротица има боеспособни галери, стар приятел е на Венеция и отколешен враг на Генуа. На този фон Иван Шишман не само трабва да се изключи от групата съюзници на Венеция и Йоан V в битката при Босфора и дори по-логично е да подкрепя Генуа и Андроник IV.

Августовския преврат през 1376 г. поставя на престола Андроник IV, а убийството на деспот Михаил от Тертер затвърждава победата на коалицията около младия император, в която активна роля играе Генуа, главен враг на баща му Добротица. При тези събития, с достатъчна международна подкрепа и силни съюзници Тертер вероятно отцепва Дръстър от Добруджанското деспотство и се обява за *господин*. Територията на Дръстърското феодално княжество обхваща крайдунавската територия от Тутракан до Черна вода, като включва още крепостите Ветрен, Пъкуюл луй Соаре, Гарван и околните селища от тип Кокони (обр. 1)[10]. На юг, запад, североизток и югоизток следва една обширна необитаема територия, която отделя и княжеството на Тертер, както от центровете на Търновското царство (Шумен, Червен, Пиргово и др.), така и от Дунавската делта (Вичина, Исакча, Килия-Ликостомо, Енисала, които са под генуезка доминация) и най-сетне, от обитаемата територия на Добруджанското деспотство между Варна, Овеч и Калиакра[11]. Тази относителна изолираност подпомага в голяма степен сепаратизма на Тертер, както спрямо Търновското царство, така и спрямо деспотата на баща му Добротица.

И все пак да удържи независимостта си при ограничените ресурси, с които разполага (по археологически път през втората половина на XIV в. е доказано обитаване в четири крепости и три селища)[12], са му нужни силни покровители. Генуезците, император Андроник IV Палеолог и Османските турци са важни фактори, но твърде далеч от Дръстър, докато цар Иван Шишман, деспотатът Месемврия и деспот Добротица са съвсем наблизо и затварят плътно границите на Дръстърското княжество. На този фон единствен авторитетен съюзник, които може да окаже реална военна и морална подкрепа на Тертер са татарите. Те доминират на север от Делтата на Дунав, т. е. съвсем близо както до Дръстър, така и до столицата на Добротица – Калиакра[13]. Прочее, това може да бъде едно от обясненията на контрамарките върху монетите на Тертер (с двуглав орел и Монограм ТРР – Тертер) под форма на бюст на татарски велможа, с дълга коса, сплетена на плитка от едната страна, и полумесец със звезда от другата страна[14] (обр. 38). Тези контрамаркирани монети, разпространени в целия регион (обр. 134), редом с останалото се явяват и един своеобразен афиш на Тертер, с който напомня на опонентите си (специално на Добруджанското деспотство и Търновското царство), че има могъщ покровител, с който трябва да се съобразяват и зачитат независимостта му. Кой именно е този покровител, този татарски доминант в зоната на Делтата? Писмените източници не са особено словоохотливи по темата, но все пак фиксират присъствието на татарския принц Димитър в тази зона. През 1362 г. предвожданата от него и други двама пълководци (Кутлу-буга и Хаджи-бей) татарска армия е разбита при р. Синюха от великия литовски княз Олгерд (1345-1377 г.)[15]. Предполага се, че след тази битка татарите на Димитър се преселват в

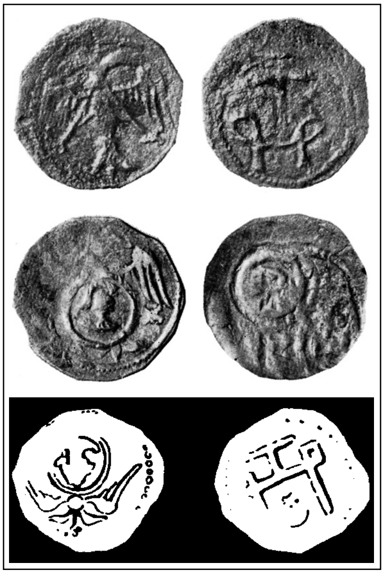

Обр. 38. Монети на Тертер (с двуглав орел и Монограм ТРР – Тертер) сечени в Дръстър след 1376 г.

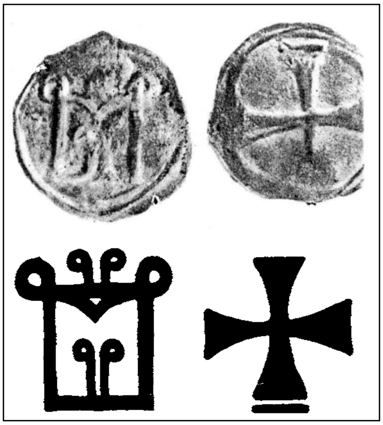

Обр. 39. Хибридни монети откривани в района на Килия (Е. Оберлендер смята се че там са сечени) и Енисала от края на XIV в.

Северна Добруджа, наречени в османски източници от XV-XVI в. „Добруджанската орда”[16]. Тъкмо този татарски принц е споменат в грамота от 1368 г. на унгарския крал Лайош I (1342-1382), дадена на брашовските търговци за безмитна търговия в земите на тарарския владетел (*mercatores domini Demetrii principis tartarorum*)[17]. Спори се точно къде в Добруджа са земите на Димитър през 70-80-те години на XIV в. – Енисала, Браила, Исакча и пр[18]. Приема се, че Североизточна Добруджа е най-вероятното място, където обитава татарският принц и с него се свързват един тип хибридни монети, откривани в района на Килия (твърди се, че там са сечени) и Енисала[19]. Върху едното лице е изобразен непознат тип татарска (?) тамга, а върху другото – равнораменен (генуезки ?) кръст (обр. 39).

На пръв поглед изглежда, че именно *Demetrii principis* е този татарски емир, който покровителства Тертер и в резултат на това символите му (тамгата и образа) са контрамаркирани върху монетите му. От друга страна обаче тамгата върху монетите от Килия (?) не предполага разчитане *Demetri,* а и няма нищо общо с контрамаркираната тамга върху монетите на Тертер. Най-после, има и резерви относно зоната, в която се подвизава въпросният *Demetrii principis.* Някак *a priori* се приема, че след поражението при р. Синюха през 1362 г. татарите са изтласкани на Изток от Днестър и зоната между Дунав и Днестър е напълно овладяна от молдовските господари, съюзници на Литва. Културата в археологически изследваните центрове като Стария Орхей, Белгород Днестровски и Костещи, обаче, продължава да носи източни (татарски) черти и след средата на XIV в. Дори според С. А. Янина Старият Орхей е обявен за столица под името Шехр ал-Джедид или Янги-Шехр – “Новият град”. И това се случва около 1365 г., т.е. три години след битката при р. Синюха [20]. Има и други източници, според които татарското присъствие между Дунав и Днестър, сиреч в непосредствена близост до Добруджанското деспотство и Дръстърското господарство е достатъчно респектиращо и през 70-те години на XIV в., т. е. по времето на Тертер (Йоан-Иванко?) и Добротица. От грамотата на унгарския крал Лайош I от 1368 г. се вижда, че принц Димитър има високо положение в региона, макар че е единият от победените 6 г. по-рано от княз Олгред трима татарски темници. Въпреки че румънската и българската историографии приемат, че след 1362 г. татарите на Димитър се настаняват в Добруджа, въпросът не е окончателно решен[21]. Твърде отдавна И. Г. Коновалова разчете върху монети от типа Шехр ал-Джедид (Стария Орхей) незабелязаната преди нея татарска титла “эмир”. Изучавайки вече детайлно монетите от колекцията на Стария Орхей на среден Днестър, румънският нумизмат Е. Николае регистрира емисии от 769 г. и 770 г. (1367-1369 гг.) с надпис “эмир”[22], които свързва с въпросния татарски принц Димитър[23]. Това предполага, че и след 1362 г. татарите на Димитър номадстват не в Добруджа, а по-скоро на север от Делтата в Пруто-Днестровското междуречие. Впрочем, за такава една локализация има още едно основание. Православният монах Зосима, пътувайки през 1419 г. към Светите места, описва намиращия се по пътя на поклонничеството му брод на литовско-молдовската граница *“Обретохом реку велику под Митиревыми Кишинами, еже зовется Нестр; туто бяше перевоз и порубежье волоское”*[24]. Топонима “*Митиревы*” определено може да се тълкува като „Дмитриеви” и това, редом с останалото, означава, че земите на татарския темник-емир Димитър не са в Добруджа, а на север от Дунав и по-специално около Днестър. Допълнителен аргумент в това отношение е контекстът и на грамотата на унгарския крал Лайош I, дадена на брашовските търговци. Според нея те могат да търгуват безмитно през земите на *domini Demetrii principis tartarorum*. Това е напълно възможно на север от Делтата на Дунав, но едва ли може да се реализира безпроблемно в Добруджа само с евентуалното покровителство на татарите. По това време Добротица е на върха на могъществото си, а в Делтата генуезката флота и гунуезките търговци владеят положението и без тяхна санкция брашовските търговци не могат да оперират. Към това трябва да прибавим и факта, че главните търговски центрове в Добруджа са единствено

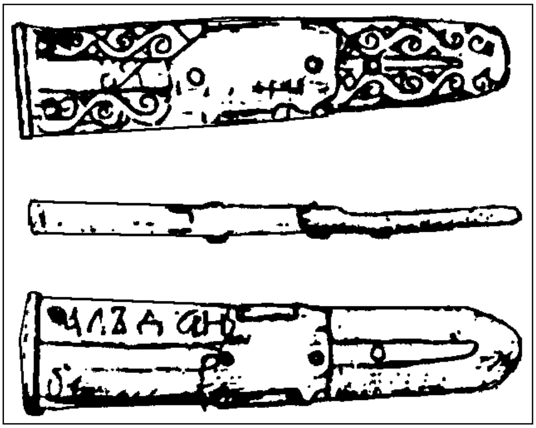

Обр. 40. Накрайник от колан на дрътсърски аристократ от XIV в. със старобългарски надпис. Открит е в гроб в катедралния митрополитски храм

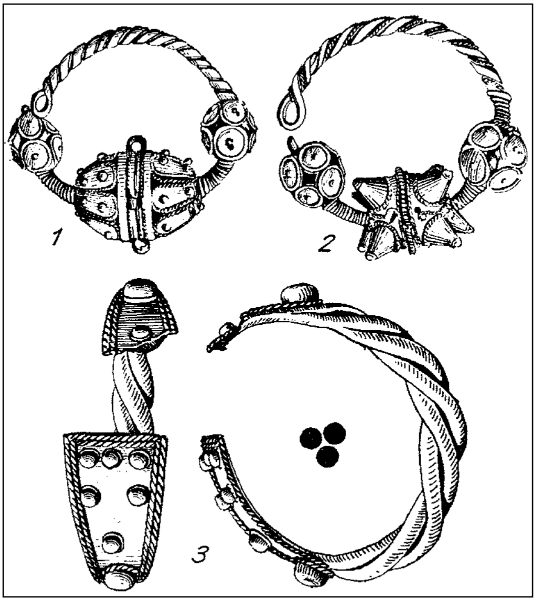

Обр. 41. Накити на знатни дами от XIV в. открити в Пъкуюл луй Соаре

по Черноморието и Дунав, като вътрешността продължава да е ненаселена. Те са под властта на деспот Добротица (на юг от линията Констанца – Мангалия), на цар Иван Александър (Дръстър и околните крепости до 1369 г.) и Генуа (Килия-Ликостомо, Енисала). При това разположение на силите не става ясно как татарският принц Димитър ще гарантира безмитната търговия на брашовските търговци в Добруджа, нещо което е напълно във възможностите му по Пруто-Днестровското междуречие.

Ако земите на *domini Demetrii principis tartarorum* са по на север от Дунавската делта[25], то следва да се запитаме, кой от тримата татарски емири се подвизава в непосредствена близост до Дунав и влияе пряко или косвено върху процесите в Исакча, Килия, Добруджанското деспотство и Дръстърското феодално княжество. Най-вероятно това е Кутлу-буга. Тук трябва да насочим вниманието върху факта, че едно от най-големите езера на север от Дунав, т. е. само на няколко километра от Делтата, носи името Катлабух (обр. 1)! Нещо повече, наскоро Е. Николае публикува 15 медни монети, сечени в Шехр ал-Джедид, на които той разчита и името на Кутлу-буга. От тях десет са намерени в Стари Орхей, а пет – в Костешти на р. Ботна. Румънският нумизмат ги датира в 1365-1367 г. и смята, че Кутлу-буга е главна фигура в целия регион и в това отношение стои по-горе от Димитър[26].

Вероятно Кутлу-буга продължава да обитава в зоната на север от Добруджа и до Черно море по времето на Тертер, защото името му е фиксирано в грамотата на Тохтамъш от 1382 г. Изобщо, Кутлу-буга е влиятелна личност в западната част на Златната Орда цели 50 г. – от времето на хан Джанибек (1342-1357 г.) и много по-късно, вероятно чак до 1393 г.[27]. Той е споменат от М. Нешри, по повод похода на Великия везир Али паша през 1388 г. срещу Добруджанското деспотство и с крайна цел Дръстър-Силистра (по това време в границите на Шишманова България). Тогава турците изпращат посланик на север от Дунав до татарските предводители Янджэ (Хаджи)-бей и Кутлу-буга с предложение да подпомогнат 30 000 турска армия срещу българите[28]. Забележителен е фактът, че двамата татарски емири не се включват в акцията на Али паша, един от адресантите на която се смята, че е Иванко /?/, въпреки че подобно на турците ревностно изповядват исляма, който морално ги задължава да воюват срещу неверниците. Хипотетично може да се приеме, че причината за това да са отколешните добри отношения на Иванко (ако е идентичен с Тертер, господаря на Дръстър ?) с Кутлу-буга. Въпреки различните допускания, определено последният властва северно от Дунав, най-вероятно, имайки стан около ез. Катлабух (обр. 1), носещо собственото му име. Изглежда тъкмо той да държи една стратегически важна точка – дунавския брод срещу Исакча, една традиция, идваща поне от времето на Ногай.

При тези факти може да се предполага, че силният татарски бег на север от Дунав, на чиято подкрепа разчита дръстърският господар Тертер срещу баща си Добротица, Търновска България и Византия е по-скоро Кутлу-буга, отколкото Димитър. Прочее, вече се приведоха косвени факти, които ще бъдат уточнени в приложение II, според които тъкмо татаро-генуезкия алианс изтласква Добротица от Делтата около 1370 г. Симптоматично е също така, че до 60-те години на XIV в. в Калиакра, столицата на Добротица са открити 15 монети на хановете от Златната орда, докато от последните 4 десетилетия от столетието е регистрана само една. Това определено свидетелства за влошаване на взаимоотношенията. При тези факти е логично именно Генуа и татарите, дългогодишни важни фактори на Долния Дунав, да поощряват сепаратизма на Тертер и Дръстърското феодално княжество. От една страна по това време войната на Генуа и Добротица е в апогея си, а от друга страна е многозначително, че след кончината на баща си Иванко веднага е принуден да приключи конфликта на Добруджанското деспотство с Генуа и да подпише относително неизгоден мирен договор! Дали обаче Иванко и Тертер са едно и също лице?

Остава открит и въпросът кога и при какви обстоятелства Тертер (Йоан ?) е принуден да отстъпи Дръстър на Иван Шишман. Отговорът е труден и нееднозначен, защото на първо време са загадка взаимоотношенията между Търново и Дръстър. От една страна, цар Иван Шишман започва активна политика, която включва и претенции към доброволно отстъпените територии от баща му през 1370 г. От друга страна, в Приложение II установяваме, че монетите на Иван Шишман отсъстват напълно в монетното обръщение на Каврна и Балчик, и са изключителна рядкост (по един – два екземпляра) в Овеч, Калиакра, Кастрици и Варна (обр. 134). Определено обтегнатите отношения между Добротица и новия търновския цар рефлектират върху икономическите връзки между Калиакра и Търново между 1371-1395 г. Забележително е, че в Шумен (град винаги в границите на Търновска България) са открити около 50 монети на Иван Шишман, а в Овеч (град в Добруджанското деспотство след 1370 г.), разположен само на 40 км в източна посока, само един екземпляр. На този фон многобройните монети на Иван Шишман от Дръстър (над 80 монети), Пъкуюл луй Соаре (над 20 монети), и Ветрен (4 бр.) впечатляват и се нуждаят от обяснение (обр. 42, 134). Само те са достатъчен аргумент за отхвърлянето на идеята, че преди 1388 г. града е под доминацията на влашкия воевода Мирчо I, респективно извън границите на Търновското царство.[29] Впрочем, според М. Нешри в навечерието на падането му под турска власт Дръстър е в границите на Търновското царство, т.е. под скиптъра на цар Иван Шишман[30]. Потвърждава го и Ходжа Садеддин, който пише че *Сасманос (Иван Шишман бел. Г.А.) управлявал земите на Силистре и Никболу (Никопол – бел. Г.А.).*[31] Редом с останалото, многобройните шишманови монети на пръв поглед водят на мисълта, че търновският цар е овладял дунавския град доста преди 1388 г. Същевременно ши-

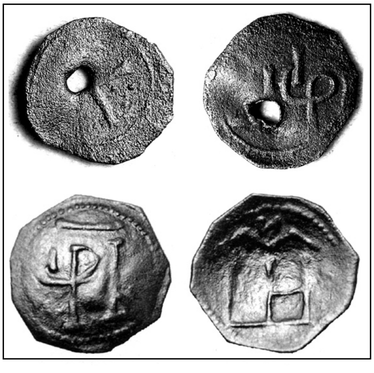

Обр. 42. Монети на цар Иван Шишман (1371-1395) от Дръстър и съседния Ветрен

роко разпространените монети на Тертер в Дръстър и региона предполагат, че управлява достатъчно дълго след 1376 г., когато започва тяхното емитиране. Ако се приеме идеята, че Тертер е идентичен със сина на Добротица, Иванко и като се знае, че последният го наследява в края на 1385-1386 г., то вероятно това е датата, в която Тертер (ако е идентичен с Иванко?!) напуска Дръстър и се установява в Калиакра. Още по-неясно е дали насилствено, по договор или доброволно отстъпва Дръстър на българския цар. Като имаме предвид, че още 1388 г. Дръстър попада под турска власт, а след това е в границите на Влахия, то е малко вероятно само за 2 г. да се получи такъв ръст на монети на Иван Шишман. Между 1386-1388 г. и Овеч влиза в границите на Търновската царство, но там не е регистриран подобен ръст. Затова не е изключено предвид обтегнатите отношения между Добротица и Тертер (Йоан ?) след 1376 г., от една страна, и продължителното напрежение между Добротица и Иван Шишман, от друга, да задействат аксиомата „врагът на моя враг не е мой враг". В този смисъл е логично опонентите на Добротица – Търновския цар и Дръстърския феодал да нормализират контактите си на всякакво ниво.

Конфликтът между Търново и Дръстър вероятно се активизира едва около 1384-1386 г. В следващата глава ще коментираме похода на Иван Шишман към Шумен, съвпадащ с войната му с влашкия воевода Дан I (1385-1386) и завършила с убийството на последния. Навярно тогава търновският цар целенасочено започва да провежда политика за възстановяване на статуквото от преди 1370 г., което включва и възстановяване властта на Търново над Дръстър. Затова е възможно постъпване на монети на Иван Шишман в Дръстър и региона между 1376-1384 г. и особено активно между 1386-1388 г. Иначе няма как да обясним, че в Дръстър са открити 71 монети на Иван Шишман (обр. 134), докато в такъв главен град на Шишманова България като Шумен са 41. И то при положение, че за разлика от Дръстър, Шумен е винаги в границите на Търновското царство. Ето защо всякакви идеи, че Иван Шишман никога не е владял Силистра, понеже сведенията за това дават по-късни хронисти, са очевидно несъстоятелни.

Наскоро бе предложена още една оригинална хипотеза за преминаването на Дръстър от границите на деспотата на Добротица в границите на Шишманова България. Нейният автор е нумизматът И. Лазаренко, който смята, че това става далеч преди 1385-1388 г. и сочи като основен репер 1376 г.[32]. Уповава се основно на твърдението на П. Павлов и Ив. Тютюнджиев, че през 1376 г. Мурад I предприема поход срещу земята на цар Иван Шишман, който освен към Търново е насочен и срещу втората по значение в царството му крепост Силистра[33]. Да проследим основните извори за това твърдение: Идрис Битлиси отбелязва: *През 777 г.*(2 юни 1375 г. – 20 май 1376 г.) *Мурад напуснал своята столица Бурса и се отправил на свещена война срещу страната на Никопол и Силистра, която била владяна от неверника Шишман*[34]. По същия повод Сеадеддин твърди: *Между невернческите владетели тогава най-могъщ бил Шишман, който управлявал Никопол и Силистра. През 778 г.* (21 май 1377 г. – 9 май 1377) *Мурад* *преминал от Бурса в Галиполи да завладее неверническата страна. Шишман като узнал, отишъл в двора на султана и поискал милост*[35]. И най-сетне версията на Хюсеин, който отнася събитието през 779 г. (10 май 1377 г. – 30 април 1378 г.): *Султан Гаази преминал Гелиболския проток с намерението да покори страната на един от неверническите царе, гнусният неверник Сусман, владетеля на Никопол и Силистра. Споменатия Сусман, като чул, че султанът ще дойде срещу него, събрал на едно място неверниците на държавата си и след като се съвещавали всички, се съгласили да дадат джезие, както направил Лазоглу* (сръбския крал Лазар, който преди това се признал за васал)[36].

П. Павлов и Ив. Тютюнджиев не примат твърдението, че тези по-късни хронисти компилират и пренасят събитията от похода на Али паша от 1388 г. към събития от 1376 г. – 1377 г. Донякъде с основание, защото действително през 1376 г. – 1377 г. има реална османска инвазия, която принуждава цар Иван Шишман да стане васал на Мурад I. Остава, обаче, актуален въпросът дали този натиск е съпроводен с военен поход срещу Никопол, Търново и Силистра, в резултат на който българският цар скланя глава пред османския суверен. Едва ли, защото това са твърдения само от сравнително късни хронисти, с пиетет към компилациите. Изобщо, от контекста на източниците се формира впечатлението, че в резултат на реални заплахи след преминаването на османската армия от Мала Азия на Балканите, дори без да наближи територията му цар Шишман доброволно приема васалитета. Иначе защо ще ходи чак в Ямбол?! Остава загадка споменаването на Силистра редом с Никопол, като град в страната на Иван Шишман. Първо, и тримата късноосмански хронисти използват формата Силистра, която се появява в изворите едва след средата на XV в.[37]. От контекса става ясно, че са повлияни от политическите и административните реалности от времето, в което творят, защото се вижда, че под „земята на Шишман” визират Никополския и Силистренския санджак. А те са институционализирани в края на XIV в. или през XV в. (по този въпрос подробно в Заключението), т. е. далеч след 1376 г. Когато Мурад I отправя заплахи и Иван Шишман приема васалитет не само ги няма *страните на Никопол и Силистра* (Никополски и Силистренски санджак), но столица на Шишман е още Търновград, а не Никопол. Очевидно под въздействието на по-ранни източници (Анонимната османска хроника от XV в. и Мехмед Нешри от края на XV в.), където се твърди, че при походите през 1388 г., 1391 г. и 1397 г. турците атакуват Шишмановите центрове Никопол и Силистра, те автоматично пренасят тези топоси за събитията от 1376 г. Но през 1376 г. Шишман управлява от Търново, а не от Никопол и същевременно Силистра все още се казва само Дръстър-Дристра. Нещо повече, със сигурност в края на 1376 г. – началото на 1377 г. Дръстър (Силистра) е извън границите на царството на Иван Шишман. По-горе стана въпрос, че според Месемврийската хроника (изключително надежден източник) точно тогава в Дристра местният автономен феодал Тертер убива шурея си деспот Михаил Палеолог. Има и още един косвен аргумент, който игнорира въможността още през 1376 г. – 1377 г. цар Иван Шишман да е завладял Дръстър-Дристра-Силистра. По-горе се спомена, а в Приложение II ще се коментира специално монетосеченето в Дръстър, където след 1370 г. Тертер емитира монети с титлата и монограма на баща си **Δ**/εσπότου/ (деспот) **Ιω**/αν/ **Τ**/ομπροτίτζα/ (Йоан Томпротица=Добротица). В града е регистрирано и второ монетосечене, свързано със самия Тертер, защото върху новите емисии с двуглав орел виждаме собствения му монограм ТЕ/Р/ТЕ/Р/І или надпис +ΑΦΝΤΟΥ ΤΕΡΤΕΡΙ (*На господин Тертер)*[38]. Без съмнение Тертер може да пусне емисии със собствен монограм и двуглав орел след еманципирането си като самостоятелен владетел, а това определено става след семейния конфликт, при който убива шурея си Михаил Палеолог през 1376 г. – 1377 г. Освен това тертеровите монети са най-често срещани в Дръстър и околните крепости Пъкуюл луй Соаре, Ветрен и Черна вода (по брой те надминавата емисиите на всички останали владетели през втората половина на XIV в.!), което изисква достатъчно време за емитиране и разпространение (обр. 134). Очевидно е невъзможно преди 1376 г. – 1377 г. цар Иван Шишман да завладее Дръстър и едновременно с това местният феодал Тертер да започне собствено монетосечене. Необходимо е и определено време тези монети да достигнат такъв брой и разпространение. Ето защо отхвърлям възможността, подсказана индиректно от късни османски хронисти, Дръстър (Силистра) да е в границите на Шишманова България още през 1376 г. – 1377 г. Засега най-вероятната дата на това събитие е около 1385 г.

В следващата глава подробно се коментира проблемът едно и също лице ли са Тертер (Йоан ?) и Иванко или са двама различни по имена и съдба синове на Добротица. Ако второто е вярно (аргументите като че ли накланят в тази посока), то тогава не може автоматично да свържем поемането на властта в Калиакра от Иванко с отстъпването на Дръстър на цар Иван Шишман. В такъв случай засега се изправяме пред непреодолимо информационно затъмнение относно датата, в която Дръстър влиза отново в границите на Търновското царство и съдбата на дръстърския господар Тертер в навечерието и след това събитие.

Бележки

[1] **Ив. Йорданов.** Ранни форми на монетно производство (XI-XII в.) в българските земи. – Нумизматика, 2, 1980.

[2] **P. Diaconu.** A propos des soi-disant monnaies de Jakov-Sviatoslav. – Dobroudja, 12, 1995, p. 247-252.

[3] **P. Schreiner.** Die byzantinischen Kleinchroniken, I. Wien, 1975, S. 214.

В. Гюзелев. Chronicon Mesembriae. Бележки върху историята на българското Черноморие в периода 1366-1348 г. – ГСУ-ИФ, LXVI, 3, 1975, с. 157; **В. Гюзелев.** Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII-началото на XV век.). София, 1995, с. 63.

[4] **В. Гюзелев.** Chronicon Mesembriae ..., с. 156; **В. Гюзелев.** Очерци върху ... с. 63-64.

[5] Специално по този въпрос подробно и аргументирано в: **Ив. Билярски.** Деспот Йоан Тертер (40-те – 90-те години на XIV столетие). – Исторически преглед, 10, 1992, с. 13-16.

[6] **P. Charanis.** The strife among the Palaeologie and the Ottoman Tyrks. – Byzanion, 16, 1942-1943, p. 196-300; **D. Nicol.** Byzantium and Venice. Cambridge, 1988, p. 310-313; **F. Thiritet.** Vénise et l'occupation de Ténédos au XIV siècle. – Mélanges d'archéologie et d'historie, LXV, 1953, p. 224-228; **Ив. Дуйчев**. От Черномен до Косово поле. Към историята на турското завоевание в Тракия през последните десетилетия на XIV век. – В: Българско средновековие, София, 1972, с. 552 .

[7] **В. Гюзелев.** Очерци върху …с. 67.

[8] **Ив. Дуйчев**. Цит. съч., с. 552; **Хр. Димитров.** Българо-унгарски отношения през Средновековието. София, 1998, с. 243.

[9] **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Din istoria Dobrodgei. 3. Bucureşti, 1971, p. 354; **В. Гюзелев.** Очерци върху …с. 67. Е. Тодорова твърди, че в тази битка българите, т.е. бойци на цар Иван Шишман, били на страната на Генуа, но това явно е недоразумение следствие неправилен прочит на документа. **Е. Тодорова.** Отношенията на Добротица с генуезците. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 116.

[10] **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. В: Изследвания в чест на чл. кор. проф. Страшимир Димитров (=Studia balcanica, 23). София., 2001, с. 193-196.

[11] Пак там.

[12] Ако се опираме на монетната циркулация на монети, сечени в Дръстър през втората половина на XIV в. Дръстърското княжество на Тертер включва дунавските крепости Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Тутракан, Ветрен, а може би и Черна вода (?), както и селищата около Калипетрово и Попина, Силистранско и Кокони, окръг Кълараш. **P. Diaconu.** O formatiune statula la Dunarea de Jos la sfirşitul al XIV-lea neconescuta pina in present. – SCIV, 2, 1978, p. 188-198; **Ив. Йорданов.** Монетосечене на българските владетели в Добруджа. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 120-133; **Й. Юрукова, Вл. Пенчев**. Български средновековни печати и монети. София, 1990, с. 182-184; **Г. Атанасов, Ив. Йорданов**. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994, с. 52,68; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Un tezaur de monede feudale dobrogene din secolul al XIV-leadescoperit la Cernavoda (jud. Constanța). CN,VI, 1990, p. 85-87. .

[13] **Б. Греков, А. Якубовски.** Золотая орда и ее падение. Москва-Ленинград, 1950, с. 280 сл.; **Пл. Павлов, Г. Владимиров.** Златната орда и българите. София, 2009, с. 128-130.

[14] **P. Diaconu.** Contribuție la cunoaşterea monedelor lui Ioan Terter, despotul țării Dristrei. – Cercatari numismatice Muzeul National de Istorie, 3, 1980, p. 73-76; **Ив. Йорданов.** Цит. съч. …, с. 124. Още Т. Герасимов установи, че това са татарски тамги – едно мнение, което досега се приема без резерви. **Т. Герасимов.** Монети на Георги Тертер с полумесец, звезда и бюст на човек. – ИАИ, 28, 1965, с. 25-30; **Ив. Билярски.** Деспот Йоан Тертер …, с. 16-17. Идеята, че тези контрамарки показват сюзеринитет към Влахия и дори, че са дело на Мирчо Стари са неоснователни (**S. Iosipescu.** Balica, Dobrotiă, Ioancu. Bucurşti, 1985, p. 167; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Quelques remarques sur les emissions monétaires médiévales de la Dobroudja méridionale aux XIV-e – XV-e siècles. – Revue Roumaine d'Histoire, 27, 1988, p. 115, not. 29, 31). Заблудата идва от факта, че контрамаркирания образ се разчита като рицар, а той всъщност е мъж с плитка – прическа нехарактерна за влашките воеводи. Полумесецът и звездата са също знаци, характерни по-скоро за ислямския свят, към който принадлежат татарите, отколкото за християнските православни владетели на Влахия. Косвено за взаимоотношенията на

Тертер със Златната орда свидетелства контрамаркирания с монограма му Т сребърен дирхем на хан Абдулах (1363-1368). Вж. **Ст. Авдев.** Българските средновековни монети. София, 2007, с. 236-237, фиг. 259. Забележително е, че изявите на Кутлу-буга след 1362 г. съвпадат с управлението на Абдулах, който de jure му е върховен сюзерен. Очевидно Тертер си е позволил да контрамаркира дирхем на татарския хан след смъртта му – т.е. след 1368 и вероятно след 1377 г.

[15] **Н. Д. Руссев.** Българите и татарите от „Златната орда" на Долния Дунав (втората половина на XIV – първата половина на XV в.). – Българите в Северното Причерноморие, 6, 1997, с. 157; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит., съч., с. 229.

[16] **E. şi I. E. Oberländer-Târnoveanu.** Contribuții la studiul emisiunilor monetare şi al formațiunilor politice din zona Gurilor Dunării în secolele XIII-XIV. – SCIVA, 32, 1, 1981, p. 91-92, 96, 102; **Н. Д. Руссев.** Цит. съч, с. 157.

[17] **G. Bratianu.** Demetrius princes Tartarorum (ca. 1360-1380). – Revue des etudes roumaines, IX-X, 1965, p. 39-46; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит., съч., с. 229, приложение II, № 9, с. 395; **Documenta Romaniae Historica.** Relații între țările române. Vol. I (1222-1456), Bucureşti, 1977, p. 90.

[18] **Б. Греков, А. Якубовски.** Цит. съч., с. 266; **E. şi I. E. Oberländer-Târnoveanu.** Op. cit., p. 96; **Н. Д. Руссев.** Цит. съч, с. 157.

[19] **E. şi I. E. Oberländer-Târnoveanu.** Op. cit., p. 91-92, 96, 102.

[20] **С.А. Янина.** „Новый город" (=Янги-шехр = шехр ал-Джедид) – монетный двор Золотой Орды и его местонахождение. – Труды Государственного исторического музея. Вып. 49. Москва, 1977, с. 193-213.

[21] **Ф.М. Шабульдо.** Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев, 1987, с. 67-73.

[22] За разгадаване ранга на татарските вождове ключов се явява титула на единия от тях – Хачибея, т.е. "Хаджи бей". Титулът *бей* в „Златната Орда"е равнозначен на *емир*, носен от представители на родове, кръвно свързани с Чингис хан. Латинският превод на титлитала *бей-емир* е *baron* или *princeps* (**Г.А. Федоров-Давыдов**. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва, 1966, с. 46). Както се видя, именно princepse е титулован Димитър в унгарската грамота от 1368 г. Това означава, че въпросните трима татарски вождове от битката при „Сините води" *трима* братя са имали една и съща титла *бей-емир- princeps*. По всяка вероятност тези трима самостоятелни управители са водачи на трите гранични "тумени" на „Златната Орда", имащи на подчинение по 10 000 войни. През Средновековието при татарите под термина "братя" се разбира не кръвно родство, а равенство в положението на съседни тумени на една от „страните" на Ордата. Ако действително е така, тези трима емири определят статуса в западните предели на „Златната Орда" до разпадането ѝ. .

[23] **E. Nicolae**. Queiques considerations sur les monnaies tatares de „la Ville Neuve" (Yangi-şehr / Şehr al-cedid). -Studii şi cercetări de numismatică. Vol. XI (1995). Bucureşti, 1997, p. 197-200.

[24] Хожение Зосимы в Царьград, Афон и Палестины. Книга хожений. Записки русских путешественников XI – XV вв. Москва, 1984, с. 121/299.

[25] Действително в тази зона контактите и въздействието на силните на деня християнски фактори (кралете на Полша, Унгария, Литва и техните сюзерени) е много по реално, околкото в Добруджа и зоната около Дунавската делта. За подвизаването на Димитър – Димир-Темир много по на север свидетелства едно летописно сведение от 1374 г., че литовците имали някаква битка с *татарове Темеря*, която се разиграва

накъде около Днестър (**Н.Д. Руссев**. Молдавия в „темные века": материалы к осмыслению культурно-историческоих процессов. – Stratum plus, 5, 1999, с. 389).

[26] **E. Nicolae.** Monedele de cupru bătute în Oraşul Nou (Şehr al-cedid). – Simpozion de numismatică – 2002. Bucureşti, 2003, p. 167-179.

[27] **Г. А. Федоров-Давыдов**. Цит. съч, с. 46; **В. Л. Мыц**. В плену историографических иллюзий. – Stratum plus, 6, 2001-2002, с. 309-314. За последен път името «Котлубуга» се среща в грамотата на Тохтамиш от 20 май 1393 г., където той е посочен като посланник към полския крал Владислав. Обаче тук става дума за времето от преди десетина години, когато ханът току що взел властта (Грамоти XIV ст. Київ, 1974, с. 112-113). Затова съвсем не е ясно, дали през 1393 г. все още Кутлубуга е бил жив или става дума за друг татарски велможа със същото име.

[28] **М. Нешри.** Огледало на света. История на османския двор. София, 1984, с. 93; **В. Гюзелев**. Очерци …, с. 80.

[29] **P. Diaconu.** Contribuţie la cunoaşterea…, p. 73-76; **S. Iosipescu.** Op. cit., p. 167; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Quelques …, p. 115, not. 29, 31.

[30] **М. Нешри.** Цит. съч., с. 96-97; **П. Мутафчиев**. Съдбините на средновековния Дръстър. – В: Избрани произведения, II. София, 1973, с. 95-99; **Ст. Недев.** Османското нахлуване в Североизточна България през 1388 г. – ВИС, 1, 1979, с. 64-71; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит., съч., с. 250-252. .

[31] Корона на историите на Ходжа Садеддин. Превод от османотурски език, студия и коментар М. Калицин. София, 2000, с. 194.

[32] **И. Лазаренко.** Находка от средновековни сребърни монети от Варна. – В: Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев (= Acta musei varnaensis, III – 1), Варна, 2002, с. 225-228, бел. 115.

[33] **П. Павлов, Ив. Тютюнджиев.** Българите и османското завоевание (края на XIII-средата на XIV в.). Велико Търново, 1995, с. 66-68.

[34] **М. Мехмед**. Хроника. Идриса Битлиси в качестве источника по истории покорения Балканского полуострова турками. – RESEE, I, 2, 1965, с. 107; **П. Павлов, Ив. Тютюнджиев.** Цит. съч. с. 67.

[35] Корона на историите на Ходжа Садеддин, с. 216-217.

[36] **А. С. Тревитиной.** Паметники литературы народов Востока. Тексты, т. XIV, 1. Москва 1951, с. 690; **П. Петров**, **В. Гюзелев**. Христоматия по история на България. Т. 2. София, 1978, с.189.

[37] За пръв път в староосманска хроника от втората половина на XV в. .

[38] Монетите с монограм ТЕ/Р/ТЕ/Р/I очевидно са по-късни от тези с монограм **Iω**/αν/ **Τ**/ομπροτίτζα/, защото често се откриват препечатани екземпляри (За това подробно в приложение II).

Chapter 5.
Master/Mr. Terter (Joan?) and the Drustar feudal principality

ABSTRACT

We have no reasons to believe that after he settled in Drustar in 1370, Master/Mr. Terter (Joan – Ivanko ?) started to behave independently from his father Dobrotitsa. The latter was apparently aware of the fact that the Drustar citizens and in particular the Drustar aristocracy and clergy had the self-confidence and esteem which under definite circumstances developed into the habit of emancipating certain local leaders who would be inclined to pursue independent from the central authorities politics. The circumstance that in the Drustar mint house used to be struck coins inscribed with the title Δ/εσπότου and bearing the monogram Ιω/αν/ Τ/ομπροτίτζα (Joan Tomprotitsa = Dobrotitsa) seems adequately indicative (Pl. 37). Still the conflict came to its outbreak at the end of 1376, when according to the Messamrian chronicle and a brief Byzantine chronicle (№ 22) Terter killed his brother-in-law Michail Paleologos in Drustar. On the threshold of this event in 1376 Terter and his father were representatives of two belligerently opposed war-mongering coalitions. The first alliance included Emperor Joan V, his son Michail Paleologos – a despot of Messambria and Joan Terter's brother-in-law, Venice and the Dobroudja despotic domain (despotate). The second coalition was represented by the heir to the imperial throne Andronikus IV – a son of Joan V Paleologos and Michail Paleologos' brother, along with the Genoese republic and the Ottoman Turks. For obvious reasons namely to this second body of allies started to gravitate Terter. The August coup d'etat from 1376, which ensured Andronikus' succession to the throne on the one hand, and the murder of despot Michail by Terter on the other, consolidated round the young emperor the victory of the coalition in which major role was played by Genoa – a prime and confirmed enemy of his father Dobrotitsa. Following these events with adequate international assistance and the support of strong allies Terter (Joan ?) seceded Drustar from the Dobroudja despotic domain and proclaimed himself a master. The territory of the Drustar feudal principality spanned over round-the-Danube areas from Tutrackan to Cherna Voda (Black Water) encompassing into its realms the strongholds of Vetren, Puckujul lui Soire, Garvan and the contiguous settlements of the Kockonni type (Pl. 1). To the south, west, northwest and southwest spread a vast unpopulated territory separating the Terter (Joan's ?) principality not only from the centers of the Tarnovo Kingdom but also from the Danube Delta and the large inhabited territory of the Dobroudja despotate. This relative isolation promoted to a large degree Terter's separatist attitude not only toward the Tarnovo Kingdom but also in relation to the despotic domain – his father Dobrotitsa's despotate. Yet in order to retain his independence with the limited resources he had at his disposal he needed a powerful protector with a tangible and acknowledged presence in the region. Judging by the countermarks on

his own coins, which he struck in Drustar after 1376 and decorated with the image of a two-headed eagle and the monogram T/E/P/TE/P (PL. 38) this must have been the strong Tartar emir Kutlubuga. Personally I reject the advanced till recently assumptions that these could have been either Khan Tot'hamush or the Tartar ponceps Dimitar. Adduced are arguments of numismatic and toponymical essence, speaking in favour of the fact that the lands of Dimitar were situated to the north of the Danube, between the Prunic-Dnestrovian river-valleys, while those of Kutlubuga were round the Delta, in close proximity to the presently existing Kotlobuch lake.

Controversial remains the questions when and under what circumstances Terter (Joan ?) surrendered Drustar to Ivan Shishman. It was established that the coins of Ivan Shishman are totally absent from the monetary circulation of Kalliakra, Kavarna, Balchick, Ovetch and Kastritsi and a real rarity for Varna. The numerous coins from Drustar – more than 70, Pukujl ui Soire – 21, and Vetren – 4 in number, are impressive and demand an explanation (Pl. 42). We know for certain that in 1388 on its eve of falling under the Turkish domination Drustar was within the boundaries of the Tarnovo Kingdom, i. e. under the scepter of Czar Ivan Shishman. At first sight the great number of Shishman's monetary finds suggests that the town had a domineering role in the region and that the czar had ruled there long enough in the period after 1376 when the emission of these coins began. Provided we accept the idea about Terter's (Joan's ?) identification with Dobrotitsa's son Ivanko and having in view that the latter succeeded his father about the end of 1385 – 1386, it seems appropriate to assume this as the date when Terter left Drustar and settled in Kalliakra. Still more unclear remains whether the yielding of Drustar to the Bugarian czar happened forcibly, by virtue of a convention or was just as a voluntary gesture on behalf of the Drustar master. Taking into consideration that still in 1388 Drustar fell under the domination of the Ottoman Turks and was annexed to the bounds of Wallachia, it is not very likely that for the short term of only two years the emission of Shishman's coins reached such a high rate. Between 1386 and 1388 Ovetch was also incorporated into the confines of the Tarnovo Kingdom but there was never registered a similar rate of Shishman's monetary emissions. Thus it is quite possible that the background of negative relations between Dobrotitsa and Terter (Joan ?) after 1376 on the one hand, and the permanently glowing tension between Dobrotitsa and Ivan Shishman on the other, had triggered the axiom "the enemy of my enemy is not my enemy". In this sense it makes a good point to consider that Dobrotitsa's opponents represented by the Tarnovo czar and the Drustar feudal lord had normalized their contacts on all kind of levels.

The conflict between Tarnovo and Drustar seems to have been activated not earlier than 1384. Probably this was the time when the Tarnovo czar began the conduct of an intentional policy for the reinstatement of the status quo from 1370, which included the restoration of the Tarnovo authority over Drustar. One possible result of this is the emergence of Ivan Shishman's coins in Drustar and the region between 1376 and 1384, and in a particularly intensive manner between 1386 and 1388. On this background all assumptions that Ivan Shishman had never reigned over Silistra, based on the consideration that the records about his rule of the town come from later chroniclers, are obviously irrelevant.

Глава 5.

Господин Тертер (Иоанн?) и Дрыстырское феодальное княжество

РЕЗЮМЕ

Нет оснований полагать, что после того, как в 1370 г. Тертер (Иоанн – Иванко?) обосновался в Дрыстре, он начал вести независимую от своего отца Добротицы политику. Он очевидно знал, что Дрыстыр и более конкретно, дрыстырская аристократия и духовенство обладали достаточной уверенностью и имели привычку при определенных обстоятельствах выдвигать определенных лидеров, способных проводить независимую от центральной власти политику. Факт, что дрыстырская мастерская чеканила монеты его отца, на которых присутствует титул Δ/εσπότου/ (деспот) и монограмма Ιω/αν/ Τ/ομπροτίτζα/ (Иоанн Томпротица=Добротица), является достаточно показательным. (обр. 37). Но все-таки, в конце 1376 г. дело доходит до конфликта, когда, согласно Месемврийской хронике и другой небольшой византийской хронике (№22), Тертер убил в Дрыстре своего шурина Михаила Полеолога. Накануне этого события, в 1376 г. Тертер и его отец Добротица являются представителями двух противоборствующих региональных коалиций. В первую составляют император Иоан V, его сын Михаил Палеолог (деспот Месемврии и шурин Ионна Тертера), Венеция, Добруджанското деспотство, а во вторую – престолонаследник Андроник IV Палеолог (сын Иоанна V и брат деспота Михаила), Генуэзская республика и Османские турки. Именно к ним начинает склоняться и Тертер. Августовский переворот 1376 г. возводит на престол Андроника, а убийство деспота Михаила Тертером закрепляет победу коалиции во главе с молодым императором, в которой активную роль играет Генуя – основной враг Добротицы. В результате всех этих событий и благодаря достаточно мощной международной поддержке и сильным союзникам, Тертер (Иоанн ?), вероятно успел отделить Дрыстыр от Добруджанского деспотства и провозгласить себя его господином. В то время в пределы Дрыстырского феодального княжества входили территории от Тутракана до Черна Воды, включая в себя крепости Ветрен, Пэкуюл луй Соаре, Гарван и соседние поселения типа Коконь (обр. 1). К югу, западу северо-востоку и юго-востоку от границ княжества простирались обширные необитаемые территории, которые отделяли княжество Тертера (Иоанна?) как от центров Тырновского царства, так и от дунайской дельты, и не на последнем месте – от обитаемой территории Добруджанского деспотства. Эта относительная изолированность в большой степени способствовала сепаратизму Тертера как от Тырновского царства, так и от деспотата его отца Добротицы. Вопреки всему, чтобы удержать независимость, обладая ограниченными ресурсами, он нуждался в сильном покровителе с реальным присутствием в регионе. Судя по контрамаркам его собственных монет, которые он чеканил после 1376 г. в Дрыстре (на них присутствует двуглавый орел и монограмма Т/Е/Р/ТЕ/Р (обр. 38)), можно полагать, что таким его покровителем являлся татарский эмир Кутлубуга. Нами отвергается бытующее до сих пор предположение, что это могли быть хан Тохтамъш или татарский принцепс Димитр. В качестве доказательства этого предположения выдвигаются аргументы нумизматического и топонимического характера, согласно которым земли Димитра находились к северу от Дуная, в Прутско-Днестровском междуречье, в то время как земли Кутлубуги находились около Дельты, где находился и озеро Катлабух.

Остается нерешенным вопрос, когда и при каких обстоятельствах Тертер (Иоанн ?) вынужден был уступить Дрыстыр Ивану Шишману. Было установлено, что полностью отсутствует циркуляция монет Ивана Шишмана в поселениях Калиакра, Каварна, Балчик, Овеч и Кастрици, а в Варне они являются редкостью. Зато обнаруженные в Дрыстре (свыше 80 монет), в Пэкуюл луй Соаре (21 монета) и в Ветрене (4 монеты) производят сильное впечатление и нуждаются в объяснении (обр. 42). С точностью известно, что в 1388 г. накануне падения под турецкую власть Дрыстыр находится в пределах Тырновского царства – т.е. под скиптером царя Ивана Шишмана. Многочисленные монеты Шишмана, на первый взгляд дают основания полагать, что он правил достаточно долгое время после 1376г. – год, в котором начинается их чеканка. Если согласиться с предположением, что Тертер (Иоанн?) и сын Добротицы Иванко – одно и то же лицо, и зная, что Иванко становится его наследником в конце 1385 г.-1386 г., можно предположить, что это и есть время, когда Тертер покидает Дрыстыр и правит из Калиакры. Еще менее ясным остается вопрос: насильственным путем, по договоренности или добровольно он уступает Дрыстыр болгарскому царю? Принимая во внимание, что еще в 1388 г. Дрыстыр падает под турецкую власть, а потом находится и в пределах Влахии, трудно поверить, что только за два года был достигнуть такой рост циркуляции монет Шишмана. Между 1386-1388 гг. и Овеч входит в границы Тырновского царства, но там не был регистрирован подобный рост. Поэтому нельзя исключать возможности, что в контексте обостренных отношений между Добротицей и Тертером (Иоанном ?) после 1376 г., с одной стороны, и постоянного напряжения между Добротицей и Иваном Шишманом, с другой, вступила в действие аксиома „враг моего врага – не мой враг”. В этом смысле, вполне логично думать, что опоненты Добротицы – тырновский царь и дрыстырский феодал успели нормализовать контакты на любом уровне.

По всей видимости, конфликт между Тырново и Дрыстром обострился лишь к 1384 г. Вероятно тогда, тырновский царь начинает проводить целеустремленную политику, направленную на восстановление статукво 1370 г., что включало и восстановление власти над Тырново и Дрыстром. Возможно, именно в результате этого, в период между 1376-1384 г., в Дрыстре и в регионе были в обращении монеты Ивана Шишмана, но этот процесс стал особенно активным между 1386-1388 гг. На этом фоне всякие предположения о том, что Иван Шишман никогда не владел Силистрой, так как сведения об этом принадлежат более поздним хронистам, очевидно, несостоятельны.

Глава 6.

АРХОНТ–АРХОНТАТ, ДЕСПОТ-ДЕСПОТАТ, ГОСПОДИН-ГОСПОДАРСТВО. НЯКОЛКО ХРОНОЛОГИЧЕСКИ И ТЕРМИНОЛОГИЧНИ УТОЧНЕНИЯ

Когато говорим за Карвуна и Калиакра през XIV в., обикновено използваме почти автоматично термина деспотство. Всъщност ако боравим по-прецизно с терминологията за деспотство, можем да говорим, едва когато Добротица получава тази висока титла, първата по престиж през XIII-XIV в. след императорското (царското) достойнство[1]. Впрочем, спори се и кой владетел удостоява Добротица с тази титла – византийският василевс или българският цар[2]. Повечето чужди и някои български автори посочват византийския василевс, но не привеждат почти никакви аргументи в подкрепа на това твърдение. От своя страна мнозинството български изследователи смятат, че това е сторил цар Иван Александър, но пропускат факта, че за да бъде номиниран за деспот (това важи за севастократора и кесаря), съответният благородник е задължително да е член на царското (императорското) семейство – зет (найчесто), брат, вторият син на владетеля или поне братовчед[3]. Освен това в България, за разлика от Византия и особено Сърбия при цар Стефан Душан, в политическото пространство се подвизава само един деспот, т. е. царят коронова само едно лице и евентуално след преждевременна смърт издига друго лице[4]. На този фон е изключено Добротица да получава титлата си от цар Иван Александър: първо добруджанският владетел със сигурност не е в такива близки роднински отношения с търновската царска фамилия и второ, по това време като деспот в България се изявява царският зет Константин (обр. 43). Ето защо без особен

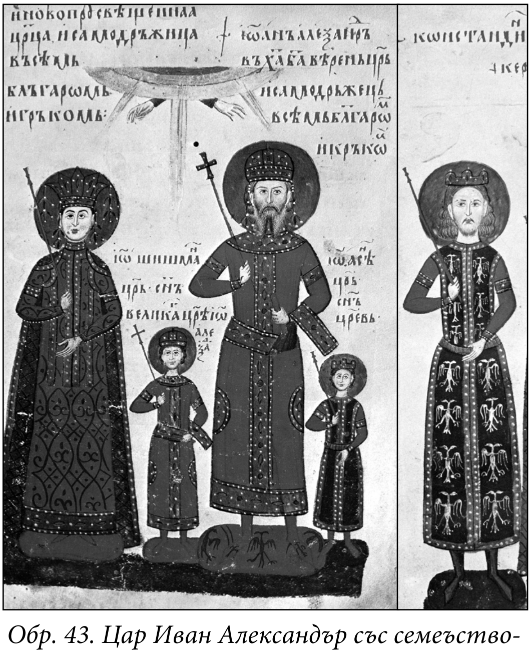

Обр. 43. Цар Иван Александър със семеъството си и деспот Константин върху Лондонското четвероевангелие

риск може да се наложи мнението, че Добродица получава деспотското си достойнство от византийския император. Особено като се знае, че вече е член на императорската фамилия[5]. Това важно изискване е налице след дирижирания от регентката-империатрица Анна Савойска брак на Добротица с дъщерята на великия дукс на империята Алексий Апокаф (бивш сърегент на малолетния император Йоан V)[6], която по майка е внучка на стратега Андроник Палеолог и съответно правнучка на император Андроник II[7]. Действително, мнозинството изследователи отбелязват значението на брака на Добротица с дъщерята на великия дукс Апокавк, но почти никой не акцентува върху факта, че същевременно тя е и принцеса, във вените на която тече императорската кръв на Палеолозите. Така нямаше да има съмнение, че Добротица може да получи титлата си единствено от византийския император и да се избегнат грешни твърдения, че се сродява с Палеолозите едва през 1373 г., когато дъщеря му става съпруга на деспот Михаил Палеолог[8]. В тази последователност по-малки щяха да са противоречията и относно годината, в която Добротица получава деспотското достойнство. За пръв път като Desbrodiczam despotum е споменат едва в Счетоводната книга на Антонио Барбери, ковчежник на граф Амедей Савойски от 09.11.1366 г.[9]. Това води Е. Оберлендер на мисълта, че тогава получава тази висока титла[10]. На пръв поглед известният румънски нумизмат има право, защото в първия документ, представящ Добротица като господар на Калиакра от 20.10.1360 г. той е наречен domini Dobrodicie[11]. Същевременно трябва да посочим, че в друг документ от 29.11.1366г., отново в книга на Антонио Барбери, вместо деспот (Desbrodiczam despotum) Добротица е назован Dominum apud Calliatra versus Domburdiz. При тези противоречия в източниците според мен е по-сигурно да се съсредоточим във византийската практика на номиниране и избиране на деспотите, която е последователна и твърде консервативна. На пръв поглед формално, но много стриктно е спазвано условието кандидатът да е член на императорската фамилия. Вече стана въпрос, че през 1346 г. Добротица влиза в брак с принцеса от семейството на Палеолозите, при това императорска внучка. В тази последователност е логично 1346 г. да се приеме като terminus post quem за деспотската номинация. Самата деспотска инвеститура и деспотските инсигнии са описани сравнително подробно от Кодин[12]. Кандидатът за деспот влиза в триклиния на двореца, облечен с деспотски костюм, включващ пурпурен кавадион, орнаментиран с перли и двуцветни (червено и синьо) обувки. Тук предварително са заели своите места висшите сановници в официални одежди. Императорът с всички владетелски инсигнии заема трона, който е закрит с балдахин. Завесата се вдига и всички присъстващи го поздравяват с полихронион. Двама сановници извеждат номинирания деспот пред владетеля, който, стоейки прав, произнася фразата *Въздига те царството ми за деспот*, след което присъстващите отново запяват полихронион. Деспотът целува краката на императора, който го коронова, след като се изправи. Когато коментира деспотския венец, Кодин обръща внимание, че подобно на севастократорите и деспотите носят стематогириони (венец) с една челна камера (обр. 44 а). Когато, обаче, деспотът е царски син (само по-големия, ако са няколко),

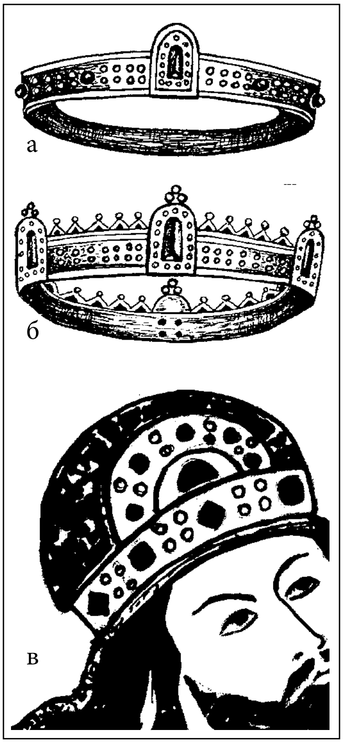

Обр. 44. Деспотски корони-стематогириони с една и 4 камери и деспотска шапка скиадион (възстановки по Г. Атанасов)

то тогава се увенчава със стематогирион, включващ четири камери (обр. 44 б). След това разяснение с увереност може да твърдим, че Добротица получава деспотски стематогирион с една челна камера, в която е вграден червен рубин (обр. 44 а). В същото произведение, но в друга глава Кодин прави отново описание на деспотските инсигнии, от което остава впечатлението, че подобно на владетеля най-висшите сановници използват поне два костюма. Вторият деспотски орнат включва пурпурна шапка скиадион, обсипана с перли, която отзад е има воал (було), орнаментиран със златни черти (обр. 44 в). Златна е и околожката около челото, но за разлика от императорската тиара, няма палмообразни орнаменти[13]. Подобно на императора деспотът носи червена дреха с релефни златисти ивици отпред и по долната периферия. Горната дреха тампарион също е червена, със златисти галони. Чорапите са червени, а обувките – двуцветни (червено и синьо) с извезани чрез перли двуглави орли. Специално на празниците деспотът облича пурпурен скараникон (дреха, сходна с популярния през X в. скарамангион, ползван първоначално при езда) или кавадион, осеян със злато и апликирани брилянти и перли.

Може да се допусне, че след брачната церемония и преди да се установи като управител на Мидия през 1346 г. Анна Савойска (от името на малолетния император Йоан V Палеолог) присъжда деспотската титла на Добротица. Впрочем, за военнополитическа подкрепа тя раздава титли без скрупули, дори на чужденци, както е случая с родопския властелин Момчил[14]. Втората вероятна дата за деспотската инвеститура на Добротица е есента на 1347 г. Тогава след вече коментираната неуспешна военна авантюра Добротица се връща в Констонтинопол и по думите на Йоан Кантатузин *Императорът го удостои с голяма подобаваща почит и го причисли към по-знатните ромеи”* [15]. Затова и приемам, че ако тогава не е обявен за деспот, то със сигурност титлата му е препотвърдена.

Известно е, че деспотската титла е почетна и по принцип не е свързана с конкретни управленчески и административни функции.[16] Затова не бива получаването ѝ да се обвързва пряко с поемането на управлението на Добруджанското феодално княжество. Кога Добротица застава начело на княжеството, не е известно, но се знае, че е някъде между 1347 г. и 1360 г., като по-вероятно е да се е случило около края на 40-те години на XIV в.[17]. Впрочем, едва след този акт Добруджанското княжество може да се нарече деспотство и деспотство de jure продължава да бъде до кончината на деспот Добротица през 1385 г. или 1386 г.

Някак по инерция, под впечатление на деспотската титла на Добротица, наричаме Дръстърското господарство при Тертер (Йоан =Иванко ?) и Добруджанското княжество при Иванко деспотство[18]. Знае се обаче, че деспотската титла може да бъде присъдена само от император (цар), и че не е наследствена[19]. Действително нито във Византия, нито в България или Сърбия не е регистриран случай, когато син на деспот да получава по наследство тази титла. Няма и никакви сведения Тертер, подобно на баща си Добротица[20], да е сключвал брак с византийска или българска принцеса с царска кръв, което да му осигури път към деспотска номинация. Освен това е установено, че нито един балкански аристократ или сановник не се осмелява да си присвои деспотската титла. Прочее, това важи и за Иванко, ако не го идентифицираме с Тертер, а евентуално примем, че са различни синове на Добротица. Действително името на Иванко фигурира върху автентични документи (основно генуезки), но никога не е титулован деспот, а се споменава като тосподин – domini[21]. Prefecto domino Иванко е наречен дори в сключения лично от негово име договор с Генуа[22]. В тази връзка е симптоматично, че след като овладява Дръстър и Добруджа около 1390 г. влашкият воевода Мирчо I започва да се титулова *Trestri Dominus ac Terrarum Dobrotici Decpotum – Господар (Господин) на Дриста и деспот на земите на Добротица*[23]. Ако наистина Дръстърското княжество беше деспотсво, то това щеше да бъде отразено, както в случая със земите на Добротица. Напротив, Мирчо знае тази съществена разлика и затова, подобно на Тертер се титулова като господар (dominus) на Дръстър, и съответно като Добротица – деспот (despot). Най-после, в такива безспорни паметници, като сечените в собствената му монетарница медни и сребърни монети, името и монограмът на Тертер никога не са съпътствани с титлата деспот – нещо задължително за монетите, сечени от баща му Добротица[24]. Дори върху сребърната монета, открита в Пъкуюл луй Соаре до Дръстър преди името Тертер се чете ***αύφέντού-господин*** (обр. 45, 121)[25], както впрочем е случаят с Иванко върху договора с Генуа и другите документи на латински език[26]. Очевидно Тертер никога не е бил деспот – било като владетел на Дръстър и околната територия между 1370-1385 (?) г., било като владетел (?) на Добруджанското

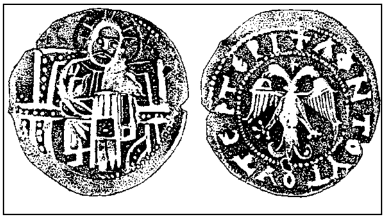

Обр. 45. Сребърна монета на господин Тертер, открита в Пъкуюл луй Соаре (рисунка по П. Дякону)

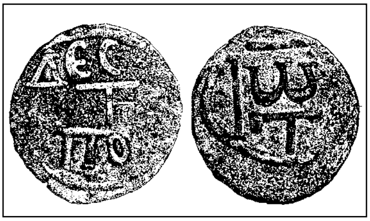

Обр. 46. Монета на Добротица, сечена в Дръстър (рисунка по Г. Атанасов)

феодално княжество (след смъртта на Добротица през 1385 г.) до падането на столиците Варна, Карвуна и Калиакра под османска власт около 1389 или най-късно през 1399 г. Единственият на пръв поглед по-стойностен аргумент за деспотска титла на Тертер е свързан с коментираните вече медни монети, сечените в Дръстър, върху лицето на които е изписана титлата “Δεσπότου”, а върху опакото – монограм, включващ гръцките букви Ιω и Т[27] (обр. 46, 118). Част от проучвателите твърдят, че зад тези буквосъчетания трябва да четем името на деспот Йоан Томпротица[28]. Действително в гръцките извори той навсякъде е изписан като Τομπροτίτζα, т.е. винаги с Т(Томбротица) и никога с Δ (Добротица), както е звученето на български. Последно време, обаче, като че ли надделява идеята, че монограмът, включващ Ιω и Т трябва да се разчита като Йоан Тертер и съответно да приемем, че монетите са сечени в Дръстър не от Добротица (Томпротица), а от сина му деспот Йоан Тертер[29]. Този прочит действително е възможен, ако монети от този тип не бяха контрамаркирани с монограма **Т**/Е/**Р**/Е/ **Р** на същия този Йоан Тертер и двуглавия орел, познати добре от собствените му монети, сечени в Дръстър[30]. Само този факт е достатъчен да се откажем от идеята, че и монетите с изписаната титла “Δεσπότου” и монограм, включващ гръцките букви Ιω и Т могат да се препишат на Тертер. Не е логично да контрамаркира собствените си монети с личния си (втори ?)[31] монограм, но е съвсем обяснимо и масова практика през XIII-XV в. (включително в Добруджа) след като наследява баща си Добротица да контрамаркира монетите му със собственото си име и титла. По такъв начин пред най-широк кръг се легитимира като новия владетел на Добруджанското архонтство. При тези красноречиви факти смятам, че на този етап трябва категорично да приемем, че Тертер (Иванко?) не получава и не се представя с титлата деспот нито като глава на Дръстърското феодално княжество между 1370 – 1386 г., нито като господар на Добруджанското феодално княжество между 1385 г. и 1399 (?) г. Най- вероятно както Тертер, така и Иванко (ако са различни персони, което е много вероятно) се кичат с титлата господин (***αὑφέντού*** – dominus), с която са представени върху монетите, сечени в Дръстър и върху договора с Генуезката република от 27 май 1387 г.

Забележително е, че титлата αὑφέντου отсъства във византийската рангова таблица, така подробно описана от Кодин[32]. Засега ми е известен единствено опита на Е. Оберлендер да очертае нейния произход, разпространение и значение[33]. Той проследява появата на латинския ѝ еквивалент (dominus), регистриран още втората половина на XIII в. сред господарите на латинските рицарски държави в Изтока, които продължават да я използват през XIV в. и XV в. В Сърбия, Влахия и Молдова се появява втората половина на XIV в. Смята се, че се използва от канцеларията на византийския император за обозначаване на владетели на чужди страни, с които Византия няма точно регламентирани отношения. От направения преглед оставяме с впечатление, че през XIV в. всички владетели от ромейския император до влашкия воевода се представят под общия знаменател ***αὐφέντγζ – dominus – господин***, но притежават различни титли.[34] В този смисъл ***αὐφέντγζ – dominus – господин*** може да се разглежда изобщо като господар, управляващ самостойно дадена територия.

Вероятно Тертер започва да използва прозвището ***αὐφέντγζ*** около 1376 г. – годината, в която убива шурея си деспот Михаил и се обявява за самостоятелен господар на Дръстър. Ако е идентичен с Иванко може би продължава да се зове ***αύφέντού*** – dominus след като наследява баща си Добротица в Калиакра около края на 1385-1386 г. Ако Иванко е друг син на Добротица, то по подобие на брат си Тертер приема прозвището ***αὐφέντγζ*** – dominus, но това се случва след смъртта на баща му, когато става независим господар.

Бележки

[1] **L. Bréhier.** Les institutions de l'empire byzantin. Le monde byzantin. Paris, 1949, p. 39; **Б. Ферјанчић.** Деспоти у Византји и Јужнословенским землама. Београд, 1960, с. 27-29; **R. Guilland**. Recherches sur les instutitions byzantines, I. Berlin-Amsterdam, 1967 p. 2; **R. Guilland.** Recherches sur l'histoire administrative de l'empire byzantin; Le despote. – REB, 17, 1959, p. 77-78; **G. Ostrogorsky**. Urum-Despotes. Die anfänge der Despotenwürge in Byzanz. – BZ, 44, 1951, S. 449; **Г. Атанасов.** Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999, с. 197-223; **Г. Атанасов.** Севастократори и деспоти в Средновековна България – личности, инсигнии и костюми. – Търновска книжовна школа, 7, 2002, с. 467-494.

[2] **Б. Ферјанчић.** Цит. съч., с. 152; **Ив. Турић.** Световни достојанственици у „Ектесис неа". – ЗРВИ, XVIII, 1962, с. 194 и **Ив. Билярски.** Институциите в средновековна България. София, 1998, с. 78 приемат, но без да се аргументират специално, че Добротица получава титлата деспот от Византия. **Е. Тодорова.** Отношенията на Добротица с генуезците. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 118; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 317-319 и други български автори настояват, че титлата е получена от Търновския цар..

[3] **Б. Ферјанчић.** Севастократори у Византји. – ЗРВИ, XI, 1968, с. 166-192; **Б. Ферјанчић.** Деспоти у Византји… с. 9-11; **R. Guilland.** Recherches sur les instutitions…, p. 22; **L. Bréhier.** Op. cit., p. 39. .

[4] **Г. Атанасов.** Инсигниите на средновековните български…, с. 197-223; **Г. Атанасов.** Севастократори и деспоти в…, с. 467-494.

[5] **R. Guilland.** Recherches sur les instutitions …, p. 235.

[6] **В. Гюзелев.** Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII-началото на XV век.). София, 1995, с. 31-32, 49 сл.; **В. Игнатов.** Към историята на Карвунската средновековна област (XIII-XIV в.). – Добруджа, 4, 1987 с. 19-26; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа, 2. Средновековие. Велико Търново, 2004, с. 224. Известно е, че около 1241 г. Алексий Апокаф е уплавител на Созопол, което предполага, че е имал контакти с управителите на близката Карвуна. **Ioannis Cantacuzeni imperatoris.** Historiarum, III, 81; II, 498.

[7] **Ioannis Cantacuzeni imperatoris.** Historiarum, t. II, 1. III, 38, 54, p. 235-236, 323-326 (= ГИБИ, X, София, 1980, с. с. 303, 336-337, 398).

[8] **Ив. Билярски.** Деспот Йоан Тертер (40-те – 90-те години на XIV столетие). – Исторически преглед, 10, 1992; **Ив. Билярски.** Институциите в …, с. 79.

[9] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 393; **Ив. Билярски.** Институциите в …, с. 78.

[10] **E. Oberländer-Târnoveanu**. Quelques remarques sur les emissions monétaires médiévales de la Dobroudja méridionale aux XIV-e – XV-e siècles. – Revue Roumaine d'Histoire, 27, 1988, p. 110.

[11] **M. Balard.** Gênes et l'Outre mer, II. Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzo. Paris, 1980, p. 163-164; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит., съч., с. 392.

[12] **Pseudo-Kodinos.** Traité des Offices (= Le monde byzantin, I). Paris, 1966, p. 141-142, 274-276; **R. Guilland.** Recherches sur les instutition …, p. 239-243.

[13] **R. Guilland.** Recherches sur les instutitions …, p. 238. Такава околожка с палмообразни орнаменти се вижда около долната периферия на тиарата на Никифор Фока, изобразен в Мадридския ръкопис на Скилица. **E. Cirac-Estopañan**. Skylitzes Matritensis, I. Barselona-Madrid, 1965, p. 153, fig. 349.

[14] **Б. Ферјанчић.** Деспоти… с. 17.

[15] **Ioannis Cantacuzeni imperatoris.** Historiarum, t. III, 1, IV, 10, p. 63 (= ГИБИ, X, София, 1980, с. 378).

[16] **R. Guilland.** Recherches sur les instutitions …, p. 244.

[17] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит., съч., с. 392; **Ив. Билярски.** Институциите в …, с. 75.

[18] **Ив. Билярски.** Деспот Йоан Тертер …,с. 3-23.

[19] **R. Guilland.** Recherches sur l'histoire administrative…, p. 77; **Pseudo-Kodinos**. Traité des Offices, p. 274-275; **Б. Ферјанчић.** Деспоти… с. 13-14; **Ив. Билярски.** Институциите в …, с. 78.

[20] **Ioannis Cantacuzeni imperatoris.** Historiarum, t. II, 1. III, 38, 54, p. 235-236, 323-326 (= ГИБИ, X, София, 1980, с. с. 303, 336-337, 398).

[21] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 317-319.

[22] Пак там, с. 318-322.

[23] **E. Hurmozaci.** Documente privitore la istoria romanilor, I, 2, Bucureşti, 1890, p. 322-334; **Д. Крънжалов.** Влашкият княз Мирчо и Добруджа според неговите грамоти. – ГСУ, ИФФ, XLII, 1946, с. 27-31.

[24] **Т. Герасимов.** Медни монети на деспот Добротица – владетел на Карвуна. – Археология, 3, 1968, с. 10-12; **Ив. Йорданов.** Монетосечене на българските владетели в Добруджа. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982 с. 120-124.

[25] **P. Diaconu.** O formatiune statula la Dunarea de Jos la sfirşitul al XIV-lea neconescuta pina in present. – SCIV, 2, 1978, p. 185-201.

[26] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит., съч., с. 418-423.

[27] **Т. Герасимов.** Медни монети на деспот Иванко. – ИБАИ, XIII, 1941, с. 288-296; **P. Diaconu.** O formatiune statula …, p. 185; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Quelques remarques sur …, p. 109-111; **Ив. Билярски.** Деспот Йоан Тертер …, с. 4-7.

[28] **N. Conovici.** Un tresor monetaire de XIV s. découvert à Pacuiul lui Soare. – RESEE, 4, 1975, p. 599-601; **Ив. Йорданов.** Цит. съч., с. 120-121; **Й. Юрукова, Вл. Пенчев.** Български средновековни печати и монети. София, 1990, с. 184-187; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Quelques remarques sur …, p. 109-111.

[29] **P. Diaconu.** O formatiune statula …, p. 185; **P. Diaconu.** Contribuţie la cunoaşterea monedelor lui Ioan Terter, despotul ţării Dristrei. – Cercatari numismatice Muzeul National de Istorie, 3, 1980, p. 73-76.Това становище у нас се подкрепя от: **Ив. Билярски.** Деспот Йоан Тертер …, с. 4-7; **Ив. Билярски.** Институциите в …, с. 81; **Ст. Авдев.** Български

средновековни монети. София, 2007 с. 243-245; **Г. Атанасов**. Относно принадлежността и датировката на бронзовата плочка (матрица) с двуглав орел и кръст от Дръстър-Силистра. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, с. 322-330; **К. Дочев.** Български средновековни монети. Велико Търново, 2003, с. 130-135.

[30] **Ив. Йорданов.** Цит. съч., с. 120-121, табл. II-9; **Вл. Пенчев.** Бележки към някои български средновековни монетосечения. – Нумизматика, 1, 1984, с. 26.

[31] В европейската средновековна хералдика, сфрагистика и нумизматика не ми е известен случай, когато висш аристократ в продължение на 15 години да ползва два различни монограма!.

[32] **Pseudo-Kodinos.** Traité des Offices. **R. Guilland.** Recherches sur les instutitions …, p. 239-243..

[33] **E. Oberländer-Târnoveanu**. Quelques remarques sur …, p. 116-117.

[34] Ако тази констатация е вярна трябва да поставим под съмнение идеята на Н. Овчаров, развита с нюанси от Пл. Павлов, че около 1393/5 г. Иван Шишман доброволно се отказва от царската си титла. Това според двамата автори го прави в полза на брат си Видинския цар Иван Срацимир, респективно (в проекция) на сина му Константин, като самият Иван Шишман се задоволява с титлата ***господин***. **Н. Овчаров.** Последната война на цар Иван Шишман /1388-1393/. –PBbg, 1, 1996, с. 61-70; **Пл. Павлов**. Българското Средновековие. Познато и непознато. Велико Търново, 2008, с. 209-213. След като е видно, че през XIV в. *госпидин* е прозвище както на полунезависими и васални, така и на независими балкански владетели (включително византийския император), то не е никак сигурно, че Иван Шишман се е отказва от царската си титла и се задоволява с титлата господин. Той може да си е цар и едновременно с това господин, което е равнозначно на господар. Прочее векове преди това византийскияг император (също и българския цар Петър в средата на X в.) се титулова едновременно като василевс и като деспот, което с нюанси е сходно с господар (**L. Bréhier.** Op. iit., p. 39; **Б. Ферјанчиh.** Цит. съч., с. 27-29; **R. Guilland**. Recherches sur les instutitions …p. 2, 22; **R. Guilland.** Recherches sur l'histoire …p. 77-78; **G. Ostrogorsky**. Op. cit., S. 3-9, 27-29, 449; **Р. Василев.** Нов тип печат на цар Петър (927-969). – В: Бог и цар в българската история. Шумен, 1996, с. 105-108; **Г. Атанасов.** Инсигниите на средновековните …, с. 101-102, 202-205 .

Chapter 6.

Archon-archontate (archon's domain), despot-despotate (despotic domain), master-master's realm (master's domain). A few chronological and terminological specifications

SUMMARY

When talking about Karvouna and Kalliakra in the 14th c. usually in an almost automatic manner we refer to the term "a despotic domain" or "despotate". In fact, if we regard a more accurate use of the terminology, we'll come to realize that the domain could not be denominated as a despotate before Dobrotitsa received this high title. The majority of researchers believe that it was granted to him by Czar Ivan Alexander, ignoring the fact that in order to be nominated for a despot it was obligatory for the respective noble to be a member of the royal – czar's or emperor's family. That is why it is not possible for Dobrotits to have received his title from Czar Ivan Alexander simply because he had no relations whatsoever with the Tarnovo czar's family. Without a serious jeopardy can be assumed the viewpoint that he had acquired his despotic dignity from the Byzantine emperor. Especially after we got acquainted with the knowledge that he was a member of the imperial family through the concluded in 1346 marriage to the daughter of the grand mega-duke Alexius Apokaukus, a lady who appears to be also a granddaughter of the strategist Andronik Paleologos and respectively a great-granddaughter of Emperor Adronikus II. Indeed the majority of researchers point out the significance of Dobrotitsa' marriage with the daughter of the grand duke Apoaukus but almost no one of them highlights the fact that simultaneously with this she was a princess in whose veins ran the imperial blood of the Paleologos dynasty. Thus there would have existed no doubt that Dobrotitsa could have been endowed to this title only and singularly by the Byzantine emperor. A review is made of the despotic insignia which he was awarded with – a single-chambered stematogyrion and a hat-scyadion. It is supposed that the title was conferred to him after the marriage of Joan V to Anna of Savoy in 1346 and re-confirmed by Joan Kanthakusionos in 1347.

Somehow by force of habit and under the impression of Dobrotitsa's despotic title, we are used to calling the Drustar master's realm under the rule of Terter (= Joan = Ivanko ?) and the Dobroudja principality under the rule of Ivanko a despotic domain or despotate. However, it is well known that the despotic title could be conferred only by an emperor (or czar) and that it was by no means hereditary. Indeed, neither in Byzatium, nor in Bulgaria or Serbia has been registered a case when the son of a despot had received this title by virtue of inheritance. There are also no records pointing to a fact that similarly to his father Dobrotitsa, Terter had concluded a marriage to a Byzantine or Bulgarian princess of royal blood that could have paved him the way to the despotic nomination. Besides, it was established hat none of the

Balkan aristocrats or dignitaries had ventured the misappropriation of a despotic title. Nor was Terter referred to as a despot in any of the familiar sources. At first sight the only substantial and worthwhile argument in favor of the eventually conferred to Terter despotic title is associated with an emission of copper coins struck in Drustar, inscribed on the obverse with the title "Δεσπότου", while the reverse has a monogram with the Greek letters Ιω and Τ, sometimes interpreted as Ιω/αν Τ/ερτερι/ (Pl. 46). However, the advanced strong arguments that these letter combinations should be read and conceived as the name of despot Ιω/αν/ Τ/ομπροτίτζα/ Joan Tomprotitsa (=Dobrotitsa) annihilate the last argument that Terter was a bearer of the title "a despot". According to all available sources he was a carrier of the title αὐφέντού – dominus – a master (or mister). This title appeared in the second half of the 14th century and is considered to have been in use among the executives of the Byzantine chancellery management for denominating rulers of newly founded foreign states, which Byzantium had no strictly regulated contacts and relations with. This apparently referred to Dobrotitsa's heir and most probably his second son, who had never been a despot but only a dominus, i. e. a master.

Глава 6.

Архонт–архонтат, деспот-деспотат, господин-господарство. Некоторые хронологические и терминологические уточнения

РЕЗЮМЕ

Когда говорится о Карвуне и Калиакре XIV в., почти невольно, по привычке применяется к ним термин „деспотство" Однако, при более внимательном и точном его употреблении, исходя из его значения, можно говорить о деспотстве лишь тогда, когда Добротица получает свой высокий титул. Большая часть исследователей считает, что он был ему присужден царем Иваном Александром, при этом упуская из виду факт, что номинировать на титул деспота можно было только члена императорской фамилии. Поэтому отвергается возможность присуждения титула Добротице царем Иваном Александром, так как он не имел никаких родственных связей с тырновской царской фамилией. Без особого риска ошибиться, можно утверждать, что он добился своего деспотского достоинства благодаря византийскому императору. Особенно учитывая то, что он уже являлся членом императорской фамилии, вступив в брак с дочерью великого дукса Алексия Апокафа в 1346 г., которая являлась внучкой стратега Андроника Палеолога, и соответственно, правнучкой императора Андроника II. Действительно, большинство исследователей отдают должное значение браку Добротицей с дочерью великого дукса Алексия Апокафа, но почти никто не делает акцент на том, что она еще и принцесса и в нее течет императорская кровь Палеологов. Тогда не возникало бы сомнения, что Добротица мог получить свой титул только от византийского императора. Делается также обзор деспотских инсигний, которые он получил – стематогирион с одной камерой и головной убор – скиадион. Существует предположение, что титул был ему дарован после заключения брака между Иоанном V и Анной Савойской в 1346 г. и подтвержден Иоанном Кантакузином в 1347 г.

Как-то по инерции под влиянием деспотского титула Добротицы, Дрыстырское государство времени правления Тертера (= Иоанн =Иванко ?) и Добруджанское княжество при Иванко называют деспотством. Известно однако, что деспотский титул мог даровать только император (царь) и титул не передавался по наследству. Действительно, ни в Византии, ни в Болгарии или Сербии не зафиксирован случай унаследования этого титула сыном деспота. Также, не существует сведений, что Тертер, подобно своему отцу Добротице, вступал в брак с византийской или болгарской принцесой, в жилах которой текла царская кровь, что могло бы открыть ему дорогу к деспотской номинации. Кроме того, установлено, что ни один балканский аристократ или сановник не позволил себе присвоить деспотский титул.К тому же, ни в одном источнике Тервер

не назван деспотом. Единственный более или менее веский аргумент в пользу деспотского титула Тертера – это медные монеты, чеканенные в Дрыстре, на лицевой стороне которых размещен титул “Δεσπότου”, а на оборотной – монограмма, содержащий греческие буквы Ιω и Τ, которые были расшифрованы как Ιω/αν/ Τ/ερτερι/ (обр. 46). Были преведены, однако, достаточно веские аргументы, что под этими буквосочетаниями надо подразумевать деспота Ιω/αν/ Τ/ομπροτίτζα/ Иоанна Томпротицы. Следовательно, не выдерживает критики и последний аргумент в пользу того, что у Тертера был титул деспот. Согласно источникам, кстати, его титул был αύφέντού – dominus – господин. Этот титул возник во второй половине XIV в. Считается, что им пользовались в канцелярии византийского императора применительно к владетелям нововозникших чужих стран, с которыми Византия не была в строго регламентированных отношениях. В их число входил и наследник Добротицы, по всей вероятности его второй сын, который не был деспотом, а только dominus – господином

Глава 7.

ВАРЕНСКАТА МИТРОПОЛИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIV В.

Както между 1327-1340 г., така и между 1347 г. и 1369 г. в писмените източници отново отсъства името на Варненски митрополит. Хиатусът е забелязан от проучвателите, които предлагат различни хипотези за обяснението му. Според В. Гюзелев Варненският митрополитски престол е предаден на подчинение на Овечкия митрополит, но не се посочват никакви основания за подобна идея[1]. Малко вероятно е пободна възможност, защото в българо-византийските взаимоотношения никога не е регистрирана подобна практика. Дори е установено, че когато българските царе завладяват черноморските градове (особено на юг от Балкана, където процентът на ромейското население е висок), те обикновено не подчиняват епархиите на Търновския патриарх, но след известно време принуждават гръцките митрополити да напуснат катедрите си[2]. От своя страна В. Плетньов разглежда възможността *новоназначения през 1347 г. варненски митрополит Методий (втори с това име) просто да не е присъствал на синодите, да е управлявал епархията дълго и да е починал малко преди 1369 г.*[3]*. Защо Варненският митрополит, по подобие на Дръстърските или Ловешките митрополити да не управлява в продължение на 20 г.*? Действително е възможно един прелат да стои 20 и повече години начело на епархията[4], но не е ясно защо варненският митрополит Методий II ще присъства редовно на 10 заседания на Синода от 1340 г. до 1347 г.[5] и изведнъж ще спре да се отзовава в продължение на 20 години. Същевременно има източници, според които през 1343 г. Варна е в границите на царството на Иван Александър[6], а в града по същото време се подвизава византийския митрополит – въпросният Методий II. Този казус е труден за разгадаване и противоречи на регистрираната и спазвана практика „*църковните неща* (диоцези – б. а.) *да се променят заедно с променянето на гражданските области*". Забележително е обаче, че в документите от 1343, и други източници от втората четвърт на XIV в. има нюанс на разграничаване на *Варненска област* (***terra de Varne***) от *Българското царство* (***Imperii Bulgarii***)[7]. Впрочем, още в 1 глава бе цитиран един венециански списък на императорите, кралете и владетелите на Балканите от 1313 г. където *Михаил, деспот на България и господар на Видин* е записан отделно от *Господин Светослав, император (цар) на България.*[8] Определо по това време Видин е в границите на България, но явно местният деспот Михаил се ползва с голяма автономия. В документ от 1308 г. е титулован даже *император*, свидетелство за достатъчно самостоятелна от Търново визия и поведение.[9] Същото констатирахме и за севастократор Петър в средата на XIII в. Посочен бе договора на цар Михаил II Асен (1246-1256 г.) с Дубровник от 1253 г., от който се остава с впечатлението, че и той упражнява някакъв ограничен суверинитет…*в земите на твоето свето царство и на високия севастократор Петър"*[10]. На този фон може да се предполага, че както през 1322-1327 г., така и между 1340 – 1347 г. Варна и близкия регион може формално да са в границите на Търновското царство, но на практика, подобно на Видин и земите на севастократор Петър, се ползва с автономия, упражнявана от местен феодал. Този статут изглежда не е постоянен, защото установихме, че между 1327-1340 г. гръцкият митрополит е отзован. Според мен отсъствието на Варненска митрополия в документи в продължение на 22 г. (от 1347 до 1369 г.) може да се дължи отново на политически промени. Пак ще напомня, че през 1346 г. (при същият митр. Методий II!), по молба на византийската императрица – регентка Анна-Савойска Балик, архонтът на Карвуна изпраща братята си Добротица и Тодор да ѝ окажат военна помощ[11]. Предполагам, че тази авантюра не е напълно съгласувана с цар Иван Александър (1331-1371), защото още на следващата година Варненският митрополит е отзован, а Варна преминава под скиптъра на българския владетел – факт, удостоверен и от писмени извори [12]. Това вероятно води до временно закриване на Варненската митрополия, защото споменах за практиката – земите, които владее българският цар, да преминават под юрисдикцията на Търновския патриарх. Същевременно няма и сигурни сведения, от които да се вижда, че във Варна е интронизиран български митрополит, подчинен на Търновския патриарх, или пък диоцезът да е преподчинен на българските архиереи на Дръстър или Овеч.

Рязката промяна на статуквото през 1366-1369 г. в Североизточна България, Подунавието и Черноморието рефлектира с особена сила върху църковната организация в региона. Опитът на Амедей Савойски, съюзник и роднина на византийския император, да превземе Варна през есента на 1366 г. среща непреодолимата съпротива на гражданите, лоялни на българския цар[13]. Това е косвено свидетелство, че в града все още няма византийски митрополит. При преговорите през 1369 г. с посредничеството на Добротица Иван Александър възстановява сина си на престола във Видин. Като благодарност за оказаното съдействие Добруджанският деспот се възнаграждава с Варна, Емона, Козяк, най-важният дунавски град – Дръстър, а навярно и Овеч[14]. Вероятно още по време на преговорите като израз на добра воля, Варна и околните крепости преминават под управлението на Добротица. В съответствие с традицията на Балканите и в духовно отношение тези градове трябва да се върнат в границите на Варненска митрополия, респективно към Константинополската патриаршия. Може би реакцията е незабавна, защото през април 1369 г. Св. Синод натоварва митрополита на Месемврия да поеме като добавка управлението над Варна, Карвуна и останалите градове.: …*даде се със синодално гласуване като добавка на гореспоменатия митрополит на Несебър и Анхиало* ***светейшата митрополия на Варна и нейните владения*** *– Петрич, Проват, Галата, Кичево, Емона и Карвуна (Καρβουνας).*[15]. По всичко личи, че въпросът със съдбата на Дръстър

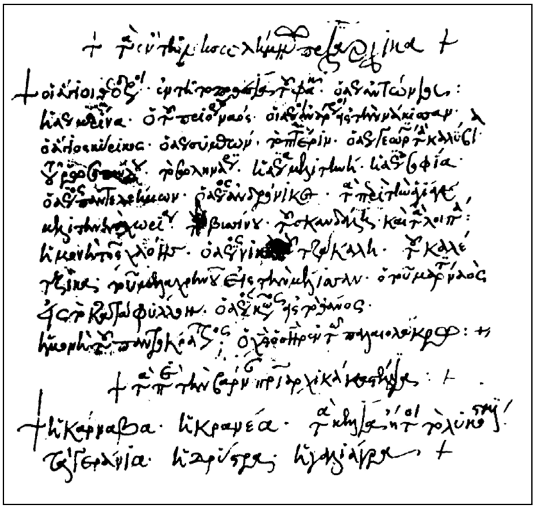

Обр. 47. Списък в конекс на Константинополската патриаршия от юни 1370 г., според който към Варненска митрополия се предават крепостите Карнава (Каварна), Кранеа, Килия или Ликостомо, Дристра и Калиакра

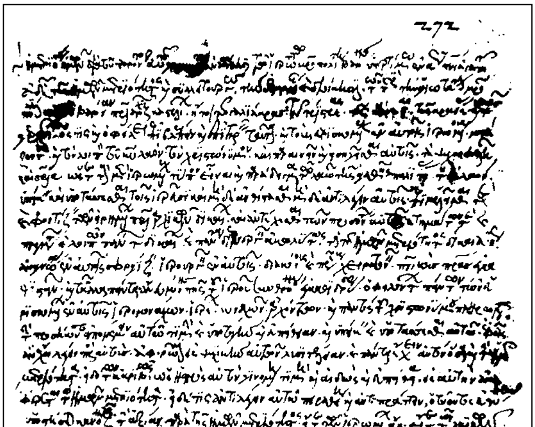

Обр. 48. Документ на Константинополската патриаршия от 24 юли 1370 г. за екзархийските права на варненския митрополит върху крепостите Калиакра, Тристрия (Дръстър), Карнава (Каварна), Кранеа и Геранея

все още не е окончателно решен и затова не се упоменава в това решение. След окончателното сключване на договора и юридическото придобиване на Дръстър и останалите крепости (след август 1369 г.) Добротица ще да поставя пред Константинопол въпроса за овакантения варненски митрополитски престол, който видяхме, че преди това е даден като добавка на съседния митрополит на Несебър. Това му желание очевидно се изпълнява, защото според документ от заседание на Синода в Константопол от 12 май 1370 г. присъства новоизбран Варненски епископ[16], който след месец се въздига за титулярен митрополит[17]. Всъщност тези стъпки могат да се разглеждат като своеобразен акт на възстановяване на една временно закрита над 20 г. (между 1347 – 1369 г.) византийска епархия. Ако наистина Методий II стои на варненския митрополитски престол до 1369 г., както твърди В. Плетньов, то защо през 1369 г. ще се правят описаните по-горе процедури: 1. Временно предване на Варненска епархия към Месемврийска митрополия; 2. Издигане на варненски епископ, очевидно суфрагант на месемврийския митрополит; 3. Въздигане на варненския епископ в митрополитски сан. И всичко това в продължение само на една година, явно под натиск на амбициозния Добротица.

През 1369 г. Иван Александър предава във владение на Добротица освен обещаната преди това на Константинопол Варна и крепостите Овеч, Козяк и Емона, които са част от Търновското царство. В църковно отношение, обаче, последните две са към Цариградската патриаршия. Те несъмнено са включени от деспота към епархията на Варненския митрополит, което предизвиква по-късно недоволството на Месемврийския. Новият митрополит, вероятно Алексий, получава редица привилегии, с които се потвърждават екзархийските му права. Територията на епархията достига най-голямото си разширение с включването на редица „*патриаршески крепости*". В два списъка на крепостите, подчинени на Варненска митрополия, от месец юни 1370 г. се посочват *Карнава*, *Кранея*, *Килия или Ликостомо*, *Геранея*, *Дръстър* (в единия списък е изписано Δρύστρα, а в другия Τριστρεα) *и Калиакра*[18]. Месец по-късно, с писмо на Цариградската патриаршия от 14 юли 1370 г., варненският митрополит получава екзархийски права и право „*за управление на Калиакра, Тристрея (Дръстър – бел. Г. А.), Карнава (Κάρναβα- Каварна ? – бел. Г. А.), Кранея и Геранея, да закриля намиращите се там свещеници, монаси и останалия христоименен народ.*"[19] (обр. 47, 48). Имаше съмнения, че Тристрея не е Дръстър, а някоя друга крепост по Черноморското крайбрежие[20]. Изхождаше се от презумпцията, че авторите на документите не са добре запознати с реалностите в Добруджа, защото например смесват (приравняват) Килия с Ликостомо. Накрая се достигна да заключението, че Иванко Тертер не резидира в Дръстър, а в укрепление около Калиакра, където през 1376 г. убива шурея си, деспота на Месемврия Михаил Палеолог. Преди няколко години, обаче, П. Дякону доказва, че най-вероятно Килия е идентична с Ликостомо[21]. Вече се спомена, че наскоро при разкопки на митрополитската църква в Силистра се откриха два гроба на знатни дами, сродници на Иванко Тертер. Върху златните им обеци, намерени in situ, е гравиран собственият му монограм и двуглав орел (обр. 49, табл. VII, 1-4), познати от един печат (обр. 215), луксозна сграфито керамика (обр. 50, 51) и монетни емисии (обр. 52, 121-124), сечени в Дръстър[22]. Най-после, в първия документ от 1370 г. се вижда, че е изписано *Δρύστρα*, а не *Τριστρεα*. Ето защо със сигурност може да се приеме, че цитираните по-горе три епархийски документа от 1370 г. са автентични, и че действително в духовно и административно отношение Дръстър се подчинява на Варненския митрополит. Забележително е обаче, че според документа от юни 1370 г. под жезъла на варненския архиерей се поставя крепостта Дръстър, а не Дръстърската митрополия. Същевременно не може към една митрополия да се придаде град, а резидиращият в нея владика да е под друга юрисдикция. Сходен е и проблемът с Овеч. Очевидно градът получава късно митрополитска катедра, защото в Синодика на Борил, редактиран при патриарх Евтимий в края на 60-те години на XIV в. са посочени само двама предстоятели – Теосторикит и Лазар[23]. Фактът, че след Лазар не е записан друг митрополит, както и присъствието му на на антибогомилския събор в Търново през 1360 г.[24] свидетелства, че с него е сложен край на катедрата. Това се потвърждава и от цитирания по-горе документ на Константинополската патриаршия от април 1369 г., според който Проват (Овеч) вече е в диоцеза на Варненска митрополия[25]. В глава 4 на настоящото изследване обърнах внимание, че този документ е свидетелство за промени в границите на Варненска епархия, започнатли още преди приключването на преговорите през август 1369 г. Изказаните там съображения и разсъждения бяха в посока промени в границите на деспотата, но тъй като касаят и църковната организация се налага да припомня още веднъж основните изводи:

– В резултат на преговорите през 1369 г. в края на юни 1370 г. цар Иван Александър предава на Добротица Варна, след което в границите на Варненския митрополит се включват Карнава (Каварна), Кранея (Кранево), Килия или Ликостомо, Геранея, Дристра (Дръстър-Силистра) и Калиакра;

– Това не са всичките крепости в границите на деспотата, а са посочени само регионалните центрове с епархийски наместници;

– Отсъствието на Овеч в списъците от юни и юли 1370 г. на градовете, подчинени на Варненския митроплит се обяснява с факта, че той вече е предаден към епархията с решението на Св. Синод от април 1369 г. Действително, в решенията от 1370 г. липсват имената на крепостите, предадени към Варненска епархия през 1369 г. На пръв поглед в списъка от април 1369 г. и в списъците от юни-юли 1370 г. съвпада само Карвуна. Ако вникнем, обаче, внимателно в текстовете ще забележим, че през април 1369 г. заедно с Проват-Овеч Варненският митрополит получава *Καρβουνας*, а през след-

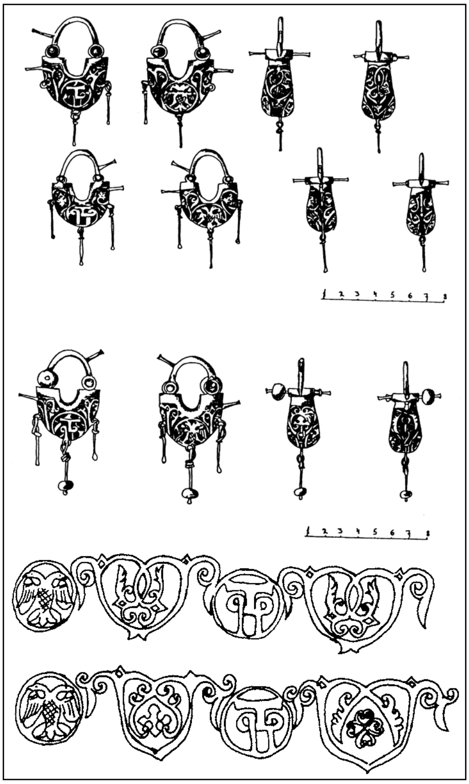

Обр. 49. Златни обеци на знатна дама (роднина –съпруга, майка ?) и дете (дъщеря) от семейството на Тертер, открити в гробове в катедралната църква на Дръстър.

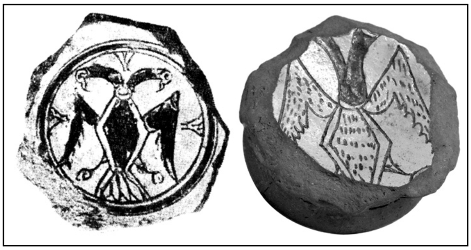

Обр. 50, 51. Съдове с двуглав орел от Пъкуюл луй Соаре и Дръстър-Силистра

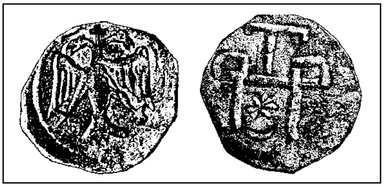

Обр. 52. Монета на Тертер с двуглав орел и монограм сечена в Дръстър

ващата година името на крепостта е изписано по друг начин – и двата пъти *Κάρναβα*. Според мен разликата в изписванията не е случайна, още повече всички документи, съставени в границите само на 15 месеца, са дело на една и съща институция – Константинополската патриаршия. На този фон може да се направи извода, че *Καρβουνας* и *Κάρναβα* са различни крепости – най-вероятно Карвуна и Каварна. Прочее, тези документи имат пряко отношение и към локализацията на първата столица на Добруджанското деспотство – Карвуна, която вероятно не е идентична с Каварна. Също така в двете групи крепости се долавя географски детерминизъм. Първо епархията се възстановява в старите си граници с южните крепости около Варна с Карвуна и намиращите се в региона *Петрич, Проват, Галата, Кичево и Емона.* След това е причислена северната група крепости *Карнава (Каварна), Кранея (Кранево), Килия или Ликостомо, Геранея, Дристра (Дръстър-Силистра) и Калиакра*. Наред с направените изводи дотук, това означава, че Карвуна трябва да се локализира южно от Каварна и северно от Варна;

– Присъствието на Ликостомо-Килия в списъка на новоприсъединените крепости към Варненска митрополия от юни 1370 г. и отсъствието му в списъка от юли същата година явно е резултат на интрига или недоразумение. По това време Килия-Ликостомо е генуезка цитадела извън юрисдикцията на Константинопол и Търново. В региона на Делтата на Дунав, обаче, има много православни, които не са добре обгрижвани след закриването на подчинената на Константинопол Вичинска митрополия през 1359 г. Най-после, в Килия освен католически храмове има и православна църква „Св. Йоан”[26], която след западането на Вичина през 60-те години на XIV в.[27] навярно става основна опора на православното духовенство в региона. Логично е православните в Дунавската делтада се поставят под грижите на най-близкия владика, какъвто в случая се явява варненският. Затова и Константинополска патриаршия в решението си от юни 1370 г. вменява на Варненския митрополит грижите за православните в Делтата, където като главен административен и религиозен център вече се изявява Килия-Ликостомо;

– Предаването на Килия-Ликостомо на Варненския архиерей, респективно на Добротица ще да среща острата реакция на Генуа и най-вероятно това намерение не е реализирано. За това свидетелства следващия документ на Константинополска патриаршия от 24 юли 1370 г.

Въпреки решенията на Константинополската патриаршия, от 1369-1370 г. за възстановяване на Варненска митрополия, редом с проблема Овеч и Килия-Ликостомо, се явяват и други въпросителни. Забележително е, че според документа от юни 1370 г. под жезъла на Варненския архиерей се поставя крепостта Дръстър, а не Дръстърската митрополия. Същевременно не може към една митрополия да се придаде град, а резидиращият в нея владика да е под друга юрисдикция. Появява се и още един труден за решаване казус, защото по това време, както Варна, така и присъединените Дръстър и Овеч са митрополии, а не може един митрополит да е суфрагант на друг митрополит. Правило е, обаче, когато дадена митрополия се обезглавява (овдовява или по други причини), за по-кратко или за по-дълго време да се предаде на предстоятеля на съседна или близка митрополия. Явно османското нашествие, сепаратизмът на Балканите, гражданските войни във Византия нанасят тежки загуби на кадровата банка на православната църква. Затова практиката на съвместяването на няколко митрополитски катедри се превръща в често срещано явление. Тук ще приведа само няколко примера, касаещи този регион. Така например през февруари 1354 г. вакантната митрополия Созопол се предава за администриране на митрополита на Пиги[28]. През април 1369 г. пък митрополитът на Несебър, който преди това се натоварва да управлява и Анхиалската епархия, получава същите права върху овдовялата Варненска митрополия[29]. По-рано, през 1327 г. Синодът на Константинопол натоварва и Варненския митрополит Маркел да администрира митрополията Христополис (Кавала) и архиепископията Лопадион[30]. По сходен начин през 1380 г. епископ Матей се въздига в сан митрополит и управлява едновременно Керница, Созопол и Варна[31].

Очевидно извеждането на Дръстър и Овеч с регионите им от границите на Търновското царство незабавно ще рефлектира и върху положението на двамата митрополити, които до тогава се подчиняват на Търновския патриарх. Съобразно промените и традициите на Балканите, доброволно или под натиск, последните трябва да оваканят катедрите си, които се предават към Варна и това се регистрира в решението на Синода от м. април 1369 г. и юни 1370 г. За Овечка не е сигурно, но Дръстърската митрополия определено не се закрива[32], а само преподчинява. Това косвено се долавя от следващото решение на Синода от 24 юли за екзархийските права на Варненския митрополит с важните допълнения „*…да не се възкачва на светия синтрон*" във въпросните градове и още „*ако някой му противоречи ще получи заслужено наказание*"[33]. Вероятно решението се взема спешно (само месец след първото) специално заради казуса Дръстър-Овеч. Нарочната забрана за възкачване на епископски тронове означава само временно управление на епархиите, респективно на катедралните църкви със синтрон (обр. 53). Очевидно митрополитските престоли на Дръстър и Овеч се предоставят като добавка на Варненския митрополит, без да му се делегират права на титуляр. По същия начин през 1354 г. вакантната митрополия Созопол се предава на митрополита на Пиги. По аналогичен начин в решението на Синода му се вменява да ръкополага, да служи, но да не се възкачва на свещения престол, защото не е титуляр, а катедрата му се дава в добавка, макар и пожизнено[34]. Впрочем, това е честа практика през XIVв., регистрирана в много синодални решения на Константинополската патриаршия, някои от които са цитирани по-горе.

Вероятно промяната в статута и преподчиняването на Дръстърската и Овечката митрополии от Търново към Константинопол чрез Варна, съпрово-

Обр. 53. Олтарната част със синтрона на дръстърския катедрален храм

дено с евентуалното отзоваване на титулярните митрополити, води до брожение сред гражданите и клира в Дръстър, Овеч и региона. Именно затова синодалното решение от 24 юли 1370 г. завършва с назидателния текст: *„ако някой му противоречи* (т. е. на Варненския митрополит – б. а. – Г. А.) *ще получи заслужено наказание*" – рядък случай сред многобройните синодални решения и писма на Константинополската патриаршия през XIV в.

Определено разширяването и специалния статут на Варненска митрополия през 1369-1370 г. е временно и конюнктурно явление, следствие на високата легитимност, която получава Добротица на Балканите. Това личи от следващо решение на Синода в Константинопол от юни 1372 г. за връщане под юрисдикцията на Месемврийския митрополит на крепостите Емона и Козяк, които преди две години са отнети и предадени на Варненскиятархиерей[35]. Изрично се посочва, че причина за предното решение е завладяването на двете крепости от Добротица. Ако се следва цитираното по-горе правило *„църковните неща* (диоцези – б. а.) *да се променят заедно с променянето на гражданските области*", отпадането на Емона и Козяк от диоцеза на Варненския митрополит може да се свърже с присъединяването им към деспотата на Михаил Палеолог през 1369 г., когато се настанява задълго в Несебър[36].

След 1372 г., макар и наскоро избран, Варненският митрополит Алексии, придобива самочувствие и легитимност, защото е сред най-редовните участници на заседанията на Св. Синод в Константинопол и дори са му поверявани важни мисии. На 22 април 1372 г. той подписва синодално решение за преместването на архиепископа на Антиохия и Маронея в Месемврия, където заема овдовялата митрополитска катедра[37]. През август същата година подписва важно решение, касаещо региона, с което Харитон, игуменът на Атонския манастир Кутлумуш замества Хиацинт като митрополит на Угровлахия[38]. Положението му на един от водещите йерарси в Константинополската патриаршия се илюстрира от факта, че му се поверяват важни „външни" мисии. Така например в края на 1373 г. заедно с митрополита на Янина формират синодална делегация, упълномощена да урегулира спора между пелопонеските митрополити Игнатий от Патра и Нифон от Метрон[39]. Обикновено се приема, че между 1373 г.- 1374 г. и 1380 г. няма документи за дейността на Алексий от Варна. Всъщност името му е регистрирано в решение на Св. Синод от 16 септември 1379 г. срещу изпълняваните от митрополита на Никея Маркел игуменски функции[40]. Особено активен е през юни 1380 г., когато участва в заседанията в Константинопол, на които се издигат митрополити на Кериаца и Адрианопол и се осъжда въпросния митрополит на Никея[41]. Въпреки всичко продължава да стои въпросът защо иначе редовния в заседанията на Св. Синод варненски митрополит Алексий, отсъства от синодалните срещи между началото на 1374 и септември 1379. Донякъде отговор се дава от решения на Константиполската патриаршия от 16 март 1381 г., подписано от патриарх Нил (1379-1388) за преместването на *Светлейшия митрополит на Варна, господин Алексий, мъж достоен и по доблест, и по съзнание, и по опит в църковните дела, отличаващ се от много други, и способен да пастирства и ръководи към спасение****, но лишен преди това от своята църква*** *(разр. Г. А.)*[42]. За управление му е отредена митрополитската катедра в най-важния малоазийски град Никея, бившата столица и партиаршеска резиденция на Империята от 1203 г. до 1261 г.!, с добавка – митрополията на Бурса, която пък е резиденция на османските султани! От поста, който му е даден, по думите на патриарха и от важните мисии, които са му поверявани, оставаме с впечатлението, че през 70-те години на XIV в. варненския митрополит Алексий се изявява като един от най-висколегитимните архиереи на Константинополската патриаршия. На този фон е любопитно да узнаем защо е ***лишен преди това от своята църква*** – т.е. Варненска митрополия. Забелязваме, че той отсъства в източниците между началото на 1374 г. и пролетта на 1379 г., което може да означава, че през този период нещо се случва. Едно от предположенията е евентуална криза, настъпила между Добротица и Византия след убийството на несебърския деспот Михаил Палеолог от Добротичевия син Тертер[43]. Това, обаче, става едва към края на 1376 г., и по всичко личи пряко волята на Добротица, един проблем, които бе обстойно разгледан в гл. 5 на настоящото изследване. На пръв поглед конфликт с Добротица може да е в основата на лишаването (временното отстраняване) на Алексий от църквата му. Навярно този евентуален конфликт се е разиграл достатъчно време преди преместването му в Никея през 1381 г. За това съдим от решението с подписа на патриарха, където се казва, че е *лишен* ***преди това (!)*** *от своята църква*, а не преди датата на отпътуването му от Варна за Мала Азия. Не е изключено дългото му отсъствия от града и епархията (виждаме го почти непрекъснато в Константипол на заседания на Синода през 1372-1374 г.) да предизвиква конфликт между деспота и владиката. Още повече, в правния мир на Константинополската патриаршия има изрично постановление от септември 1173 г., осъждащо митрополитите, които забравят за своето стадо и се задържат задълго в столицата на Империята[44]. Впрочем, то кореспондира с каноничното църковно законодателство, защото според новела № 123 от кодекса на Юстиниан I Велики (527-565) се постановява, че епископа (митрополита) може да отсъства от епархията си не повече от 6 (по изключение 12) месеца. Забележително е, че появата след 5 години отсъствие на документи с името на Варненския митрополит съвпадат напълно с интронизирането на новия патриарх Нил през 1379 г.[45], който видяхме, че не пести суперлативи за Алексий. Това не изключва и друга възможност – примерно конфликт на Алексий с предния патриарх Макарий (1376-1379)[46]. Дори, обаче, да има напрежение между Алексий и Добротица, то последният може да постъпи всякак с владиката, но не и да го отстрани de jure от катедрата му. В този смисъл по-вероятен е конфликт между патриарх Макарий и Алексий, защото само патриархът чрез Синода има способи да лиши от катедра един непокорен епископ. Разбира се, причината може да бъде и друга, дори банална, но както и да е било през 1381 г. варненският митрополит Алексий de jure е повишен и от Варна се отправя за Никея. Името му се среща в синодални решения до 1389 г., като се подписва *Алексий, митрополит на Варна, сега на Никея*[47]. Това, между впрочем, косвено свидетелства за авторитета на варненския митрополитски престол, щом един архиерей на град като Никея (столица и патриаршеска резиденция от 1204 г. до 1261 г.) запазва в подписа си прилагателното (бивш) варненски.

Между 1381-1389 г., т. е. цели 8 години в наличните документи не се споменава за действащ Варненски митрополит. Каква е причината за тази празнина не е ясно. В политическата история няма факти, които да подсказват конфликт между Добротица (след 1385 г. и наследника му Иванко) и императора в Константинопол, който да се отразява на взаимоотношенията му с Патриарашията и Св. Синод. Симптоматичен, обаче, е фактът, че появата на новия варненски митрополит Гаврил, а навярно и неговото интронизиране съвпада със смъртта на патриарх Нил († 1388 г.) и възкачването на патрирашеския престол на Антоний IV (първият му мандат 1389-1390)[48]. Обстоятелството, че и след 1381 г. бившият варненски архиерей продължава да се титулова *Алексий, митрополит на Варна, сега на Никея* може да означава и друго. Примерно, че твърде близкият му патриарх Нил (това е видно от кариерата на Алексий и оценката, която получава от светлейшия отец) запазва първоначалната (варненска) катедра на своя любимец и съратник. Примери през втората половина на XIV в. в практиката на Константинополската патриаршия, цитирани по-горе, свидетелстват, че това е допустимо, а според мен и най-вероятно за случая. Един любопитен документ на Константинополската патриаршия хвърля допълнителна светлина в тази насока. Той гласи: † *Аз, Никита, таха и протопоп на Варна, като прочетох, подписах*[49]. Обстоятелството, че полага подпис под официален документ на Патриаршията предполага, че въпросният Никита има специални правомощия. Дали не са му делигирани от отсъстващия задълго от града архиерей Алексий или някой друг?!

По време на архиерейството на Алексий във Варненска епархия се разиграват важни политически събития и промени, които не е изключено да влияят пряко или косвено на духовния живот. За сега не е ясно дали с отцепването на Дръстър и региона, които сина на Добротица, въпросният Тертер, еманципира в независимо феодално княжество около 1377 г., се отразява върху религиозния статут на Дръстър. Със сигурност, обаче, знаем, че през 1388 г. Дръстър е в границите на българския цар Иван Шишман и това ще да е станало няколко години по-рано – около 1385 г. Административната промяна е логично да води след себе си и преминаването на бившата дръстърска епархията под юрисдикцията на Търновския патриарх, където е преди 1369–1370 г., но сведения за това засега отсъстват. В епархийски списък на Константинополската патриаршия, съставен непосредствено след окончателното падане на българските земи под турска власт в края на XIV – началото на XV в., липсва Дръстърски митрополит. За периода 1385 – 1405 г. такъв не е регистриран и в многобройните решения на Синода в Константинопол[50]. Очевидно според документите от края на XIV в. и началото на XV в. Вселенският патриарх не поставя митрополит на овакантения (но не закрит) още през 1370 г. Дръстърски митрополитски престол. Това не се случва нито след като през 1388 г. Дръстър попада под властта на османските турци, нито след окончателното падане на България под турска власт в края на XIV в. Причината за това най-вероятно е в обстоятелството, че през този период Дръстър е извън диоцеза на Константинополската патриаршия. Вече посочих, че между 1385 – 1388 г., (ако не и малко преди това) Дръстър е в границите на Търновското царство. Няколкократно се спомена за твърдо установеното правило в българо-византийските отношения през XIV в. за препокриване на духовната и административната власт. Това на практика означава, че около 1385 г. Търновският патриарх си възстановява духовната юрисдикцията над Дръстър. При същите обстоятелства Овеч също е върнат в границите на Българското царство, респективно Търновска патриаршия. Не знаем, обаче, дали в двата града, бивши български епархийски центрове са поставени митрополити от Търновския патриарх. По скоро не, като се има предвид политическата ситуация, свързана с надвисвалата османска опасност, водеща до заробване на всички православни епархии на Балканите. Малко е вероятно един архиерей като търновския патриарх Евтимий да предприеме такова остро конфронтационно действие спрямо Вселенския патриарх, с който, между впрочем, са в добри отношения. Предвид господстващия на Балканите принцип *църковните неща* (диоцези – б. а.) *да се променят заедно с променянето на гражданските области* и характера на цар Иван Шишман, обаче, може да приемем, че Дръстър и Овеч с околните крепости са загубени както за Добруджанския деспот, така и за Варненския митрополит.

Определено интронизираният около 1388 г. нов варненски митрополит Гавраил оглавява епархия с двукратно намален диоцез, (само Черноморското крайбрежие между Галата и Калиакра), потенциал и възможности. Същевременно, според наличната изворова база, той се изявява в това си качество съвсем за кратко. Първият документ с негов подпис е от 15 февруари 1389 г. (решение за изпращане на нови митрополити в Кипър и Русия). Следват още нови 2 решения на същата дата за третия брак и за преместване на митрополита на заетия от турците Адрианопол в Анхиало[51]. Най-вероятно Гавраил взема участия на още две заседания на 17 март, 20 март, но през април изглежда е починал по време на пролетната сесия на Синода в Константинопол[52]. За това съдим от факта, че синодалният декрет, касаещ монасите от манастира Ватопед е подписан от нов варненски митрополит на име Рафаил[53]. Той участва и на заседанията на Синода през юли[54], след което задълго липсват сведения за действащ Варненски архиерей. Продължителното присъствие на варненските митрополити в столицата се тълкува от В. Гюзелев като резултат от обсадата на Варна от Али паша и опасността от завземането ѝ от османските турци[55]. В следващата глава 8, обаче, ще стане ясно, че реална обсада няма, и че отряд от армията на Али паша се задържа съвсем за кратко пред Варна. Най-после, това става през 1388 г., а не през 1389 г. От своя страна А. Кузев приема, че липсата на сведения за Варненски митрополит след 1389 г. е косвено указание, че градът е завзет от османските турци същата година, след което архиерейския престол е вдовстващ[56]. Той пропуска обаче един Епархийски списък на Константинополската патриаршия, отнесен от Ж. Дарузе към края на XIV в., където под № 42 е записана Варненска митрополия[57]. Трябва да отчетем обаче, че документът не се поддава на пределно прецизна датировка. В случая от по-голямо значение е фактът, че от края на XIV до средата на XV в. Варна отсъства и в епархийските списъци на Константинополската патриаршия. По коментирания казус за Ал. Кузев обаче, основен репер се явява Евлия Челеби, който наистина твърди, че след битката при Косово поле на 15 юни 1389 г. турците превземат Варна. Същевременно вече е доказано неведнъж, че много от разказите на Евлия Челеби са полулегендарни, често измислица. Най-после, останалите по-надеждни османски хронисти като Мехмед Нешри, Ходжа Садеддин, Хюсеин, Идриси Битлиси, както и Йохан Леонклавий, които иначе описват подробно събитията през 1388-1389 г., не споменават нищо подобно. Тъкмо по това време (между 1394-1396 г.) е изготвен и „Списък на руските градове, далечни и близки", в който фигурират Търново, Видин и почти всички центрове на Добруджанското деспотство – Варна, Каварна, Калиакра, Вичина, Дръстър и Килия[58]. Отдавна се задава въпросът защо в този списък присъстват български градове, които са под османска власт, в които руските князе нямат никакво влияние, липсват и значителни анклави руско население. Според Е. П. Наумов списъкът е изготвен под егидата на всерусийския митрополит Киприан (българин, произхождащ от търновската аристокрация!)[59] и отразява претенциите му да разшири максимум диоцеза си в южна посока, респективно България, чрез което да претендира за патриаршески сан[60]. Той се възползва от силно притесненото положение на Константинополския патриарх Антоний IV (става въпрос за втория му мандат 1391-1397 г.)[61]. Тогава Константинопол е обсаден от султан Баязид, а за периода 1388-1393 г. настъпва хаос в Търновската патриаршия, Видинска и Варненска митрополии.Византия се опитва да реши проблема, като предава диоцеза на Търновска патриаршия под управлението на мавровлахийския (молдовския) митрополит Йеремия[62]. Не е изключено в тази ситуация Йеремия да получава екзархийски права над диоцезите на Видинския и Варненския митрополит, които някога са влизали в деоцеза на Търновска патриаршия. Същевременно точно тогава (1394-1396 г.) Киприян се стреми да подчини Молдовската (респективно предадените към нея Търновска, Варненска и Видинска епархии), Галичката и Киевска митрополии. Затова, според Е. П. Наумов, косвено свидетелства запазения остър отговор на грамота на Киприан (чрез която се домогва до подчинение над Молдовската, респективно българските епархии и Галичка митрополии) от страна на Константинополския патриарх, датирана от януари 1397 г. В нея последният се противопоставя категорично на тези му амбиции: „*Що се касае до светлейшата Мавровлахийска (Молдовска – бел. пр.) митрополия, то ние не бихме искали там да се вършат беззакония и нарушения на каноните, и когато дойде време няма да се забавим да реагираме. Но сега нещата така се сложиха, че тя дълго време остана без необходимото обслужване, въпреки че е жив нейният законен архиерей кир Йеремия, и можем да ѝ помогнем само чрез екзарха. Да направим нещо друго би означавало да влезем в противоречие със свещенните канони…що се отнася до Галичката митрополия, тя лежи на нашата отговорност*”[63]. Следват бързи административни действия на Константинополския патриарх, целящи пресичане попълзновенията на Кипринан към Галичката и Молдовската, респективно българските епархии. През януари 1397 г. той поставя Витлеемския митрополит Михаил за екзарх на Молдова, а през декември 1400 г. управлението и грижата за миряните във вдовстващите Черноморски митрополии, включително Варна и региона, е предадено на митрополита на Хераклея Понтийска Теофан. Той вече е и екзарх на цяла Тракия и Македония[64] и това е потвърдено с разпореждане на Патриарха от юли 1401 г.[65] Едва през 1453 г. в списък на Цариградската патриаршия Варна отново е спомената като митрополия, подчинена на Цариградския патриарх[66]. В епархийски списък от същото време под № 58 и 59 са записани Варненска и Дръстърска митрополии (липсва Овечка, която никога повече не се възстановява след 1369 г.)[67] но това вече е една друга история.

Бележки

[1] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа, 2. Средновековие, Велико Търново, 2004, с. 357.

[2] **Д. Гонис.** Търново и крайбрежните митрополии и архиепископии (Варна, Месембрия, Созопол и Анхиало) през XIV век. – В: Търновска книжовна школа, 5, 1989, с. 463-466.

[3] Със синодално решение от декември 1401 г. управление и грижата за миряните във вдовстващите Черноморски митрополии е предадено на митрополита на Хераклея Понтийска Теофан, които вече е и екзарх на цяла Тракия и Македония. Това е потвърдено и с разпореждане на Патриарха от юли 1401 г. (**В. Гюзелев.** Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австрийските сбирки и архиви. София, 1994, с. 239–240, 249).

[4] Примери в **Г. Атанасов.** Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието. История, археология, култура, изкуство. Варна-Велико Търново, 2007, с. 158.

[5] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes du Patriarchat de Constantinople. I. Les actes des patriarches, fac. 5. Les Régestes de 1310 à 1376. Paris, 1974, p. 151-156, Nr 2196, 2197, 2202, 2207, 2214, 2235, 2243, 2264, 2270, 2272.

[6] **В. Гюзелев.** Венециански документи за история на България и българите от XIII-XIV в. София, 2001, с.75-76; **В. Гюзелев.** 3 етюда върху Българския XIV век. София, 2009, с. 34-37, 108-109.

[7] **В. Гюзелев.** Венециански документи …, с. 67-76; **В. Гюзелев.** 3 етюда върху…, с. 107-109.

[8] **В. Гюзелев.** 3 етюда върху…, с. 99-100.

[9] **Ал. Бурмов.** История на България през времето на Шишмановци (1323-1330). – В: Избрани произведения, I. С., 1968, с. 231-232**; Ив. Божилов**. Фамилията на Асеновци (1186-1640). Генеалогия и просопография. С., 1985, с. 121.

[10] **П. Петров, В. Гюзелев**. Христоматия по история на България. Т. 2. София, 1978, с. 212-213.

[11] **Ioannis Cantacuzeni imperatoris.** Historiarum, t. II, 1. III, 95, p. 584-585 (= ГИБИ, X, София, 1980, с. 374).

[12] Това ще да е станало при събитията от 1346-1347 г. когато Добротица е в Мидия и затъва в междуособиците на империята. **П. Мутафчиев.** Добротич-Добротица и Добруджа. – В: Избрани произведения, II. София, 1978, с. 104 сл; **В. Гюзелев.** Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII-началото на XV век.). София, 1995, с. 49 сл.

[13] **Л. В. Горина.** Походът на Амедей VI Савойски против България през 1366-1367 г. – ИПр, 6, 1970, с. 71-78; **А. Кузев.** Варна В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 300-301; **В. Гюзелев.** Извори за …, № 31, с. 54-60.

[14] **А. Кузев.** Дръстър. В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 188-189; **Ив. Божилов**. Фамилията на Асеновци (1186-1640). Генеалогия и просопография. София, 1985, с. 157; **Л. Лазаров.** Данни за монетната циркулация на провадийската крепост. Велико Търново, 2001, с. 33.

[15] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, Nr 2547, p. 461-462; **В. Гюзелев.** Извори за…, № 50, с. 192.

[16] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, Nr 2572, p. 481. Според В. Плетньов **(В. Плетньов.** Изграждането на Варненската крепост и Варненската митрополия (XI-

IV в.). – В: Християнската култура в средновековна България. Материали от Национална научна конференция, Шумен 2 – 4 май 2007 г. по случай 1100 годишнината от смъртта на Св. Княз Борис-Михаил (ок. 835-907 г.). Велико Търново, 2008, с. 366-367) :*Въпросът с овдовялата Варненска митрополия започнал да се урежда на следващата година (12 май 1370 г.), когато на Синода присъства неизвестен по име „кандидат за Варна". (Божилов, Гюзелев 2004, 357), а не е бил "интронизиран епископ на Варна" (Атанасов 2007, 333).* Авторът се базира единствено на преводите на В. Гюзелев но не се е запознал с цитирания по-горе оригинален текст на Ж. Дарузе, където в преамбюла за документ под № 2547 от 12 май 1370 г. (**J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, Nr 2572, p. 482) е записано, че на същия ден е проведено заседание на Синода, в което под председателството на патриарха участват митрополитите на … *Nicée, Brysis, Chalcédon et* ***l'évêque élu de Barna – избраният епископ на Варна***. Многозначителен и показателен е фактът, че изрично се посочва, че епископа на Варна е избран, явно наскоро! В протокола към същото заседание, в което се вземат решения по 5 основни точки посочения в преамбюла епископ на Варна е записан като τοῦ ὑποφηφίου Βάρνης – *кандидат за Варна* (**J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, Nr 2572, p. 482). Това може да означава само, че споменатият в началото новоизбран епископ на Варна е кандидат за митрополитската катедра. Той не е и неизвестен – очевидно се отнася за Алексий.

[17] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, Nr 2586, p. 496; **В. Гюзелев.** Извори за…, № 52, 53, с. 194-196.

[18] **F. Mikloschich, J. Müler.** Actaet diplomata graeca medii aevi, I. Vindobonnae, 1860, p. 95. Миклошич и Мюлер, както и техните последователи датираха този документ между 1320-1325 г. А. Кузев забелязва, че не е възможно по това време Дръстър да е в диоцеза на Константинополския патриарх, защото има сигурни документи, че до 1360 г. митрополията е в границите на Търновската патриаршия. По тази причина той датира документа след падането на Дръстър под османска власт през 1388 г. (**A. Kuzev.** Zwei Notizen zur historischen Geographie der Dobrudža. – Studia balkanica, 10, 1975, S. 135-136). Тези автори обаче не отчитат факта, че цар Иван Александър отстъпва Дрстър на Добротица, както и документираното присъствие на добротичиевия син Тертер в Дръстър по това време. За прецизиране на датата на този документ вж: **П. Мутафчиев.** Към историята на месемврийските манастири. – В: Сборник в чест на В. Н. Златарски. София, 1925, с. 178-179; **В. Гюзелев.** Извори за…, № 52, с. 195-196.

[19] **F. Mikloschich, J. Müler.** Op, cit, p. 528; **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, Nr 2586, p. 496; **В. Гюзелев.** Извори за…, № 53, с. 195-196.

[20] **В. Гюзелев**. Cronica Mesembriae. Бележки върху историята на българското Черноморие за периода 1366-1448г. – ГСУ ИФ, 66, 1975, с. 153-155; **Б. Николова.** Устройство и управление на българската православна църква (IX-XIV в.). София, 1997, с. 230.

[21] **P. Diaconu**. "Kilia et Licostomo". Un faux problème de géographie historique. – In: Il Mar Negro, II. 1995-1996, p. 235-262.

[22] **Ст. Ангелова**. Един тип средновековни обици от Силистра. – В: πιτύη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. С., 2002, с. 593-398; **Г. Атанасов**. Относно принадлежността и датировката на бронзовата плочка (матрица) с двуглав орел и кръст от Дръстър-Силистра. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, с. 322-330.

[23] **М. Г. Попруженко.** Синодик царя Борила. София, 1928, с. 92-93; **Ив. Дуйчев.** Из старата българска книжнина, 2, София, 1944, с. 165-166.

[24] **В. Златарски**. Житието на св. Теодосия. СбНУ, XX, 1904, с. 25; **Старата българска литература**. 4, София, 1986, с. 458; **Д. Гонис**. Състав на Търновския събор от 1359 г. – ИПр, 1, 1989, с. 40-54.

[25] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes..., Nr 2547, p. 461-462; **В. Гюзелев.** Извори за..., № 50, с. 192.

[26] **Е. Тодорова.** Килия. В: Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981, с. 232.

[27] **G. Atanasov**. La Vicina medievale et la forteresse de Nufăru. – EB, 1, 1994, p. 122-128; **Ş. Papacostea.** La Mer Noire carrefoir des grandes routes intercontinentales 1204-1453. Bucureşti, 2006, p. 166-167.

[28] **В. Гюзелев.** Извори за..., № 39, с. 166-167.

[29] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes..., Nr 2547, p. 461-462; **В. Гюзелев.** Извори за..., №50, с. 192.

[30] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes..., Nr 2135, p. 101; **В. Гюзелев.** Извори за..., №32, с. 140-142, 272.

[31] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes du Patriarchat de Constantinople. I. Les actes des patriarches, Fac. 6. Les Régestes de 1377 à 1410. Paris, 1979, Nr 2704, p. 24.

[32] Поради намалелите ресурси и резерви през XIII-XV в.Византийската патриаршия прилага тази практика многократно и това се долавя от много синодални решения. Вж: **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes..., Fac. 5, Nr 2547, 2572, 2649.

[33] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes..., Fac. 5, Nr 2586, p. 496; **В. Гюзелев.** Извори за..., № 53, с. 195-196, 277-279.

[34] **В. Гюзелев.** Извори за..., № 39, с. 166-167.

[35] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes..., Fac. 5, Nr 2652, p. 545; **В. Гюзелев.** Извори за..., № 54, с. 196-197.

[36] **В. Гюзелев.** Очерци върху историята на град Несебър в периода 1352-1453 г. – ГСУ ФИФ, LXIV, 3, 1970, с. 60-64; **В. Гюзелев.** Несебър. В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 348-349.

[37] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes..., Fac. 5, Nr 2649, p. 543-544; **В. Гюзелев.** Извори за..., № 55; **В. Гюзелев.** Извори за..., № 55.

[38] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes..., Fac. 5, Nr 2654, p. 547-548; **В. Гюзелев.** Извори за..., № 55.

[39] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes..., Fac. 5, Nr 2657, p. 550; **В. Гюзелев.** Извори за..., № 58; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 358.

[40] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes..., Fac. 6, Nr 2696.

[41] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes..., Fac. 6, Nr 2704, 2706, 2707, p. 16, 24, 29.

[42] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes..., Fac. 6, Nr 2716, p. 36; **В. Гюзелев.** Извори за..., № 58, с. 202-204.

[43] **В. Гюзелев.** Извори за..., с. 280.

[44] **A. Shepard**. Tzetzes' Letters to Leo at Dristra. – Byzantinische Forschrungen, VI, 1979, с. 323.

[45] **А. П. Лебедев.** Исторические очерки сосотояния Византийско-восточной церкви от конца XI до середине XV века. Санкт Петербург, 1998, с. 221, 372.

[46] Пак там, с. 219, 327.

[47] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes..., Fac. 6, Nr 2861, p. 155.

[48] **А. П. Лебедев.** Цит. съч., с. 221, 372.

[49] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 358.

[50] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…,Fac. 6, Nr 3270, p. 487.

[51] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, Fac. 6, Nr 2847, 2848, 2849, p. 139-145.

[52] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, Fac. 6, Nr 2851, 2852, 2853, p. 147-148.

[53] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, Fac. 6, Nr 2852, p. 149; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 359.

[54] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, Fac. 6, Nr 2863, p. 157.

[55] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 359.

[56] **А. Кузев,** Варна. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 304.

[57] **J. Darrouzes**. Notitiae eppiscopatuum ecclesiae Constantinopolitaniae. Paris, 1981, p. 292-193, 616-417, № 20.

[58] **М. Тихомиров. „**Список городов дальних и ближних". – Идторические записки, 40, 1952, с. 216-217; **Е. П. Наумов.** К истории летописното „Списка русских городов дальних и ближних". – В: Летописи и хроники. Сборник статей 1973 г. Посвещен памяти Арсения Николаевича Носонова. Москва, 1974, с. 150-157 с пълна библиографска справка.

[59] **Н. Дончева-Панайотова.** Киприян. Старобългарски и староруски книжовник. София, 1981, с. 91-95.

[60] **Е. П. Наумов.** Цит. съч., с. 153-157.

[61] **А. П. Лебедев.** Цит. съч., с. 225, 372.

[62] **Ю. Трифонов.** Унищожаването на Търновската патриаршия и заменянето ѝ с автономно митрополитство – архиепископство. – СбНУ, 22 – 23, 1906 – 1907, с. 1-40; **Ив. Тютюнджев.** Търновският епископат XII-XXI в. Велико Търново, 2007, с. 73-74, 90-93 с пълна бибилиографска справка.

[63] **Е. П. Наумов.** Цит. съч., с. 156.

[64] **В. Гюзелев.** Извори за…, с. 239-240; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 359.

[65] **В. Гюзелев.** Извори за…, с. 249.

[66] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, Fac. 6, p. 420.

[67] **J. Darrouzes**. Notitiae eppiscopatuum…, p. 197-198, 420, № 21.

Chapter 7.

The Varna metropolitan bishopric in the second half of the 14th c.

ABSTRACT

The name of the Varna metropolitan bishop is to be found neither in the written sources from 1327–1340 nor in those from 1347–1369. My personal opinion is that the reason for this should be sought in the occurring at that time political changes. I would allow myself to remind that in 1346, by request of the regent-empress Anna of Savoy, Balick – the lord-archon of Karvouna sent his brothers Dobrotitsa and Todor to provide her with some military assistance. I suppose that this adventure was not fully accorded with the Czar Ivan Alexander (1331–1371), since the very next year the Varna metropolitan bishop was recalled and Varna itself – rendered to the scepter of the supreme Bulgarian ruler – a fact certified by a number of written sources.

The abrupt change in the status quo from the period 1366–1369, brought about by the campaign of Amedeus of Savoy, the surrender of Varna, Drustar and Ovetch with the contiguous strongholds to Dobrotitsa and concerning primarily Northeast Bulgaria with round-the-Danube regions and the Black Seacoast, reflected with a particular force on the clerical organization of the area. In compliance with the tradition on the Balkans: "Cuius region, eius religio – To the one who rules the region, to him belongs the church" in a spiritual aspect and with regard to their religious management these towns should have also been returned to the confines of the Varna metropolitan bishopric and respectively to the Constantinople Patriarchate. Perhaps the reaction was instantaneous because in April 1369 the Holy Synod assigned the metropolitan of Messambria with the task to take as a supplement to his subordinate eparchies the government of Varna, Karvouna and the rest of the towns: "… was given with a synodical vote as a complement to the above-mentioned metropolitan bishop of Nessebar and Anchiallo the sanctimonious metropolitan bishopric of Varna and its domains – Petritch, Provat, Gallata, Kitchevo, Emonna and Karvouna (Καρβουνας)". After the treaty between Ivan Alexander and Dobrotitsa was definitively signed by both parties, in June 1370 the despot received Karnava, Kraneja, Killija or Lickostomo, Geraneja and Drustar. In July 1370 the Varna metropolitan bishop was given the exarchial rights over the same strongholds with the exception of Killija-Lickostomo. The reason for this is that Constantinople had no real authority in the Genoese citadel. The aspiration of the patriarchate was to provide a spiritual center of the Orthodox Christians in the Delta directly subordinate to the nearest Varna metropolitan after the closing down of the adjacent Vichinna metropolitan bishopric – an intention whose pursuit and accomplishment ended in failure. If we dwell more carefully on the meaning of the texts, we'll make the observation that in April 1369 along with Provat-Ovetch the Varna metropolitan received Καρβουνας. In the next year, however, the name of the stronghold appears written in another way – both times

recorded as Κάρναβα. In my view the difference in spelling is far from accidental. Moreover, all documents issued in the course of less than fifteen months come from one and the same institution – the Constantinople patriarchate. This background allows the drawing of the conclusion that the names Καρβουνας and Κάρναβνα refer to two different strongholds – most conceivably of Karvouna and Kavarna. A decree of the Synod from July 1370 regarding the exarchial rights of the Varna metropolitan bishop contains the important supplement: "…not to ascend to the holy synthrone" in the concerned towns, and yet "…if someone contradicts him to be punished in a deserved way". Probably this verdict was taken under particular circumstances (just a month after the first one) for the urgent resolution of the "Drustar-Ovetch" case, till then representing two of the metropolitan bishoprics immediately subordinate to the Tarnovo patriarchate. The deliberate prohibition for ascending the Episcopal thrones meant only a temporary government of the eparchies and respectively of the cathedral churches (which are known for having a synthrone).

Profoundly traced is the industrious activity of the elected towards the end of 1370 Varna metropolitan bishop Alexius, who had already served as a bishop for a shortly preceding period. In his new function he was one of the most regular participants in the sessions of the Holy Synod in Constantinople and an executive of important diplomatic missions. However, in 1381 patriarch Nillus (1379–1388), exclusively close and attached to Alexius, appointed him an archpriest of the Nycean metropolitan bishopric and even supported his decision with the statement that "…before Alexius was deprived of his church". After 1381 and till 1389, i. e. for whole eight years the available documents contain no mention of an actively officiating Varna metropolitan bishop despite the fact that in the titular list of Alexius beside a metropolitan bishop of Nycea is preserved also the attribute …of Varna. The obvious reason for this is a conflict with Dobrotitsa, perhaps on occasion of his long absence from the eparchy. Probably on temporary terms and on his behalf the eparchy was governed by Nickitta. This is corroborated by a document of the patriarchate reading that: "† I, Nickitta, tahha and archpriest of Varna, after I have read…". Symptomatic is the fact that the appearance of the new Varna metropolitan bishop Gavril (Gabriel) and to all probability his enthronement coincides with the death of patriarch Nillus († 1388) in parallel with the ascension to the patriarchal chair of Anthonius IV and the beginning of his first mandate (1389 – 1390). In 1389 for a short period Varna had another metropolitan bishop in the face of Raffail (Raphael) though briefly afterwards due to political concussions the eparchy was temporarily closed down.

Глава 7.

Варненская митрополия второй половины XIV в.

РЕЗЮМЕ

В письменных источниках как периода 1327-1340 г., так и 1347-1369 г., снова отсутствует имя варненского митрополита. На наш взгляд это могло быть связано с наступившими политическими переменами. Хочется припомнить, что в 1346 г., по просьбе византийской императрицы – регентки Анны-Савойской, Балик – архонт Карвуны, отправляет своих братьев Добротицу и Тодора, оказать ей военную помощь. На наш взгляд, эта авантюра не была до конца согласованна с Иваном Александром (1331-1371), так как еще в следующем году варненский митрополит был отозван, а Варна перешла под скиптер болгарского владетеля – факт, который был зафиксиран и в письменных источниках. Резкое изменение статукво в 1366-1369 гг. (поход Амедея Савойского и уступка Варны, Дрыстра и Овеча с соседними крепостями Добротице) в Северо-Восточной България, Подунавье и Причерноморье с особой силой отразились на церковной организации в регионе. Согласно традиции на Балканах „Cuius region, eius religio" – „Кому принадлежит управление, тому и церковь", поэтому в духовном отношении этим городам следовало бы снова войти в пределы Варненской митрополии, соответственно перейти в подчинение Константинопольской патриархии. Наверное, последовала незамедлительная реакция, судя по тому, что в апреле 1369 г. Св. Синод поручил митрополиту Месемврии взять на себя управление Варной, Карвуной и остальными городами: ... путем синодального голосования вышеупомянутому митрополиту Несебра и Анхиало были отданы дополнительно святейшая митрополия Варны и ее владения – Петрич, Проват, Галата, Кичево, Емона и Карвуна (Καρβουνας). После окончательного заключения договора между Иваном Александром и Добротицей, последний получил в июне 1370 г. крепости Карнава, Кранея, Килия или Ликостомо, Геранея, Дрыстыр. В июле 1370 г. варненский митрополит получил экзархийские права на те же пункты за исключением Килии-Ликостомо, так как Константинополь не пользовался реальной властью в генуэзской цитадели. Намерения были направлены на то, чтобы после закрытия митрополии в соседней Вичине в 1359 г., православные в Дельте имели свой духовный центр, непосредственно подчиненный самому близкому – варненскому митрополиту, но идея осталась неосуществленной. При более внимательном прочтении текстов, можно заметить, что в апреле 1369 г., наряду с Проват-Овечом, варненский митрополит получил и Καρβουνας, а уже в следующем году встречаем название крепости в новом написании –при чем двукратно Κάρναβα.На наш взгляд, разница в написании не является случайной, тем более, что все, составленные всего за 15 месяцев, документы – дело одного и того же института – Константинопольской патриархии. Из всего сказанного можно заключить, что Καρβουνας и Κάρναβα – это две разные крепости, вероятнее всего, Карвуна и Каварна. В решении Синода с июля 1370 г., регламентирующем экзархийские права варненского митрополита имеется важное уточнение ...” не вступать на синтрон” в упомянутых городах и еще „если кто-нибудь попытается ему противостоять, он понесет заслуженное наказание” Вероятно, решение было принято срочно (через месяц после первого), специально в связи с казусом Дрыстыр-Овеч, которые были до тех пор митрополиями Тырновской патриархии. Специальный запрет на возведение на епископский трон, означало только временное управление епархиями, соответственно, катедральными церквями с синтронами.

В данной главе прослеживается активная деятельность, выбранного в конце 1370 г. варненского митрополита Алексия (до этого короткий срок он был епископом). Он был также одним из постоянных участников заседаний Св. Синода в Константинополе, исполнял важные дипломатические миссии. Но в 1381 г. патриарх Нил (1379-1388), который был в очень хороших отношениях с Алексием, назначил его архиереем Никейской митрополии, упоминая о нем, что ... до этого он был лишен своей церкви. По-видимому причиной этого был конфликт с Добротицей, может быть, из-за его продолжительного отсутствия в епархии. После 1381 г. и до 1389 г., т.е. целых восемь лет, в существующих документах не упоминается ничего о действующем варненском митрополите, так как в титулатуре Алексия кроме „никейский”, сохранилось и определение „варненский”. По всей вероятности, временно от его имени епархией управляет Никита. Об этом свидетельствует документ патриархии, который гласит: „† Я Никита, таха и протопоп Варны, когда прочитал ....” Примечателен, однако, факт, что появление нового варненского митрополита Гавриила, а наверное и его интронизация совпадают по времени со смертью патриарха Нила († 1388 г.) и с возведением на патриаршеский престол Антония IV – первый его мандат 1389-1390 гг. В 1389 г. зесь недолго управляет Рафаил, после чего епархия была временно закрыта из-за политических потрясений.

Глава 8.

ИВАНКО И КОНЧИНАТА НА ДОБРУДЖАНСКОТО ДЕСПОТСТВО

Най-вероятно през 1385 г. или най-късно през 1386 г. Иванко наследява баща си Добротица в столицата на деспотата Калиакра (обр. 54). След като Петре Дякону, с присъщата му находчивост, открива, че около 1370 г. синът на Добротица, Тертер (Йоан?) се установявя в Дръстър и около 1376 г. го еманципира в самостоятелно княжество[1], то веднага стартира дискусията дали е идентичен с Иванко, наследникът на Добротица[2] или става дума за друг негов син[3]. Надделява мнението на онази група изследователи, които са убедени, че Йоан Тертер, властва след 1369-1370 г. в Дръстър (с благоволението на Добротица, а после и самостоятелно) и Йоанко-Иванко, наследил Добротица, са едно и също лице. Малко вероятно е обаче, един баща да кръсти двамата си сина с едно и също име – Йоан=Иван=Йоанко=Иванко. Същевременно при похода към Дръстър през 1388 г. (Йоан) Тертер не е в града (там турците заварват администрация на цар Иван Шишман), докато със сигурност през 1387-1388 г. Иванко управлява земите на Добротица от Калиакра или Варна. Известната разлика в имената Йоан-Иван-Йоанко-Иванко може би се дължи на факта, че сведения за **Τερτέρι** – Тертер (Йоан ?) черпим единствено от византийски източници на гръцки език и монетите с гръцки надписи, докато името Иванко – **Iuanchut** е засвидетелствано единствено в Латински (генуезки) извори[4]. Най-вероятно личното му рождено име е **Τερτέρι** (Тертер), както се представя въру сребърната монета (обр. 45, 121). А тя е най-официален знак, своеобразна инсигна, лигитимираща го пред външния свят в балканското политическо пространство. По абсолютно същия начин – **Τερτέρι** (Тертер) името му е изписано в кратката византийска хроника, съобщаваща как в Дръстър убил шурея си Михаил Палеолог[5]. Забележи-

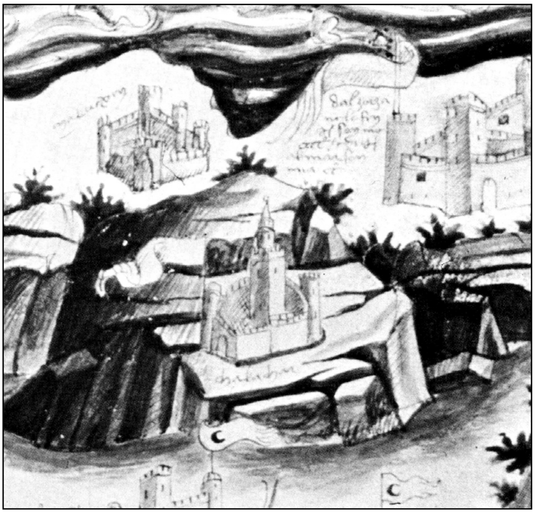

Обр. 54. Условно изображение на крепостта Калиакра от XIV в.

телно е, че тези два източника (монетата и хрониките) фиксират името Тертер в самото начало на еманципирането му от управител на Дръстър (от името на Добротица) в самостоятелен феодален владетел, което се отнася към 1376 г. Едва след утвърждаването му като независим господар, по подобие на баща си Добротица (**Ιω**αν **Τ**ομπροτίτζα) и другите суверени в региона (търновските царе Йоан Александър (1331-1371) и Иван – Йоан Шишман (1371-1395), видинския цар Иван – Йоан Срацимир (1356-1396) и влашкия воевода Йоан Мирчо I Стари (1386-1418) към собственото си име прикачва и харизматичното наименование Йоан. Вече е обърнато внимание, че в началото на тази масова практика през XIV в. стои знаковата фигура на българския цар Йоан-Иван Асен II (1218-1241), чието име, подобно на Цезар и Август през Античността, се превръща в своеобразна титла, лигитимираща самостоятелните християнски владетели на България, Влашко и Молдова. Така може би постъпва и Тертер, който към собственото си име добавя „титлата" Йоан и започва да се нарича Йоан Тертер. Същевременно Йоан е и баща му Добротица. В този смисъл за разграничаването им по-малкия Йоан, в случая Тертер, е нормално да се използва умалителното Иванко – практика, позната в българската ономастика от Средновековието до Ново време. Постепенно името (по-скоро прозвището) Иванко вероятно се налага както в регионален, така и в международен план, измествайки личното Тертер, за което сведетелстват документите от 80-те години на XIV в.

Предложената по-горе реконструкция на пръв поглед е най-вероятната, поради което е приета с нюанси от повечето медиависти, но според мен не е единствено възможната. Тя е формулирана от Петре Дякону, който обаче смята, че освен монетите с името и монограма ***Τερτέρι*** (Тертер) (обр. 38) дръстърският господар сече в местната монетарница и друга емисия с титлата **Δ/** εσπότου/ – деспот върху лицето и монограм **IW и T – Ιω**/αν/ **Τ**/ερτέρι/ (Йоан Тертер) върху опакото (обр. 37)[6]. След като с достатъчна убедителност се доказа (виж подробно в Приложение II), че тази емисия не е на Йоан Тертер, а на баща му **Ιω**/αν/ **Τ**/ομπροτίτζα/[7] то отпадна опосредстващото звено между името Тертер и Йоан Тертер, респективно Иванко. В този смисъл ние не разполагаме с нито един източник, който да свидетелства, че Тертер приема и името Йоан, а оттам и да твърдим, че Тертер, синът на Добротица, управляващ Дръстър, е едно и също лице с Иванко (Йоан ?), синът на Добротица, наследил го като господар на Добруджанското деспотство[8]. Ето защо на този етап и при тази изворова база трябва да се въздържим от категоричното идентифициране на Тертер (Йоан Тертер ?) с Иванко и да оставим възможността това да са двама различни сина на деспот Добротица. Справедливстта, обаче изисква да отчетем, че липсват извори, които категорично да отхвърлят идентифицирането на Тертер с Иванко. Още повече, през тази епоха е практика владетелите в региона да се представят с две имена – собственото и владетелското, което както видяхме обикновено е Йоан-Иван.

Дали самият бивш дръстърски господар Тертер, или брат му Иванко, то след кончината на Добротица негов син поема властта над Калиакра. Датата на това събитие бе обсъдена по-горе в глави 4 и 5 и се установи, че с голяма приблизителност може да се определи около края на 1385 г. или най-късно в следващата 1386 г.

Смъртта на Добротица не остава без последствия за Добруджанското деспотство. Първо, то на практика вече не е деспотат, защото наследникът му Иванко няма и не получава деспотска титла (за това подробно в глава 6), което се отразява на международната му легитимност. Второ, деспотата губи територии и важните градове Дръстър и Овеч, както и крепостите Емона, Петрич и Ченге до Варна. Този факт е регистриран в източници по повод похода на Али паша към Дръстър през 1388 г., за който ще разискваме по-долу. Отдавна стои въпросът кога точно и при какви обстоятелства се случва това. В тази насока има важен репер, който заслужава да се коментира специално. Вече многократно се спомена, че последното сведение за действия на Добротица като деспот на Добруджа са от 1385 г. Точно тогава, между 1384-1386 г. се разиграва конфликт между търновския цар Иван Шишман и влашкия воевода Дан I (1383-1385/1386 г.), завършил с победа на Шишман и насилствената смърт на Дан I[9]. Важно е да се уточни, че в този конфликт Дан I е подкрепян от видинския цар Иван Срацимир, за който пък има косвени сведения, че поддържа добри отношения с Добруджанския деспотат, но е в напрежение с брат си цар Иван Шишман заради София[10]. Вероятно около 1385-1387г. цар Иван Шишман, по това време в коалиция със Сърбия и Босна, решава да разшири обхвата, потенциала и в крайна сметка съпротивителните сили на царството си, преди очертаващия се фатален сблъсък с Османската империя. За разлика от баща си цар Иван Александър той няма никакви скрупули и ангажименти към Добруджанските владетели. Действително преди около 15 години Добротица, в координация с влашкия войвода Владислав I Влайку (1364-1377) съдейства на баща му за освобождаването на брат му Иван Срацимир от унгарски плен. Тук специално трябва да напомним, че Иван Срацимир е син на влашка принцеса и е женен за влашка принцеса. Когато заема царския трон в Търново и по-точно около 1385-1386 г. Иван Шишман е в неафиширан конфликт както с брат си Иван Срацимир, така и с роднините му във влашкия господарски двор. Впрочем, известно е, че Иван Срацимир е втори братовчед с Мирчо I и Дан I, защото майка му Теодора (първата съпруга на цар Иван Александър) е сестра на баща им Николае Александру и дъщеря на Йоан Басараб. Иван Шишман, обаче не е в роднински отношения с наследниците на Йоан Басараб и специално Дан I и както вече загатнах, за разлика от баща си и брат си, няма никакви сантименти както към влашкия воевода, така и към добруджанския деспот. Някои по-късни събития дори водят на мисълта, че с тези си действия българският цар се намесва в конфликта за влашкия трон, който се разиграва тъкмо по това време между двамата братя Дан I и Мирчо I – синове на Раду I, но от различни майки[11]. На този фон нищо не може да го спре в намеренията му за разширяване и укрепване на държавата. Тази политика очевидно среща отпор от съседите – Добруджанския деспот, царя на Видин и Дан I. Явно

Иван Шишман излиза победител от въоръжения конфликт с Дан I и Иванко (?)[12] и именно тогава може да е върнал Дръстър с околните крепости, и Овеч с околните крепости под скиптъра си. Дори нещо повече. С тази победа, от една страна отваря пътя към трона на съюзника си Мирчо I, с който ще го видим в общи действия до кончината му и няма да регистрираме нито един сериозен сблъсък между Търново и Влашко от 1386 г. до 1395 г. От друга страна, за Търновското царство отново е отвоюван излаз на Черно море за сметка на Добруджанското деспотство и Византия (Месемврийския деспотат), защото завладява няколко крепости между Варна и Поморие[13]. За това съдим косвено от М. Шешри, който по повод похода на Али Паша през 1388 г. причислява еднозначно крайморските укрепления Козяк, Емона и близкия Мъглиж към териториите, владяни от Иван Шишман[14]. Не е изключено тази негова кампания да съвпада по време със смъртта на Добротица, а краят ѝ е белязан от насилствената кончина на Дан I през 1386 г. Няма сведения Иван Срацимир да е проявил голяма военна активност срещу брат си Иван Шишман в подкрепа на братовчед си Дан I. Причината за това ще да е сръбският крал Лазар, който е в тила на Иван Срацимир и същевременно е в алианс с Иван Шишман, скрепен с династичен брак[15]. Забележително е, че по това време името на Иван Срацимир не се споменава сред съюзниците на крал Лазар.

Общо взето е уточнено, че през 1376 г. цар Иван Шишман приема васалитет към Мурад I, но същевременно не се явява в битката при Коня през 1386 г., където участват почти всички негови васали[16]. С основание се прави предположението, че отсъствието му може да е причинено от българо-влашкия конфликт и поради това имал „извинение" пред своя сюзерен[17]. Отдавна се задава въпросът защо през следващата 1387 г. не изпраща подкрепления на съюзниците си (още повече е много близък, дори сроден със сръбския крал Лазар) в битката при Плочник. Отново е допустимо конфликтът с Видин, Добруджанския деспотат и Влахия да е една от причините за това. Може да не е основен, но добър повод за Иван Шишман да оправдае остъствието си. Така временно избягва откритата конфронтация с Мурад I (1359-1389), чийто васал е все пак. В заключение ще спомена и един епиграфски паметник, намерен в Шуменска крепост, датиран в широките граници 1371-1388 г., който може би има отношение към събитията от 1385-1387 г. Там се чете *Аз, благоверният цар на българите Иван Шишман, дойдох в крепостта Шумен по царска работа в името на небесния цар Христа. Аз Срацо, внук на великия епикерний Срацимир, писах тези слова*[18] (обр. 55). Не е изключено тази *царска работа* да е именно въпросната война срещу Дан I[19] и офанзивата срещу деспотата в последните години от живота на Добротица или в самото начало на управлението на Иванко. Действително тогава може би съседните на Шумен градове Овеч и Дръстър, с прилежащите територии, както и наколко крепости югозападно от Варна са отнети от Добруджанското деспотство и отново приобщени под скиптъра на търновския цар. Най-после, заплахата от Иван Шишман може да е и една от причините Иванко да сложи край на противопоставянето с Генуа и да подпише мирния договор от 1387 г. Впрочем, забележителен е фактът, че със смъртта на Добротица и смяната на властта в Калиакра конфликтът с Генуа веднага е прекратен и през 1386 г. започват мирни преговори. Това е сериозен аргумент за онази група учени, които идентифицират Тертер (Йоан) с Иванко. Наистина има косвени доказателства, приведени в предната глава, че преди кончината на Добротица, още като господар на Дръстър, той е на страната на международна коалиция, в която влиза и Генуа.

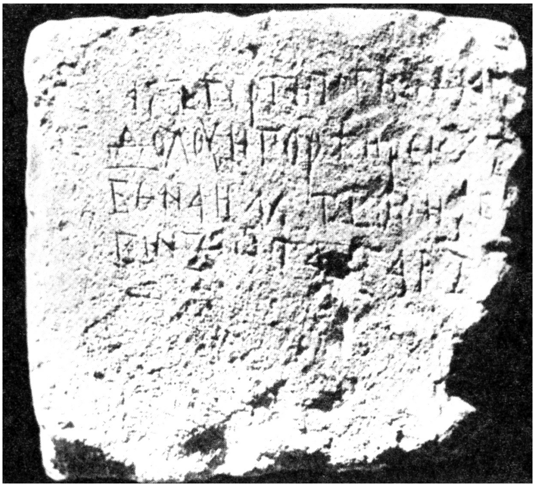

Обр. 55. Шуменският надпис на цар Иван Шишман

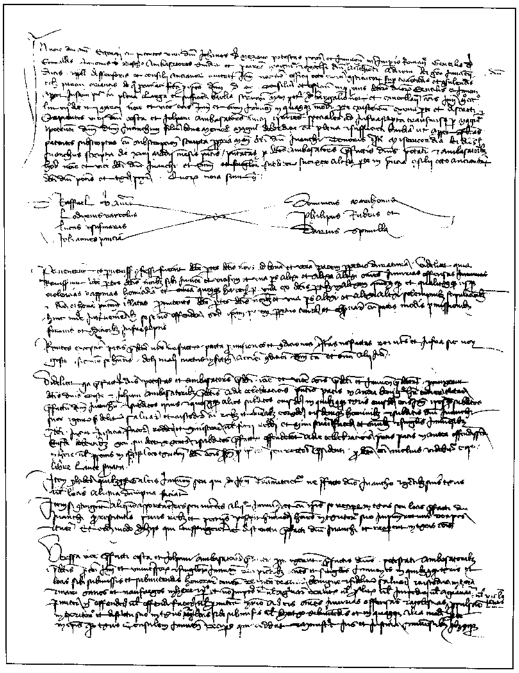

Обр. 56. Начален лист на договора между Иванко и Генуа сключен в Пера на 27 май 1387 г. Генуезки държавен архив (по В. Гюзелев)

Подготовката, подписването и клаузите на мирния договор на Иванко с Генуа отдавна са обект на задълбочени коментари и научни дискусии, а текстът е обнародван многократно[20]. Договорът е подписан в генуезката фактория Пера до Константинопол на 27 май 1387 г. Очевидно преговорите започнват месеци по-рано, защото от текста се долавя как всяка точка е детайлизирана, а това не може да стане с голяма бързина. Явно Генуа отдава голямо значение на мира с Иванко, тъй като преговорите се водят не само от самия подест (управител) на Пера (най-важната генуезка фактория), Джовани де Мецано. За случая специално пристигат пълномощници на Сената на републиката Джентиле де Грималди и Джаноне де Боско – представители на водещи аристократични фамилии. По това време Генуа провежда истинска дипломатическа офанзива, подготвяйки мирни споразумения със Златната орда, Молдова и Османските турци, но фактът, че пръв е предвижен договорът с Добруджанското княжество, е показателен[21].

От българска страна в Пера преговарят пълномощниците на Иванко, болярите Costa (Коста) и Iolpani (Йолпан – Чолпан). Всъщност Коста е много разпространено, изключително в България, от Средновековието до ден днешен умалително на Константин, докато Чолпан има кумански произход (превежда се *Зорница*) и също, макар и по-рядко, се среща в България[22]. В преамбюла на договора двете страни декларират края на дългия конфликт и сключването на…*добър и истински вечнотраен мир, сиреч, че казаните страни* (Генуа и Добруджанското княжество – бел. Г.А.) *от казаните имена* (преговарящите мъже – бел. Г. А.) *са си простили взаимно едната страна на другата и втората на първата всички обиди, докачения, насилия, грабежи, убийства и каквото и да било, нанесени досега…* (обр. 56). След тази своеобразна двустранна амнистия[23] се договарят ред конкретни въпроси и се изграждат визии за бъдещо сътрудничество. Уреждат се дори частни проблеми като връщане наследството на покойния генуезец Лодизио ди Гоасто (вероятно конфискувано от Добротица) на наследниците му. Иначе същината на договора третира общо имуществените интереси на Генуа в Добруджа и обратно, както и условията за търговия. Отделянето на такова внимание на имуществени проблеми на пръв поглед косвено свидетелства за значителен брой генуезци, пребиваващи в границите на Добруджанското княжество. При толкова продължителна война се задава въпроса кога и къде са се установили. Не е изключено да се имат предвид генуезки търговски фамилии, уседнали в големите дунавски и черноморски пристанищата на Добруджа (Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Варна) преди избухването на войната след 1370 г., какъвто е въпросният Лодизио ди Гоасто. По-вероятно е, обаче да се визират онези генуезки моряци и търговци, които имат намерение, с подкрепата на републиката, да се установят в пристанищните градове след подписването на договора. По-такъв начин вероятно се надяват да изземат атрактивните търговски операции с жито, восък и други важни суровини от утвърдилите се тук венецианци с договора от 1347 г.[24]. Действително договорът, гарантиращ венецианската търговия е подписан още от Иван Александър, който тогава владее Варна и Черноморието до Ахтопол. Неговото действие очевидно не е прекратено след като Добротица получава пристанищата на север от Балкана от българския цар. Това се долавя от серията възражения на венецианския сенат срещу блокирането на българските портове от Генуа, с което доходоносната им търговия е затормозена[25]. Допускането на генуезки търговци и кораби по добруджанските пристанища с договора от 27 май 1387 г. обаче не означава денонсирането на договора с Венеция от 1347 г. Това се осъзнава от генуезките дипломати на преговорите в Пера и, за да спечелят преимущество те успяват да издействат мито за изнасяните стоки само 1 %. В същото време митото на венецианците вече е фиксирано на 3 %.[26].

Докато изискванията за охрана на генуезкото имущество в границите на владенията на Иванко има обяснение, то интересна е прокламираната реципрочност, според която Генуа също се задължава да охранява имуществото на поданиците му на нейна територия. Трудно е да си представим, че при ожесточения конфликт по времето на Добротица българи могат да търгуват, плават и придобиват сериозно имущество в Генуа и по-точно в нейните колонии по Черноморието. Най-вероятно иде реч за онези негови сънародници в градовете в Делтата на Дунав и западното Черноморие (Килия-Ликостомо, Белгород Днестровски, Исакча, Вичина, Енисала и др.), които до кончината на цар Теодор Светослав (1299-1321) са в границите на България[27], а за кратко време до началото на 70-те години на XIV в. и в границите на деспотата на Добротица.

Определено Генуа има дългосрочни намерения и интереси в княжеството на Иванко, понеже прокарва клауза, позволяваща ѝ да има постоянен консул, на който се предоставя *удобно подходящо и необходимо землище, на което да построи лоджа* (консулство – бел. Г.А.) *и църква.* Републиката до такава степен иска да се утвърди на българското Черноморие, че включва в клетвените обещания в края на договора глоба от 100 000 златни перпера (огромна за времето си сума) за страната, която го наруши, и дори безпрецедентно се съгласява да заложи имотите на главната си фактория Пера. Явно централното пистанище на региона във Варна става международно средище на търговията с жито[28] – стратегическа суровина за Европа след чумните епидемии и завладяването на Мала Азия, Египет и Тракия от турците. С това до голяма степен може да се обясни и определянето на Варна за столица на Иванко. Градът е водеш икономически, религиозен и търговски център за региона и надминава във всяко отношение всички пристанища на север от Балкана до Делтата на Дунав още през XIII и първата половина на XIV в. Той, обаче не е предпочетен за главна резиденциция от Добротица поне по няколко причини. Първо, Варна влиза в границите на деспотата едва около 1370 г. като дар от българския цар Иван Александър. Второ, градът е със смесено население[29], което е рисков фактор при водене на война. И трето, но може би найважно, Калиакра превъзхожда Варна единствено във военностратегическо отношение. Защитена е естествено от природата и има много по-ефективна фортификация. При ожесточената война на Добротица с морска сила като Генуа Калиакра действително е по-надеждно укрепената резиденция, която за разлика от Варна е невъзможно да се атакува по море. При Иванко, обаче нещата са коренно променени, защото той наследява мира с Венеция и постига надежден мир с главната морска сила в Черно море, каквато през този период е Генуа. В този смисъл нуждата от свръхукрепена, недостъпна за морски флот резиденция отпада. Напротив, разблокирането на Варна от генуезките кораби създава нови условия за възстановяване на международната търговия с жито и други суровини, в която освен Венеция се включва и Генуа, с всички произтичащи от това финансови облаги за Иванко. Като прибавим това, че Калиакра няма търговско пристанище и, че отдавна Варна е и религиозния център на деспотата, то избора ѝ за столица след мирния договор от 1387 г. е напълно разбираемо. Същевременно Калиакра не губи ролята си на найзащитена във военностратегическо отношение крепост-резиденция и това се вижда в разиграли се по-късно събития.

Докато последните десетилетия от управлението на Добротица са белязани от перманентна, но косвена за деспотата османска заплаха, то при Иванко армиите на Мурад I са на самата му граница. Въпреки че се правят всякакви коментари, ние не разполагаме с нито един източник, който пряко да свидетелства за контакти и взаимоотношения на добруджанските владетели с османските турци до 1387 г. Това е разбираемо, защото господарят на Калиакра на пръв поглед е далеч от театъра на военните действия между балканските владетели и армиите на Мурад I. От една страна те се водят на юг от Балкана, а от друга Несебърският деспотат от юг и Търновското царство от Югоизток се явяват буферни територии, които изолират Добруджанското деспотство от пряк контакт с османските турци. Най-сетне, новият съюзник на Иванко, Генуезката република, сключва на 8 юни 1387 г. мирен договор с Мурад I[30], който от една страна обезпечава морската граница и търговията на Иванко, а от друга има благоприятно косвено въздействие върху отношението на турците към добруджанското княжество. Впрочем, истината е, че на този етап Добруджа е в периферията на интересите и стратегическите планове на Мурад I. След като последният понася тежко поражение в битката при Плочник, според М. Нешри през 1388 г. обявява „велик поход на вярата". По този повод свиква под знамената си армиите от всички провинции на Империята, включително и балканските си васали – видинския цар Иван Срацимир, велбъждския феодал Константин Драгаш, търновския цар Иван Шишман със сина му Александър (Александрооглу, Сосманоз) и добруджанския господар Иванко (Добруджаоглу)[31]. Последните двама, Иван Шишман и Иванко обаче отказват да се яват, което предизвиква гнева на султана. Ако това е вярно, то следва въпросът кога евентуално Иванко поема васални отношения към Мурад I и има ли някакъв алианс между него и цар Иван Шишман, който определя общата им позиция за противопоставяне на османския суверен. Знае се обаче, че по същото време татарите са в коалиция със сърбите, бошняците, власите и унгарците срещу турците[32]. Може би това обкръжение ще да оказва влияние върху позицията на техния съсед Иванко, принуден да заеме изчаквателна позиция. Ако пък Иванко е едно и също лице с бившия дръстърския господар Тертер това му решение е обяснимо предвид доказания васалитет спрямо татарите, демонстриран с коментираните вече татарски контрамарки върху монетите му, сечени в Дръстър.

Прочее, има още една възможност, която не е коментирана досега специално. Предвид силния натиск, който търпи от страна на търновския цар Иван Шишман и Мирчо I след 1385 г., довел до отнемане на големи територии, то не е изключено Иванко сам да е потърсил закрила от страна на Мурад I, обявявайки се за негов васал. Допустимо е посредническа роля да е имал и новият му съюзник Генуа, която е в традиционно добри отношения с османските турци. Както и да е било, при наличната изворова база по казуса за споменатия от Нешри васалитет на Иванко спрямо Мурад I не може да се отговори нито положително, нито отрицателно. Специално цар Иван Шишман наистина отказва войска в качеството си на васал, защото през лятото по заповед на Мурад I великия везир Али паша предприема срещу него масиран поход. Той обикновено се тълкува като наказателна операция едновременно срещу непокорния търновски цар и добруджанския господар Иванко[33]. Това обаче е твърде съмнително, защото самият М. Нешри изрично сведетелства, че султанът пратил великия везир с 30 000 армия с послание *…руши, пали и граби земята Сосманова[34].* За земята на Иванко (*Добруджаоглу)* не се казва нищо в тази насока. Освен това М. Нешри подробно изброява всички важни крепости на цар Иван Шишман – Ченге (Овчага, дн. Аспарухово), Пръвади (Провадия-Овеч), Мадара, Венчен (Венчан, Варненско) Петрич (Петрич-кале, Варненско), Мечка (Мечка, Русенско), Ефляка (Влашко ?), Гьозке (Козяк до Обзор), Крепче (Крепча, Търговишко), Киристафча (Кръстовица – с. Широково, Русенско), Ески Истамбуллук (Преслав), Шумнъ (Шумен), Чернов (Червен, Русенско), Миглоч (Мюхлюз кале до Аксаково – Варненско), Еименоз (Емона), Косова (Косово, Шуменско или Полско Косово), Юрукова (Гюргево), Тирнав (столицата Търново), Никаболъ (Никопол), Тон Пиргос (Холъвник срещу Свищов), Зищова (Свищов), Нюкесри (Новград, Русенско), Търъка (Тутракан) и Силистрие (Силистра)[35], което е важно с оглед определяне границата между Търновското царство и Добруджанското княжество на Иванко. По-горе стана въпрос, че в навечерието на похода от 1388 г. подарените от Ив. Александър на Добротица през 1369/70 г. територии около Дръстър и Овеч със съседните крепости отново са под скиптъра на търновския цар. Най-вероятно в годините около смъртта на Добротица Иван Шишман отвоюва обратно споменатите по-горе Провадия-Овеч, Ченге-Овчага, Венчан, Петрич, Мюхлюз кале, Емона, Козяк, Дръстър и Тутракан (обр. 1). При това положение Иванко вече властва само над първоначалната територия на деспотата от преди 1369 г. – 1370 г., обхващаща крайморската ивица между Калиакра и Варна с околните укрепления и селища.[36] Разлика е единствено в това, че до 1370 г. Варна е в границите на Търновското царство. Така земите и крепостите на Иванко остават встрани и незасегнати от похода на Али паша през 1388 г., чийто маршрут е добре документиран от Мехмед Нешри : Айтос – Ченге (Овчага) – Провадия (Овеч) – Венчан – Мадара – Шумен. Действително почти всички от посочените укрепления след 1369 г. са в границите на Добруджанското деспотство, но същевременно е ясно че след смъртта на Добротица около края на 1385 г. те отново са в границите на Търновското царство. Явно неотчитайки този момент, много автори са склонни да приемат, че походът от 1388 г. е едновременно срещу цар Иван Шишман и добруджанския господар Иванко. Прочее, епизодът, разказан от Мехмед Нешри и касаещ Варна, столицата на Иванко (обр. 57) по това време, е още по-красноречив в тази насока, поради което ще го цитирам изцяло: *Говорят, че Добруджаоглу* (Иванко – бел. Пр.) *имал една яка крепост, нарчена Варна. Бил си я взел за престолнина. Най-неочаквано един ден при Али паша дошли двама неверници и рекли: Варненските първенци се разбраха и се сговориха да хва-*

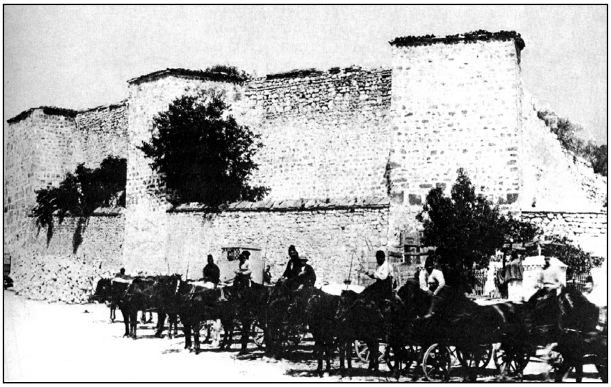

Обр. 57. Варненската крепост според фотография от 1908 г.

нат своя господар, а крепостта да предадат на пашата. Пашата много се възрадвал от тези думи и казал на Яхши бей, сина Тумурташов: Иди виж! Ако излезе истина, превземи крепостта, закрепи се там, а после ела и пак се присъедени към мен. Яхши бей тръгнал с малко войска подир двамината неверника. Спрял на едно място, близо до Варна и им заръчал. Вървете и ми донесете вести – добри или зли, ама прави да бъдат! Тръгнали неверниците и вече не се върнали. Разбрал Яхши бей, че му се надсмели. Върнал се и отново се присъеденил към пашата[37]. Описаната случка е показателна, че първоначалната задача, поставена от султан Мурад I на Али паша не включва настъпление срещу Иванко и превземането на Варна. Това действие на Великия везир е негова инициатива, възникнала инцидентно и неочаквано след пристигането на двамата варненски първенци в щаба му, разположен около Венчан – Шумен. Забележително е, че практиката на Али паша при похода през 1388 г., каквато е изобщо практиката на османските завоеватели, повелява, когато един град откаже да се предаде, да се атакува и разруши безжалостно. Тази съдба очевидно не сполетява Варна. Действително везирът праща военен отряд, съблазнен от мисълта да превземе още една голяма крепост, но не реагира с обичайната раздразнителност след неуспеха на Яхши паша. А той на практика е унижен от варненци, които по думите на хрониста… *му се надсмели.* На този фон от пръв поглед е странно, че Али паша не наказва Варна. Не го прави и след края на успешната си кампания, завършила с превземането на цяла Североизточна България с централната крепост Силистра. Всичко това може да означава само едно – султанската заповед изисква Али паша да матира българския цар Иван Шишман, но не предвижда нападение срещу Иванко-Добруджаоглу. Затова и сред споменатите от Нешри и другите хронисти крепости, завзети от Али паша липсват укрепления по Добруджанското черноморие от Варна до Калиакра и близката околност. А именно и само те са включени в редуцираните граници на Иванковото княжество в навечерието на похода от 1388 г.

Редом с останалото, епизодът с Варна свидетелства за някакво напрежение между Иванко и групировка местни първенци. Те са склонни да стигнат до крайност като сами предлагат ключовете на крепостта на османските турци. Очевидно опитът им е париран, но с какви методи и средства не е ясно. Впрочем, за един голям и богат град като Варна, при това със смесено население, това е очаквано. Според косвени източници най-многобройни в града са общините на българите и гърците, но в договора на Иванко с Генуа се споменава наличието и на други етноси[38]. Само може да се предполага дали на икономически или етнически принцип във Варна се формира групировка, която в желанието си да отстрани Иванко от града проявява склонност за колаборация с Али паша. Не знаем и как завършва тази конспирация, но явно Иванко овладява положението. Това обаче ще да е временно, защото събитията се развиват много бързо и в неочаквани посоки.

Загубил едни от най-важните си крепости в Североизточна България, цар Иван Шишман се явява пред султана в Ямбол и проси мир, като в замяна предлага Силистренската крепост[39]. Когато, обаче Али паша праща Яхши бей към Дръстър, българският цар отказва да изпълни обещанието си, с което вбесява великия везир. Коя е причината за тази рязко променена позиция на Иван Шишман не е ясно. Обикновено се твърди, че впоследствие той осъзнава какво означава дръстърската крепост за съдбата на царството и затова не я предава на Али паша – едно твърде странно обяснение. Идеята пък, че очаква помощ от Сърбия е още по-хипотетична, защото театърът на бойните действия е твърде далеч от Сърбия[40]. Също така, между двете държави стои видинското царство, което е враждебно настроено както към цар Иван Шишман, така и към крал Лазар. По-вероятно е търновският цар и влашкият воевода Мирчо I Стари (1386-1418), съюзници още при отстраняването на Дан I през 1386 г., да осъзнават сериозността на положението и се договарят за общи действия[41]. Наистина появата на турците на Дунав и закрепването им на най-голямата и силна долнодунавска крепост Дръстър (тук аналогията с Галиполи и Цимпе е твърде подходяща) прави опасността за Търновското царство и Влашкото воеводство непосредствена, което е нормално да ги обедини. Впрочем, тъкмо подкрепата на Мирчо I, който действително разполага с голям военен потенциал и стабилна поддръжка от Унгария, ще да дават кураж на Иван Шишман да не изпълни обещанието си, поето пред Мурад I в Ямбол.

Засега няма никакви данни, че към този алианс между Иван Шишман и Мирчо I се присъединява Иванко[42]. По скоро, отчитайки ограничените си ресурси и вътрешнополитическа нестабилност (заговора на част от варненските първенци) той ще да заема изчаквателна позиция, а не е изключено изобщо да е отказал причастност към действия срещу Али паша. Междувременно силно, раздразнен от решението на Търновския цар да си запази Дръстър Великия везир подновява кампанията с нова сила. Този път се насочва на запад, като превзема Терка (Тутракан), Крепча, Косово, Търново (?), Новград, Крастовице, Гюргево и Свищов. След това войната е пренесена срещу Мирчо на север от Дунав и по посока на Никопол[43]. При тези реалности цар Иван Шишман е принуден да капитулира унизително и предава Дръстър-Силистра на Али паша[44]. Кога става това може да се изчисли само приблизително. Великия везир започва похода през пролетта на 1388 г., като първият му етап завършва най-рано през лятото с явяването на цар Иван Шишман пред Мурад I в Ямбол.

Изисква се определено време за мирните преговори, както и да се има предвид протакането по проблема Дръстър. В този смисъл вторият етап на похода по посока Свищов и Никопол ще да е реализиран през есента на 1388 г. При това положение Дръстър е предаден на Али паша след края на кампанията, т. е. края на 1388 г.

Предвид продължилата най-малко 6 месеца кампания на Али паша срещу Търновското царство, и дори срещу Влахия, отсъствието на всякакви сведения за действия срещу Иванко и Добруджанското черноморие е показателно. Освен основния източник Нешри, това се потвърждава и от друг османски хронист – Идриси Битлиси. Според него земите на царството на Шишман между Шумен и река Дунав са заети с бой[45]. За територията между Шумен и Черно море, където приблизително се намират земите на Иванко не се казва нищо и това е многозначително. Ако се доверим на съставения след 1387 г. „Списък на градове в Русия" и съседните страни Калиакра, Варна и Каварна наистина все още не са под османска власт[46].

През 1389 г. емирът Мурад I концентрира целия си военен потенциал по посока Сърбия-Босна. Въпреки, че е убит в навечерието на битката при Косово поле (28 юни 1389 г.), сина му, султан Баязид I (1389-1402) нанася съкрушително поражение на обединената християнска армия на балканските владетели[47]. Спори се дали там е бил Иван Шишман и Мирчо Стари, но почти сигурно е, че Иванко не участва[48]. След това, обаче Баязид се насочва към Мала Азия да усмири непокорните селджукски емири, с което отваря простор за действия на набиращия сила и авторитет влашки воевода Мирчо I. Възползвайки се от създадената обстановка последният вероятно превзема Дръстър. Идеята, че това става още през 1388 г. не почива на никакви доказателства в по-ранните източници, а и противоречи на логиката на събитията[49]. Единствено късният турски хронист Ахмет Джавдет твърди, че през 1388 г. Мирчо I действа като съюзник на Мурад I, респективно на Али паша, срещу цар Иван Шишман. Дори с 5000 отряд се явява на Дунав и превзема Дръстър от българския владетел[50]. Ранните и по-информираните османски хронисти, обаче не пишат нищо подобно. Дори според най-пунктуалният от всичките, какъвто без съмнение е М. Нешри става тъкмо обратното. В края на кампанията на 1388 г. след превземането на Свищов Али паша нахлува във Влашко: *Пашата тръгнал и от брега на Туна (*Дунав – бел. авт.*)налетял на Ефлак (*Влашко – бел. авт.*). Колкото кули имало там – всичките ги завладял, а народа им отвел в робство*[51]. Този текст е достатъчно показателен и редом с останало подсказва, че не е логично преследвания от Али паша на влашка територия към края на 1388 г. Мирчо I да атакува Силистра. Най-после, по направените по-горе приблизителни изчисления точно тогава градът е предаден принудително от цар Иван Шишман на Али паша. Най-реална изглежда възможността Силистра да е завладяна от власите през пролетта на 1389 г., когато Баязид I се отправя на поход срещу размирниците-селджукските емири в Мала Азия. Впрочем, първият безспорен репер за присъствието на власите в Дръстър са грамотите на Мирчо I от януари 1390 г. където се титулова *деспот на земите на Добротица и господар на Дръстър /terrarum Dobrodicii despotus et Tristrii dominus* (обр. 58) и от юни 1391, където е записано *господар на Дръстър и деспот на земите на Добротица (Tristrii dominus ac terrarum Dobrodicii despotus)*[52]. След като грамотите се приемат за безспорен документ, свидетелстващ завоюването на Дръстър от Мирчо, то интересно защо се пренебрегва другата част от интитулатурата, която го представя и като владетел на земите на Добротица, т. е. на цялото Добруджанско деспотство. Пръв от нашите изследователи на това несъответствие обърна внимание нумизмата Игор Лазаренко[53]. Действително, ако гласуваме доверие на грамотите, то основателно е предположението, че към края на 1389 г. Мирчо I завладява както Дръстър и региона (бившите земи на княжеството на господин =*dominus* = αὐφέντγζ) Тертер, така и земите на Добротица (бившето Добруджанското деспотство). Забележително е, че Мирчо прави отчетлива разлика между статута на двете едновременно придобити територии – Дръстърското господарство, чийто владетел действително се е титулова господин =*dominus* = ***αὐφέντγζ,*** и държавата на Добротица, който наистина се титулова деспот. Прочее, през 1389 г. нищо не му пречи да предприеме тези действия. Османският султан с цялата си армия е в Мала Азия, а търновският цар Иван Шишман е твърде омаломощен, дори унижен и с крайно ограничен потенциал след похода на Али паша през 1388 г. В този смисъл овладяването на Дръстър и региона не представлява особен проблем. Още повече, след 1388 г. въпросната територия не е под юрисдикцията на Търновския цар, а е подчитена на султана, който е твърде далеч. Ситуацията в земите на Иванко е още по-усложнена. Възможностите му са твърде малки за водене на голяма политика, защото още около 1386 г. губи над 70% от територията си с водещи икономически и военностратегически центрове като Дръстър и Овеч. Освен това има вътрешнополитически проблеми с организирана опозиция в най-големия държавен център – Варна. Във външнополитически план особено важен е фактът, че османската армия не предприема враждебни действия срещу Иванко през 1388 г., докато съседите му цар Иван Шишман и влашкия воевода Мирчо I са подложени на тотална агресия. С

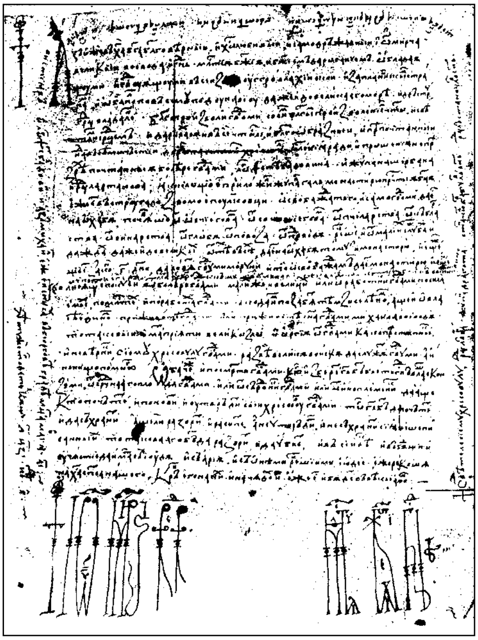

Обр. 58. Грамота на Мирчо I Стари от 1390 г.

тези си действия той косвено се превръща в опонент на Влахия и на Търновското царство, което го е ощетило преди това със завземането на Дръстърски и Овечки регион. Ето защо нищо не може да спре Мирчо да завземе земите на Иванко, който навярно е таксуван вече и като османско протеже. Забележително е, че никога повече името на Иванко не е споменато в средновековните извори, при положение, че главните му градове Варна и Калиакра попадат често в полезрението на хронистите в края на XIV и XV в. Остава открит въпросът дали инвазията на Мирчо I към края на 1389 г. de jure слага край на Добруджанското феодално княжество[54]. Може би води само до отстраняването на господаря Иванко, на който очевидно не може да се разчита в очертаващия се продължителен конфликт с Османската империя. Фактът, че в титулатурата на Мирчо се разграничава положението му на воевода на Влахия от това на деспот на земите на Добротица и господин =*dominus* на Дръстър е показателно. Забележително е, че когато се представя за деспот, той визира наследството на Добротица, а не това на съвременника му Иванко. Наистина, високата легитимност носи личността и положението на деспот Добротица, а не това на *dominus* Иванко, който в международен план изглежда направо невзрачен сравнение с баща си.

Все още доминиращо в българската историография е твърдението на Ал. Кузев, според който при неизвестни обстоятелства през 1396 г. турците превземат Варна и Черноморието. С това de facto се слага край на останките от деспотата на Иванко[55]. Впрочем, има безспорни факти, че след победата при Никопол през 1386 г. Баязид овладява Несебър и Южното черноморие (Созопол, Анхиало, Мидия и др.)[56], но няма никакви податки в изворите, че такава е съдбата на Варна, Калиакра и Северното Черноморие.

Прочее, могат да се приведат и други косвени факти, които ще представя по-долу, свидетелстващи, че de jure Добруджанското „деспотство” продължава да се представя като автономна държавна формация след 1386-1389 г. Тя, обаче е с твърде неясна визия, територия и управляващи личности.

След като към края на 1389 г. овладява Калиакра Мирчо I Стари има възможност да реализира реални контакти с други противници на султан Баязид в акваторията на Черно море. На първо време такъв се явява емира на Кастамон, владеещ Анатолийското крайбрежие. Според хрониката на Битлиси последният се сговаря с влашкия воевода да нападнат едновременно Баязид, като власите трябва да неутрализират важната база на аканджиите в Тракия[57]. В изпълнение на ангажиментите си към края на 1390 или пролетта на 1391 г. Мирчо Стари (обр. 59), в съюз с *„други злодеи”* достига *Казъновас*[58] (според Нешри *Каръйновас*)[59], но е отблъснат от акънджиите[60]. Обстановката за едно такова действие е благоприятна, защото основните турски сили по това време са в Мала Азия. През 1391 г., обаче султана прехвърля армията на Фируз-бей на Балканите и Мирчо I е принуден да опразни териториите на юг от Дунав. Според Йохан Леонклавий и други по-късни османски автори Дръстър е превзет, както и околните три крепости, чиито имена не се споменават[61]. По археологически път, обаче ло-

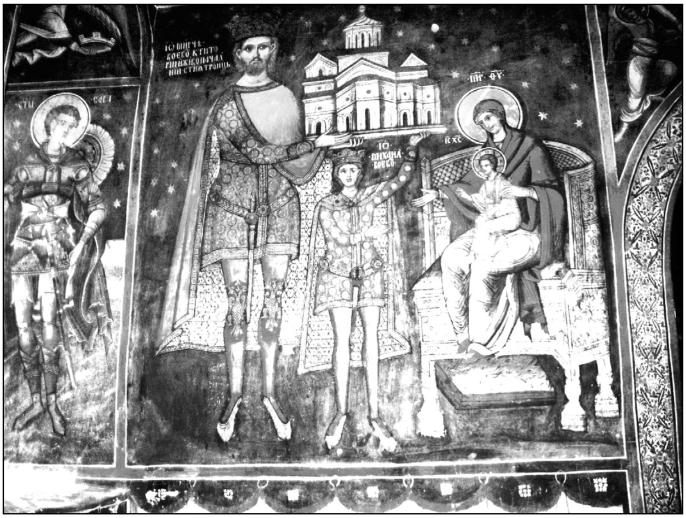

Обр. 59. Изображение на Мирчо I върху стенопис в манастира Козя от края на XIV в.

кализирането им не представлява трудност, защото обитаване в края на XIV в. около Силистра е регистрирано още само в Пъкуюл луй Соаре, Ветрен и Тутракан. След това Баязид потегля на север, притиска Мирчо I във Влахия и го принуждава да се признае за васал[62]. Специално внимание заслужава и фразата на М. Нешри, че в похода към Карнобат срещу акандижите Мирчо I действа в съюз с *„други злодеи"*. Не е изключено сред главните *злодеи* да е цар Иван Шишман, но внушенията, че походът трябва да се датира през 1382 г., и че с него трябва да се свърже Шуменският надпис, са спорни[63].

Фактът, че Мирчо I и цар Иван Шишман по традиция действат в съюз, както и обстоятелството, че след наказателната акция срещу Влахия през 1391-1392 г. османската армия атакува Търновското царство са показателни. Те могат да се разглеждат като следствие не само на атаката срещу Карнобат. По скоро са реакция срещу небивалия прецедент на съвместни действия на балканските владетели (в случая Мирчо Стари и Иван Шишан) с винаги опасните за османските турци анатолийски бегове. Не случайно две години след похода срещу Карнобат и наказателния поход на Фируз бей срещу Влашко следва аналогична мярка срещу Търновското царство. На 17 юли 1393 г. Баязидовият син Сюлейман превзема българската столица Търново.

В резултат на описаните по-горе събития без съмнения още през 1391 г. (есента ?) Мирчо се изтегля както от Дръстър, така и от земите на Иванко, син на Добротица. Кой обаче заема властта в Калиакра и Варна е голяма въпросителна, защото по тази тема хронистите мълчат. Има само косвени сведения, че Добруджанското княжество отново се управлява автономен господар, чието име не се посочва. На първо място тук трябва да се спомене документ от канцеларията на великия литовска княз Витовт (1391-1400), в която изброява потенциалните си съюзници: *Тези са велики князе: немският, наречен по немски език мистрове, още господарят на Молдовската и Бесарабската земя, наречен по влашки език воевода, също така и господарят на онази отвъдна българска земя, наречен български деспот*[64]. Terminus post quem на това сведение се приема 1391 г., когато Витовт е коронован. Впечатляващо е, обаче, че в текста не са посочени българския цар и влашкия воевода, което предполага, че документът е изготвен след лятото на 1395 г. Действително на 17 май 1395 г. (според други 10 октомври 1394 г.) край Ровине Мирчо I води тежка битка с Баязид, след която поема васалитет[65]. На 3 юни същата година султанът превзема Никопол[66]. Там заповядва обезглавяването на цар Иван Шишман, с което юридически и фактически се слага край на Търновското царство[67]. Остава да разберем кой е посоченият от княз Витовт *български деспот*. Основателно изследователите посочват господаря на Добруджанското „деспотство", като визират Иванко[68]. Действително Иванко не е деспот, но спомена за баща му е толкова свеж и въздействащ, че името и титлата му стават нарицателни. Чрез тях Добруджанското деспотство се идентифицира и след смърта му във всички съвременни и по-късни източници. В този смисъл използването на определението *български деспот* за господаря на Добруджанското княжество в канцеларията на литовския княз Витовт е напълно разбираемо. Името на този господар, *български деспот* не е споменато, но посочих, че почти всички приемат, че е Иванко. Не се отчита, обаче, факта, че земите и столиците му са завладяни преди това от Мирчо I Стари. Само може да гадаем как постъпва влашкият воевода с наследника на Добротица. Ако го е обезглавил, то това събитие не би отбягнало от вниманието на хронистите, описали сравнително подробно събитията от края на XIV в. Не е изключено да е оставен жив (от грамотите оставаме с впечатление, че Мирчо е респектиран от личността на баща му Добротица) и след като влашкият воевода е прогонен от Добруджа през 1391 г. властта на Иванко може да е възстановена от Баязид I. Действително, при похода през 1388 г. Иванко се показва лоялен васал, качество, което по това време турските султани ценят високо. Най-после, документът от канцеларията на княз Витовт предполага косвено, че иде реч за Иванко, защото само той е син на български деспот по това време. Каквото и да се е случило, наистина след 1391 г. Добруджанското „деспотство" има самостоен господар и това се потвърждава от текста на договора на Мирчо I с унгарския крал Сигизмунд (1387-1437) от 7 март 1395 г., където твърди, че владее територията *до земите на Добротица*[69]. Отчетлива е разликата с текстовете в грамотите от 1389-1390 г., където същият Мирчо I, се представя като господар – *деспот на земите на Добротица.*

С крайно редуцирана територия и най-вероятно под турски васалитет Добруджанското "деспотство" оцелява до последните години на XIV в. На първо време за това свидетелства одисеята на унгарския крал Сигизмунд. Предвожданият от него кръстоносен поход срещу турците завършва с поражение в битката при Никопол на 25 септември 1396 г.. Сигизмунд се спасява на кораб, който се предвижва по Дунав до генуезката цитадела Ликостомо /Килия/, след което пребивава известно време в Калиакра преди да се отправи към Константинопол и Дубровник[70].

С основание се твърди, че този епизод е пряко указание, че през 1396 г. Калиакра, столицата на Добруджанското деспотство, все още не е в ръцете на османските турци[71]. Кой местен господар-християнин посреща Сигизмунд в Калиакра, обаче, не е ясно. По презумция се приема, че е Иванко, което е най-вероятно, но не съвсем сигурно. Идеята, че след 1389 г. и до 1399 г. Мирчо I Стари владее земите на Добротица, респективно Калиакра не може да се поддържа[72]. По-горе се коментираха сигурни доказателства, сред които и документи, свързани с канцеларията на влашкия господар. От тях се остава с впечатлението, че през 1391 г. той губи контрола над земите на Добротица.

Последно време като че ли надделява мнението, че краят на Добруджанското деспотство е пряк резултат от нахлуването на татарите на Актав в Добруджа. Между 1391-1397 г. монголите на Тамерлан нанасят тежко поражение на върховния татарски хан Тохтамъш, което принуждава двама от неговите бегове Тимур-оглан и Актав да побегнат и прекосят р. Днепър. Тук, обаче, трябва да воюват със силния местен татарски бег Хармидай[73]. Каква е съдбата на Тимуроглан не е ясна, но според източниците Актав преминава Дунав при Исакча, установява се в Северна Добруджа и се поставя на услугите на султан Баязид[74]. Според Несебърската хроника тъкмо татарите на Актав превземат Варна, която преди това е столица на Иванко. *В година 6907 (=1399), индикт 7, на 2 февруари, в деня петък, Варна бе заробена от безбожните татари*[75]. Източниците и специално Лаоник Халкокандил регистрират, обаче, перманентно напрежение между татарите на Актав и османската власт[76]. Фактът, че през 1401 г. с измама самият Баязид I организира залавянето и екзекутирането на татарските бегове и по-видни първенци е показателен[77]. Затова все още не можем да бъдем съвсем сигурни, че превземането на Варна става със санкция на султан Баязид[78]. Освен това не се споменава изрично, че Актав завладява и другите центрове на Добруджанското деспотство по крайбрежието и по-специално Калиакра. Още повече има податки, че в последните години на управлението си Иванко отново се установява в Калиакра, превръщайки я в своя главна резиденция (обр. 60). Действително, в условията на мир и активна търговия в първите години

Обр. 60. Цитаделата на Калиакра – поглед отвън

на управлението му Варна е по-подходяща за столица. След 1388 г. при създалата се перманентна опасност от нашествия и появата на опозиционна група варненски първенци, склонни към заговори Варна вече не е най-подходящото място за владетелска резиденция. Още повече в условията на повишена опасност от вражески атаки Калиакра е за предпочитане с нейното стратегическо местоположение и мощна фортификационна система. Фактът, че през 1397 г. Сигизмунд се установява не във Варна, а в Калиакра и че немският рицар Ханс Шилтбергер, посетил региона след битката при Никопол през 1396 г., посочва именно Калиакра за столица на Третата България[79] е показателен!

И все пак на даден етап след 1397 г. – 1399 г., подобно на Варна и Калиакра е под пряко или косвено османско администриране, защото през 1402 г. вероятно е овладяна със сила от Генуа. Удостоверява го автентичен документ от канцеларията на унгарския крал Сигизмунд Люксембурски с дата 8 септември 1402 г.[80]. В него се описват своеволията на коменданта на калиакренската крепост Бартоломео ди Грималди над двама унгарски търговци Йоан Емплек и Мейнхарт де Летушо. Последните, заедно със съпругите си и сътрудници, пътували с кораб от генуезката фактория Пера (до Константинопол) за Унгария по Черно море и Дунав. Грималди не само задържа унгарците, но им нанася тежки обиди, конфискува товара им от кораба и под надзора на един капитан – генуезец ги връща обратно от Калиакра в Пера. Този източник не остава съмнение, че генуезците се разпореждат в Калиакра през ранната есен на 1402 г., но се задава въпроса кога и при какви обстоятелства я овладяват. Според Ш. Папакостя това става между 1374 г., когато Добротица е в открит конфликт с Генуа и 1387 г., когато Иванко сключва с тях мирния договор. Следвайки тези разсъждения трябва да приемем, че морската република владее Калиакра най-малко две десетилетия. Аз обаче се съмнявам, че става толкова рано и така продължително, защото липсват потвърждения както в писмените извори, така и в нумизматичния материал. Вече посочих, че и Шилтбергер през 1396 г. и авторът на списъка на руските градове и съседни страни, съставен приблизително по същото време към края на XIV в.[81] твърдят, че Калиакра е български град и няма намек за генуезко владение. За такова не се говори и във връзка с престоя на Сигизмунд в Калиакра в началото на 1397 г. Освен това в археологическо отношение Калиакра е сред най-добре проучените крепости по Черноморието, но досега не са открити никакви находки, които да илюстрират едно 20-годишно генуезко присъствие. Най-после, в един автентичен документ, какъвто е договора на Иванко с Генуа, няма и най-малки податки за генуезко владение в границите на деспотата. Ако генуезците владееха такава крепост с пристанище като Калиакра, защо ще искат при опасност Иванко да им отстъпва кораби, за да изнесат стоката от областта му, защо ще искат землище за ложа и църква при положение, че притежават цял един град.

Идеята пък, че генуезците могат да атакуват и превземат крепостта Калиакра без достатъчно многобройна и екипирана пехота е абсурдна за всеки, който е видял високия и недостъпен за акостиране на кораби скалист бряг.

Очевидно, идеята на Ш. Папакостя, че Генуа завзема Калиакра между 1374 г. и 1387 г., е твърде спорна. По обясними причини това е невъзможно и след сключването на мира от 27 май 1387 г., и до края на управлението на Иванко, защото клаузите му се спазват и няма сведения, от които да следва, че влизат в ново противоборство. Най-после, се преведоха факти, свидетелстващи, че господарят на Калиакра (Иванко или негов наследник) се ползва с протекциите на османските султани през и след 1388 г. Затова е абсурдно да се мисли, Генуа ще нападне васал или територия под опеката на Мурад I и Баязид I, още повече, че през 1387 г. е подписала мир с турците.

На така очертания исторически фон най-реалната възможност Генуа да овладее Калиакра е късното лято на 1402 г.[82] (обр. 61). Това определено е резултат на големия разгром, който Османската империя претърпява при Анкара на 28 юли 1402 г., когато Тамерлан пленява самия Баязид I[83]. Настъпилият хаос в Империята и съперничеството между Баязидовите синове, прерастнало в гражданска война, дават възможност на християнските страни, респективто Генуа, да отвоюват цели области. От друга страна, господарят на османските балкански провинции Сюлейман се стреми да укрепи позициите си. Той търси съюзници тъкмо сред християнските владетели в битката за наследтвото на Баязид с останалите му синове. За целта дори е принуден да сключи капитулански мир с Генуа, Венеция, Сърбия и Родос през 1403 г.[84]. Очевидно Калиакра е завзета от генуезците около месец след битката при Анкара. Мирът от 1403 г. само затвърждава придобивките (включително Калиакра) на християнските сили, постигнати през едногодишното безсилие на турците в Югоизтока след 28 юли 1402 г. Как се случва това в документа не се споменава, но очевидно е след щурм срещу гарнизона, останал лоялен на султана. Впрочем, за това могат да се преведат и чисто археологически доказателства. В едно опожарено жилище на крепостта е разпиляна малка находка от 4 монети на Баязид I (1389-1402). Второ съкровище с 60 монети на Баязид I е открито на пода на друго опажарено жилище. Трета находка от 80 акчета на Баязид, един грош

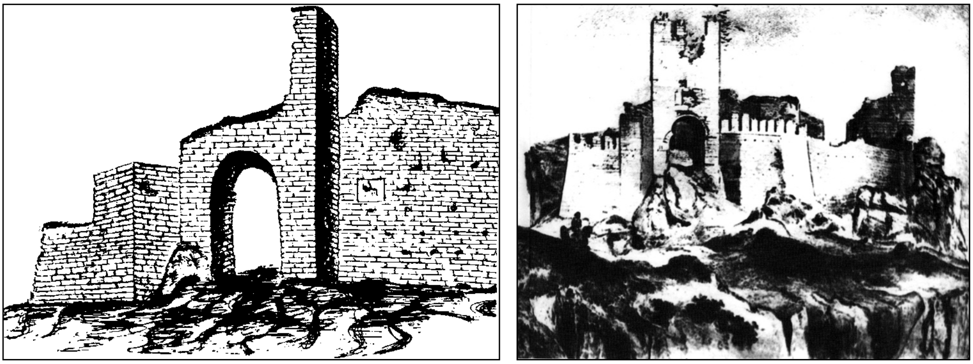

Обр. 61. Гравюри от XIX в. представящи цитаделата на Калиакра

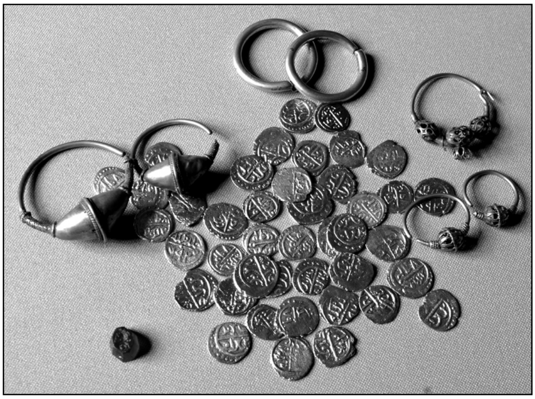

Обр. 62. Съкровище с накити и монети от Калиакра, укрито в началото на XV в.

на Стефан Душан (1331-1355)[85], златни обеци и други накити (обр. 62) пък е укрита в каничка. Най-после, от Калиакра произхождат още единични монети на Баязид – 8 акчета и 4 мангъра[86]. Някои предположения, че баязидовите монети са закрити при превземането на Калиакра от самия Баязид[87], очевидно са неиздържани. Те не следват логиката на трезорирането и укриването на монети. Определено заравянето на съкровища с баязидови монети и попадането им в горели хоризонти ще да става при превземането на града от генуезците непосредствено след разгрома и пленяването на Баязид през лятото на 1402 г. Баязидовите монети, между другото, са косвено указание, че в навечерието на това събитие Калиакра е под властта на османските турци. На практика това означава, че след временно пребиваване на Сигизмунд през 1397 г. крепостта е превзета (през 1399 г. ?) и включена в системата на паричното обръщение на Османската империя. Многобройните монети на Баязид I, открити във Варна и Кастрици[88] (обр. 134) водят на същото заключение.

Затвърдила позициите си с мирния договор от 1403 г. Генуа ще да използва Калиакра като опорна точка за упражняване на контрол по добруджанското Черноморие от н. Емине до Дунавската делта – възможност, която няма нито през XIII, нито през целия XIV в. Нещо повече, Калиакра ще да е била изходна точка на Генуезката флота за овладяване на други стратегически точки по черноморския западен бряг. Известно е, че на 6 юни 1404 г. генуезкият благородник Селагрузо ди Негро завладява крепостта Галата до Варна и я задържа цяла година.[88а]

Ако генуезците владеят Галата до лятото на 1405 г., то се питам колко време са господари на Калиакра? В крепостта се провеждат системни археологически разкопки повече от 30 г., но споменах, че там не са открити находки и керамика с успоредици в кримските генуезки фактории Кафа (Феодосия), Солдайя (Судак), Чембало (Балаклава) и пр.[89]. Това предполага, че генуезкото присъствие в Калиакра не е особено продължително. Следва въпросът кой и кога ги е притеснил или прогонил от Калиакра. Едва ли го е направил Сюлейман, турският властелин на Балканите след пленяването на баща му Баязид през 1402 г. От една страна, той е във война с братята си Мехмед и Муса, а от друга страна, между 1403-1408 г. е в отбранителна позиция, притиснат от мощна християнска коалиция, включваща Унгария, Сърбия, Влашко и България (в лицето на полунезависимия видински владетел Константин)[90], към която вероятно се пресъединява и Венеция[91]. Не е много ясно какви са взаимоотношенията между Унгария (респективно Влахия, защото по това време Мирчо I действа като унгарски васал) и Генуа точно след битката при Анкара през 1402 г. Впрочем, дотогава Генуа и Османската империя са обвързани с мирни договори от 1387 г. и 1399 г. Логично е това да предполага известна конфронтация между Генуа и Унгария, защото по същото време (1387-1402) Сигизмунд и Мирчо I са в перманентна война с Баязид I. Действително към 1406 г. Унгария и Генуа си сътрудничат, но не знаем дали така е и през късното лято на 1402 г. Крайно недружелюбното отношение на коменданта на Калиакра Бартоломео ди Грималди към унгарските търговци (имената им и по-специално Мейнхарт де Летушо предполага благородници) през същата тази 1402 г. предполга, че по това време Унгария и Генуа нямат добри контакти[92]. Още повече, споменатия Бартоломео ди Грималди не е обикновен нискоразряден офицер, а представител на водеща генуезка аристократична фамилия (с реликти до ден днешен), имаща специално място във формиране на външната политика на републиката на Св. Георги. Да напомним, че 15 години по-рано, друг представител на Грималдите – Джентиле, е главен архитект на генуезката външна политика на Балканите и Черноморието. По-горе стана въпрос, че тъкмо той е ключова фигура при подписването на мирните договори от 1387 г. на Генуа с Мурад I, Тотхамъш и Иванко.

Освен провокативното отношение на един легитимен представител на Генуа към унгарските благородиници могат да се проверят и други косвени факти за противопоставяне на двете сили по добруджанското крайбрежие. Според водещи румански медиависти през 1404 г. Мирчо I (под сюзеринитета на Сигизмуднд !) превзема Килия[93]. А Килия-Ликосотомо е най-важната генуезка цитадела по Западното Черномотие, което неминуемо означава война между Генуа и най-личния васал на унгарския крал. Ако наистина е станало така, то може да се мисли, че след превземането на Подунавието от Дръстър до Черно море (Килия ?), Мирчо I се спуска на юг и с помощта на българите (имам предвид съюзните отношения с видинския цар Константин, по това време също унгарски васал)[94] през 1404/5 г. отвоюва от генуезците Калиакра и Галата, а навярно и Варна[95]. На подобни идеи води една негова грамота, датирана към 1404-1406 г. (според друг в 1412-1413 г.), в която се титулова …*господар на Банат, Северин, на двете страни на цялото Подунавие до Голямото море и владетел на крепостта Дръстър*[96]. По същото време в „Землеописание" на архиепископа на Солдания Йоан от 1404 г. Влахия е представена като …*голяма област…Тази провинция граничи на изток с Великото /Черно – бел. Пр./ море, на юг с Константинопол, на запад с Алмания /Германия – бел. Пр./, а на север с Русия или Литва*[97]. На пръв поглед се долавя силно преувеличение пределите на княжеството на Мирчо I[98] и особено в южна посока, където за граница е посочен Константинопол[99]. Може, обаче, Константинопол да не се възприема буквално, а авторът да има предвид, че Влахия се простира на юг до земята на императора в Константинопол. Действително, през 1403 Византия възстановява част от владенията си в Източна Тракия и специално суверинитета си над деспотата на Месемврия, като с малки прекъсвания го задържа до 1453 г.[100].

На този фон, при положение, че владее Калиакра и част от Добруджанското черноморие, е напълно възможно южната граница на Мирчо да достига пределите на Византия по Източна Стара планина. Прочее, няма друга крепост на юг от Дунав като Калиакра, в която да са открити толкова много монети на Мирчо I. Най-после, разполагаме и с друг, по солиден извор за влашкото администриране и военно присъствие в Калиакра и най-малкото в региона, и след 1404 г. Иде реч за един спогодбен акт, направен в Калиакра през 1412 г., в който фигурират имената на влашкия логотет Балдуин (името и титлата му се срещат и в други документи от времето на Мирчо I[101]) и калиакренските жители Костадин, протопоп Харитон, Теодор граматик, Костадин Калиакренски, поп Радомир, кръчмаря Драгота[102]. Навярно Калиакра е под влашко администриране, но населението несъмнено е преобладаващо българско и това личи от цитираните имена на гражданите ѝ.

Очевидно изворовата база е крайно недостатъчна за пълна реконструкция на реалностите в Добруджа и Калиакра след 1402 г., но това с което разполагаме предполага следната хронология:

- През лятото на 1402 г., генуезците, бивши съюзници на Баязид, възползвайки се от разгрома му при Анкара завземат важната крепост Калиакра. Обтегнатите отношения по това време между император Сигизмунд и Генуа рефлектират върху грубото и предизвикателно отношенииние на Бартоломео ди Грималди към унгарските търговци в Калиакра;
- През 1404 г. е формиран алианс между Сигизмунд с неговите васали (*Тези, които се върнаха в лоното на наше величество)* – сръбския деспот, влашкия воевода Мирчо и …*известният Константин – прославен владетел на България*, за който съдим от писмо на императора до херцог Филип от 06.04.1404 г.[103];
- След формиране на алианса през лятото на 1404 г. започва освободителното движение на видинския цар Константин (син на цар Иван Срацимир) и Фружин (син на цар Иван Шишман)[104]. То вероятно обхваща както цяла Северозападна (Видинското царство), така и Североизточна България (земите на цар Иван Шишман, чийто наследник е Фружин)[105], като тук (навярно със съдействието на Фружин) напредва Мирчо I;
- С или без Фружин през 1404 г. Мирчо навярно овладява Дръстър и крайморска Добруджа (вероятно без Килия[106]), при което изтласква (с подръжката на българите, активирани от цар Константин и Фружин ?) генуезците. Това е напълно възможно, както поради генуезката политика срещу сюзерена му Сигизмунд, така и поради предизвикателните действия на Грималди срещу знатните унгарските поданици през 1402 г.;
- На 6 юни 1404 г. друг генуезки благородник, Салагрузо ди Негро, овладява с щурм важното пристанище Галата, фортпост на Варна и се задържа там до 16 юни 1405 г.[107]. Няма точна препратка кой владее Га-

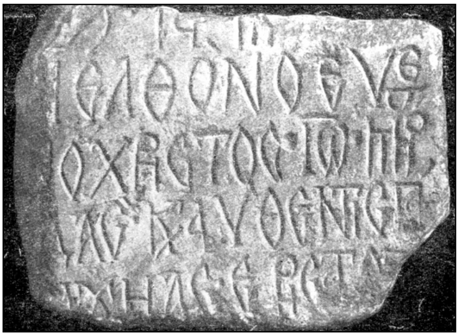

Обр. 63. Надпис на Мирчо I от 1407 г. открит в Силистра

лата до 6 юни 1404 г., нито кой прогонва генуезците след една година. От контекста на събитията не е изключено това събитие да илюстрира продължаващото противопоставяне между Генуа и Сигизмунд, респективно Мирчо I, в региона на Калиакра и добруджанското Черноморие между 1404-1406 г. През 1407/8 Мирчо I успява да се противопостави успешно с атака срещу османските турци по посока на Силистра. Според един надпис, открит в Силистра (обр. 63), след победоносно сражение той деблокира града като отблъсква обсаждаща го противникова армия[108];

- Въпреки ред перипетии вероятно Мирчо I успява да се задържи в Дръстър, Калиакра, бившите столици на добруджанските феодални княжества до около 1415-1417 г., когато Мехмед I овладява Добруджа до Дунавската делта[109]. Посочени бяха ред документи, според които Мирчо I се изживява като наследник на дръстърския господар Тертер и на добруджанския деспот Добротица. Впрочем, той винаги прави разлика в положението си на воевода на Влахия от това на … *господар на Дръстър и деспот*[110] *на земите на Добротица (Tristrii dominus ac terrarum Dobrodicii despotus)*, което е многозначителпно.

В заключение може приблизително с дати и факти да очертаем и макрорамката на събитията от края на XIV в.- началото на XV в., довели до кончината на Добруджанското деспотство и неговите главни центрове по Черноморието:

- През 1388 г. Иванко владее Варна с региона и след похода на Али паша вероятно премества главната си резиденция от Варна в Калиакра;
- През 1389 г. Мирчо Стари завладява Дръстър и земите на Добротица, но няма сведения каква е съдбата на Иванко;
- През 1391 г. Мирчо се изтегля от Добруджа, която е завладяна от Баязид. Дали е превзета Калиакра и евентуално дали Иванко е възстановен като господар над бащините си земи е неясно;
- Около 1396 г. в документ на канцеларията на литовския княз Витовт се споменава за самостоен български деспот, който се идентифицира с Иванко, сина на деспот Добротица;
- Около 1394-1396 в „Списък на руските градове, близки и далечни", Калиакра, редом с Варна и Каварна (трите основни центъра на Добруджанското деспотство) са посочени като български градове;

- През 1397 г. в Калиакра отсяда унгарският крал Сигизмунд – сигурно указание, че крепостта не е в ръцете на османските турци;
- Около 1397 г. след битката при Никопол край Калиакра преминава баварският рицар Ханс Шилтбергер, който твърди, че е столица на *Третата България;*
- През 1399 г. татарите на Актав превземат Варна, бившата престолнина на Иванко. Не е сигурно, че това е с одобрението на султан Баязид I;
- Наличието на монети на Баязид I в Калиакра от горели хоризонти и съкровища предполага, че градът е включен в паричната циркулация на Османската империя в края на XIV в. Многобройните монети на Баязид I са регистрирани още във Варна и Кастрици;
- 1402 г. Калиакра е в ръцете на Генуезците. Крепостта вероятно е защитавана от гарнизон, лоялен на турския султан. Затова свидетелстват посочените по-горе монети на Баязид I от съкровища и горели хоризонти;
- 1404 г. в Калиакра и Дръстър се установява администрация на Мирчо I, който се задържа в региона на бившето Добруджанско деспотство и Дръстърското господарство до около 1416-1417 г.

При тези факти може с голяма доза увереност да се приеме, че до 1397 г. Калиакра, а навярно Варна и Карвуна не са под пряката власт на Османския султан. Много вероятно е, обаче, след прогонването на Мирчо I от Добруджа през 1391 владетелят на Калиакра и региона да управлява като васал на Баязид I, защото последният е пълновластен господар в българския Североизток. Ако съдим по документа от канцеларията на Витовт можем да предположим косвено, че това е Иванко, сина на деспот Добротица. Трудно е, обаче да обясним, как един турски васал допуска през 1397 г. кораба на Сигизмунд Люксенбургски, отявлен враг на Османската империя, при това няколко месеца по-рано разгромен от Баязид при Никопол, да акостира в Калиакра. Не е изключено причастността на Иванко (или негов наследник) към християнството и християнските ценности да са вземали връх над постигнатото със сила подчинение спрямо османските турци. Много християнски балкански владетели, османски васали (например видинският цар Иван Срацимир преди битката при Никопол), при подобни условия в края на XIV в. и XV в. постъпват по аналогичен начин. Впрочем, тъкмо този епизод и това “своеволие” на господаря на Калиакра, подобно на видинския цар преди това, може да са му коствали самостойното управление на крепостта и региона. По-малко от две години след престоя на Сигизмунд в Калиакра татарите на Актав превземат бившата столица на добруджанското деспотство- Варна. Дали подобно на Несебър и Килия, Калиакра с нейните мощни фортификации и естествено защитено от природата местоположение е удържала не знаем. Вероятностите са две. Първо, татарите да са действали с одобрението на Баязид I, който е решил да ликвидира останките от Добруджанското деспотство, като сред причините е приема на Сигизмунд в Калиакра. Втората възможност е татарите на Актав да са действали на собствена глава без съгласуване със султана. Фактът, че същите татари са прогонени от Баязид I от Добруджа, а главатарите им екзекутирани през 1401 г. е сиптоматично. Впрочем, само нови писмени източници и археологически открития могат да осветят този проблем. И все пак въз основа на досега известното може да се предполага, че след 1397 г. и най-вероятно през 1399 г. Варна и Калиакра попадат под пряко османско администриране. С това на пръв поглед de jure е сложен край на Добруджанското деспотство. Наличието на баязидови монети в съкровища и горели хоризонти предполага, че крепостта е превзета след съпротивата на гарнизон, останал лоялен на султана след битката при Анкара на 28 юли 1402 г. В този смисъл вероятността след 1397 г. – 1399 г. и до 1402 г. тук под някаква форма да е съхранено българско военно-политическо присъствие (Иванко или негов наследник, васал на султан Баязид I) е много малка. Ако съдим по многобройните монети на Баязид във Варна и Кастрици такава е и тяхната съдба в края на XIV в., както и изобщо на останките от Добруджанския деспотат. След 28 юли 1402 г. и до около 1416-1417 г. Калиакра, Дръстър и регионът отново са под управлението на християнски сила (Генуа и Влахия), но най-вероятно това кореспондира само косвено с наследството на Добруджанския деспот и неговите наследници.

Бележки

[1] **P. Diaconu.** O formatiune statula la Dunarea de Jos la sfirşitul al XIV-lea neconescuta pina in present. – SCIV, 2, 1978, p. 185-201.

[2] **P. Diaconu.** Op. cit., p. 192, 198; **P. Diaconu.** Contribuţie la cunoaşterea monedelor lui Ioan Terter, despotul ţării Dristrei. – Cercatari numismatice Muzeul National de Istorie, 3, 1980, p. 73; **Ив. Билярски.** Йоан Тертер (40-те – 90-те години на XIV столетие). – Исторически преглед, 10, 1992, с. 3-23; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа, 2. Средновековие, Велико Търново, 2004, с. 246; **S. Iosipescu.** Balica, Dobrotiă, Ioancu. Bucurşti, 1985, p. 167.

[3] **Ив. Йорданов.** Монетосечене на българските владетели в Добруджа. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 119-130; **Вл. Пенчев.** Бележки към някои български средновековни монетосечения. – Нумизматика, 1, 1984, с. 28; **E. Oberländer-Târnoveanu.** Quelques remarques sur les emission monétaires médiévales de la Dobroudja médionale aou XIV-e – XV siècles. – RRH, XXVII, 1-2, 1988, p. 113.

[4] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 246, Приложение II, № 38, 42.

[5] **P. Schreiner.** Die byzantinischen Kleinchroniken, I. Wien, 1975, S. 182-214; **В. Гюзелев.** Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII-началото на XV век.). София, 1995, с. 63.

[6] **P. Diaconu.** O formatiune statula …, p. 185; **P. Diaconu.** Contribuţie la cunoaşterea…, p. 73-76. Това становище у нас се подкрепя от: **Ив. Билярски.** Деспот Йоан Тертер …, с. 4-7; **Ив. Билярски.** Институциите в средновековна България. София, 1998, с. 81; **Ст. Авдев.** Български средновековни монети. София, 2007, с. 245-246.

[7] Сигурен белег за за това е факта, че монетите с титлата деспот и монограм **IW** и **T** са препечатани с монограма на Тертер **ТРР** и двуглав орел. По-подробно виж: **N. Conovici.** Un tresor monetaire de XIV s. découvert à Pacuiul lui Soare. – RESEE, 4, 1975,

p. 599-601; **Ив. Йорданов.** Цит. съч., с. 120-121; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Op. cit., p. 109-111; **Й. Юрукова, Вл. Пенчев.** Български средновековни печати и монети. София, 1990, с. 184-187.

[8] **Ив. Йорданов.** Цит. съч., с. 125-128.

[9] **P. Panaitescu.** Mircea cel Batran. Bucurşti, 1944, p. 40-45; **Ив. Тютюнджиев.** Българската анонимна хроника от XV в. Велико Търново, 1992, с. 82, 92, 141-142, 176.

[10] **Iv. Dujčev.** La conquête torque de la peninsula de balkans de 1371 a 1379. – Etudes historoques, 1975, p. 91; **П. Петров.** Търговски връзки между България и Дубровник през XIV в. – ИБИД, XXV, 1967, с. 109-111; История на България, Т. 3, София, 1982, с. 351, 355; **Хр. Матанов, Р. Михнева.** От Галиполи до Лепантол Балканите, Европа и османското нашествие 1354-1571. София, 1988, с. 67-68; **Хр. Димитров.** Българо-унгарски отношения през Средновековието. София, 1998, с. 242-243; Без да отрича противоречия между Иван Шишман и Иван Срацимир Ал. Кузев твърди, че последният не е завладявал София. Не отговоря на въпроса обаче, следствие на какво София преминава от диоцеза на Търновския патриарх в диоцеза на Видинския митрополит. **Ал. Кузев.** Кой е владял София през 70-ге години на XIV в. – В: Сердика-Средец-София, София, 1976, с. 155-156.

[11] **P. Panaitescu.** Op. cit., p. 40-45; **C. Litzica.** De cine a fost ucis Dan, fratele lui Mircea? – Lui Titu Maiorescu Omagiu. Bucurşti, 1900, p. 51-61; **Н. Овчаров.** Последната война на цар Иван Шишман (1388-1393). –PBbg, 1, 1996, с. 64-65.

[12] Няма преки извори, които да свидетелстват за въоръжен конфликт между Иван Шишман и Иванко, но малко вероятно е последния да се е отказал доброволно от почти 2/3 от територията и крепостите си в полза на Търновското царство.

[13] **A. Kuzev.** Zwei Notizen zur historischen Geographie der Dobrudža. – Studia balcanica, 10, 1975, S.127.

[14] **М. Нешри.** Огледало на света (История на османския двор). София, 1984, с. 93-94.

[15] Става въпрос за брака на цар Иван Шишман (или неговия син ?) с дъщерята на крал Лазар. **Ив. Божилов**. Фамилията на Асеновци (1186-1640). Генеалогия и просопография. София, 1985, с. 224-235; **П. Павлов, Ив. Тютюнджиев.** Българите и османското завоевание (края на XIII-средата на XIV в.). Велико Търново, 1995, с. 69, 74.

[16] **П. Павлов, Ив. Тютюнджиев.** Цит. съч., с. 66-67, 73.

[17] Пак там, с. 73-74.

[18] **В. Антонова.** Новооткрит старобългарски надпис на Шуменска крепост. – ИНМШ, IV, 1967, с. 81-82; **К. Попконстантинов, О. Кронщайнер.** Старобългарски надписи, II. Залсбург, 1995, с. 135.

[19] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 244. Н. Овчаров свързва този надпис със събитията от 1392 г., когато се приема, че е походът на Мирчо I към Карнобат. Според Н. Овчаров в този поход участва и Ив. Шишман, и това е отразено косвено в надписа. Тази хипотеза е интересна, но си остава хипотеза. **Н. Овчаров.** Едно уточнение по Шуменския Шишманов надпис на Сацо, внук на великия епикерний Срацимир. – Старобългаристика, 4, 1994, с. 115-119; **Н. Овчаров.** Последната война…, с. 75.

[20] **В. Н. Златарски, Г. И. Кацаров.** Договорът на княза Иванко, син Добротичев, с генуезците от 1387 г. – ИИД, III, 1911, с. 26-31; **Ив. Дуйчев.** Из старата българска книжнина. София, 1944, с. 185-197; **М. Андреев, Вл. Кутиков.** Договорът на добруджанския владетел Иванко с генуезците от 1387 г. (принос към изучаване на международ-

ните договори на средновековна България). – ГСУ, ЮФ, LI, 1960, с. 98-103; **В. Гюзелев.** Очерци върху историята…, с. 127-132; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 246.

[21] **E. Basso.** Genova: un imperio sul mare. Genova, 1994, p. 267-280.

[22] Личното име Чолпан е най-разпространено в Киргизия и донякъде сред кримските татари – територии, където е регистрирано присъствие на куманите (половци, кипчаци) през Средновековието. Регистрирано е и в България – примерно известния наш историк Борис Чолпанов.

[23] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 246.

[24] **В. Гюзелев.** Венециански документи за история на България и българите от XIII-XIV в. София, 2001, с. 78-79.

[25] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 242.

[26] **В. Гюзелев.** Венециански документи…, №29, с. 78; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 248.

[27] **Н. Д. Руссев.** На грани миров и эпох. Кишинев, 1999, с. 86 сл. с пълна бибилиотрафска справка.

[28] Това се долавя с особена сила още от документите, визиращи търговията на Венеция с жито от Загора (България) през Варна, когато града е в границите на Търновското царство. **В. Гюзелев.** Венециански документи…, № 21 – 25, с. 64 -72.

[29] **В. Гюзелев.** Очерци върху историята…, с. 131.

[30] **E. Basso.** Op. cit., p. 277-281.

[31] **М. Нешри.** Цит. съч.,с. 92.

[32] За това се съди от Cronici turceşti privind ţarile romane, I (sec. XV – mijlocul sec. XVII). Bucureşti, 1966, p. 38-39; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 250.

[33] **П. Мутафчиев**. Цит. съч., с. 98; **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Din istoria Dobrodgei. 3. Bucureşti, 1971, p. 354; **P. Panainescu.** Op. cit., p. 280 etc.; **P. Năsturel.** Une victoire du voévode Mircea L'Ancien sur les turcs devant Silistra (e. 1407-1408). – Studia et Acta Orientala, I, 1957, p. 242; **S. Iosipescu.** Op. cit., p. 150-151; **Стр. Димитров.** Управителят на Провадийската крепост по време на османското нашествие. – Векове, 1977, с. 40-45; **Ст. Недев.** Османското нахлуване в Североизточна България през 1388 г. – ВИС, 1, 1979, с.64-71; **В. Игнатов.** Походът на Али паша срещу българите. – ВИС, 4, 1996, с.7-17; **Н. Овчаров.** Последната война …, с. 62-64; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 250; **Хр. Матанов, Р. Михнева.** Цит. съч. с. 71, 80-81.

[34] **М. Нешри.** Цит. съч., с. 93.

[35] Пак там, с. 93-94. За локализациите на крепостите виж още: **M. Kiel.** Melvana Neşrî and Towns Medieval Bulgaria. Historical and Topographical Notes. – In: Studies in Otoman Hystori in Honorem of Profesor V. Z. Ménage. Istambul, 1993, p. 177-180; **Р. Рашев.** Крепостта Косово и първият контакт между българи и турци в Северна България през 1388 г. – В: Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. (= Acta Musei Varnensis, III-1), Варна, 2005, с. 111-120.

[36] **A. Kuzev.** Zwei Notizen zur historischen Geographie der Dobrudža. – Studia balkanica, 10, 1975, S. 133-134. Според А. Кузев тези граници се запазват през първите векове на османското господство, защото съвпадат с границите на Варненска кааза през XV-XVI в. Действително северната граница на Варненска кааза е южно от Мангалия, а южната достига да р. Камчия, без да включва Козяк и Емона.

[37] **М. Нешри.** Цит. съч., с. 95-96. .

[38] **В. Гюзелев.** Венециански документи…, № 48, с. 108. Това особено добре е отразено в договора на Иванко с Генуа от 1387 г., където подниците му са определени основно като гърци и българи. Вж: **В. Гюзелев.** Очерци върху историята…, с. 136.

[39] **М. Нешри.** Цит. съч., с. 96.

[40] **Й. Андреев**. Български ханове и царе IX-XIV в. София, 1988, с.205; **В. Игнатов.** Цит. съч., с. 11.

[41] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 252; **Н. Овчаров.** Последната война…, с. 64-65.

[42] Пак там .

[43] **М. Нешри.** Цит. съч., с. 97. .

[44] Корона на историите на Ходжа Садеддин. Част I. София, 2000, с. 216-218; **П. Петров**, **В. Гюзелев**. Христоматия по история на България. Т. 2. София, 1978, с.190-194; **П. Мутафчиев,** Съдбините на средновековния Дръстър. – В: Избрани произведения, II. София, 1973, с. 98**; Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 252.

[45] **М. Мехмед**. Хроника. Идриси Битлиси в качестве источника по истории покорении Балканското полуострова турками. – RESEE, III, 1965, 1-2, с. 111.

[46] **М. Тихомиров. „**Список городов дальних и ближних". – Исторические записки, 40, 1952, с. 216-217.

[47] **Г. Острогорски**. История на византийската държава. София, 1998.

[48] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История та България. Том 1. История на средновековна България VII-XIV век. София, 199, с. 664.

[49] **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Op. cit., p. 354-355; **P. Năsturel.** Op. cit., p. 242; **E. Oberländer-Târnoveanu.** Op. cit.**,** p. 117.

[50] **Д. Ихчиев.** Материали за историята ни под турско робство. ИИД, 1, 1905, с. 98.

[51] **М. Нешри.** Цит. съч., с. 98. Явно Нешри е добре информиран, че повечето влашки укрепления около Дунав и вътрешността са по-скоро големи кули, отколкото крепости. За тези съоръжения Вж: **G. Cantacuzino.** Cetăți medievale din țara Româneascâ. Bucureşti, 2001, p. 107-108, 117-118, 132-134, 142-147, 154-168, 184-204, fig. 6, 8, 10, 12, 13, 17-21, 23, 25.

[52] **E. Hurmozaci.** Documente privitore la istoria romanilor, I, 2, Bucureşti, 1890, p. 322-324; **Д. Крънжалов.** Влашкият княз Мирчо и Добруджа според неговите грамоти. – ГСУ, ИФФ, XLII, 1946, с. 27-33; **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Op. cit., p. 354.

[53] **И. Лазаренко.** Находка от средновековни сребърни монети от Варна. – В: Българските земи през Средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев (= Acta musei varnaensis, III – 1), Варна, 2002.

[54] Идеята на Щ. Щефънеску, че при похода през 1388 г. Иванко е убит и така се слага край на деспотата му не почива на конкретни или косвени сведения в изворите. **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Op. cit., p. 354.

[55] **A. Kuzev.** Op. cit., S.130-135; **А. Кузев,** Варна. **–** В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 302-33. Това мнение дълго време се споделя и от В. Гюзелев: **В. Гюзелев.** Chronicon Mesembriae, с. 163-166; **В. Гюзелев.** Калиакра. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 266-267.

[56] **P. Schreiner.** Studien zu den BPAXEA XPONIKA. München, 1967, p. 156-157; **В. Гюзелев.** Chronicon Mesembriae ..., с. 163-166; **В. Гюзелев.** Несебърската местна хроника от XIV-XV в. като извор за историята но българското черноморско крайбрежие. – В: Средновековна България в светлината на нови извори. София, 1981, с. 217.

[57] **М. Мехмед**. Цит. съч., с. 112-113.

[58] **Пак там**.

[59] **М. Нешри.** Цит. съч., с. 123; Cronici turceşti…, p. 156-157. Има предположения, че *Казъновас-Каръйновас* трябва да се идентифицира с Карвуна (Istoria României. II, Bucureşti, 1962, p. 367), но те с основание са отхвърлени. **M. Guboglu.** Paleografia şi diplomatica turco-osmană, 148, Bucureşti, 1958, Nr. 1820; **A. Decei.** Expediţia lui Mircea cel Bătrîn împotriva acîngiilor de la Karinovasi (1393). – In: Relaţiile româno-orientale. Bucuresti, 1978, p. 140-146.

[60] Някои редставители на българската и румънската историографии отнасят тези събития към 1392, 1393 и дори в 1394 г. но османските източници насочват по-скоро към 1390-1391 г. **М. Мехмед**. Цит. съч., с. 113, бел. 63. Действително, за да осъществи алианс с черноморския емират на Кастамон Мирчо Стари трябва да има опорни пунктове по Черноморието. През 1394 г. това е невъзможно, докато според грамотиге през 1390-1391 г. Мирчо I владее част от Добруджанското крайбрежие.

[61] **J. Leunklavius.** Historiae musulmanae Turcororum. Francofoforti, 1591, p. 339; **П. Мутафчиев.** Цит съч., с. 99-100**; Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа, с. 253. Според Евлия Челеби Силистра пада година по-рано – т.е. 1390 г. Той обаче е твърде ненадежден източник. Пътуване на Евлиа Челеби из българските земи през средата на XVII в. Превод от турски Д. Г. Гаджанов.- ПСп, LXX, 1909, с. 660.

[62] Cronici turceşti…, p. 48-49; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа., с. 253.

[63] **Н. Овчаров.** Последната война…, с. 74-75.

[64] ПСРЛ, XXXV. Москва, 1988, с. 59; **Н. Руссев.** Нижний Дунай в истории Молдовы XIV века. – Revista de istorii Moldovei, 1, 1993, c. 44-45; **И. Лазаров, И. Тютюнджиев, Пл. Павлов**. Документи за политическата история на средновековна България XII – XIV в., В. Търново, 1993, с. 108.

[65] Резултатът от тази битка не е много ясен. Няма ярко подчертан победител, въпреки че Мирчо I стои по-добре в края на сражението. **P. Panaitescu.** Mircea …, p. 241-243; **N. Constaninescu.** Mircea cel Batran. Bucurşti, 1981, p. 170-173; **Ив. Ђурић.** Сумрак Византје. Време Јована VIII Палеолога 1392-1448, Београд, 1984, с. 87; **Г. Острогорски**. Цит. съч., с. 691; **Хр. Матанов, Р. Михнева.** Цит. съч., с. 92, бел 127.

[66] **Г. Острогорски**. Цит. съч., с. 691; Подробно за изворите и литературата В: 1396 – Никополската битка в съдбата на България, Балканите и Европа. Съставител и редактор Васил Гюзелев. София, 1999.

[67] **П. Ников.** Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. – ИИД, 7-8, 1928, с. 81-82.

[68] **Н. Руссев.** Нижний Дунай …, c. 44-45; **И. Лазаров, И. Тютюнджисв, Пл. Павлов**. Цит. съч., с. 108; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа., с. 255.

[69] **P. Panaitescu.** Op. cit., p. 252-253; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа., с. 254.

[70] **Г. Острогорски**. Цит. съч., с. 692**; В. Гюзелев.** Венециански документи…, с. 164-166.

[71] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа, с. 254.

[72] **И. Лазаренко.** Цит. съч..

[73] **Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовски.** Золотая орда и ее падение. Москва-Ленинград, 1950, с. 364-370.

[74] **P. Schreiner.** Studien zu…, p. 158-160; **П. Павлов, Ив. Тютюнджиев.** Цит. съч., с. 111; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа, с. 254.

[75] **В. Гюзелев.** Chronicon Mesembriae ..., с. 150-151, 168-171; **В. Гюзелев.** Несебърската местна хроника …, с. 220-222.

[76] Твърди се дори, че при самото си появяване на Долен Дунав татарите на Актав заплашвали султан Баязид. **Laonici Chalcocandylae.** Historiarum demonstrations. Ed. Dario, I. Budapestini, 1922, p. 93-94; **В. Гюзелев.** Несебърската местна хроника…, с. 220-222; **П. Павлов, Ив. Тютюнджиев.** Цит. съч., с. 112-113.

[77] Пак там.

[78] Първоначално това мнение се застъпва, според мен, основателно от В. Гюзелев. **В. Гюзелев.** Несебърската местна хроника…, с. 220-222. В последното си изследване по въпроса, обаче, той променя становището си и приема, че татарите на Актав превземат Варна с разрешението на Баязид. **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа, с. 255.

[79] **Х. Шилтбергер.** Пътепис. София, 1971, с. 84.

[80] **Ş. Papacostea.** Genovezii la Caliacra: Un document ignoral. – Pontica, XXX, 1997, p. 277-283; **Г. Атанасов.** Откога, как и докога генуезците владеят Калиакра в началото на XV век. – В: Българите в Северното Причерноморие, VII, 2000, с. 267-272.

[81] **М. Тихомиров.** Цит. съч., с. 216-217 отнася документа след 1387 г., но твърде аргументирано Е. П. Наумов прецизира датировката му между 1394-1396 г. **Е. П. Наумов.** К истории летописното „Списка русских городов дальних и ближних". – В: Летописи и хроники. Сборник статей 1973 г. Посвещен памяти Арсения Николаевича Носонова. Москва, 1974, с. 152-157.

[82] **Г. Атанасов.** Откога, как и докога генуезците владеят Калиакра…, с. 268-270.

[83] **Г. Острогорски**. Цит. съч., с. 698.

[84] **G. Ostrogorski.** Byzance, État tributaire de l'Empire Turc. – ZRVI, 5, 1958, p. 53.

[85] Въпреки ранната датировка на гроша на Ст. Душан неговото попадане в съкровището не изненадва. Вече стана въпрос, а и в приложение II специално се разисква въпроса за циркулацията на грошовете на Стефан Душан (контрамаркирани и неконтрамаркирани) в Добруджанското деспотство като основно платежно средство при управлението на Добротица. Дали тази традиция продължава при Иванко не е сигурно. В други съкровища от края на XIV и XV в. не се откриват сръбски грошове. Не е изключено в случая да става въпрос за изключение от правилото.

[86] **В. Парушев.** Средновековни монети от Калиакра. – ИНМВ, 26, 1990, с. 146. За останалите монети сам информиран от раководителя на разкопките през последните години Б. Петрунова.

[87] **Л. Бобчева**. Колективна находка от средновековни монети и накити от нос Калиакра. – ИНМВ, XVIII, 1967, с. 226; **В. Гюзелев.** Средновековната крепост Калиакра през XIII-средата на XIV в. – ИНМВ, XXIV, 1973, с. 128.

[88] За откритите монети на Баязид I във Варна и Кастрици бях информиран от колегите от Варнинския музей В. Плетньов, В. Йотов и И. Лазаренко.

[88a] В. Гюзелев. Очерци върху историята …, с. 85.

[89] **А. Л. Якобсон.** Средневековный Крым. Ленинград, 1964, с. 104 сл.; Историко-культурные связи. Причерноморья и Средиземноморья X-XVII вв. По материалами поливной керамики. Симферополь, 1998 г.

[90] **А. Кузев.** Восстание Констаннтина и Фружина. BHR, 3, 1974, с. 53-69; **П. Павлов, Ив. Тютюнджиев.** Българите и османското завоевание (края на XIII-средата на XIV в.). Велико Търново, 1995, с. 115 сл.

[91] **Г. Острогорски**. Цит. съч., с. 698-699.

[92] Най-вероятната причина за това ще да е подкрепа, оказана от Генуа на противника на Сигизмунд и претендент за унгарския престол Ладислав Неаполски (син на Шарл д'Анжу). Този конфлект довежда до гражданска война между двамата, разиграла се тъкмо през 1401-1403 г. **F. Šišić.** Vojvoda Hrvoje Vućić Hrvatinić I njegova doba (1350-1416). Zagreb, 1902, p. 137-139; **E. Málуuz.** Kaiser Sigismund in Ungarn 1387-1437. Budapest, 1990, S. 61-66. Най-после, като косвено свидетелство за лошите отношения между Сигизмунд и Генуа е отсъствието на генуезците в спомената по-горе антитурската лига, формирана от Сигизмунд след 1403 г. и включваща още Венеция. Вж: **Г. Острогорски**. Цит. съч., с. 698-699.

[93] **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Op. cit., p. 369.

[94] **П. Павлов, Ив. Тютюнджиев.** Цит. съч., с. 115.

[95] Колегата ст.н.с. д-р В. Плетньов ме информира за два лапидарни паметника в Археологическия музей в Истанбул от началото на XV в., върху които са изписани имената на двама италианци (генуезци или венецианци) от Варна. Ако е вярно, едно от обясненията предполага, че в началото на XV в. успоредно с Калиакра и Галата, Генуа е овладяла и Варна. Тази хипотеза, обаче, тепърва трябва да се провери с внимателен прочит на надписите. Възможно е също Varnae да не е Варна в България, а град северно от Венеция.

[96] Documenta Romaniae historica. B. Ţara Românească (1274-1500). Bucureşti, 1966, p. 63-64.

[97] **В. Гюзелев.** Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австрийските сбирки и архиви. II, София, 2000, с. 121-123.

[98] На практика границата на Влахия на запад е с императора на Германия (*Алмания*) и крал на Унгария Сигизмунд, а на север с Литва.

[99] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа, с. 261.

[100] **В. Гюзелев.** Очерци върху историята …, с. 73-74.

[101] **Л. Милетичъ.** Дако-ромънитѣ и тѣхната славянска писменость. Часть II. Нови влахо-български грамоти отъ Брашовъ. – Сборникъ за Народни Умотворения, Наука и Книжнина, XIII, София, 1896, с. 47-48; Documenta Romaniae historica., p. 63-64.

[102] Documenta Romaniae historica., p. 77-78.

[103] **М. Динић.** Писмо угарског краља Жигмунда Бургундско во води Филипа. – ЗДНМС, 13-14, 1956, с. 96; **Цв. Георгиева, Д. Цанев.** Христоматия по история на България, III. София, 1982, с. 189.

[104] **М. Динић.** Цит. съч., с. 95; **П. Павлов, Ив. Тютюнджиев.** Цит. съч., с. 115-117; **Ив. Тютюнджиев.** Цит. съч., с. 154-155.

[105] Ал. Кузев предполага, че повторното движение за освобождение на Северна България, активирано от Константин и Фружин през 1408, обхваща цялата територия от Провання до Видин, като в Североизтока действа Фружин (**А. Кузев.** Восстание…, с. 53-69). Същият е сред ръководителите на освободителната експедиция по Дунав към Дръстър срещу турците през 1425 г. (**Al. Kuzev.** Drei falsche topographische Identifizierungen. – In: Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1987, S. 527-533). Очевидният и траен интерес на Фружин към бащините му владения предполага активни действия от негова страна и през 1404 г.

[106] Н. Йорга и Щ. Щефънеску косвено достигат до идеята, че Мирчо I е превзел Килия без да разполагат със сигурен източник. Те се уповават на споменатa по-горе грамота от 1404-1406 г., където се твърди, че владеел *…цялото Подунавие до Голямото море* (Documenta Romaniae historica., p. 63-64), но там за Килия не е казано нищо. По подробно по този въпрос: **Г. Атанасов.** Откога, как и докога…, с. 270-271.

[107] **В. Гюзелев.** Очерци върху историята…, с. 85.

[108] **P. Năsturel.** Op. cit., p. 239-244.

[109] **М. Нешри.** Цит. съч., с. 205; А. Дечей датира това събитие към 1416 г. Вж: **A. Decei.** Dobruca. – In: Islam ansklopediisi. III. Istanbul, 1962, p. 635. Тази датировка с някои нюанси се приема от повечето изследователи. **A. Giata.** Condiţiile instaurarii dominatiei otomane in Dobrogea. – Studii istorice Sud-Est Europene, Bucureşti, 1974, p. 43-125; Кратка история на Добруджа. Варна, 1986, с. 69; **Г. Атанасов.** Откога, как и докога…, с. 270-271; **Хр. Матанов, Р. Михнева.** Цит. съч. с. 157; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа, с. 261; **Хр. Матанов.** Средновековните Балкани… с. 493. А. Дечей смята, че през 1415 г. Мирчо се изтегля от Дръстър и Калиакра, а през 1417 османските турци овладяват цяла Добруджа и Долния Дунав.

[110] Предположенията на Н. Йорга, П. Панайтеску и др., че Мирчо I е получил титлата деспот от византийския василевс нямат основание в писмените източници и византийската практика (Мирчо не е член на императорското семейство, каквито са всички ромейски доспоти). **N. Jorga.** Histoire des Romains et de la Romanité orientale, III. Bucarest, 1937, p. 348-349, 353; **P. Panaitescu.** Mircea…, p. 47, 187-190. Тази теория не се приема дори от новите генерации румански историци. **P. Năsturel.** Op. cit., p. 246.

Chapter 8.

Ivanko and the demise of the Dobroudja despotic domain – the Dobroudja despotate

ABSTRACT

To all probability in 1385 or 1386 at the latest Ivanko succeeded his father Dobrotitsa in Kalliakra – the capital of the despotate (Pl. 54). As for the controversy whether Ivanko is identical with the Drustar master Terter we are rather inclined to think he was not! Besides, we have no secure landmark pointing unambiguously that Terter was also a bearer of the name Joan-Ivanko. The single argument represented by the coins with the monogram Ιω and Τ sometimes read as Ιω/αν/ Τ/ερτερι/ (Pl. 46) were proven to b the initials of Ιω/αν/ Τ/ομπροτίτζα/ – Joan Tomprotitsa=Dobrotitsa. It is supposed that the death of Dobrotitsa was followed by a mission and of Czar Ivan Shishman for the reinstatement of the status quo before 1369/70 and a campaign against the Wallachian voivode Dan I and Ivanko as a result of which Dan was killed, while Ivanko lost Drustar and Ovetch with the contiguous regions and the close to Varna strongholds, i. e. more than 50 % of his territory and resources. Under the circumstances he was unable to continue the conflict with Genoa and was forced to conclude a peace treaty in May 1387. At first sight the pact was mutually beneficial though conspicuously implying much more concessions on Ivanko's side. As an outcome of the settled peaceful situation the blockage of the Varna harbour was lifted and were created conditions favorable for busy commercial activity. Perhaps due to these reasons Ivanko moved his capital from the impregnable Kalliakra stronghold to the big economical, commercial, church and harbor center of Varna.

For a long period the Dobroudja despotate remained outside the range of the Ottoman Turks' target zones but perhaps about 1387 Ivanko had preferred to become at least formally a vassal of sultan Murad I. Wasn't the threat coming from Czar Ivan Shishman and his ally the Wallachian voivode Mircho I the reason for this? We have established that the campaign of Alli pasha n 1388 was directed only against the Tarnovo czar since none of Ivanko's strongholds was attacked by means of military devices. Actually Jashhi bey approached the Varna gates invited by some of the Varna dignitaries opposed to Ivanko but after the failure of their coup the bey withdrew voluntarily from the site. Apparently Murad I had not authorized Alli pasha – the commander-in-chief with the carrying on of similar campaigns. So far there are no data that Ivanko had joined the alliance of Ivan Shishman with Mircho I after the murder of Dan I. It is much more likely that taking into account his limited resources and being aware of the inner political instability, caused by the conspiracy of the opposed to him clique of Varna dignitaries, he had assumed a position of anticipation or it is even possible that he had totally rejected a participation in the actions against Alli pasha.

After in the spring of 1389 Murad I set off on a campaign against the rebellious Seldjuck emirs in Asia Minor, Mircho I took over the rule of the former Dobroudja master's realm and respectively of Ivanko's lands. This is registered in the charters and honorary diplomas of Mircho I from January 1390 and June 1391, where he is denominated with the title despot of Dobrotitsa's lands and master of Drustar /terrarum Dobrodicii despotus et Tristrii dominus/ (Pl. 58). Let's make the reminder that the Ottoman troops did not undertake any overtly hostile actions against Ivanko in 1388, while his neighbors Czar Ivan Shishman and the Wallachian voivode Mircho I were subjected to their total aggression. This attitude made him an oblique opponent of Wallachia and the Tarnovo kingdom, a confrontation that was actually to his detriment manifested in the secession of the Drustar and Ovetch regions from his master's domain. On this background nothing could stop Mircho I from conquering the lands of Ivanko, who was already accepted as an Ottoman protégé. It is remarkable that Ivanko's name was never mentioned again in any of the medieval sources.

Controversial remains the question whether the invasion of Mircho I from the end of 1389 marked de jure the legitimately acknowledged demise of the Dobroudja feudal principality or just led to the removal of Ivanko as a master regarded as no longer reliable ally in the impending, expectedly continuous conflict with the Ottoman Empire. The fact that in the titular list of Mircho I his position as a voivode of Wallachia is demarcated from that of despot ruling over the lands of Dobrotitsa and a master=dominus of Drustar is adequately indicative. Still in (the fall of ?) 1391, after the Turkish counteroffensive Mircho withdrew not only from Drustar but also from Ivanko's territories. Who took over the rule of Kalliakra and Varna remains a big question mark. The records contain only oblique evidence that the Doboudja despotate was again under the dominance of an autonomous lord-sovereign but his name is not stated explicitly. First of all, here should be pointed a document from the chancellery of the grand Lithuanian prince Vitovt (1391–1400), in which he enumerates his potential allies among who is "the master of that far, yonder Bulgarian land, called a Bulgarian despot". It is admissible that after Mircho's withdrawal in 1391, Ivanko's authority had been reinstated by sultan Beijazid I. Indeed during the campaign in 1388 Ivanko demonstrated his loyalty of an obedient vassal – a quality highly appreciated by the Ottoman sultans. Moreover, the document from prince Vitovt's chancellery contains the mediate implication that his eventual ally was Ivanko because in the concerned period he was the only son of a Bulgarian despot. Whatever the reality was, the fact that after 1391 the Dobroudja despotic domain had a self-dependent lord-sovereign is corroborated by an excerpt from the text of the treaty between Mircho I and the Hungarian king Sigizmund (1387–1437) from March 7th 1395, where he claims to be a master reigning over the territories as far as the lands of Dobrotitsa. In 1396 Sigizmud was really welcome in Kalliakra by a Christian governor but once more he remains unnamed. It is assumed that the autonomous rule of Kalliakra and Varna was put to an end in 1399 with the campaign of Aktav's Tartars, who seized and plundered the region. However, it quite doubtful whether their actions were tolerated by the almighty Beijazid I – a supreme ruler till his taking into captivity in the battle for Ankara from 1402. Immediately afterwards the Genoese took over the rule of Kalliakra, a conquest which induced the conflict with Hungary and respectively Wallachia.

This chain of events suggests that after conquering the Danube regions from Drustar to the Black Seacoast (Killija ?), Mircho I descended to the south and with the assistance of his Bulgarian allies under the command of the Vidin Czar Constantine, also a vassal of the Hungarian king, in 1404/5 retrieved Kalliakra and Gallata, and quite probably the big center of Varna from Genoa. Similar assumptions are impressed by one of his honorary diplomas dated to 1404–1406 (according to another author attributed to 1412–1413), in which he assigns to himself the title …a master of Bannat, Severin, both sides of the whole Danube region as far as the Big Sea and a lord of the Drustar stronghold. This is corroborated by "A Terrestrial Description" by archbishop Soldannija Joan issued in 1404, where Wallachia is presented as …a vast district…This province borders to the east with the Great (Black – note of the author) Sea and to the south with Constantinople – i. e. the Messambrian despotic domain (despotate). About 1417 Mircho I was definitively driven out of Dobroudja and the Ottoman authority and domination became firmly and thoroughly consolidated within the bounds of the former Dobroudja despotate.

Глава 8.

Иванко и конец Добруджанского деспотства

РЕЗЮМЕ

Вероятнее всего, в 1385 г. или не позже, чем в 1386 г., Иванко наследует своему отцу Добротице в столице деспотата Калиакре. (обр. 54). Что касается спора, одно и то же лицо ли Иванко и дрыстырский государь Тертер, нам думается – скорее всего нет! У нас нет точных доказательств, указывающих на то, что Тертер именовался еще и Иоанн-Иванко. Единственный аргумент в пользу этого – монеты с монограммой Ιω и Т. При его расшифровке как Ιω/αν/ Τ/ερτερι/ (обр. 46), оказалось, что они принадлежали деспоту Ιω/αν/ Йоану Томпротице Τ/ομπροτίτζα/. Предполагается, что после смерти Добротицы цар Иван Шишман предпринял акцию для восстановления существовавшего до 1369/70 г. статукво, а так же организовал поход против Дана I и Иванко, в результате чего к 1386 г. Дан I был убит, а Иванко лишился Дрыстра и Овеча вместе с их регионами и крепостями около Варны, что составляло свыше 50 % его территорий и ресурсов. В сложившейся ситуации, он не мог себе позволить продолжать конфликт с Генуей и в мае 1387 г. заключил с ней мирный договор. На первый взгляд договор кажется взаимовыгодным, но на самом деле больше уступок было сделано со стороны Иванко. В результате заключения мира, варненский порт был деблокирован, что создало все предпосылки для оживленной торговли. Наверное, именно поэтому Иванко перемещает столицу из сильной крепости Калиакра в большой экономический, портовый, церковный и торговый центр Варну.

Долгое время Добруджанское деспотство оставалось вне поля зрения Османских турок, но приблизительно к 1387 г. Иванко, вероятно, предпочел формально стать вассалом Мурада I. Не является ли причиной этого угрозы царя Ивана Шишмана и его союзника, влашского войводы Мирчи I? Нами отстаивается позиция, что поход Али паша был направлен только против тырновского царя, поэтому и не была подвергнута военным атакам ни одна из крепостей Иванко. Действительно, зафиксировано присутствие Ешхи бея перед Варной. Его пригласила часть варненских богатеев, которая являлась оппозицей Иванко, но после их неуспешного переворота он покинул эти места добровольно. Видимо, Али паша не был уполномочен Мурадом I предпринимать подобные акции. Пока не найдено никаких сведений, что к альянсу между Иваном Шишманом и Мирчей I (сформированному после убийства Дана I) присоединился и Иванко. Скорее всего, учитывая свои ограниченные ресурсы и внутриполитическую нестабильность (заговор со стороны части варненских богатеев), он занял выжидательную позицию, а не исключено, что вообще не хотел быть сопричастным к действиям против Али паши.

После того, как в 1389 г. Мурад I отправился в поход против бунтующих селджукских эмиров в Малую Азию, Мирча I завладел бывшим Дрыстырским государством и землями Иванко. Это зафиксировано в грамотах Мирчи января 1390 г. и июня 1391 г., в которых он называет себя деспотом земель Добротицы и господином Дрыстра – terrarum Dobrodicii despotus et Tristrii dominus (обр. 58). Напомним, что в 1388 г. османская армия не предпринимала враждебных действий против Иванко, в то время как его соседи – царь Иван Шишман и влашский воевода Мирча I были подвергнуты тотальной агрессии. Таким образом, он становится косвенным опонентом Влахии и Тырновского царства, которое раньше причинило ему ущерб, завладев дрыстырским и овечским региономи. На фоне всех этих событий, очевидно, что ничто не могло остановить Мирчу I в стремлении завладеть землями Иванко, тем более, что он, наверное, уже считался османским протеже. Примечателен факт, что больше нигде в средневековых источниках не упоминается имя Иванко. Однако, остается открытым вопрос, de jure ставит ли конец Добруджанского феодального деспотства вторжение Мирчи I к концу 1389 г. или она была направлена только на устранение Иванко, на которого, очевидно, нельзя было больше рассчитывать в намечавшемся продолжительном конфликте с Османской империей. Показательным является сам по себе факт, что в титулатуре Мирчи проводится разграничение между его статусом воеводы Влахии, деспота земель Добротицы и господина = dominus Дрыстра. Еще в 1391 г. (осенью ?), сразу после турецкого контранаступления он уступил как Дрыстыр, так и земли Иванко. Крайне важным и интересным, однако, остается вопрос: кто взял власть в Калиакре и Варне? Существуют только косвенные сведения, что в добруджанском деспотстве снова правил автономный государь, но его имя нигде не указывается. Здесь нужно упомянуть в первую очередь документ канцелярии великого литовского князя Витовта (1391-1400), в котором он перечисляет своих вероятных союзников, среди которых и государь болгарской земли, называемый деспотом. Можно допустить, что после того, как в 1391 г. Мирча I покинул эти земли, Баязид I вернул к власти Иванко. Действительно, во время похода 1388 г. Иванко показал себя лояльным вассалом, качество, которое в то время ценилось высоко турецкими султанами. Наконец, документ канцелярии великого литовского князя Витовта дает косвенные основания полагать, что речь идет об Иванко, так как только он являлся сыном болгарского деспота к тому времени. Так или иначе, действительно, после 1391 г. в Добруджанском „деспотстве" правит независимый государь и это подтверждается текстом договора Мирчи I с венгерским королем Сигизмундом (1387-1437) от 7 марта 1395 г., в котором он утверждает, что владеет территориями до земель Добротицы. Впрочем, в 1396 г. Сигизмуд был принят в Калиакре неким владетелем – христианином, имя которого не сообщается. Принято считать, что конец автономного управления в Калиакре и Варне наступает после похода татар Актава, которые в 1399 г. захватывают и опустошают регион. Существует, однако, сомнение, что эти их действия были спокойно восприняты султаном Баязидом I. Он был полновластным государем вплоть до его пленения в битве у Анкары в 1402 г. Сразу после этого Генуя захватила Калиакру, но тут же вступила в конфликт с Венгрией, а соответственно и с Влахией. Изходя из всего сказанного, можно полагать, что после взятия территорий Подунавья от Дрыстра до Черного моря (Килии?), Мирча I спустился на юг и с помощью болгар (имеются ввиду его союзнические отношения с видинским царем Константином, который в то время тоже был венгерским вассалом), в 1404/5 г. отвоевал у генуэзцев Калиакру и Галу, а по всей вероятности и Варну. Подобные мысли рождает его грамота, датированная 1404-1406 гг. (по мнению других исследователей – 1412-1413 гг.), в которой он титулует себя ...государем Баната, Северины, территорий обеих сторон всего Подунавья до Большого моря и владетелем крепости Дрыстыр. Это подтверждается и „Землеописанием" архиепископа Солдании – Иоанна от 1404 г., в котором Влахия представлена как ... большая область... Эта провинция граничит на востоке с Великим (Черным – Прим. Пер.) морем, на юге с Константинополем – т.е. до деспотата Месемврии. К 1417 г. Мирча I был вытеснен окончательно из Добруджи, и в пределах бывшего Добруджанского деспотства была устанавлена полная и продолжительная османская власть.

Вместо Заключение или:

НАСЛЕДСТВОТО НА ДОБРУДЖАНСКОТО ДЕСПОТСТВО

Краят на Добруджансктото деспотство и пълното овладяване на Добруджа от Османските турци очевидно не е едноактактна трагедия, а драма, продължила почти половин столетие. Освен това споменът за „деспотата", за харизматичната личност на Добротица не секват с тяхната кончина – т.е. не остават безпотомствени. Десетилетия, дори векове след смъртта на Добротица името му и деятелността му, макар и понякога замъглени и затъмнени от патината на времето, продължават да живеят и да са обект на коментари, често трансформирани в полулегендарни истории. Впечатляващо е, че дори хронистите от XV в., близки следовници на събитията от втората половина на XIV в., когато се ражда, просперира и загива „деспотата", по повод миналото му пишат единствено за Добротица. Даже влашкият воевода Мирчо I (1386-1416), който стартира своята активна политическа кариера когато Добротица е покойник или на смъртно ложе, никъде в документите не споменава името на своя съвременник Иванко. В грамотите си той винаги свързва добруджанското „деспотство" с Добротица – Terra Dobrodicii[1]. Така постъпва малко по-късно и Мехмед Нешри. По повод събитията от 1388 г. той изобщо не прави усилия да научи и възпроизведе името на господаря на княжеството със столица Варна. За него и за съвременниците му е достатъчно да го нарече *Добруджаоглу* – сина на Добротица.[2] Фактът, че един владетел, в случая Иванко, се лигитимира само с името на баща си, в случая Добротица, е показателен. Прочее, Добротица така „изпълва" политическото пространство на българския Североизток през XIV в., че замъглява спомена не само на своите предшественици Балик, Тодор, Срацимир, но и на следовниците си, собствените му синове Иванко и Тертер. Изобщо, когато дойде реч за миналото на Добруджа хронистите и пътешествениците до XVIII в. знаят и разпозват единствено за Добротица. Той така се асоциира с управлявите от него земи, че още през XV в. те приемат собственото му име, което битува до ден днешен: З*емя на Добротица – Добротичиева хора – Добруча – Добротца – Доброзо, Добрижа- Дабруза – Добруччиа – Добруджа.*[3] На този фон заслужава да се обсъди „явлението" Добротица, което няма пълен аналог в балканското политическо пространство от втората половина на XIV в. Причината за изключително високата легитимност и популярност, които преливат в дълговечен, често митологизиран спомен,[4] е в достиженията му. Добротица е сред малкото независими и полунезамисими владетели на Балканите получил титлата доспот, едновременно зет и тъст императорското семейство на палеолозите. За разлика от повечето балкански князе, деспоти, севастократори, кесари, архонти „крале” и пр. той присъства в голямата балканска политика продължително време – т. е. от 1346 до 1386 г. Освен това политическата активност на Добротица значително надхвърля тесните регионални и дори балканските рамки. Деспотът поддържа широк спектър от контакти и амбициозни проекти – Търновско царство, Византия, Трапезундската империя, Венеция, Османска Турция, Генуа, Влашко, Златната орда, Видинско царство, Сърбия. Единствен той от балканските владетели си позволява да води дълга и упорита война с могъщата морска „империя” Генуа, която през този период категорично доминира над Византия и дори над Венеция. Добротица е рядко изключение и със собственото си монетосечене, което определено е илюстрация на икономически възможности, легитимност и самочувствие. Впрочем, сравнение с всички полунезависими „нови” владетели на Балканите Добротица разполага с най-голяма територия (от линията Черна Вода – Констанца до Балкана и от Черно море до литията Тутракан-Шумен), стратегическо търговско пространство с излаз на Дунав и морето и икономически и стопански ресурс включващ 5 големи градове, няколко пристаница, около 25 крепости и десетки селища. Най-сетне, макар и трансформирана, политическата структура на добруджанското деспотство не остава безпотомствена, защото административно и териториално е наследена от Силистреския санджак. Забележителното е, че той не се изгражда в границите на на добруджанското княжество завоювано при Иванко (каквато е обикновено практиката на османските турци), а обхваща територията по времето на Добротица, който е починал 15 години по-рано.

Преди повече от 20 г. Ал. Кузев направи връзка между границите на Добруджанското деспотство и формирания от османските турци Силистренски санджак.[5] Той с основание обръща внимание на една устойчива практика в Османската империя новозавладените християнски държавици на Балканите да се обособяват в санджаци. Така е постъпено с Търновското царство (Никополски санджак)[6], Видниското царство (Видински санджак), Велбъждския „деспотат” на Дeяновичите (Кюстендилски санджак), и пр.[7] Когато коментира Силистренски санджак Ал. Кузев обаче смята, че в първоначалната си територия той не обхваща само Добруджанското деспотство, но още регионите на Дръстър, Овеч и Петрич. Според него това се дължи на обстоятелството, че от създаването си, при управлението на Добротица и до кончината си при Иванко, Добруджанското деспотство обхваща единствено тясната черноморска ивица от Каликра до Варна. Затова заключава, че границите му съвпадат с територията на Варненски вилает в структурата на Силистренски санджак, която според него се простира край морето южно от Мангалия и до р. Камчия.[8] Има достатъчно факти, че след 1370 г. деспотата на Добротица включва цялата територия на юг от линията Констанца-Черна вода и на изток от линията Тутракан – Шумен.[9] Това на практика означава, че първоначалната територия на Силистренски санджак (при формирането му през 1388 г. според А. Кузев) съвпада почти напълно с границите на Добруджанското деспотство при Добротица. Ако пък приемем, че за известен период Добротица владее и Северна Добруджа[10], то причисляването ѝ към санджака изглежда логично. Наистина при Иванко територията на „деспотата” е редуцирана до ивицата между Варна и Калиакра (Варненска кааза). За османските турци обаче легитимната личност е Добротица и при формирането на Силистренски санджак ще да са се водили от границите на деспотата при неговото управление. След окончателното подчиняване на Източна България и цяла Добруджа около 1415/17 г. към Силистренски санджак са предадени територииите в Дунавската делта и на юг от Балкана до Странджа.[11]

Наличието на заварени квази държавни структури в края на XIV в. също ще е имало значение но при определяне границите на подструктурите в санджака – вилаетите и каазите (обр. 4). Действително Варненска кааза в структурата на Силистренски санджак обхваща приблизително територията, управлявана от Иванко (син на Добротица) със столица Варна в края на XIV в. (обр. 1, 4). Съответно Силистренска кааза включва земите на добротичевия син господин Тертер със столица Силистра, които се разпростират от Тутракан до Черна вода (обр. 1, 4). Що се отнася до Провадийска кааза, територията на Овеч и региона, то това отново е обособена структура подарена от цар Иван Александър на Добротица през 1370 г. Тя обаче отново е присъединена към Търновското царство през 1386 г., т.е. в навечерието на османското завоевание през 1388 г. (обр. 1, 4). Сходна е историята на кааза Хърсово, създадена след началото на XV в.[12] и обхващаща Северна Добруджа между линията Констанца-Черна вода до Делтата на Дунав (обр. 1, 4). Това пък са земите, който Добротица владее временно около 1363-1370, но те водят относително полунезависим живот под доминацията на Генуа и татарите до началото на XV в. На пръв поглед странно е присъединяването на земите на юг от Балкана до Сакар към Силистренски санджак. Не е изключено това да е станало на един по-късен етап. Дали в случая има значение факта, че преди това деспота на Месемврия е бил зет на Добротица не е ясно. По-скоро обособеността на региона и късното превземане на Несебър за причина за оформяне на отделни каази и присъеденяването им към санджак Силистра. Впрочем, вече е забелязано, че не само санджаците, но и подструктурите му – вилаети и каази следват границите на заварените от османските турци политически формации в другите балкански региони. Земите на Вълкашин са обособени във вилает Вълкашин, земите на Кастриотите в Албания във вилает Йован, земите на Балшичите във вилает Балша, земите на на Мара Бранкович във вилаета Деспина, земите на деспот Оливер във вилаета Оливер и пр.[13] Ето защо действително може да приемем, че в своето началото Силистренския санджак е формиран на база земите на деспот Добротица. Съответно принадлежащите му вилаети териториално следват приблизително структурите, на които се разпада деспотата в навечерието на похода на Али паша от 1388 – земите на Иванко, земите на Тертер, територията на Овеч.

Продължава да стои въпроса кога е създаден Силистренски саджак и промените в териториалния му обхват. Според А. Кузев той е формиран още след похода на Али паша през 1388[14], едно мнение подържано и от други историци.[15] Наистина Леонклавий твърди, че тогава Мурад наредил на Якши бей да се установи в Силистра и направи санджак, но е известно, че при съставянето на историята той компилира от други автори и хроники.[16] Възможно това да е станало след окончателното подчиняване на Добруджа. Според А. Дечей събитието трябва да се отнесе към 1416 г., когато е завладяна цялото пространство между Балкана, Черно море и Дунавската делта без Килия.[17] За пръв път в автентичен османски документ силистренски санджак и границите му са отбелязани в описи от 1489 и 1490 г.[18] Там освен вилаетите Силистра, Варна, Провадия и Петрич (земите на деспот Добротица) са включени и вилаети на юг от Балкана до р. Резовска – Поморие, Карнобат, Несебър и пр. Забележително е обаче че първоначално в границите на Силистренски санджак липсват Северна Добруджа и Дунавската делта.[19] В дефтери от началото на XV в. вече и тези територии са предадени към санджака и обособени в нахия Хърсово (обр. 4).[20] По-късно към него били включени и земите на север от Дунав. Според регистрите от 1526/9 И 1530 г. Силистенски санджак е формиран от 11 каази разделени на две групи. Първата включва Силистра, Варна, Провадия, Шумен, Мадара и Хърсово – т.е. територията от Балкана до Делтата

Докато за границите на Силистренски санджак има известна яснота, то началната му дата е все още спорна. Обърнах вничание, че Ал. Кузев отнася това събитие към 1388 г. – идея приемана от едни и оспорвана от други османисти. Друг основен репер е около 1416 г., когато султан Мехмед I (1413-1421) овладява цяла Добруджа. Предвид практиките на Османската власт на Балканите е логично новоприсъединената огромна гранична територия да е обособена в санджак, но засега липсват сигурни писмени източници за такъв един акт. Косвено за присъствието на санджак бей в Силистра свидетелства Валеран дьо Ваврен, според който през 1445 г. в Силистра имало 30 000 османска войска.[21] Коментирайки този факт Стр. Димитров с основание отбелязва, че толкова войска не може да се командва от някакъв дребен началник и заключава: *Градът вече явно бил резиденция на санджак, при това с достатъчно голяма територия, за да може да набира и издържа толкова войска.*[22] Впрочем за санджак с център Силистра около средата на XV в. загатват османски хроники от XV–XVI в., според които дунавската граница била поверена на управителя на Силистра Юнус-бег и управителя на Никопол Хабза-бег.[23] Обстоятелството, че се споменават поотделно предполага, че оглавяват двата санджака – Никополския и Силистренския. Запазени са и имената на други двама от силистренските санджак-бейове след средата на XV в. на име Малкоч-оглу Бали – бей[24] и Иса бег[25].

От приведените източници може да се прогнозира, че идеята за създаването на Силистренски санджак е възникнала (дори и да не е завършило реализирането ѝ) още по време на похода на Али паша през 1388 г. Последвалите събития и кризата в империята до 1412 г. са прекъснали или най-малкото забавили финализирането ѝ. Процесът ще да е стартирал отново след 1416 г.

и санжакът е факт около 1444 г. За разлика от повечето автори обаче предполагам, че това не е еднократен акт, а процес, продължил почти едно столетие. Първоначално санджакът ще да е включвал само земите на деспот Добротица – т.е територията между линията Мангалия-Черна вода и Балкана и от линията Шумен-Тутракан до Черно море – т.е. в границите на деспотата на Добротица между 1370-1385. Следват промени[26], но те вече нямат пряка връзка с наследството на Добротица и Добруджанското деспотство.

Бележки

[1] **E. Hurmozaci.** Documente privitore la istoria romanilor, I, 2, Bucureşti, 1890, p. 322, 333.

[2] **М. Нешри.** Огледало на света (История на османския двор). София, 1984, с. 91-92.

[3] Специално на този проблем акад. В. Гюзелев е посветил цяло приложение в том II на История на Добруджа. **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа, 2. Средновековие, Велико Търново, 2004, с. 375 – 390.

[4] Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в., преведе от турски Д. Г. Гаджанов. – ПСп, LXX, 1909, с. 269-280; **Евлия Челеби.** Пътепис. Превод от османотурски, съставителство и редакция Стр. Димитров. София, 1972, с. 76-77. Евлия Челеби често споменава за крал на Добруджа в навечерието на османското завоевание. Понякога се споменава и името Вълкан (Вълко) на този крал – княз (**Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 257-258). Може само да се градят хипотези дали този Вълкан не е последния владетел на Калиакра, наследник на Иванко и управлявал в началото на XV в. Не е изключено да става въпрос за контаминация с полулегенадариния воевода Вълчан воевода. Изобщо иде реч за проблем, който чака своето разрешение.

[5] **A. Kuzev.** Zwei Notizen zur historischen Geographie der Dobrudža. – Studia balkanica, 10, 1975, с. 130-133; **Стр. Димитров, Н. Жечев, В. Тонев.** История на Добруджа, Т. III, София, 1988, с. 8-11; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 268-271. Ал. Кузев датира началото на Силистренския санджак в 1388 г., докато повечето османисти отнасят това събитие след 1413/17 г.

[6] Санджакът не се нарича Търновски, а е именуван Никополски, защото по време на турското нашествие легитимния цар Иван Шишман има за резиденция Никопол.

[7] **Б. Цветкова.** Паметната битка на народите. Европейският югоизток и османското завоевание – края на XIV – първата половина на XV в. Варна, 1976, с. 185-186; **Хр. Матанов.** Югозападните български земи през XIV век. София, 1986, с. 145-151.

[8] За разлика от А. Кузев А. Попеску приема, че деспотата на Добротица включва Мангалия и Констанца, като северната граница е приблизително по линията Черна вода-Констанца. Тя аргументира това предположение с факта, че според регистрите от 1526/3 и 1530 г. Мангалия и Констонца с в границите на Силистренски санджак, респективно Варненска кааза. Тъкмо по линията Канстанца-Черна вода преминава и границите вежду каазите Силистра и Варна от една страна и Хърсово на север от друга. (обр. 4). Виж: **A. Popescu.** Vestigii ale organizării Dobrogei preotomane într-un *Defter* din anul 1530. – In: Vocaţia istoriei. Prinos profesorului Şerban Papacostea. Brăila, 2008, p. 516.

[9] **A. Popescu.** Op. cit., p. 516.

[10] Към това мнение се придържа Н. Йорга, а в по-ново време Щт. Шефънеску, В. Гюзелев, А. Попеску (**I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Din istoria Dobrodgei. 3. Bucureşti, 1971,

p. 351-352; **Е. Тодорова.** Килия. В: Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 228; **A. Popescu.** Op. cit., p. 516). Според мен това е малко вероятно – по подробно тук в гл. 4. Вече посочих, че по-реалната е северната граница на деспотата след 1370 да се е установила до Констанца или Занаварда. (**S. Iosipescu.** Balica, Dobrotiă, Ioancu. Bucurşti, 1985, p. 108). Аз обаче се съмнявам, че Констанца и Задаварда да са били градове-крепости. По-скоро са били само пристани, обслужващи кабутажното корабоплаване. Досега при проучване в Констанца и Занаварда не е открит хомогенен културен хоризонт от XIV в.

[11] **Р. Стойков.** Селища и демографски облик на Североизточна България и Добруджа през втората половина на XVI в. – ИВАД, XV, 1964, с. 109-112.

[12] Хърсовска кааза липсва в регистрите от края на XV в., но присъства в регистрите от 1526/7 и 1530 г. За пръв път е регистрирана в документ от 1502-1503 г. Виж: **A. Popescu.** Op. cit., p. 521.

[13] **Б. Цветкова.** Цит. съч., с. 185-186; **Хр. Матанов.** Цит съч., с. 145-151.

[14] **A. Kuzev.** Op. cit., S. 128-129.

[15] **A. Popescu.** Op. cit., p. 509.

[16] **J. Leunklavius.** Historiae musulmanae Turcororum. Francofoforti, 1591, p. 164-165.

[17] **A. Decei.** Dobruca. – In: Islam ansklopediisi. III. Istanbul, 1962, p. 635. Това мнение общо взето се приема от повечето изследователи. Виж по-подробно тук в гл. 8.

[18] **Н. Тодоров.** За демографското състояние на Балканския полуостров през XV–XVI в. – ГСУ, ФИФ, 53, 2, 1969-1960, с. 211-215; **Стр. Димитров, Н. Жечев, В. Тонев.** Цит. съч., с. 10-12.

[19] **Стр. Димитров, Н. Жечев, В. Тонев.** Цит. съч., с. 11.

[20] **A. Popescu.** Op. cit., p. 505-530; **Димитров, Н. Жечев, В. Тонев.** Цит. съч., с. 11.

[21] **D. Angelov**. Une sorrce peu utilisée sur l'istoire de la Bulgare au XV-e siècle. – Byzantinobulgarica, 2, 1966, p. 170.

[22] **Стр. Димитров, Н. Жечев, В. Тонев.** Цит. съч., с. с. 10.

[23] Cronici turceşti privind țarile romane, I (sec. XV – mijitorul sec. XVII), Intocmit de M. A. Guboglu şi M. Mehmet. Bucureşti, 1966, p. 201, 245-246.

[24] **Стр. Димитров, Н. Жечев, В. Тонев.** Цит. съч., с. с. 10.

[25] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 268. За него свидетелства Донато де Лече, който пише че през 1476 г. освен саджака Силистра Иса бей управлявал още 5 санджака.

[26] Изглежда недълго след формирането на Силистренски санджак (през втората четвърт на XV в. ?) към него са предадени откъснатите от Тимурташ паша през 1382-1386 г. югозападни територии между Балкана, морето, р. Велека и р. Тунджа. В самия край на XV или самото началото на XVI в. и Северна Добруджа е включена в границите на Силистренски санджак, обосоена в нахия Хърсово. Последното изследване с богата литература по този въпрос е на **A. Popescu.** Op. cit., p. 509.

Instead of an Epilogue or: The legacy of the Dobroudja despotate

ABSTRACT

The downfall of the Dobroudja despotic domain and the complete conquest of Dobroudja by the Ottoman Turks is not a single-act tragedy but a long-lasting chain of dramatic events, which continued in the course of almost half a century. Moreover, the remembrances about the despotate and Dobrotitsa's charismatic personality did not cease to exist briefly after their demise. It is impressive that even the 15th c. chroniclers, being close followers of the events from the second half of the 14th c. – the period of the despotic domain origination, prosperity and disastrous downfall, write only about Dobrotitsa when referring to its past. Even the Wallachian voivode Mircho I, who started his political career in 1386 (ended in 1416), when Dobrotitsa had already been deceased or was on his death bed, makes no mention of his contemporary Ivanko. A short time after, the same attitude was displayed by the annalist Mehmed Neshri speaking only about Dobrotitsa when describing the Dobroudja depotate. Actually Dobrotitsa "fills in" to such an extent the political space of the Bulgarian Northeast from the 14th c., that he overshadows or rather blurs not only the memory about his precursors Balick, Todor and Stratsimir but also of his descendents and own sons Ivanko and Terter. When talking about the past of Dobrodja in general, till the 18th c. the chroniclers and travelers recognize and acknowledge only the personality of Dobrotitsa. He became so much associated with the ruled by him lands that still in 15th c. they were entitled to his name, which remained in use till the days of present: Land of Dobrotitsa – Dobrotichieva horra – Dobrucha – Dobrottsa – Dobrozzo, Dobrizha-Dabruzza – Dobruchchia – Dobroudja. Dobrotitsa is among the few semi-dependent Balkan rulers conferred to the despotic title, who was simultaneously a son-in-law and a father-in-law in the royal emperors' family of the Paleologos dynasty. Diversely to most of the Balkan rulers he manifested a steady presence on the big Balkan political stage for a genuinely continuous period of time – i. e. from 1346 till 1386. Apart from that, the political activity of Dobrotitsa exceeded greatly the narrow regional and even Balkan frames of display. He was the sole one of all Balkan masters who committed himself to the engagement in the continuous and persistently uninterrupted war with the mighty naval Genoese "empire". Another aspect of his exclusiveness is his own coinage presenting an astounding illustration of his economical potentialities, legitimacy and self-esteem. Actually, as compared to all "newly appeared" semi-dependent Balkan rulers, Dobrotitsa had at his disposal the largest territory, reaching as far as the Danube River and the Black Sea water outlets, in parallel with an economic and manufacture resources including 5 big cities, several harbors, about 25 strongholds and dozens of settlements. As a last resource, although transfigured, the political structure of the Dobroudja despotate

did not remain without an issue of posterity just because both in a territorial and administrative aspect it was succeeded by the Silistra sandjack (= Silistra administrative district). It is quite noteworthy that the "sandjack" was not founded within the boundaries of the Dobroudja principality conquered during Ivanko's reign, as was the practice of the Ottoman-Turkish authorities, but spanned over the territories from the time of Dobrotitsa, who had passed away fifteen about years earlier. Indeed, with the settling of Ivanko as a ruler of the despotic domain, its territories were reduced to the coastline between Varna and Kalliakra, known as the Varna kaazza. For the Ottoman Turks, however, the legitimate personality was that of Dobrotitsa and in the formation of the Silistra administrative district = the Silistra sandjack, they had taken into consideration the boundaries of the despotate reaching considerably further into the Dobroudja expanses during Dobrotitsa's rule.

Вместо заключения или:
Наследие Добруджанского деспотства

РЕЗЮМЕ

Конец Добруджанского деспотства и полное овладение Добруджей Османскими турками, очевидно, не является одноактной трагедией, а драмой, длившейся на протяжении почти полстолетия. Кроме того, воспоминания о „деспотате" и о харизматической личности Добротицы не иссякают после их кончины. Впечатляющим является тот факт, что хронисты XV в., внимательно следившие за ходом событий второй половины XIV в., – временем, когда рождается, процветает и погибает „деспотат", повествуя о его прошлом, упоминают единственно Добротицу. Даже влашский воевода Мирча I (1386-1416), который начинает свою политическую карьеру когда Добротица уже был покойником или, по крайней мере, находился на смертном одре, нигде в своих документах не упоминает имя своего современника Иванко. Подобным образом поступает позже и Мехмед Нешри. Вообще, Добротица настолько „заполняет" политическое пространство болгарского Северо-востока в XIV в., что это затуманивает воспоминания не только о его предшественниках Балике, Тодоре, Срацимире, но и о его наследниках – собственных сыновьях Иванко и Тертере. В целом, повествуя о прошлом Добруджи, вплоть до XVIII в. все хронисты и путешественники знают и упоминают единственно и только Добротицу. Его имя до такой степени ассоциируется с управляемыми им землями, что еще в XV в., их начинают называть его именем, названия бытующие в той или иной форме и до нынешних времен: Земля Добротицы – Добротичиева хора – Добруча – Добротца – Доброзо – Добрижа – Дабруза – Добруччиа – Добруджа. Добротица – один из немногих полунезависимых владетелей на Балканах, который получил титул деспота, являясь одновременно зятем и тестем императорской фамилии Палеологов. В отличии от большинства балканских владетелей, он является важным фактором в большой балканской политике достаточно долгое время – с 1346 до 1386 гг. Причем, политическая активность Добротицы выходит далеко за пределы региона и даже за пределы Балкан. Единственно он из всех балканских владетелей, осмелился войти в продолжительную и ожесточенную войну с могучей „морской" империей – Генуей. Добротица уникальным образом выделяется среди других владетелей и своей собственной чеканкой монет, что несомненно является яркой иллюстрацией его экономических возможностей, легитимности и уверенности в своем могуществе. Между прочим, по сравнению со всеми полунезависимыми „новыми" владетелями на Балканах, Добротица владеет наибольшей частью территорий с выходом к Дунаю и к морю. В его распоряжении находятся экономические и хозяйственные ресурсы, включающие в себя 5 больших городов, несколько портов, около 25 крепостей и десятки поселений. В конечном итоге, хотя и в трансформированном виде, политическая структура Добруджанского деспотства не остается неунаследованной, так как в административном и территориальном отношении ее наследником становится Силистренский санджак. При этом, замечательно, что он не создается на территориях Добруджанского княжества, завоеванных во время правления Иванко (такой была обычная практика османских турок), а охватывает все территории времени правления Добротицы, умершего 15 лет назад. Действительно, при Иванко границы „деспотата" были сужены до прибрежной полосы между Варной и Калиакрой (Варненская кааза). Для османских турок, однако, его лигитимным владелем являлся Добротица, чем они наверное и руководствовались, принимая границы деспотата Добротицы в качестве границ Силистренского санджака.

Приложение I.

ЦЕНТРОВЕТЕ НА ДОБРУДЖАНСКОТО ДЕСПОТСТВО ПРЕЗ XIV В. – АРХЕОЛОГИЯ, КУЛТУРА, ИЗКУСТВО, ИКОНОМИКА, РЕСУРСИ

Благодарение на писмените извори знаем имената на столиците на добруджанското деспотство (*Карвуна, Калиакра и Варна*) и на дъщерното феодално княжество на Тертер (Йоан ?) – *Дръстър*. Като изключим Карвуна всички останали градове са идентифицирани, безспорно локализирани и сравнително добре проучени благодарение на дългогодишни археологически разкопки (обр. 1). Успоредно с това историците и археолозите са локализирани и почти всички важни крепости, влизали в границите на деспотата (Кранево, Кастрици, Геранеа, Кастрици-Евксиновград, Галата, Козяк, Емона, Мъглиж, Овеч-Провадия, Петрич и крепостите около Дръстър – Пъкуюл луй Соаре, Ветрен, Попина, Тутракан, Черна вода ?). В почти всички тях също са провеждани археологически проучвания, което дава възможност да се създаде една по-пълнокравна картина на живота в границите на деспотата през XIV в. (обр. 1)

Градове, крепости и селища в първоначалната територия на добруджанското феодално княжество.

Те са групирани основно по добруджанския черноморски бряг между Варна и Калиакра около първата столица Карвуна, чието идентифициране, споменах, е все още проблематично. Това е територията, която след 1322 г. и особено през 40-те години на XIV в. постепенно се еманципира в политическо, административно и религиозно отношение в полунезависим от Търново архонтат-деспотат. Определено ресурсът на еманципиращото се княжество до 70-те години на XIV в. не е особено голям. Според писмените извори, монетното обръщение и археологическите проучвания то включва със сигурност крепостите Каварна, Балчик, Кранево, Калиакра и Кастрици? (Евксиновград)[1]. Вероятно тук трябва да добавим разположените близо до Варна и Балчик, на около 10 км от брега, укрепления при Аксаково (Мъглиж) и Новаково[2], както и големите крепости до гр. Суворово[3], и Девня[4]. Около тях са локализирани 14 неукрепени селища от XIII-XV в. между р. Батова и Провадийска река до Кранево, Каварна, Генерал Кантарджиево, Рогачево, Осеново (3 селища), Любен

Каравелово (2 селища), Виница (2 селища), Яребична, Изворно и Орешак[5]. На пръв поглед тези 9 укрепления и 14 села (фиг. 1) не са особено голям държавен ресурс, но за XIV в. това е обичайно. Забележително е че при Балик и в първите години на Добротица (около 1346 до 1369/70 г.) териториите и потенциала са още по-малки, защото Варна е в Търновското царство. Това означава, че през този период княжеството им включва само, Калиакра, Каварна, Балчик, Кранено – Карвуна (?) и няколко укрепления и села около тях.

1. Карвуна. Вече столетие се води оживена дискусия относно локализацията на първата столица на деспотата, като основните кандидати се свеждат до три – Каварна, Балчик и крепостта над Краневo. Най-разпространена е хипотезата, че Карвуна трябва да се локализира с Каварна[6]. Действително на пръв поглед няма непреодолими затруднения топонима Каварна да се изведе от Карвуна, оше повече, се посочваха макар и късни документи (основно се коментираха морските и георафските карти), в който е регистрирано успоредно изписване на двете имена. В ранните морски карти на Пиетро Висконти (обр. I 7, табл. I-7), атласа на Марино Санудо (обр. 64) и др. датирани към първата половина на XIV в. стои обаче само името *Carbona – Карвуна.*[7] Същвременно на други средновековни карти от XIV в. Карвуна липсва но на нейно място между Кастрици и Калиакра е изписана Каварна *Gauarna*[8]. В карти от XV-XVI в., които в повечето случаи са мехинични копия на оригинали от XIII-XIV Карвуна и Каварна вече са показани заедно като съседни пристанища[9]. Определено през XIV в. е имало една крепост *Carbona – Карвуна,* която все още не е убедително локаризирана. Има обаче един репер, коментиран в глава 7, който предполага, че Карвуна и Кавара са различни крепости. В документ на Константинополската патриаршия от април 1369 г. е изписана крепостта *Καρβουνας* [10], а в списъци на същата институция от юни-юли 1370 г. четем *Κάρναβα*[11]*.* При превод и коментар на тези документи без съмнение се приема че и в двата случая се има предвид столицата на деспотата Карвуна. Според мен разликата в изписванията не е случайна, още повече всички документи, състевени в границите само на 15 месеца, са дело на една и съща институция – Константинополската патриаршия. Освен това според документа от 1369 г. на Варненския митрополит се предават крепостите *Петрич, Проват, Галата, Кичево, Емона и Карвуна (Καρβουνας)*, а според дакументите от 1370 той получава *Калиакра, Тристрея (Дръстър – бел. Г.*

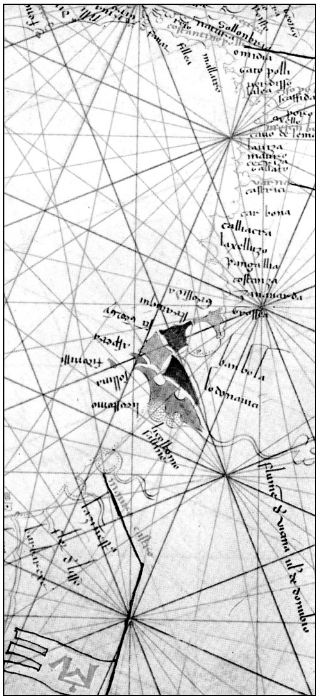

Обр. 64. Карвуна върху карта на Черно море от Мартино Санудо Стария от 1321г.

А.), Карнава (Κάρναβα- Κάρναβας – Каварна ? – бел. Г. А.), Кранея и Геранея (обр. 47, 48). Определено става въпрос за две групи крепости и е малко вероятно в продължение на 15 месеца варненския архиерей да получава два пъти Карвуна. Ето защо може да се направи извода, че *Καρβουνας* и *Κάρναβα* са различни крепости – най-вероятно Карвуна и Каварна.

2. Каварна. Много важни за разрешаването на проблема или поне неговото изсветляване са археологическите проучвания в Каварна, провеждани интензивно от средата до края на XX в.[12]. На доминиращо възвишение „Чиракмана" на морския бряг, естествено защитено от природата от три страни, още в елинистичната епоха възниква укрепения град Бизоне, който просперира и през римската епоха (табл. II-8, обр. 65, 66). Особено интензивно е фортификационното строителство през IV-VI в., когато на единствено достъпното място на Чиракман е изградена мощна крепостна стена с порта, ограничаваща достъпа до града. Интензивният живот през ранновизантийската епоха е прекъснат при славяно-аварските нашествия в началото на VII в., защото откритите най-късни монети са ранни емисии на император Ираклий (610-641). Някъде след началото на IX в., през епохата на Първото българско царство, живота тук е възстановен. Построена е малка църква през X в., но няма безспорни факти, поне досега, за възстановяване на късноантичната фортификация. На фона на монетната циркулация по-вероятно това да е станало през XI-XII в.

За разлика от мнозинството крепости и селища във вътрешността на Добруджа живота на Чиракман продължава с различен интензитет и в годините на византийското господство- Въпреки, поражения при узкото нашествие от 1067г. и особено след татарското нашествие от 1242 г. животът на това място не прекъсва. Според археологическите проучвания Чиракмана е активно обитаван през XIII-XIV в., за което свидетелства керамичния ансамбъл и монетната циркулация. По това време върху руините на храма от X в. е издигната нова църква, чиято дата не може да се прецезира. Предполагам, че е построена в началото на XII в., но не е изключено това да е станало след татарското нашествие – т.е. след средата на XIII в. Във всеки случай този храм обслужва християните през XIII и вероятно в началото на XIV в. (обр. 146)

Обр. 65. Северната крепостна стена на Каварна

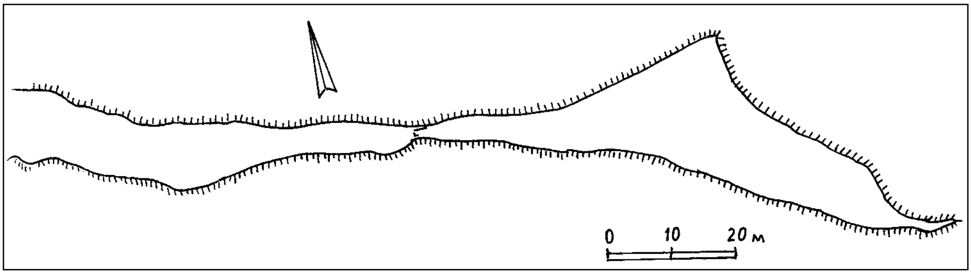

Обр. 66. План на крепостта върху хълма „Чиракман”до Каварна

Неизвестно точно кога са построени, но крепосните стени на нос Чиракман дават надежна защита на средновековния град през XIII-XIV в. Всъщност отбранителните съоръжения през XIII-XIV в. са възстановената ранновизантийска фортификация. Както през V-VII в. издълженото триъгълно нособразно възвишение е защитено от единствено достъпната северозападна част, в най-тесния участък при т.нар. шийка, с крепоста стена. Тя ляга върху деструкциите на ранновизантийската стена, като следва конфигурацията на терена (обр. 66, табл. II-8, III-8). Градежът е от ломени камъни на сивобял хоросан, а за подравняване на редовете е изпозвана характерната за XII-XIV в., сантрачна система от вградена в градежа дървени скари. Вече е обърнато внимание, че археологическата субстанция не дава категорични аргументи за отъждествяване крепостта до Каварна с първата столица на Добруджанското деспотство[13]. Въпреки широкомащабните проучвания на „Чиракман” няма следи от цитадела и замък на местен феодал, липсва подобаващ храм от XIV в., какъвто без съмнение е имало в Карвуна, защото според документ от 1325 г. тя е била втора катедра на варненския митрополит[14]. Посочих, че на „Чиракман” действително е открита църква, но това е малък еднокорабен едноапсиден провинциален храм без притвор. Най-сетне през XIV в., когато Карвуна се въздига и просперира, тази църква е разрушена и върху нея се изграждат жилища.[15]

3. Балчик. Най-последователен привърженик на локализирането на Карвуна в Балчик бе Ал. Кузев[16], следван от дългогодишния проучвател на града М. Димитров[17]. Един от основните аргументи на Ал. Кузев бе неоспоримия факт, че при проучванията н Каварна не се откриха достатъчно представителни паметници и находки от XIV в. Именно те трябваше да докажат наличието на един толкова известен и просperиращ столичен град, какъвто според писмените източници се очаква да бъде Карвуна.

Балчик носи изключителното културно-историческо наследство на големия елинистичен и римо-византийски полис Дионисополис. В рамките на днешния град, недалеч от морския бряг и важното пристанище са издигнати мощни фортификации. Тяхното начало е поставено през елинизма, но са разширявани и заздравявани през римската епоха. След катастрофата на 18 година от управлението на имп. Юстиниан I (527-563) старият полис е в руševини и градския живот е изтеглен горе на платото в границите на днешния кв. „Хоризонт”. Мощната византийска крепост от VI в. е изоставена при славяно-аварските нашествия след началото на VII в., но наново усвоена от прабългарите през VIII в. Животът в нея продължава почти без прекъсване през IX-XI в. Според монетното обръщение и керамичния ансамбъл е изоставена след узкото нашествие от 1064 г. След този катаклизъм населението слиза в подножието близо до морския бряг и живота продължава в границите на изоставения в средата на VI в. стар елинистичен полис. В неговите граници до пристанището и на двата съседни хълма „Джани баир” (обр. 67) и „Сусам байр” са открити следи от жилища и постройки с десетки находки, монети, богат керамичен ансамбъл датиран XII-XV в. (обр. 68). Редом с останалото те свидетелстват и за непрекъснато обитаване, илюстрирано от монетната циркулация. (обр. 134)[18] Подобно на Каварна и тук се забелязна снижаване на монетното обръщение в средата на XIII в., което може би се дължи на татарското ташествие от 1242 г.

Въпреки активния стопански живот трябва да отбележим, че разкритата фортификационна система в тази част на града от XII-XIV в. е твърде скромна. Има предположения, че старата римска крепост от II-IV в.

Обр. 67. Поглед към Джани баир в Балчик

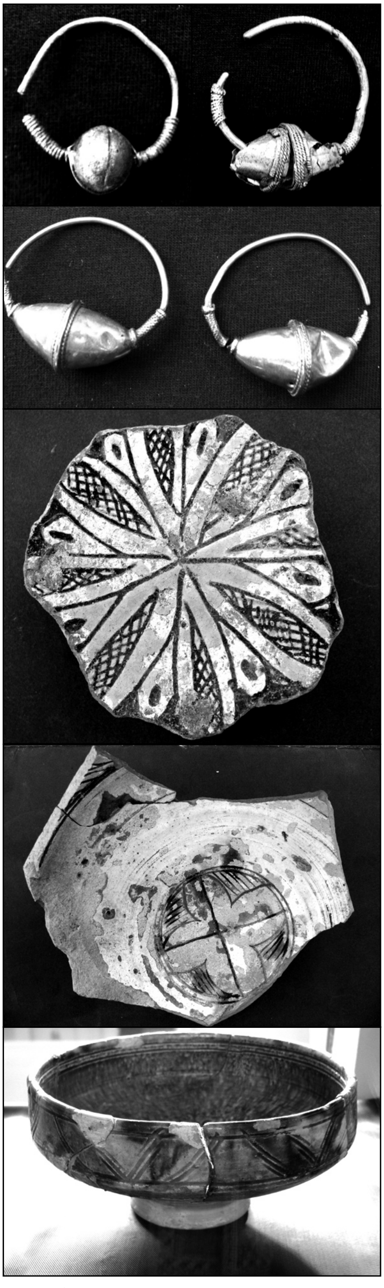

Обр. 68. Керамика и накити от XIV в. от Балчик

на места е преправяна, като се дава за пример останки от една правоъгълна кула в градежа на която са регистрирани сантрачи, характерни за XIII-XIV в. Смята се, че главен акцент на укрепителната система са двата високи хълма „Джани баир” и „Сусам байр”с обща площ над 60 дка. Джани баир е естествено укрепен (обр. 67), като единственото достъпно място е от запад, където е издигнато землено укрепление, датирано по стратиграфски път в XII в. На хълма обаче липсва монументално строителство, което да легитимира едно мощна и обитавана от заможен елит цитадела през XIII-XIV в.

4. Кранево. Идеята за локализацията на Карвуна с крепостта над Кранево бе формулирана и упорито защитавана от Ив. Сотиров[19]. Тя се намира на висок, трудно достъпен плосък хълм над морето до брега на р. Батова. Високата равна част, обрамчена от скални венци е защитена с крепостна стена с неправилна триъгълна форма (обр. 69). Тя следва конфигурацията на терена обща дължина над 1000 м, охраняваща площ около 100 дка[20]. Централният вход е от достъпната южна страна при тясна шийка, свързваща хълма със съседната височина. Втори вход, малка потерна с ширина 1,20 м е регисрирана при североизточния ъгъл на укреплението. Стената с дебелина около 2,60 м. е изградена от ломени камъни (по външното лице по-едри и по-добре обработени), като е използвана и дървена сантрачна система. Фортификацията е подсилена от 35 квадратни кули. В североизточния ъгъл е обособена цитадела, защитена с ров и подзидан с камъни вал с обща дължина 120 м. На обекта са правени само сондажни проучвания и не е ясен характерът на постройките и другите стационарни съоръжения. Все пак са отбелязани масивни зидове в цитаделата и в центъра на крепостта, наричана от местното население „Гробницата”. Навярно там са откривани гробни камери, което по аналог с други крепости (Провадия, Каварна, Дръстър) предполага храм с малък некропол. Действително както през Късната Античност, така и през XIII-XIV в. в центъра на укрепленията погребения се допускат само в църквите и църковните дворове около тях. Липсват и достатъчно характерни находки и монети, които да способстват прецизирането на датите на строителство и живот. Ако се съди по керамиката (ранновизантийска гребенчана и средновековна-сграфито) крепостта е строена около VI в., възстановена и преизползвана през XIII-XIV в. в. Специално внимание заслужава открития на северния склон на крепостта златен пръстен-печат (табл. II, 5), върху който

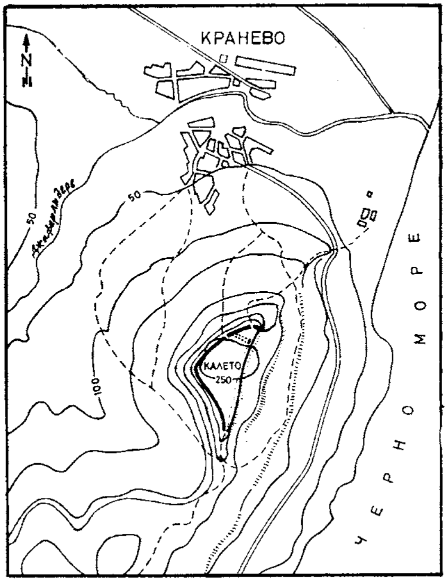

Обр. 69. План на крепостта над с. Кранево (по Ив. Сотиров)

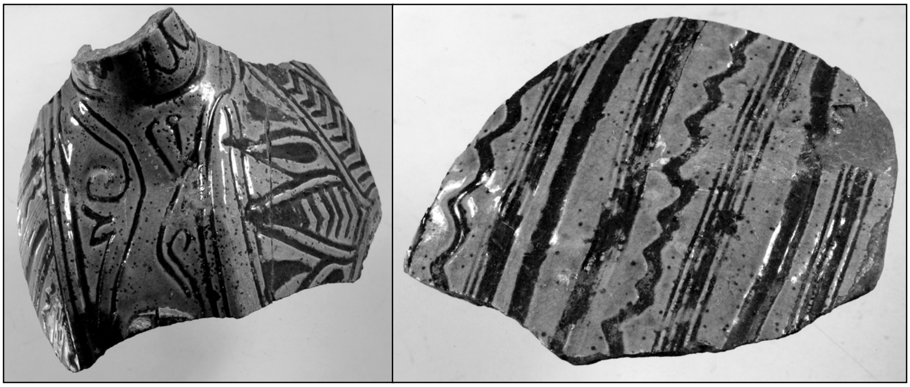

Обр. 70. Керамика от XIV в. в подножието на крепостта до с. Кранево

на старобългарски е изписано † **СЕВАСТ ХОДР**[21] (Ходор) или **ТИХОД**[22]**.** Какво то и да името, този паметник е косвено свидетелство за значителен средновековен център.

В подножието на укреплението, в м. „Мазалъка" до морския бряг е регистрана верижна постройка и материали от XIII-XIV в., което предполага средновековно пристанище. Недалеч, в границите на Пионерския лагер е локализирано селище с керамика от XIII-XIV в., (обр. 70) вероятно свързано с живота в крепостта[23].

Археологическите паметници от представените по-горе три черноморски центъра, „кандидати" за името и наследството на Карвуна, не спомагат за безспорното ѝ локализиране. Наистина в Балчик е открит богат подемен материал от XIII-XIV в., но липсва сериозна фортификация, каквата обезателно изисква една столица като Карвуна. В Каварна на „Чиракмана" е регистрирана отбранителна система, но въпреки системните разкопки липсват следи от замък и значителна обществена сграда. Тъкмо през XIV в., когато Карвуна просперира, подемния материал в Каварна е твърде семпъл, върху руините на църквата (по размери и начин на строеж по-скоро провинциален селски храм отколкото катедрала на митрополит) са построени малки къщи, монетното обръщение е твърде слабо. На този фон като чели локализацията при Кранево е най-логична, но е и твърде хипотетична, защото археологически разкопки не са правени (като изключим сондажи за няколко дни) и няма сигурни датиращи репери.

5. Калиакра. Тя е втората столица на Добруджанското деспотство – статус получен вероятно след завръщането на Добротица в България. Кога точно е станало това не е ясно, но най-общо се датира в периода 1348-1360 г. Името Калиакра фигурира в десетки документи от XIV-XV в. – морски карти и атласи с италианки и гръцки происход, сметководните книги на Амедей Савойски, Генуезки документи, актове ва Константинополската патриаршия и

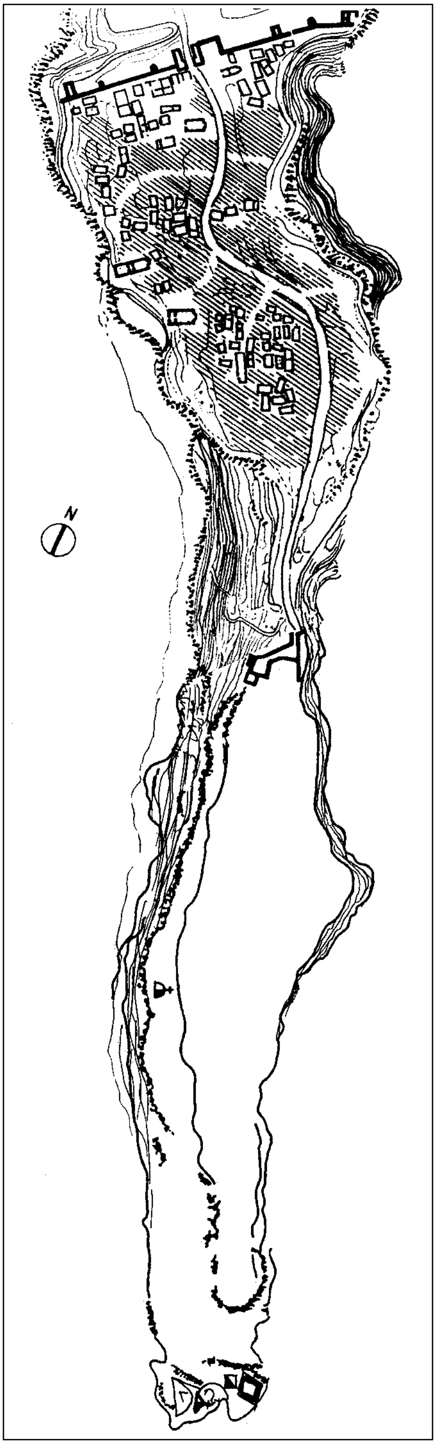

Обр. 71. План на Калиакра (по М. Йосифова)

дори върху монетни емисии. Крепостта е издигната върху руините на антични укрепления от елинистичната епоха, Рим и Ранна Византия (обр. 71, 72, табл. IV-6, V-7). През X-XI в. е регистриран живот но няма сигурни данни за възстановяването на старите фортификации. Определено след средата на XI и до средата на XIII в. Калиакра е необитаема. Съдейки по монетното обръщение, керамиката и останалия подемен материал живота се възстановява около средата на XIII в., но не е много интензивен, защото досега са открити само две латински имитативни монети от малкия модул (ок. 1210-1240). Забележително е почти пълното отсъствие на византийски монети от средата на XI до XV в. (обр. 134)[24] Единични и съкровище от 15 сребърни монети на цар Теодор Светослав (1299-1321, както и монета на Михаил Шишман (1323-1330)[25] свидетелстват за активизиране на живота, което ще да е свързано и с възстановената отбранителна система. Тя има площ около 150 дка и включва три имплантивно свързани организъма – подградие, външен град и вътрешен град – цитадела[26]. В голяма степен те повтарят и преизползват късноантичната и ранновизантийската фортификационна систем, но се наблюдават и ред иновации. Вместо късноантичната стена първата (външната) укрепителна линия с дължина 422 м. се състои от ров и вал (обр. 72). Входът обаче е надеждно защитен от самостоятелна масивна каменна кула, издигната почти по средата на рова. Тя има правоъгълна форма с размери 8,65 х 9,65 м. Иззидана е от ломени камъни на бял хоросан с дебелина на стените 2,5 м. Според реконструкциите е имала 4 етажа и е достигала височина около 22 м. (обр. 73). Макар и свързана с отбранителния ров тя има характер на самостоятелно фортификационно съоръжение – пиргос. Може да изпълнява наблюдателни функции, да центрира отбраната на първата защитна линия, да защитава пътя към вътрешността. Най-после да играе ролята на самостоятелно защитно съоръжение, след като противника овладее първата отбранителна линия.

Втората отбранителна линия също е издигната върху руините на късноантичните фортификации, но тук те са рационално преизползвани. Всъщност средновековната крепостна стена ляга върху основите и надгражда зида от III-VI в. Той е с дължина 162 м. и преграждa скалния нос от източния до западния скален венец. В духа на късноантичната фортификация са възстановени редуващите се правоъгълни (общо 4 бр) и U-образни (4 броя) кули на приблизително равно разстояние от 12 м. (обр. 71, 72, 74, 75, табл. IV-6) По големи промени са направени при късноантичната порта, която се намира приблизително по средата на куртината. Първоначално портата е фланкирана от две правоъгълни кули. На даден етап е възстановен и късноантичния ров изнесен на 10 м. пред стената и на места облицован с каменни плочи. При разчистване на портата са открити два релефа на конници (табл. IV, 4-5), чиято поява се свързва от проучвателите с преправки на портата през XIV в.

Третата, вътрешната укрепителна линия, защитава цитаделата

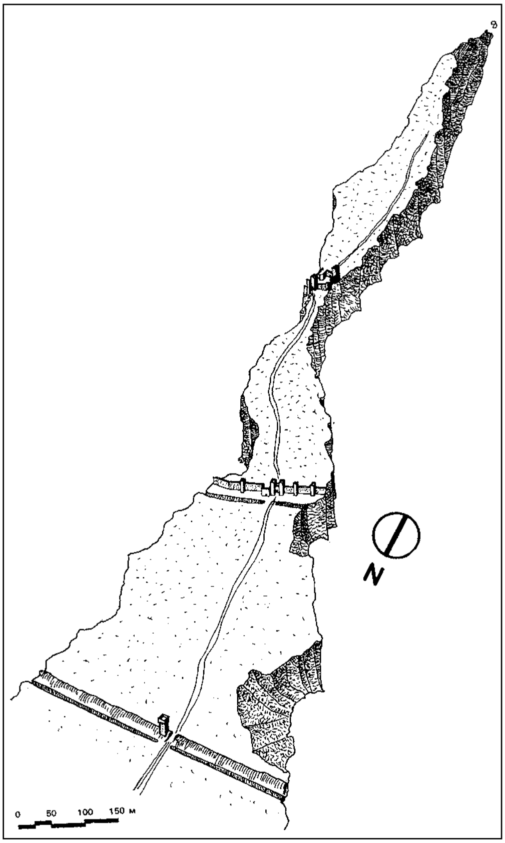

Обр. 72. Трите укрепителни линии на Калиакра (по Г. Джингов)

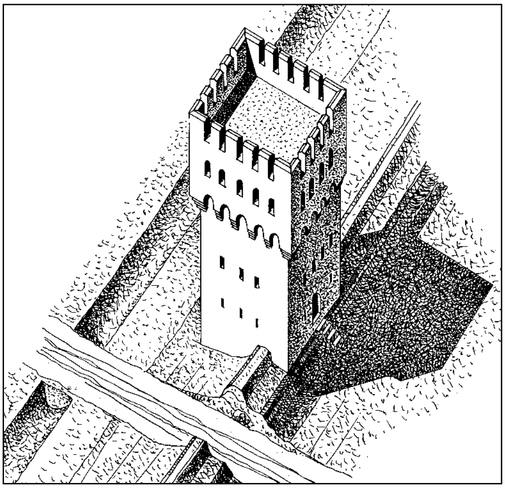

Обр. 73. Кулата при първата отбранителна линия, включваща ров и вал (по Г. Джингов)

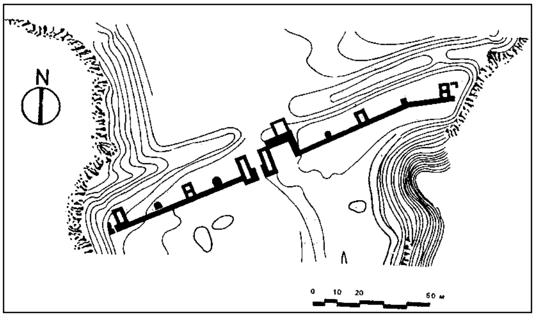

Обр. 74. Втората укрепителна линия на Калиакра (по Г. Джингов)

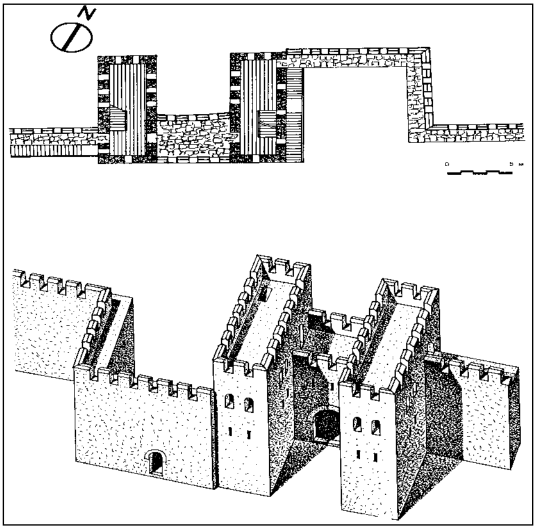

Обр. 75. Възстановка на Втората укрепителна линия на Калиакра (по Г. Джингов)

Обр. 76. Жилища около централната улица в цитаделата на Калиакра

на града. Останките от тракийското и късноантичното укрепление тук са изоставени и пред тях ad fundamentum е издигната нова фортификация (обр. 71, 72, 77, 78, табл. V-7). Тя затваря провлака – най късото разстоянието от източния до западния скален венец на полуострова, което е само 6 м. Почти в центърна е издигната масивна кула-порта с четириъгълна форма. От двете и страни към скалните венци се спускат къси крепостни стени. Източната достига ръба на непрестъпната скала, а западната завършва до ръба с втора четириъгълна кула, фланкираща разположената до нея вътрешна порта. Между двете врати на портата, кулите и стената се формира архитектурен ансамбъл, образуващ затворено пространство с неправилна форма.

През XIII-XIV в. цялото защитено пространство включващ външен град (подградие) с площ около 100 дка, вътрешен град и цитадела с площ около по 25 дка са плътно заселени. От кулата на рова, през портата на втората стена и до кулата-порта на цидаделата води централна улица (via prntsipalis), около която се развива градската агломерация (обр. 71, 76). Основния тип жилище са наземните едно и двупространствени къщи с цокъл иззидан от камъни на кална спойка. Регистрирани са случаи на масивно строителство, което предполага и двуетажни жилища. Много честа практика е използването на фундаментите на късноантични сгради.

6. Варна. Фортификационната система от XI-XII в е напълно разрушена при превземането на Варна от българския цар Калоян през 1201 г.[27]. Животът в града се съвзема в последните десетилетия на XIII в и се активизира след началото на XIV в. Тогава ще да е построена ad fundamentum нова крепост, която не е съобразена нито с късноантичната фортификация, нито със средновековното укрепление от XI-XII в. Разположена е в югоизточната част на съвременния град в т.нар. „Гръцка махала" и била запазена до 1830 г. (обр. 57, 79)[28]. Тогава е взривена от напускащата България руска армия, а цитателата е окончателно разрушена при строителството на Търговската камара във Варна през 1908 г. За пръв път е спомената във френски портулан от края на XV в. където е отбелязано *в средата на града има крепост, която прилича на кораб* [29]. Това сведение се повтаря, допълва и прецизира описанията на пътешественици от средата на XVII до началото на XIX в., потвърдени с карти и гравюри. Повечето от посочените из-

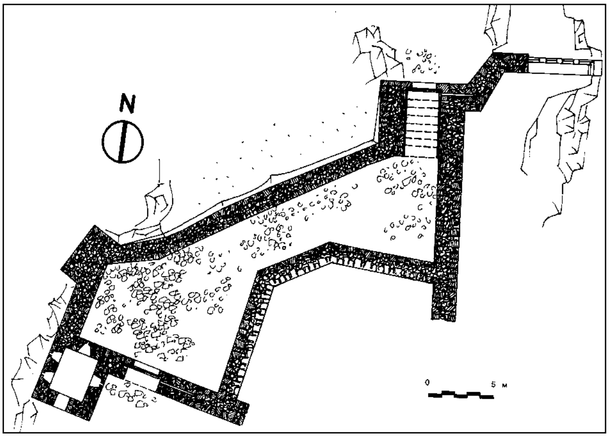

Обр. 77. Третата укрепителна линия (цитаделата) на Калиакра (по Г. Джингов)

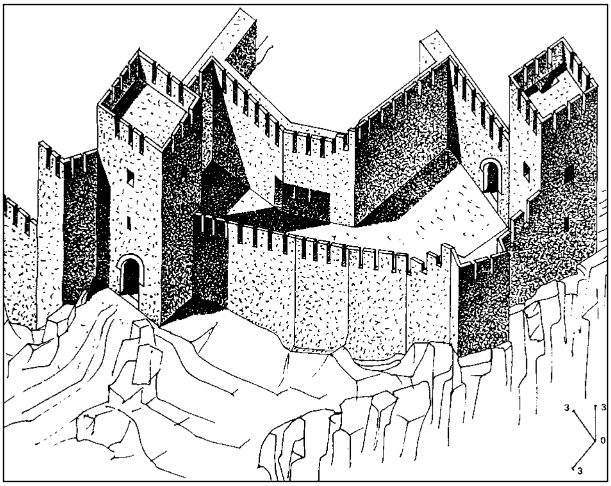

Обр. 78. Възстановка на третата укрепителна линия на Калиакра по Г. Джингов

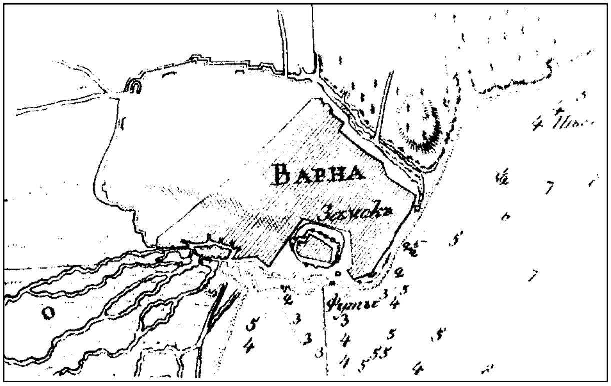

Обр. 79. Варненската крепост в началото на XIX в. и средновековния замък (по К. Шкорпил)

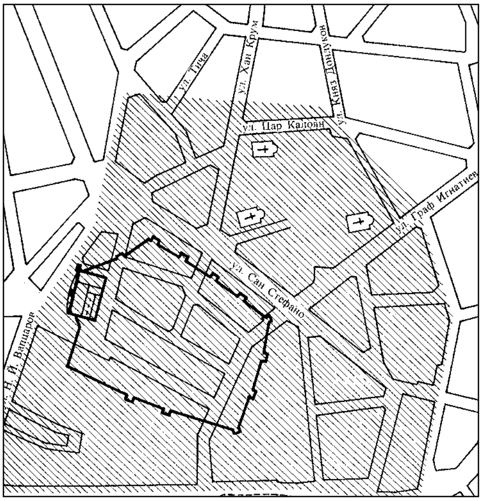

Обр. 80. Варненската крепост (по А. Кузев)

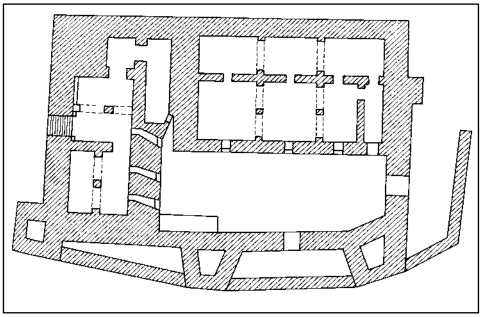

Обр. 81. Цитаделата (замъкът) на варненската крепост (по А. Кузев)

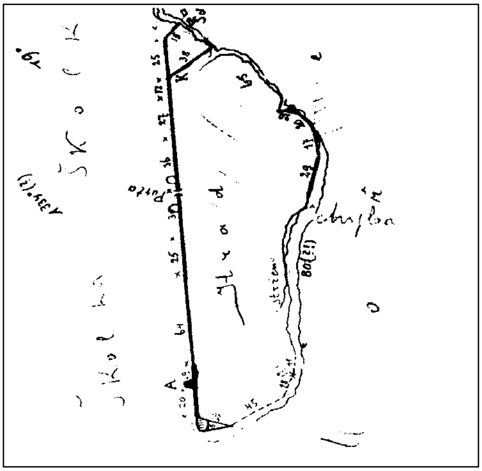

Обр. 82. План на крепостта Кастрици по К. Шкорпил

точници бяха събрани и прецизно анализирани от Ал. Кузев. Според него крепостта е имала издължена петоъгълна форма с 12 правоъгълни кули и размери около 190х130 м (обр. 80). Прочее погледната от далеч, тя тействително ще да е наумявала кораб. В северозападния ъгъл била изградена цитаделата – замък с форма на правоъгълник с дължина 38 м и ширина 28,50 м (обр. 81). Стените са били с дебелина от 2 до 3 м и са ограждали вътрешен двор. Очевидно тази средновековна крепост с цитадела е преживяла редица преправки но се е запазила като цяло от XIV до XIX в. За съжаление археологически разкопки не могат да се проведат за прецизиране на данните от писмените източници и запазените планове от XVIII-XIX в. Очевидно това е една от най надежните средновековни укрепления по Черноморието, а наличието на замък-цитадела е сигурен знак че това може да е резиденцията на добруджанските деспоти в края на XIV в.

7. Кастрици (обр. 82-85, табл. IV-7)

Крепостта Кастирици е разположена на 8 км. северно от гр. Варна на малък нос в северния край на варненския залив[30]. Около средата на XIII в. фортификацията на късноантична крепост, разрушена и изоставена към началото на VII в., е възстановена. Проучена е крепосна стена с дължина над 200 м, запазена на места до 3 м, преграждa нос Св. Яни по посока изток запад. В духа на късноантичните традиции е иззидана от добре оформени блокчета, старателно хоризонтишрани на розов хоросан. Регисрирани са мнобобройни преправки, като специално от XIII-XIV в. са тези с бял хоросан По външната стена са разположени 5 плътни кръгли (3/4) кули с диаметър около 5,5 м. Портата е по средата с ширина 3 м, фланкирана с две кули и с удебелени стени. В източния край през XIII-XIV в. са долепени на фуга още две кули – триъгълна и петоъгълна. По същото преме в западния ъгъл е оформена голяма правоъгълна многоетажна кула-донжон (обр. 84). Зад нея се е намирала църквата – еднокорабна, едноапсидна с притвор (обр. 148, 149).

Във вътрешността частично е проучен жилищен квартал с характерното за XIV в. гъсно застрояване от наземни каменни жилища с делелина на стените 0,60 -0,70 см. Според монетното обръщение крепостта е разрушена и изостовена след началото на XV в. (обр. 134).

8. Мъглиж. В ново време е по-известна като *Мюхлюз кале*. Намира се на 2,5 км семерно от гр. Аксаково и само на около 10 км североизточно от Варна (обр. 1). Разположена е върху нособразно възвишение, свързано със седловина с южните склонове на Франгенското плато [31]. Тук е и най-лесния достъп до укреплението, поради което е прокаран дълбок ров. Форти-

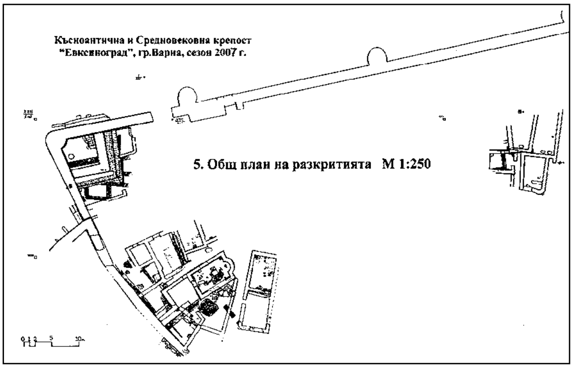
Късноантична и Средновековна крепост
"Евксиноград", гр.Варна, сезон 2007 г.
5. Общ план на разкритията М 1:250
0 1 2 5 10м

Обр. 83. Проучената част от крепостта Кастрици между 2005-2008 г. от ст.н.с. В. Плетньов

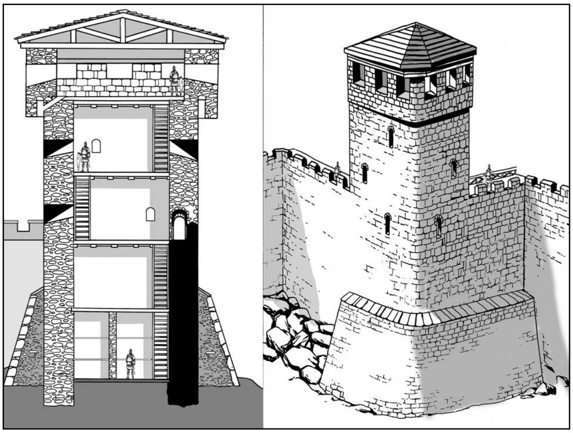

Обр. 84. Възстановка на ъгловата кула на Кастрици (по В. Плетньов)

Обр. 85. Крепостната стена на Кастрици

фикацията с неправилна правоъгълна форма следва конфигурацията на терена като западната крепостна стена е дълга 107 м, южната 38 м, източната 82 м, а северната 64 м. При ъглите на укреплението се очертават големи кръгли кули с диаметър около 7 м. В северната част на източната стена е установена порта, фланкирана с две правоъгълни кули. Втора крепостна стена (протейхизма ?) с дължина около 100 м е преграждала нособразното възвишение. Градежът е от ломени камъни със средни размери на бял хоросан. По терена се долавят следи от каменни постройки и се открива ранновизантийска и средновековна керамика (включително сграфито), накити, стрели, върхове на копия, ранновизантийски и средновековни монети, сред които специално трябва да се отбележат тези на Константин Асен – 3 бр., Мицо – 1 бр, Теодор Светослав – 10 бр, Михаил Шишман – 7 бр., Иван Александър – 27 бр. и Иван Шишман – 5 бр. Въз основа на теренните находки и специфики на фортификацията може да се предположи че крепостта е построена V-VI в и напусната при славяно-аварските нашествия в началото на VII в. Животът изглежда е възстановен след началото на X в. и прекъснат при варварските нашествия (узите ?) след средата на XI в. Отново е населена към XIII в, активно обитавана през XIV в. и разрушена през XV в. За пръв по името Миглоч тази крепост е спомената от Нешри във връзка с похода на Али паша към Дръстър през 1388 г.[32] Под името Михалич е отбелязана и по повод с похода на Владислав III Ягело през 1444 г.,[33] когато е разрушена и напусната завинаги. Връзката ѝ с историята на Добруджанското деспотство се илюстрира от един надпис намерен в подножието и, на който се чете „*Георги… Балик… Карвуна*" (обр. 26)[34]

9. Новаково. Днес тази крепост се нарича *Крумовско кале*, но средновековното ѝ наименование не е извество[35]. Намира се на около 15 км северозападно от гр. Варна и на 2,4 км югоизточно от с. Новаково в местността „Трите воденици". Разположена е върху издължен рид, естествено защитен от трите страни, а четвъртата е свързана с платото чрез седловина, преградена с ров дълбок 6 м и широк 15 м. Крепостните стени следват приблизително конфигурацията на терена като затварят правоъгълно пространство с дължина 240-250 м и ширина 67-80 м. Портата на южната стена е фланкирана с две квадратни кули. При ъглите са регистрирани кръгли кули. Градежът е от ломени камъни на бял хоросан. По повърхността има строителна керамика и камъни от руините на сгради. Подемният материал включва основно керамика от V-VI и XIII-XIV в., както върхове на стрели, земеделски сечива, накити и кръстчета. Приема се, че укреплението е изградено към V-VI в. и преизползвано през XIII-XIV в.

10. *Галата.* Крепостта е разположена върху високия около 50 м. бряг на Черно море на 0,5 км североизточно от Галата, сега квартал на гр. Варна[36]. Днес източната част на укреплението е пропаднала в море, а част от стационарните съоръжения са обезличени. Това става при строителството на морския фар в началото на XX в. когато фортификационните съоръжения са се виждали добре върху терена. При теренни обхождания е открита сграфито керамика от XIV в., процесиен църковен кръст и други дребни находки. За пръв път укреплението под формата Κάλαξος е споменато от Мануил Фил при похода на Михаил Глава в Североизточна България през 1278 г.[37]. Галата е спомената още във връзка с похода на Амедей Савойски по Черноморието през 1366 г., в Месамврйската хроника по повод отстъпването ѝ от цар Иван Александър на деспот Добротица и в синодално решение на Константинополската патриаршия от 1389 г. Превзимана е от Салагрузо ди Негро през 1404 г., неколкократно е отбелязвана във връзка с похода на Владислав Ягело през 1444 г. към Варна, когато е разрушена от турците и изоставена[38].

11. Емона. Останки от крепостта Емона са регистрирани от К. Шкорпил при изкопни работи през 1888 г. на н. Емине.[39] Разкрити са части от крепости стени, но системни археологически проучвания не са предприемани[40]. Намерено е малко съкровище с монети на цар Иван Алексъндар с Михаил. Първото сведение за Емона дължим на Идриси, който я поставя между Поморие и Варна[41].

12. Козяк. Руините на крепостта Козяк се намират северно от Емона до гр. Обзор върху височина спускаща се от връх Янку тепе към р. Двойница.[42] Според описанието на К. Шкорпил височината е двойно защитена с яки крепости стени, като горната част представлява неправилен шестоъгълник с размери около 50х35 м. В североизточния ъгъл е регистрирана кула. Долната част на крепостта е с четириъгълна форма с дължина около 150 м и ширина около 40-70 м. В североизточния ъгъл е отбелязана кула.[43] За пръв път Козяк, заедно с Емона е регистриран в помета на Мануил Фил, възпяваща похода на Михаил Глава Тарханиот в Североизточна България през 1276 г. Регистрирана е и върху морски карти от XIV-XV в.

13. Девина – Девня. Крепостта се намира на 0,5 км северно от съвременния център на гр. Девня, Варненско. Разположена е върху руините на античния амфитеатър на римския град Марцианопол, който има елипсовидна форма с площ около 4 дка., със стени дебели 3,4 м.[44]. В средата на северната стена е пристроена порта, фланкирана от две петоъгълни кули. Петоъгълна кула е регистрирана и на западната стена. Градежът е от едри обработени блокове, взети от антични сгради. Установени са останки от по-късна стена с квадратни кули, зидана от ломени камъни на бял хоросан. Според обилния подемния материал (строителна и битова керамика, монети от IX-XI в. и накити) античният театър е преустроен в укреление към края на IX в. и разрушено в края на X в. През XI в. е възстановено с нови зидове от ломени камъни на бял хоросан и е просъществувало до XIV в. Според А. Маргос за пръв път под името Динея е споменато от Лъв Дакон по повод похода на Йоан Цимисхи към Дръстър през 971 г.[45] По късно под името Диакене е отбелязана от Скилица-Кедрин по повод печенежките нашествия около 1049 г.[46]. През XIII в. под името Девина е спомената от Мануил Фил по повод похода на Михаил Глава през 1278 г.[47] и от Георги Пахимер, по повод победата на цар Ивайло над византийския пълководец Мурин през 1280 г.[48]

14. Суворово. Крепостта се намира на 1,8 км североизточно от гр. Суворово, Варненско м. „Капу куле" или още „Хисарлъка" в подножието на хълма „Кара даа"[49]. Разположена е върху висок над 50 м рид, като западната и северната стени с дължина около 160 м следват конфигурацията на терена, а източната с дължина около 250 м. преграждa рида и затваря защитена площ около 130 дка. В северната и южната част на източната стена са регистрирани порти. Градежът е от обработвани ломени камъни на бял хоросан. По повърхността личат рушевини на сгради и се открива голямо количество строителна и битова керамика от II-VI и XI-XIV в., както и накити, кръстове-енколпиони, оръжия и църковен кръст.

Неукрепени селища. По-горе се спомена за 14 неукрепени селища от XIII-XV в. между р. Батова и Провадийска река до Кранево, Каварна, Генерал Кантарджиево, Рогачево, Осеново (3 селища), Любен Каравелово (2 селища), Виница (2 селища), Яребична, Изворно, Орешак[50] и Караач теке до Варна (обр. 1).[51] Системни археологически разкопки обаче не са правени никъде, с изключение на Караач теке, което затруднява реконструирането на живота и прецизни наблюдения върху хронологията. Локализирани са при теренни обхождания благодарение подемния археологически материал – основно битова и трапезна сграфито керамика от XIII-XIV в. Монети са открити в едно от селищата до Осеново (Теодор Светослав – 3 бр, Иван Александър – 4 бр, Венеция – 5 бр. и колективна находка с 20 гроша на Ст. Душан), По предварителни наблюдения не са заемали големи площи. Това се отнася и за селището възникнало в. върху руините на разрушения през XI в. голям манастир до Варна в м. Караач теке[52]. Около средата на XIII в. основно в полуразрушените бивши верижни помещения на обителта са оформени жилища с глинобитни пещи в ъглите. Полувкопани жилища са изградени и в манастирския двор около църквата[53]. Забележително е голямото количество керамика и монети от XIV в. Според монетното обръщение активизирането на живота на това място е през XIII в. (обр. 134).

Крепостите около Дръстър, присъединени към Добруджанското деспотство през 1369-1370 г.

1. Дръстър. Дръстър е рядък случай в историята на крепостите в България, когато отбранителна система на един град, създадена в Късната античност, съхранена и вазстановена през епохата на Първото българско царство (в случая след началото на IX в.) е преизползвана без сериозни промени през вековете на византийска господство (края на X – края на XII в.), в годините на Второто българско царство (края на XIII-края на XIV в.) и до Късното средновековие (края на XIV – XVIII в.).[54] На брега на Дунав към края на III или началото на IV в. е издигнат неголям кастел, който през VI е възстановен, видоизменен и окончателно трасиран. Приема се, че е имал полигонална форма, но според последните проучвания може би по-скоро е трапецовидна. Неговата максимална дължина от северата стена на брега на р. Дунав до южната стена е около 250 м (обр. 86, табл. VIII-11). Край брега на реката ширината изглежда е около 350 м, като тук северната стена следва конфигурацията на брега, респективно руслото на реката. Тук са регистрирани останки от пристанище. От северозападния ъгъл на брега на Дунав започва система без аналог във фортификационното строителство, включваща ритмично повтарящи се големи петоъгълни кули и малки триъгълни бастиони през около 12 м. (обр. 86, 87, 88, табл. VIII-11). Куртината край брега на Дунав е широка между 3,70 – 4,20 м, докато от към сушата е около 3,60 м. с фундамент 2,90 – 3,00 м, който обикновено достига до здравия льос. Първите три-четири реда са от големи добре обработени квадри (включително сполии), след което градежът е от тухли на червен хоросан. Засега са регистрирани две порти, които са функционирали и през XIII-XIV в. Едната, (централната ?) е на югозападния ъгъл и е издигната ad

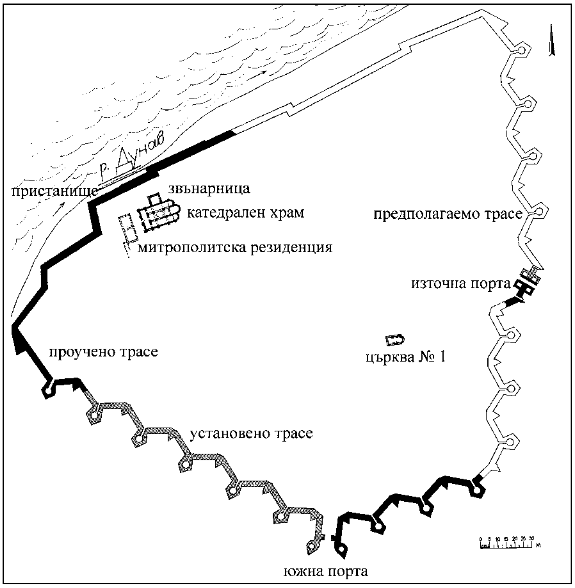
р. Дунав
пристанище
звънарница
катедрален храм
митрополитска резиденция
предполагаемо трасе
източна порта
църква № 1
проучено трасе
установено трасе
южна порта
м

Обр. 86. План на цитаделата на Дрстър (по Г. Атанасов)

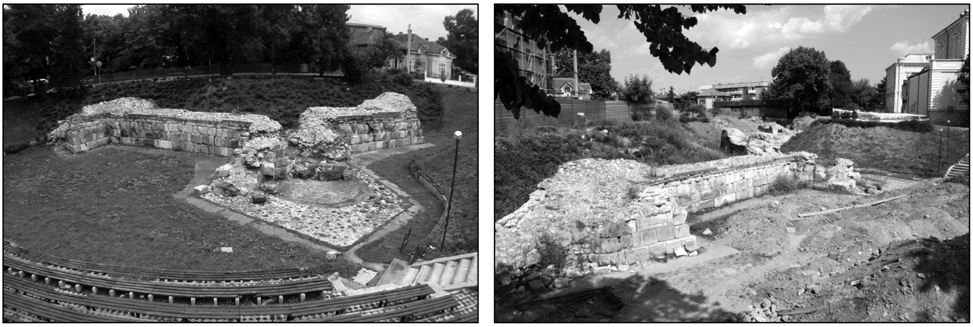

Обр. 87. Южната крепостна стена на Дръстър

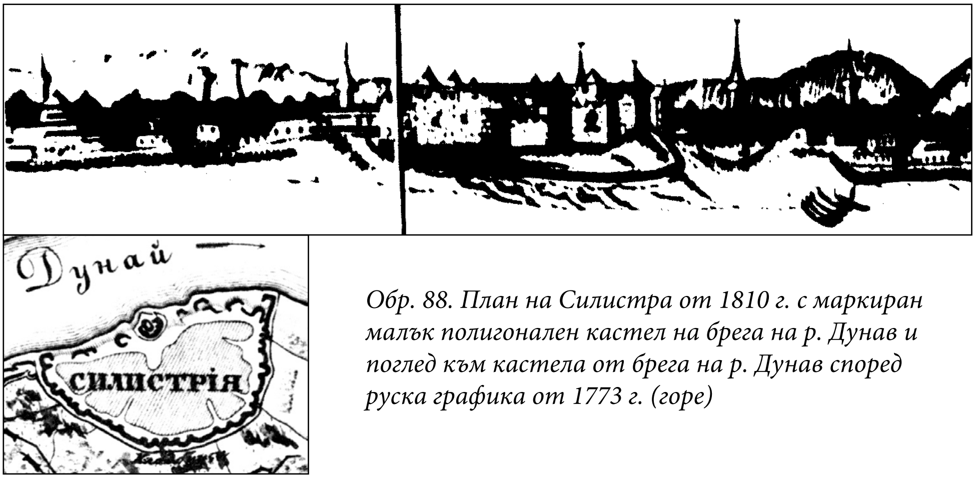
Дунай
СИЛИСТРІЯ

Обр. 88. План на Силистра от 1810 г. с маркиран малък полигонален кастел на брега на р. Дунав и поглед към кастела от брега на р. Дунав според руска графика от 1773 г. (горе)

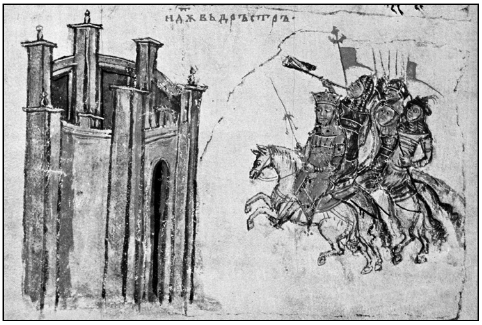

Обр. 89. Дръстърската крепост според миниатюра в Манасиевата хроника от средата на XIV в.

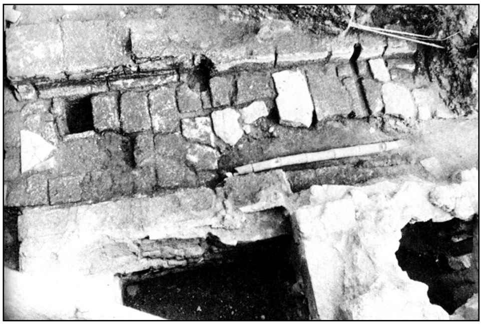

Обр. 90. Източната порта на Дръстър

fundamentum с кастела, като е защитена от две издължени елепсовидни (бадемовидни) кули. Втората е на югоизточния ъгъл и е добавена с възстановяването на кастела през IX в. В духа на плисковско-преславските строителни традиции входът е франкиран от две двойни правоъгълни кули (обр. 86, 90). Крепостта има дълга и превратна история през средновековието. През IX в. тя е защитавала т.нар. „Преславен дом на Дунав” издигнат от хан Омуртаг, за който свидетелстват 5 надписа и колона с неговото име. В съседство с двореца наскоро е разкритото езическо капище от началото на IX в.. След средата на IX в. то е разрушено, но вместо него на дунавския бряг, в северозападния ъгъл на крепостта, е издигната епископска базилика и епископска резиденция, прераснали в патриарешеска катедрала и патриаршески дворец след 927 г. Тази базилика се запазва като катедрална църква през XI и до XIV в. Аристократичната агломерация в кастела, формирана от владетелска и патриаршеска резиденции и прилежащите им структури, е нарушена след края на X – началото на XI в., когато тук навлиза обикновено население и терена е плътно заселени. В края на XI в. крепостта търпи тежки поражения и живота залинява. Възобновява се с нова сила през XIII в., но следват нови поражения в резултат на татарското нашествие от 1242 г. В края на XIII и особено през XIV в. Дръстър просперира наново. Старата катедрала е възстановена, като западно от нея е издигната нова, макар и много по-малка митрополитска резиденция, строят се квартални църкви, наземни жилища с каменни цокли и навярно сутерени. Тази крепост с нейния полигонален план е съхранена до началото на XIX в. и е регистриран върху руска гравюра от 1773 г., план на Силистра от 1810 г. (обр. 88) изготвен по време на руско-турската война 1806-1812 г. и най-после в писмени извори от XVI-XVII в.[55]

2. Пъкуюл луй Соаре (обр. 91-93, табл. IX) Крепостта се намира върху едноименния дунавски остров на 18 км източно от Дръстър[56]. Голяма част от фортификационната система е отнесена от реката и днес е съхранен само североизточния ъгъл. Крепостта най-вероятно е постороена след началото на X в., преправена е в края на X в. и частично разрушена и временно изоставена

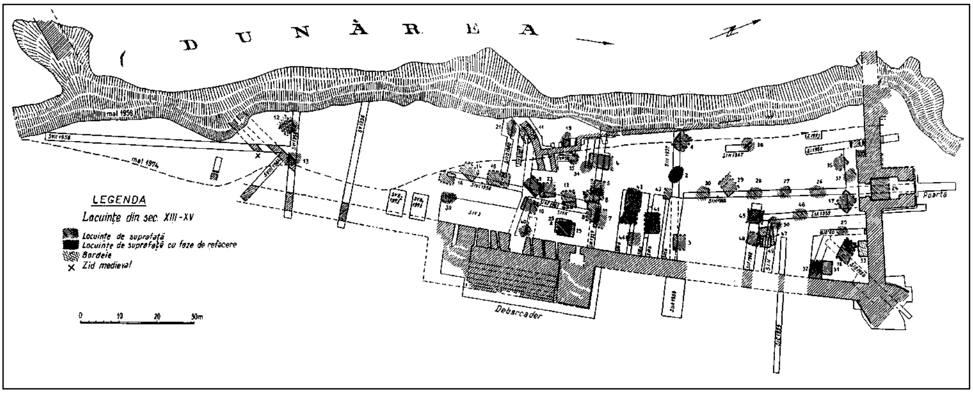
DUNĂREA
N
LEGENDA
Locuințe din sec. XIII-XV
Locuințe de suprafață
Locuințe de suprafață cu faze de refacere
Bordeie
Zid medieval
0 10 20 30m
mal 1956
mal 1974
Debarcader
Poarta

Обр. 91. План на Пъкуюл луй Соаре (по П. Дякону)

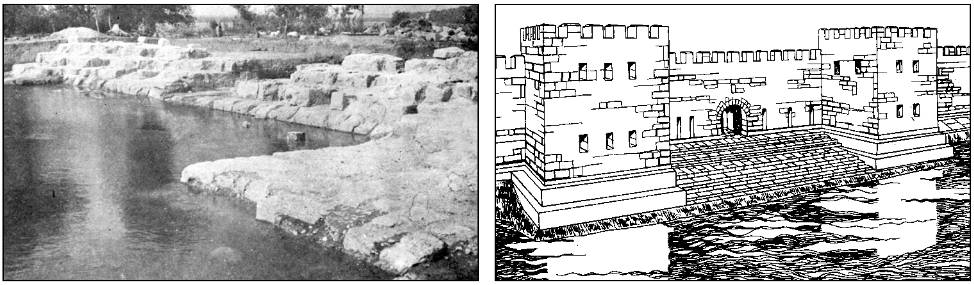

Обр. 92. Пристанището на Пъкуюл луй Соаре

в края на XI в. при голямото куманско нашествие през 1094 г. Най-добре запазена е северната стена с дължина 42 м. Зидовете са масивни с ширина 4,20 м, а в основите достигат до 6 м. Градежът е от големи, добре обработени квадри с дължина 1,00-1,50 м, ширина и височина около 0,50-0,70 м, споени чрез хоросан със счукана тухла и обмазани с червен хидрофобен хоросан. На североизточния ъгъл е разкрита частично голям кула, вероятно с окръглена форма и диаметър около 12 м. Много добре е съхранена портата на източната стена, на 18 м северно от ъгловата кула. Има правоъгълна форма с външни размери 14,70x10,50 м и е запазена на височина около 5 м. Снабдена е била с две врати – отвън падаща катаракта широка 3,60 м, а от вътре двукрила врата с ширина

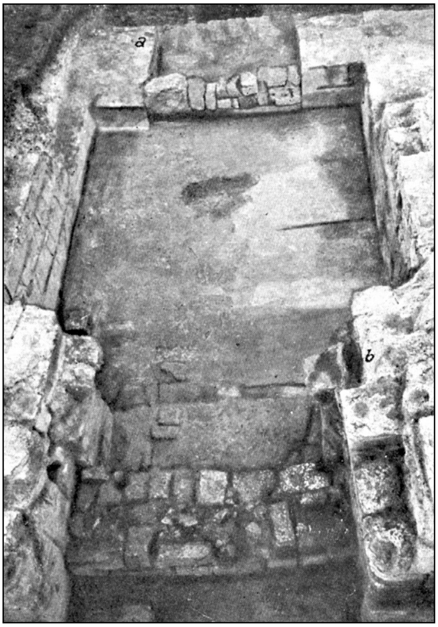

Обр. 93. Портата на Пъкуюл луй Соаре

3,20 м. На около 70 м от ъгловата кула на южната крепостна стена, запазена на дължина 240 м, има любопитно съоръжение без аналог във фортификационното строителство на Долния Дунав. Представлява пристанищно съоръжение дълго около 24 м и широко около 11 м оформено с 7-стъпален подход. Фланкирано е от две правоъгълни кули с размери 11,80 х 9,70 м, като между тях в стената има 7 процепа предназначени за въжетата на акостиращите дромони и галери. Забележително е, че коментираното съоръжение е иззидано с квадри двойно по-малки от тези, с които е градена северната стена и портата. Затова предполагам, че ако крепостта е построена около началото на X в., то пристанищножто съоръжение е добавено по-късно. Вероятно към края на същото столетие след похода на Йоан Цимисхи в 971 г. В края на XI в. крепостта е почти изостовена в резултата на куманското нашествие от 1094 г. Животът е възстановен след средата на XIII в. и това се документира с многобройните монети (9 бр.) на българския цар Константин Тих (1257-1277) и 5 монети на никейския василевс Йоан III Дука Ватаций (1222-1254). Пъкуюл луй Соаре търпи тежки поражения в резултат на татарското нашествие от 1285. г. След него към началото на XIV в. терена е заравнен и нивелиран с жълта глина, върху която започва ново строителство. Успоредно на източната крепостна стена с пристанището е изградена нова масивна стена с дължина над 60 м, която се развива в сложно съоръжение на около 20 м зад пристанището (обр. 91). Иззидана е от малки блокове на бял хоросан с ширина около 1,80–1,90 м. Спорно е дали е имала отбранително предназначение или е изолирала квартал в крепостта, а не е изключено и двете заедно. Полигоналното ѝ развитие в западна посока и формирането точно тук на помещения със сравнително големи размери е интригуващо. За съжаление има разрушения в югоизточна посока, при които цялата археологическа субстанция е отнесена или неизследвана. Затова още не може да се каже нещо по-определено за плана, поради невъзможността за пълно проучване. Тук предлагам хипотезата, че през XIV в. североизточния ъгъл на Пъкуюл луй Соаре и преграден и обособен в цитадела чрез нова стена (обр. 91). Тя е така трасирана, че портата и пристанището от X в. се итегрират в новата структура. Допускам, още, че югоизточния ъгъл е издигнат малък замък, от който е съхранен фрагмент полигоналния донжон при чупката и част от две помещения. Прочее, формирането на цитадели с донжони в някои от ъглите на големите крепости е масова практика през XIV в., регистрирана във Варна, Кастрици, Калиакра, Кранево, Шумен и пр.

Между новоизградената през XIV в., и съхранените от X в. северната и източната крепостни стени на площ около 30 дка е обособен квартал, който дава добра представа за живота в Пъкуюл луй Соаре през XIV в. Проучени са над 50 наземни жилища, едно и двупространствени с площ около 14 м^2 с каменни цокли и измазани с глина подове. Особено богат е подемния материал – керамика, накити, оръжия, битови предмети и стотици монети, сред които преобладават тези на добруджанските господари Добротица и Тертер и българските царе Иван Александър и Иван Шишман (обр. 134). Крепостта е разруше-

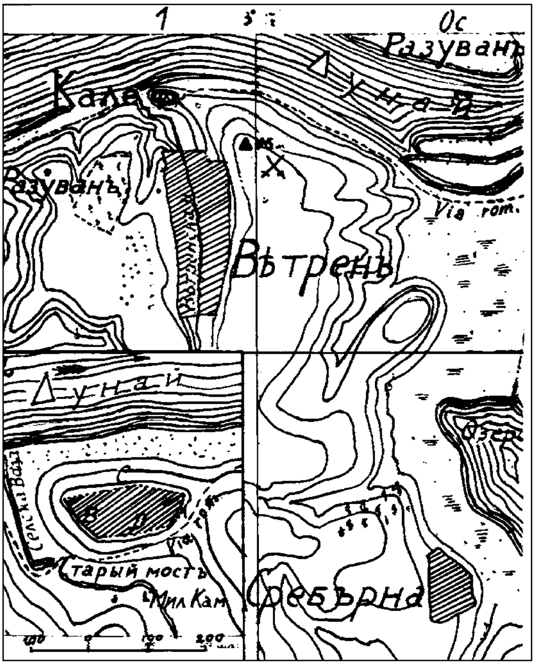
1
Ос
Разувань
Дунай
Кале
Разувань
Via rom.
Вътрень
Дунай
Озер
Старый мость
Мил Кам
Сребърна
100 0 100 200

Обр. 94. План на Ветрен
(по К. Шкорпил и Г. Атанасов)

на и изоставен през 30-те години на XV в. Може би в резултат на сраженията при похода на Пипо Спано-Флорентинеца, владетеля на Влахия Дан II и Фружин, синът на цар Иван Шишман към Силистра през 1425 г.[57]

3. Ветринон-Ветрен. Крепостта се намира на 3 км северно от с. Ветрен на самия дунавски бряг (обр. 94)[58]. Имала е полигонална форма с дължина около 100 м и ширина 60 м.. Пред източния фронт, където достъпът е най-лесен е прокопан дълбок ров. Градена е в opus incertum, като дебелината на крепостните зидове е около 2,50 – 3,00 м. Днес северната част е укреплението е пропаднало в р. Дунав, а останалата час от фортификацията е почти обезличена при изкопи за укрепления по времето на Руско-турската (1877-1878) и Първата световна война. Описаната крепостна система е издигната през античността, възста-

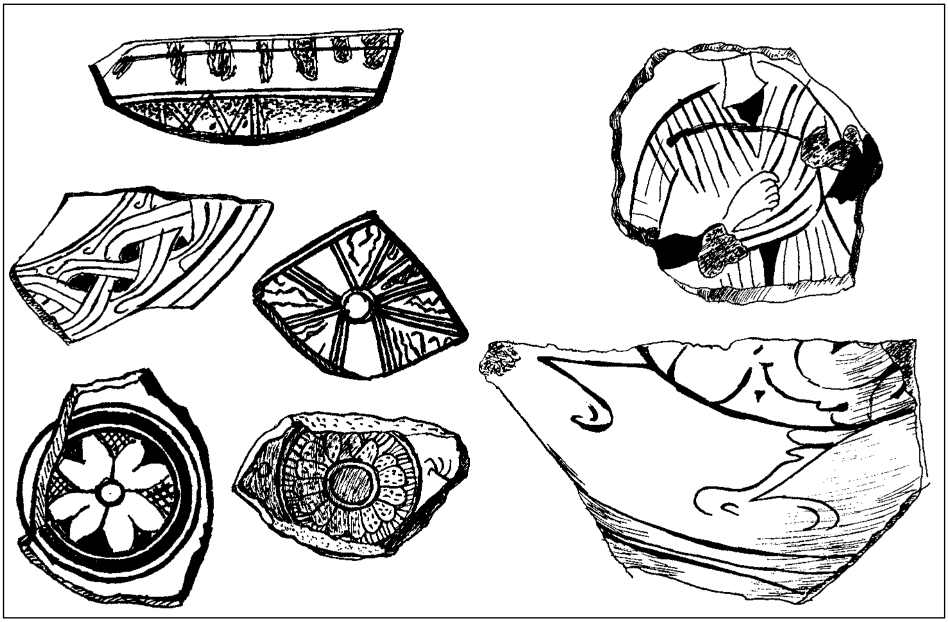

Обр. 95. Керамика от XIV в. от Ветрен

Обр. 96. Накити от XIV в. от Ветрен

новена към началото на X в. и използвана до средата на XV в. В края на XI в., подобно на Дръстър и Пъкуюл луй соаре, Ветрен понася разрушения и живота през XII в. замира. През XIII в. крепостта е възстановена, а през XIV в. е регистриран просперитет. Документиран е благодарение на археологически разкопки, при които открит богат подебен материал от XIV в. – битова и сграфито керамика (обр. 95), накити, коланни украси (обр. 96), култови предмети, оръжия и монети на цар Иван Срацимир, Иван Шишман, Добротица, Тертер и др. (обр. 134). Ветрен (Vitriny) на брега на р. Дунав е разрушен при похода на Пипо Спано-Флорентинеца, владетеля на Влахия Дан II и Фружин през 1425 г. и окончателно изоставен след похода на Влад Цепеш през 1462 г.

4. Тутракан. Предполага се, че североизточната част на античния кастел Трансмариска и по-специално стените край р. Дунав и ул. „Ив. Вазов" са възстановени през X в. и ползвани до XIV-XV в.[59] Най-вероятно тук се е намирало укреплението (*Тарака* според Мехмед Нешри или *Дирака*, според Леунклавий), което пред 1388 г. се предава доброволно на османската армия, предвождана от Али паша.[60] Няма яснота обаче за връзките на тази археологическа субстанция с укреплението превзето и сравнително подробно описано през 1455 г. в хрониката на Ваврен.[61] Аворът го нарича *замъка Турквант (Chasto Tutkuant)* и го представя като малък кастел с квадратна форма, разположен на брега на Дунав. На трите ъгъла имал по една малка кула, а на четвъртия ъгъл се издигала голяма масивна кула, висока 10 стъпки. Следи от подобно съоръжение не са открити при археологическите проучвания в Тутракан и трудно може да се разбере, дали този кастел е част от фортификацията на средновековната българска крепост от XIV в. или е издигнат от османските турци през първата половина на XV в. Фактът, че един от строителите бил още жив по време на събитията от 1455 г. предполага, че е построено в годините на сблъсъците меж-

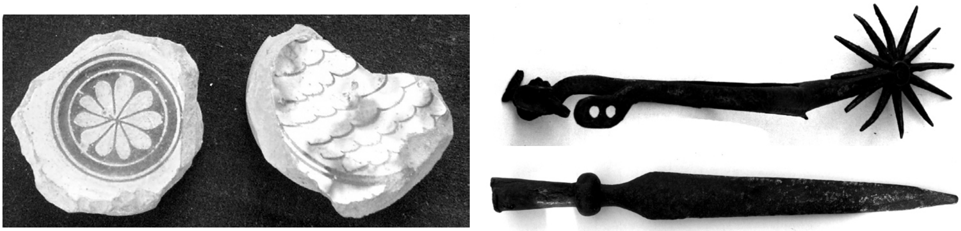

Обр. 97. Керамика и въоръжение от XIV в. в Тутракан

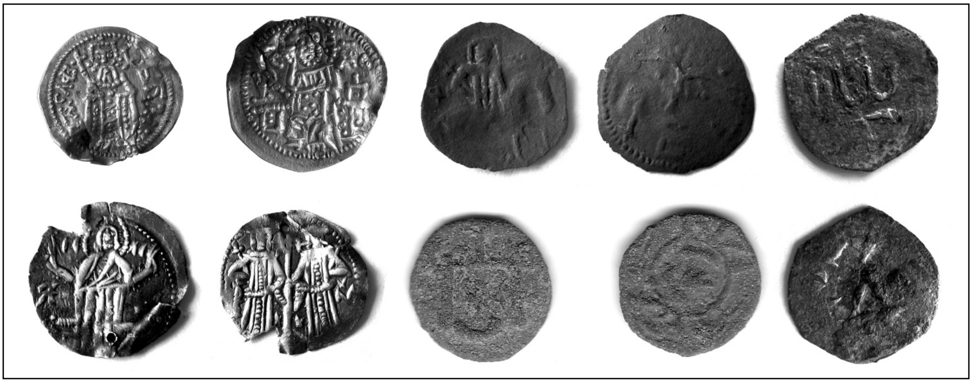

Обр. 98. Монети на Теодор Светослав, Михаил Шишман с Иван Стефан, Иван Александър с Михаил, Добротица и Тертер от с. Пожарево до Тутракан

ду Мирчо I с османските турци след началото на XV в. Прочее, сходни малки укрепления от XV в. са разкрити на левия бряг на р. Дунав[62]. При археологически проучвания в границите на гр. Тутракан е открит подемен материал от XIV в. – основно битова и сграфито керамика (обр. 97), въоръжение и монети на цар Иван Александър и Добротица (обр. 98).

5. Черна вода. Една монетна находка[63] и изолирани паметници предполагат, че средновековната крепост до Черна вода[64] е обитавана и през XIV в. и не е изключено да е влизала в границите на Дръстърското феодално княжество. Крепостта се намира южно от Черна вода върху доминиращ висок хълм на дунавския бряг (обр. 99). Всъщност това са две укрепления, като долното се свързва с римската епоха, а горното се отнася към средновековието. Средновековната крепост следва конфигурацията на терена. Има неправилен многоъгълен план с квадрълни и петоъгълни кули по достъпната северна страна. На южната стена има порта фланкирана с две правоъгълни кули. Градежът е от големи квадри на хоросан. По стените има врязани кръстове и знаци. От кулата до портата произхожда надпис, в който е запечатано славянобългарското име разчитано като Ратослава

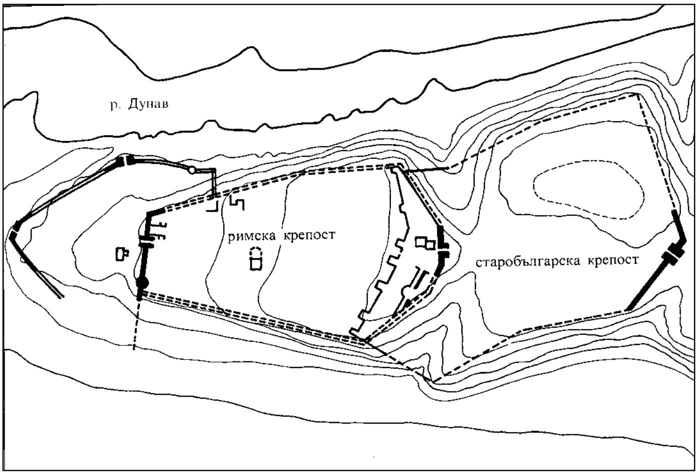

Обр. 99. План на крепостта до Черна вода

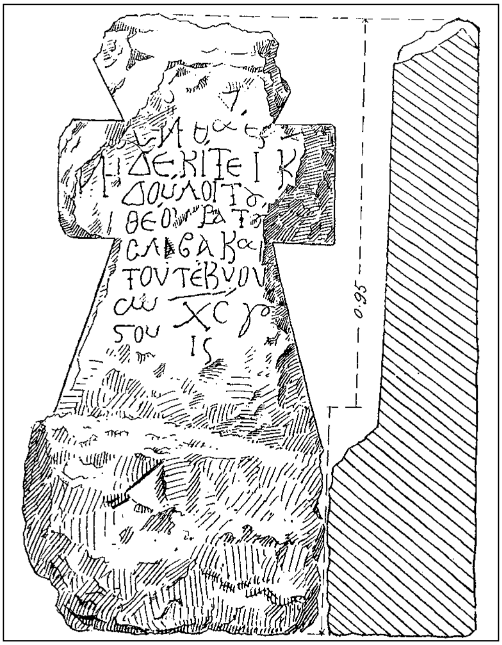

Обр. 100. Надгробен надпис на Ратослава от Черна вода (по Й. Барня)

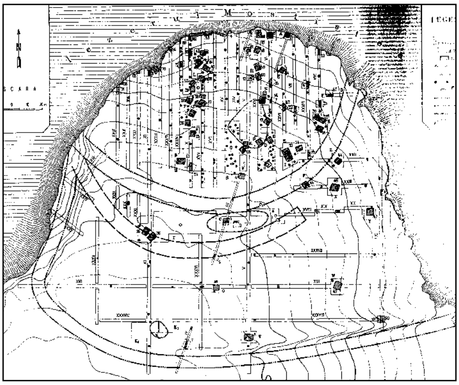

Обр. 101. Кокони. План на селището (по Н. Константинеску)

(най-вероятно) или Войслав (обр. 100).[65]

6. *Кокони*. Това селище е разположено недалеч от северния бряг на р. Дунав на около 30 км северозападно от Дръстър. (обр. 101-103)[66] Езикообразен полуостров, вдаващ се в ез. Мостищеа е преграден с три дъговидно разположени концентрични землени укрепления. Проучени са над 60 плитко вкопани до около 1 м. землянки и наземни жилища, често с дървена обшивка. Основно са утопявани с глинобитни пещи в ъглите. Преобладават еднопространствените, но са проучени и двупространствени жилища. Документирани са 3 гнезда с некрополи по християнски обряд с беден инвентар. Открити са накити, сред които един хубав наушник от XIV в. и пръстен със старобългарски надпис ТОЛОКО. Монетите включван емисии на дръстърския господар Тертер – 1 бр., видинския цар Ив. Срацимир – 1 бр. търновския цар Иван Шишман – 1 бр. влашките воеводи Дан I – 2 бр. и Мирчо I – 2 бр.

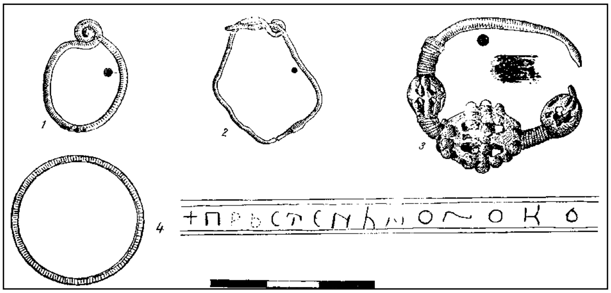

Обр. 102. Накити от Кокони. Пръстен със старобългарски надпис

Има сведения за още 2 селища от XIII-XIV в. в околностите на Дръстър до с. Калипетрово и с. Гарван, но там подемния материал е много оскъден, а археологически проучвания не са провеждани. Селище от XIII-XIV в. е ригстрирано в непосредствена близост до Тут-

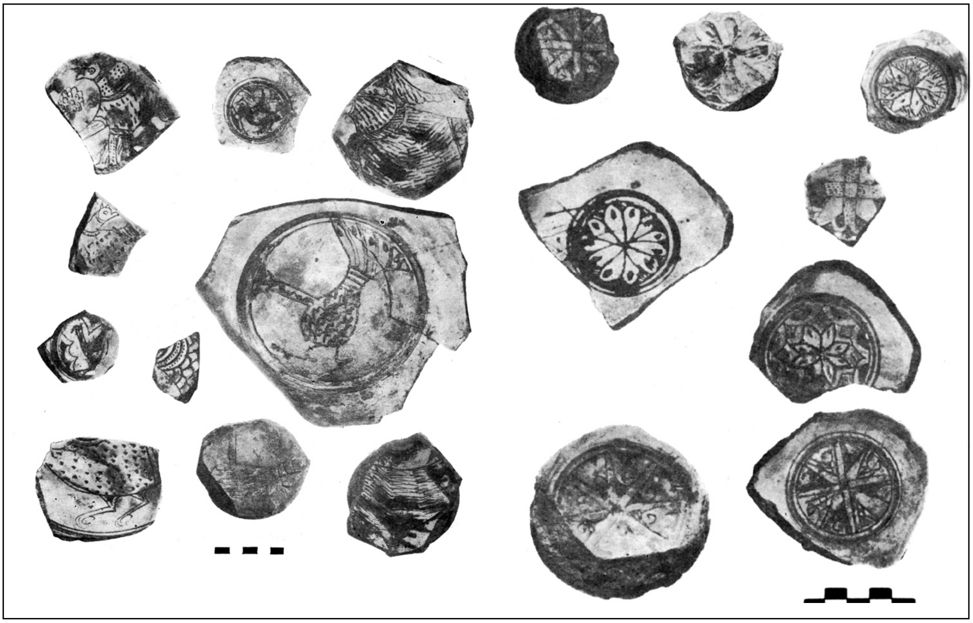

Обр. 103 Сграфито керамика от Кокони

ракан. Намира се на брега на р. Дунав в околностите на с. Пожарево. Според находките става въпрос за старобългарско укрепеление от IX-X в, напуснато при печенежките нашествия през XI в. Особено активизиран е живота през XIII-XIV в., за което свидетелстван многобройните монети – деспот Теодор Светослав – 1 бр, цар Теодор Светослав – 1 бр, цар Михаил Шишман с Иван Стефан – 1 бр. цар Иван Александър – 4 бр, деспот Добротица – 1 бр, Тертер от Дръстър – 1 бр, както и 8 татарски монети от XIII-XIV в. (обр. 98).[67]

Крепостите и селищата около Овеч-Провадия, присъединени към Добруджанското деспотство през 1369-1370 г.

1. Провадия-Овеч. Крепостта е разположена върху естествено защитено нособразно скално възвишение в западната част на високо плато до днешния град (обр. 104)[68]. На места отвесните скали достигат височина 30 м. Крепостта е свързана с платото чрез тесен провлак, който подобно на Царевец изкуствено е пресечен на дължина 8 м и дълбочина 4 м. Зад него е главната порта защитавана от правоъгълна кула с двукрила врата широка 2,70 м и запазена на височина 3, 20 м. (обр. 105). От нея се е спускал и вдигал подвижен падащ мост[69]. От кулата към вътрешността води изсечен в скалата засводен път. Крепостната стена следва конфигуранията на скалния венец и е изградена от грубо обработени ломени камъни на бял хоросан. Към източната и западната стена от подножието водят изсечени в скалата стълбища. Входът на западното стълбище е защитаван от квадратна кула. В северната част на

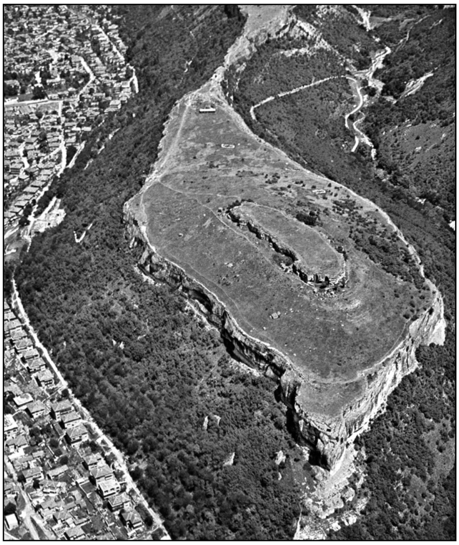

Обр. 104 Аерофотоснимка на крепостта Овеч - Провадия

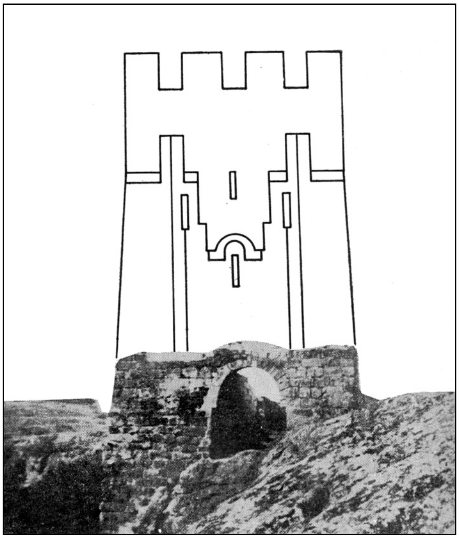

Обр. 105 Надвратната кула на провадийската крепост Провадия

укреплението има кладенец дълбок около 80 м. Във вътрешността са изсечени щерни за съхраняване на вода, обмазани с хоросан. Проучени са три църкви, улици, жилищни сгради от ломен камък на бял хоросан или на кална спойка. Установено е, че крепостта и построена V-VI в. и възстановена XII-XIII в. Открит е разнообразен подемен материал от XIV в. битова и сграфито керамика (обр. 106), накити, кръстове, коланни украси и монети (обр. 134), като преобладават тези на цар Теодор Светослав и цар Иван Александър.

2. Петрич. Крепостта се намира на 4 км северно от Аврен върху висок скален нос (на места около 100 м.) в северната част на Авренското плато[70]. Подобно на повечето крепости в региона е свързана с платото чрез седловина, преградена с ров. Крепостен зид преграждa недостъпния скален нос откъм седловината и затваря площ около 30 дка. Изграден е върху деструкциите на късноантичен зид в opus mixtum от ломени камъни на бял хоросан и сантрачна система.

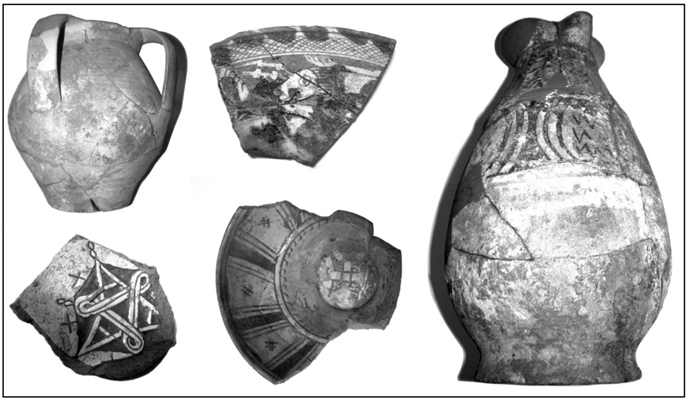

Обр. 106. Керамика от провадийската крепост

Обр. 107. Сграфито керамика от XIV в. от Петрич кале

В южния и край е установена порта в правоъгълна кула с двойна врата. Регистрирана е и втора, вътрешна крепостна стена както и щерна-водохранилище, изсечена в скалата. Чрез потерна и изсечена в скалата каменна стълба се е достигало в северното подножие на укрепелението. По терена се долавят следи от сгради, битова керамика V-VI и XI-XIV в. (обр. 107), накити, върхове от стрели, копия и др. Открити са 2 монети на цар Иван Александър. Определено крепостта е фундирана V-VI в., разрушена е към края на VI в., възстановена около XI в. и активно обитавана през XIII-XIV в. За пръв път е спомената от Мануил Фил във връзка с похода на Михаил Глава в Североизточна България през 1278 г. под формата *Πετριον*[71]. Отбелязана е също през 1369 г. в актовете на Константинополската патриаршия като *Πετριν* и най-вече от авторите описващи похода на Владислав Ягело към Варна през 1444 г. под формите *Petrus, Petrecz и Peterspurkt* [72]

3. Аврен. Крепостта се намира 1 км южно от Аврен в местността „Кишишлика", откъдето идва наименованието и Кишишлик кале[73]. Разположена е върху нособразно скално възвишение високо на места до 10 м. Достъпът е от север, където седловината е преградена с ров и крепостна стена дълга 200 м, ограничаваща защитена площ около 30 дка. По терена се долавят следи от сгради и се открива строителна и битова керамика от V-VI и XIII-XIV в. В крепостта са намерени кръстове, накити, сграфито паници и монети на цар Иван Александър с Михаил (1331-1371). Предполага се, че тук се локализира укреплението *Акверан*.

4. Овчага (Аспарухово). Крепостта се намира на 1,5 км южно от с. Аспарухово, Провадийско. Разположена е върху естествено възвишение на десния бряг на р. Луда Камчия.[74] Има форма на неправилен правоъгълник с площ около 20 дка. Защитена е от мощна крепостна стена от ломени камъни на бял хоросан. В укрепената територия личат зидовете на масивни сгради, а по терена се откриват многобройни фрагменти строителна и битова керамика от V-VI и XII-XIV в., между които и от сграфито съдове. За пръв път крепостта до Аспарухово под името Οὐτζαγαν е регистрирана от Мануил Фил по повод похода на Михаил Глава в Североизточна България през 1278 г.[75] Мехмед Нешри я споменава под името *Ченге* във връзка с наказателната експедиция на Али паша в Североизточна България през 1388 г.[76]. Разрушена е от султан Муса по време на въстанието на Константин и Фружин през 1413 г.[77]

5. Венчан. Венчанската крепост се намира на 1,5 км северозападно от с. Венчан, Провадийско[78]. Разположена е върху високо възвишение под наименованието „Голям дуз". Крепостта има форма на неправилен правоъгълник с размери около 460х120 м. По-добре е запазена североизточната стена зидана от ломени камъни на бял хоросан. Почти по средата и се намира порта, която осъществява комуникацията с подградието (селище) и пътя до долината. По терена се открива строителна и битова керамика от V-VI и XI-XIV в. (обр. 108), накити, кръстове, иконка, монети на Юстин II и София и на Иван Александър с Михаил. Под името *Вефчан* крепостта е спомената от Мехмет Нешри по повод похода на Али паша през 1388 г.[79]

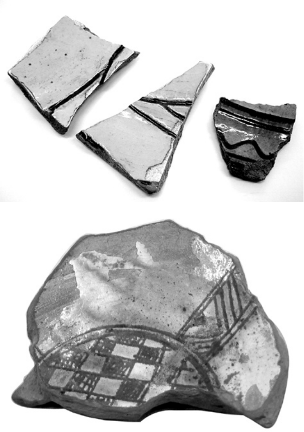

Обр. 108. Сграфито керамика от Венчан

6. Невша 1. Крепостта се намира на 2 км. югозападно от с. Невша върху високо около 100 м. естествено защитено трапецовидно възвишение „Голямото було" (обр. 109, 110)[80]. Достъпна е единствено от северозапад, където от скален венец до венец е издигната крепостна стена от ломени камъни на бял хоросан. В източният и край се намира порта, защитена от кула. По терена се открива строителна и битова керамика V-VI и XI-XIV в. В крепостта е открит надпис от XIII-XIV в., в който се споменава Хинат граматик (обр. 172).[81]

7. Невша 2. Крепостта се намира на 3,6 км западно от с. Невша върху възвишението „Голямото елеме" и е известна под наименованието „Кокил тепе

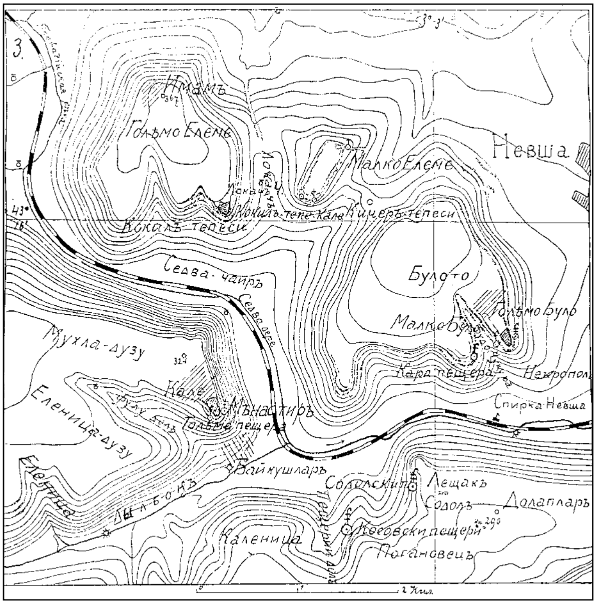
3.
Имамъ
367
Гольмо Елеме
Малко Елеме
Невша
Кокилъ-тепе-Кале
Кичеръ-тепеси
Кокалъ-тепеси
Седва-чаиръ
Седва-дере
Булото
Гольмо Було
Малко Було
Кара пещера
Некропол
Спирка Невша
Мухла-дузу
Кале
Мънастиръ
Гольма пещера
Еленица-дузу
Еленица
Байкушларъ
Сополскипещ
Лещакъ
Содолъ
Долапларъ
290
Косовски пещери
Каленица
Погановецъ
43°
1 Кил.
2 Кил.

Обр. 109. Общ план на крепостите и манастирите от XIV в. по Провадийско дефиле (според К. Шкорпил)

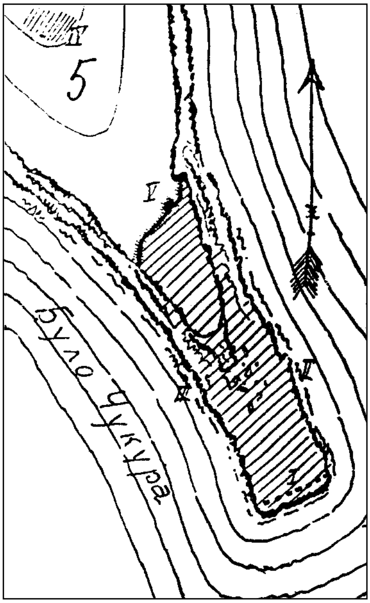
5
V
VI
Було Чукура

Обр. 110. Невша I (по К. Шкорпил)

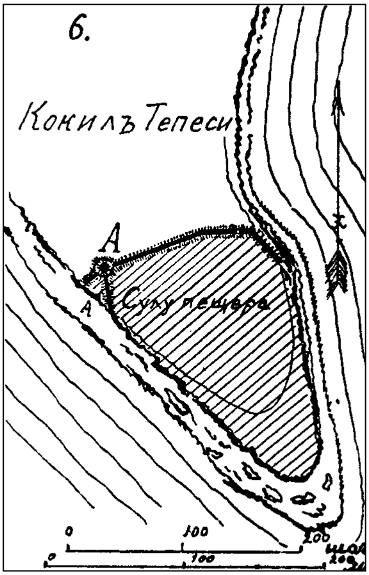

Обр. 111. Невша II
(по К. Шкорпил)

кале” (обр. 109, 111) [82]. Разположена е върху високо около 40 м. скалисто нособразно възвишение с триъгълна форма и площ около 20 дка, достъпно единствено от север. Тук е издигната дълга около 140 м крепостна стена от ломени камъни на бял хоросан. Портата е в източната част а в западния ъгъл има кула, от която започва втора стена, която изолира малко триъгълно пространство (Цитадела ?) с размери около 35x25 м. По повърхността се открива строителна и битова керамика, както и накити датирани V-VI и XII-XIV в.

8. Петров дол. Крепостта се намира на 1,7 км южно от с. Петров дол, Провадийско в местността „Градището” и е позната под името „Голямото кале”[83]. Разположена е върху високо над 40 м скално триъгълно възвишение достъпно единствено от североизток. Тук е издигната 150 м дълга преградна крепостна стена иззидана от ломени камъни на бял хоризонт, защитаваща площ около 30 дка. По повърхността има строителна и битова керамика датирана V-VI и XIII-XIV в.

9. Снежина. Крепостта се намира на 3,2 км западно от с. Снежина, Провадийско в м. „Хамбарлъка”[84]. Разположена е върху скално възвишение високо над 30 м, рамкирано от Костенска и Крива река. Крепостта е достъпна от запад където са издигнати три преградни крепостни стени, затварящи защитена площ около 200 дка. Външните две стени са дълги около 200 м и са на около 10 м една от друга, като пред първата е прокаран ров. Средната стена е на около 370 м. от външната Дълга е около 100 м и също има ров от запад. По средата и е установена порта фланкирана с две квадратни кули. Третата, вътрешната стена е на около 230 м. от средната и е дълга около 90 м. В северата и част е кулата-порта. В югоизточната част на скалния венец е изсечен проход с ширина 2,6 м и дължина около 20 м свързващ крепостта с долината на Крива река. Между втората и третата крепостни стени е изсечена щерна-водохранилище и зърнохранилища. На повърхността са открити строителна и битова керамика от V-VI и XII-XIV в., както средновековни пръстени и ремъчни украси.

10. Славейково. Крепостта се намира на 2 км от с. Славейково, Провадийско и е известна под името „Кючук хисар”[85]. Разположена е върху естествено защитена височина достъпна от юг, където е преградена от две крепостни стени, разположени на около 200 м една от друга. Южната стена е дълга около 75 м и има порта, фланкирана от две кули. Пред северната стена е прокопан ров. В пространството между двете стени е регистрирана вкопана в скалата щерна. По повърхността е открита строителна и битова керамика от V-VI и

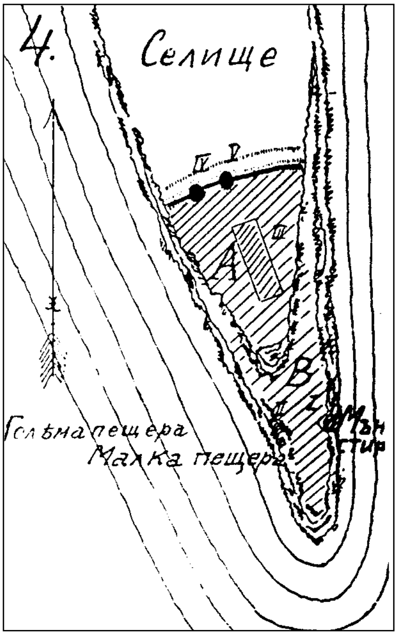

Обр. 112. Могила (по К. Шкорпил)

XII-XIV в., накити,оръжия, земеделски сечива.

11. Китен-Рояк. Крепостта под името Мухалийско кале се намира на 2,5 км североизточво от с. Китен и на 3 км северозападно от с. Рояк, Провадийско[86]. Разположена е върху високо езикообразно възвишение свързано с платото чрез седловина преградена с ров и крепостна стена с дължина около 40 м, зидана от ломени камъни на бял хоросан. В средата е имало порта, защитавана от квадратна кула. Втора крепостна стена с дължина около 100 м разделя крепостта на две части. По терена се долавят рушевините на масивни постройки и се открива строителна и битова керамика от V-VI и XII-XIV в.

12. Могила. Крепостта се намира на 7 км югоизточно от с. Могила и непосредствено над гара Косово, Провадийско в м. „Гюребах" между деретата Дълбок и Фулу боаз (обр. 109, 112)[87]. Разположена е върху скалисто езикообразно възвишение защитено от северозапад с крепостна стена, която защитава площ около 15 дка. Входът е в западната страна и е фланкиран от две кули. Градежът е от големи обработени блокове с емплектон от ломени камъни и хоросан (обр. 113). По терена има строителна и битова керамика V-VI и XII-XIV в. Във вътрешността са регистрирани следи от големи каменни постройки. В крепостта е открит бронзов печат свързван първоначално с цар михаил Шишман[88], а по-късно с Мицо (Мичо) Асен (1256-1263)[89], монети на Андроник II Палеолог (1282-

Обр. 113. Крепостната стена на укреплението до с. Могила

1328)[90] и монети на българските царе от XIII-XIV в.[91] Има спор дали тук трябва да се локализира крепостта *Кос Ова (Косова)*, спомената от Мехмед нешри по повод похода на Али паша към Дръстър през 1388 г.[92]

13. Селищата около Провадия. Освен крепостите в региона на Провадия през XIV в. са регистрирани неукрепени селища. Някои от тях като Могила, Венчан, Невша, Снежина са в близост до крепостите и се явяват като подградия. Други като селището при Кривня не е в подножието на крепост, но пък е в непосредствена близост, само на около 7 км северозападно от Провадия. Забележително е, че в долинната част на Провадийска река и северно от Мадаро-могилското плато в равнината част на североизточна България не е регистрирано селище или крепост от XIII-XIV в.

Определено около Провадия поселищната система през XIII-XIV в. включва основно укрепления и това е обяснимо със силно пресечения терен.

За да осветлим в по-голяма степен живота и процесите в границите на Добруджанското деспотство, освен стационарните паметници, може да разчитаме и на добитите при археологически разкопки находки. Монетите и култовите предмети ще бъдат обект на коментар в следващите приложения, а тук ще съсредоточим вниманието си върху керамичния ансамбъл и накитите. На първо место това е най-многобройния подемен материал от XIV в. добит при проучвания в добруджанските градове, крепости и селища, които се поддава на типология, класификация. Освен това е показателен за художествените вкусове, производствените възможности и търговския обмен

Към керамичиния ансамбъл в Добруджанското деспотство.

Както през предходните столетия така и през XIV в. най-масовия археологически материал от крепостите в границите на деспотата е керамиката. В този смисъл тя е сред малкото подемни материали, добити при проучвания и разкопки (особено когато са системни и дългогодишни), които може да се използват като индикатор за културни специфики и процеси. В някои от изследваните археологически центрове като Калиакра, Каварна, Варна, Балчик, Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Кокони, Кастрици и Провадия тя е в големи количества, често от затворени комплекси, което дава възможност на изследователите за прецизни статисттически анализи и хронологически скали. Задачата, която си поставям тук е по-скромна – на база на публикуваните находки и тези който успях да разгледам във фондовете на музеите във Варна, Каварна, Силистра, Кълараш, Констанца, Балчик и Добрич, да проследя, доколкото е възможно най-общи тенденции позволяващи някои предварителни исторически обощения. В обикновената (кухненска) керамика не се забелязват особени разлики в съдовете, тяхната структура и изработка. Определено доминира гърнето с една дръжка, изправено устие, изработена на бързо колело от пречистена глина (много често с добавки на слюда), добре изпечено до червеникаво-кафяво. Изобщо, няма особена разлика в кухненската керамика в трите групи крепости на деспотата – региона Калиакра-Каварна-Варна, Дръстър-Пъкуюл луй Соаре – Ветрен и Провадия-Венчан-Могила. Нещо повече, битовата керамика от крепостите и селищата на деспотата, с малки нюанси е характерна за почти всички центрове на средновековна България и изобщо за Балканите.

За разлика от битовата при трапезната керамика регистрираме голямо разнообразие на форми и украси които дават възможност за по-детайлни наблюдения и предполагат обобщения с предварителен характер[93]. Основната техника на украса за източените на бързо колело съдове е сграфитото, като преобладават чиниите, купите и чашите, но често така се срещат украсени кани. Тук се обособяват две големи групи – монохромно сграфито и полихромно сграфито. При мнонохромното сграфито рисунъка на геометричните, растителните, зооморфните и антропоморфните фигури е овладян, глазурите са наситени, като преобладават ярки нюанси от бледо-жълто до тъмно-кафяво, а понякога и светло тревисто-зелено (табл. III – 1-5, VI – 3, 4, 7, 8, обр. VIII – 1, XIII – 5-7, 9, 11, XIV – 1, 4, обр. 107). Друга особеност е прилгането на утвърдената още през XII-XIII в. техника champ lévé, която допълва сграфитото и се прилага най-вече при пресъздаване на животински, а понякога и на човешки изображения (табл. IV – 7-10, VI – 5, 8, VIII – 1, XIII – 1-4). Най-после за тази група сграфито са характерни монограмите, като специално във Варна, Каварна, Кастрици и Калиакра върху чаши и блюда са запечатани с гръцки букви имената Михаил, Димитър и Йоан, но се срещата и монограми на палеолозите (табл. IV – 7, 10, табл. XIII – 6, 7). Същевременно в Дръстър и Пъкуюл луй Соаре виждаме двуглави орли в хералдична поза (табл. VIII – 4, IX – 1), чиято стилистика напомня изображенията върху монетите, пачатите и накитите свързвани с фамилията на местния господар Тертер.

Полихромното сграфито ни предлага още по-голям репертуар от форми, изображения и цветова гама. Сред растителните орнаменти доминира плетеницата, розетата или шахматния орнамен по дъната (табл. VI – 9, VIII-5, 6, 7, VIII – 2, IX – 3, 8, 9, XIII – 8, обр. 6). Най-характерната украса обаче си остава зооморфната като решително преобладават птиците – местни, екзотични и фантастични (табл. VIII – 4, 9, IX – 1, 9, обр. 101, 106). Не са изключение митологичните животни – най-вече различни варианти на дракона, догато антропоморфните изображения и монограмите с малки изключения отсъстват. Емблема на тази група сграфито съдове обаче си остава полихромията в глазурата, която на моменти достига до истинска „шарения” включваша оттенъци на зеления, жълтия, червения, кафявия, лилавия и розовия цвят. За разлика от първата група глазурата не е така наситена до блясък, рисунъка не винаги е овладян, а техниката champ lévé почти не се използва.

В случая, предвид темата на това изследване от съществено значение е разпространението на така обособените две групи сграфито керамика. Най-общо монохронното сграфито преобладава в черноморската група крепости – Варна, Калиакра, Каварна, Балчик, Кастрици и селищата до Краневo и Караач теке до Варна. Ако се взрем в монохромното сграфито в тези центрове и го сравним със сграфитото от останалите черноморски центрове като Несебър, Созопол, Енисала Белгород Днестровски[94] и специално това от големите кримски пристанищни градове Судак, Феодосия, Кафа[95], а от друга страна Солун, Серес и Константинопол[96] ще установим видима близост, резултат на една и съща традиция. Това е пряко указание за изразено византийско влияние и значителен внос, за което загатват съдовете в украса champ lévé и някои от монограмите. Същевременно монохромно сграфито се произвежда и по българското черноморие, за което свидетелства бракувана и недовършена продукция от Варна.

Полихромното сграфито доминира напълно в региона на Дръстър, съседните крепости Пъкуюл луй Соаре, Ветрен, Тутракан и селището до Кокони (табл. VIII, IX, обр. 103). Има археологически доказателства, че се произвежда и в Дръстър. Според предварителни наблюдения то преобладава в Овеч-Провадия и околните крепости. Забележително е, че дори при бегъл сравнителен анализ няма съществена отлика между изработката и украсата на съдовете от тази група крепост, присъеденени към Добруджанското деспотство през 1369-1370 г. с доминиращото сграфито в центровете на Търновското царство – Търново, Червен, Шумен, Ловеч и пр. Очевидно иде реч за една традиция и сходни вкусове, наложени и възприети в границите на средновековна България през XIII-XV в. Полихромното сграфито обаче намира прием и в крайморските центрове на деспотата. Тук най-голямо е разпространението му в Калиакра, следват, Каварна, Балчик Кастрици, Варна. По предварителни впечатления то отстъпва на монохромното сграфито и не надвишава 15-20% от общото количество. Същевременно монохромното сграфито навлиза и заема своето, макар и ограничено место върху трапезата на обитателите на Дръстър и Овеч, както и на съседните крепости и селища. Засега не е правен нарочен статистически анализ, но от наблюденията ми във фондовете на музеите в Силистра, Кълараш, Констанца, Варна и Провадия то достига около 10-15%. Повече монохромно сграфито регистрираме в Пъкуюл луй Соаре, Дръстър и Овеч и само отделни фрагменти в Кокони и Ветрен.

Въз основа на този кратък и повърхностен преглед върху сграфито керамиката от центровете на Добруджанското деспотство се налагат някои предварителни изводи.

– В крепостите по Черноморието (първоначалната и финалната територия на деспотата) преобладават византийски традиции в производството и разпространението на монохромна трапезната керамика. Осезателен е вноса от византийските производствени центрове.

–В присъединените към деспотата между 1370-1385 г. региони с центрове Дръстър и Овеч преобладават специфичните местни вкусове и традиции в изготвянето на полихромно сграфито.

– Същевременно за периода се наблюдава взаимно проникване на сграфито керамика. Така нареченото българско полихромно сграфито достига до около 10-20 % в керамичния ансамбъл на черноморските крепости и обратно, приблизително това е процента на монохромното сграфито в крепостите около Дръстър и Овеч.

– В градовете и крепостите, където не е регистрирано пряко влияние на битовите и художествените традиции на българското царство през втората половина на XIV в. като Енисала, Белгород Днестровски, и кримските центрове полихромното сграфито от търновски тип е рядкост.

Накитите в Добруджанското деспотство

Позволяваме си да ги отделим от другите метални находки, добити от добруджанските крепости от XIV в. не само защото са най-многобройни и ефектни, но и защото се поддават на по-точна датировка. Най-после дават възможност за сравнения и общ поглед към културните феномени в региона, защото се откриват във всички градове и по-важните крепости на деспотата – Калиакра, Каварна, Варна, Кранево, Балчик, Кастрици, Дръстър, Пъкуюл луй соаре, Кокони, Ветрен, Тутракан, Овеч, Аспарухово, Петрич и др. Те са източник, който свидетелства и за вкусовете и възможностите на различни социални прослойки. Освен масовите медни и бронзови накити се откриват ценни сребърни и позлатени екземпляри, както и образци от злато, дело на класни български и задгранични ателиета.

Обеци и Наушници. Ако направим приблизителна рекапитулация ще установим, че тук спадат над 50 % от накитите от XIV в. открити в Добруджа. Масовите обеци през XIII-XIV в. са кръжила, върху които са нанизани медни сфери с разнообразна форма, размери и украса. Откриват се в почти всички центрове на Деспотата – Калиакра, Каварна, Балчик, Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Кокони (обр. 41, 102, табл. V – 1-5, X – 6, XIII – 1-6,), Ветрен и др.[97] Те следват една мода от XII-първата половина на XIII в., но през втората половина на XIII и собено през XIV в. наблюдаваме ред промени и иновации. Докато през първия период обеците са с малки размери, а сферите обикновено семпли, то през следващите десетилетия размерите рязко се увеличават, а украсата се обогатява и става разнообразна с дантелена ажарност, псевдоперли и филигран. Тези иновации са характерни особено за сребърните образци (обикновено наушници), често позлатени, при които нанизаните сфери вече са три. Най-после освен сфери се появяват бипирамидални нанизни форми, богато декорирани и с характерните за XIV в. роговидни израстъци (табл. XIII – 1, 6). Нямаме сигурни способи, чрез които да установим дали мнозинството позлатените обеци и наушници (над 60 екземпляра само от региона Варна-Калиакра) са внасяни и дали някои не са дело на местни ателиета. Забележително е, че са срещат в почти всички изявени балкански центрове от XIV в. Има обаче два чифта, който без съмнение са дело на императорския ергастерион в Константинопол (обр. 49, табл. VII- 1-4)[98]. За разлика от всички останали те са отляти от чисто злато (23 карата !) под формата на масивни луновидни касети с перлени висулки. Ажурната украса, прецизно изпълнена включва растителни повлеци, който рамкират медалиони с двуглави орли и монограма на Тертер **ТРР**, добре познат от монетните емисии (обр. 37, 38). Като знаем, че майката на Тертер е от императорската фамилия на Палеолозите (същевременно дъщеря на един от най-богатите мъже на Византия през XIV в., какъвто е мегадукса Алексий Апокаф), то появата на подобни образци в Дръстър е закономерно. Специално единият чифт е открит в гроб в десния кораб на катедралния храм на Дръстър. Там са положени мощите на знатна дама с богато декорирани одежди със златни копчета, пръстени и аксесоари. Вторият чифт е от съседен гроб с горели мощи на дете, вериятно момиче от фамилията на Тертер, поразено от чумната епидемия.

С дръстърски аристократични фамилии от XIV в. може да се свържат и трите златни обеци от съкровище открито през 2002 г. на 8 км. североизточно от Силистра до с. Богорово (табл. X – 1-3). Имат формата на масивна кошница с припоени полусфури в центъра и периферията, богато декорирани с филигран и гранули.[99]

Гривни. Подобно на обеците и гривните търпят промени във форма, размери и украса през втората половина на XIII и XIV в. Прототипът е двойно пресуканите медни гривни, масово разпрространените през XI, XII и началото на XIII в. Техни реликти от XIV в., изваяни от злато или позлатено сребро от Варна и региона се съхраняват в колекцията на Варненския музей (табл. XII – 7-9).[100] На тяхна база през XIV в. се изработват и разпространяват масивните гривни с тройно присукани тръбички окончаващи с масивни листовини пластинки, обсипани с гранули и псевдоперли. Обикновено са работени от сребро и се откриват в съкровища от Дръстър (табл. VII – 8), Пъкуюл луй Соаре (обр. 41), Долище-Варненско (табл. XII – 7-9), югоизточно от Русе и Калиакра.[101]

Пръстени. Те са много разпространени и често откривани, което се дължи на това че са носени от всички възрасти и полове. Специално внимание заслужават пръстените с надписи от благородни метали, които може би се ползват за восъчно подпечатване на кореспонденция. По-горе стана въпрос за такъв един екземпляр от крепостта до Кранево, върху който се чете **† СЕВАСТ ХОДР** (Ходор) или **ТИХОД** (табл. II, 5)[102]. Тук специално внимание заслужават златните пръстени от Дръстър с елегнтно вградени аметисти.[103] Подобно на обеците са открити в гроб на местна аристократка и се свързват с константинополските ателие (табл. VII – 5, 6)

Диадеми. Откриват се сравнително рядко в некрополите на по-важните центрове, както и в съкровищя. Някои са семпли изпълнения като плетени прочелници с висулки от Каварна (табл. II 6), но повечето, като находките от Калиакра, Дръстър и Батово (табл. IV – 1, 2, X – 8) са сребърни или позлатени.[104]

Колани. Мъжкият колан от XIII-XIV в. е характерен с богатата си украса и няма пряка връзка с коланите разпространени из България в предните столетия. Явно се налага и възпроизвежда под западно влияние след кръстоносните походи. Части от колани и коланни апликации са открити в главните центрове на деспотата – Калиакра, Каварна, Варна, Кастрици, Дръстър, Пъкуюл луй Соаре и Ветрен (обр. 96, 156, табл. IV – 3)[105]. Това обикновено са единични находки – най-често апликации с форма на двойка, свързани със ствол квадрати, кръгли пулове, но решително преобладатат тези с форма но двойни лилии (някои ги уподобяват на двойни котви). Багодарение на сериа съкровища от региона на Варна, в които почти винаги присъстват цели коланни гарнитури, могат да се правят по-конкретни наблюдения и обобщения (табл. XI – 1, 2, 3).[106] Към тях трябва да се добави още един колан, открит в Дръстър, в гроб от XIV в. в катедралния храм (обр. 156).[107] Определено една група от коланите в Добище до Варна (табл. XI – 1, 2) са внос от Западна или Централна Европа. По тези образци явно местните ателиета започват да изработват техни успешни копия, без обаче да усвоят високия релеф. Илюстрират го два колана от съкровищата до Долище. Драконите изваяни върху токата и коланния край на вносния екземпляр са силно раздвижени изящно моделирани във висок релеф, докато върху местния образец те са гравирани твърде схематично. Дело на местно ателие е гарнитурата от Дръстър, върху чийто език е гравирано на кирилица име, като един от вариантите на четене е АЛДОИ (обр. 40, 156).

Броят на апликациите и коланите в Добруджа и Североизточна България последните години рязко нарасна и вече разполагаме със седем цели гарнитури и десетина токи и апликации. Многобройни са и златните, сребърните и позлатените накити: обеци – около 60, гривни – около 20, огърлици – 6, пръстени – около 15. Прочее не ми е известен друг регион в България и на Балканите, където такава на ограничената територия между Калиакра, Варна и Дръстър-Пъкуюл луй Соаре да са открити такова количество накити от благороден метал. Това е косвено свидетелство за оживена търговия по Черно море и Дунав, за нарасналите икономически и производствени способностите на градовете в деспотата, както и за присъствието на заможни граждани и аристокрация. Най-после да не забравяме за тесните династични връзки на фамилията на Добротица с Палеолозите. Самият деспот на Калиакра е женен за принцеса императорската фамилия, а дъщеря му е съпруга на деспот Михаил Палеолог.

Данните, които бяха приведени по-горе потвържзават, че в първите десетилетия, когато се еманципира в автономна от търновския цар структура, добруджанското феодално княжество заема малка територия. То разполага и с ограничени ресурси съсредоточени единствено в черноморската ивица между Варна и Калиакра, в която попадат 7 крепости (Каварна, Кранево, Балчик, Калиакра, Кастрици, Галата и Варна) и десетина неукрепени селища до Кранево, Каварна, Осеново, Рогачево, Караач теке и Виница (обр. 1). Дори по времето на Балик и първите години от управлението на Добротица най-големия икономически център Варна и околните крепости Кастрици, Галата и навярно селищата до Виница са в границите на търновския цар Иван Александър.

Това ще рече че в средата на XIV в., когато се утвърждава като независим от Търново архонтат-деспотство ресурсите са още по-малки – 4-5 крепости и 4-5 неукрепени селища. Фактът, че по молба на самата византийска императрица Анна Савойска през 1346 г., Балик могъл да изпрати военна помощ само от 1000 бойци с братята си Добротица и Тодор е показателен. Същевременно не наблюдаваме и особена активност по море. Наистина в два акта на генуезкия нотарий в Килия Антонио ди Понцо от октомври 1360 г. става въпрос за две нападения на Добротица над галери, въз основа на които М. Балар смята че е повел истинска война срещу морската република на Св. Георги[108]. При внимателно вникване в текстовете вече коментирах, че иде реч за частни съдове на грък от Константинопол и гражданин на Гаета. На този фон е основателно забележката, че през 1360 г. Добротица напада частни лица, които водят нерагламетнирана търговия и едва ли може да се говори за открит военен сблъсък с Генуа[109].

Когато коментираме ресурсите на деспотата трябва да имаме предвид и последствията от голямата чумна епидемия, която избухва тъкмо по това време, като първата пандемия е между 1347-1351 г. Тя засяга цяла Европа, но особено силни са пораженията по Черноморието, откъдето се пренася на запад[110]. Аз обаче се съмнявам, че е поразила сериозно Добруджанското Черноморие и специално градовете, крепостите и селищата на Добруджанското деспотство. От една страна чумата се пренася основно от кримските пристанища чрез генуезки кораби. Те обаче, в резултат на острото морско противоборство между Добротица и Генуа, нямат достъп до добруджанските пристанища. От друга страна, между центровете по Черноморието и Подунавието има широка необитаема зона, която възпрепятства разпространението на пандемиите.

След 1369-1370 г. настават съществени промени в границите с благоприятни последствия върху ресурсите на Добруджанското деспотство. В резултат на мирното споразумение с българския цар Иван Александър към княжеството на Добротица са присъединени три големи града, изявени регионални центрове и околните им територии. На първо място, става въпрос за Варна със съседните крепости Кастрици, Галата, Емона, Козяк и навярно близките укрепления при Аврен, Петрич, Аксаково, Новаково. Не е изключено тук да спадат още Суворово и Девня. Естествено трябва да включим и околните неукрепени селища около Новаково и Виница (обр. 1). Забележително е, че тази група поселения влизат в базовата територия на апанажа с център Карвуна при първоначалното му еманципиране след 1324 г. Тогава се слага и началото на варненско-карвунска митрополия. Около 1347 г. обаче със сигурност Варна със споменатите по-горе околни крепости и селища е в границите на Търновското царство, за да се включат отново към деспотата по мирен път към 1369-1370 г. Както и да е, прави впечатление, че само с Варна и сателитните десетина крепости и селища Добротица двойно увеличава територията, населението – респективно ресурсите на деспотата. Не по-малкък е ресурса, който се влива в княжеството му с присъединяването на град Овеч и съседните големи и добре укрепени 11 крепости (Аспарухово-Овчага, Китен-Рояк, Снежина, Славяново, Славейково, Могила, Мадара, Венчан, Невша 1, Невша 2, Петров Дол) и 5 неукрепени селища (обр. 1). При вглеждане в историко-географската карта на регона прави впечатление, че тази група укрепеления (със селищата) около Овеч е сравнително компактна, обособена и отделена от крепостите около Шумен-Преслав. Наистина между най-западните крепости на т.нар. Овечка група (Могила, Снежина, Славяново и Аспарухово) от една страна, и най-източните крепости от т.нар. Шуменска група има една приблизително 30 км ненаселена територия. Тази природнна и демографски сложила се даденост вероятно е използвана при прокарването на границата между Търновското царство и Добруджанското деспотство през 1369-1370 г. Тя в някаква степен се явява и своеобразна демилитаризирана зона.

Най-голямото завоевание в териториално, политическо, религиозно и в крайно сметка в стратегическо и ресурно отношение е присъединяването към деспотата на най-големия дунавски град и мощна крепост Дръстър със съседните укрепления при Пъкуюл луй Соаре, Ветрен, Попина, Тутракан, Калипетрово, Кокони може би Черна вода?. По този начин само с един далновиден дипломатически ход през 1369 г. Добротица увеличава шест пъти броя на крепостите, които от 4-5 достигат до около 30. Няколко пъти е нарастнал и броя на неукрепените селища. Формално погледнато територията на деспотата пък се е увеличила десетки пъти. Докато около средата на XIV в. тя е само една тясна ивица край морето от Калиакра до Кранево с дължина под 50 км, то през 1370 г. виждаме значителна територия. От Тутракан до Черна вода край Дунав (около 120 км), от Дръстър до Стара планина при Овчага и Емона (около 150 км) и от Калиакра до Могила и Мадара на запад (около 100 км) – т.е. площ около 15 000 квадратни километра. Разбира се, тук трябва да отчетем, че в зоната северно от р. Батова, Мадаро-Могилското и Провадийското плато и до Дунав липсват стационарни поселения, а това са над 10 000 квадратни километра. Но дори и при тази корекция територията и ресурсите на Добруджанското деспотство са значителни и надвишават потенциала на повечето апанажи в България и на Балканите, еманципирали се в независими или полунезависими княжества и деспотати през XIII-XV в. Действително ако вземем предвид общата територия, броя на крепостите и селищата, пристанищата и градовете ще забележим, че икономическия и военно-стратегическия потенциал на Добруджанското деспотство след 1370 г. надвишава видимо възможностите на близките княжества (апанажи, деспотати) със сходен автономен статут през XIII-XIV в. Тук специално визирам Месемврия – деспотат на Палеолозите, Крън – апанаж и деспотат на Елтемир и Смилецови, Видин – деспотат на Шишмановци и столица на Иван Срацимир, Просек – обитаван от Добромир Хриз и севастократор Стрез, Мелник на деспот Алексий Слав, Перперек на деспот Момчил и др.[111] Още по показателна е разликата в териториалния обхват на деспотата н Добротица със сихронните му по време автономни структури в балканския югоизток през втората половина на XIV в. – владенията на „цар"

Симеон Урош в района на Костур – Берат, на великия стратопедарх Алексий и великия примикирий Йоан в района на Христопул, на Радослав Хлапен в района на Бер – Костур, на царица Елена в района на Сяр – Драма, на Тома Прелюбович в района на Воден, на крал Вълкашин в района на Скопие-Прилеп, на деспот Углеша в района на Сяр-Струмица-Мелник, на великия жупан Андрей Гропа в района на Охрид, на деспот Деян и наследниците му в района на Велбъжд- Кратово-Земен и даже на крал Марко в първите години на управлението му[112]. Обикновено те включват един по-голям център с околните крепости и селища, докато към деспотата на Добротица освен столицата се причисляват още четири големи града, над 30 крепости и десетки селища и манастири. Прочее, Дръстър, Варна, Пъкуюл луй Соаре и Овеч не само не отстъпват като фортификации Калиакра, но дори я превъзхождат по население и икономически потенциал. Най-после нито едно от посочените по-горе автономни княжества (апанажи, деспотати) не разполага подобно на Добруджанското деспотство със стратегически излаз едновременно на Дунав и на Черно море. Тук Добротица притежава и такива пристанища като Варна, Карвуна, Дръстър и Пъкуюл луй Соаре, които редом с останалото имат традиции и са активен участник от десетилетия в международната търговия. Обхващайки в своите граници пространството между Дунав и Черно море на практика Добротица контролира в някаква степен и търговските сухоземни пътища от североизток (Евразийската степ, татарското ханство, Влахия, Полша и Молдова) на юг към Византия, беломорието и Ориента и от Запад (Търновското царство, Видинското Царство, Сръбското кралство, Босна, Дубровник) към Черноморието и евразийски Североизток. Това предполага непрекъснат приход на всякаква продукция, съответно мита и такси за фиска.

Обикновено се приема, че основния източник на благосъстояние на деспотата е производството на жито. Ако обаче проследим внимателно търговията със зърнени храни ще установим, че тя се реализира изключително и само чрез Варна, и липсват данни за товарене на морски съдове в Карвуна, Калиакра и останалите пристанища по Добруджанското черноморие[113]. Това донакъде е обяснимо с факта, че вътрешността на Добруджа на запад от тези градове няма стационарни поселения, респективно земеделско население, което да захранва вътрешния и външния пазар с тази важна суровина. При Варна нещата са различни, защото на запад и югозапад до столищата Търново и Балкана са регистрирани десетки градове и селища, които са селскостопански производителии. Но дори и така, подходящите и стопанско усвоените площи в деспотството, където може да се добиват жито и земеделска продукция не са особено големи. Като изключим задължително необитаемата вътрешност на Добруджа това е крайбрежието между Калиакра и Варна, Подунавието между Дръстър и Тутракан и долините на Провадийска река и Камчия от Варна и Емона до района на Овеч. При най-оптимистични изчисления потенциално подходящата за сеидба територия не надвишана 2 500 000 декара. Това е съпоставимо с годната за обработка земя в една неголяма съвременна българска административна област в Добруджа, каквато е Силистренска. Затова, когато се коментират възможностите на Добруджанското деспотство за производството на земеделска продукция и специално на жито не бива да се пресекспонират. По-скоро трябва да се наблегне на постъпленията от търговия, която е силно оптимизирана от посочените по-горе географски и геополитически реалности и обстоятелства. Впрочем, видя се, че голяма част от стопанската продукция на Търновското царство може да се изнася по море единствено чрез Варна, която е в границите на деспотата на Добротица, а после и на Иванко. Ако съдим по изворите имаме един непрекъснат поток на жито и восък към Варна за експорт, но заедно с тях изглежда се изнася друга земеделска и животинска продукция, както и суровини. В източниците особено често се споменава восъка, но успоредно с него се посочва медът, кожите, осолената риба, осолено месо и др.[114] Специално за втората половина на XIV в., т.е. по времето на Балкик, Добротица и Иванко, източниците за търговски операции през Варна обаче почти еднозначно свързват експорта със житото. Фактът, че Европа е засегната от чумните епидемии, а Добруджанското деспотство изглежда ги избягва прави тази търговията, с тази стратегическа суровина, особено доходна. Същевременно голяма част от вноса от Византия и особено от Западна Европа и Азия (основно луксозни стоки, оръжия, накити, керамика, коприна)[115] към деспотата и Търновското царство също се осъществява основно чрез Варна. Благодарение на това обстоятелство постъпва допълнителен ресурс в бюджета на Добротица. Може би не така активна, но търговия, пренос на стоки и суровини (особено от Влашкото княжество и Златната орда) се реализират и чрез големите дунавски пристанища на Дръстър и Пъкуюл луй Соаре. Така се вливат допълнително средства в хазната на Добротица. След 1376 г. обаче посочения ресурс на тази зона се консумира изцяло от дръстърския феодал Тертер

В заключение може да констатираме, че този значително нараснал потенциал вдига самочуствието на Добротица и му дава възможност да се намеси далеч по-активно и ефективно в политиката на Европейския югоизток. Фактът че през 1373 г. повежда истинска морска война с Генуа и си позволява да се намесва активно в политиката на Константинопол е показателен.

Бележки

[1] **М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров.** Бизоне-Карвуна. – ИВАД, XIII, 1962, с. 21-41; **А. Кузев.** Каварна. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 272-276; **В. Гюзелев.** Средновековната Карвуна-Каварна (XIV-средата на XV в.). – В: Каварна. София, 1984, с. 85-107; **В. Василев.** Средновековни паметници на материалната култура и изкуство. – В: Каварна. София, 1984, с. 108-123; **А. Кузев.** Варна. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 246-271; **В. Плетньов.** Нови данни за средновековната варненска крепост. – Сб. Тракия и Хемимонт (IV-XIV в.), 1. Варна, 2006, с. 238-240; **В. Плетньов.** Изграждането на Варнен-

ската крепост и Варненската митрополия (XI-IV в.). – В: Християнската култура в средновековна България. Материали от Национална научна конференция, Шумен 2-4 май 2007 г. по случай 1100 годишнината от смъртта на Св. Княз Борис-Михаил (ок. 835-907 г.). Велико Търново, 2008, с. 354-371; **А. Кузев.** Карвуна**. –** В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 278-285; **М. Димитров.** Приноси към историята на град Балчик. – Добруджа, 5, 1988, с. 72 – 77; **М. Димитров.** Укрепленията на Дионисополис-Карвуна. – В: Балчик. Древност и съвремие. Добрич, 1990, с. 34-38; **В. Гюзелев.** Калиакра. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 246-271; В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 246-27; **Г. Джингов.** Тиризис, Акре, Калиакра. София, 1989; **Г. Джингов, А. Балканска, М. Йосифова.** Калиакра, Т. 1. Крепостно строителство, София, 1990; **А. Кузев.** Кранеа и Кастрици.– В: Български средновековни градове и крепости…, с. 286 – 293; **Ив. Сотиров.** Средновековният град Карвуна. – възникване и местонахождение. – ГНАМ, IX, 1993, с. 169-188;

[2] **В. Плетньов.** Аксаково, Новаково В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 139, 236.

[3] **В. Тонев, К. Стоянов.** История на село Суворово. София, 1973, с. 9-10; **В. Плетньов.** Суворово. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 282.

[4] **Г. Тончева.** Марцианопол. Пътеводител. Варна, 1966, с. 14-16; **Д. Димитров.** Някои черти на старобългарската материална култура. – ИБИД, XXXI, 1977, с. 17; **В. Плетньов.** Девина, Девня. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 200-201.

[5] **В. Плетньов.** Виница, Генерал Кантарджиело, Изворно, Кранево, Любен Каравелово, Орешак, Осеново, Рогачево, Яребична. -В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 191-192, 212, 221,227, 241, 242, 270, 296.

[6] **М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров.** Цит. съч., с. 21-41; **В. Гюзелев.** Средновековната Карвуна-Каварна…, с. 85-107; **В. Василев.** Цит. съч, с. 108-123.

[7] **K. Kretschamer.** Die italienischen Portolanen des Mittelalters. Berlin, 1909, S. 641; **N. Grămadă.** La Scizia Minore nelle cartenautiche dei Medio evo. – Ephemeris Dacoromana, IV, 1930, p. 220-222; **Б. Димитров.** България в средновековната морска картография XIV-XVII век. София, 1984, с.21, 28, обр. 1-6; Българските земи в европейската картографска традиция (III-XIX в.). София, 2008, с. 94-110, табл. II-2 – II-4.

[8] Карти на Дулцерт от 1339 г., Пицигани от 1367, Каталонски атрас от 1375, Гилермо Солиери от 1385, Атлас Пинели от XIV в. и др. **K. Kretschamer.** Op. cit., S. 641; **N. Grămadă** Vicina. Izvoare cartografice. Originea numelui. Identificarea oraşului. Cadrul Cosminului. I, Bucureşti, 1924, p. 443; **Б. Димитров.** Цит. съч., обр. 10, 13; Българските земи в…, с. 107-108, табл. II-5.

[9] **N. Grămadă.** La Scizia Minore…, p. 224-226; **A. Kuzev.** Zwei Notizen zur historischen Geographie der Dobrudža. – Studia balcanica, 10, 1975, S. 120; **Б. Димитров.** Цит. съч., обр. 19; Българските земи в…, табл. II-9.

[10] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes du Patriarchat de Constantinople. I. Les actes des patriarches, fac. 5. Les Régestes de 1310 à 1376. Paris, 1974, Nr 2547, p. 461-462; **В. Гюзелев.** Извори за…, № 50, с. 192.

[11] **П. Мутафчиев.** Към историята на месемврийските манастири. – В: Сборник в чест на В. Н. Златарски. София, 1925, с. 178-179; **В. Гюзелев.** Извори за…, № 52, 53 с. 194-196; **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, Nr. 2586, p. 496.

[12] **М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров.** Цит. съч., с. 21-41; **А. Кузев,** Каварна**…,** с. 272-276; **В. Гюзелев.** Средновековната Карвуна-Каварна…, 85-107; **В. Василев.** Средновековни паметници… с. 108-123; **Ив. Йорданов.** Монети от…, с. 59 – 60.

[13] **Ив. Сотиров.** Цит. съч., с.169-188.

[14] **J. Darrouzès**. Les Régestes…, Nr 2124, p. 93-94; **В. Гюзелев.** Извори за …, № 31, с. 138-140.

[15] По-подробно виж в Приложение III.

[16] **A. Kuzev.** Op. cit., S.120-124; **А. Кузев,** Карвуна**…,** с. 278-285.

[17] **М. Димитров.** Приноси към …, с. 72 – 77; **М. Димитров.** Укрепленията на…, с-34-38; **М. Димитров.** Поглед към монетната циркулация в Дионисополис през ранното средновековие. – Нумизматика, 1, 1982, с. 34 – 36.

[18] **Ив. Йорданов.** Средновековни монети от музея в Балчик – В: Балчик. Древност и съвремие. Добрич, 1990, с. 53; **М. Димитров.** Монетите от Дионисополис-Карвуна: извор за административната, политическата и стопанската история на северозападното Черноморие от IV в. пр. Хр. до средата на XV век.- Добруджа, 12, 1995, с. 178.

[19] **Ив. Сотиров.** Цит. съч., с.169-188; **Ив. Сотиров.** Добруджанската столица Карвуна през XII-XIV в. – ГНАМ, X, 1997, с. 105-135.

[20] Описанието е по Ал. Кузев и Ив. Сотиров. **А. Кузев.** Кранеа и Кастрици…, с. 286-288; **Ив. Сотиров.** Средновековният град., с. 172-173.

[21] **Ив. Йорданов.** Корпус на печатите на средновековна България, София, 2001, с.143; **К. Тотев.** Златен пръстен печат от Кранево, Балчишко. – В: Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. (=Acta musei varnaensis, III-2), Варна, 2005, с. 269-271.

[22] **В. Павлова.** Средновековни накити от XIII-XIV в. Варна, 2004, с. 17.

[23] **В. Йотов.** Средновековно селище от XIII-XIV в. до с. Кранево, Балчишко. Добруджа, 14-16, 1997-1999.

[24] **В. Парушев.** Средновековни монети от Калиакра. – ИНМВ, 26, 1990, с. 141.

[25] Пак там, с. 141-142.

[26] Описание по Г. Джингов. **Г. Джингов.** Цит. съч.; **Г. Джингов, А. Балканска, М. Йосифова.** Цит. съч.; **М. Йосифова.** Градоустройство и архитектура на Външния град в средновековната Калиакра (XIII-XIV в.). – В: Приноси към българската археология, II, София, 1993, с. 58-63; **Б. Петрунова.** Нови археологически данни за крепостта Калиакра. – В: Каварна – Средище на българския Североизток. Каварна, 2007, с. 126-125-139.

[27] **В. Плетньов.** Нови данни за…, с. 238-240; **В. Плетньов.** Изграждането на Варненската крепост и Варненската …, с. 356-358.

[28] **Ал. Кузев.** Средновековната крепост на Варна. – ИВАД, XIII, 1962; **А. Кузев.** Още веднъж за варненската средновековна крепост. – ИНМВ, VIII (XXIII), 1972.; **А. Кузев,** Варна…, с. 246-271.

[29] **Е. Тодорова.** Към историята на Варна, Несебър и Анхиало (Поморие) през XV в. – ИНМВ, 36, 1985, с. 28.

[30] **В. Плетньов.** Крепостта Кастрици (Предварително съобщение). – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006, с. 451-564; **В. Плетньов, Хр. Кузов, А. Стефанова.** Археологически разкопки на крепостта Кастрици, резиденция Евксиновград – Варна. АОР за 2006, София, 2007, с. 563-566**; В. Плетньов, А. Стефатона, М. Вълчев.** Крепостта Кастрици. Предварително съобщение. – В: Каварна – Средище на българския Североизток. Каварна, 2007, с. 112-125.

[31] Описание по: **В. Плетньов.** Мъглиж, -В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав. 7, 1995, с. 233-234.

[32] **М. Нешри.** Огледало на света (История на османския двор). София, 1984, с. 94.

[33] **Хр. Коларов.** Два малко известни извора за битката на народите на 10.11.1444 г. при Варна. – ИНМВ, 6, 1970, с. 185; **А. Кузев.** Маршрутът на Владислав III Ягело до Варна. – ИНМВ, 9, 1973.

[34] **А. Кузев,** Един средновековен гръцки надпис от Аксаково, Варненско. – ИВАД, XII, 1961, с. 77-79.

[35] Описание по: **В. Плетньов.** Новаково…, с. 236.

[36] Описание по А. Кузев и В. Плетньов. **А. Кузев.** Галата, с. 311-314; **В. Плетньов.** Галата. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 196.

[37] ГИБИ, X, с. 144.

[38] **А. Кузев.** Галата, с. 311-312.

[39] **К. и Х. Шкорпил.** Североизточна България в географско и археологическо отношение. – СбНУ, VIII, 1892, с. 35.

[40] **А. Кузев.** Козяк и Емона. **–** В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 316-320.

[41] **Б. Недков.** България и съседните и земи през XII в. Според "Географията" на Идриси. София, 1960, с. 79, 83.

[42] **А. Кузев.** Козяк и Емона, с.317.

[43] **К. и Х. Шкорпил.** Цит. съч., с. 57-58.

[44] Описание по: **Г. Тончева.** Марцианопол. Пътеводител. Варна, 1966, с. 14-16; **Д. Димитров.** Варна и близката и околност през VII-IX в. – ИНМВ, 18, 1982, с. 58-60; **В. Плетньов.** Девина, Девня., с. 200-201.

[45] **A. Margos.** Au sujet de la localization de la fortresse médiévale Diavina, Devina. – Studa balqaniques, 1, 1970, с. 105.

[46] **Ioannes Scilitzes.** Synopsis historiarum. Editio princes, rec. I. Thurn. Berolini et Novi Eboraci, 1973, II, p. 599 (= ГИБИ, VI, София, 1965, с. 319); **P. Diaconu.** Les petchénègues au Bas Danube. Bucarest, 1979, p. 53.

[47] **Хр. Лопарев.** Византийский поэт Мануил Фил. К истории Болгарии в XIII-XIV веке. Санкт Петербург, 1891, с. 50 (=ГИБИ, X, София, 1980, с. 144).

[48] **Georgius Pachymeres.** De Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim. Ed. I. Beccer, Bonn, 1835, p. 466 (= ГИБИ, X, София, 1980, с. 181).

[49] Описание по В. Тонев, К. Стоянов, и В. Плетньов. **В. Тонев, К. Стоянов.** История на село Суворово. София, 1973, с. 9-10; **В. Плетньов.** Суворово. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 282.

[50] **В. Плетньов.** Виница, Генерал Кантарджиело, Изворно, Кранево, Любен Каравелово, Орешак, Осеново, Рогачево, Яребична. -В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 191-192, 212, 221,227, 241, 242, 270, 296.

[51] **К. Попконстантинов, Р. Костова, В. Плетньов.** Манастирите при Равна и Караачтеке до Варна в манастирската география на България през IX-X в. – В: Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. (=Acta musei varnaensis, III-2), Варна, 2005, с. 107-119.

[52] Пак там.

[53] Сведенията за селището дължа на ст.н.с. В. Плетньов.

[54] Планът и описанието са изготвени **Ст. Ангелова и Г. Атанасов. Ст. Ангелова**. Крепостната стена на Дуросторум-Дръстър-Силистра. (Предварително съобщение). – Археология, 3, 1973, с. 83 – 93; **Ст. Ангелова.** Крепостта на средновековен Дръстър. – МПК, 6, 1980, с. 5-10; **Ст. Ангелова.** Археологическото проучване на средновековния Дръстър (резултати и переспективи). – В: Дуросторум-Дръстър-Силистра. Силистра, 1988; **Г. Атанасов, Н. Руссев, Д. Денев.** Петоъгълна кула № 3 на Дуросторум-Дръстър-Силистра. – АОР през 2007 г. София, 2008, с. 353-355.

[55] **А. Кузев.** Дръстър. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с.187-188. През 1595 г. влашкия воевода Михаил Витязул превзел и изгорил Силистра, но не успял да овладее крепостта. Явно последната е била много по-малка от града, което води на мисълта, че става въпрос за средновековния кастел на брега на Дунав, изобразен върху картата и гравюрите от XVIII–началото на XIX в. Вж. **E. Hurmuzaki.** Documente privitoare la Istoria Romåniei. Bucureşti, III-1, 1880, p. 231.

[56] План и описание по: **P. Diaconu.** Păcuiul lui Soare – Vicina. – Byzantina, 80, 1976, p. 410-477; **P. Diaconu, S. Baraschi.** Păcuiul lui Soare, II. Bucureşti, 1977, p. 9-32, 183-185.

[57] **Al. Kuzev.** Drei falsche topographische Identifizierungen. – In: Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1987, S. 527-533.

[58] **Г. Атанасов, Ив. Йорданов**. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994, с. 8-10, табл. I.

[59] **Г. Атанасов.** Тутракан. -В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995.

[60] **А. Кузев.** Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. I. Тутракан и Русе. – ИНМВ, II, 1966, с. 26-27.

[61] Пак там.

[62] **G. Cantacuzino.** Cetăţi medievale din ţara Româneascâ. Bucureşti, 2001, p. 107-108, 117-118, 132-134, 142-147, 154-168, 184-204, fig. 6, 8, 10, 12, 13, 17-21, 23, 25.

[63] **E. Oberländer-Târnoveanu**. Un tezaur de monede feudale dobrogene din secolul al XIV-leadescoperit la Cernavoda (jud. Constanţa). CN,VI, 1990.

[64] **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Din istoria Dobrodgei. 3. Bucureşti, 1971, p. 80, 116; **А. Кузев.** Старобългарската крепост при Черна вода. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 201-202.

[65] **I. Barnea.** Quelques considérations sur inscriptions chrétiens de la Scythie Mineure. – Dacia, I, 1957, p. 282, 286, fig. 9; **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Op. cit., p. 63. Не е изключено този надпис да е от късното Средновекие (XVII–XVIII в.), въпреки, че Й. Барня и А. Кузев го отнасят към XIV в.

[66] **N. Constantinescu.** Coconi. Un sat din cîmpia română în epoca lui Mirce cel Bătrîn. Bucurşti, 1972, p. 22-27, 35-66 .

[67] **Г. Атанасов, Н. Руссев.** Средневековые болгарские и ордынские монеты XIII-XIV вв. из укрепление близ с. Пожарево на Нижнем Дунае. – Acta musei varnaensis, VII-1, Варна, 2008, с. 389-402.

[68] Описание по: **А. Маргос.** Провадия. София, 1981, с. 34-37; **В. Плетньов.** Овеч. В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 238-239.

[69] **М. Петрова.** Средновековна надвратна кула на Провадийската крепост. – ИНМВ, 17, 1981, с. 110-112.

[70] Описание по: **В. Плетньов.** Петрич. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 244-245 въз основа на обхождания и археологически проучвания на Ал. Кузев през 1960-1961 г.

[71] ГИБИ, X, с. 144.

[72] **М. Мирчев**. Андреас де Палацио. (Писмо за поражението при Варна изпратено да кардинал Лудвиг.). – ИВАД, XV, 1964, с. 89-90; **Хр. Коларов.** Два малко известни…, 179-181; **Хр. Коларов.** Хрониката на Калимах – важен извор за Варненската битка от 1444г. – ИНМВ, 9, 1973, с. 227; **А. Кузев.** Маршрутът на… 139-151.

[73] Описание по К. Шкорпил и В. Плетньов. **К. Шкорпил.** Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. – БИБ, I, 1929, с. 105; **В. Плетньов.** Аврен. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 159.

[74] Описание по К. Шкорпил и В. Плетньов. **К. Шкорпил.** Старобългарската съобщителна…, с. 104; **В. Плетньов.** Овчага. -В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 239.

[75] **Х. Лопарев**. Цит. съч., с. 52 (=ГИБИ, X, София, 1989, с. 144).

[76] **М. Нешри.** Цит. съч., с. 94.

[77] **А. Кузев.** Восстание Константина и Фружина. BHR, 3, 1974, с. 64-68.

[78] Описание по К. Шкорпил и В. Плетньов. **К. Шкорпил.** Укрепления Абобской равнины. – ИРАИК, X, 1905, с 1905, с. 408-409, табл. LXXXVI; **В. Плетньов.** Венчан. -В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 190.

[79] **М. Нешри.** Цит. съч., с. 94-95.

[80] Описание по К. Шкорпил и В. Плетньов. **К. Шкорпил.** Укрепления…, с. 410, табл. LXXXVI; **В. Плетньов.** Невша. -В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 234.

[81] **Ив. Гълабов.** Нов средновековен български епиграфски паметник. – ИНМВ, 13, 1977, с. 184-190.

[82] Описание по К. Шкорпил и В. Плетньов. **К. Шкорпил**. Укрепления…, с. 410, табл. LXXXVI; **В. Плетньов.** Невша. с. 234.

[83] Описание по К. Шкорпил и В. Плетньов. **К. Шкорпил**. Укрепления…, с. 423, табл. LXXXVII; **В. Плетньов.** Петров дол… с. 244.

[84] Описание по К. Шкорпил и В. Плетньов. **К. Шкорпил.** Укрепления…, с. 402-403, табл. LXXXV; **В. Плетньов.** Снежина… с. 278.

[85] Описание по К. Шкорпил и В. Плетньов. **К. Шкорпил**. Укрепления…, с. 418-419, табл. LXXXV; **В. Плетньов.** Славейково… с. 277-278.

[86] Описание по К. Шкорпил и В. Плетньов. **К. Шкорпил.** Укрепления…, с. 418; **В. Плетньов.** Китен… с. 217.

[87] Описание по К. Шкорпил, Цв. Дремсизова, В. Антонова, А. Конаклиев и К. Апостолов. **К. Шкорпил**. Укрепления…, с. 388-389; **Цв. Дремсизова, В. Антонова** Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. София, 1983, с. 35; **А. Конаклиев, К. Апостолов.** Могила. В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 232.

[88] **Н. Мушмов.** Бронзов печат на цар Михаил Шишман. – ИБАИ, VII, 1932-1933, с. 341-346.

[89] **Ив. Йорданов.** Корпус на печатите на средновековна България, София, 2001, с. 113.

[90] **Ж. Жекова.** Монети на Палеолозите на територията на средновековния Шумен. – Нумизматика и сфрагистика, 2002-2003, с. 57-60.

[91] **Р. Рашев.** Крепостта Косово и първият контакт между българи и турци в Северна България през 1388. – В: Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев (= Acta musei varnaensis, III – 1), Варна, 2002, с. 111-121.

[92] Пак там.

[93] Обобщенията са на база керамичен ансамбли и находки от Калиакра, Каварна, Балчик, Варна, Кастрици, Караач теке, Кранево, Овеч-Провадия, Петрич, Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Ветрен, Кокони и Тутракан. **Л. Бобчева.** Сграфито керамика от Калиакра. – ИНМВ, 15, 1979, с. 125-136; **M. Josifova**. Céramique à décor sgraffito de Kaliakra. – BBl, 7, 1981, p. 437-544; **М. Йосифова**.Средновековна керамика от Калиакра. – Археология, 3-4, 1982, с.58-71; **М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров.** Цит. съч., с.78-88; **А. Кузев.** Средновековна сграфито керамика с монограми от Варна. – ИНМВ, XXV, 1974, сл.155-179; **А. Кузев.** Археологически данни за производството на сграфито и декоративна керамика във Варна през XIII-XIV в. – ИНМВ, XI, 1975, с. 155-158 **А. Кузев.** Средновековна сграфито керамика. Варна, 1984; **В. Йотов.** Цит. съч.; **В. Плетньов.** Крепостта Кастрици…, с. 451-564; **P. Diaconu, S. Baraschi.** Op. cit. p. 67 -93, **N. Constantinescu.** Op. cit., p. 129-144**; Г. Атанасов, Ив. Йорданов.** Цит. съч., с. 16-19.

[94] **Ц. Дражева.** Мастерская по производству „сграффито" керамики из Созополя. – Bulgaria Pontica Medii Aevi, III. Sofia, 1992, p. 293-301; **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Op. cit. p. 390 – 399, fig. 126-127; **А. А. Кравченко**. Средневековый Белгород на Днистре (конец XIII-XIV в.) Москва, 1986, с. 104-111; .

[95] **А. Л. Якобсон**. Средневековый Хорсонес (XII-XIV в.). – МИА. Москва-Ленинград, 1950, с. 194-199; **А. Л. Якобсон.** Керамика и керамическое производство средневеовой Таврики. Ленинград, 1979, с. 136-139 : **А. Г. Герцен, В. Е. Науменко.** Поливная керамика из разкопк цитадели Мангупа. – В: Поливная керамика средиземноморья и Причерноморья X0-XVIII вв. Киев, 2005, с. 261-262; **С. Г. Бочаров.** Группа византийских поливных чаш второй половинны XIV в. В: Поливная керамика средиземноморья и Причерноморья X0-XVIII вв. Киев, 2005, с. 306-311.

[96] **D. T. Rice.** Byzantine Glazed Pottery. Oxford, 1930, p. 34-37; **D. T. Rice.** The Byzantine Pottery. Preliminary Report upon the Excavations carried out in the Hippodrom of Constantinopole in 1927. British Akademy, 1928, p. 31-39; **D. T. Rice.** The Byzantine Pottery. Second Report upon the Excavations carried out in the Hippodrom of Constantinopole in 1928. British Akademy, 1929, p.22-23; **R. D. Emangel, E. Mamboury.** Le quartier des Manganes et la première region de Constantinople. Paris, 1939, p. 97, 139-146; **A. Sabancu.** Pottery at Dumarton Oaks: Note on Ceramics from Kallenderhane Camii. – DOP, 20, 1975, p. 317; **G. Morgan.** Thr Byzantine Pottery. – Cotinth, XI, 1942, p. 151-152; **V. Francois**. Elaboratr Incised Ware: Un témoin du rayonnement de la culture byzantine à l'époque paléologue. – В: Поливная керамика средиземноморья и Причерноморья XI-XVIII вв. Киев, 2005, с. 195-208; **Ch. Bakirtzis, D. Papanicola- Bakirtzis**. De la céramique byzantine en glacure à Thessalonique. – BBl, 7, 1981, p. 421-436; **D. Papanicola- Bakirtzis, E. Dautrman Maguire, H. Maguire.** Ceramic Art from Serres, Urbana. Chicago, 1992.

[97] **Л. Бобчева.** Некрополът от XIII-XIV в. в Калиакра. – ИНМВ, XIV, 1978, табл. VII, XIV; **М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров.** Цит. съч., с.100; **P. Diaconu, S. Baraschi.** Op. cit., p. 122-124; **N. Constantinescu.** Op. cit., p. 101, Pl. III.; **Г. Атанасов, Ив. Йорданов.** Цит. съч., с. 24-25, табл. V. Накитите от Дръстър и Балчик не да публикувани.

[98] **Ст. Ангелова**. Един тип средновековни обици от Силистра. – В: **πιτύη**. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София, 2002, с. 593-398.

[99] **Съкрвищата на средновековна България.** Каталог на изложбата. Автор и съставител В. Павлова. Варна, 2007, с. 58, № 11.1.

[100] **В. Нешева.** Средновековни накити от Варненския музей. – ИНМВ, 21, 1985, с. 114-120; **Съкровищата на средновековна…,** с. 55, 76, № 10.2-4, 15.14, 15.

[101] **Съкровищата на средновековна…,** с. 33, 38, 66, № 3.7, 4-5, 5.4-8, 13. 3, 44-45; **P. Diaconu, S. Baraschi.** Op. cit., p. 125, fig. 98-3. Гривната от Калиакра не е публикувана.

[102] **Ив. Йорданов.** Корпус на …, с.143; **К. Тотев.** Златен пръстен с. 269-271; **В. Павлова.** Средновековни накити…, с. 17.

[103] **Съкровищата на средновековна…,** с. 32, № 3. 3, 4.

[104] Пак там, с. 54 № 9; **В. Павлова**. За една средновековна диадема от XIV в. – АДСВ, 37, Екатеринобург, 2006, с. 342-354.

[105] **Г. Атанасов, Ив. Йорданов.** Цит. съч., с. 21-22; **P. Diaconu, S. Baraschi.** Op. cit., p. 119, fig. 94; **Ст. Ангелова.** Разкопки на църква № 2. Археологическо проучване на Дръстър (14 години по-късно). – Добруджа, 20, 2002, с. 18, табл. XIV- в, г. Данни и снимки на находките от Каварна и Калиакра дължа на ст.н.с. Б. Петрунова.

[106] **А. Кузев.** Накитните съкровища от Долище. – МПК, 4, 1986, с. 44-47; **Съкровищата на средновековна…,** с. 21-22, 39-41, 45-47, 53,79-82 .

[107] **Ст. Ангелова.** Разкопки на църква № 2…., с. 18, табл. XIV- в, г.

[108] **M. Balard.** Notes sur les ports du Bast-Danube au XIV siècle. – SOF, 1, 1979, p. 8; **M. Balard.** Le Génoise et le region bulgares au XIV-e siècle. – Buzantinobulgarica, VII, 1981.

[109] **Е. Тодорова.** Отношенията на Добротица с генуезците. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 112-113.

[110] **Ioannis Cantacuzeni imperatoris.** Historiarum, III, p. 49, 361(= ГИБИ, X, София, 1980, с. 337-338); **Р. Радић.** Време Јована V Палеолога (1332-1391). Београд, 1993, с. 177-179; **Хр. Матанов, Р. Михнева.** От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие 1354-1571. София, 1988, с. 47; **Хр. Матанов.** Средновековните Балкани. Исторически очерци. София, 2002, с. 339-341.

[111] **П. Мутафчиев.** Към историята на северо-западните български земи. – Сп. БАН, 16, 1918, с. 43-64; **П. Мутафчиев.** Владетелите на Просек – В: Избрани произведения, I, София, 1973; **П. Ников.** История на Видинското княжество до 1329 г. – Сп. БАН, 16, 1918; **П. Ников.** Съдбата на северозападните български земи през Средните векове. – БИБ, 3, 1930; **П. Ников.** История на подбалканската област. – Родина, 1, 1938, с. 24-30; **Ал. Бурмов.** История на България през времето на Шишмановци (1323-1330). – В: Избрани произведения, I. София, 1968, с. 228 сл; **Р. Радић.** Областни господари у Византjи в краем XII и у первим деценjама XIII века. – ЗРВИ, XXIV-XXV, 1986, с. 193-245; **В. Гюзелев.** Момчил юнак. София, 1967.

[112] **Хр. Матанов.** Югозападните български земи през XIV век. София, 1986, с. 55-152, карта 3-6.

[113] **В. Гюзелев.** Венециански документи за история на България и българите от XIII-XIV в. София, 2001, с. 16-27, 60-77; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 336-341.

[114] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 337-339.

[115] По горе стана ясно, за вноса и производството на сграфито керамика по византийски образци. Специално за вноса на керамика от Византия във Варна и разпространението и в околните черноморски крепости виж: **V. Francois**. Elaboratr Incised Ware: Un témoin du rayonnement de la culture byzantine à l'époque paléologueл

– В: Поливная керамика средиземноморья и Причерноморья XI-XVIII вв. Киев, 2005, с. 195-208, fig 6. Според авторката важна роля за транспортирането на луксозна графито керамика имат италианските търговци – венецианци и генуезци. За търговията с коприна във Варна, осъществявана от венециански търговци виж: **Е. Тодорова.** За търговията на Варна през XV в. – ИНМВ, 18, 1982, с. 79-86. Цо се отнася до накитите, то представените по-горе западноевропейски и византийски колани, колиета, обеци, пръстени и техни местни реплики се откриват най-вече около Варна и съседните крепости.

Supplement I.

The centers of the Dobroudja despotic domain in the 14th c. The archaeological, cultural and artistic particulars of the despotate

ABSTRACT

The study contains an extensive review and inventory concerning the overall resources of the Dobroudja despotate. A presentation is made of all strongholds, attended by a description of their architectural plans and elevated material, the ceramic ensemble and uncovered jewellery and adornments. Its initial and final territory used to span over a Black Sea coastline with 6 strongholds and the same number of unfortified settlements (Pl. 1), while with the intermediate inclusion of the Varna, Drustar and Ovetch regions in 1370, Dobrotitsa multiplied several times the resources of the domain. Only with the conquest of Varna and its about ten satellite strongholds and inhabitances the Dobroudja lord-archon increased twice the territory and population of the despotate. Even larger was the quantity of the resources infused into the principality with the annexation of Ovetch and the contiguous to it eleven well-fortified strongholds and five unfortified settlements. The greatest of all his conquests in a territorial, political, religious, and ultimately in a strategic and resource aspect is the annexation to the despotate of the biggest Danube town and powerful stronghold of Drustar with the contiguous fortification facilities and settlements at Pukuijul lui Soire, Vetren, Poppina, Tutrakan, Kallipetrovo, Kockonni and perhaps with the single exception of Cherna Voda. That is how with just one far-sighted and astute diplomatic move in 1369 Dobrotitsa increased five times the number of the strongholds amounting to 30 in contrast with the initially existing only 6 fortresses under his command. In parallel with that the unfortified settlements reached an almost three times bigger amount as compared to the previously familiar ones.

On the other hand, formally estimated the territory of the despotic domain reached dozens of times bigger size. While in the middle of the 14th c. it represented just a narrow stripe of coastline starting at Kalliakra and reaching no further than Krannevo, with less than 50-km-long seaside area, then in the later period of 1370 we witness its expansion into a considerable territory ranging at a course of 120 km from Tutrackan to Cherna Voda on the Danube, from Drustar to the Balkan Mountains at Ovchagga and Emonna (about 150 km) and from Kalliakra to Mogilla and Madara to the west (about a 100 km), which as a sum total amounts to a territory of generally 15 000 square kilometers. Of course, we should take into account that the zone north of the Battova River, the Madara-Mogilla and Provadija plateaus spreading up to the Danube was devoid of stationary settlements representing a little more than 10 000 sq. km. But even with this correction taken in view, the territory and resources of the Dobroudja despotate were far too substantial and greatly exceeding the potential of most appanages in Bulgaria and on the Balkans, emancipated into independent or semi-dependent principalities and despotates in the 13th–14th c.

Приложение I.

Центры Добруджанского деспотства XIV в. – археология, культура, искусство

РЕЗЮМЕ

В данном приложении проводится обзор и инвентаризация всего ресурса Добруджанского деспотства. Представлены все крепости с их описанием и планом, а также подъемный материал, керамический ансамбль и украшения, которые были найдены на их территории. С хронологической точки зрения первоначальные и финальные его территории включали Причерноморье с 6 крепостями и столько же неукреплеными поселениями (обр. 1), в то время как в 1370 г., после присоединения к нему варненского, дрыстырского и овечского регионов, территория возросла в несколько раз. Только за счет приобретения Варны и соседних крепостей и поселений Добротице удалось удвоить территорию деспотства. Его ресурсы увеличиваются еще больше в результате присоединения к его княжеству Овеча, 11 хорошо укрепленных крепостей и еще 5 неукрепленных поселений. Но самым большим завоеванием в териториальном, политическом, религиозном и, в конечном счете, в стратегическом и ресурсном отношении, оказывается присоединение к деспотату самого большого придунайского города и в то же время мощной крепости Дрыстра с соседними укреплениями и поселениями у Пэкуюл луй Соаре, Ветрена, Попины, Тутракана, Калипетрово, Кокони, по всей вероятности и Черна воды. Таким образом, в 1369 г. только одним дальновидным дипломатическим ходом Добротице удается увеличить в пять раз число крепостей, от шести в самом начале существования деспотства, их число возрастает до 30. В три раза увеличилось и число неукрепленных поселений. С формальной точки зрения территория деспотата возрасла десятикратно. Если к середине XIV в. оно занимало узкую прибрежную полосу от Калиакры до Кранево длиной в 50 км, то в 1370 г. деспотство простиралось на обширных территориях Придунавья – от Тутракана до Черна воды (около 120 км), от Дрыстра до Балканских гор у Овчаги и Емоны (около 150 км) и от Калиакры до Могилы и Мадары на западе (около 100 км) – т.е. его площь составляла около 15 000 квадратных километров. Действительно, в зоне к северу от реки Батова, на Мадаро-Могильском и Провадийском платах и вплоть до Дуная отсутствовали оседлые поселения, что составляет свыше 10 000 квадратных километров. Но даже после этой оговорки, нельзя не отметить, что территория и ресурсы Добруджанского деспотства значительно превосходили потенциал большинства апанажей в Болгарии и на Балканах, обособившихся в полунезависимые княжества и деспотаты в XIII – XV вв.

Приложение II.

МОНЕТИ, МОНЕТАРНИЦИ И МОНЕТНО ОБРАЩЕНИЕ В ДОБРУДЖАНСКОТО ДЕСПОТСТВО

Прието е, че началото на монетосеченето в Добруджанското деспотство трябва да се отнесе към управлението на Добротица, с когото се свързват две емисии, дело на монетарниците в Дръстър и Калиакра. Спорно е дали след смъртта му наследилият го Иванко (Йоан Тертер ?), като владетел на Калиакра и Варна, продължава да емитира монети. Има обаче ред неясноти, противоречия и дискусии по хронологията и атрибуцията на тези монети. Най-после в границите на деспотата в обращение са емисии на почти всички балкански владетели от XIV в., както и особено разпространените в средиземноморския и черноморския басейн венециански и татарски монети. Специално място заемат сръбските и босненските грошове, които са най-многобройните сребърни монети в Добруджа, циркулирали през втората половина на XIV в.

Сръбски грошове.

Основно това са грошове на Стефан Душан (1331-1355) (обр. 114, 134, табл. I-1, 2, 3), но има отделни емисии на негови предшественици и наследници, както и известно количество босненски монети. По обекти се разпределят така[1]:

Единични Находки:

1. Калиакра – 14 гроша на Ст. Душан и 1 на негов предшественик[2].
2. Каварна – 2 гроша на Ст. Душан и 2 на негови предшественици[3].
3. Варна – 4 гроша на Ст. Душан и един на Стефан Урош[4].
4. Балчик – 3 гроша на Ст. Душан[5].
5. Мъглиж (Аксаково) – 1 грош на Ст. Душан[6].
6. Доброглед, на 18 км С/З от Варна – 3 гроша на Ст. Душан[7].
7. Кичево, Варнанско – 1 грош на Ст. Душан[8].
8. Долище, Варненско- 1 сръбски грош[9].
9. Новаково, крепост край Варна – 2 гроша на Ст. Душан с грош на Ив. Александър[10].

Обр. 114. Грош на Стефан Душан от Каварна

10. Силистра (Дръстър) – 2 гроша на Стефан Душан[11].
11. Пъкуюл луй Соаре[12] – 3 монети – един грош на Ст. Душан, един на Ст. Урош II и един на Ст. Урош IV.
12. Ветрен, Силистренско – 1 грош на Урош II /(228-1231)[13].
13. Кастрици – Евксиновград до Варна – 2 сръбски гроша[14].
14. Аврен, Варненско – 1 грош на Ст. Душан[15].
15. Провадия-Овеч – 1 грош на Ст. Душан[16].

Колективни находки:

1. Генерал Кантарджиево – около 180 монети, от които са публикувани 119 гроша – 116 на Ст. Душан, 1 преди Ст. Душан, 1 на босненския бан Стефан II Котроманич, 1 на Ив. Александър[17]
2. Генерал Кантарджиево второ непубликувано съкровище от 18 гроша на Ст. Душан[18]
3. Соколник, Балчишко – 41 монети – 40 на Ст. Душан и 1 преди него[19]
4. Храброво, Балчишко – 352 монети – 329 гроша на Ст. Душан, 1 на Урош, 14 на по-ранни сръбски крале, 8 на Стефан II Котроманич[20].
5. С. Долище, Варненско. – 9 монети – 7 на Ст. Душан и 2 на босненския бан Стефан II Котроманич[21].
6. Долище, Варненско – 13 гроша на Стефан Душан[22].
7. Долище – 14 гроша на Стефан Душан[23].
8. Осеново, Варненско – 20 гроша на Ст. Душан[24].
9. Прилеп в посока на с. Дебрене – 30 монети на Стефан Душан[25].
10. Дебрене, Добричко – 60 гроша на Стефан Душан[26].
11. Между с. Долище и с. Новаково, Варненско -24 гроша на Стефан Душан[27].
12. Варна, пералня на Балкантурист – 9 гроша на Стефан Душан[28].
13. Варненско ?. Съкровище от 18 гроша на Стефан Душан, от които 17 с контрамарки (обр. 115)[29].
14. Варна. Сборна находка от 26 монети, сред които 10 гроша на Стефан Душан, 10 солдини на венецианските дождове Франческо Дандоло (1329-1339) и Бартоломео Градениго (1339-1355), 2 динара на влашкия воевода Владислав (1364-1377), 4 гроша на цар Иван Александър (1331-1371) и Иван Срацимира (1356-1396)[30].
15. Кранево. Находка от 111 монети, от които 102 сръбски гроша (основно на Стефан Душан), 4 имитации на сръбски грошове, 1 босненски грош, 1

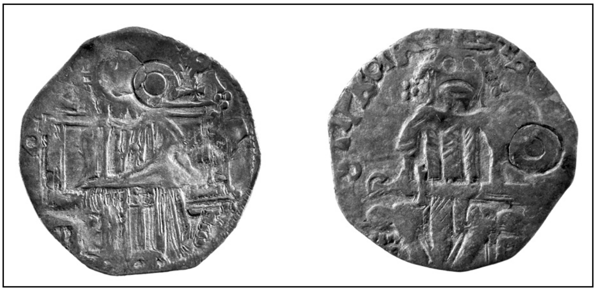

Обр. 115. Контрамаркиран грош на Ст. Душан от Варна

имитация на венециански грош, 1 меден бан на влашкия воевода Раду I (1377-1383), 1 влашка монета (?/) и 1 грош на молдовския воевода Петру Мушат (1375-1391)[31].

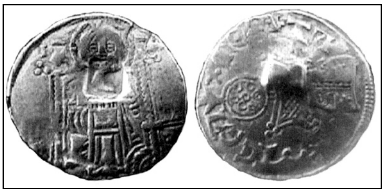

Обр. 116. Грош на Стефан Душан с контрамарка под формата на гръцката буква τ

Към тези находки трябва да прибавим и монетите в колекции от Русе (общо 5 гроша на Ст. Душан)[32] и центровете около Дунавската Делта – 3 от Енисала[33], няколко от Бабадаг /?/[34], 4 от Исокча[35], 2 от Нуфъру[36], 2 от Тулча[37], 5 от Никулицел[38], 3 от Валеа Тейлор[39], 1 от Меджедия[40], 1 от Адамклисе[41], едно съкровище от Тулча с 4 монети – 3 на Стефан Душан и 1 на Ив. Алексадрър[42] и голямо съкровище от Нуфъру включващо 195 гроша[43] и второ, вероятно от Исакча[44].

При една рекапитулация излица, че в границите на деспотата досега са открити около 900 сръбски гроша, 90 % от които са на Стефан Душан. Известни са и около 250 гроша в Северна Добруджа, основно от големите крепости Нуфъру (Вичина ?), Исакча, Тулча, Енисала и Никулицел. Забележително е, че над 50 % са контрамаркирани (67 % в Храброво, 56 % в Соколник, 20 % в Нуфъру)[45] с 4 типа контрамарки (обр. 116, 117) – чевъртита, четвъртита с птица (петел ?), четвъртита с гръцката буква τ и кръгла с две вписани окръжности[46].

Сръбските и босненските сребърни грошове са истински феномен в монетната циркулация в Добруджанското деспотство, който основателно буди интерес и предизвика една продължителна и ползотворна дискусия. Според Е. Оберлендер-Търновяну те са донесени в Добруджа от дубровнишките търговци[47]. Според А. Кузев това е малко вероятно, защото Дубровник търгува с България по суша през Търново, а в границите на Търновското царство сръбските грошове се откриват изключително рядко[48]. Действително западно от линията Шумен-Русе (западната граница на Добруджанското деспотство след 1370 г.) и до Видин-София-Кюстендил няма сръбски грошове, включително в такива икономически центрове като Търново, Шумен, Червен, Ловеч и пр. Затова според А. Кузев те са донесени по море с венециански кораби. Ив. Бъчваров от своя страна стои зад тезата, че грошовете са транспортирани по Дунав от генуезците, визирайки находките по речните пристанища Русе, Тутракан, Силистра, Пъкуюл луй Соаре, Тулча, Исакча и Нуфъру[49]. С основание обаче това становище е поставено под въпрос, защото такива монети не се срещат в многобройните генуезки пристанища[50]. Най-после Гунуа е в остър конфликт с Добротица и е нелогично точно генуезките кораби да пренасят монети за нуждите на деспотата. Впрочем, не е доказано и функционирането на генуезки флот по среден Дунав. Напоследък И. Лазаренко предложи нова версия, която съчетава сухоземния и речния транспорт на грошовете от Сърбия до Добруджа. Според него в резултат на генуезко-веницианската морска война (1348-1352) и чумната епидемия след 1347 морската търговия, включително по добруджанските пристанища, е силно затормозена. Това ограничава възможността за износ на жито от деспотата по море. В резултат около 1352 г. търговията се пренасочва по Дунав, като ключова роля за това има Видин. Там добруджанското жито се разтоварва и купува от дубровнишките търговци с основното платежно средство в региона – грошовете на Стефан Душан. По този начин към центровете на Добруджанското деспотство започва непрекъснат поток от сръбски (и малко босненски) грошове, които навлизат активно в монетната циркулация. Тази схема е интересна, но в нея също има доста въпросителни. Ако търговията започва по Дунав около 1352 г. как Добротица ще превозва житото по реката като Генуа владее безапелационно Делтата и Долен Дунав, където притежава такива форпостове като Килия-Ликостомо и Вичина (Нуфъру, Исакча или Пъкуюл луй Соаре). Същвременно другите големи дунавски пристанища като Дръстър, Черна вода, Русе, Свищов, Никопол са в границите на Търновското царство. Ако действително Дръстър е пристанището, където се товари идващото от Добруджа жито, и обратно се връщат монетите, то защо тъкмо около Силистра те са рядко явление. Освен това авторът застъпва становището, че сръбските грошове постъпват в Добруджа изведнъж, донесени от някого, а не регулярно в продължение на много години. Не изключвам възможността това да е станало със санкция на самия Стефан Душан, за който предполагам (виж по-подробно в гл. 4), че влиза в контакт с господарите на Карвуна още при похода на Добротица към Константинопол през 1346 г.

По-голяма яснота има относно времето, в което монетите на Ст. Душан са въведени в активна циркулация в Добруджа. Липсата на грошове от най-късната му емисия, царят-конник,[51] предопределя една датировка преди 1353 г. Впечатлява също относително малкия брой монети на Стефан Душан с кирилски надписи, сечени след царската коронация на 16.04.1346 г., които иначе са масово явление в Сърбия. Това предполага че монетите са постъпили в Добруджа наскоро след 1346 г. – най-вроятно около 1350 г. Ако обаче действително грошовете са дошли от западните провинции на Душановото кралство, където циркулират повече грошовете с латински надписи, то внасянето им в България може да е станало и малко по-късно – примерно около 1352 г.[52] Повечето становища гравитират около идеята за регулярно постъпване на грошове[53], но като че ли по-голямо основание има предположението за еднократен акт на голямата пратка[54]. С каква цел е станало това? Повечето нумизмати, изкушени от проблема, приемат идеята на А. Кузев, че сръбските и босненските грошове са внесени да обслужват икономиката и търговията на Добруджанското деспотство.[55] Фактът, че над половината са контрамаркирани в центровете на добруджанския деспотат, е многозначителен. Сред четирите типа контрамарки (празен квадрат, буквата τ в квадрат, птица в квадрат и два вписани кръга) специално внимание заслужава тази с гръцката буква τ, която с основание се разглежда като инициал на Τομπρότίζα (обр. 116, 117), както се изписва на гръцки Добротица[56]. На този фон може да се предполага,

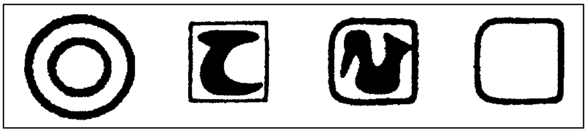

Обр. 117. Контрамарки върху сръбските грошове в границите на Добруджанското деспотство

че още в първите години на своето управление, поради липсата на монетарница в главните два центъра (Карвуна и Калиакра), деспотът осигурява масирано и за кратък период парични знаци за икономиката на еманципираното княжество. Това става чрез износ на големи пратки жито на международния пазар, който е в суровинна криза поради чумната епидемия от 1347-1348 г., затворила много пристанища. Същевременно в разгара си е генуезко-венецианската морска война 1348-1352 г., която спъва морската търговия по Черно и Средиземно море. При тази война Византия подкрепя Венеция, което отваря и византийско-генуезки конфликт през 1351-1352 г. В същото време управителите на Карвуна са в близки отношения с Константинопол, и това предполага напрежение между Генуа и Карвуна. Като припамним, че тъкмо по това време се датира внасянето на големи количество сръбски грошове в Карвунския архонтат, то версията за посредническата роля на Генуа е поставена на изпитание. По какъв път е изнесено житото от добруджанските пристанища (дунавски или морски) е трудно да се отговори. Хипотезата, че монетите са внесени от западните провинции на Сърбия, извежда на преден план търговията на господаря на Карвуна с Дубровник или Венеция. Включването на Венеция в тази операция е все още спорно. Вярно е, че по това време тя е в добри отношения с българския търновски цар Иван Александър и това рефлектира върху мирните договори от 1347 г. и 1352 г. Да се твърди обаче, че Балик и Добротица са васали на българския цар и че българо-венецианските договори визират Карвунската област, е пресилено[57]. Много вероятно е даже, около 1352 г. в столицата на Добруджанското феодално княжество вече да се подвизава Добротица, който de jure е византийски деспот. Действително Добротица никога не влиза във видим конфликт с цар Иван Александър, но действията му илюстрират самостойна политика както по отношение на Търново, така и стрямо Константинопол. Ето защо операцията с въвеждането в обръщение на сръбските грошове и тяхното контрамаркиране на място е автономно дело на управителя на Карвуна-Калиакра около 1348-1350 г. Евентуално за горна граница на постъпването им в деспотата може да се разисква и 1355 г. Тогава Венеция губи морската война с Генуа и достъпът на флотата ѝ до черноморските пристанища е крайно ограничен.[58]

Докога сръбските грошове са в обращение в границине на Добруджанския деспотат, е трудно да се отговори. Според Ив. Бъчваров орязването и свеждане на теглото им от 1,01-1,20 гр. до 1,00-0,80 г. свидетелства, че продължават да циркулират до 80-те години на XIV в. – на практика и при наследника на Добротица- Иванко[59]. Той обаче не отчита факта, че в многобройните съкровища в Добруджа от последната четвърт на XIV в., липсват сръбските грошове. Същевременно в мнозинството съкровища със сръбски грошове монетите на други владетели са рядкост. Изключение е находката от с. Генерал Кантарджиево, където има и 1 грош на цар Иван Александър, но забележете – от ранните му емисии.[60] Ако бяха в активна циркулация до последните десетилетия на XIV в., както твърди Ив. Бъчваров, бе логично да се включат в съкровищата, масово укривани при завладяването на Добруджа от турците и татарите през 1388 г. и в началото на XV в. Затова ми се струва по-вероятно да са въведени за кратко време (около десетилетие ?) в монетното обращение на Добруджанския деспотат в началото на управлението на Добротица. Определено са контрамаркирани в процеса на циркулация в центровете на деспотата и да са изтеглени от обращение известно време преди смъртта му. Преди това обаче значението им на основно платежно средство в деспотата, каквото са имали през 50-те – 60-те години, е намаляло, защото след 1370 г. Добротица започва да емитира масово монети със своето име и титла в своя монетарница, с каквато не е разполагал преди 1369-1370 г. Забележително е, че в съкровищата със сребърни контрамаркирани грошове освен късните емисии на цар Иван Александър липсват и въпросните медните монети на Добротица сечени след 1370 г. Изглежда последните са емитирани малко по-късно и вървят в обръщение по-скоро в комбинация със сребърните монети на Иван Александър и Иван Срацимир, отколкото с грошовете на Ст. Душан.

Остава открит и въпросът кога са укрити многобройните съкровища, които имат сходен състав и сходно съотношение, контрамаркирани и неконтрамаркирани грошове. Идеята на Е. Оберлендер, че това е по време на военни действия на цар Ив. Александър срещу Добротица от 1349 г. или при византийско-генуезката война от 1351-1352 г.[61] бе оборено с неопровержими аргументи от Ал. Кузев[62]. Неточността на Е. Оберлендер се дължи на това, че се е предоверил на идеите от М. Александру-Дерска Булгару[63]. Последната пък гради изводите си върху старата погрешна датировка от юни 1357 г. на коментираното по-горе в гл. 7 Синодално постановление на Константинополската патриаршия. Според него Добротица е овладял крепостите Емона и Козяк в диоцеза на митрополита на Месемврия и ги предал на Варненския митрополит. Въз основа на това авторът предполага войни между карвунския деспот и българския цар за власт над Варна и съседните крепости в средата на XIV в. Е. Оберлендер и М. Александру-Дерска Булгару обаче не са отчели, че въпросният документ е предатиран от юни 1357 г. към юни 1372 г.[64] – т. е. 3 години след като Иван Александър е подарил Варна, Козяк и Емона на Добротица !. Очевидно през 40-те и 50-те години на XIV в. няма конфликти между Карвуна и Търново, а Варна и региона са в границте на Търновското царство (за това има безспорен венециански документ от 19 юли 1343 г.)[65]. Същевременно липсва както българо-генуезки, така и българо-венециански конфликт, защото според изворите през 50-те години на XIV в. цар Ив. Александър поддържа добри отношения и търгува с двете морски републики[66]. Най-после малко вероятно е през 1348 г. Добротица да е в Карвуна. Според контекста на писмените извори той все още е във Византия. Прочее, и трезорирането толкова рано, например в 1349 г. едва ли е възможно. И все пак кога е реализирано е много трудно да се установи. Според Ал. Кузев става въпрос за случайни пътни инцидентни, което е възможно, ако не бяхме изправени пред цели 17 съкровища от Варненския залив до Дунавската делта. Засега може условно да се приеме един terminus ante quem похода на Амедей Савойски срещу Варна от 1367 г. и последвалите събития от 1369-1370 г., за които ще стане въпрос по-долу[67].

Интересна е топографията на сръбските грошове в Добруджа. Единичните находки се разпределят така – 35 гроша между Варна и Калиакра, 9 гроша около Делтата, само по 2 гроша в Дръстър и Пъкуюл луй Соаре и нито един около Овеч. Вече се спомена че около 1369 – 1370 г. Добротица получава от българския цар Дръстър и Овеч с околните крепости, но забележително е, че там, иначе масовите в деспотата сръбски грошове, са голяма рядкост. При 40 години интензивни археологически разкопки, от които са постъпили хиляди монети в Дръстър-Силистра, не е открит нито един грош. Единият от известните 2 гроша от Силистра е от частен колекционер, а вторият в колекцията на музея е с неизвестен произход. Близо 40 години се водят и системни проучвания на съседната крепост Пъкуюл луй Соаре, при които е намерен само един грош на Стефан Душан. Грошът от Ветрен също не е открит при разкопки, а е в колекция на частно лице. Изобщо и в частните колекции в Силистра и Тутракан установих само 2 сръбски гроша, споменатите екземпляри от Силистра (с 2 контрамарки) и съседния Ветрен. Симптоматично е, че дори при археологическите проучвания на Ал. Кузев в Овеч през 60-те години на XX в., както и сега на Ст. Горяинова (през 2006-2008 г.), нито случайно или в колекции, прецизно проучени от Л. Лазаров, не е открит сръбски грош. Липсват сръбски грошове и в околните на Овеч крепости. А те, подобно на Дръстър, Пъкуюл луй Соаре и Ветрен, са в границите на деспотата от 1370 г. до около 1385 г. – т. е. повече от 15 години. Впечатляващо е още, че както в Дръстър и региона, така и Овеч и региона не е намерено нито едно съкровище със сръбски грошове или съкровище, в което да има сръбски грошове. Също така, че на север от Варна концентрацията на грошове е изключителна, докато в самата Варна и крепостите на юг от нея, предадени от Иван Александър на Добротица, заедно с Дръстър и Овеч, те почти липсват. Наистина наскоро бе публикувано съкровище от Варна, но условията, при които е намерено, не са много ясни. Също така по философията на трезорирането е съвършено различно от останалите 15 съкровища[68]. За разлика от другите съкровища то включва 30 монети от всички възможни емисии от благороден метал, циркулирали в региона. Има податики, че действително не е съкровище от обичайния тип, а е сбор от монети, поставени в гроб на предател (алюзия на Юда с тридесетте сребърника) в последните десетилетия на XIV в. Въпреки всички хипотези, това „съкровище” е изключение от останалите и трябва да се използва много предпазливо при разискването на проблема сръбски грошове в Добруджа.

Предвид отсъствието или оскъдното присъствие на сръбски грошове в такива значителни търговски и икономически центрове като Дръстър, Варна (?), Пъкуюл луй Соаре и Овеч, то сравнително доброто им разпространение в центровете в Дунавската делта, е любопитно. Още повече, че тук се намират важните генуезки колонии Вичина (Исакча или Нуфъру ?) и Килия-Ликостомо, както и татарски цитадели, каквото е Исакча. Една от вероятностите грошовете (единичните находки и двете съкровища) да са попаднали тук е при овладяване на зоната от Добротица, а другата е да са резултат на търговски операции. До битката при р. Синюха през 1362 г., когато татарска армия на местните (!) бегове е разбита от литовски княз Олгерд (1345-1377), е невъзможно Добротица да атакува градовете в Делтата, администрирана от Златната орда[69]. Идеята, че след 1362 г. Добротица е завладял Килия, а генуезците са задържали и се концентрирали в Ликостомо, е съмнителна[70]. Не само че липсва всякакъв източник за това събитие, но по-издържани са аргументите, че Килия и Ликостомо са едно и също[71]. Изглежда Добротица не е завладял Килия-Ликостомо, но основната монетна еденица в деспотата му, сръбския грош, често контрамаркиран с негови знаци, се открива в практически всички останали обитаеми поселения в Делтата с изключение на Килия – сиреч в Нуфъру (Вичина ?), Исакча, Никулицел, Тулча и Енисала. Засега археолозите не са установили друго стационарно поселение с находки, керамика и монети в Делтата от XIV в. Към това трябва да прибавим и двете съкровища в двата най-голями града в региона – Исакча и Нуфъру. Както в единичните находки, така и в съкровищата процентът на контрамаркираните монети е висок. На този фон може да се допусне, че, използвайки отслабените позиции на татарите в северна Добруджа след 1362 г., на които до голяма степен се дължи израстването на генуезките фактории и византийската митрополия във Вичина, Добротица е овладял региона без добре укрепената от генуезците Килия-Ликостомо. Нямаме преки данни да установим докога Добротица властва евентуално градовете в Делтата, но разполагаме с косвени доказателства. След като през 1370 г. получава Дръстър, той започва усилено да сече монети със своя монограм и титла и тези монети се откриват практически във всички градове, крепости и селища на деспотата от Тутракан до Калиакра и от Овеч до Варна. По-късно сече и монети в Калиакра. Монети от тези емисии обаче не се откриват в градовете в Делтата, където котнрамаркитаните от него сръбските грошове, са представени добре. Това може да означава, че Добротица овладява временно градовете в Делтата между 1362-1370 г. Фактът, че през 1373 г. войната между Добротица и Генуа (явно започнала малко по-рано) е в напреднала фаза, е показателен. Най-вероятно генуезкият флот с чужда помощ или съдействие (татарите ?) са изтласкали Добротица от Северна Добруджа (Исакча, Нуфъру, Никулицел, Тулча и Енисала) и това е сложило началото на един продължителен 15-годишен конфликт.

Монети на Добротица отсечени в Дръстър.

Вече неколкократно се спомена, че според договора с цар Иван Александър през 1369-1370 г. редом с останалото Добротица получава Дръстър – град с традиции в монетосеченето още в X-XI в.[72] Тук и той започва да емитира медни монети

Върху лицевата страна има кръгов надпис с гръцки букви Δεσπότ/ου/ – Деспот.

Върху опаката страна има монограм **IW** и **T** (обр. 118, 134, табл. I-4).

Тези монети дълго време бяха преписвани на добруджанския деспот Иванко, управлявал през 80-те години на XIV в.[73], или на дръстърския господар Тертер (Йоан – Иванко ?), управлявал Дръстър и региона през 70-те години на XIV в.[74] Благодарение на Н. Коновичи се установи[75] и вече се приема от някои специалисти, че тези монети са сечени в Дръстърската монетарница след 1370 г.[76] Сиреч, монограмът трябва да се чете не като Йоан Ιω/αν/ Тертер Τ/ερτερ/, а като Йоан Ιω/αν/ Томбротица Τ/ομπροτίτζα/ [77]. Известен нюас е предположението на Е. Оберлендер, според който монетарницата в Дръстър започва да действа още през 1367 г., защото предполага, че тогава градът е завзет от Амедей Савойски и предаден на Добротица.[78] Твърди още, че тогава Добротица получава титлата деспот. В източниците за похода на Амедей Савойски от 1366-1367 г. обаче липсва и намек за превземането на Дръстър[79]. От друга страна вече стана въпрос, че според ромейския обичай Добротица би трябвало да получи деспотската си титла след брак със знатна принцеса от императорската фамилия, какъвто е реализиран още през 1346 г.

От приложената таблица се вижда, че това са най-многобройните и разпространени из цяла Южна Добруджа и Североизточна България медни монети, което може да послужи и като ориентир за границите на добруджанското деспотство (обр. 134).

Дръстър – 43[80]
Пъкуюл луй Соаре – 74[81]
Ветрен – 2[82]
Тутракан – 2[83]
Черна вода – 6[84]
Калиакра –3[85]
Варна –7[86]
Караач теке до Варна – 1 бр.[87]
Кастрици- 9[88]
Овеч – 3[89]

Единични екземпляри се откриват и в Търновското царство (Шумен[90], Търново[91]), което е твърде малко за активната монетна циркулация през този период. Вече стана дума за отсъствието им в Дунавската делта,

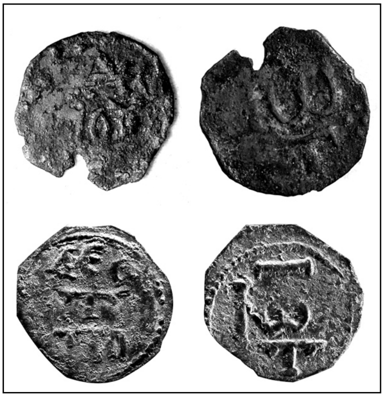

Обр. 118. Монети на Добротица сечени в Дръстър и открити в Силистра и Ветрен

което предполага че след 1370 г. Добротица вече не владее Северна Добруджа над линията Черна вода-Констанца.

Докато за началото на това монетосечене има яснота и относително съгласие, то горната граница не е напълно установена Засега условно може да свърже с избухването на конфликта между управляващия Дръстър господин Тертер и баща му деспот Добротица около 1376, започнал с убийството на деспот Михаил Палеолог – зет на Добротица. След това събитие Дръстър и регионът се еманципират в самостоятелно от Калиакра княжество. При това положение е логично отсичането на монети с монограма и титлата на Добротица да е прекратено. Допълнителен аргумент е появата на ново дръстърско монетосечене на самия Тертер (с монограм ТРР и двуглав орел) и особено препечатването на дръстърски монети на Добротица с монограма и орела на Тертер[92]. *Наред* с останалото, това е необорим аргумент, че монетите с монограм IW T са на Ιω/αν/ Τ/ομπροτίζα/, а не на Ιω/αν/ Τ/ερτερ/ и че са по-ранни. Действително не е логично Йоан Тертер да има два различни монограма за краткото си присъствие в голямата политика (около 15 г.) и да препечатва собствените си монети, носещи монограма IW T с монограма ТРР на другата емисия.

Монети на Добротица, отсечени в Калиакра

Основно в крепостите по южното Черноморие (Калиакра – 8 бр.[93], Каварна – 2 бр.[94], Кастрици – 12 бр.[95], Варна – 1 бр /?/., Овеч – 1 бр.[96]) се откриват монети, върху лицето на които е изписана съкратено титлата Δ/ΕСПΩ/Т, върху опакато буквата Т в средата /Τομπροτίζα ?/, а около нея К/А/Λ/НА/К/Р/А. (обр. 119, 134, табл. I-5)[97] Наскоро бе публикуван рядък вариант на тези монети като върху лицето под обичайното Δ е гравирано Т, което предполага четене Δ / ЕСПΩ/Т. Върху опакото надписът е обичаен – Т в средата /Τομπροτίζα ?/, а около нея К/А/Λ/НА/К/Р/А (обр. 120)[98]

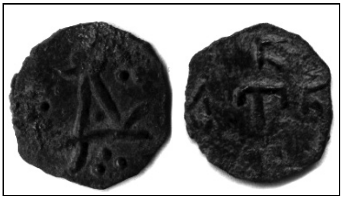
Обр. 119. Монета на Добротица сечена в Калиакра и открита в Калиакра през 2007 г. при археологически разкопки на ст.н.с. Б. Петрунова

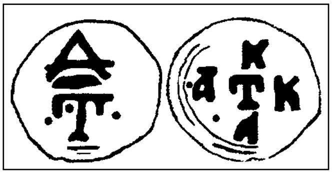

Обр. 120. Монета на Добротица сечена в Калиакра и открита в Провадийско

Без съмнение иде реч за монети на Добротица сечени в Калиакра. Н. Коновичи датира отсичането им межзу 1348-1366[99]. Косвено това означава, че още с поемането на властта в Калиакра Добротица открива ателие и започва да емитира собствени емисии. Малко вероятно! Ако разполагаше с монетарница толкова рано, деспотът едва ли щеше да внася и контрамаркира такова голямо количество сръбски грошове. Също така защо не продължава да сече калиакренски монети след 1366 г.? Прочее, и защо разчита толкова много на монетосеченето в Дръстър ? Най-после ако има такова ателие от зората на управлението си, по какви причини тази емисия е толкова малобройна сравнение с отсечените в Дръстър монети? Ето защо по-вероятна е идеята на Е. Оберлендер, че тази емисия монети са сечени в Калиакра в последните години на управлението на Добротица[100]. Авторът има предвид малкото известно количество и откриването им единствено в Калиакра. Наскоро обаче К. Дочев се усъмни, че това са монети, сечени от Добротица.[101] Първо той гради съмненията си само върху 5 известни монети и смята, че несръчната им изработка и малкият им брой не мога да обслужват търговията в деспотата, а още по-малко да пропагандират авторите му. Затова той ги отнася към полуавтономните градски монетосечения, предназначени да обслужват локалната търговия на десетките центрове по Крим и Дунавската делта. Само през последните три години обаче виждаме, че в резултат на системните археологически разкопки броят на тези монети рязко нарастна и от 5 достигна 23. По стил, изработка, тегло и изписване на буквите те са сходни с другата емисия на Добротица. Откриват се единствено и само в главните центрове на Добротица – Калиакра, Каварна, Варна и Кастрици и съвършенно отсъстват в Крим и Делтата, където според К. Дочев би трябвало да обслужват местната градска търговия. Ст. Авдев, който ги свързва с Йоан Тертер, от своя страна предполага, че са предназначени да обслужват дребната търговия само около района на Калиакра.[102] Вече посочих, че за последните 3 години 10 монети (50 % от общия брой !) се откриха около Варна и една в Овеч. Това поставя под въпрос и идеята за малка емисия с ограничено приложение и разпространение в Калиакра. Забележителна е обаче липсата им в Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Ветрен, Тутракан, Черна вода (територията на Дръстърското феодално княжество на Тертер, където има толкова много монети с монограм IW T), както и в Северна Добруджа. Явно около 1376 г., след острия конфликт със сина си, еманципиралият се дръстърски феодал Тертер (Йоан ?), Добротица остава без монетарница. Това налага разкриване на ателие в престолнината Калиакра, което действа след края на 70-те години на XIV в. и до смъртта на Добротица около 1385 г. – т. е. около 5-6 г. Може би затова и броят на тези монети не е така голям. Обстоятелството, че само за последните три години в Калиакра и около Варна се откриха цели 17 екземпляра, при известни само 5 до преди 5 години налага въздържане от крайни изводи. Още повече проучванията в Калиакра, Варна, Кастрици, Овеч и Караач теке до Варна продължават.*

Монети на Теретер (Йоан ?), отсечени в Дръстър.

Тези монети са разпространени изключително в границите на Дръстърското феодално княжество (обр. 134).

Дръстър – 85 бр.[103]

Пъкуюл луй Соаре – 39 бр.[104]

---

* Действително през археологическия сезон 2009 ст. н.с. В. Плетньов е открил 4 нови монети ва Добротица сечени в Калиакра.

Ветрен – 5 бр.[105],
Черна вода – 1 бр.[106]
Кокони – 1 бр.[107]
Тутракан – 1 бр.[108].

Откриват се и извън региона на Дръстър – Варна- 2 екземпляра[109], Калиакра – 1 екземпляр[110], Балчик – 1 екземпляр,[111] Кастрици – 4 екземпляра[112], Овеч – 2 екземпляра,[113] Шумен – 3 екземпляра,[114], Търново – 1 екземпляр[115]. Разграничават се два типа – сребърни и медни, като втория тип – медните монети са 4 варианта:[116]

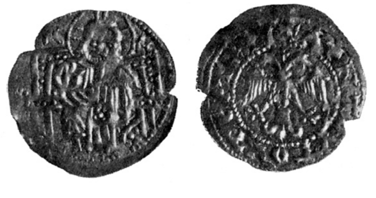

Обр. 121. Сребърна монета на господин Тертер, сечена в Дръстър и открита в Пъкуюл луй Соаре

Тип I. Сребърна монета

Върху лицевата страна е Христос на трон с евангелие в лявата ръка и благославяща десница.

Върху опакото е двуглав орел с равнораменен кръст между главите и надпис по периферията +АФΝΤΟΥ ΤΕΡΤΕΡΙ (*На господин Тертер)* (обр. 121, табл. IX-2)*[117]*

Тип II. Медни монети

Познати са 4 варианта както следва[118]:

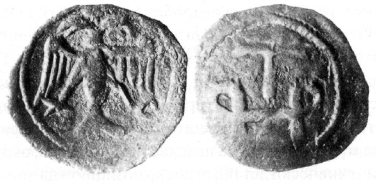

Обр. 122. Медна монета на Тертер без контрамарки

Вариант А. Върху лицевата страна на тези монети е нанесен монограм **ТРР** (Тертер), а върху опакото е гравиран двуглав орел с кръст между главите (обр. 122, табл. I-6).

Вариант Б. Както вариант А, но върху лицето в долната част между хоризонталните хасти на монограма са изобразени чрез отпечатване със самата монетна матрица полумесец и звезда

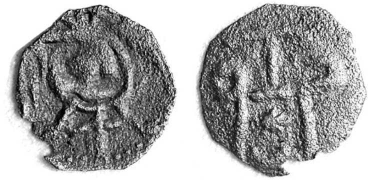

Обр. 123. Медна монета на Тертер с контрамарка от Дръстър

Вариант В. Както вариант А, но върху опакото върху гърдите на орела кръгла контрамарка, върху която е изобразен човешки бюст с дълга плитка (обр. 123).

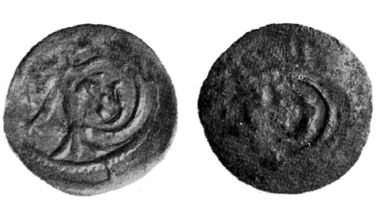

Обр. 124. Медна монета на Тертер с контрамарка от Пъкуюл луй Соаре

*Вариант Г***.** Както вариант А, но върху лицето контрамарка включваща звезда и полумесец, а върху опакото – контрамарка с изображение на човешки бюст с дълга плитка.(обр. 124).

По-горе се посочиха няколко основни специфики за тези монети, свързвани с дръстърския господар Тертер (Йоан ?) и дръстърската монетарница. Началото на монетосеченето е непосредствено след 1376 г., а края около 1385 г., когато след смъртта на Добротица Тертер напуска Дръстър и се предполага, че наследява баща си в Калиакра. Ако се съгласим с хипотезата, че Тертер и Иванко са двама различни сина на Добротица, то terminus ante quem на тези емисии пак трябва да се определи около 1385 г., защото със сигурност се знае, че през 1388 г. Дръстър е в границите на Шишманова България. Впечатляващ е още фактът, че тези монети са концентрирани основно в границите на дръстърското княжество (близо 90 %) и са рядкост в другите центрове на Добруджанското деспотство (по един екземпляр в Калиакра и Балчик, 2 във Варна, липсват в Каварна). Това е симптоматично и може да означава действително конфликт и нарушени търговски отношения между Добруджанското деспотство и Дръстърското господарство.

Сребърната монета засега е единствена – уникат, открит в съкровище на Пъкуюл луй Соаре[119], който подсказва ограничена по обем емисия. По-скоро става въпрос за символични знаци, илюстриращи началото на нова държавна формация. Медните монети следват по стил и дух дръстърските емисии на Добротица. Подменен е монограмът върху опакото, а титлата деспот върху лицето е заменено с деспотския символ – двуглавия орел. Очевидно Тертер не е получил деспотска титла и естествено, спазвайки субординацията, не се е самозабравил и самообявил за деспот. Заявил е обаче амбиции в тази насока, поставяйки върху лицето вместо титлата, един от деспотските инсигнии – двуглавия орел. Справедливостта обаче изисква да уточним, че за разлика от първата половина на XIV в., в края на столетието двуглавият орел присъства не само върху деспотски одежди. Той краси още костюмите на севастократори, деспоти, кесари и даже висши аристократи и сановници от по-нисък ранг.[120]

Освен титлата и двуглавия орел друг обект на дискусия са допълнителните знаци и контрамарки по монетите – полумесеца със звезда и бюста на мъж с плитка. Аз споделям мнението, че тези знаци са свързани с поставянето (самопоставянето !) на Йоан Тертер под сюзеринитет на влиятелен в региона татарски господар[121]. Някои го идентифицират с Тотхамъш[122], други с добруджанския /?/ бег Димитър, но според мен иде реч за Кутлу-Буга. В предните глави № 5 и 6 приведох аргументация в тази насока, която не е нужно да бъде преповтаряна. Идеята на някои румънски колеги, че контрамарките са поставени от влашкия воевода Мирчо I Стари (1386-1418) е трудно защитима.[123] Тези знаци и символи от контрамарките отсъстват върху добре познатите емисии на Мирчо, както и предшествениците му Владислав I (1346-1377) и Раду I (1377-1383)[124]. Най-после неговият образ е добре познат от стенописи и монети, но никога не е представен с коса, сплетена на плитка[125] – една мода, характерна по-скоро за номадската аристокрация от степите, отколкото за балканските владетели[126]. Полумесецът и звездата също насочват към татарите и исляма, а не към православното християнство на влашките воеводи. Прочее, тъкмо върху татарско знаме, развято върху крепостта Вичина, на карта на Angelo Dulcert de Majorque от 1339 г. (обр. 125а)[127], с което се илюстрара татарски суверинитет над Дунавската делта, е изобразен аналогичен полумесец със звезда[128]. Най-по-

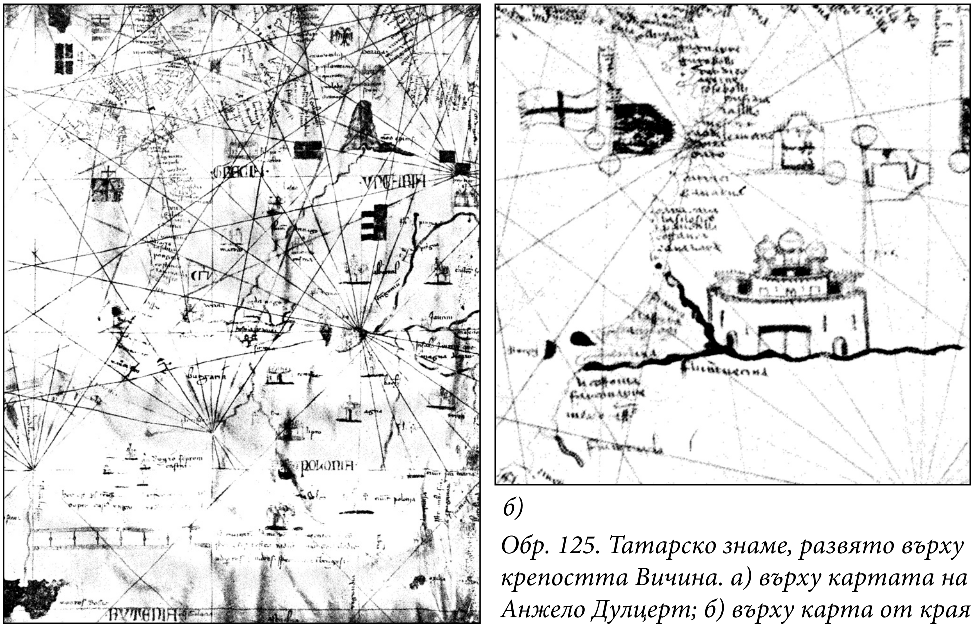

а)

б)

Обр. 125. Татарско знаме, развято върху крепостта Вичина. а) върху картата на Анжело Дулцерт; б) върху карта от края на XIV в.

сле ще обърна внимание, че съкратеният надпис с буквите **ТРР** върху монетите на Тертер е композиран така, че наумява повече татарска тамга, отколкото монограм в духа на византийското и българското монетосечене.

Причината и времето на контрамаркиране и включване на допълнителни знаци върху монетите на Тертер е проблем, който отчасти бе дискутиран в гл. 5 на настоящото изследване. Изглежда това е станало известно време след 1376 г., когато започва да сече монетите с монограм и двуглав орел, защото около 50 % от емисиите не са контрамаркирани. Същевремено пък големият процент контрамаркирани монети продполага, че е станало и достатъчно време преди 1386 г., когато Тертер напуска Дръстър. Според Вл. Пенчев контрамаркирането е между 1385-1387 г. и го свързва със смъртта на Добротица, която според него е факт през 1385 г.[129], докато К. Дочев го изтегля още по-късно – 1386-1386 г.[130]. Според мен, по изтъкнати вече причини от историческо естество, контрамаркирането им около смъртта на Добротица е нелогично. Най-малкото, защото управлението на Тертер в Дръстър не зависи особено от баща му Добротица, с който впрочем са и в конфликт. По-вероятно е контрамаркирането да е реализирано преди войната между цар Иван Шишман и влашкия воевода Дан I през 1384-1386 г.[131]. В тези години Дръстър вероятно се чувства застрашен от настъпателната политика на търновския цар, който започва акция за възстановаване на статуквото от преди 1369 – 1370 г. Фактът, че действително в навечерието на похода на Али паша от 1388 г. Дръстър и Овеч са в границите на Шишмановото царство, с което статуквото от преди 1369 г. е възстановено, косвено потвърждава една такава заплаха за Тертер около 1384 г. Изправен пред натиск от Търново и Калиакра, той е имал остра нужда от авторитетен покровител, който може да респектира Иван Шишман и Добротица. Намерил го е в лицето на най-силния в региона татарски бег Кутлу буга, чиито територии на номадстване стигали до Дунавската делта и ез. Кутлабух. В резултат на това върху монетите се появяват татарските символи и знаци – полумесеца със звезда и бюста на мъж (татарски бег ?) с плитка. Те свидетелстват пред обществото, че Тертер има могъщ суверен и това му гарантира временна неприкосновеност.

Имитационно монетосечене в Дръстър от края на XIV в.

Установено е че през втората половина на XIV в. в големите градски центрове Червен, Шумен, Видин, Овеч е разгърнато имитативно монетосечене за задоволяването на все по-нарастващия стоково-паричен обмен. (обр. 134). Основно това са имитации на най-популярните и разпространени между Балкана и Дунав медни емисии на Иван Александър и Иван Срацимир.[132] Такова имитативно монетосечене към края на XIV в. е регистрирано и в Дръстър и е наречено условно *тип Силистра*[133]. Подобно на останалите имитативни монетосечения и *тип Силистра* възпроизвежда схематично и твърде условно медните монети – стамени на Иван Александър с Михаил и на Иван Срацимир (обр. 126). Забележително е, че силистренските са в голямо количество, като мнозинството са включени в съкровище, намерено в Силистра през 1932 г.[134]. Единични екземпляри се откриват при археологически разкопки в Дръстър – 23 бр[135], Ветрен – 2 бр.[136], Калиакра –13 бр, Варна 5 бр, Караач теке до Варна – 3 бр.[137], Каварна – 1 бр, Балчик – 3 бр.[138], Овеч – 7 бр, Кастрици – над 50 бр.[139] – т. е. във всички по-големи центрове на Добруджанското деспотство. С. Димитрова-Чудилова датира появата им към 1387 г. и смята, че са дело на дръстърската монетарница по времето, когато Иван Шишман владее града. Е. Оберлендер от своя страна ги сварзва с монетосечене на влашкия господар Мирчо I от периода, когато администрира Дръстър в началото на XV в. Укриването на съкровището той прецизира около 1420 г., когато турците отново завладяват дунавския град[140]. Основанията му относно датата на трезорирането на находката към 1420 г. е аргументирана с наличието на други по-късни емисии, но свързването на имитациите *тип Силистра* с Мирчо I е проблемно. Ако Мирчо е организирал имитативно монетосечене в Дръстър, защо ще копира точно монетите на българ-

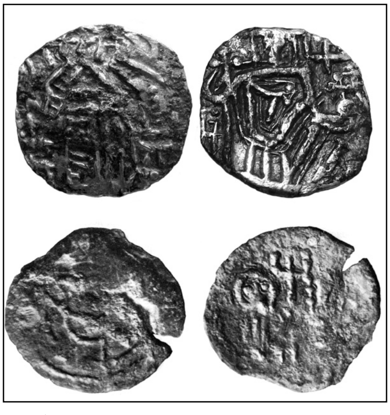

Обр. 126. Имитативна монета на цар Иван Александър

ските царе и няма да постави върху тях поне един свой символ. Най-после тези монети се вписват по параметри и стил на изображения, напълно в една традиция, позната от останалите провинциални монетарници в Шумен, Червен, Видин и др., които продуцират сходни монети на същите владетели. Затова е по-вероятно монетите *тип Силистра* да са дело на монетарницата в Дръстър, която след като Тертер напуска (принудително) града, спира да сече и контрамаркира емисиите с монограм и двуглав орел. На тяхно място за задоволяване на местния пазар и по вече отработени традиции в други големи градове на Шишмановото царство започват да се секат имитативни монети на Иван Александър и Иван Срацимир. Забележително е, че имитации на монетите на Иван Шишман не се възпроизвеждат. Това е логично, защото тези имитации се секат по време на неговото управление, което предполага че монети с неговия образ и символи може да сече само в царското ателие в Търново. Твърде е възможно имитациите *тип Силистра*да продължават да се секат и след като Мирчо I завладява Силистра, но определено началото е след възвръщането на града в границите на Търновска България около 1386 г.

Монети, участвали в паричното обращение в Добруджанското деспотство

Успоредно с т. нар. монети на Добруджанското деспотство, сечени в Дръстър, Калиакра и внесените и контрамаркирани сръбски грошове, активизираният пазар приема и включва в циркулация и други емисии – български (търновски и видински), византийски, венециански, влашки, татарски и пр. (обр. 134).

Обр. 127. Сребърен грош на цар Теодор Светослав от Калиакра

Обр. 128. Сребърен грош на цар Иван Александър от Каварна

Български монети. Те са най-многобройни и е трудно да се нарекат чужди, защото до еманципирането на деспотата в средата на XIV в. той е част от Търновска България. Активизирането на монетната циркулация, както и активизирането на живота по Черноморието са свързва с монетите на Теодор Светослав (обр. 134), които са сравнително добре представени в Калиакра – 17 бр.[141] (обр. 127), Варна – 7 бр.[142], Кастрици – 12 бр.[143], Караачтеке до Варна – 8 бр.[144], Провадия-Овеч – 6 бр.[145], Дръстър – 2 бр.[146], Пъкуюл луй Соаре – 1 бр.[147], Аксаково – 10 бр.[148], Осеново до Варна – 3 бр.[149], Балчик – 2 бр.[150] и Тутракан – 1 бр. Рядкост са монетите на Михаил Шишман (1323–1330) Калиакра – 1 бр.[151], Каварна – 0, Балчик – 1 бр.[152], Аксаково до Варна – 7 бр.[153], Варна – 9 бр.[154], Кастрици – 15 бр.[155], Караач Теке до Варна – 3 бр.[156], Дръстър – 1 бр.[157], Пъкуюл луй Соаре – 2 бр.[158]. Това удивително съвпада по време с ферментиционните процеси на обособяването на полунезависим архонтат в Карвуна и Варненска митрополия. Най-многобройни са монетите – сребърни и медни от почти всички емисии на цар Иван Александър (обр. 128, 134), които по брой са съпоставими и даже на места превишават местните емисии на Добротица и Тертер (Иванко ?). Откриват се във всички центрове от първоначалната територия на деспотата (средата на XIV в. – 1370 г.) – Калиакра – 21 бр.[159], Каварна – 7 бр.[160], Варна – 66 бр., [161], Караач теке до Варна – 22 бр.[162], Балчик – 11 бр.[163], Аксаково – 27 бр.[164], Кастирици – 95 бр.[165], – т.е. най-многобройните монети в морските центрове. Броят им в присъединените през 1370 г. крепости е също впечатляващ – Силистра – 46 бр.[166], Пъкуюл луй Соаре – 39 бр.[167], Ветрен – 2 бр.[168], Тутракан – 6 бр.[169], Овеч – 34 бр.[170], Венчан – 3 бр.[171], Петрич кале до гара Разделна – 2 бр. [172] Всичко това илюстрира непрекъснатите добри политически и търговски контакти между Търново и деспотата. Забележително е, че и в повечето съкровища в Добруджа монетните емисии на Иван Алексъндар доминират. Така например съкровището от долината на р. Батова, която е в границите на деспотата от еманципирането му до кончината му, включва накити и 96 сребърни монети, от които 81 гроша на цар Иван Александър (1331-1371), 7 на Михаил Шишман (1323-1330), 1 на Стафан Дечански (1321-1331) 3 на Йоан V Палеолог (1347-1353) и 3 на Йоан VI Кантакузин (1353-1354) (обр. 129)[173]. Не е изключено съкровището да е укрито по време на похода на Амедей Савойски и несигурните времена от 1366-1369 г. Големи съкровища с монети на цар Иван Александър са открити още в Каварна (38 сребърни грошове на Иван Александър с Михаил Асен)[174], и до с. Айдемир, в непосредствена близост до Дръстър-Силистра, съдържащо 1 сребърна монета на цар Михаил Шишман, 90 гроша цар Иван Александър сам и 11 със сина му Михаил Асен.[175] Второ съкровище в покрайнините на Силистра е открито през 1932 г. и се съхранява в Букурещ, но все още не е пълно публикувано. Според Е. Оберлендер съдържа основно монети на цар Иван Александър с Михаил, Иван Александър с Теодора II и цар Иван Шишман. При археологически разкопки в Дръстър е открито трето съкровище съдържащо 4 стамини на Иван Алексъндър, 1 фолар на Тертер и 1 имитация от XIV в.[176] Съкровище от Пъкуюл луй Соаре с уникалната сребърна моне-

Обр. 129. Съкровище със сребърни монети от XIV в. в района на р. Батова

та с надпис αφέντού τού Τερτέρι (монета ***на господин Тертер***), включва още 5 монети на Иван Срацимир (1356-1397), цели 169 гроша на Иван Александър и сина му Михаил, датирани не по-късно от 1371 г. и две монети на влашкия воевода Влайку (1367-1377)[177]

Обр. 130. Сребърни грошове на цар Иван Срацимир открити в Дръстър и Калиакра при археологически проучвания през 2006 г.

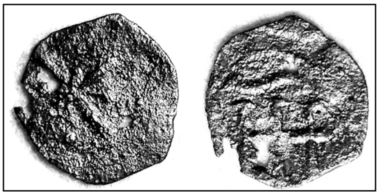

Обр. 131. Монета на цар Иван Шишман от Дръстър

Добре представени са и монетите на видиниския български цар Иван Срацимир, откривани както в първоначалната територия (Калиакра – 4 бр.[178] (обр. 130, 134), Каварна – 1 Варна – 1 бр.[179] Кастрици – 3 бр.,[180] Аксаково – 2 бр.[181]), така и в центровете присъединени след 1370 г. (Дръстър – 21 бр.[182], Пъкуюл луй Соаре – 7 бр.[183], Ветрен – 2 бр.[184], Кокони – 1 бр.[185], Овеч – 2 бр.[186]). Вече стана въпрос за добрите отношения на Иван Срацимир с Добротица и това се долавя от многобройните сребърни монети, сечени във Видин и разпространени по цялата територия на деспотата. Коренно различно е положението с монетите на Иван Шишман, които отсъстват почти напълно в монетното обращение на Калиакра, Каврна, Балчик и Овеч. Рядкост са монетите му и във Варна – 2 бр., Венчан – 1 бр. Аксаково – 4 бр. и Кастрици – 1 бр. (при открити до 2008 г над 1000 монети от XIV в.).[187] Определено обтегнатите отношения между Добротица и търновския цар рефлектират върху икономическите връзки между Калиакра и Търново между 1371-1395 г. Забележително е, че в Шумен (град винаги в границите на Търновска България) са открити 41 монети на Иван Шишман, а в Овеч (град в Добруджанското деспотство след 1370 г.), разположен само на 40 км в източна посока, само един екземпляр.[188] Ето защо многобройните монети на Иван Шишман от Дръстър (над 80 монети) (обр. 131, 134)[189], Пъкуюл луй Соаре (21 бр.)[190], Кокони (1 бр.)[191] и Ветрен (4 бр.)[192] впечатляват. Симптоматично е също, че в голямото съкровище, открито в Силистра през 1932 г., редом с монетите на цар Иван Александър присъстват и монетите на Иван Шишман. Действително около 1386 г. Дръстър е в границите на Търновското царство и това ускорява притока на монети на Иван Шишман в дунавския град и съседните крепости. Като имаме предвид, че още през 1388 г. Дръстър попада под турска власт, а след това е в границите на Влахия, то е малко вероятно само за 2 години да се получи такъв ръст на монети на Иван Шишман. Между 1386-1388 г. и Овеч влиза в границите на Търновската царство, но там не е отбелязан подобен приток. Затова не е изключено на фона на лошите отношения между Добротица и Тертер от една страна след 1376 г. и перманентното напрежение между Добротица и Иван

Шишман да е задействала аксиомата „врага на моя враг не е мой враг", респективно опонентите на Добротица – търновския цар и Дръстърския феодал да са нормализирали контактите си на всякакво ниво. Напрежението между Търново и Дръстър изглежда са активизира едва около 1384 г. Тогава Иван Шишман целенасочено започва да провежда политика за възстановяване на статуквото от 1370 г., което включва и възстановяване властта на Търново над Дръстър. В този смисъл е възможно постъпване на монети на Иван Шишман в Дръстър и региона между 1376-1384 г. и особено активно между 1386-1388 г. Иначе нама как да обясним, че в Дръстър са открити 51 монети на Иван Шишман, докато в такъв главен град на Шишманова България като Шумен са 41. И то при положение, че за разлика от Дръстър Шумен е винаги в границите на търновския цар. На този фон всякакви предположения, че Иван Шишман никога не е владял Силистра, защото сведенията за това били от по-късни хронисти, са очевидно несъстоятелни.

Византийски монети. На пръв поглед монетите на византийските василевси като в градовете на първоначалната територия на деспотата, така и в присъединените след 1370 г. крепости около Дръстър и Овеч са изненадващо малко в сравнение с емисиите на Добротица, Тертер, търновските и видинския царе (обр. 134). И то при положение, че Добротица получава деспотската си титла от ромейския василевс и е женен за византийска аристократка от императорската фамилия. Ето впрочем рекапитулацията на византийските монети от XIV в. в центровете на деспотата – Калиакра – 2 бр.[193], Каварна – 1 бр, Балчик – 5 бр[194], Варна – 4 бр.[195], Кастрици – 24 бр.[196], Караачтеке до Варна – 13 бр.[197], Дръстър – 5 бр.[198], Пъкуюл луй Соаре – 2 бр.[199] Ветрен – 0, Аксаково – 0, Овеч – 4 бр.[200] Тези реалности водят до някои по-общи заключения. Търговските и икономически връзки на деспотата с Империята не са особено активни. Явно Добротица, Тертер и Иванко не зависят особено от Константинопол и това личи от напълно самостоятелна им политика. Забележително е, че византийските монети от първата половина на XIV в. многократно надвишават тези от втората половина на столетието Затова разглеждането на добруджанското деспотство като производна на византийската политика очевидно няма особено силни репери. Само още един факт: През XI в., когато Дръстър е в границите на Византия, са открити над 2000 византийски монети, докато през целия XIV в. са само 5 ! Аналогична е ситуацията в другите два големи имперски центъра на Долния Дунав, Исакча и Пъкуюл луй Соаре, в които византийските монети от XI и XII в се измерват с хиляди, а през XIV в. са съответно 8 и 2! Специализиран коментар заслужават и многобройните монети на Йоан II Орсини, управляващ Пелопонес между 1323-1335 г.: – Калиакра – 2 бр.[201], Балчик – 2 бр.[202], Варна – 4 бр.[203], Кастрици – 12 бр[204], Караачтеке до Варна – 4 бр.[205]

Влашки монети. Те не са особено много, но се откриват почти във всички ценрове на деспотата. До заемането на влашкия престол от Мирчо I тези монети са рядкост. Дори в един такъв граничен с Влахия икономически център като Дръстър са открити само две монета на Влайку I (1364-1377)[206] – емисии,

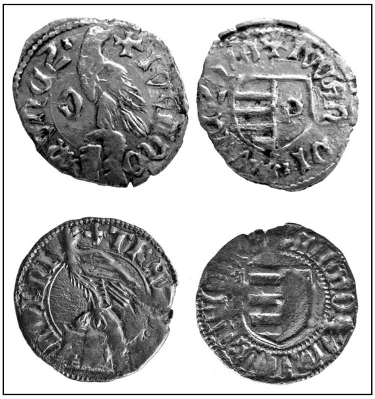

Обр. 132. Монети на Владислав I Влайко и Мирчо I от Калиакра и Варна

Обр. 133. Матапан на Енрике Дандоло – Венеция

доста разпространени на север от Дунав. Отделни изолирани екземпляри на Влайку са известни още от Балчик[207], Варна (обр. 132, 134)[208] Пъкуюл луй Соаре – 4 бр.[209] и Ветрен[210]. Още по-голяма рядкост са монетите на Раду I – Калиакра – 1 бр. и Пъкуюл луй Соаре – 2 бр.[211] Значителен ръст обаче бележат монетите на Мирчо I, откривани в почти всички значителни центрове на деспотата (обр. 134) – Калиакра – 21 единични и други 45 в съкровище с още 13 на Влад I[212], Дръстър – 15 според инвентарната книга и в две малки съкровища[213], Пъкуюл луй Соаре – 4 бр.[214], Варна – 1 бр.[215], Кастрици – 3 бр.[216], Караач теке до Варна – 2 бр.[217], Овеч – 1 бр.[218], Балчик – 1 бр (обр. 132, 134)[219]. Очевидно активната политика на Мирчо по посока Дръстър-Карвуна-Калиакра рефлектира и върху монетната циркулация. Забележителен е и големият брой монети от първото му монетосечене (1386-1396), явяващо се ново потвърждение за добрите му взаимоотношения с цар Иван Шишман

Венециански монети. Това са предимно солдини и матапани от средата на XIV в. Основно са представени дождовете Бартоломео Градениго (1339-1342), Франческо Дандоло (1329-1339), Андреа Дандоло(1343-1354) и Енрике Дандоло (обр. 134), откривани предимно в черноморските пристанища на деспотата – 4 в Каврна, 2 във Варна, 2 в Кастрици, 1 в Караач теке, 3 в Балчик.[220] Обърнато е внимание, че въпреки активната търго-

“Крепости Монети”	Добруджанско деспотство					Търновско царство					
	Местни			Сръбски							
	“Добротица Дръстър”	“Добротица Калиакра”	“Тертер Дръстър”	Единични	Съкровища	“Т. Светослав”	М. Шишман	“Ив. Александър”	“Ив. Срацимир”	“Ив. Шишман”	Имитации
Калиакра	3	8	1	15		17	1	21	4	1	13
Каварна		2		3				7			
Варна	7		2	5	10	7	9	66	1	2	5
Балчик	1		1	3		2	1	11			3
Кастрици	9	12	4	2		12	15	95	3	1	51
“Селища Южна Добруджа”				11	847	4	1	13			
Дръстър	43		85	2		2	1	46	21	83	23
ПЛСоаре	74		39	2		1	2	39	7	21	
Ветрен	2		5	1				2	2	4	
Овеч	3	1	2			6		34	2	1	7
ОБЩО	142	23	139	44	857	51	30	334	40	113	102

Обр. 134. Монетното обращение в Добруджа през XIV в.

вия и добрите контакти на Добротица с Венеция, броят на венецианските монети рязко спада след средата на XIV в. Предполага се, че причината за това е политиката на Венеция, която ограничава износа на свои монети и използва при покупките на жито и суровини византийски перпери. Малко вероятно предвид нищожното количество византийски монети по черноморските пристанища. По-реално е венецианците да са използвали сръбските грошове вместо своите ценни солдини. Това съвпада с кризата във венецианското монетосечене слез 1354 г. и поражението на Венеция от Генуа при морската война 1352 г. Очевидно попадането на веницианските монети трябва да се свърже с по-ранни връзки между 1340-1352 г.

Татарски монети.

Разпространение на границата на деспотата през XIV в. имат основно две групи татарски монети – едните, сечени в столицата на Златната орда на Волга и немного в Крим, а другите – в колониите в Дунавската делта (обр. 134). Втората група бе сравнително подробно коментирана в глава 1 на настоящото изследване. Забележително е, че в Южна Добруджа повече се срещат монетите от първата група, въпреки че и тяхното разпространение е ограничено – 14 в Калиакра (основно на хановете Узбек – 1312-1342 и Джанибег – 1342-1357)[221], Варна – 2 бр.[222], Кастрици – 12 бр.[223], Караач теке – 4 бр.[224], Дръстър – 4 бр.[225], Пъкуюл луй Соаре – 22 бр. (1 на хан Токта – 1290-1312 и 13 бр. сечени в Исакча през първата половина на XIV в.)[226], Овеч – 9 бр.[227] Монетите на Токта и Узбек изглежда трябва да се свържат с добрите контакти и коалиционната политика, която провежда цар Теодор Светослав. Останалите свидетелстват за продължаване на връзките, но малкият им брой показва ограничено влияние. Забележително е, че образци от монетосеченията в Делтата са рядкост в региона на Калиакра, Дръстър и Овеч. Това потвърждава предположението ни за липса на активен обмен на Търновска България и Добруджанското деспотство с градовете в Делтата след попадането и по пряка татарска доминация в края на XIII в.

“Крепости Монети”	Византия				Венеция		Татарски		Влахия			Османо-турски				
	“Андроник. II“	“Андроник. III“	Йоан VIII	Мануил II	1/2 на XIV в.	2/2 на XIV в.	1/2 на XIV в.	2/2 на XIV в.	Влад. I	Радо. I	Мирчо I	Мурад I	Баязид I	ем. Сюлейман	Мурад II	ОБЩО
Калиакра				1	1		9	5	1	1	21	1	12	1	2	139
Каварна	1				3											16
Варна	4				1	1	1		2		1		1?	1		125
Балчик	4		1						1		1		6		1	36
Кастрици	23	1		6	3		12	9			3	16	548	30		855
“Селища Южна Добруджа”	2	1			2	2										883
Дръстър	3	2					3	1	2	1	15	1	11	2	6	353
ПЛСоаре	2						22		4	2	5				3	223
Ветрен									1							17
Овеч	4						3	6					1			70
ОБЩО	43	4	1	7	10	3	50	21	11	4	46	18	578	34	12	2717

Обр. 134. Монетното обращение в Добруджа през XIV в.

Турски монети.

До султан Баязид (1389-1402) турските монети в границите на Добруджанското деспотство са изключителна рядкост – изолирани монети на Мурад I (1362-1389). Единствено в Силистра[228] и при редовни археологически разкопки Калиакра е открито по едно негово акче.[229] На фона на 27-годишното му управление това е показателно. Най-после се явява като косвено указание, че до похода на Али паша в Добруджа през 1388 г., а и непосредствено след него Османската империя няма икономически, търговски и в крайна сметка политически интереси към Добруджанското деспотство и дъщерното му Дръстърско княжество. След интронизирането на Баязид обаче нещата се променят коренно – негови монети, и то в неочаквано големи количество, се появяват в почти всички крепости (обр. 134). В столицата Калиакра са регистрирани 12 единични находки и три съкровища включващи още 144 акчета.[230]. В Кастрици само за три археологически сезона са открити над 500 акчета[231], във Варна са 2[232], но и едно съкровище с неуточнен брой[233], от Балчик са 6 бр.[234] а в Дръстър 11 бр.[235] Впечатляващо е, че акчета на Баязид са открити в горяли хоризонти в Каварна, Дръстър и Кастрици, както и много от тях участват във формирането на съкровища. Това насочва към събитията, свързани с османското овладяване на Добруджанското деспотство между 1391-1399 г. и новите военно-политически процеси в региона след разгрома на Баязид при Анкара през 1402 г. Откриваните монети на синовете му, емирите Сюлейман и Муса във Варна, Калиакра, Кастрици, Дръстър е обичайно предвид процесите, които се развиват в региона между 1402-1417 г., когато османската власт постепенно се утвърждава върху бившата територия на Добруджанското деспотство

Бележки

[1] **Ал. Кузев.** Сръбски грошове в Добруджа през XIV в. – ИНМВ, 24, 1984, с. 106-115.

[2] **В. Парушев.** Средновековни монети от Калиакра. – ИНМВ, 26, 1990, с. 141-146; **Ал. Кузев.** Цит. съч., с. 107.

[3] **Ив. Йорданов.** Монети от Чиракман. – В: Чиракман-Карвуна-Каварна. София, 1982, с. 59; **Ал. Кузев.** Цит. съч., с. 107 и по инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[4] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[5] **Ив. Йорданов.** Средновековни монети от музея в Балчик – В: Балчик. Древност и съвремие. Добрич, 1990, с. 53; **М. Димитров.** Монетите от Дионисополис-Карвуна: извор за административната, политическата и стопанската история на северозападното Черноморие от IV в. пр. Хр. до средата на XV век.- Добруджа, 12, 1995, с. 178.

[6] **Ал Кузев.** Цит. съч., с. 106.

[7] **Ал Кузев.** Цит. съч., с. 106.

[8] **Ал Кузев.** Цит. съч., с. 107.

[9] **Ал Кузев.** Цит. съч., с. 107.

[10] **Ал Кузев.** Цит. съч., с. 107.

[11] **Ал Кузев.** Цит. съч., с. 108.

[12] **O. Iliescu**. Monede medievale şi moderne descoperite la Păcuiul lui Soare in anii 1956-1974. In: Păcuiul lui Soare; II. Bucureşti, 1977, p. 158-162 .

[13] **Г. Атанасов, Ив. Йорданов**. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994, с. 68.

[14] По сведения на ст.н.с. В. Плетньов, проучвател на крепостта и н. с. И. Лазаренко.

[15] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[16] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[17] **В. Јовановић.** Оставе средњовековних контрамаркираних динара из околине Варна (Бугарска). – Нумизматничар. 1, 1978, с. 119-140.

[18] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[19] **Ал. Кузев.** Находка на сръбски грошове от XIV в. при с. Соколник, Добричко. –ИНМВ, 28, 1992, с. 269-279.

[20] **Ал. Кузев.** Находка на сръбски и босненски грошове от XIV в. крайс. Храброво, Балчишко. – ИНМВ, 29, 1993, с. 144-183.

[21] **Ал. Кузев**. Малка находка на сръбски и босненски грошове. –ИНМВ, 32-33, 1996-1997, с. 181-183.

[22] **Ал. Кузев**. Две малки находки на сръбски грошове от XIV в. северно от с. Долище, варненско. – ИНМВ, 30-31, 1994-1995, с. 249-251.

[23] **Ал. Кузев**. Две малки находки…, с. 252-255.

[24] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[25] **Ал. Кузев**. Малка находка на…, с. 183.

[26] **Ал. Кузев**. Малка находка на…, с. 183.

[27] **Ал. Кузев**. Малка находка на…, с. 183.

[28] **Ал. Кузев**. Малка находка на…, с. 183.

[29] **Ал. Кузев.** Съкровище от контрамаркирани грошове на Стефан Душан. – ИНМВ, 32-33, 1996-1997, с. 187-194.

[30] **И. Лазаренко.** Находка от средновековни сребърни монети от Варна. – В: Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев (= Acta musei varnaensis, III – 1), Варна, 2002, с.215-238.

[31] Съкровището е докладвано от А. Койчев и В. Мутафов на конференцията в чест на 70-годишнината на проф. Ал. Кузев във Варна през 2002 г. **И. Лазаренко.** Цит. съч., с. 231-232, бел. 43.

[32] **Ал. Кузев.** Сръбски грошове…, с. 108.

[33] **E. Oberländer-Târnoveanu.** Cronica descoperiliror monetare din nordul Dobrogei. – Peuce, VIII, 1980, p, 511; **E. Lăzurацă, G. Mănucu-Adameştesnu**. Noi descoperiri archeologice la Enisala. – MCA, XIV, 1980, p. 541; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Un trésor de monnaies serbes et bosniques trouvé au Bouches de Danube (note préluminaire). – Нумизматничар, 15, 1992, p.82.

[34] **E. Oberländer-Târnoveanu**. Un trésor de Monnaies Serbes…, p. 82.

[35] **Ал. Кузев.** Сръбски грошове…, с. 108; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Un trésor de monnaies serbes…, p. 82-83.

[36] **E. Oberländer-Târnoveanu, G. Mănucu-Adameştesnu**. Monede din secolele XII-XIV descoperite din Nufăru (jud. Tulcea). – Peuce, IX, 1984, p. 263.

[37] **E. Oberländer-Târnoveanu**. Un trésor de monnaies serbes…, p. 84; **Ал Кузев.** Сръбски грошове…, с. 108.

[38] **L. Bătrina, A. Bătrina.** Contribuţii la cunoaşterea architecturii medievale din Dorogea: biserica sf. Atanase din Niculiţel (jud. Tulcea). – SCIVA, 28, 4, 1977, p. 538; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Un trésor de Monnaies Serbes…, p. 83.

[39] **E. Oberländer-Târnoveanu**. Un trésor de monnaies serbes…, p. 84.

[40] **E. Oberländer-Târnoveanu**. Un trésor de monnaies serbes…, p. 84.

[41] **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Din istoria Dobrodgei. 3. Bucureşti, 1971, p. 404.

[42] **E. Oberländer-Târnoveanu**. Un trésor de monnaies serbes…, p. 83.

[43] **E. Oberländer-Târnoveanu.** Cronica..., p. 513; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Un trésor de monnaies serbes…, p. 69-89. Според Е. Оберлендер това е едно съкровище от крепостта Нуфъру, но разделено в две колекции, съхранявани в Тулча.

[44] Сведения за това съкровище, съхранявано в Тулча получих от Е. Оберлендер. Вероятно е закупено за частната колекция на фармацевт от Исакча.

[45] **Ст. Авдев.** Българските средновековни монети. София, 2007, с. 180.

[46] **Ал Кузев.** Сръбски грошове…, с. 112-113.

[47] **E. Oberländer-Târnoveanu**. Circulaţia monede sîrbeşti din secolele XIII-XIV la Dunarea de Jos şi comerţul raguzani în Balkani. – BSNR, LXXV-LXXVI, 1981-1982, p. 310; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Un trésor de monnaies serbes …, p. 80-81.

[48] **Ал Кузев.** Сръбски грошове…, с. 110.

[49] **Ив. Бъчваров.** За някои проблеми на контрамаркираните монети, участвали в паричното обръщение на Добруджанското деспотство през втората половина на XIV в. – Нумизматика, 3, 1987, с. 27-40.

[50] **И. Лазаренко.** Цит. съч., с. 222-223.

[51] **Ал Кузев.** Сръбски грошове…, с. 109.

[52] **Ал Кузев.** Сръбски грошове…, с. 110.

[53] **Ал Кузев.** Сръбски грошове…, с. 110; **Ив. Бъчваров.** Цит. съч., с. 27-40.

[54] **И. Лазаренко.** Цит. съч., с. 222, бел. 57.

[55] **Ал Кузев.** Грошове на Стефан Душан с контрамарки. – Археология, 2, 1961, с. 14-17; **Ал Кузев.** Сръбски грошове…, с. 110; **Ив. Бъчваров.** Цит. съч. с. 28-30; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Quelques remarques sur les emissions monétaires médiévales de la Dobroudja méridionale aux XIV-e – XV-e siècles. – Revur Roumaine d’Histoire, 27, 1988, p. 108-109; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Un trésor de …, p. 80-81; **И. Лазаренко.** Цит. съч., с. 222-223.

[56] **Ал Кузев.** Сръбски грошове…, с. 113; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Quelques remarques sur…, p. 109; **Ив. Бъчваров.** Цит. съч. с. 37; **Ал. Кузев.** Находка на сръбски грошове от XIV в…., с. 278, бел. 26; **И. Лазаренко.** Цит. съч., с. 222.

[57] **Ал Кузев.** Сръбски грошове…, с. 110.

[58] Според нумизматите в колективните находки липсват грошове сечени след 1354 г. Вж: **Ст. Авдев.** Цит. съч., с. 184.

[59] **Ив. Бъчваров.** Цит. съч. с. 36-38.

[60] **В. Јовановић.** Цит. съч., с. 119-140; **Ал. Кузев.** Находка на сръбски и босненски…, с.168.

[61] **E. Oberländer-Târnoveanu**. Quelques remarques sur…, p. 110; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Un trésor de …, p. 80-81.

[62] **Ал. Кузев.** Находка на сръбски и босненски…, с.168-170, бел. 46.

[63] **M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru.** La seigneurie de Dobrotići, fief de Byzance. – ACIEB, XIV, Vol. III. Bucurşti, 1971, p. 13-20.

[64] **П. Мутафчиев.** Към историята на месемврийските манастири. – В: Сборник в чест на В. Н. Златарски. София, 1925, с. 178-179. Тази предатировка на П. Мутафчиев бе приета и още веднъж доказана от В. Гюзелев.; **В. Гюзелев.** Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австрийските сбирки и архиви. София, 1994, № 52, с. 197.

[65] **В. Гюзелев.** България и Венеция през първата половина на XIV в. – В: Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината ня проф. Иван Дуйчев. София, 1980, с. 89.

[66] **В. Гюзелев.** Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII-началото на XV век.). София, 1995, с. 41-48, p. 109-117; **Ал. Кузев.** Находка на сръбски и босненски…, с. 168-170, бел. 46; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа, 2. Средновековие, Велико Търново, 2004, с. 222.

[67] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 231-233.

[68] **И. Лазаренко.** Цит. съч., с. 215-229.

[69] **Н. Д. Руссев.** Българите и татарите от „Златната орда” на Долния Дунав (втората половина на XIV – първата половина на XV в.). – Българите в Северното Причерноморие, 6, 1997, с. 157; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит., съч., с. 229.

[70] **Е. Тодорова.** Отношенията на Добротица с генуезците. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 114.

[71] **P. Diaconu**. “Kilia et Licostomo”. Un faux problème de géographie historique. – In: Il Mar Negro, II. 1995-1996.

[72] **Ив. Йорданов.** Ранни форми на монетно производство (XI-XII в.) в българските земи. – Нумизматика, 2, 1980, с. 4-14.

[73] **Т. Герасимов.** Монети на деспот Иванко. – ИБИД, XIII, 1941, с. 288-295.

[74] **P. Diaconu.** O formatiune statula la Dunarea de Jos la sfirşitul al XIV-lea neconescuta pina in present. – SCIV, 2, 1978, p. 185-201; **Ив. Билярски.** Йоан Тертер (40-те – 90-те години на XIV столетие). – Исторически преглед, 10, 1992, с. 3-23; **Ст. Авдев.** Цит. съч., с. 243-245; **Г. Атанасов**. Относно принадлежността и датировката на бронзовата плочка (матрица) с двуглав орел и кръст от Дръстър-Силистра. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, с. 322-330; **К. Дочев.** Български средновековни монети. Велико Търново, 2003, с. 130-135.

[75] **N. Conovici.** Un tresor monetaire de XIV s. découvert à Pacuiul lui Soare. – RESEE, 4, 1975, p. 599-601;.

[76] **Ив. Йорданов.** Монетосечене на българските владетели в Добруджа. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 119-130; **Й. Юрукова, Вл. Пенчев**. Български средновековни печати и монети. София, 1990, с. 180-182; **К. Дочев.** Монети и парично обръщение в Търново XII-XIV в. Велико Търново, 1992, с. 121-122; **Л. Лазаров.** Данни за монетната циркулация на провадийската крепост. Велико Търново, 2001, с. 31-32; **Ж. Жекова.** Монети на Добруджанските деспоти от Шуменска крепост. – Acta musei varnaensis, II, 2001, с. 363-368.

[77] Новите опити да се отнесат към Тертер (**Ст. Авдев.** Цит. съч., с. 243-245; **К. Дочев.** Български средновековни…, с. 130-135) не са приемливи, защото Тертер не е бил деспот. Подробно за това тук в гл 6.

[78] **E. Oberländer-Târnoveanu**. Quelques remarques sur…, p. 110-111.

[79] **Л. Горина.** Походът на Амедей VI Савойски против България през 1366-1367 г. – ИПр, 6, 1970.

[80] Според Ив. Йорданов до около 1979 г. в колекциите на музеите на Силистра и Букурещ (основно колекцията на П. Папахаджи) броят на тези монети е бил 30. **Ив. Йорданов.** Монетосечене на българските …, с.123. Между 1979 и 2005 г. при археологически разкопки в Силистра са открити още 43 бр. определени от Вл. Пенчев и Ив. Йорданов, Г. Атанасов и др.

[81] **O. Iliescu.** Monedemedievale şi moderne descoperite la Păcuiul lui Soare in anii 1956-1974. – In : Păcuiul lui Soare, II. Bucureşti, 1977, p. 154. До около 1975 г. според О. Илиеску са открити 57 монети. Около 1980 според Ив. Йорданов те вече са 74. Вж: **Ив. Йорданов.** Монетосечене на българските владетели…, 123.

[82] Едната се съхранява във фонда на РИМузей Силистра, а другата е в частната колекция на д-р Петков от Силистра.

[83] Една се съхранява се във фонда на РИМ Силистра, а втората е от укреплението до с. Пожарево в непосредствена близост до Тутракан. **Г. Атанасов, Н. Руссев.** Средневековые болгарские и ордынские монеты XIII-XIV вв. из укрепление близ с. Пожарево на Нижнем Дунае. – Acta musei varnaensis, VII-1, Варна, 2008, с. 393.

[84] **E. Oberländer-Târnoveanu**. Un tezaur de monede feudale dobrogene din secolul al XIV-lea descoperit la Cernavoda (jud. Constanţa). CN,VI, 1990, p. 84-88.

[85] И трите са от разкопки на ст.н.с. Б. Петрунова през 2005 и 2007 г. Определени от Д. Аладжова и И. Лазаренко.

[86] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[87] По сведения на В. Плетньов, един от проучвателите на селището, възникнало през XIII в. върху руините на манастира. Определени от И. Лазаренко.

[88] До 2008 г. включително по сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

[89] **Л. Лазаров.** Цит. съч., с. 31. Вторат моната е във фонда на Варненския музей, а третата открита при разкопки на Сн. Горянова през 2008 г.

[90] **Ж. Жекова.** Монети и монетно обръщение в средновековия Шумен. София, 2006, с. 38.

[91] **К. Дочев.** Цит. съч., с. 122.

[92] **Ив. Йорданов.** Монетосечене на българските…, с. 124, табл. II-9; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Un tezaur de…, p. 87.

[93] Четири са публикувани от В. Парушев (**В. Парушев.** Цит. съч., с. 143), една от Г. Радичков (**Г. Радичков.** Новооткрита монета на деспот Добротица. – Добруджа, 11, 1994, с. 58-60) и три са от археологически разкопки на Б. Петрунова .

[94] **В. Парушев.** Цит. съч., с.143; **Ив. Йорданов.** Монети от Чиракман, с. 59.

[95] По сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

[96] **Л. Лазаров.** Данни за монетната циркулация на провадийската крепост. Велико Търново, 2001, с. 126-128.

[97] **Т. Герасимов.** Медни монети на деспот Добротица – владетел на Карвуна. – Археология, 3, 1968, с. 10-12; **N. Conovici.** Op. cit., p. 605; **Ив. Йорданов.** Монетосечене на българските…, с.123; **Й. Юрукова, Вл. Пенчев**. Цит. съч., с. 181-182; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Quelques remarques sur…, p. 111.

[98] **Л. Лазаров.** Цит. съч.,с. 126-128 .

[99] **N. Conovici.** Op. cit., p. 605.

[100] **E. Oberländer-Târnoveanu**. Quelques remarques sur…, p. 111.

[101] **К. Дочев.** Български средновековни…, с. 121.

[102] **Ст. Авдев.** Цит. съч., с. 248.

[103] **Ив. Йорданов.** Монетосечене на българските …, с. 123 (до 1979 г. 30 бр.) и по инвентарната книга на РИМ-Силистра. 55 бр. са постъпления от разкопки между 1979- 2005 г., определени от Вл. Пенчев и Ив. Йорданов, Г. Атанасов и др.

[104] Според **O. Iliescu.** Op. cit., p. 155, до 1975 г. са открити 35 монети. Според Ив. Йорданов около 1980 г. те са 39**. Йорданов.** Монетосечене на българските …, с. 123.

[105] **Г. Атанасов, Ив. Йорданов**. Цит. съч., с. 68. Освен двата екземпляра в колекцията на Силистренския музей още 3 монети се съхраняват в колекцията на силистренския нумизмат Ив. Борисов. От него имам сведения, че само в частни колекции в Силистра има още десетки монети от Ветрен и Силистра.

[106] **E. Oberländer-Târnoveanu**. Un tezaur de …, p. 87. Единият е препечатка върху монета на Добротица с монограм IW и Т.

[107] **N. Constantinescu.** Coconi. Un sat din cîmpia română în epoca lui Mirce cel Bătrîn. Bucurşti, 1972, p. 101-102.

[108] Монетата е от укреплението до с. Пожарево, в непосредствена близост до Тутракан. **Г. Атанасов, Н. Руссев.** Цит. съч., с. 393.

[109] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[110] **В. Парушев.** Цит. съч., с.143.

[111] **М. Димитров.** Монетите от Дионисополис-Карвуна…, с. 178.

[112] По сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

[113] **Л. Лазаров.** Цит. съч, с. 31. Единият е открит през 2008 г. при археологически разкопки на Сн. Горянова.

[114] **Ж. Жекова.** Монети и монетно ..., с. 39.

[115] **К. Дочев.** Цит. съч., с. 123.

[116] **P. Diaconu.** O formatiune statula la Dunarea de Jos la sfirşitul al XIV-lea neconescuta pina in present. – SCIV, 2, 1978, p. 185-201 p. 188-198; **Ив. Йорданов.** Монетосечене на българските, …, с. 120-133; **Й. Юрукова, Вл. Пенчев**. Цит. съч., с. 182-184; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Quelques remarques sur…, p. 113-114; **Ив. Билярски.** Йоан Тертер (40-те – 90-те години на XIV столетие). – Исторически преглед, 10, 1992, с. 3-23.

[117] **P. Diaconu.** O formatiune statula …, p. 188-198; **Ив. Йорданов.** Монетосечене на българските, …, с. 120-133; **Й. Юрукова, Вл. Пенчев**. Цит. съч., с. 182; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Quelques remarques sur…, p. 113.

[118] **P. Diaconu.** Contribuție la cunoaşterea monedelor lui Ioan Terter, despotul țării Dristrei. – Cercatari numismatice Muzeul National de Istorie, 3, 1980, p. 73-76. Типологията тук следва по: **Й. Юрукова, Вл. Пенчев**. Цит. съч., с. 184-185.

[119] **P. Diaconu.** Monede rare şi inedited din epoca feudală de inceput descoperitea Păcuiul lui Soare şi imprejurimi (Dobrogea). – SCIVA, 1, 1964, p. 145-147.

[120] **Г. Атанасов**. Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999, с. 291.

[121] Впрочем, и монограма включващ буквите ТРР повече наумява татарска тамга отколкото монограм характерен за византийските василевски и българските царе.

[122] **Вл. Пенчев.** Бележки към някои български средновековни монетосечения. – Нумизматика, 1, 1984, с. 26-30.

[123] **S. Iosipescu.** Balica, Dobrotiă, Ioancu. Bucurşti, 1985, p. 167; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Quelques remarques sur…, p. 115-118, not. 31.

[124] **O. Luchian, C. Oprescu.** Monede şi banknote româneşte. Bucureşti, 1977, p. 7-28.

[125] Върху официалните портрети Мирчо е с дълга, свободно спусната коса и корона с лилии. Виж тук обр. 59.

[126] **Т. Герасимов.** Монети на Георги Тертер с полумесец, звезда и бюст на човек. – ИАИ, 28, 1965, с. 25-30; **Ив. Билярски.** Деспот Йоан Тертер …, с. 16-17; **Вл. Пенчев.** Бележки към …, с. 26-30.

[127] **G. Bratianu.** Recherches sur Vicina et Cetatea Alba. Bucarest, 1935, p. 63, 111-112.

[128] **Вл. Пенчев.** Бележки към …, с. 27.

[129] **Й. Юрукова, Вл. Пенчев**. Цит. съч., с. 184.

[130] **К. Дочев.** Български средновековни монети XIII-XV в. Велико Търново, 2003, с. 134-141.

[131] **Ив. Тютюнджиев.** Българската анонимна хроника от XV в. Велико Търново, 1992, с. 82, 92, 141-142, 176.

[132] **Й. Юрукова, Вл. Пенчев**. Цит. съч., с. 194-195; **К. Дочев.** Монети и парично…., с. 124-126; **К. Дочев.** Български средновековни…, с. 141; **Л. Лазаров.** Цит. съч., **Ж. Жекова.** Монети и монетно ..., с. 34-41.

[133] **S. Dimitrova-Čudilova.** Les monnaies bulgares fausses du XIV-e siècle. – In: Proceedings of the International Numismatic Symposium. Budapest, 1980, p. 115-127; **С. Димитрова-Чудилова.** Фалшивите български монети от XIV в. – Археология, 3, 1977, с. 29-30.

[134] **N. Mušmov.** Bucureşti, 1935, p. 37-47; **S. Dimitrova-Čudilova.** Op. cit., p. 115-127; **С. Димитрова-Чудилова.** Цит. съч., с. 29-30.

[135] **В. Пенчев.** Колективна находка от сребърни монети от времето на Иван Александър. – Нумизматика, 3, 1979, с. 22-32 и от инвентарната книга на музея.

[136] **Г. Атанасов, Ив. Йорданов**. Цит. съч., с. 68, № 176. Втората е в частен колекционер от Силистра.

[137] По сведения на В. Плетньов, един от проучвателите на селището, възникнало през XIII в. върху руините на манастира. Определени от н.с. И. Лазаренко.

[138] **М. Димитров.** Монетите от Дионисополис-Карвуна…, с. 178.

[139] Инормацията за тези имитативни монети дължа на колегите Игор Лазаренка, Бони Петрунова и В. Плетньов.

[140] **E. Oberländer-Târnoveanu**. Quelques remarques sur…, p. 118, not. 42.

[141] 16 са публикувани от В. Парушев (**В. Парушев.** Цит. съч., с.143) и 1 е от археологически разкопки на Б. Петрунова.

[142] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[143] По сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

[144] По сведения на В. Плетньов, един от проучвателите на селището, възникнало през XIII в. върху руините на манастира. Определени от И. Лазаренко.

[145] **Л. Лазаров.** Цит. съч, с. 27.

[146] По инвентарната книга на Силистренския музей.

[147] **O. Iliescu.** Op. cit., p. 155.

[148] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[149] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[150] **М. Димитров.** Монетите от Дионисополис-Карвуна…, с. 178.

[151] **В. Парушев.** Цит. съч., с.143.

[152] **М. Димитров.** Монетите от Дионисополис-Карвуна…, с. 178.

[153] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[154] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[155] По сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

[156] По сведения на В. Плетньов, един от проучвателите на селището, възникнало през XIII в. върху руините на манастира. Определени от И. Лазаренко.

[157] По инвентарната книга на Силистренския музей.

[158] **O. Iliescu.** Op. cit., p. 155.

[159] Публикувани от В. Парушев (**В. Парушев.** Цит. съч., с.143) и от археологически разкопки на Б. Петрунова.

[160] **Ив. Йорданов.** Монети от Чиракман, с. 59.

[161] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[162] По сведения на В. Плетньов, един от проучвателите на селището, възникнало през XIII в. върху руините на манастира. Определени от И. Лазаренко.

[163] **М. Димитров.** Монетите от Дионисополис-Карвуна…, с. 178.

[164] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[165] По сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

[166] До 1979 г. от Дръстър са регистрирани 14 монети (**Йорданов.** Монетосечене на българските …, с. 123). Между 1979 и 2005 са открити още 32 монети.

[167] Според **O. Iliescu.** Op. cit., p. 155 до около 1975 г. са открити 34 монети на Иван Александър. Според Ив. Йорданов около 1898 г. те са 39**. Йорданов.** Монетосечене на българските …, с. 123.

[168] Съхраняват се в колекцията на силистренския нумизмат Ив. Борисов.

[169] **Ив. Бъчваров.** Контрамаркирани сребърни монети на българския цар Иван Александър. – Нумизматика, 1, 1989, с. 24. Една монета е регистрирана от К. Шкорпил а останалите 4 са от укреплението до с. Пожарево, в непосредствена близост до Тутракан. **Г. Атанасов, Н. Руссев.** Цит. съч., с. 392-293.

[170] **Л. Лазаров.** Цит. съч, с. 27 и 1 по инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко, а последните 5 са открити през 2007-2008 г. при разкопки на Сн. Горянова.

[171] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[172] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[173] **V. Parushev.** The Coins from the Silver Hoard Found Near Batovo in the Region Dobrich. – Dobroudja, 12, 1995, p. 272-286.

[174] **Ив. Йорданов.** Монети от Чиракман, с. 59.

[175] **Вл. Пенчев.** Колективно находка от сребърни монети от времето на Иван Александър. – Нумизматика 3, 1979, с. 22-32.

[176] **Вл. Пенчев.** Колективна находка с медни български средновековни монети. – Анали, 1-4, 2004, с. 162-164.

[177] **P. Diaconu.** Monede rare ..., p. 145-147.

[178] Две са публикувани от В. Парушев (**В. Парушев.** Цит. съч., с.143), 2 са от археологически разкопки на Б. Петрунова.

[179] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[180] По сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

[181] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[182] Това са само заведените в инвентарната книга на Силистренския музей. Над 20 монети на Ив. Срацимир от Силистра има в колекцията на П. Папахаджи и силистренски нумизмати.

[183] **O. Iliescu.** Op. cit., p. 155.

[184] **Г. Атанасов, Ив. Йорданов**. Цит. съч., с. 68.

[185] **N. Constantinescu.** Op. cit., p. 101-102.

[186] **Л. Лазаров.** Цит. съч, с. 31. Това обаче са имитации.

[187] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[188] За пръв път монета на цар Иван Шишман е открита при археологическите разкопки на Ст. Горянова през 2008 г.

[189] 29 са в инвентарната книга, а останалите са в колекции. Според Ив. Йорданов около 1980 г. от Силистра са регистрирани 51 монети на цар Иван Шишман. **Ив. Йорданов.** Монетосечене на българските ..., с. 123.

[190] **O. Iliescu.** Op. cit., p. 155.

[191] **N. Constantinescu.** Op. cit., p. 101-102.

[192] **Г. Атанасов, Ив. Йорданов**. Цит. съч., с. 68. В колекционери само в Силистра съм регистрирал нови 9 монети на цар Иван Шишман, открити във Ветрен.

[193] Една е публикувана от В. Парушев (**В. Парушев.** Цит. съч., с.143), а втората е от археологически разкопки на Б. Петрунова.

[194] **М. Димитров.** Монетите от Дионисополис-Карвуна..., с. 178.

[195] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[196] По сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

[197] По сведения на В. Плетньов, един от проучвателите на селището, възникнало през XIII в. върху руините на манастира. Определени от И. Лазаренко.

[198] По инвентарната книга до 2006 г. По сведение на Е. Оберлендер няколко монети на Андроник II и Андроник III от Силистра и региона има в колекцията на Папахаджи, съхранявана в Нумизматичния кабинет на НИМ-Букурещ.

[199] **O. Iliescu.** Op. cit., p. 155.

[200] **Л. Лазаров.** Цит. съч, с. 23 и един брой от разкопки на Сн. Горянова.

[201] От разкопки на Б. Петрунова.

[202] **М. Димитров.** Монетите от Дионисополис-Карвуна..., с. 178.

[203] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[204] По сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

[205] По сведения на В. Плетньов, един от проучвателите на селището, възникнало през XIII в. върху руините на манастира. Определени от И. Лазаренко.

[206] По инвентарната книга до 2006 г.

[207] **М. Димитров.** Монетите от Дионисополис-Карвуна..., с. 178.

[208] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[209] **О. Iliescu.** Op. cit., p. 155.

[210] **Г. Атанасов, Ив. Йорданов**. Цит. съч., с. 68.

[211] **О. Iliescu.** Op. cit., p. 155.

[212] **В. Парушев.** Цит. съч., с.144-145. Тук се прибавят още 2 монети на Мирчо I, открити при археологически проучвания на Б. Петрунова през 2005-2007 г.

[213] По инвентарната книга до 2006 г. През 2008 г. при разкопки на Южната крепостна стена бе открито малко съкровище от 4 горели монети на Мирчо I, почистени и определени от Ст. Михайлов.

[214] **О. Iliescu.** Op. cit., p. 155.

[215] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[216] По сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

[217] По сведения на В. Плетньов, един от проучвателите на селището, възникнало през XIII в. върху руините на манастира. Определени от И. Лазаренко.

[218] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[219] **М. Димитров.** Монетите от Дионисополис-Карвуна…, с. 178.

[220] По инвентарните книги на музеите в Североизточна България .

[221] **В. Парушев.** Цит. съч., с.145. Четири монети на хан Джанибег са от разкопки на Б. Петрунова между 2005-2007 г.

[222] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[223] По сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

[224] По сведения на В. Плетньов, един от проучвателите на селището, възникнало през XIII в. върху руините на манастира. Определени от И. Лазаренко.

[225] По инвентарната книга на музея. Според Е. Оберлендер в колекцията на Папахаджи има още десетина монети, но те не са още публикувани.

[226] **О. Iliescu.** Op. cit., p. 155.

[227] **Л. Лазаров.** Цит. съч, с. 24-28.

[228] Монетата е в колекцията Папахаджи. Сведението дължа на Е. Оберлендер.

[229] **В. Парушев.** Цит. съч., с.146.

[230] **Пак там**. 4 монети на Баязид са открити и при разкопките на Б. Петрунова между 2005-2007 г.

[231] По сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

[232] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[233] По сведение на Ал. Кузев.

[234] **М. Димитров.** Монетите от Дионисополис-Карвуна…, с. 178.

[235] По инвентарната книга на музея.

Supplement II.

Coins, mint houses and monetary circulation in the Dobroudja despotate

ABSTRACT

The commencement of active monetary circulation in the Dobroudja despotic domain (despotate) is associated with the imported and countermarked here Serbian stivers (grosha), more than 90 % of which belong to Stephan Dushan (1331–1355) (Pl. 114).

Serbian stivers/grosha/. The so far outlined recapitulation points out that within the boundaries of the despotate have been found more than 1100 Serbian stiver-grosha, with about 930 coins uncovered as collective finds and 75 isolated single finds coming from almost all centers. The majority of the collective stiver finds are from the northern zone between Varna and Klliakra, as well as round Nuffurru-Isakcha in the Delta, while the single finds are most often come upon in the close vicinity of Varna, Drustar and Ovetch. Most conceivably they had diffused the circulation of the region about 1350 – i. e. when Dobrotitsa settled to rule in Kalliakra, and remained in active exchange till about 1370. Probably this accounts for their small quantities in the region of Drustar Ovetch and Varna, while their presence in the Delta suggests that Dobrotitsa had taken just a temporary hold of the situated there towns in the period between 1362 and 1370.

Coins of Dobrotitsa struck (minted) in Drustar. Repeatedly was drawn attention to the fact that after Dobrotitsa received Drustar by virtue of a treaty with Czar Ivan Alexander in 1369/70, apart from the rest the despot settled to live and rule in a town with old coinage traditions, dating as far back as 10th – 11th century. In Drustar till 1376 Dobrotitsa minted some of his own copper coins, whose obverse side is embossed with the circumscription Δεσπότ/ου/ – a Despot, while the reverse has a rendered in high-relief monogram IW and T (Pl. 118), interpreted as Joan IIω/αν/ Tomprotitsa T/ομπροτίτζα/. The assumption that these are coins of Joan Terter was dismissed on grounds of the fact that he was not a bearer of the despotic title. The coins are being uncovered in all strongholds of the despotate like Drustar – 54 coins, Pakuijul lui Soire – 57 coins, Vetren – 2, Tutrackan – 2, Cherna Voda – 6, Kalliakra – 3, Varna – 7, Karaach tekke in the environs of Varna – 1 coin, Kastritsi – 6, Ovetch – 2 coins.

Coins of Dobrotitsa minted in Kalliakra. These coins are being uncovered basically in the strongholds of the southern Black Seacoast (Kalliakra – 7 coins, Kavarna – 2 coins, Kastritsi – 9 coins, Varna – 1 coin, Ovetch – 1 coin). The obverse of these coins is inscribed with an abbreviation of the title Δ/ΕΠCO/T, while the middle of the reverse has a centrally positioned letter T for T/ομπροτίτζα ?/, surrounded by a circular inscription – K/A/Λ/HA/K/P/A (Pl. 119). These coins were minted in Kalliakra by Dobrotitsa toward the end of his rule. The doubts that these are actually not Dobrotitsa's coins have been rejected since in the last three years their number grew

increasingly. Besides, they are being uncovered at other sites of his former domain as well.

Coins of Terter (Joan ?) minted in Drustar. These coins are widespread exclusively inside the bounds of the Drustar feudal principality with 39 coins from the Drustar center, 40 from Pukuijul lui Soire, 5 specimens from Vetern, 2 from Cherna Voda, 1 coin from Kockonni and 1 from Tutrackan. They are rarely found outside the region of Drustar, as for instance in Varna – 2 coins, Kalliakra – 1 coin, Balchick – 1 coin, Kastritsi – 4 coins, Ovetch – 1 coin, Shoumen – 3 coins and Tarnovo – 1coin. Two types are distinguished according to the metal used for the working out of the coins – silver (Pl. 121) and copper specimens with four different variances of the copper ones (Pl. 122 – 124). The latter were struck after Terter seceded and split off his master's realm from Dobrotitsa's despotic domain in 1376.

An analysis was carried of other coinage centers within the confines of the despotate. Most numerous appeared to be the coins of Czar Ivan Alexander for all three inhabited islands – the one of Varna and Kalliakra, the Drustar and the Ovetch regions. They are equally distributed in all strongholds and certify for the continually good and uninterrupted bonds with the Tarnovo capital. A great rarity for the Varna-Kalliakra and Ovetch regions are the coins of Czar Ivan Sratsimir and especially those of Czar Ivan Sishman. Simultaneously they were proven to be particularly widespread in the Drustar principality of Terter. Apparently the conflict of Ivan Shishman with Dobrotitsa was not an impediment for his good relations with Terter. Not to be disregarded is also the fact that most probably in 1385–1388 the Tarnovo czar took possession of Drustar. At that time here were minted the exceptionally widespread in the region Imitative coins conditionally called coins of the Silistra type.

Exceedingly small in number for all three regions of the Dobroudja despotate are the Byzantine coins indicating that the commercial relations with the empire were not particularly intensive. Dorotitsa as well as Ivanko were not thought to be especially dependent on Constantinople and this is conspicuously revealed by the fully self-dependent policy pursued by both sovereign masters. In this sense the consideration of the Dobroudja despotate as a derivative of the Byzantine policy has no particularly strong reference points. The relatively numerous in amount coins of the Wallachian voivode Mircho I and sultan Beijazid corroborate their genuine presence in the region.

Приложение II.

Монеты, монетные мастерские и монетное обращение в Добруджанском деспотстве

РЕЗЮМЕ

Начало активной монетной циркуляции в Добруджанском деспотстве связывается с привезенными и контрамаркиронными здесь сербскими грошами, из которых 90% принадлежат Стефану Душану (1331-1355) (обр. 114, 134).

Сербские гроши. В результате подсчета выяснилось, что на территории бывшего деспотата до сих пор было обнаружено свыше 1100 сербских грошей – над 930 из них являются частью коллективных находок и приблизительно 75 представляют собой изолированные находки из почти всех центров. Большая часть из них была найдена в регионе к северу от Варны, под Калиакрой и у Нуфэру-Исакча в Дельте. Около Варны, Дрыстра и Овеча были обнаружены только единичные образцы. По всей вероятности, начало их обращения в регионе относится к 1350 г. – время, когда Добротица резидировал в Калиакре. Их активная циркуляция продолжается приблизительно до 1370 г. Этим обстоятельством и объясняется их небольшое количество в регионе Дрыстра, Овеча и Варны. Их присутствие в Дельте дает основание полагать, что между 1362-1370 гг. Добротица владел и некоторыми здешними городами.

Монеты Добротицы, чеканенные в Дрыстре. Уже несколько раз упоминалось, что в силу заключения договора с Иваном Александром в 1369/70 г. Добротица приобрел Дрыстыр, город с традицией чеканки монет еще с X-XI в. До 1376 г. здесь также чеканились и медные монеты Добротицы. На их лицевой стороне расположена по кругу надпись Δεσπότ/ου/ – Деспот, а на оборотной – монограмма IW и T (обр. 118, 134), в расшифровке „Иоанн Ιω/αν/ Томбротица Τ/ομπροτίτζα/”. Нами отвергается утверждение о том, что эти монеты принадлежали Иоанну Тертеру, так как он не являлся деспотом. Монеты этого типа были обнаружены во всех крепостях деспотата: Дрыстыр – 54 монеты, Пэкуюл луй Соаре – 57монет, Ветрен – 2 монеты, Тутракан – 2 монеты , Черна вода – 6 монет, Калиакра – 3 монеты, Варна – 7 монет, Караач теке (недалеко от Варны) – 1 монета, Кастрици – 6 монет, Овеч – 2 монеты.

Монеты Добротицы, чеканенные в Калиакре Преимущественно в крепостях южного Причерноморья (Калиакра – 7 монет, Каварна – 2 монеты, Кастрици – 9 монет, Варна – 1 монета, Овеч – 1 монета) обнаружены монеты, на аверсе которых имеется сокращенная надпись титула Δ/ЕСПО/Т, в центре реверса – буква Т/Τομπροτίζα ?/, а вокруг нее надпись К/А/Λ/НА/К/Р/А. (обр. 119, 134). Они чеканены в Калиакре Добротицей в конце его правления. Отпадают сомнения в том, Добротице ли принадлежали эти монеты, так как за последние три года число найденных монет этого типа резко увеличилось, при чем они обнаружены не только в Калиакре.

Монеты Теретера (Иоанна?) , чеканенные в Дрыстре (обр. 134). Находки этих монет ограничиваются исключительно в пределах Дрыстырского феодального княжества: Дрыстыр – 39 монет, Пэкуюл луй Соаре – 40 монет, Ветрен – 5 монет , Черна вода – 2монеты, Кокони – 1монета, Тутракан – 1монета. За пределами региона Дрыстра они встречаются редко: Варна – 2 монеты, Калиакра -1 монета, Балчик – 1 монета, Кастрици – 4 монеты., Овеч – 1 монета, Шумен – 3 монеты, Търново – 1 монета. Их можно разделить на два типа – серебрянные (обр.121) и медные, причем монеты второго типа встречаются в 4 вариантах (обр. 122-124). Они чеканены в 1376 г. после обособления Тертера от деспотата Добротицы .

Был проведен анализ чеканки и других монет, найденных в пределах деспотата. Чеканка времени Ивана Александра представлена наибольшим количеством монет в трех регионах – Варненско-Калиакренском, Дрыстырском и Овечском (обр. 134). Их находки равномерно расположены во всех крепостях и свидетельствуют о хороших и непрерывных взаимоотношениях с Тырново. Большой редкостью в регионах Калиакра-Варны и Овеча оказались монеты царя Ивана Срацимира и особенно царя Ивана Шишмана (обр. 134). Было установлено, однако, что они были очень распространены в дрыстырском княжестве Тертера. Видимо, Иван Шишман был в конфликте с Добротицей, но поддерживал хорошие взаимоотношения с Тертером. Не следует упускат из виду и факт, что тырноский царь стал владетелем Дрыстра к 1385 – 1388 гг., а как раз в это время здесь чеканились очень распространенные в регионе Иммитационные монеты, с условным названием – монеты типа Силистры.

В трех регионах Добруджанского деспотства исключительно малочислены находки византийских монет (обр. 134). Видимо, его экономические связи с империей не были столь активными. Судя по вполне независимой политике, которую Добротица и Иванко вели, можно полагать, что они не находились в особой зависимости от Константинополя. В этом смысле, нет убедительных предпосылок считать, что добруджанское деспотство являлось следствием византийской политики. Зато относительно большое количество монет Мирчи I и султана Баязида I красноречиво свидетельствует об их реальном присутствии в регионе.

Приложение III.

ХРИСТИЯНСКИТЕ ПАМЕТНИЦИ В ЦЕНТРОВЕТЕ НА ДОБРУДЖАНСКОТО ДЕСПОТСТВО ПРЕЗ XIV В.

Основен материален белег за активен религиозен живот в Добруджанското деспотство и дъщерното му Дръстърско феодално княжество са църквите и манастирите. Действително във всички по-значими центрове – столиците и големите крепости – Каварна, Калиакра, Варна, Овеч, Кастирици и Дръстър са разкрити и проучени храмове и манастири, а в други като Пъкуюл луй Соаре, Ветрен, Суворово и Балчик има косвени данни за съществуването им – архитектурни детайли, църковни кръстове и пр.

I. Храмове

1. Църква № 1 в Калиакра

Останките на църква № 1 са разкрити почти в средата на укрепената площ на Външния град, в близост до западния бряг на полуострова (обр. 71, 135, 136, табл. VI-10)[1]. Храмът е с еднопространствен наос, завършващ на изток с полукръгла отвън и отвътре апсида, предшестван от триделен наос. Заедно с апсидата е дълъг 15,80 м и широк 8,70 м. Граден е от дялани варовикови камъни на хоросан. По надлъжните стени на наоса отвътре, както и по западната и източната стени на наоса се разполагат по два пиластъра. Две полукръгли ниши в източната стена са служили за протезис и диаконикон. Църквата е била достъпна от запад и от юг.

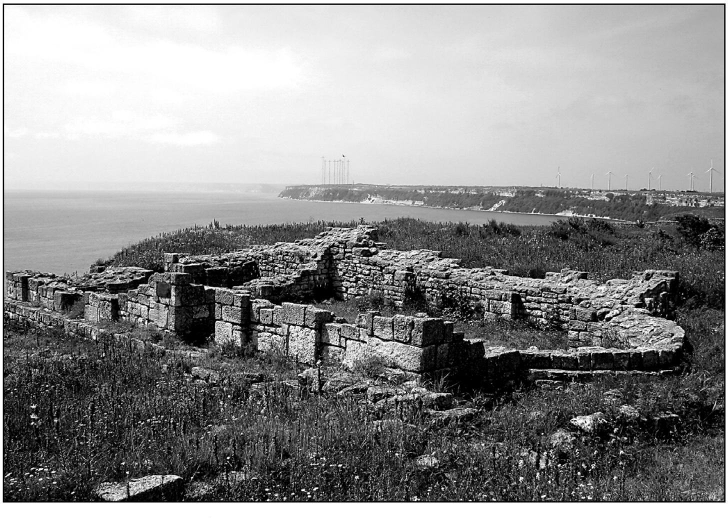

Обр. 135. Църква № 1 в Калиакра

Аналогиите между плана на църква № 1 и плановете на някои несебърски църкви, главно “Св. Параскева”, както и геометричната система на пропорционално решение, дават основание на М. Йосифова за нейното обемно-пространствено възстановяване като кръстокуполна църква с камбанария (Обр. 136)[2]. За да може да се осъществи това конструктивно, би трябвало двете двойки вътрешни пиластри в наоса да носят две подходящо оразмерени арки, върху които чрез две по-малки напречни арки ляга октогоналният подкуполен квадрат. Над него се издига куполът. Тази рядка техническа реализация, която се среща и при други църкви на Балканския полуостров, е своеобразен “епигон” на кръстокуполните църкви от типа “стегнат кръст”. Значителната дебелина на стената, разделяща наоса от нартекса, подсказва, че в нея се е вмествала еднораменна стълба, достъпна отвън, която водела до етажа на камбанарийната кула.

Според реконструкцията на М. Йосифова пиластрите по фасадите на църква № 1 свидетелстват, че тя е била разчленена отвън с аркада, вероятно носеща втори ред арки, подредени в съответната закономерност. За „оживяването” на фасадите допринасяли и разноцветните глазирани керамични елементи, открити при разкопките. Те доказват, че църквата принадлежи към “живописния” стил, характерен за XIV в..

Църква №1 е била построена във втората половина на XIV в. и след разрушаване се предполага, че е поправена към средата на XV в.

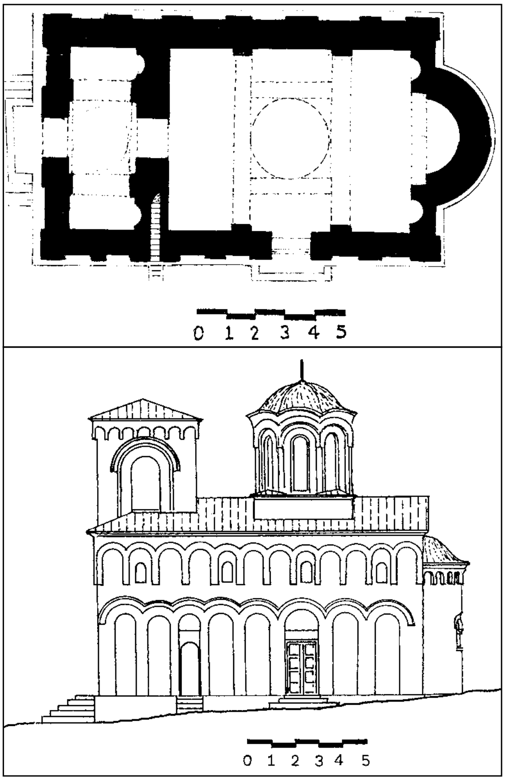

Обр. 136. Църква № 1 в Калиакра. План и възстановка по М. Йосифова

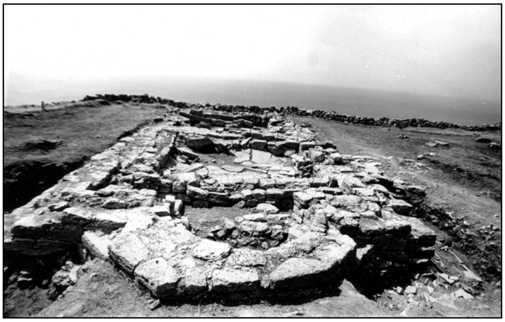

Обр. 137. Църква № 2 в Калиакра

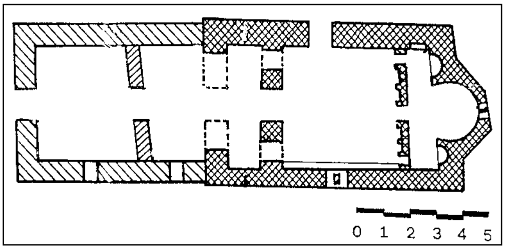

Обр. 138. План на църква № 2 (по М. Йосифова)

2. Църква № 2 в Калиакра

Северозападно от църква № 1 се намират руините на църква № 2, която е издигната върху заравнените останки от късноантични жилищни сгради (обр. 71, 137, 138)[3]. В своя завършен вид църква № 2 представлява силно издължено правоъгълно тяло, съставено от две различни по време на изграждането си части. Източната, която е по-ранната, представлява еднокорабна църква с наос и твърде малък притвор. Апсидата е триъгълна отвън и леко подковообразна отвътре. Достъпът до интериора се осъществява чрез два входа – от запад и север. Запазени са следи от основите на олтарната преграда. От двете страни на апсидата в стената се виждат протезисна и диакониконна полукръгли ниши. Макар и ниско запазена над цокъла, структурата на външните лица на стените показва, че те не са били разчленени. Вероятно църковната сграда е била с дървена покривна конструкция, върху която лягал двускатен покрив с керемиди. В този си вид църквата, построена през втората половина на XIV в., и е служила като обикновена енорийска църква. Един интересен паметник, намерен при разкопките, е керамичен съд от същото време, изработен в техника "сграфито". Във вътрешността му, на дъното, в монохромната жълтоохрена глазура е врязан равнораменен кръст. Тази украса, която не се среща по други сграфито съдове, подсказва, че той е изработен специално, за да служи като църковна утвар.

В описания вид църква № 2 е доживяла края на Добруджанското деспотство, когато около нея се е разположил неголям некропол. По-късно към западната част на първичния обем се приобщава вторият, като съществуващият отвор за вратата се разширява. Една допълнителна напречна стена с отвор в средата, изградена в новото помещение, е оформила нартекс от запад.

3. Църква № 3 в Калиакра

Църква № 3 е в квартал, в който се намира в западната част на средната укрепителна линия (обр. 71, 139, 140)[4]. С апсидата си се изявява непосредствено към главната улица. Останките ѝ са запазени в суперструкция до 1,20 м и очертават плана на еднокорабна църква без притвор с тристенна отвън и полукръгла отвътре апсида и вход от запад. Дължината ѝ е 10,25 м, а ширината 6,80 м. По вътрешните лица на надлъжните стени се издават по две двойки пиластри. Градежът, чиито основи са заложени в късноантичния културен пласт, е изпълнен с сравнително големи дялани камъни, хоросан и дървени сантрачи. В олтара на църквата като основа за mensa sacra е упо-

Обр. 139. Църква № 3 в Калиакра

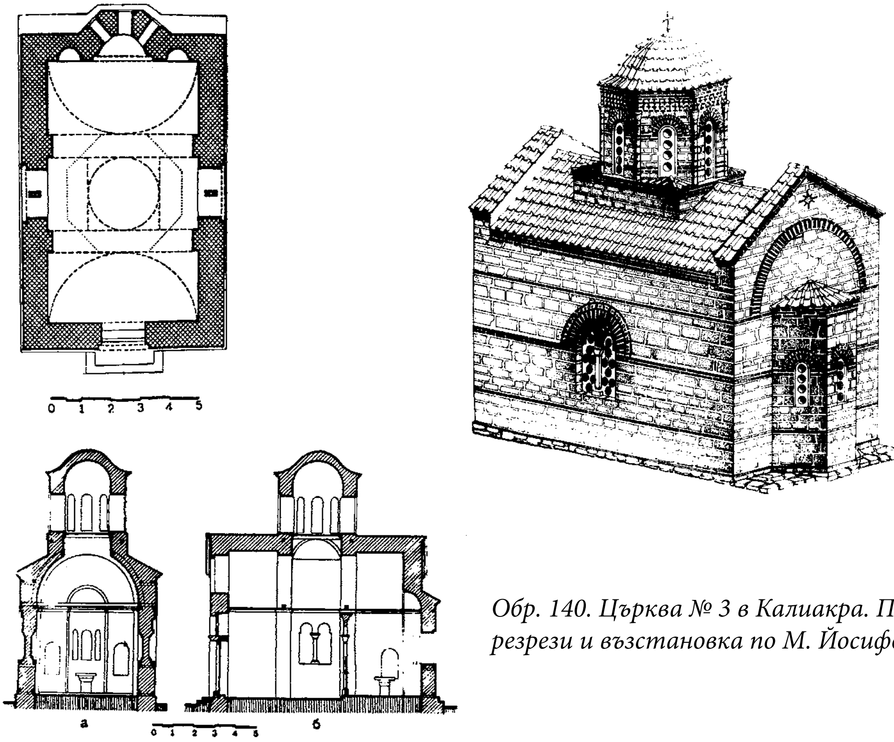

Обр. 140. Църква № 3 в Калиакра. План, резрези и възстановка по М. Йосифова.

требена подставка на антична статуя с надпис на гръцки език. Двете двойки пиластри и множеството архитектурни детайли, открити при разкопките, са отправните точки. Те дават основание за обемно-пространственото възстановяване на църквата по същия начин, както и църква № 1. Най-вероятно църква № 3 също е била увенчана с купол, извисен над умален подкуполен квадрат.

Издигната през втората половина на XIV в., църквата № 3 е била несъмнено особено живописна с раздвижени фасади. До първите десетилетия на XV в., когато е опожарена, е била енорийски храм. В една от жилищните сгради на принадлежащия ѝ квартал бе открит фрагмент от широка керемида, върху който е врязан кръст с криптограми. Тяхното реконструиране гласи: *"Исус Христос побеждава. Светлината на Христос просветлява всички. Лобното място*

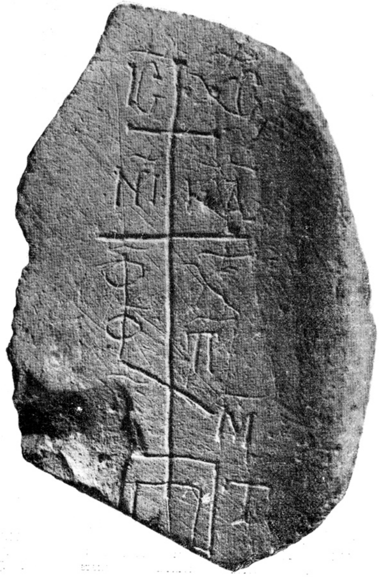

Обр. 141. Надпис от църква № 3 в Калиакра

(стана рай)" (обр. 141)[5]. Приема се, че този паметник е замествал домашната икона в жилището на нейния притежател.

В XV в. църквата е била възстановена, но вече без купол и украса. Тогава около нея се оформя голям двор, ограден с каменна стена, в който се разполага некропол. Така тя се превръща в гробищна.

4. Църква № 4 в Калиакра

Църква № 4 се намира близо до средновековната порта на средната укрепителна линия и до преминаващия през нея път (обр. 71, 142, 143). Това подсказва възможността, тя да е служила като параклис на караула, охраняващ крепостната стена[6].

Църковната сграда се състои от две последователно изградени части, които в сегашното състояние на разкриване достигат 8,80 м дължина и 4,35 м ширина. Най-напред е издигнат еднопространственият наос, а след това от запад е пристроен притворът. Градежът е от добре дялани камъни на кал. Главният вход е от запад. Характерна особеност при него се явява необичайното за този тип църковни сгради разполагане на вратата в дълбока ниша. Втората врата се е отваряла от север, от страната на крепостната стена.

Притворът има почти квадратен план и по-тесни стени. В северната му част по цялата дължина е разположен зидан гроб, граден грижливо от каменни блокчета и хоросан. В източния и западния му край има оформени арки. Според проучвателите стените на гроба са били изписани, за което говорят множеството фрагменти от фрески, намерени вътре. Не е изключено обаче да става въпрос за ритуално „загробване" на стари стенописи. В него са били погребани последователно двама души – мъже. Според откритите материали това е станало през втората половина на XIV в. При изграждането на притвора и на гроба в южната стена на наоса е била оформена каменна пейка. Подът на църквата, както и малкото площадче пред нея, са застлани с каменни плочи.

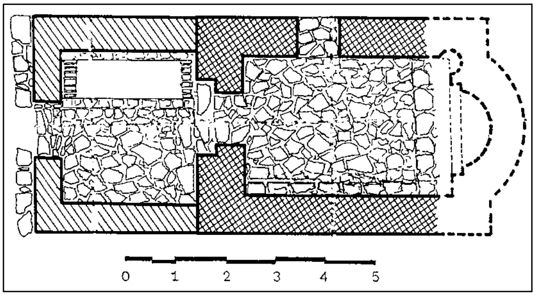

Обр. 142. Църква № 4 в Калиакра. План по М. Йосифова

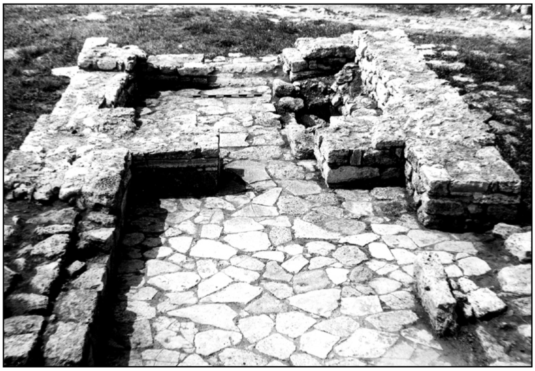

Обр. 143. Църква № 4 в Калиакра

Стените на наоса, макар и много дебели, но градени със слаба спойка, дават основание да се предположи дървена конструкция с двускатното покритие. Поради голямата си дълбочина покритието на притвора ще е било продължение на това на наоса. По всичко личи, че църква № 4, построена през XIV в., е престанала да съществува през първите десетилетия на XV в.

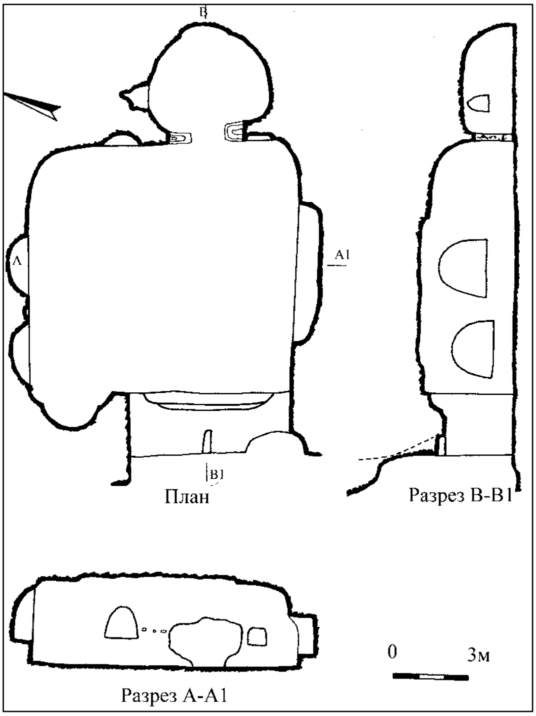

Обр. 144. Скалната църква в Калиакра. (План по Г. Атанасов)

5. Скална църква на Калиакра.

Намира се в цитаделата, изсечена почти в средата на западния ѝ скалист бряг (обр. 71, 144)[7]. Наосът е почти квадратен – по широк, отколкото дълъг с размери 9,60 х 9,95 м и височина около 3,45 м. Входът е в южната половина на западната стена, а срещу него е изсечен почти кръгъл олтар с диаметър 4,50 м и височина 2,25 м. Олтарната преграда е плътна, като в светилището се влиза през врата широка 1,20 м. Вляво и вдясно от олтара са изсечени допълнително плитки протейзисна и диакониконна ниши. Две големи, старателно оформени, ниши има и на северната стена на църквата. Вляво от входа, върху западната стена е изсечена полукръгла контраапсида с ширина 2,25 м, дълбочина 1,40 м и височина 2,30 м. Южната стена на църквата също е разчленена като е оформена скамейка под плитка но дълга и висока до тавана ниша. Пред входа на църквата във височина старателно е оформен цилиндричен коминообразен отвор с диаметър 2,20 м, който към днешна дата е полуразрушен.

Наличието на контраапсида и затворен с плътна олтарна преграда кръгъл олтар предполагат, че църквата е изсечена през ранновизантийската епоха, защото тогава се датират сходните по план скални храмове[8]. Съвременно пълната ѝ запазеност до ден днешен графитите по стените, допълнително оформените протейзис и диаконикон, както и цилиндричният отвор във височина през входа, навярно звънарница (масовото им строителство в България се отнася към XIII-XIV в.[9]), предполагат, че църквата е функционирала по предназначение и през XIV в. Впечатляват големите ѝ размери (една от най-обширните скални църкви в българските земи), което подсказва, че в нея са черкувани много християни. Засега тя е единственият храм, открит в цитателата, но за съжаление по-голямата ѝ площ е заета е военен обект и проучвания не са провеждани. Според М. Йосифова и Б. Петрунова много е вероятно, джамията, разположена почти в средата на крепостта, на малък площад, известна от късни топографски карти, да е била централната крепостната църква. Може да е обърната в джамия, която да обслужва гарнизона още през първата половина на XV в, подобно на джамията на Феруз бей на Царевец в Търново.

6. Скална обител „Св. Георги в Калиакра"

Оформена е в скалата на най-южната точка на полуострова (върхът), респективно цитаделата (обр. 71, 145). В края на миналия век, според описанието на К. Шкорпил, се е четял добре планът на 8 помещения.[10] Четвърт век по-рано са били съхранени и други отделения, между които според Д. Кукумявков и крипта. При силните земетресения в началото на XX в. обителта е силно обрушена. Описанието ще направим по К. Шкорпил, като започнем от най-северозападното помещение. То има правоъгълен план с размери 2,85 х 3,95 х 1,65 м. Върху източната стена е оформена полукръгла апсида с ширина 1,25 м. Ниша има и върху северната стена. Южното помещение е с размери 3,77 х 3,90 м. Върху източната стена има полукръгла апсида. Навярно първоначално тук е бил входа към обителта, защото е отворено на запад където започва каменно стълбище. Южно се намира криптата с една гробна камера ориентирана север-юг с размери 1,85 х 0,76 м. Следващото помещение в южна посока е пропаднало в морето. Централното помещение (от запазените) е съхранено и сега с неправилна форма и размери 6,60 х 3,00 м. Според К. Шкорпил е било разделено с паянтова стена на две части По стените има вдълбани голяма и две малки ниши. Съседното помещение е с размери 4,05 х 3,30 м. Има стъпала, които са отвеждали в разрушено днес източно отделение. Най-североизточното помещение е квадратно с размери 3,75 х 3,75 м. Има следи от помещения в южна посока, които са пропаднали в морето.

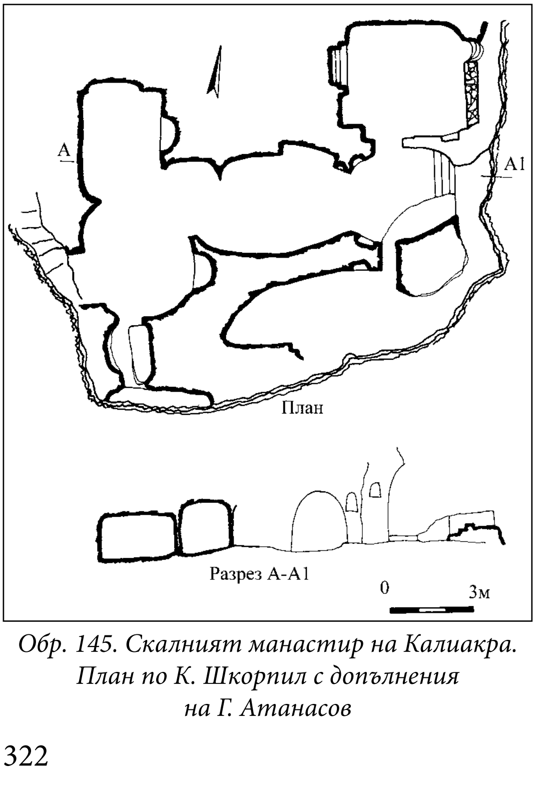

Обр. 145. Скалният манастир на Калиакра. План по К. Шкорпил с допълнения на Г. Атанасов

Най-вероятно комплексът от помещения на върха на Калиакра е градски скален манастир, за което са се досетили още в края на XIX в. К. Шкорпил и Д. Кукумявков. Последният дава ценни сведения, записани от К. Шкорпил, за скелети в разрушената днес крипта и откритите в тях обеци с кръжило високо 5 см и филигранна златна украса. Най-вероятно става въпрос за характерните през XIV в. големи наушници (табл. V- 1-5). Косвени сведения за наличието на манастир черпим и от писмени източници. През 1585 г. френският пътешественик Франсуа дьо Пави споменава за манастир и скален гроб на Св. Георги.[11] Столетие по-късно тук пристига и Евлия Челеби, който твърди, че гробът е на св. Никола.[12] Османският хронист обаче уточнява, че според местното население светецът убил на това място змеят и така спасил царската дъщеря. Както често се случва в повествованието на Евлия Челеби историята е твърде объркана, защото чудото с победения змей и спасената царкиня се свързва единствено и само със Св. Георги.[13] Впрочем, на Калиакра и сега върху останките на скалния манастир има символичен гроб, свързван от местните хора със св. Никола Същевременно вече стана ясно, че гробовете са били повече и се отнасят към криптата на средновековната скална обител. Предполага се, че френския пътешественик от XVI в. и турския хронист от XVII в. не изпадат в колективна грешка и правилно са доловили, че светилището се свързва със Св. Георги.[14] Не Евлиа Челеби, а навярно местните жители бъркат с твърдението, че почитаният от тях св. Никола е убил змей, за да спаси царкинята. След окончателното падане на Калиакра под османска власт през XV в. християните в района започват да се препитават основно с риболов, а св. Никола, като патрон на рибарите, постепенно натрупва популярност. И докато през XVI в. все още живее споменът, че патрон на обителта е св. Георги, то през следващото столетие този спомен е замъглен. И все пак, ако съдим от Е. Челеби, местните обитатели знаят как на това място кападокийския светец е извършил чудеса, но вече контаминират личността му със св. Никола. В края на XIX в. според К. Шкорпил вече всички са убедени, че скалното светилище на Калиакра има за патрон единствено св. Никола и споменът за св. Георги е напълно заличен.[15] Освен засиления регионален култ към св. Никола, причина за това е примитивизацията на християнството в условията на усилен османски гнет през XVI-XVIII в. и нарушената историческа памет за оставените в руини църкви и манастири в крепостта. Най-после между XV-XVIII в. в цитаделата има турски гарнизон. Наблизо се установяват и монаси-бекташи, които пък почитат светилището като гроб на Саръ Салтък, контаминирайки го със св. Георги.[16] Това затруднява достъпа на българите до християнските паметници в крепостта и те постепенно забравят тяхната история, респективно патрона на скалния манастир Св. Георги. Забележително е още, че всички добруджански центрове (Варна, Дръстър, Калиакра), свързани с присъствието на аристократи, потомци на тертеровци се издигат храмове в чест на техния патрон св. Георги.[17]

7. Църквата в Каварна. При археологически проучвания в началото на 60-те години на XX в. приблизително в центъра на крепостта върху хълма „Чиракман" до гр. Каварна е резкрита голяма раннохристиянска базилика фундирана през V в. и фукционирала до началото на VII в., посветена на Св. Безсребърници Козма и Дамян (обр. 146). Това е класическа трикорабна едноапсидна базилика с притвор с обща дължина 27,30 м и ширина 12,90 м.[18] През епохата на Първото българско царство, най-вероятно през X в. върху рушевините ѝ е

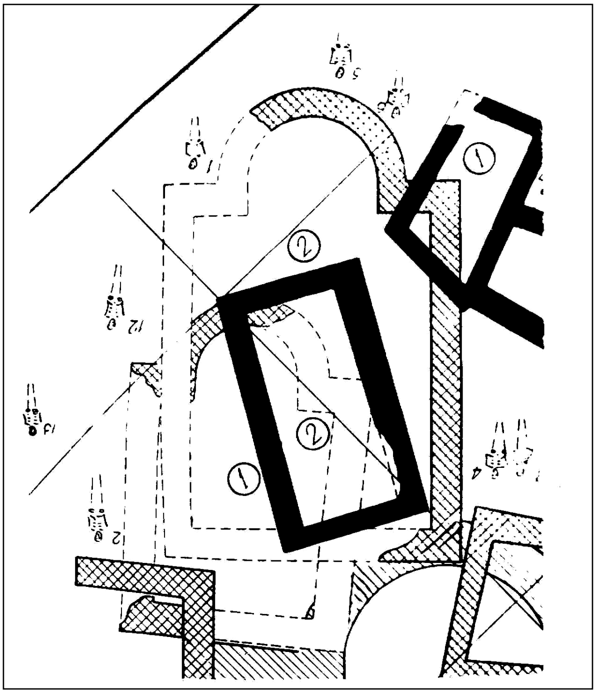

Обр. 146. Църквите в крепостта до Каварна

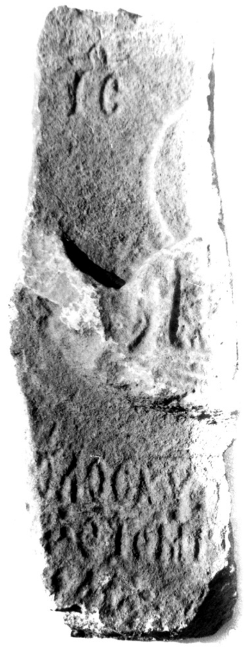

Обр. 147. Църковен релеф от Каварна

издигната малка еднокорабна едноапсидна църква[19], разрушена през втората половина на XI в., при печенежките и узките нашествия, когато живота в крепостта временно замира.

Ако съдим по монетната циркулация (обр. 134), животът в Каварна се активизира особено в края на XI в. Успоредно с възстановяването на укрепителната система, източно от апсидата на раннохристиянската базилика, и върху руините на църквата от X в. е издигнат приблизително два пъти по-голям еднокорабен, едноапсиден храм без притвор с дължина 11,20 м и ширина 7,10 м.[20] Стените са зидани от полуобработени камъни на кална спойка. Около църквата се разгръща християнски некпропол.

По план и начин на градеж тази църква следва по-скоро местните традиции от X-XI в.[21], отколкото новите тенденции, наложили се по черноморието през XIV в. Затова и предполагам, че е използвана за черкуване на жителите на крепостта сравнително дълго от края на XI – XII в. до началото на XIV в. На даден етап върху руините на храма са изградени жилища с каменни основи и материали от XIV в. Втора малка еднокорабна църква е разкрита при проучването на некропола от XIII-XIV в. Не е изключено да се предполага и друг, по-голям храм. Косвено за това загатва сравнително голяма каменна икона с Христос-Пантократор (обр. 147, табл. III-9) съхранявана в Каварненския музей, за която се твърди, че е от крепостта на хълма „Чиракман”

Обр. 148. Църквата в Кастрици

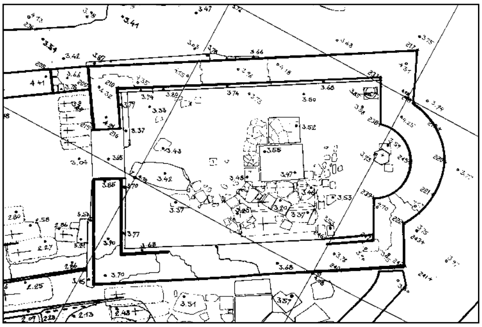

Обр. 149. План на църквата в Кастрици (по В. Плетньов)

8. *Църква № 1 в крепостта Кастрици – Евксиноград.* Църквата е разкрита изцяло (обр. 148-149, табл. XIV-8) от екипа на ст.н.с. В. Плетньов през 2005-2006 г.. Всички зидове са градени едновременно, конструктивно свързани. Северният и западният са дебели 70 см, а южния и източния 80 см. Камъните споени с жълта глина са положени върху основа, от дребни и едри камъни, залети с глина, като отвътре е оформен цокъл широк 10 см. Църквата има размери: дължина 8,8 и широчина 5,5 м. Входът е изместен на север от оста на църквата, широк 1,2 м. В средата на презвитерийната ниша е запазена олтарната маса. Подът е покрит с трамбована жълта глина дребни камъни и плочи. По цялото вътрешно пространство, върху подовото ниво се откриха множество тънки сиви плочки от леска, части от изгнили тънки греди, вероятно от покрива. В средата на църквата е положена каменна плоча, дебела 20 см, с размери 1,10 на 0,9 м. Северно и южно до нея има други по- големи плочи, като южната – се е слегнала. Под нея се извърши сондаж и се разкри двоен гроб на дълбочина 1,2 м от подовото ниво. В трамбованата глина на пода, от двете страни на олтарния камък, бяха намерени две български медни монети на царете Теодор Светослав и Михаил Шишман. В олтарната част са открити закопчалки за книги и медно блюдо.

Южно от църквата се разчисти двор, покрит с големи варовикови плочи, без спойка. Проследява се по цялото южно лице на църквата с широчина близо 2 метра. Пространството около църквата е претърпяло преустройство, вероятно през втората половина на XIV в. От югоизток е издигнат плитко фундирана ограда, която ляга върху плочника и на юг достига до вътрешното лице на куртината. Била е дълга около 15 м и широка 70 см. По същото време северния зид на църквата е продължен в западна посока, като е оставен вход за влизане от към тесния пасаж между сградите северно и църквата. Оформен е притвор, отворен от юг. Западно от него и двора са изградени три верижно свързани помещения, прилепени към крепостната стена. В северното е изградена голяма ъглова пещ. На подовото ниво около нея са открити цели и частично запазени гърнета, стомни и сграфито паници.

Засега данните, с които разполагаме, дават възможност да се предположи, че църквата е изградена като малка квартална църква в началото на XIV в.

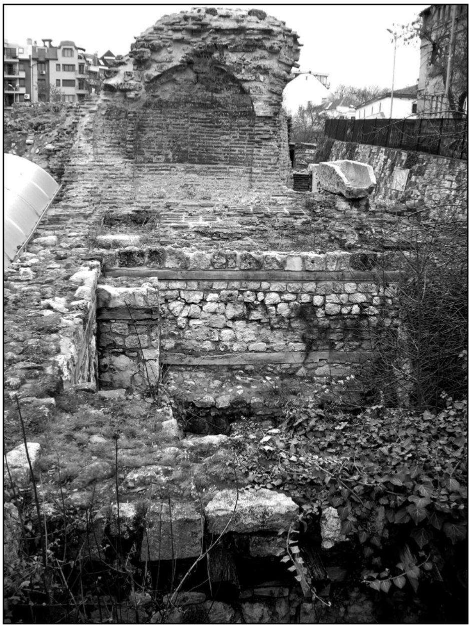

Обр. 150. *Църквата „Св. Георги" във Варна*

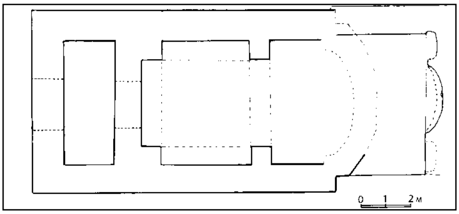

Обр. 151. Църквата „Св. Георги" във Варна. План по Г. Атанасов

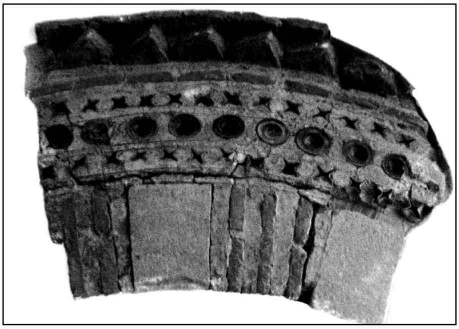

Обр. 152. Част от фасадата на църквата Св. Георги, проучена от Ал. Кузев

През втората половина на века от юг е издигнат ограден зид, западно от нея е изграден открит от юг притвор, а до крепостната стена са пристроени три помещения. Така вероятно е оформен малък манастир. Плочите на двора от юг са затиснали съществуващият преди това некропол около църквата.

9. Църква „Св. Георги" във Варна (обр. 80, 150-152)

Намира се северно от средновековната крепост върху руините на Римските терми[22]. По план е едноапсидна кръстокуполна църква от типа „стегнат кръст" с притвор. Иззидана е от обработени камъни със средни размери на бял хоросан, като е използвана сантрачна система. Зидовете са дълбоко фондирани в античния хоризонт с дебелина 1,10-1,30 м. Външните размери на храма са около 12,10 x 7,30 м. Притворът е широк 2,00 м и дълъг 5, 00 м. Наосът е с размери около 8, 00 x 5, 00 м, леко асиметричен. Два пиластъра – анти в източната половина и два при ъглите на преградната стена между наоса и притвора с размери около 0,80 x 0,80 формират подкуполно пространство близко до квадрат с размери около 3,50 x 3,40 м. Първоначално апсидата е била полигонална отвън с ширина 4,30 и дълбочина 1,40 м. На един по-късен етап, навярно през Късното средновековие апсидата е разрушена до основата и църквата е удължена на изток около 3,50 м. Новата апсида с ширина 2,60 м и дълбочина 0,80 м е изсечена на 1,05 м над пода в мощния тухлен западен зид на римските терми. Вляво е оформена малка протеизисна ниша широка 0, 80 и дълбока 0,30 м. Вероятно е имало и диаконикона ниша, разрушена в ново време при срутване на античната стена. Фасадите на църквата са били ефектно раздвижени и разкрасени с тухлени редове, допълнени с редове глазирани чинии и четирилистни розети, както и корнизи в стил „вълчи зъби” (табл. XI-5). Допълнителен ефект са създавали каменните релефи, възпроизвеждащи лъвове (табл. XI-7), кръстове (обр. 19), розети. Този стил пластична и релефна фасадна украса напомня съседните месемврийски църкви[23], където откриваме и най-близкия аналог на изящно изработения релеф с изправени лъвове, както и един паметник от Силистра, който ще коментираме по-долу.

10-12. Църквите „Св. Тодор”, „Св. Атанас” и арменската църква във Варна. За тези три малки църкви разполагаме със съвсем кратки откъслечни данни и косвени факти[24]. Църквата „Св. Тодор” е северно от храма „Св. Георги” и се намира в палестрата на Римските терми (обр. 80). Представлявала е малък еднокорабен едноапсиден погребален параклис, около който са разкрити гробове от XIII-XIV в. Църквата „Св. Параскива” е източно от храма „Св. Георги”, също в границите на римските терми (обр. 80). Тя и до днес е действаща църква, но според проучвания на Ал. Кузев през 60-те години на XX в. ляга върху основи на средновековен храм.[25] Около нея са били открити и керамични глазирани чини от фасадна украса, познати от съседната църква „Св. Георги” и изобщо характерни за храмовете в България и на Балканите през XIV в. След много преустройства през Късното Средновековие и Възраждането тя е катедрален храм на Варна до края на XIX в.

Северно от термите се намира действащата и днес арменска църква. Тук също са правени сондажни проучвания от Ал. Кузев, при които е открит средновековен материал. Вероятно на това място се е намирала спомената от Кирил Филеот през втората половина на XI в. църква на арменската общност[26]

И четирите средновековни църкви във Варна са извън крепостните стени, а също така са твърде малки, за да приемем, че някоя от тях може да е била средновековния митрополитски храм. Най-вероятно катедралната църква от XIV в. е била вътре в крепостта, каквато е практиката на съседните митрополитски градове Дръстър, Овеч, Несебър, Созопол, Червен и пр. За съжаление Варненската крепост е преизползвана и надграждана от турците през XVI-XVIII в., а през 1890 г. и разрушена. Това ще да е имало фатални последици за християнските култови сгради. Най-после тази зона е застроена в

Обр. 153. Катедралният храм на Дръстър (Църква № 2)

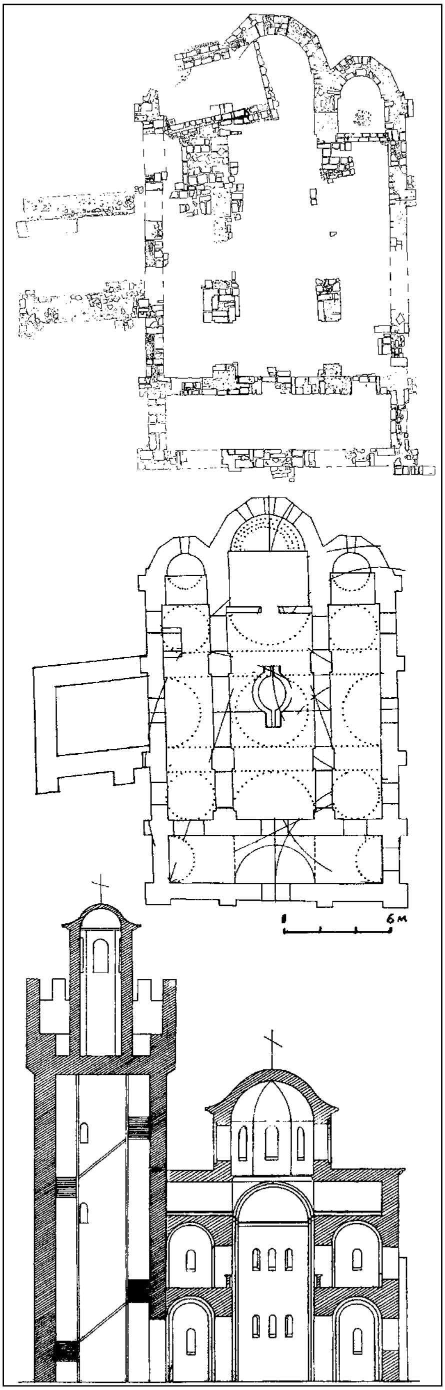

Обр. 154. Катедралният храм на Дръстър. План за периода XIII-XIV в. (по Ст. Ангелова) с възстановки по Г. Атанасов и Ст. Дончева

края на XIX и началото на XX в., което засега не позволява археологическо проучване.

13. Църква № 2 в Дръстър. Въз основа на археологическите разкопки може да се приеме, че след Освобождението през 1186 г. продължава да действа старият катедрален храм на Дръстърските архиереи, построен още през IX в. и неколкократно реконструиран през X и XI в.[27] Представлява кръстокуполен трикорабен триапсиден храм с притвор и размери 25,40 х 14,70 м. До външното лице на северния кораб е долепено на фуга голямо помещение (външни размери около 7 х 7 м) с масивни стени дебели около 1,50 м. Според котата, стратиграфията и техника на градеж (от обработвани камъни на пилоти и дървени сантрачи) се датира най-рано в XIII в. (обр. 153, 154, табл. VII- 6). По-вероятно е обаче това да е станало след възстановителните работи в града, последвали разрушителното татарско нашествие от 1242 г. Многобройните находки и монети също свидетелстват за активното използване на храма през XIII-XIV в. По аналог с патриаршеската катедрала в Царевград Търнов, катедралния храм в Мелник и църква № 4 в Шуменска крепост, не е изключено това да е кула-звънарница[28]. Дебелите стени фундирани върху пилоти, действително подсказват строеж на извисена структура. Същевременно вътрешните размери (около 5 х 5 м) позволяват развиване на стълбище тип „охлюв” към по-горни етажи. Сходни размери и конструктивни особености имат кулите – звънарници в Търново (6,80 х 7,00 м), Мелник (6 х 6,50 м), Шумен (4,50 х 4,50 м) и Мистра (от 3,0 х 3,0 до

4,50 x 4,80 м.). Впрочем, вече е забелязано, че през XIII-XIV в. кулата-звънарница става неотменим елемент, дори своеобразна емблема специално за архитектурата на епископските храмове и католиконите на големите манастири в Сърбия и Гърция.[29] Дори има случаи, когато към по-стари църкви от XI – началото на XIII в. се пристрояват звънарници след превръщането им в катедрални епископски храмове през втората половина на XIII-XIV в.[30] Обикновено се издигат пред западните им фасади, но немалко са случаите, когато се апликират към южната (Търново, Шумен, Мелник, митрополията в Мистра и пр.) или северната (Станичане, „Св. София" в Мистра) фасади на църквите. Най-вероятно по сходен начин стоят нещата с архитектурния обем допълнително прилепен към северната фасада на църквата в Дръстър. Дебелите стени, сантрачната система на градеж и котата на фондиране (на около 1,70 м над котата на фондиране на храма през IX в.) действително предполагат кула-звънарница, издигната при възстановяването на храма след средата на XIII или в началото на XIV в. Не е изключено, подобно на пирговите в Рилския и Атонските манастири и кулата до патриаршеската църква на Царевец да е имала и отбранителни функции. Размерите, дебелината на стените и непосредствената близост до северната крепостна стена на Дръстър предполагат и тези допълнителни функции.

По време на татарското нашествие през 1242 г. с разрушаването на града[31] сериозни поражения понася и катедралната църква. Свидетелство за това е силно горелия хоризонт върху каменната настилка, датиран с монети и едно съкровище[32]. Тук ще напомня, че пожарът попада непосредствено над плочника от X-XI в., което загатва, че храма периодично е почистван и функционира без големи прекъсвания до 1242 г.

Според досегашните наблюдения на проучвателите от средата на XIII в. до началото на XIV в. катедралата и комплексът около нея са запуснати и едва ли са ползвани по предназначение[33]. Твърди се обаче, че успоредно с църквата през първата половина на XIII в. функционира сравнително обширна двупространствена каменна сграда, изградена западно от притвора върху верижните помещения от X в.(обр. 86)[34] Размерите, градежа, находките и луксозната керамика свидетелстват за представителни функции. Затова приемам за основателно предположението на Ст. Ангелова, че това е резиденцията на Дръстърските митрополити от XII и първата

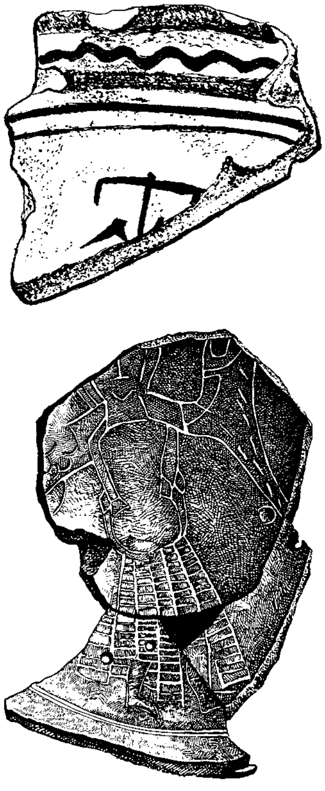

Обр. 155. Сграфито керамика от Дръстър с изображение на ангел и монограм митрополит

половина на XIII в. Симптоматично е, че тя попада върху помещения на старата резиденция от X-XI в., разрушена при печенежките нашествия от 1036 или 1048 г. Според мен, обаче, топографската приемственост на резиденцията от XII-XIII в. спрямо тази от X-XI в. се предопределя и от факта, че разположеният пред нея храм запазва ролята си на катедрална църква на Дръстър през целия период от края на IX до средата на XIII в. а и след това. Затова не мога да приема идеята на проучвателите, че през първата половина на XIII в. храмът губи представителните си функции и се трансформира в най-обикновена квартална църква[35]. И то на фона на твърдението, че до същата квартална църква и по същото време функционира представителната митрополитска резиденция (обр. 86). Известно е древното правило, стриктно спазвано през цялото Средновековие, което гласи: *Ut episcopus non longe ab ecclesia hispitiolum habeat* (*Епископът не трябва да живее далеч от църквата*)[36]. Подобно на Дръстър, западно и в непосредствена близост до входа на катедралните църкви се издигат епископските дворци от XI-XII в. в Християнополис и в XIII-XIV в. в Мистра (Пелопонес)[37]. Сходно е разположението на епископионите в сръбските епископски манастири от XIII в. до Топлица, Арилье, Дабар и пр.[38] В по-малките провинциални епархии (Сърбия е класически пример) обикновено постоянните резиденции на епископите са в манастирите, докато митрополитските дворци в големите центрове, подобно на Дръстър са самостоятелно обособени комплекси, включващи катедралната църква, жилището на митрополита и няколко спомагателни помещения. Показателни в това отношение са митрополитските дворци в Мистра и Ловеч от XIII-XIV в. и Белград през XIV-XV в.[39], които приблизително могат да ни дадат структурата на митрополитската резиденция в Дръстър.

Документирано е, че след разрушаването в 1242 г., през втората половина на XIII в. митрополитският храм и митрополитската резиденция на Дръстър се занемаряват. Върху натрупан културен пласт и рушевини, на около 0,80 м над пода на църквата (застлан още през XI в. и опожарен през 1242 г.), се полага трета настилка от каменни плочи, тухли и архитектурни детайли[40]. Повдигане на подовото ниво и преустройства се регистрират и в притвора. Вероятно към края на XIII или началото на XIV в. църквата се ремонтира и възстановя като митрополитски катедрален храм. Проучвателите не приемат тази възможност, но същевременно отбелязват, че епископската резиденция, западно от притвора, се изгражда наново през XIV в. и ползва до края на столетието[41]. А по-горе специално обърнах вниманието на винаги спазваното през Средновековието правило епископът да живее до самата катедрална църква.

Според представената ни археологическа картина в края на XIV в. централният и северният кораб на базиликата се събарят частично, а върху останките на протейзиса и презвитерия се построява голяма правоъгълна каменна сграда на кална спойка със сутерен[42]. Същевременно южният кораб и специално диаконикonът се съхраняват и трансформират в параклис. Пред него се погребват знатни граждани, но по-специално внимание заслужават гробовете на две аристократки от фамилията на местния феодален управител (деспот?) Иванко

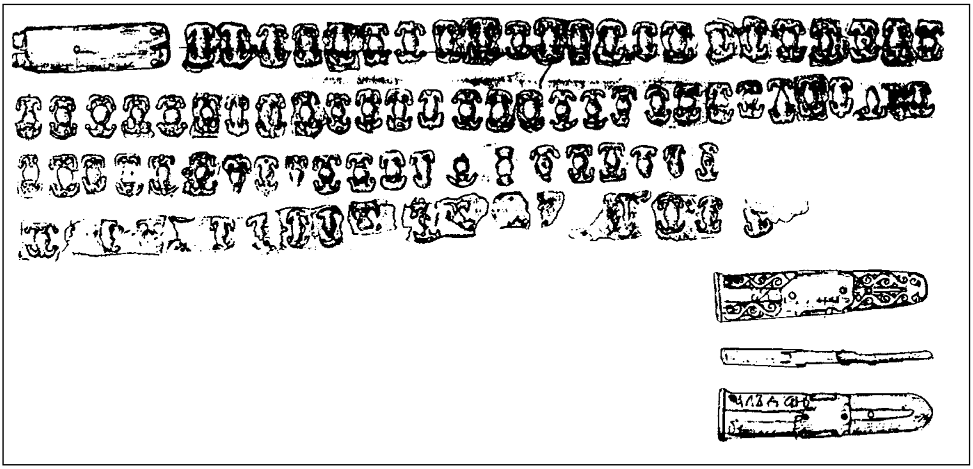

Обр. 156. Колан на дръстърски аристократ от XIV в., погребан в катедралния храм

Тертер (обр. 49; табл. VII-1-4)[43]. Споменах, че върху златните им обеци са гравирани неговият монограм и двуглав орел. Внимание заслужава и погребението на местен аристократ с богато декориран с апликации колан (обр. 40, 156), върху чийто наконечник е нанесено старобългарско име (АЛЪДАИ или АЛДОЙ ?)

Приема се, че каменната сграда върху двете абсиди е представителна постройка от края на XIV в., свързвана с резиденцията на самия господар (господин, деспот?) (Иванко ?) Тертер (обр. 153)[44]. Не бива да се изключва и възможността частичното разрушаване на храма и издигането на сградата да става известно време след превземането на Дръстър от османските турци. Най-малкото защото поне досега не се посочва безспорен terminus post quem за изграждането ѝ. Има и чисто логически основания да се усъмним в идеята, че един православен християнски владетел като Тертер може да се реши да си построи жилище върху олтара на митрополитския храм. Ако е вярна нашата теза, то може да се предложи още едно решение. Издигнатата през втората половина на IX в. епископска базилика в Дръстър, с малки прекъсвания, да се използва за катедрален храм на Дръстърските патриарси и митрополити до края на Второто българско царство. За това косвено загатва фактът, че в митрополитската резиденция, разположена западно от базиликата (обр. 86) се намират представителни находки (включително печат с двуглав орел), керамика (обр. 155) и монети от втората половина на XIV в.[45] Тя е разрушена при нахлуването на османските турци, за което свидетелстват монети от опожарения хоризонт на султан Баязид I и цар Иван Шишман[46].

14. Църква № 1 в Дръстър. В югоизточната част на укрепената територия на средновековния Дръстър, недалеч от източната порта, през 1959 г. е разкрита малка средновековна църква (обр. 86, 157-161)[47]. Въз основа на предоставените ми археологически заснемания и архитектурни планове с разрези и детайли, достигнах до извода, че става въпрос за еднокорабна едноапсидна кръстокуполна църква без притвор от типа „стегнат кръст"(обр. 161) с дължи-

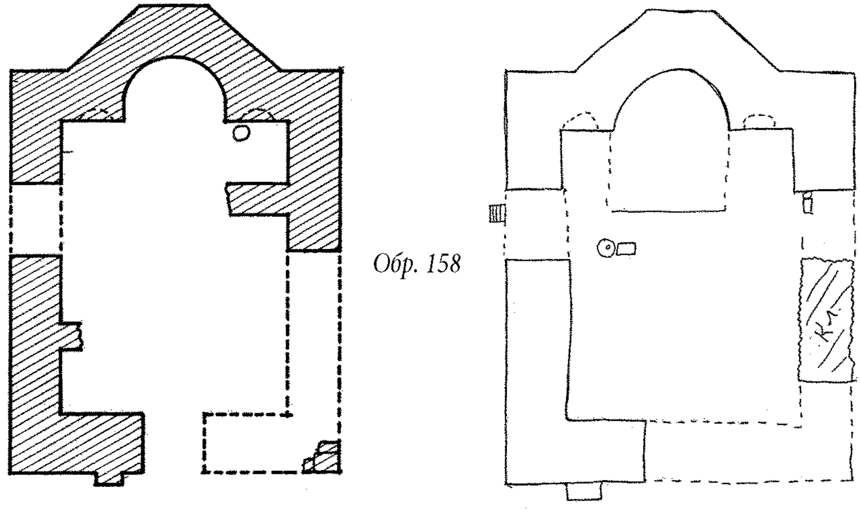
Обр. 158

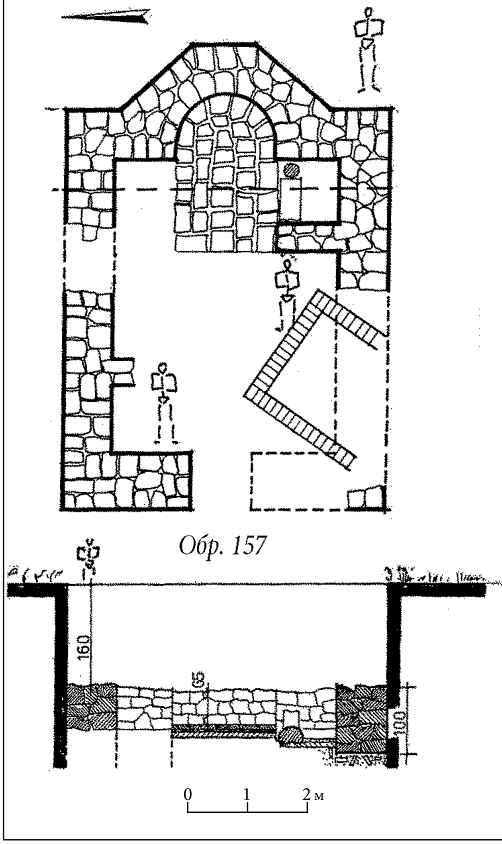
Обр. 157

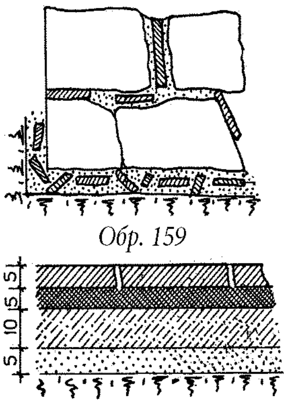
Обр. 159

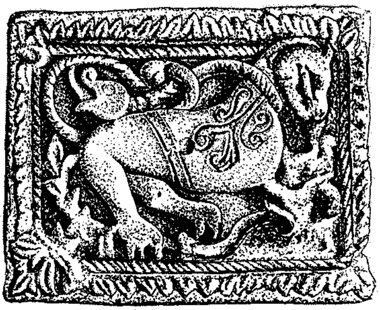
Обр. 160

Обр. 157. Църква № 1 в Дръстър (архитектурно заснимане с разрез през 1956 г.)
Обр. 158. Църква № 1 в Дръстър (Заснимане на проучвателя Цв. Хаджидимитрова)
Обр. 159. Църква № 1 в Дръстър (част от фасадата и подовото покритие)
Обр. 160. Релеф от Дръстър свързван с църква от XIV в.

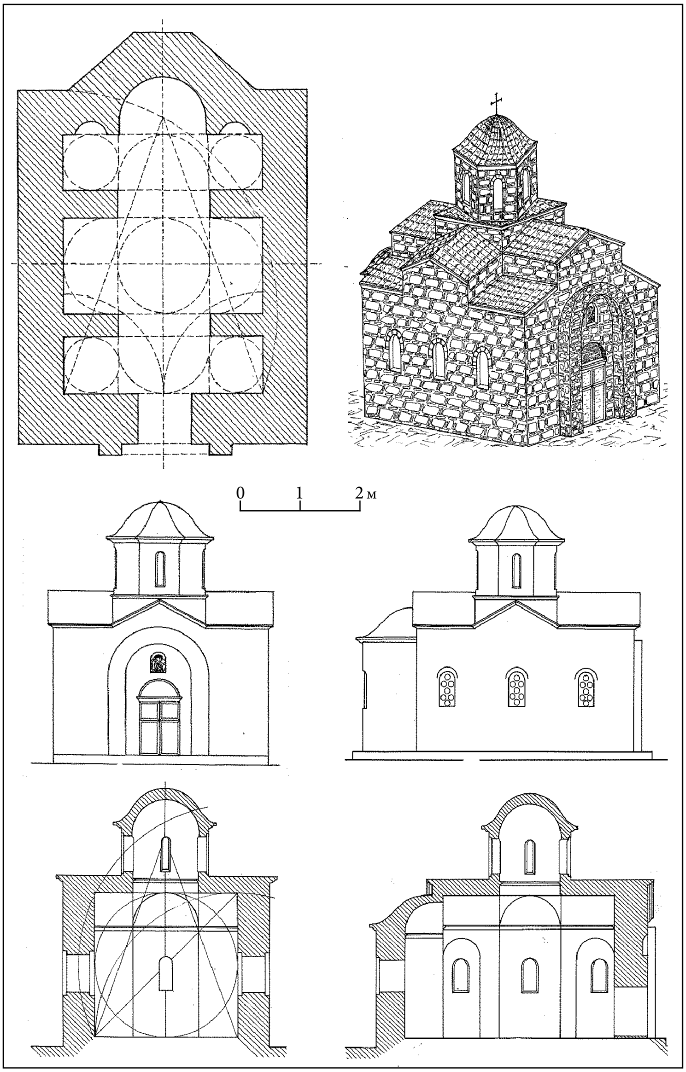

Обр. 161. Възстановка на плана, разрези и аксонометрия на църква № 1 по Г. Атанасов и Ст. Дончева

на 6,50 м и ширина 5,30 м. Апсидата отвън е тристенна, а отвътре е полукръгла с диаметър 1,70 м, като от двете и страни се оформят (?) полукръгли протейзисна и дияконниконна ниша (обр. 158). Градежът е старателно изпълнен от варовикови блокчета на хоросанова спойка, като за вертикално и хоризонтално подравняване, а често и обрамчване, се използват тухли (обр. 159). Подът е покрит с тухли (обр. 159), а намерената пред протейзиса мраморна колона вероятно е от постамент на палмообразна олтарна маса. Входът на западната фасада е фланкиран от пиластри, което предполага, че вратата е обрамчена с висока арка. Има несигурни податки за пиластри и на северната и южната фасади. Стените са дебели около 0,85-0,90 м и са фундирани на дълбочина около 0,50 м. Това предполага монолитно изградена покривна конструкция, която може да поеме купол чрез подкуполен барабан (обр. 161). Големината му се определя благодарение на четирите вътрешни пиластъра с дължина 1,00 м и дебелина 0,55 м, затварящи подкуполен квадрат, в който се вписва кръг с диаметър 1,70 м.

Доскоро тази църква се датираше към X в.[48], без да се държи сметка, че кръстокуполните храмове от типа „стегнат кръст” се появяват на Балканите най-рано в XII в. и имат най-голямо разпространение в българските земи през

XIII-XV в.[49] Свидетелство за това са църква № 4 на Трапезица, църквата до манастира „Св. Троица" в Търново, № 2 в Червен, № 5 в Перник, църква „Св. София" в Сливен, „Св. Арахангели" в Бачково, „Св. Георги" в Будимле (Сърбия), „Св. Георги" в Охрид, църквата на манастира Куманица до Лим (първи етап), „Св. Атанас" в Никулицел и църква № 3 в Калиакра (най-близка по размери и начин на градеж)[50]. Очевидно архитектурният план дава един terminus post quem, но не способства за прецизиране на датировката. Така например един от аналозите като църквите в Перник и „Св. Георги" в Будимле са от XII в, а „Св. София" до Сливен, № 3 в Калиакра, „Св. Георги" до Охрид и храма на манастира Куманица са от XIV в. Затова и при публикуването на този важен паметник имах съмнения относно датата на строителство – преди или след татарското нашествие от 1242 г.[51] Преди 10 години, обаче, се отдаде възможността да проуча частично средновековна църква № 3 от XVII-XVIII в. в Силистра, разположена само на около 60 м източно от църква № 1[52] (обр. 86). Там се направи отчетлив стратиграфски разрез на културните напластявания от VI до XIX в. в тази част на града, благодарение на което вече може да се твърди, че църква № 1 е построена след татарското нашествие от 1242 г.[53] Най-после размерите и псевдоклетъчния градеж имат своите най-близки аналогии в добруджанските църкви в Калиакра и Никулицел, убедително датирани в XIV в.

Най-вероятно с украсата на средновековна църква от XII-XIV в. трябва да се свърже един каменен релеф, намерен в Силистра в края на XIX в., но понастоящем съхраняван във фондовете на Русенския музей (обр. 160).[54]. Всъщност релефите са три (имат непотвърдени сведения и за четвърти), датират се в XIX в. и се смята, че са красели крепостните стени на Силистра. Двата действително може да са възрожденски творби, но третия, който свързвам с украсата на храм, най-вероятно е средновековен. Той представлява варовикова плоча с размери 0, 63 х 0, 48 х 0, 19 м, върху лицето на която е скулптиран релефно лъв, обърнат надясно, чиято грива е загатната като растителен орнамент. В устата си е захапал змия, която терзае с предните си лапи. Тялото ѝ се извива над гърба му и преминава под опашката му, а главата ѝ е над задницата на звяра. Цялата периферия на плочата е обрамчена с рамка, наумяваща въже, запълнена с къси палметни листа, а на ъглите са скулптирани разкошни трилистни палмети. Едната от тях преминава в разлистена клонка, извисяваща се до задната дясна лапа на лъва. В композиционно отношение релефът от Силистра напомня много релеф от XII в. в църквата на Чернигов, където по сходен начин лъв терзае увита около шията му змия[55]. Сходна композиция е скулптирана върху дървените врати от Охрид, датирани XIII-XIV в., но вместо от лъв змията е захапана от орел. Що се отнася до стила на каменоделеца от Дръстър, то палметите и въжестия каменен шнур напомнят орнаменти върху релефи с грифони и други животни от XIII в. върху фасадите на древноруски църкви[56]. Най-близка по стил и изпълнение обаче е разцъфналата превързана палемета поставена между два лъва върху релеф от XIV в. в несебърската църква „Св. Арахангели"[57]. Не бива да подминавам и релефа от XIV в. върху църквата „Св. Георги" във Варна (табл. XI-7), където намирам прилики, както между лъвовете, така и в растителните клонки извисяващи се над задните им лапи[58]. Що се касае до иконографията на лъва, специално искам да подчертая сходството му с релефния лъв върху каменен канцел за олтарна преграда от втората половина на XIII-XIV в. в църквата „Св. Троица" в Превлаци – Сърбия[59]. На този фон предлагам хипотезата, че релефът от Силистра трябва да се датира към XIII-XIV в. и изработката му да се свърже с някой храм. Друг е въпросът къде е стоял в църковния интериор или екстериор. Многобройни са паралелите с църкви от Гърция, Сърбия, Атон, България и Русия, върху чиито фасади през XII-XIV в. се вграждат (като сполии или специално скулптирани) зооморфри стели. Предвид формата и размерите, допустимо е още релефът от Силистра да е изработен като канцел за олтарна преграда на някоя неголяма църква от XIII-XIV в. Близка форма, размери и украса имат канцели за църкви в континентална Гърция и по-специално един екземпляр от XII-XIII в. със зооморфна и растителна украса, съхраняван в Берлинския археологически музей[60]. Относно до другите две (три?) плочи с релефи от Силистра, то явно са късни копия на релефа от XIII-XIV в.

15. Църква № 1 в Овеч (Провадия). Проучена е чрез археологически разкопки през 1961-1962 г., но все още не е обстойно публикувана и анализирана. Представям я по едно кратко описание на А. Маргос, придружено с план (обр. 162)[61]. Най-вероятно е трикорабна кръстокуполна базилика с притвор, с обща дължина 18 м и ширина 14 м. Изградена е от обработени каменни и бигорови блокчета и тухлени пояси, като фасадите се раздвижени със слепи арки украсени с гледжосани кръгли чашки и четирилистни розети. Куполът е носен от 4 колони с капители. В презвитерия са запазени следи от синтрон и епископски трон. Фланкиран е от протейзис и диаконикон, но не е ясно дали пред тях има апсидални ниши. Изглежда апсидата е тристенна отвън. В притвора са разкрити 5 зидани гробни камери, в южния кораб една камера, край южната външна

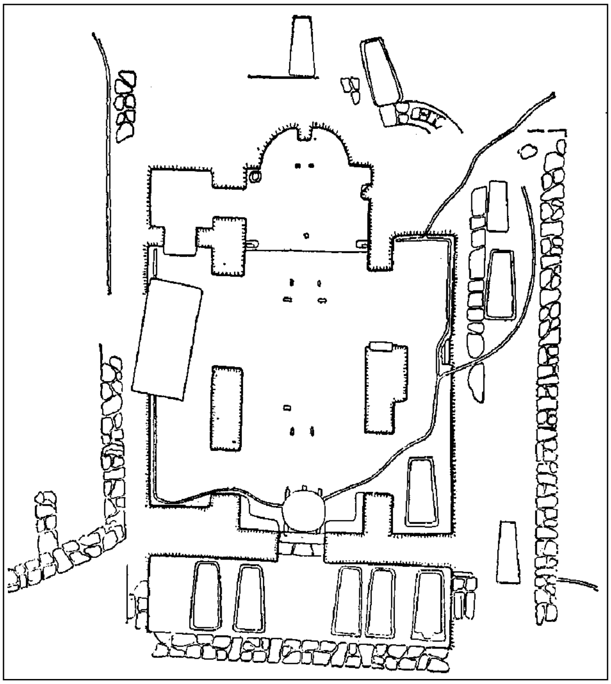

Обр. 162. Църква № 1 в Провадия-Овеч (по А. Маргос)

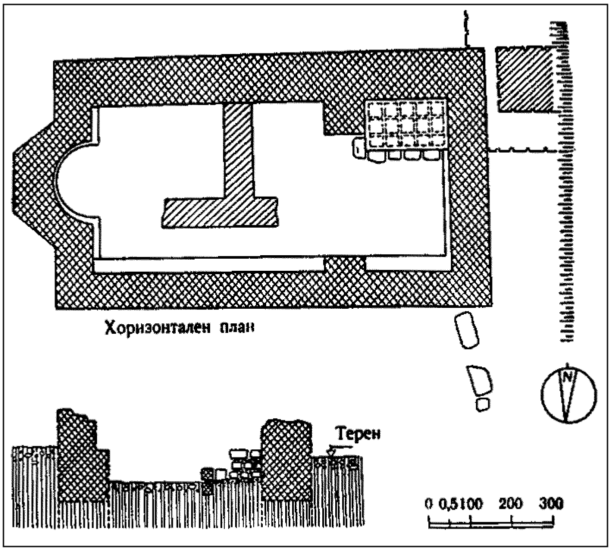

Обр. 163. Църква № 3 в Провадия-Овеч (по Г. Кузманов)

стена и пред апсидата още 4 гроба. Църквата е била стенописана. При проучванията е открит печат с надпис *митрополит* (обр. 32). Основателно е предположението, че това е митрополинския катедрален храм на Овеч.

16. Църква № 2 в Овеч (Провадия). Разположена е югоизточно от катедралния храм.[62] Представлява малка еднокорабна едноапсидна църква изградена от добре оформени варовикови блокчета на бял хоросан с размери 11,65 х 6,00 м. Фасадите са били раздвижени и украсени с гледжосани кръгли чашки и четирилистни розети.

17. Църква № 3 в Овеч (Провадия). Намира се в югоизточната част на крепостта и е проучена през 1972 г. (обр. 163)[63]. По план е еднокорабна едноапсидна църква с притвор. Обща дължина 10,50 м, ширина 6,20 м. Наосът е правоъгълен с размери 5,75 х 3,55 м, завършващ с полукръгла в интериор и триъгълна в екстериор апсида. Наосът е отделен от притвора със стена широка 0,95 м и има размери 2,10 х 4,10 м. Стените са мощно фондирани като субструкцията от ломени камъни на бял хоросан е широка 1,00-1,30 м. Във височина стените са иззидани от обработени камъни с дебелина 0,85 м. Раздвижени са с пояси и корниз от тухли, както и украса от гледжосани кръгли чашки и четирилистни розети. Здравите мощни основи и дебелите стени преполагат сводово покритие. В южната част на притвора е иззидана гробна камера с размери 2,10 х 1,00 х 0,90 м. Измазана е с бял хоросан, а пода е заслан с преизползвани антични тухли. Църквата е била стенописана

Засега няма безспорни археологически и писмени сведения за друг храм в границите на Добруджанското деспотство през втората половина на XIV в., но и широкомащабни разкопки в Тутракан, Ветрен, Черна вода, Аспарухово и крепостите по Провадийско дефиле не са провеждани. Множеството християнски движими паметници от Балчик, Пъкуюл луй Соаре, Ветрен, Кранево и Суворово предполагат църква, но липсата на археологически шанс и малкото проучени площи са причина за отрицателния засега резултат.

II. Манастири

Мъгляви и несигурни са и писмените сведенията за манастири в границите на Добруджанското деспотство през XIV в. За съществуването им косвени данни черпим от писмо на Синода в Константинопол от юли 1370 г. С него на Варненският митрополит се дават екзархийски права и се поставят под юрисдикцията му Дръстър, Калиакра, Каварна, Кранея и Герания. Между другото в него се казва, че намиращите се там монаси също минават под негово управление и се съветват да му се подчиняват и *„ако някой му противоречи, ще получи заслужено канонично наказание*”[64]. Не се знае точно къде се намират въпросните манастири и дали точно в Дръстър, Калиакра Каварна и околностите му в средата на XIV в. има монашески обители. Действително в документи от XVI-XVII в. се споменава за манастир „Св. Георги” в околностите на Силистра, но засега той не е открит, за да се прецени дали води началото си от епохата на Второто българско царство или възниква през османския период[65].

Иначе стоят нещата със скалите обители, които в голяма степен запълват празнотата в тази насока. Най-после те са съхранили до ден днешен почти напълно своя интериор и екстериор, с което се превръщат в любопитен източник за църковната история на Добруджанското деспотство през втората поливана на XIV в.

Манастирите по Провадийско дефиле (обр. 175)

Провадийското дефиле, по бреговете на което е съсредоточена най-голямата група крепости от XIII-XV в. в Източния Предбалкан, влиза в границите на Добруджанското деспотство след 1369-1370 г. Най-значителна сред тях безспорно е Проват (Овеч), който редом с останалото е важен църковен епископски център. Това е една от причините за голямото струпване на скални монашески обители, като първата (най-източната) група е срещу самата провадийска крепост. Иначе скалните манастири са оформени в двата бряга на Провадийска река, която през XII-XV в. свързва Овеч, респективно Варна с Шумен, Преслав и Търново. Заслужава внимание и факта, че повечето скални обители са в непосредствена близост до крепостите, често в подножието им.

1. Килии на Саръкая при гр. Провадия (обр. 164-165)

Три килии са разположени на недостъпна височина в скален венец, на 17 м западно от гр. Провадия над стария път за с. Кривня[66]:

а. Килия 1 – Най-северната килия представлява дообработена естествена пещера с неправилен правоъгълен план. Подът е подравнен, а таванът има естествената грапавина на скалата. Размери : дължина 4,90 м, макс. шририна 3,40 м, макс. височина 2,40 м. Източната половина при входа е стеснена с 1 м, при което се е оформило своеобразно предверие. В северната и южната му стена са оформени жлебове за прикрепване на дървен под, понеже цялото пространство попада в дълбока цепнатина. Най-старателно е изсечена северната стена на т. н. предверие. На 1,35 м над пода са оформени две правоъгълни ниши с полукръгло сечение разграничени от пиластър широк 0,18 м. Таванът е с раз-

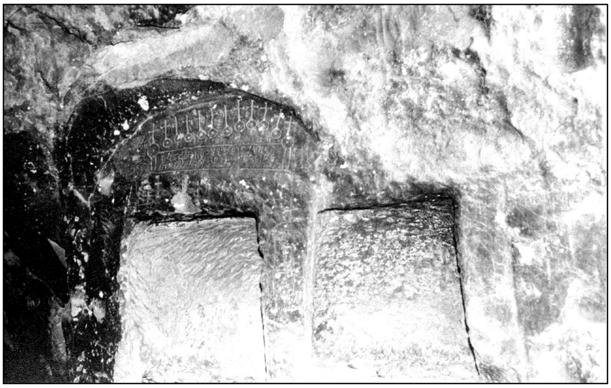

Обр. 164. Килии на Саръкая при гр. Провадия

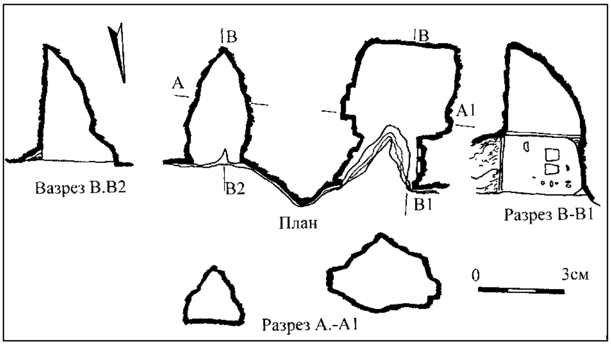

Обр. 165. Килии на Саръкая при гр. Провадия (план по Г. Атанасов)

мери: височина – 0,38 м, ширина 0,31 м, дълбочина 0,17-0,20 м. Дясната ниша е с височина 0,41 м, ширина 0,27-0,31 м, дълбочина 0,14-0,30 м. Малка ниша широка 0,45 м е оформена и в южната стена на килията.

Надписи – графити[67].

а. Над лявата ниша, горен ред е врязан на грузински език надписът: *Господи Исусе Христе, Боже нашу, помилуй нас, амин.*

б. Над лявата ниша, долен ред се чете: *Това са светите апостоли.*

в. Над горния ляв ъгъл, на лявата ниша е врязан надпис на грузински, който се чете: *Спомнете в молитвата си мене, грешния Микаел грузинеца.*

г. В горната половина върху пиластъра на нишата е врязан грузински надпис, който се чете : *Свети Георги.*

Рисунки и знаци – графити

а. Над нишите и надписите има композиция от дванадесет кръста с ушири краища, поставени над кръгчета с център – символ на дванадесетте апостоли, както впрочем пояснява и надписа.

б. В подножието на масива са издраскани над 30 кръста – графити.

в. Върху пиластъра между двете ниши е изчертан схематизиран, куполен храм. Върху фасадата е нанесен кръст с двоен контур, а над купола – кръст с уширени краища. Според надписа изписан под купола явно символизира храм носещ името на Свети Георги.

г. Вляво от нишите е представено твърде стилизирано изображение на човек в анфас, като че ли стоящ на трон.

д. Вдясно от нишите се различават контурите на 5 коня, галопиращи отдясно наляво.

б. Килия 2 – На 3 м южно от килията с надписи, почти на същото ниво се намира втора килия. Представлява естествена пещера със следи от изравняване на стените и пода. При входа върху пода има жлебове за закотвяне и дървена конструкция, чрез която навярно е била осъществявана връзката с другите килии. Размери: ширина – 1,80 м, дълбочина – 3,95 м, макс. височина при входа е 2,40 м.

в. Килия 3 – Крайната южна килия е на около 10 м от средната и е разположена почти на същото ниво. Представлява дообработвана естествена пещера с овален план. Върху пода при входа подобно на предходните килии са вдълбани жлебове за закотвяне на дървена конструкция. Размери: ширина – 3,30 м, дълбочина – 2,10 м, височина – 1,95 м.

Трудно е да възстановим монашеската организация в скалната обител срещу провадийската крепост. Липсата на отчетливо оформен храм и общомонашески помещения предполагат килии на отшелници, които са в пряка връзка и происхождат от градски или крайградски манастир от епархийския център. Въз основа на палеографските особености на надписа обителта се датира сравнително убедително в XIV в. Надписите на грузински предполагат, че поне един от тримата отшелника е грузинец по происход и е дошъл да пуснитожителства в околностите на Овеч от грузинския манастир на Атон (Иверон) или от по-близкия грузински манастир при Бачково. Хетерогенността на манастирите на Балканите през XIV в. (особено в резултат на исихаската теория и практика) е всеизвестна. Евентуално може да се размишлява какво е привлякло чуждоземен монах на това място. Движението на хора и идеи в Добруджанското деспотство и неговата широка отвореност улесняват особено православното монашество.

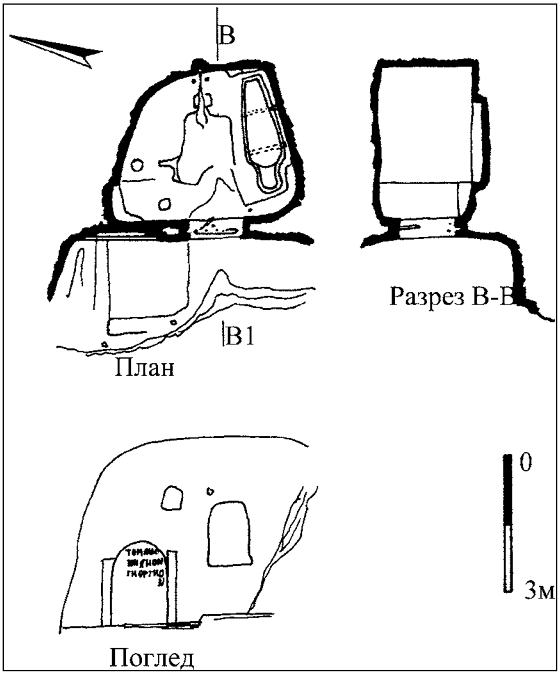

Обр. 166. Манастирът Св. Георги до с. Петров дол (план по К. Шкорпил и Г. Атанасов)

2. Манастир (скит) „Свети Георги" при с. Петров дол, Провадийско (обр. 166)

Намира се на около 7 км североизточно от гр. Провадия в сух дол наречен „Таш Кайнарджа"[68]. Състоял се е от дървена църквица – параклис в подножието на скален масив и килия костница, изсечена на 7 м височина. За източна стена на църквата е служила скалата, където е оформена абсидата. Над нея чрез два улея и гнезда е била закотвена двускатната дървена конструкция на покрива.

Подходът към килията е от площадка широка 1,80 м и дълга 4,50 м. Входът е на 1 м над нивото на площадката и представлява правоъгълна рамка, аркирана в горния край с размери: ширина – 0,70 м, височина – 0,85 м и дълбочина – 0,30 м. Килията има неправилен трапецовиден план с размери: дълбочина – 2,25 м, ширина при входа – 2,65 м, ширина в дъното – 1,50 м, височина – 1,30 м. Върху източната стена са оформени две ниши. Дясната е аркирана в горния край и е с размери: височина – 0,60 м, ширина – 0,59 м, дълбочина – 0,12 м. Съседната ниша е правоъгълна с размери : ширина – 0,60 м, височина – 0,15 м, дълбочина – 0,15 м. В пода край южната стена е изсечен гроб с трапецовиден план и кръгло уширение в западния край, където е местото на главата на покойника. Размери: дължина – 1,80 м, ширина – 0,50-0,25 м, дълбочина – 0,30 м. При отвора е оформен жлеб за поставяне на дървен капак. По средата на помещението е изсечена вдлъбнатина с неправилна форма и размери: дължина – 1,20 м, ширина – 0,80 м, дълбочина – 0,20 м. Над площадката, вляво от входа към килията е оформено аркирано правоъгълно поле с размери: ширина – 0,90 м, височина – 1,00 м. На средногръцки език е изписано *Манастир Свети Георги.*

Комплексът, включващ само църква и килия с гробна камера на пръв поглед свидетелства за отшелническо покоище. Полуразрушеният храм и пропаданията на скалата в южна посока предполагат и други килии. Смятям, че става въпрос за малък скит, чийто основател е оформил пустинническа килия и изсякал в пода и собствения си гроб Освен датировката съвпада и практиката още приживе отшелниците да приготвят вечното си покоище. Впрочем гробни камери са регистрирани още в килиите на монаси от ранното средновековие в Кападокия, Мурфатлар, добруджанските сухоречия Канагьол, Суха река, Крепча и др.[69]. Трудно е да се разгадае смисълът на този обичай, но той най-малкото свидетелства за пренебрежение към тленността и смъртта, както и за нетърпеливо очакване за отделяне на духа от тялото и явяване пред Всевишния. По позната от агиографската литература практика, около килията на известен подвижник се събират последователи, изграждат църква и формират малък манастир.

3. *Килии от Аладжик бурун при с. Петров дол, Провадийско* (обр. 167)

Комплексът се състои от шест непосредствено свързани и две уединени килии. Изсечени са на 11 м височина върху източната стена на скалния масив „Аладжик бурун” край десния бряг на полупресъхналото дере на Петрова река.[70]

а. Килия 1. Тя е най-южната и трудно достъпна килия. Има овален план с размери: ширина – 2,60 м, дълбочина – 2,05 м, височина – 1,55 м. Входът е от изток с размери: 0,50 / 0,90 м, повдигнат на 0,70 м над пода на килията. Размери: ширина – 2,70 м, дълбочина – 2,1 м, височина – 1,35 м.

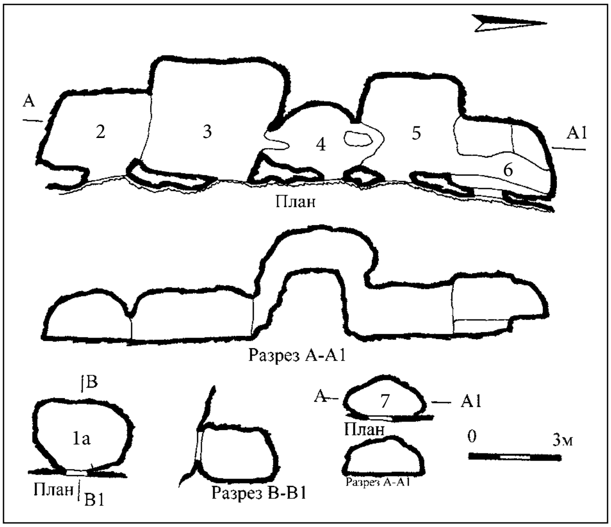

Обр. 167. Килии в м. „Аладжик бурун" до с. Петров дол (план по Г. Атанасов)

Следващите 5 килии са верижно свързани.

б. Килия 2. Има правоъгълен план с размери: ширина – 3,10 м, дълбочина – 2,25 м, височина – 1,20 м. Входът е от изток с размери: ширина – 1,15 м, височина – 0,85 м.

в. Килия 3. Има правоъгълен план с размери: ширина – 2,95 м, дълбочина – 3,40 м, височина – 1,40 м. Входът е от изток с неправилна форма и размери 2,00 х 0,95 м.

г. Килия 4. Повдигната е на ниво 2,20 м над нивото на останалите килии. Има овална форма с размери: ширина – 2,30 м, дълбочина – 1,95 м, височина – 1,10 м. Върху източната стена има правоъгълен прозорец с размери: 0,65 х 0,70 м.

д. Килия 5. Има правоъгълна форма с размери: ширина – 2,80 м, дълбочина – 2,90 м, височина – 1,55 м. Входът е в източната стена с трапецовидна форма и размери: ширина – 0,80 м, височина – 0,95 м.

е. Килия 6. Има трапецовидна форма с размери: ширина – 2,50 м, дълбочина – 3,10 м, височина – 1,60 м. Западната половина е вдигната с 0,70 м над нивото на пода. Върху източната стена има правоъгълен отвор с размери – 0,60 х 0,80 м.

ж. Килия 7. Изсечена е уединена, северно от верижно разположените килии. Има овална форма с размери: ширина – 2,10 м, дълбочина – 1,35 м, височина – 1,35 м. Входът е в източната стена. Има неправилна триъгълна форма с размери: ширина – 0,70 м, височина – 0,85 м.

Надписи – графити

Върху скалния масив под килиите са нанесени 4 надписа – графити от първата половина на XIX в.[71]

„Тезика писму гу Желяску писа"

1. *Сия да са знаи чи писал Жеку Стоянувъ и Нейку Дойнувъ от Котил ва лету – 1805 тук на тасъ селу Петрува река*
2. *Ювку от Жеруна ва лету 1830.*
3. *Желяску Рахнюфъ от Медвенъ ва лету 1840.*
4. *Никола новата махала Тича.*

Рисунки и знаци – графити

Върху скалния масив под килиите са изчертани рисунки и знаци – графити[72]

1. Силно схематизирана композиция представяща Възнесение Христово.
2. Две човешки фигури, разположени една над друга, представени до кръст.
3. Кръстове – графити с разнообразно начертание.

При тази обител е още по-трудно да уточним датировката и монашеските практики. Килиите са достътъчно много и обширни за формиране на голямо монашеско братство, но липсва църква и подемен датират материал. Освен това тази група е изолирана и далеч от населени места, крепости и манастири. Може да се предположи че е дело на група пустинници, но засега това е само хипотеза. Единствено фактът, че е част от колония скални обители, в която има убедително идентифицирани манастири и скитове, предполага връзка с монашески практики. Многобройните графити също предполагат присъствието на монаси.

4. Килии в Местността „Тъпанче" до с. Кривня, Провадийско (обр. 168)

На левия бряг на сух дол към Провадийска река, северно от с. Кривня са оформени килии в скален венец.[73]

а. Килия 1. Изсечена е уединено на 7 м височина. Има елипсовидна форма и размери: ширина – 2,75 м, дълбочина – 2,20 м, височина – 1,35 м. Входът е по средата на източната стена, вдигнат на 0,35 м над пода. Има трапецовидна форма с размери: височина – 0,95 м, ширина – 0,75-0,50 м.

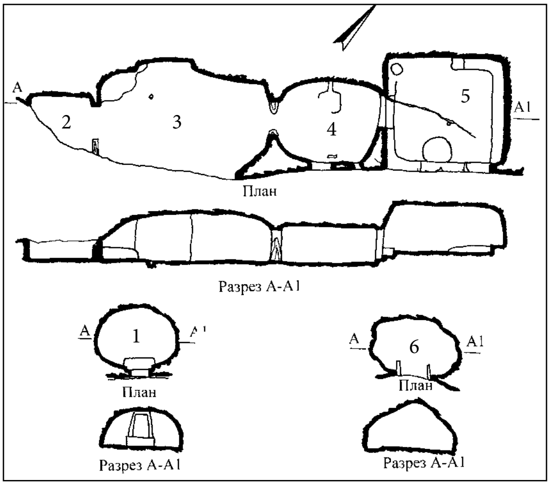

Обр. 168. Килии в Местността „Тъпанче" до с. Кривня, Провадийско. План по К. Шкорпил с допълнения по Г. Атанасов

б. Килии 2-5. Представляват 4 верижна свързани помещения, разположени на височина 7 м източно от уединената килия в същия скален венец В момента комплексът е повреден от разкритата през първата половина на миналия век кариера. Първото помещение с размери 2 х 2 м е полуразрушено. През входа широк 1,20 м се осъществява комуникацията с второто, най-голямото помещение. То има неправилна форма с размери: дължина – 5,70 м, ширина – 4,30 м, макс. височина 1,80 м. Южната стена е изцяло срутена, а в северната е оформена ниша широка 2,10 м. Третото помещение е с овален план и има размери: дължина – 3,55 м, ширина – 2,90 м, височина – 1,40 м. В южната стена е изсечен прозорец широк 0,70 м.

Северното помещение е най-старателно изсечено на 0,45 м над нивото на останалите, като денивелацията се преодолява чрез три стъпала при входа. Последният има размери: ширина – 1,00 м, височина – 1,10 м. Това последно отделение има правоъгълна форма с размери: дължина – 4,25 м, ширина – 3,9 м, височина – 1,8 м. По средата на южната стена е бил оформен прозорец широк 1,5 м, в момента полуразрушен. Пред него има вдлъбнатина с кръгла форма с диаметър 0,95 м. Край стената е имало скамейки широки 0,30-0,40 м и високи около 0,3 м, също полуразрушени.

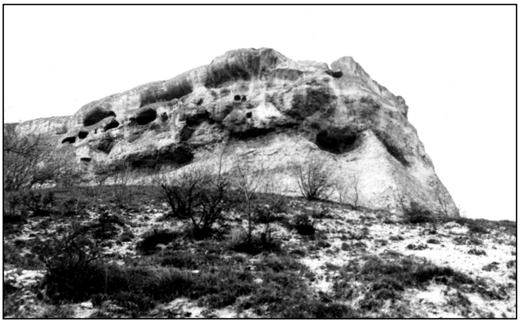

Обр. 169. Манастир в местността „Чукара" до с. Кривня, Провадийско

в. Килия 6. Подобно на № 1 тя е малка и уединена в близост до килии 2-5.

5. Манасктир в местността „Чукара” до с. Кривня, Провадийско (обр. 169, 170)

Разположен е северно от с. Кривня върху левия бряг на сухоречие към Провадийска река, успоредно на това в местността „Тъпанче". В подножието на крепост,[74] в скален венец висок около 10-12 м са изсечени църква и 4 килии[75].

а. Килия 1. Тя е най-северното помещение, разположено при върха на чукара. Представлява дообработвана естествена пещера с неправилна форма. Размери: дължина – 4,10 м, ширина – 3,50 м, височина – 1,30 м. В северния край килията се стеснява и тук при върха са оформени два срещуположни отвора. Източният има неправилна форма и размери: ширина – 1,40 м, височина – 0,75 м. Западният има неправилна правоъгълна форма и размери: ширина – 1,50 м, височина – 1,00 м.

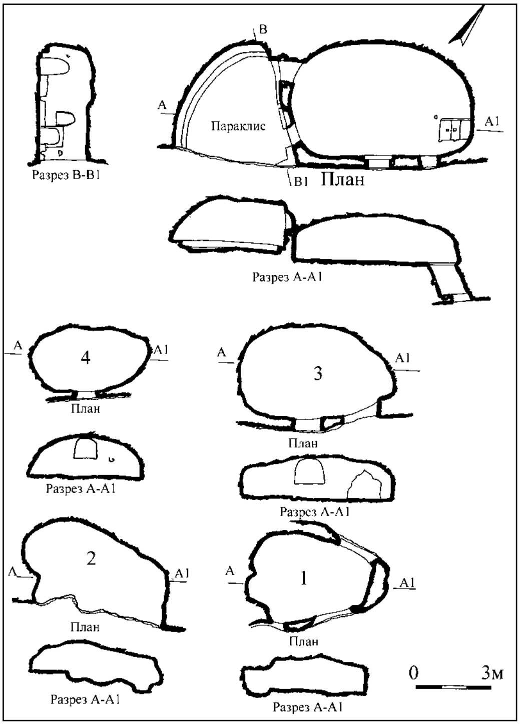

Обр. 170. Манастир в местността „Чукара" до с. Кривня, Провадийско. План по Г. Атанасов

б. Килия 2. Намира се югозападно от килия № 1 на същото ниво, но връзка между двете няма. Представлява дообработена естествена пещера с неправилна форма и размери: дължина – 5,50 м, ширина – 3,60 м, височина – 1,40 м. Южната стена е изцяло срутена.

в. Килия 3. Намира се в съседство и югозападно от килия № 2 Представлява дообработена естествена пещера с овален план и размери: дължина – 5,90 м, ширина – 3,25 м, височина – 1,65 м. В южната стена е изсечен прозорец на 0,60 м над пода. Представлява правоъгълна рамка аркирана в горния край. Размери: ширина 1,00 м, височина – 1,10 м. Вдясно от прозореца се намира входът към килията. Има неправилна триъгълна форма с размер: ширина – 1,30 м, височина – 1,20 м.

г. Килия 4. Намира се югозападно и в съседство с килия № 3 Представлява дообработена естествена пещера, разположена над нивото на останалите килии и църквата. Има овален план, сводест таван и размери: дължина – 4,60 м, ширина – 2,45 м, височина – 1,50 м. Входът е старателно оформен в южната стена, на 0,70 м над пода на килията. Има правоъгълна форма с арковидна извита горна страна. Размери: ширина – 0,70 м, височина – 0,85 м.

д. Църква. Това е най-южно положение в скита, разположена над голям скален навес. Състои се от две отделения свързани чрез два входа. Източното отделение е дообработена естествена пещера с овален план и размери: дължина – 6,95 м, ширина – 4,40 м, височина – 1,72 м. По средата на южната стена е оформен правоъгълен прозорец с жлебове за поставяне на дървен капак. Размери: ширина – 0,95 м, височина – 1,20 м, дълбочина – 0,50 м. До него, върху пода, е избит отвор с неправилна форма – 0,75/0,80 м. В северозападния ъгъл на отделението старателно е изсечен шахтовиден отвор под наклон, който извежда над големия скален навес. Размери: дължина 1,20 м, ширина 0,80 м, височина 1,85 м. Оформените по периферията му жлебове показват, че е бил затварян с дървен капак. Според нас през този отвор, допълнен с дървена стълба, се е осъществявал достъпът до отделенията, респективно църквата. Тя се намира западно от описаното отделение на по-високо ниво и е най-старателно оформеното помещение в скита. Има план, наподобяващ полукръг, но пълното му възстановяване е невъзможно, понеже южната стена е изцяло срутена. Размери: дължина 4,20 м, ширина 4,75 м, височина 1,70 м. По средата на източната стена, на 0,60 м над пода, е оформена аркирана олтарна ниша с размери: ширина – 0,52 м, височина – 0,85 м, дълбочина – 0,18 м. Вляво от нея, в североизточния ъгъл се намира аркиран вход, чрез който се осъществява комуникацията с голямото отделение. Размери: ширина – 0,75 м, дълбочина – 1,40 м, височина – 1,45 м. Вдясно от олтарната ниша е оформен втори аркиран вход с размери: ширина – 0,65 м, височина – 0,80 м. Край западната стена е изсечена двустъпална каменна пейка. Горното стъпало е широко 0,35 м ивисоко 0,30 м, а долното е широко 0,30 м и е високо 0,12 м.

Рисунки – графити

В подножието на скалния венец под отделенията са издраскани 6 схематизирани човешки фигури[76].

6. *Килии на „Голямото було” до с. Невша, Провадийско (обр. 110, 171)*

Северно от ж п гара Невша, върху левия бряг на Провадийска река се издига голям скалист нос, известен под името „Голямо було”. Върху него е разположена късноантична крепост преизползвана XIII-XIV в.[77], в която е намерен надпис на старобългарския монах-книжовник *Хинат Граматик (*обр. 172*)*[78]. В подножието на крепостта, на западната и източната фасада има комплекси от верижно свързани килии, разположени на недостъпна височина[79].

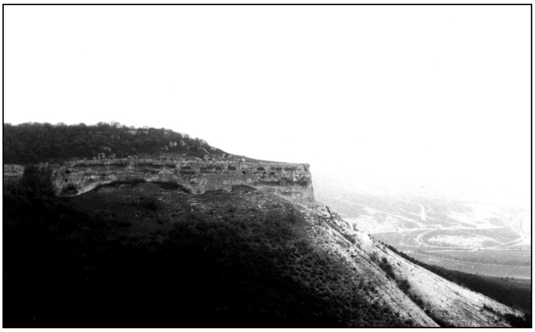

Обр. 171. Килии на „Голямото було” до с. Невша, Провадийско

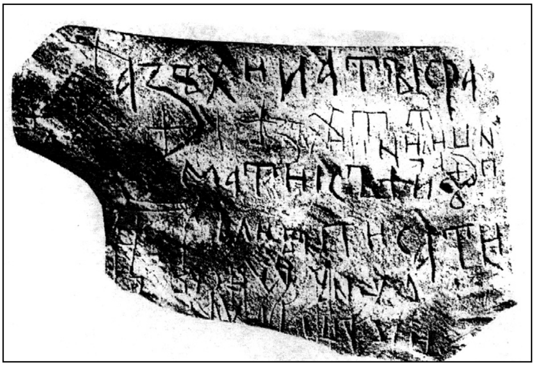

Обр. 172. Надписът на Хинат Граматик от крепостта „Голямото було”

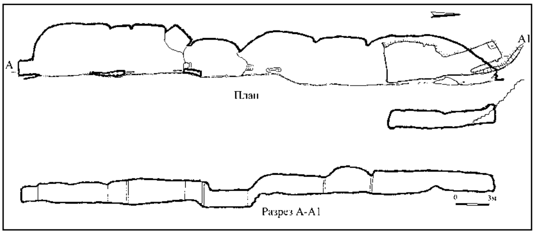

Обр. 173. Килии на „Голямото було” до с. Невша, Провадийско. Източна фасада. План на Г. Атанасов

а. Килии по източната фасада. (обр. 173). Представляват верижно свързани дообработвани естествени пещери. Най-обширно е южното помещение с размери: дължина – 14,50 м, ширина – 4,40 м, височина – 1,95 м. В дъното на южния край има старателно изсечено уширение с правоъгълен план и размери: дължина – 1,30 м, ширина – 1,00 м, височина – 1,10 м. Жлебове в страничните стени показват, че е било затворено с дървена преграда. Три пиластри по западната стена загатват, че това просторно отделение е било разделено с допълнителни стени на четири помещения. Следващото помещение има овален план и е на ниво 0,50 м под това на останалите. Денивелацията се преодолява с по три стъпала. Размери: дължина – 5,90 м, ширина – 3,30 м, височина – 1,40 м. Следват помещения с неправилен план, разположени на едно ниво. Размери: 6,50 х 3,40 х 1,50 м; 4,40 х 4,00 х 2,05 м; 11,50 х 3,90 х 1,65 м. Над тях има второ ниво, включващо още две помещения. Южното е с размери: дължина – 4,60 м, ширина – 3,50 м, височина – 1,45 м. Северното е старателно оформено с правоъгълен план и размери: дължина – 4,40 м, ширина – 1,85 м, височина – 1,20 м. В северозападния ъгъл има вдлъбнатина в пода с размери: дължина – 0,70 м, ширина – 0,60 м, дълбочина – 0,35 м. Жлеб върху източната стена подсказва дървена преграда. От това по-горно ниво започва тясна пътечка с грубо изсечени стъпала, по които се достига до платото, където е разположена крепостта.

б. Килии по северната фасада на скалния венец „Голямо було”. (обр. 174 а). Това са 10 верижно свързани помещения, разположени на недостъпна височина. Представляват дообработени естествени пещери. Южното помещение има правоъгълен план с размери: дължина – 5,60 м, ширина – 4,85 м, височина – 1,30-

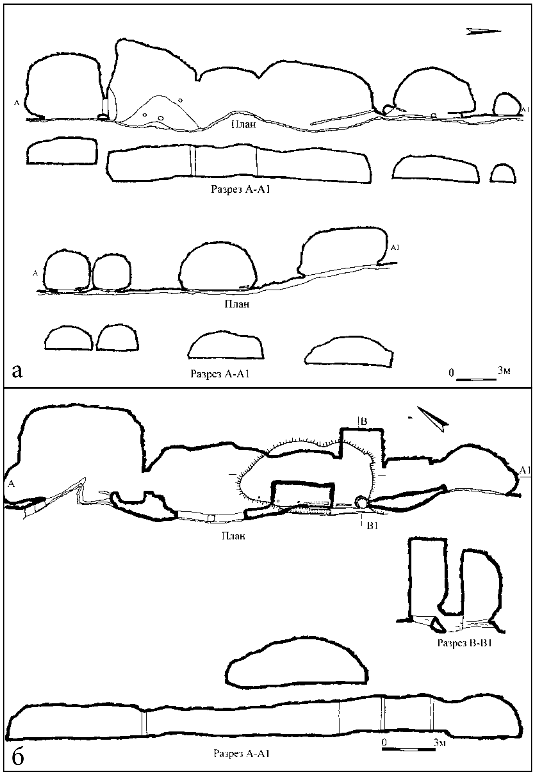
А
А1
План
Разрез А-А1
А
А1
План
а
Разрез А-А1
0 3м
В
А
А1
В1
План
Разрез В-В1
б
Разрез А-А1
0 3м

Обр. 174. Килии на „Голямото було” до с. Невша, Провадийско. а. Северна фасада. б) Западна фасада. Планове по Г. Атанасов

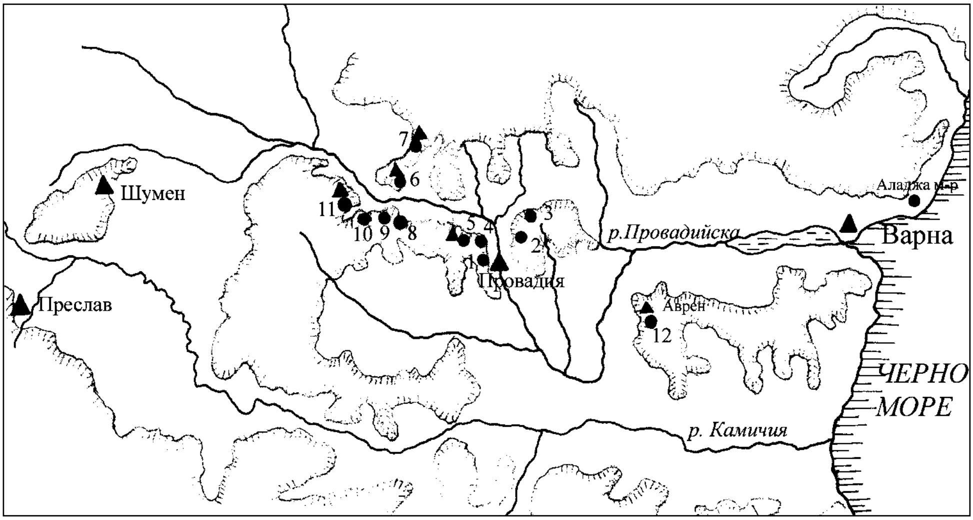
Шумен
Преслав
7
6
11
10
9
8
5
4
3
2
1
Провадия
р.Провадийска
Аладжа м-р
Варна
Аврен
12
ЧЕРНО МОРЕ
р. Камичия

Обр. 175. Манастирите по Провадийското дефиле

1,90 м. През вход, широк 1,10 м се преминава в голямо скално помещение с размери: дължина – 19,80 м, ширина – 3,10-6,10 м, височина – 1,75-2,35 м. Има следи от изкуствено дооформяни жлебове и гнезда по пода за закотвяне на преградни стени. В северна посока следват 5 помещения с овален план, засводен таван и старателно изсечени стени. Свързани са с тясна, скална пътечка, по която има стълби и жлебове за по-безопасно предвижване. При входовете на всички без изключение са оформени гнезда за затваряне с дървени врати.

Северно от описаните килии има още 4 помещения с големи размери, но следи от изкуствена дообработка не забелязахме.

*в. Килии по западната фасада***.** Представляват шест верижно разположени помещения на два етажа (обр. 174 б). Използвани са естествени пещери, допълнително обработвани. Най-южното помещение на долния етаж е с неправилна форма и размери: дължина – 4,2 м, ширина – 2,35 м, височина – 2,25 м. Има жлеб за преграда в западната стена. През вход широк 1,15 м се влиза в помещение с правоъгълен план на по-високо ниво с 0,30 м. Размери: дължина – 2,50 м, ширина – 1,90 м, височина – 1,90 м. Следващото помещение е най- старателно изсечено с правоъгълен план и размери: дължина – 4,90 м, ширина – 2,15 м, височина – 1,70 м. Край отвора в западната стена има вдълбан жлеб за преграда върху тавана. В югозападния ъгъл е изсечен кръгъл отвор с диаметър 0,90-0,70 м, по който се достига до килия на горния етаж.

Северно от описаното помещение следва коридор дълъг 3,50 м, широк – 1,65 м и висок – 1,70 м, по който се достига до помещение с неправилен план. Размери: дължина – 6,75 м, ширина – 3,80 м, височина – 1,55/1,60 м. В западната стена са избити два прозореца с жлебове за затваряне с дървени капаци. Подобен жлеб има и при входа към последното северно помещение. То е най-обширното, с неправилна форма и размери: дължина – 7,70 м, ширина – 5,10 м, височина – 1,70 м. Оформените стъпала към входа в западната стена подсказват, че по тях се е осъществявал достъпа до килиите.

Килията на втория етаж е на 1,10 м над тавана на помещенията от първия етаж. Има неправилна форма и размери: дължина – 7,50 м, ширина – 3,60 м, височина – 2,20 м. Върху източната стена е оформена малка ниша с размери: ширина – 0,55 м, дълбочина – 0,18 м, височина – 0,50 м. В пода край отвора в западната стена са вдълбани жлебове и гнезда за прикрепване на преграда.

7. Манастир в местността „Малкото елеме" при с. Невша, Провадийско (обр. 176-178).

Югозападно от с. Невша, на левия бряг на Провадийска

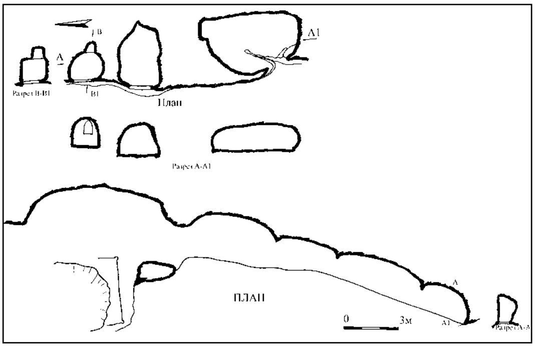

Обр. 176. Манастир в местността „Малкото елеме" при с. Невша, провадийско. Килии 1-8. План на Г. Атанасов

Обр. 177. Манастир в местността „Малкото елеме” при с. Невша, провадийско. Църква.

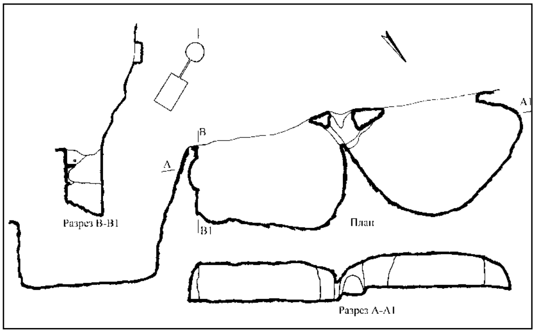

Обр. 178. Манастир в местността „Малкото елеме” при с. Невша, провадийско. Църква. План на Г. Атанасов

река се издига висок скален нос, по който има следи от укрепление.[80] Масовият археологически материал (керамиката) се отнася към тракийската епоха, римския период и Ранна Византия. Срещат се фрагменти и от времето на Първото българско царство и XIII-XIV в.. По западния скален венец има естествени пещери, някои от които са дообработени и използвани за църкви и килии[81].

а. Килия 1. (обр. 176).Разположена е в най – северната точка на скалния венец, на 8 м над терена. Има овален план, сводест таван и размери: дължина – 1,55 м, ширина – 1,60 м, височина – 1,30 м. Входът е от запад и е с размери: ширина – 0,90 м, височина – 0,85 м.

б. Килия 2. Намира се на същия скален венец, на 2 м от гореописаната. Има неправилна форма и размери: дължина – 3,40 м, ширина – 2,10 м, височина – 1,55 м.

в. Килия 3. Разположена в същия скален венец на около 6 м от гореописаната. Има неправилна форма и размери: дължина – 5,25 м, ширина – 3,20 м, височина – 1,65 м.

Входът е от югозапад и навярно се е затварял с дървена врата, за която съдим по жлебовете върху пода и стените. До нея се е достигало по тясна пътечка с грубо изсечени стъпала от върха на платото.

В скален надпис, югозападно от описаните килии, са оформени 4 помещения с полукръгъл план с размери:

г. Килия 4 – дължина – 2,70 м, ширина – 1,55 м, височина – 1,20 м.

д. Килия 5 – дължина – 4,50 м, ширина – 1,50 м, височина – 1,39 м.

е. Килия 6 – дължина – 3,40 м, ширина – 1,50 м, височина – 1,37 м.

ж. Килия 7 – дължина – 4,80 м, ширина – 1,50 м, височина – 1,64 м.

з. Килия 8 – Северозападно от тях има голяма площадка, върху която са запазени жлебове, които рамкират правоъгълно в план помещение, на което проследяваме единствена ширина на южната стена – 3,76 м. В ъглите има кръгли гнезда.

и. Църква. (обр. 177, 178). Представлявя дообработена естествена пещера, с неправилен правоъгълен план[82]. Размери: дължина – 8,30 м, ширина – 5,60 м, височина – 1,92 м. Най-старателно е изсечена източната стена, където е оформена олтарна ниша – полукръгла и аркирана в горния край. Размери: ширина – 1,55 м, дълбочина – 0,45 м. От двете страни е рамкирана с пиластри, които ограничават две плитки странични ниши, твърде повредени в момента. Навярно са служили за протейзис и дяконикон. Върху тавана е изсечен голям латински кръст. В северозападния ъгъл на наоса има отвор, широк – 1,10 м, и висок – 0,90 м, по който се достига до голямо помещение на 0,75 м над нивото на църквата. Има неправилен план и размери: дължина – 9,75 м, ширина – 5,70 м, височина – 1,80 м. Подобно голямо помещение има и източно от църквата. Южно от олтара на църквата върху скалната площадка пред помещенията е вдълбано правоъгълно корито – 1,95 x 1,00 x 0,55/0,28 м. По канал дълъг 1,10 м течността под наклон се е отвеждала в кръгъл резервоар с диаметър – 0,90 м и дълбочина – 0,45 м. Вероятно иде реч за винарска преса.

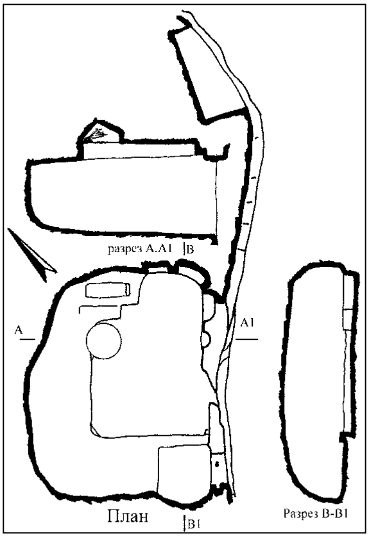

Обр. 179. Манастир в местността „Малкото елеме" при с. Невша, провадийско. Църква с килия. План на Г. Атанасов

к. Църква с килия. (обр. 179). Църквата има неправилна правоъгълна форма и е най-старателно изсеченото помещение в м. „Малкото елеме".[83] Размери: : дължина – 7,50 м, ширина – 5,80 м, височина – 1,85 м. В източната стена е оформена олтарна ниша, в момента твърде повредена. Има полукръгла форма с размери: ширина – 2,10 м, дълбочина – 1,05 м. В дъното ѝ са издялани три малки ниши широки съответно – 0,65, 0,82 и 0,80 м. Пред олтара е оформена правоъгълна площадка с 0,32 м по висока от останалото ниво. Има размери: дължина – 3,60 м и ширина – 2,60 м. В пода на североизточния ъгъл е вдълбана цилиндрична яма с диаметър 1,10 м и дълбочина – 0,95 м. Входът е в югозападния ъгъл на наоса и е широк – 0,95 м. Запазените жлебове свидетелстват, че е бил затварян с дървена врата. Пред него в помещението е оформена малка площадка – 1,65/1,60 м, която е разграничена от наоса с бордюр широк – 0,25 м. От входа, по тясна пътечка и стъпала изсечени в скалата се достига до помещение с правоъгълен план, разположено североизточно и над нивото на църквата. Запазена е западната му половина с размери: дължина – 3,00 м, ширина – 1,80 м, височина – 2,30 м. Това е най-старателно изсечената килия, неразривно свързана с храма, което предполага игуменарница.

8. Килии в местността „Долапите" до с. Неново, Провадийско (обр. 180).

В началото на суходолие от гара Невша към с. Неново, в горната част на горист рид са разположени естествени скални ниши със следи от допълнителна обработка.[84] Южната група килии са верижно свързани и малки па размери.

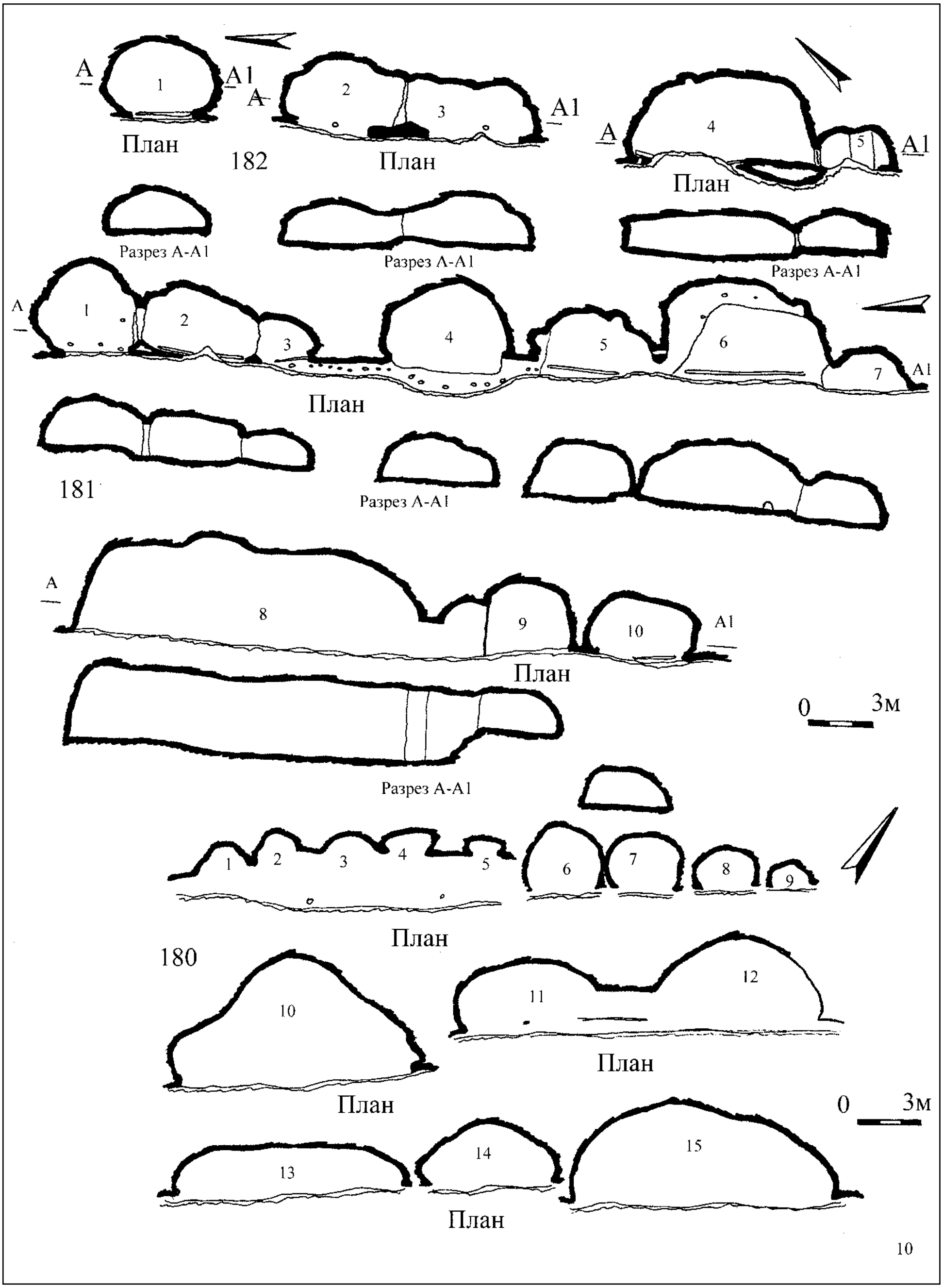
А
А1
1
План
182
А
2
3
А1
План
А
4
5
А1
План
Разрез А-А1
Разрез А-А1
Разрез А-А1
А
1
2
3
4
5
6
7
А1
План
181
Разрез А-А1
А
8
9
10
А1
План
0
3м
Разрез А-А1
1
2
3
4
5
6
7
8
9
План
180
10
11
12
План
План
0
3м
13
14
15
План
10

Обр. 180. Килии в местността „Долапите" до с. Неново, Провадийско
Обр. 181. Килии в местността „Содолски дупки" при с. Косово, Провадийско
Обр. 182. Килии в местността „Пещерен дол" при с. Косово, Шуменско

№ 1 – 1,90/ 1,20 м, *№ 2* – 1,80/ 1,10 м, *№ 3* – 1,10/ 1,05 м, *№ 4* – 2,00/ 1,05 м, *№ 5* – 1,30/ 1,00 м. Следват 4 килии с големи размери изолирани една от друга. *№ 6* – 11,30/ 5,10 м,*№ 7* – 3,10/ 3,00 м. Килии № 8 и № 9 имат овален план и са свързани помежду си. *№ 8* – 6,10/ 2,90 м, *№ 9* – 7,10/ 3,80 м. Вдълбани жлебове по пода загатват за дървени прегради. Следват в южна посока три големи помещения. *№ 10* – 10,60/ 1,95 м, *№ 11* – 5,40/ 2,30 м, *№ 12* – 11,50/ 4,30 м. Южно от тях се намират три самостоятелни килии средни по големина. *№ 13* – 3,10/ 2,50 м, *№ 14* – 2,50/ 1,40 м и *№ 15* – 1,80/ 1,00 м.

9. Килии в местността „Содолски дупки" при с. Косово, Провадийско (обр. 181).

В скален венец на десния бряг на р. Провадийска, югозападно от гара Невша са оформени килии. Представляват галерия от редуващи се пещерообразни допълнително обработени ниши с различна големина и височина, ориентирани изток – запад. Описваме ги от север на юг.[85]

Килии. Първата под № 1 има неправилна форма с размери: дължина – 4,40 м, ширина – 4,40 м, височина – 1,95 м. Край отвора в западната стена има жлебове за преграда. През вход широк 1,20 м се влиза в помещение № 2, което е на ниво с 0,30 м под помещение № 1. Има неправилна форма с размери: дължина – 5,25 м, ширина – 3,00 м, височина – 1,98 м. Край отвора в западната стена има жлеб за преграда. Килия № 3 е малка с неправилна форма и размери: дължина – 2,45 м, ширина – 1,65 м, височина – 1,50 м. Край западния отвор също има жлеб за преграда. Следва тясна пътечка широка – 0,55 м и дълга – 3,70 м, по която се достига до килия № 4. Има неправилна форма и размери: дължина – 5,20 м, ширина – 3,20 м, височина – 1,82 м. Край западния отвор има бордюр висок – 0,25 м, в който са вдълбани гнезда за преграда. Следващата килия № 5 има полукръгъл план с размери: дължина – 5,30 м, ширина – 2,35 м, височина – 2,35 м. В източната стена са оформени две полукръгли ниши широки съответно – 0,65 и 0,47 м. Край отвора в западната стена има жлеб за закотвяне на преграда. Следващата килия № 6 има неправилна форма с размери: дължина – 8,10 м, ширина – 3,60 м, височина – 2,33 м. В източната стена е оформена аркирана ниша с размери: ширина – 0,90 м, дълбочина – 0,60 м и височина – 0,40 м. Край западния отвор има жлеб за преграда. Съседната килия № 7 е на 0,30 м под нивото на килия № 3. Има полукръгла форма с размери: дължина – 3,80 м, ширина – 1,55 м, височина – 1,70 м. Южно от описаните килии има две помещения от естествен произход, оформени като килии, разположени на два етажа. Горната № 9 е с размери: дължина – 3,90 м, дълбочина – 3,10 м, височина – 1,78 м. Под нея е килия № 10. Има неправилна форма и размери: дължина – 4,40 м, ширина – 2,60 м, височина – 1,70 м.

Рисунки – графити

Върху източната стена на килия № 1 има рисунка – графит – човешка маска, а на тавана – стилизирана фигура на конник.

10. Килии в местността „Пещерен дол" при с. Косово, Шуменско (обр. 182).

Западно от местността „Судолските дупки" в скален венец над левия бряг на Провадийска река има група от 5 килии.[86] Представляват дообработени естествени пещери на недостъпна височина – 7/8 м над терена. Ще ги опишем от север на юг.

Килия № 1 е изолирана от останалите. Има овален план с размери: дължина – 4,95 м, ширина – 3,40 м, височина – 1,80 м. Край входа се вижда жлеб за преграда. Следващите две килии са свързани помежду си.

Килия № 2 има неправилна форма с размери : дължина – 4,75 м, ширина – 2,70 м, височина – 1,60 м. Жлебове край отвора в западната стена подсказват за преграда. През входа широк 2,30 м и висок 1,15 м се осъществява комуникацията със съседната *килия № 3*. Има неправилен план с размери: дължина – 5,95 м, ширина – 2,15 м, височина – 2,05 м. Жлебове край отвора в западната стена загатват за дървена преграда. В южна посока в същия скален венец са оформени още две килии. *Килия № 4* има неправилна форма с размери: дължина – 7,85 м, ширина – 4,05 м, височина – 1,70 м. В източната стена е оформена аркирана ниша с размери: ширина – 0,18 м, височина – 12,5 м, дълбочина – 0,11 м. В южната стена е изсечен вход широк 0,84 м и висок – 0,82 – 0,85 м, през който е връзката със съседната килия № 5. Дълбоки жлебове по страниците и пода на входа показват, че е бил затварян. *Килия № 5* има неправилна форма с размери: дължина – 3,60 м, ширина – 1,24 м, височина – 1,50 м.

Рисунки – графити

Върху тавана на килия № 5 с виненочервена боя е изрисувана правоъгълна рамка, запълнена с геометрични елементи.

В подножието на килиите има рисунка – графит, представяща добре пропорционирана фигура на елен.

11. Косовски манастир

Намира се в подножието на крепост с находки от IV-VI и XI-XV в., разположена на левия бряг на Провадийска река, над гара Косово. В скален венец, който обрамчва нособразна височина където е крепостта, са изсечени църкви и килии.[87]

а. Църква. (обр. 183, 184, 185). Тя е най-старателно оформеното помещение, но в момента силно са повредени източната и южната стена. Наосът има квадратна форма – 5 х 5 м и височина – 4,00 м. Върху източната стена е оформена полукръгла апсида с диаметър 2,55 м и дълбочина – 1,85 м. Тук скалата е срутена и очертанията ѝ са запазени на височина – 0,80-1,10 м. Вдясно от абсидата, пак в основата, се долавят контурите на ниша (вероятно протейзис) с размери: ширина – 0,85 м дълбочина – 0,20 м. Срещу абсидата в западната стена е оформена контраапсида с диаметър 3,5 м, дълбочина – 1,35 м и височина – 3,10 м. Таванът е двойносводест и дори е направен опит за имитация балдахинова конструкция. Според К. Шкорпил в началото на века, когато е картирал църквата, върху пода са се забелязвали основите на две колони, които са разделяли наоса на три кораба. Северната е била кръгла, а южната призматична. Край северната стена е вдълбана трапецовидна гробна камера, ориентирана запад-изток. Жлебовете по периферията загатват, че е била покрита с капак.

Като специфичност можем да отбележим полукръглото уширение в западната стена, където е била положена главата на мъртвеца. Размери: дължина – 1,55 м, ширина – 0,70-0,44 м, дълбочина – 0,78 м. Върху северната стена са запазени следи от пластична украса постигната с изсичане на плитки аркирани ниши. До началото на XX в. по стените на храма отчетливо са се долавяли следи от стенопис. В югозападния ъгъл на наоса се намира стълбище широко – 1,10 м. Изсечени са 4 стъпала високи средно около 0,20-0,28 м и широки 0,27-0,32 м. Водят към на площадка на ниво – 1,00 м над пода на църквата. Върху нея са вдълбани 4 гробни камери с жлебове по периферията за поставяне на капаци. Размери на камерите: №1 – дължина – 1,75 м, ширина – 0,67/0,35 м, дълбочина – 0,35/0,40 м №2 – дължина – 2,00 м, ширина – 0,60/0,40 м, дълбочина – 0,45/0,50 м №3 – дължина – 1,22 м, ширина – 0,56/0,35 м, дълбочина – 0,40 м №4 – дължина – 1,85 м, ширина – 0,65/0,33 м, дълбочина – 0,55 м.

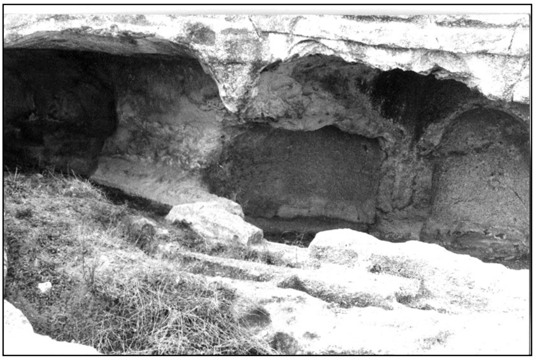

Обр. 183. Косовски манастир. Църквата

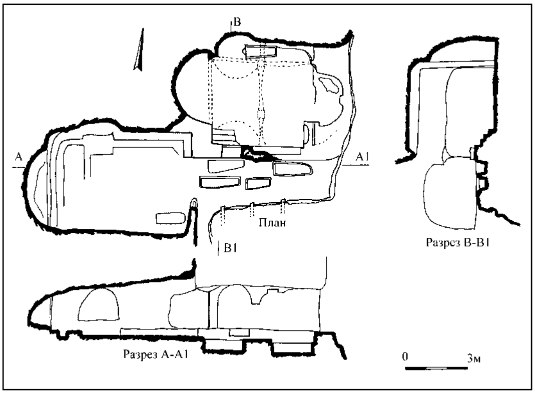

Обр. 184. Косовски манастир. Църквата , трапезарията и гробните камери. План по К. Шкорпил с допълнения и разрези на Г. Атанасов.

Обр. 185. Гробните камери пред църквата и трапезарията

б. Трапезария. Западно от гробовете през вход широк – 2,38 м се влиза в обширно помещение. Представлява дообработена естествена пещера с правоъгълен план и размери: дължина – 8,10 м, макс. ширина – 4,90 м, височина – 1,60-2,20 м. Тук стените са по-грубо оформени. Западната стена е дъговидно извита, но това е резултат от формата на естествената пещера. Грубо оформена аркирана ниша има върху северната стена. Край северната и западната стена на помещението е оформена скамейка широка 0,32-0,45 м и висока 0,30 м. Пред нея е изсечен канал широк около 0,35 м и дълбок 0,30 м. В югоизточния ъгъл, според Шкорпил, е имало плитко корито, следи от което в момента не се долавят. В скалния корниз над църквата има следи от дообработване. Жлебове върху площадката, южно от гробовете показват, че е бил монтиран дървен плот, който покрива изцяло цепнатината в скалата с ширина около 5 м.

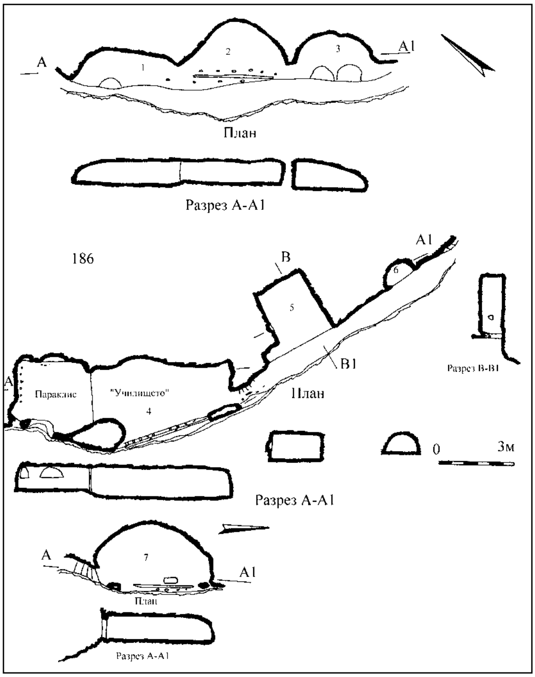

Обр. 186. Косовски манастир. Килии и други помощни помещения. План по Г. Атанасов

Надписи – графити.

На северната стена на помещението, югозападно от църквата, са врязани надписи – графити, единият от които се чете името ЯНО.

в. Килии 1-3. (обр. 186). Върху югоизточната фасада на скалния венец под крепостта са разположени три групи килии. Източната група е от три верижно свързани помещения. Представляват естествени пещери със следи от изкуствена обработка. Килия №1 има неправилна форма с размери: дължина – 8,10 м, ширина – 3,00 м, височина – 1,78 м. Килия №2 има овална форма с размери: дължина – 8,20 м, ширина – 4,40 м, височина – 1,60 м. Нивото ѝ е вдигнато с 0,17 м сравнение с килия №1. Пред отвора от юг има жлебове за прикрепване на преграда. През вход широк – 1,10 м се влиза в килия №3. Размери: дължина – 5,85 м, ширина – 2,20 м, височина – 1,75 м.

г. Параклис с Килии 4-6. Западно от горепосочената група, на по- ниско ниво, има група, включваща параклис и 3 верижно свързани килии. Параклисът има неправилна правоъгълна форма с размери: дължина – 5,10 м, дълбочина – 5,90 м, височина – 1,85 м. По средата на източната стена на 0,70 м над пода е оформена груба аркирана ниша широка – 1,90 м, дълбока – 0,13 м и висока – 0,90 м. Вляво от нея е изсечена втора по – малка ниша на същото ниво. Размери: ширина – 0,60 м, дълбочина – 0,15 м, височина – 0,90 м. Пред нишите и край северната стена в пода са вдълбани ред кръгли жлебове. Върху западната стена има отвори с неправилна форма широки съответно 0,60 и 1,88 м. Съседната килия е най-голямата и е наречена от местното население “училището”. Размери: дължина – 10,70 м, ширина – 3,40-6,40 м, височина – 2,25 м. Широкият отвор в южната стена е бил прееграден, за което съдим от двата реда жлебове върху пода. През вход широк 0,90 м, по пътека с грубо изсечени стъпала се достига до килия № 5. Представлява помещение с правоъгълен план и размери: дължина – 5,50 м, ширина – 4,20 м, височина – 1,90 м. По средата на северната стена на 0,70 м над пода е оформена малка аркирана ниша. Влизало се е през вход в югозападния ъгъл с размери: ширина – 1,05 м, височина – 1,70 м. Северно от входа стената е била преградена, за което съдим от жлебовете в тавана. Западно от килия №6, в същия скален венец, е вдълбана малка килия № 6. Тя е с овален план и размери: ширина – 2,10 м, дълбочина – 1,25 м, височина – 1,55 м.

Обр. 187. Косовски манастир. Подход към килия № 7

д. Килия7. Южно от църквата в скалния венец е оформена килия № 7. Представлява дооформена естествена пещера с неправилна форма. Размери: дължина – 8,70 м, ширина – 5,20 м, височина – 1,80 м. Върху пода, край отвора в източната стена, е оформен жлеб за прикрепване на дървена преграда. Входът е от юг и е с размери: ширина – 1,60 м, височина – 1,65 м. До него се достига по тясна пътечка в скалния откос като височината се преодолява с грубо изсечени стъпала (обр. 187).

Надписи – графити

Върху северната стена на килия № 6, в дясно от нишата са врязяни два кирилски надписа. Първият се чете: *а въ лъто зрод в дни султан…* на два пъти е изписана и годината от сътворението на света – 7174 – 1665/1666.

Рисунка – графит

Върху северната стена на килия №6 е врязана стилизирана фигура на галопиращ кон.

12. Скалният манастир до Аврен. Към колонията по Провадийското дефиле причисляваме и манастира в подножието на крепостта Аврен, който въпреки че е извън дефилето, все пак е близо до руслото на реката.[88] Оформен е на два етажа, като на горния се намират три сравнително големи верижно свързани килии с правоъгълна форма и размери около 2 x 3 x 1,80 м. Входът е от север. Втората килия е с прозорец, а край северната стена на крайната килия е оформена скамейка. На първия етаж, в подножието на килиите, е изсечена олтарана ниша на църква (параклис) с размери 0,98 x 1, 50 м. Самата църква е била градена с дървена конструкция пред олтара, за което се съди по гнездата в скалата, в които са били закотвяни гредите на друскатен покрив.

Така композиран, малкият манастир до Аврен предполага малък скит, включващ няколко монаха, вероятно дъщерен на по-голям манастир в околността.

Първият въпрос, който поставя колонията скални манастири по Провадийско дефиле, е хронологията. А. Маргос ги датира най-общо към епохата на Второто българско царство XII-XIV в., без да дискутира по проблема[89]. Действително ред графити и надписи свидетелстват за обитаване през XIII-XIV в., но въпросът за началната дата продължава да стои. Забележително е и вече бе подчертано, че повечето обители са в непосредствена близоск до крепостите по Провадийско дефиле. В тях е регистриран живот през XII-XIV в., сиреч кореспондират с датировката на монашеската колония. Всички те обаче са издигнати през IV-VI в. и повечето обитавани X-XI в. В тази последователност, ако обвързваме живота в крепостите с обитаването на скалните манастири, то не бива да пропускаме възможността някои да са възникнали още през V-VI или през X в. Още повече, недалеч от Провадийска река, в района на Черноморието, р. Суха, р. Канагьол, Кепча, Мурфатлар и др., са проучени колонии скални манастири както от ранновизантийската епоха, така и от епохата на Първото българско царство.[90] Най-после някои комплекси от скални помещения в подножието на крепостите „Малкото елеме" и „Голямото було" до с. Невша, Косово, „Чукара" до Кривня и Аврен са в непосредствена връзка и допълващ елемент на ранновизантийската фортификация и имат аналог сред подобни съоръжения от крепости датирани V-VII в.[91] В този смисъл, ако за репер за датировка се вземе обитаването на крепостите по р. Провадийска, то не трябва да се акцентува само на епохата на Второто българско царство. Ето защо не изключвам възможността обителите в подножията на укрепленията „Малкото елеме" и „Голямото було" до с. Невша, Косово, „Чукара" до Кривня и Аврен да са възникнали още V-VI в. и подобно на крепостите да са преизползвани през X- XI и XII-XIV в. В тази насока ще посоча планът на църквата в т.нар. „Косовски манастир", която със своята подчертана контраапсида от запад има аналози по-скоро сред храмове от VI-VII и X в.[92], отколкото сред църквите от XIII-XIV в. Проблемът с контраапсидите стои отдавна на вниманието на специалистите по християнска археология[93]. Това явление в църковната архитектура е характерно за периода V-VIII в., като най-масовите проявления са в Северна Африка, Испания и Югозападна Европа. Специално трябва да се споменат скалните църкви с контраапсиди от VI-VII в. в испанските провинции Алава и Тревиньо[94]. Много от посочените храмове са свързани с арианите – визиготи, но има и такива, в които се практикува католическата (православната) литургия. На този фон може да се предполага, че скалните църкви с контраапсиди в Добруджа и Североизточна България (Калиакра, Яйлата, Думбравени, „Св. Андрей" и Косовския манастир) може да имат връзка със силното арианско присъствие в този регион през втората половина на IV-V в. Това обаче е само една хипотеза, която засега няма достатъчно опорни репери. И все пак трябва да се уточни, че за разлика от Испания скалните църкви с контраапсиди в Добруджа нямат реалии сред откритите зидани храмове от V-VII в. Впрочем, остава открит и въпросът за семантичната натовареност и литургичното приложение на контраапсидите в църквите от V-VIII в. Засега надделява идеята, че там се извършват заупокойни служби[95]. В този смисъл контраапсидата в Косовския манастир напълно се вписва в тази теория, защото се намира в непосредствена близост до гробните камери.

Същевременно църквата на Косовския манастир безспорно е функционирала по предназначение през епохата на Второто българско царство, за което свидетелстват надписите, графитите и останките от цветна живопис.

Специално по р. Провадийска през XIV в. развитието на монашеството може да се свърже с възстановяване живота в стари обители и изсичането на нови. Процесът е силно еманципиран от разкритата митрополитска катедра в Овеч, а после и от варненските митрополити. Успоредно с това през Второто българско царство практиката да се оформят скални манастири обхваща регионите на големите религиозни центрове като Търново, Видин, Шумен, Преслав, Червен, Варна. Тя намира специално афиширана подкрепа както от царете, така и от патриарсите. В този смисъл Овеч не е правел изключение. Исихастката теория и практика също стимулира допълнително този процес. Тя насърчава *с нова сила* крайното отшелничество и това се долавя в манастирската организация и монашеските практики в скалните обители по р. Провадийска.

Още веднъж ще акцентувам на факта, че по-големите манастири и скитове са в непосредствена връзка, дори в самите подстъпи към крепостите до Аврен, Провадия, Косово, “Малкото елеме” и “Голямото були” до Невша, „Чукара” до с. Кривня, както и съседната голяма колония под Мадарската крепост Този обичай в голяма степен противоречи на крайните увлечения на близкоизточните монаси и специално на някои исихасти през XIV в. да се изолират в пустинята, далеч от светските суети, но пък е в пълен синхрон с предписанията на св. Василий Велики, регистрирани и в Юстиниановите новели. Той препоръчва манастирите да се градят до градовете и населените места, за да могат монасите да проповядват любов към ближните си[96]. Впрочем и в Юстиниановите новели се говори за градски и крайградски манастири, практика, която през XIV в. е регистрирана в столицата Търново и столицата на Добруджанското деспотство Калиакра. Същевременно успоредно с манастирите в близост до крепостите регистрираме и обособени обители в пустинни места, като случаите като скита „Св. Георги”, килиите край с. Петров дол, „Тъпанчето” до с. Кривня, „Долапите” до с. Неново, „Пещерен дол” и „Содолските дупки” в района на с. Косово. Тази топография за пореден път свидетелства за разнообразни монашески практики. Най-вероятно център на монашеския живот са големите общежителни скални манастири в м. „Малкото елеме” до с. Неново, „Чукара” до с. Кривня и специално т. нар. Косовски манастир до гара Косово. Последният включва задължителните общомонашески помещения като голяма църква –католикон, трапезария, параклис с още едно съседно обширно помещение (фактът, че местното население го нарича *училище* е любопитен и показателен) и 7 килии. Навярно свързани с този манастир са близките отшелнически обители в м. „Пещерен дол” и „Содолските дупки”, които включват само килии без църкви и параклиси. Това предполага, че отдалите се на подвижничество монаси са са отделили от манастирската братство като отшелници и само при празници и неделни дни посещават близкия манастир за общи молитви и причастие. Сходна е ситуацията с манастира в м. „Малкото елеме" до с. Невша, който включва църква-католикон с много старателно изсечена килия в съседство (игуменарница ?), параклис с голямообщомонашеско помещение в съседство и 9 килии, повечето верижно свързани. Към този манастир навярно гравитират отшелническите килии до съседнитите крепости „Голямото було" и „Малкото було", както и „Долапите" до с. Неново, в които също липсва църква. Стана въпрос за вероятността тези комплекси първоначално да са допълнителен елемент от ранновизантийската отбранително система и в последствие в тях да се настаняват отшелници – практика позната от обителите в кримските крепости Ески Кермен, Мангуп и Чифут кале[97]. Сходна ще да е организацията около малкия манастир в м. „Чукара" до с. Кривня, защото недалеч от него има монашески килии без църкви и общомонашески помещения в. м „Тъпанчето". Впрочем и около малкия манастир „Св. Георги", регистрираме подобна група уединени килии в м. „Аланджик борун" до с. Петров дол. Прави впечатление също, че както обителта Св. Георги, така и обителите в. м. „Чукара" и Аврен са малки манастири, включващи царквица (параклис) и няколко килии, което предполага скитове, производни на големите манастири до Косово и „Малкото елеме" до с. Неново. Както и да е било, на практика през XIV в. по р. Провадийска действа една от най-изявените в Североизточна България и най-голямата в Добруджанското деспотство монашеска колония, която засилва духовния потенциал на Варненския митрополит след 1370 г.

III. *Култови предмети*

Основно това са нагръдни кръстове и много рядко иконки или медальони. Вече специално съм обръщал внимание, че след освобождението на България през 1185-1186 г. и падането на Константинопол през 1203 г. се наблюдава рязко намаляване притока на енколпиони от Изтока и Византия към българските земи[98]. Това е съпроводено с утежнения достъп на търговци и пътуващи занаятчии до Светите места, а там са първоизночниците и първообразите на тази масова продукция през епохата на византийското владичество. Същевременно сътресенията на Балканите в края на XII в. – началото на XIII в. затрудняват дейността и на местните занаятчии, които от една страна са лишени от достъп на византийски и близкоизточни прототипи, а и от друга страна вероятно модата на характерните за X в. – XII в. реликварии с релефни и гравирани изображения на светци започва да отминава. В голяма степен това важи още за стеатитовите иконки и оловните култови предмети. Мнозинството реликварии с релефни изображения на светци, които се разпространяват след втората половина на XIII в. в България и в границите на Варненска епархия, са т. нар. руски енколпиони[99]. Като традиция, изработка, иконография и разпространение те, обаче, не кореспондират пряко с нагръдните кръстове от X-XII в. Два такива екземпляра са открити в Дръстър (единия – фрагмент, а другия – запазена опака половина) (обр. 189)[100], два в Пъкуюл луй Соаре (един фрагмент, а другия – запазена лицева половина) (обр. 188 а, 190)[101], един фрагмент от Ветрен (обр. 191)[102], четири от Исакча (два изцяло запазен и два фрагмента (обр. 14)[103] и два от Кранево[104]. През XIII в. в България се разпространяват няколко типа руски енколпиони. В границите на Добруджа най-популярни са равнораменните реликварии с кръгли медальони в края на раменете, открити при проучвания в Дръстър, Ветрен, Пъкуюл луй Соаре, Кранево и двата фрагмента от Исакча. Всички са стандартна продукция, защото формите, размерите, изображенията и надписите съвпадат. Върху едното лице е скулптирано Разпятие (Христос е гол на кръста, препасан с перизома), а в медальоните са моделирани бюстове на св. Богородица, св. Йоан (върху хоризонталното рамо), св. Николай и св. Григорий. Под ръцете на Христос се чете: “ХРЕТЪ НАМЪ УТЕШЕНИЕ, КРЕСТЪ НАМЪ ПОХВАЛА”. Върху другата страна е представена св. Богородица с молитвено събрани ръце и съпътстващ текст „СВЕТАЯ БОГОРОДИЦЕ ПОМАГАИ”, а в медальоните се виждат бюстове на св. Петър, св. Дамян, св. Козма и св. Василий. Вероятно този тип е работен в самата столица Киев, защото там са открити калъпи за

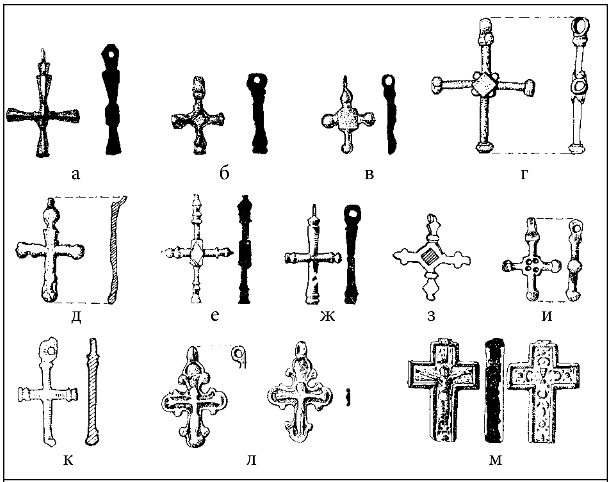

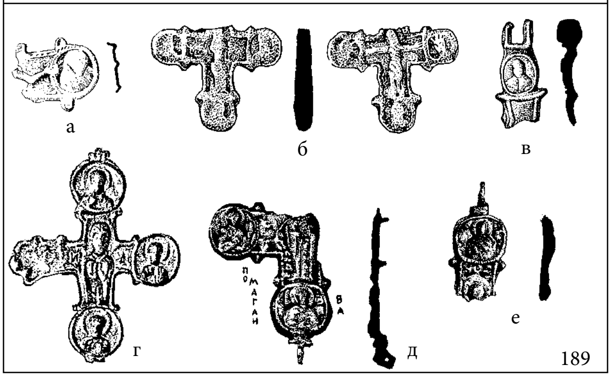

Обр. 188. Кръстове от XII-XIV в. от Дръстър (а-г) и Пъкуюл луй Соаре (д-м)

Обр. 189. Руски кръстове енколпиони от: а. Пъкуюл луй Соаре; б-д. Дръстър; е. Ветрен

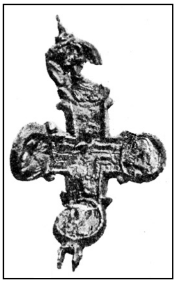

Обр. 190. Руски кръст-енколпион от Пъкуюл луй Соаре

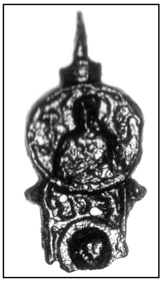

Обр. 191. Руски кръст-енколпион. Фрагмент от Ветрен

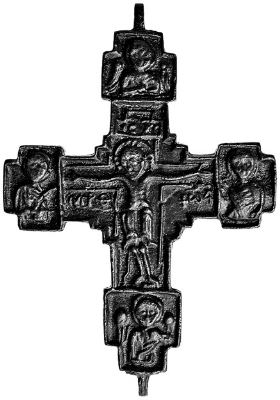

Обр. 192. Кръст-енколпион от Кранево – XIV-XV в.

отливане. В Исакча е намерен представител на друг тип руски енколпиони с изображение на св. Глеб, държащ в дясната си ръка модел на храм и бюстове на светци в трите кръгли медальони. Върху другата половина (според екземпляр от Преслав) се представя св. Борис (брат на Глеб) с модел на храм в лявата ръка. Третият тип древноруски енколпиони от XIII в. в границите на Добруджанското деспотство (с разпятие върху лицето, но без съпътстващи надписи и сигли) се засвидетелствани в Исакча и Дългопол. Най-късно през XIV в. в този регион има разпространение на още един тип руски енколпиони, но той се различава по форма, размери и иконографски схеми. Кръстачката, където се представя разпятие, е уширена, а медальоните в края на раменете са правоъгълни с бюстове на св. Богородица, св. Йоан, арх. Гавраил и арх. Михаил. Екземпляри от Дръстър и Кранево (обр. 192) загатват, че връзките на Добруджа с древноруските градове продължават и през XIV в.

Сред изследователите има единодушие, че тези кръстове са работени в Киевска Русия през XII-XIII в, а появата им в България се дължи на имиграция на руси-християни след превземането на Киев през 1239 г.[105] Не е изключено някои екземпляри да достигат Долния Дунав, респективно Добруджа, и по търговски път. Като изключим образците от XIV-XV в., намерени в Дръстър и Кранево [106], разпространението им е инцидентно и хронологически ограничено в XIII в. По всичко личи, че в Дръстър и останалите крепости в Добруджа местните занаятчии не тиражират масово копия на древноруските образци, както това се случва с близкоизточните реликварии през X-XII в.

В Добруджа, и по-точно в Пъкуюл луй Соаре[107] и Ветрен[108], се среща един друг тип енколпиони, които формално наподобяват т. нар. древноруски реликварии, но се долавят съществени различия в иконографията на изображенията, надписите и размерите. Датират се в XIV в., но влиянията по-скоро са от Византия, отколкото от руските центрове. Впрочем, специфичната форма на т. н. руски енколпиони с кръгли медальони и пъпки следва една византийска традиция от XI в., която продължава и през XIII-XIV в.[109] Вероятно се формира в балканските провинции, защото не кореспондира пряко с близкоизточните енколпиони, т. нар. палестински и сирийски реликварии.

Сравнително голямо разпространение през XIII и навярно през XIV в. изглежда продължават да имат малки бронзови кръстчета с кръгло сечение и сферични уширения, върху които по правило няма изображения. Докато находките от XI-XII в. имат по-опростени форми, то образците от XIII-XIV в. се усложняват и раздвижват (обр. 188-.). Екземпляри от този тип се откриват в Дръстър, Калиакра, и Пъкуюл луй Соаре и два в Исакча[110], което предполага сравнително голямо разпространение през епохата на Второто българско царство. За разлика от датираните екземпляри от средата на XI-XII в., през XIII в. украсата им е усложнена и вместо от олово, те се леят от качествен бронз. Не е изключено през XIII в. да продължават да се изготвят кръстчета от минерали и разноцветни мрамори. Известо е, че се произвеждат още в XI-XII в., но ако се вземат предвид аналози от района на Красен[111], образците от Дръстър и Исакча евентуално могат да са и от XIII в.[112].

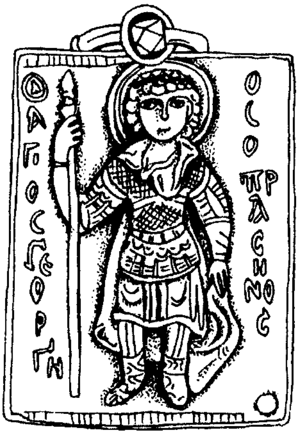

Обр. 193. Иконка със Св. Георги - зелини от района на Варна. Края на XIII в.

Макар и не така масово през XIV в. в границите на Добруджанското деспотство продължават да са популярни нагръдните иконки и медалиони. Най-впечатляващ и с най-висока художествениа стойност е екземплярът открит в съкровище с монети и накити в околностите на гр. Варна (обр. 193, табл. XI-6)[113]. Представлява двулицева иконка от сребро с плътна позлата с размери 5,2x4,0 см. Върху лицето е предтавен в цял ръст св. Георги воин пешак с надпис на гръцки език Άγήος Γεόργηος ο Πράσηνος (свети Георги зеленият). Върху опакото е представен св. Теодор войн-пешак в цял ръст със съпътстващ надпис Άγήος Ξεοδορός Στρατελάτης (свети Теодор Пълководец). Специфичните форми на доспехите, рицарския тип щитове, диадемите и необикновено високия релеф на фигурите са в духа на ранния палеологов ренесанс но със силно въздействие на къснороманския стил[114]. Този феномен, своеобразна контаминация между византийски и латински художествени традиции е характерен за XIII в, и е формиран под силно западно влияние. Основната му характеристика е високия релеф, така обичайна за западноевропейската икона, но твърде непулярен в православния Изток до кръстоносните пъходи и специално до падането на Константинопол през 1204 г. Забележително е, че златните монети, които съпътстват иконката в съкровището, са на Йоан III Дука Ватаци (1222-1254) – 14 бр. и Михаил VIII Палеолог (1259-1282) – 1 бр. Това навежда на мисълта, че съкровището с иконката е укрито при татарските нашествия в края на XIII в.[115], а не е изключено и при възстановяването на българската власт във Варна в началото на XIV в.

Близка по размери бронзова иконка е открита в Каварна (табл. II-7), но по стил на изображение и художествени традиции тя гравитира към епохата на зрелия палеологов стил от XIV. Върху лицевата страна с нисък релеф е представена в цял ръст Богородица на трон с детето Христос, а в четирите ъгъла има кръгли медальони, в които навярно са изобразени бюстове на евангелистите. Иконката е силно повърхностно изтрита от продължително носене, поради което важни детайли от фигурите и надписите са отнесени. Това затруднява прецизни наблюдения по художествения стила на изработка, каквито впрочем не са и правени. В тази насока по-големи възможности предоставя великолепно съхранения позлатен сребърен медальон, който също е открит в сборни съкровища около Варна (обр. 194, табл. XI-4)[116]. Има кръгла форма с ухо за окачване и халкички по периферията, през които се е пронизвал перлен шнур. Върху лицето с висок релеф е представен допоясно благославящ Христос и околовръстен надпис +о Κηριε βοιθη τόν φοροτντάντο – *Господи помагай на носещия.* Върху опакото е показан с висок релеф бюстов портрет на св. Георги войн с копие, меч, хламида и рицарски тип ризница. От двете страни е нанесен надпис Ἁγήος Γεωργηος.

Подобно на иконата и този медальон изглежда е внос от водещо византийско ателие, изпитващо силно западно влияние[117] – културен феномен на втората половина на XIII-началото на XIV в. Характерното за тези култови предмети от благородни метали е възможността да бъдат ползвани продължително. Въпреки, че началото на тази мода на високия релеф е обичайна за XIII в., те се срещат и в съкровища с накити, характерни за XIV в.

Най-впечатляващ след култовите паметници, открити в столицата Калиакра, е медальонът с образа на Св. София (обр. 195)[118]. Той е стъклен отливка със сребърен обков, датиран обикновено в XII-XIII в. и свързвана с константинополските ателиета[119]. Ако се имат предвид сходни медальони, екземплярът от Калиакра действително може да е от XII-XIII в., но тъкмо през тези столетия животът в крепостта едва мъждука. Същевременно най-близкият му аналог, каквато е стъклена отливка със св. София от Западна Беларус (Новогрудок), произхожда от хоризонт с материали от XIV-XV в.[120] На този фон е напълно възможно луксозната иконка да е отлята през XIII в., но да е внесена и носена в Калиакра през XIV в. Сходна ще да е съдбата и на бронзов модел за стъклени иконки, открит до с. Рогачево в гроб от края на XIV в. с монета на цар Иван Шишман (1371-1393).[121] В негатив е изобразена Богородица с младенеца, с аналози, които обикновено се отнасят към XII-XIII в. (обр. 196). Паметникът от Рогачево обаче е преизползван като е пробит и пригоден за иконка през XIV в.

Към култовите предмети условно причислявам две бронзови матрици за восъчни печати от Овеч и Дръстър, върху които са врязани лигатурно буквите М и Т и могат да се четат като МИТРОПОЛИТ (обр. 32, 197).[122] Известно е, че след

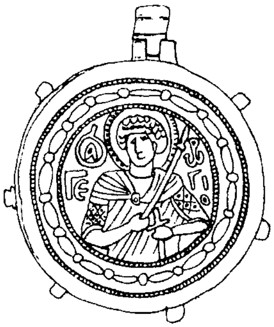

Обр. 194. Медалион със св. Георги от района на Варна. Края на XIII-XIV в.

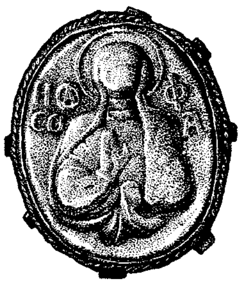

Обр. 195. Медалион със св. София от Калиакра (изработена XII–XIII в., носена до XIV в.)

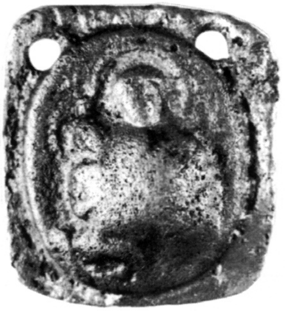

Обр. 196. Иконка с Богородица от Рогачево (матрица от XII в., носена като иконка през XIV в.)

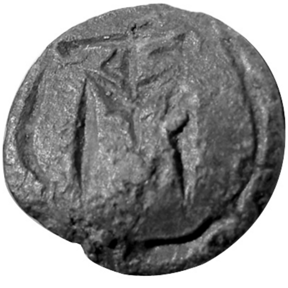

Обр. 197. Печат от Дръстър с монограм М/ИТРОПОЛИ/Т

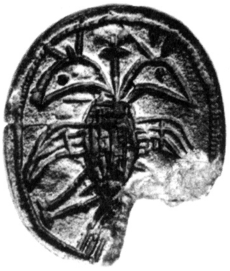

Обр. 198. Печат от Дръстър с двуглав орел

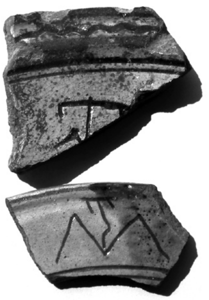

Обр. 199. Сграфито керамика от Дръстър с врязани монограми М/ИТРОПОЛИ/Т

XII-XIII в. специално българската аристокрация и висшият клир (това донякъде важи и за другите православни страни) не използват познатите от VI-XII в. моливдовули и предпочитат матриците за восъчни печати. Сходна матрица, с гравиран двуглав орел, бе намерена в сградата, западно от базиликата (обр. 198) и най-вероятно трябва да се свърже с местния феодален управител Тертер[123].

По време на археологическите проучвания в Дръстър през последните десетилетия се натрупа огромен ансамбъл сграфито керамика от XIII-XIV в. Сред многобройните съдове специално искам да изтъкна няколко чинии и купи в техника сграфито от района на митрополитската църква и резиденцията, върху които са изобразени архангели (обр. 155), ангели, серафими и кръстове. Най-вероятно се ползват за литургични нужди в храма или са част от сервиз на издигнато лице в църковната йерархия. Впрочем, върху няколко от чиниите с техника сграфито е врязано лигатурното съчетание М и Т (обр. 199), което, подобно на печата, може да се разчете като митрополит.

Бележки

[1] **Г. Джингов.** Средновековна църква в Калиакра. – Известия на Археологическия институт, XXXIII, 1972.

[2] **M. Iossifova.** Some varieties of the cross-domed churches of the “tight cross” variant. – Archeologia Bulgarica, 1, 1997.

[3] **Г. Джингов.** Църква № 2 в Калиакра. – ИНМВ, 21(36), 1985; **М. Йосифова.** Средновековно църковно строителство в Калиакра. Под печат.

[4] **М. Йосифова.** Църква № 3 в Калиакра (опит за архитектурна възстановка по археологически данн). – ИНИМ, X, 1994; **Г. Радичков.** Късносредновековен некропол от XV-XVII в. на Калиакра. – Добруджа, 10, 1993.

[5] **М. Йосифова.** Един паметник на средновековната криптография от Калиакра. – В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев. София, 1980, с. 168-171.

[6] **М. Йосифова.** Градоустройство и архитектура на Външния град в Средновековна Калиакра (XIII–XIV в.). – Приноси към българската археология, II, 1993.

М. Йосифова. Средновековно църковно строителство ...

[7] **Г. Атанасов.** Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа. – Археология, 3, 1991, с. 35-36.

[8] **A. Garai-Olaun**. Arqueologia cristiana de la Antigűedad Tardía en Alava, Guipúwcoa y Vizcaya. Vitoria, 1988, p. 169, 175, 178 – 181, 247, fig. 27, 31, 33, 74; **L. Jimeno**. Eremitorios rupestres altomedievales (el alto valle del Ebro). Bilbao, 1989, p. 239 – 245, 309 – 311, fig. 28, 72, 74, 83, 108; **P. Palol.** Arqueologia cristiana de la España romana, sicolos IV-VI. Madrid – Valladolit, 1967, p. 82, 136, 373, 397-401; **N. Duval.** Les églises africaines a deux absides. I. Paris, 1971, p. 87, 294-295; II. Paris, 1973, p. 28 etc; **C. Chiriac.** Un monument inedit: complexul rupestru de la Dumbrăveni (jud. Constanța). – Pontica, XXI-XXII, 1988-1989, p. 149-168, fig. 2,3; **Г. Атанасов.** Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието. История, археология, култура, изкуство. Варна-Велико Търново, 2007, с. 113-114; **Г. Атанасов**. Ранновизантийски…, с. 35-36, обр. 5, 6.

[9] Виж по-долу бел. № 28 и 29.

[10] **К. и Х. Шкорпил.** Североизточна България в географско и археологическо отношение. – СбНУ, VII, 1892, с. 75-77, фиг. 20.

[11] **Б. Цветкова.** Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII в. София, 1975, с. 180-181.

[12] **Evlia Celebi.** Seyahatname, II, s. 129.

[13] **Г. Атанасов.** Свети Георги Победоносец. Култ и образ в православния Изток през средновековието. Варна, 2001, с. 32, 175-240 .

[14] Пак там, с. 32.

[15] **К. и Х. Шкорпил.** Североизточна България…, с. 75-76.

[16] **Стр. Димитров**. Към историята на добруджанските двуобрядни светилища. – Добруджа, 11, 1994, с. 76-96.

[17] **Г. Атанасов.** Свети Георги Победоносец….с. 32.

[18] **М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров.** Бизоне-Карвуна. – ИВАД, XIII, 1962, с. 28-31, обр. 5.

[19] Пак там, с. 57, обр. 5. ; **Г. Атанасов.** Доростолската епархия…, с. 180, табл. LXIV-250.

[20] **М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров.** Цит съч., с. 57-58, обр. 5, 45.

[21] **Г. Атанасов.** Християнският Дуросторум-Дръстър…, с. 180, табл. LXIV-250.

[22] **К. Шкорпил.** Обяснения към плана на гр. Варна. – ИВАД, II, 1909, с. 58-59; **А. Кузев,** Варна. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 299-300. Църквата е проучена от проф. Ал. Кузев през 60-те години на XX в. Предстои пълното и публикуване от ст.н.с. В. Йотов и В. Павлова. Благодаря им сърдечно за съдействието им при набиране информация за храма.

[23] **К. Миятев.** Архитектурата в средновековна България. София, 1965, с. 159-164; История на българското изобразително изкуство. София, 1976, с. 208, обр. 220.

[24] **К. Шкорпил.** Обяснения към…, с. 58-59.

[25] **А. Кузев,** Варна**…**, с. 299-300.

[26] **В. Гюзелев.** Сведения за историята на Варна и Анхиало (Поморие) през XI в. в житието на Кирил Филеот. – ИБИД, XXVIII, 1972, с. 318-319.

[27] **Ст. Ангелова с кол.** Църква № 2 в Дръстър (Силистра). – Минало, 3, 1996, с. 28-40; **Ст. Ангелова**. Разкопки на църква № 2. Археологическо проучване на Дръстър (14 години по-късно). – Добруджа, 20, 2002, с. 16.

[28] **Н. Ангелов.** Патриаршеският комплекс на Царевец през XII-XIV век. – В: Царевград Търнов, 4. София, 1980, с. 37, фиг. 10-12; **В. Нешева.** Деспот-славовата кула – камбанария на църквата „Св. Никола" в. Мелник. – Археология, 3, 2003, с. 33-40; **В. Антонова.** Шумен и шуменската крепост. Шумен, 1995, с. 73, обр. 16; **Н. Чанева-Дечевска**. Църковната архитектура в България през XI-XIV в. София, 1988, с. 178-179; **И. Янкулов.** Проблема за църковните звънарници в българската средновековна архитектура. – В: Проблеми на българската археология, 2, София, 1993, с. 74-79; **К. Тулешков.** Архитектурата на българските манастири. София, 1998, с. 130-134. За навлизането на камбаните в православния Изток вж: **DACL**, III. Paris, 1948, col. 1954-1971; **И. Янкулов.** За камбаните през средновековието. – ГСУ, ЦСВПИД, 4, 1990-1991, с. 113- 124.

[29] **G. Bošcovič.** Note sur les analogues entre l' architecture serbe et l'architecture bulgare au Moyen âge. – ИБАН, 10, 1936, с. 57-73; **Marcović-Kandić**. Kule-zvonici uz srpske crkve XII-XIV veka, Beograd, 1976, s. 32-41; **Sv. Popović**. The Serbian Episcopal sees in the Thirteenth Century. – Старинар, LI, 2001, с. 181-182; **G. Millet**. Monument byzantins de Mistra. Paris, 1910, pl. 17, 23, 31, 35; **Α. Ορλανδοσ**.Μοναστιριακη αρχιτεκτονκη Αθηναι, 1975, σ. 76-82; **Р. Љубинковић.** Цръква Светог Никола у Станичењу. – Зограф, 15, 1984, с. 76-82.

[30] **Sv. Popović**. Op. cit., p. 182.

[31] **G. Atanassov, P. Pavlov.** Sur l'itineraire de l'armée tatare à travers la Bulgarie du Nord (Mesie et Dobroudja) en 1242. – Dobroudja, 12, 1995, p. 235-239; **Вл. Пенчев**. Колективна находка от медни монети (XIII в.) от Силистра. – Нумизматика, 2, 1986, с. 31-37; **Вл. Пенчев**. Към историята на Дръстър през XIII в.(по нумизматични данни). – Нумизматика, 2, 1987, с. 26-29.

[32] **Ст. Ангелова.** Цит. съч., с. 15.

[33] **Пак там**, с. 15-17.

[34] **Пак там**, с. 16.

[35] **Пак там.**

[36] **Mansi,** III, col 952; **D. Pallas**. Episcopion. – RLBK, 11, Stuttgart, 1968, col. 335.

[37] **D. Pallas**. Op. cit., Col. 367-370, Abb. 15-17.

[38] **Sv. Popović**, s. 179-180, fig. 3, 9, 10.

[39] **G. Millet**. Op. cit., pl. 16-1, 18-2; **D. Pallas**. Op. cit., Col. 368-370, Abb. 15; **Й. Чангова.** Ловеч. Цитаделата на средновековният град. София, 2006, с. 76-78, обр. 70-71; **М. Поповић, В. Бикић.** Комплекс средњовековне митрополије у Београду. Београд, 2004, с. 40-54, 212-223, сл. 14-20, 120.

[40] **Ст. Ангелова.** Цит. съч., с. 17.

[41] **Пак там**, с. 16, 17.

[42] **Пак там**, с. 17.

[43] **Ст. Ангелова**. Един тип средновековни обици от Силистра. – В: **πιτύη**. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. С., 2002, с. 593-398.

[44] **Ст. Ангелова.** Разкопки на църква № 2…, с.17.

[45] **Г. Атанасов**. Относно принадлежността и датировката на бронзовата плочка (матрица) с двуглав орел и кръст от Дръстър-Силистра. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, с. 322-330.

[46] **Ст. Ангелова.** Разкопки на църква № 2…, с.16.

[47] **Г. Атанасов**. Църква № 1 в Дръстър (Силистра). – Археология, 3-4, 1994, с. 58-65.

[48] **Ст. Ангелова**. Археологическото проучване на средновековния Дръстър (резултати и перспективи). – В: Дуросторум-Дръстър-Силистра. Силистра, 1988, с. 41-42. Това мнение авторката продължава да поддържа и след публикацията ми за църква № 1 в сп. Археология, цитирана в бел. 22. Вж: **Ст. Ангелова**. Разкопки на църква № 2…, с. 16.

[49] **Н. Чанева-Дечевска.** Цит. съч., с. 105 сл.; **Н. Чанева-Дечевска.** Архитектурни особености и проблеми на църквите със стегнат кръст в периода на развития феодализъэм в България. – В: Изследвания върху църковната архитектура на бъларското средновековие. София, 1982. с. 131 сл.

[50] **Кр. Миятев.** Цит. съч, с. 171-174, 180, обр. 190, 192; **Н. Мавродинов.** Старобългарското изкуство XI-XIII в. София, 1966, с. 31-32, обр. 32; **Й. Иванов.** Старинни църкви в Югоизточна България. – ИБИД, 3, 1912, с. 220; Средновековният Червен, 1. София, 1985, с. 111-113, обр. 72; **Н. Чанева-Дечевска.** Църковната архитектура…., с. 105 сл.; **Н. Чанева-Дечевска.** Архитектурни особености,…, с. 131 сл. Най-близки паралели на църкви тип стегнат кръст без притвор. Вж: **Й. Алексиев**. Бележки за два епиграфски паметника. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia В чест на проф. Веселин Бешевлиев. С., 2003, с. 331-335, обр. 4; **Цв. Грозданов, Г. Суботиħ.** Црква свегог Ђорђа код Охрида. – Зограф, 12, 1981, с. 62, сл. 3.; **Д. Поповиђ, М. Поповиђ.** Манастир Куманица на Лиму. Београд, 2004, с. 33-35, сл. 15; **C. Moisescu.** Noi considerații asupra vechimii arhitecturii bisericii Sf, Atanasie din Niculițel (Jud. Tulcea). – In: Istro-Pontica. Tulcea, 2000, p. 363-370, fig. 1-4; **М. Йосифова** Църква № 3 в Калиакра. – ИНИМ, X, 1994, с. 75-80, обр. 5; **A. Stylianou, J. Stylianou.** The painted churches of Cyprus. London, 1985, p. 158.

[51] **Г. Атанасов** Църква № 1…, с. 63-64.

[52] **Г. Атанасов.** За локализацията на късносредновековна църква № 3 и за датата на спредновековна църква № 1 в Дръстър-Силистра. В: Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. (=Acta musei varnaensis, III-2), Варна, 2005, с. 323-336.

[53] **Г. Атанасов.** Християнският Дуросторум-Дръстър. …, с. 344-346.

[54] **Т. Герасимов**. Три релефа от крепостта на Силистра. – ИНМ-Русе, II, 1966 с. 29-34, обр. 2.

[55] **Г. К. Вагнер.** Скульптура Древней Руси. Москва, 1969, с. 418, обр. 279.

[56] **Пак там**, с. 264 сл.

[57] **К. Миятев.** Цит. съч., с. 159-164; История на българското…, 1976, с. 208, обр. 220.

[58] **А. Кузев.** Варна. В: Български средновековни градове и крепости. 1. Варна, 1981, с. 301.

[59] **В. КораЋ.** Остаци манастира св. АрханЋель Михаила на Превлаци. – Старинар, LI, 2001, с. 138, табл. IV, 25.

[60] **O. Wulf.** Altchristlishe und byzantinische Kunst. Berlin, 1914, S. 39, Abb. 521, 522; **A. Ορλανογ** Ο ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΑΜΞΙΣΣΑΝ ΝΑΟS ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ. ΑΘΥΝΑΥ. 1935, Σ. 143, επι. 24; **G. Millet**. Op. cit., pl. 30-2, 56-7, 9.

[61] **А. Маргос.** Провадия. София, 1981, с. 36-37.

[62] Пак там, с. 38.

[63] **Г. Кузманов.** Средновековна църква от крепостта Овеч. – Векове, 3, 1973, с. 66-68.

[64] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes du Patriarchat de Constantinople. I. Les actes des patriarches, fac. 5. Les Régestes de 1310 à 1376. Paris, 1974, Nr 2586, p. 496; **В. Гюзелев.** Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австрийските сбирки и архиви. София, 1994, № 53, с. 195-196, 277-279.

[65] **Й. Иванов**. Български старини в Македония. София, 1970, с. 267.

[66] Кратки сведения от: **К. Иречек.** Пътувания по България. София,1974, с. 920; **К. Шкорпил.** Памятники в окрестностях Аббоской равнины. – ИРАИК, X, 1905, с. 407; **Н. Ганев.** Провадия в своето минало и настояще. София, 1929, с. 121-122; **В. Силогава**. Нови данни за грузино-българските отношения – Археология, XXII, 2, 1980, с. 15-19; **А.**

Маргос. Средновековни скални манастири по Провадийското дефиле – ИНМВ, 17, 1981, с. 117; Планове и описание по: Г. Атанасов. Публикуват се тук за първи път.

[67] **В. Силогава.** Цит. съч., с. 16 – 19; **А. Маргос.** Цит. съч., с. 117, табл. Х.

[68] Описание по**: К. Шкорпил.** Памятники …, с. 1423-424; **А. Маргос.** Цит. съч., с. 116; План по **К. Шкорпил.** Памятники…, табл. LXXXVII 2.

[69] **L. Rodley.** Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia. Cambridge, 1985., p. 88; **I. Barnea, V. Bilcurescu.** Santierul archeologic Basarabi. – MCA, V, 1959, p. 551, 558, fig. 8; **I. Barnea.** Christian Art in Romania, 2. Bucureast, 1981, p. 86; **К. Шкорпил.** Опис на старините по течението на река Русенски Лом. София, 1914, с. 102-104, фиг. 81; **К. Константинов.** Два старобългарски надписа от скалния манастир при с. Крепча, Търговищки окръг. – Археология, XIX, 3, 1977, с. 21-23; **Г. Атанасов.** Християнският Дуросторум-Дръстър…., с. 197.

[70] План и описание по: **А. Маргос**. Цит. съч., с. 116, табл. XVIII.

[71] **А. Маргос.** Цит. съч., с. 116, табл. VII 2, IX 6-8.

[72] **А. Маргос**. Цит. съч., с. 116, табл. XI 2, 3, XII 2. План по Г. Атанасов. Публикува се за пръв път.

[73] **К. Шкорпил**. Памятники…,с. 401, табл. LXXXV 6. План по Г. Атанасов. Публикува се за пръв път.

[74] **К. Шкорпил**. Памятники…,с. 407, табл. LXXXV 1.

[75] Скитът е споменат от **А. Маргос** Цит. съч., с. 115. План и описания по Г. Атанасов. **Г. Атанасов.** Пещерные военно-стратегические сооружения ранневизантийской епохи в Северовосточной Болгарии. – В: Истории и археологии Юго-западного Крыма. Симферополь, 1993, с. 77, рис. 15.

[76] **А. Маргос**. Цит. съч. табл. XI 2.

[77] **К. Шкорпил**. Памятники…, с. 410; **В. Плетньов.** Невша. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 234.

[78] **Ив. Гълабов.** Нов средновековен български епиграфски паметник. – ИНМВ, 13, 1977, с. 184.

[79] **А. Маргос** Цит. съч., с. 115. Планове по Г. Атанасов. **Г. Атанасов.** Пещерные военно-стратегические сооружения…, с. 73-74, рис. 11-13.

[80] Теренно обхождане на Г. Атанасов.

[81] Споменати от **А. Маргос.** Цит. съч., с. 115; Плановете и описанията на обителите по Г. Атанасов се публикуват за пръв път.

[82] План и описание на олтарната ниша по: **К. Шкорпил**. Памятники…, с. 411,табл. IXXXVII 3. План, разрези и описание по: Г. Атанасов. Публикува се тук за първи път.

[83] План и описание на олтарната ниша по: **К. Шкорпил**. Памятники…, с. 410, табл. IXXXVII 4. План и разрези на килията по: Г. Атанасов. Публикува се тук за първи път.

[84] Планове и описание по: **А. Маргос**. Цит. съч., с. 115, табл. XVII.

[85] Планове по: **А. Маргос**. Цит. съч., с. 114-115, табл. XV – Б. Допълнение към плана, описание и разрези по: Г. Атанасов. Публикуват се тук за първи път.

[86] План и описание по: **А. Маргос**. Цит. съч., с.114, табл. XV – А. Допълнения към плана и разрези по: Г. Атанасов. Публикуват се тук за първи път.

[87] План и описание по : **К. Шкорпил**. Памятники…, с. 388-389, табл. LXXV 1; **А. Маргос.** Цит. съч., с. 113-114, табл. XIV. Допълнения към плана и разрези по: Г. Атанасов. Публикуват се тук за първи път.

[88] **В. Плетньов.** Аврен. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 159.

[89] **А. Маргос.** Цит. съч., с. 112-116.

[90] **Г. Атанасов.** Скални монашески обители в Добруджа (IV-XIV век). Автореферат на дисертация. София, 1990, с. 9-12; **К. Константинов.** Op. cit., с. 21-23; **Г. Атанасов.**

Ранновизантийски ..., с.33-43; **Г. Атанасов.** Скални култови паметници в Добруджа. Светилища, храмове, манастири. Силистра, 2004, с. 19-28; **Г. Атанасов.** Християнският Дуросторум-Дръстър..., с. 109-118, 186-201.

[91] **Г. Атанасов.** Пещерные военно-стратегические сооружения..., с. 73-77.

[92] Подробно за литературата на църквите с контраапсиди виж по-горе бел. № 8.

[93] **P. Testini**. Archeologia cristiana. Roma, 1958, p. 585-586; **P. Palol.** Op. cit., p. 82, 136, 373, 397-401; **N. Duval.** Op. cit., I. Paris, 1971, p. 87, 294-295; II. Paris, 1973, p. 28 etc.

[94] **A. Garai-Olaun**. Op. cit., p. 169, 175, 178-181, 247, fig. 27, 31, 33, 74; **L. Jimeno**.Op. cit., p. 239-245, 309-311, fig. 28, 72, 74, 83, 108.

[95] **A. Grabar.** Martyrium. Recherches sur le cult de reliques et de l'art chrétien antique et Moyen age. I. Paris, 1946, p. 541-542; **P. Testini**. Op. cit. p. 585-586; **N. Duval.** Op. cit., I, p. 87, 293, II. p. 28.

[96] **J. Hussey.** Byzantine monasticium. – Hystory, 24, 1940, p. 59-62**; J. Patrich.** Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries. Washington, 1995, p. 30 – 31 .

[97] **А. Л. Якобсон.** Средневековый Крым. Москва-Ленинград, 1964, с. 50 сл.; **Н. И. Репников.** Ески Кермен в свете археологических разведок 1928-1929 гг. – Готский Сорник 1-8, 1932; **А. Г. Герцен, О. А. Махнева**. Пещерные города Крыма. Симферополь, 1989; **Ю. М. Могаричев.** Пещерные сооружения средневековых городищ Юго-западного Крыма. Проблемы истории „пещерных городов" Крыма. Симферeполь. 1992.

[98] **G. Atanassov.** Croix-encolpions proche-orientales de ls region de la Dobroudja du Sud (Bulgarie). – In: Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologgie. Bonn, 1995, p. 488-489.

[99] **Л. Дончева-Петкова.** Древноруски кръстове-енколпиони от България. – Археология, 1, 1985, с. 51-52.

[100] **Г. Атанасов**. Средновековни кръстове-енколпиони от Силистра. – ИНМВ, 28, 1992, с. 252-253, обр. 4. 39, V. 39.

[101] **P. Diaconu, S. Baraschi.** Păcuiul lui Soare, II. Bucureşti, 1977, p. 133. fig. 100. 4, 102. 3.

[102] **Г. Атанасов, Ив. Йорданов.** Цит. съч., с. 28-29, табл. VII. 69.

[103] **G. Mănucu-Adameşteanu**. Noi descoperiri arheologice la Isaccea. – SCIVA, 3, 1987, p. 285-291; **I. Barnea.** Christian Art...p. 150-151, pl. 62.

[104] **Л. Дончева-Петкова.** Цит. съч., с. 50-54, обр. 7, 9.

[105] **Л. В. Пекарьская, В. Г. Пуцко.** Давньоруські енколпони в збірці Музею історіі Киева. – Археологія, 3, 1989, с. 91-91; **Л. Дончева Петкова.** Цит. съч., с. 51-52.

[106] **Л. Дончева-Петкова.** Цит. съч., с. 53-54, обр. 9. Фрагмент от тази тип е намерен в Силистра през 60-те години на XX в., но е инвентиран в отдел Етнография.

[107] **O. Damian, P. Damian.** Eléments chrétiens de l'époque byzantine au Bas Danube. – Pontica, XXVIII-XXIX, 1995-1996, p. 238, fig. 2. 6; **P. Diaconu, S. Baraschi**. Op. cit., p. 133, fig. 102. 6.

[108] **Г. Атанасов, Ив. Йорданов.** Цит. съч., с. 29, табл. VII. 68.

[109] За византийски кръстове с подобна форма и размери Вж: **M. Ross.** Cathalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiqites in the Dumbarton Oaks Collection. I. Waschington, 1962, p. 75, 77, pl. LIV. 99, LV. 103.

[110] **Г. Атанасов**. Средновековни кръстове..., с. 217, обр. 1. 9, 10; **P. Diaconu, S. Baraschi.** Op. cit, p. 133. Fig. 100. 4, 102. 3; **G. Mănucu-Adameşteanu.** Descoperiri mărunte de la Isaccea. Sec. (X-XIV). – Peuce, IX, 1984, p. 245, Pl. IV. 37, 38.

[111] **К. Тотев.** Стеатитови кръстове от средновековна България. – Археология, 3, 1990, с. 54-56, обр. 4.

[112] **G. Mănucu-Adameşteanu.** Descoperiri mărunte …, p. 246, Pl. IV. 40-45.

[113] **Съкровищата на средновековна България.** Каталог на изложбата. Автор и съставител В. Павлова. Варна, 2007, с. 59, обр. 7.1.

[114] **Г. Атанасов.** Свети Георги … с. 119-120, обр. 247.

[115] Пак там., с. 120.

[116] **Съкровищата на средновековна България.**, с. 52, обр. 8. 5.

[117] **Г. Атанасов.** Свети Георги…, с. 145.

[118] **Г. Кузманов.** Византийска икнока-медальон с рядък образ на св. София. – Археология, 3, 1975, с.51-54.

[119] **А. В. Банк.** Прикладное искусство Византии IX-XII вв. Москва, 1978, с. 144-145.

[120] **Ф. Д. Гуревич.** Новые данные о стеклянных иконках-литиков на територии СССР. – ВВр, 43, с. 181-182; **А. В. Банк.** Цит. съч., с. 144-145.

[121] **К. Тотев.** Бронзов модел за стъклени камеи от с. Рогачево. – Археология, 2, 1993, с. 53-57.

[122] **Ив. Йорданов**. Корпус на печатите на Средновековна България. София, 2001, с. 137, № 174.

[123] **Г. Атанасов**. Относно принадлежността и датировката …, с. 322-330.

Supplement III.
The Christian monuments in the centers of the Dobrodja despotate in the 14th c.

ABSTRACT

A presentation is made of all temples that have been an object of research in the centers of the Dobroudja dspotate. These are 5 temples from Kalliakra (Pl. 146), one temple from Kavarna (Pl. 135–145), 4 temples from Varna (Pl. 150–152), 3 temples from Ovetch (Pl. 162–163), 2 temples from Drustar (Pl. 153–161) and one temple from Kastritsi (Pl. 148–149). Definitely prevalent are the cross-in-square churches of the type "a tight-fitted cross", while the cathedral churches in Drustar and Ovetch are distinguished by four freely standing, unattached to the walls supportive pillars. Elaborately scrutinized is the colony of rocky monasteries along the Provadija defile (Pl. 164–187). In conclusion, a special attention is attributed to the cult and ritual objects, represented basically by crosses, medallions and pectoral icons from 13th–14th c., uncovered on the territory of the Dobroudja expanses (Pl. 205–208).

Приложение III.
Християнские паметники в центрах Добруджанского деспотства XIV в.

РЕЗЮМЕ

Представлены все изученные храмы в центрах Добруджанского деспотства: Калиакра – 5 храмов (обр. 146), Каварна – 1 храм (обр. 135-145), Варна – 4 храма (обр. 150-152), Овеч – 3 храма (обр. 162-163), Дрыстыр – 2 храма (обр. 153-161), Кастрици - 1 храм (обр. 148-149). С точностью можно сказать, что преобладают крестокупольные церкви типа креста, в то время как кафедральные храмы в Дрыстыре и Овече имеют 4 свободных столба. Подробно представлен комплекс скальных монастырей в Провадийском дефиле (обр. 164-187) В заключении, уделяется также внимание культовым предметам, в основном крестам, медальонам и иконам XIII-XIV в., которые были обнаружены в Добрудже (обр. 205-208).

Приложение IV.

СКАЛНИЯТ МАНАСТИР ДО ГР. ВАРНА (АЛАДЖА МАНАСТИР)

С отделянето на Аладжа манастир от останалите скални обители в Добруджанското деспотство и самостоятелното му представяне привидно се нарушава логическата рамка на изследването. Така е обаче само на пръв поглед. Манастирът до Варна стои дори географски изолиран от останалите скални манастири в региона, тясно е свързан с духовния живот на митрополитския град, има различна планировка, украса и на практика се явява най-голямата киновиална скална обител в България през XIV в. Това действително предполага да му бъде посветено специално изследване

Аладжа манастир е най-южната монашеска обител по добруджанския черноморски бряг (обр. 1, 200-204, табл. XVI-7).[1] Намира се в подножието на Франгенското плато, на около 12 км североизточно от Варна. За разлика от другите крайморски манастири Аладжа манастир е отдалечен на 3,5 км от брега и е единствения със сигурност обитаван през XIV в. Поради близостта си до големия град, запазените стенописи и красивата околна природа този скален

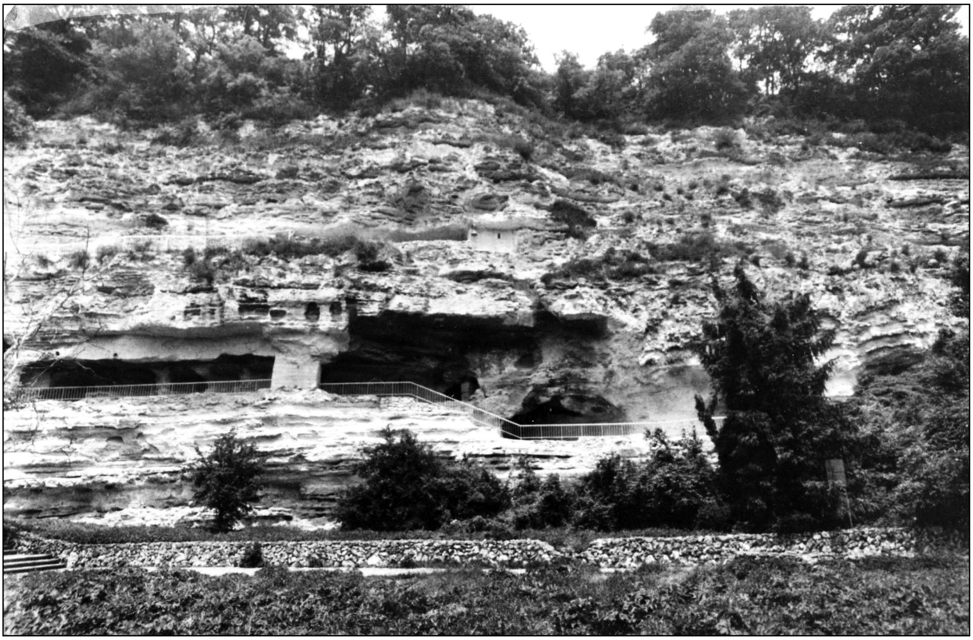

Обр. 200. Скалният манастир до гр. Варна (Аладжа манастир)

манастир винаги е предизвиквал интерес. Още в края на миналия век братя Шкорпил са записали множество легенди, в които историческата истина е твърде замъглена и едва доловима[2]. Първото писмено сведение за Аладжа манастир дължим на руския интелектуалец Виктор Тепляков, който го посещава след военните действия около Варна по време на руско-турската война през 1829 г.[3] В третото си писмо от България той отбелязва манастира, но съобщението му е без научна стойност, понеже е преразказ на иманярски легенди. Няколко реда за манастира оставя и К. Иречек, който го посещава през 1884 г.[4]

Началото на системни археологически проучвания върху скалните манастири в българските земи е поставено от братя Шкорпил. Още в първата публикация на тази тема през 1897 г., редом с други обители по Черноморието, те описват и Аладжа манастир.[5] Карел Шкорпил обнародва и един твърде точен план, но е картирал само църквата и четири килии. Спрял е дотук, защото останалите помещения са били полузатрупани или недостъпни. Особено ценни в тази първа публикация са сведенията за съхранената храмова живопис и надписите, от които сега не е запазено почти нищо. Големият авторитет на братя Шкорпил и трайният им интерес към Аладжа манастир помагат за осигуряването на средства за разчистване на полузасипаните помещения от източната половина на манастира. Тогава се прониква и в трудно достъпния параклис на горно ниво със сравнително по-добре запазените стенописи. В ежегодните отчети на Варненското археологическо дружество братя Шкорпил изнасят и някои по-важни резултати от предприетите археологически проучвания. За съжаление обаче те не успяват да обнародват цялостно изследванията си, поради което някои от ценните им наблюдения са завинаги изгубени за науката. В началото на XX век за Аладжа манастир излизат и две популярни брошури, написани от Илия Венов[6] и архимандрит Иннокентий.[7] При съставянето им авторите са ползвали изключително резултатите от проучванията на братя Шкорпил, както спомени и легенди, разказвани от местното население. По това време манастирът многократно се посещава от варненския художник Милен Сакъзов. Във Варненския музей се пазят негови акварелни рисунки и репродукции на стенописите (табл. XV-1).[8] Въпреки някои неточности, те дават известна представа за повредени вече образи и за цветовата гама, в която са били изпълнени. Едно от пейзажните платна носи важна информация за вече срутените южни зидове на първата килия, криптата и западно от параклиса. Това има значение за разкриването на оригиналния интериор и екстериор на паметника.

През шестдесетте и седемдесетте години на нашия век Аладжа манастир е превърнат в туристически обект. За съжаление не успяхме да открием подробен план преди консервационните работи, което също е допълнителна пречка за възстановяването на първоначалния вид на паметника.

През 1961г. и 1962 г. се извършват археологически разкопки на помещенията, разположени на около 500 м, западно от манастирската църква. Находките са твърде малобройни – фрагменти от стъклени и керамични съдове, характерни за ранновизантийския период и епохата на възстановеното българско царство (XII – XIV в.), няколко монети от Юстиниан I Велики (527-565) и цар Иван Александър (1331-1371), част от кандило (поликандилариум), следи от мазилка с фрескова живопис.

Същинската част на Аладжа манастир е изсечена на трудно достъпна (височина (8 – 12 м над околния терен) в отвесна варовикова стена, издигаща се над втората неразливна морска тераса (обр. 200). Срутвания, предизвикани от земетръси и други природни катаклизми, са отнесли южната стена на църквата и останалите помещения. Това в голяма степен затруднява пълното реконструиране на плановете, фасадите и подхода към манастира. От запазеното се вижда, че Аладжа манастир има верижно разположение на помещенията, което е най-удобно за този вид строителство. Предопределено е и от естествените скални кухини, които улесняват оформянето на отделенията

а. Манастирската църква – католикон (обр. 200-202, 190, табл. XV-3)

В най-западната част на манастира е разположен католиконът. Има правоъгълен план с равно изсечен под и таван. Размери: дължина 11,20 м, ширина 5,00–6,75 м, височина 2,10 м. По средата на източната стена, на 1,00 м над пода, е вдълбана аркирана олтарна ниша с размери: шир. 0,98 м, длб. 0,15 м, вис. 0,92 м. Рамкирана е от двете страни с правоъгълно врязани жлебове, широки 0,14 м и дълбоки 0,06 м. Пред олтарната ниша се е намирала олтарната маса,

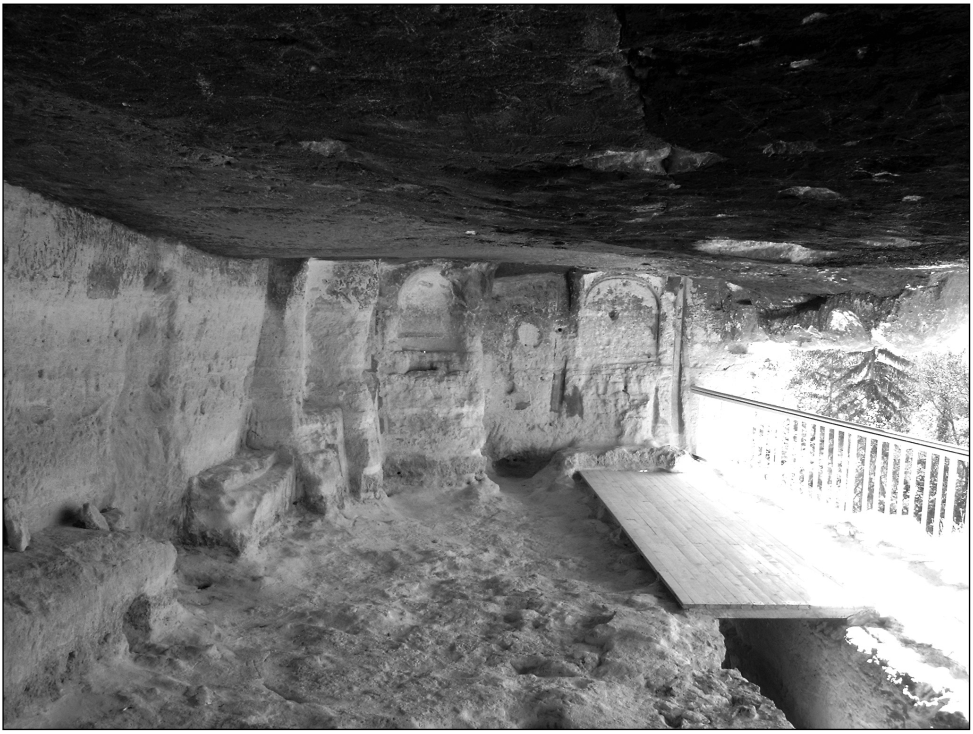

Обр. 201. Аладжа манастир. Църквата-каколикон

плътно прилепена към източната стена. Навярно е имала правоъгълна форма, но възстановяването ѝ е невъзможно, понеже е полуразрушена. На 1,03 м вляво от олтара и на 1,30 м над пода се намира протейзисната ниша. Тя е полукръгла, с размери: ширина 0,67 м, дълб. 0,40 м, вис. 0,85 м. Вдясно от олтара, вероятно е била изсечена втора подобна ниша (диаконикон), но при срутването па южната стена на църквата е напълно отнесена. Пряко с протейзиса се свързва полукръгла конха, оформена върху северната стена на 0,98 м пад пода. Размери: шир. 0,70 м, дълб. 0,35 м, вис. 1,12 м. Западно от конхата стената прави две чупки под прав ъгъл, пред конто са изсечени скамейки, високи съответно 0,85 и 0,65 м. Следва прекъсване на скамейката на разстояние 3,10 м и загатване на плитка конха в източната половина на северната стена, определена от К. Шкорпил като певник – мнение, с което напълно се съгласяваме. Следва да отбележим, че следи от подобна конха се долавят и в запазения във височина фрагмент на южната стена на католикона. Навярно това са останки от втория певник. Западно от северния певник, край северната стена, продължава скамейка, която обхваща цялото пространство и пред западната стена. Широка е 0,50 м и висока 0,60 м. Стените на храма са добре подравнени, а на места около олтара и певниците се долавят следи от стенописи. Въпреки силното окадяване се забелязват два слоя на изографисване. Таванът и подът са също така равно изсечени, като изключим стълбището и малката вдлъбнатина около средата на църковния таван с диаметър 0,65 м и височина 0,55 м. К. Шкорпил предполага това да е скривалище за ценности, но на нас ни се струва по-вероятно да е символ на храмовия купол. Под него, в пода на наоса, е изсечена еднорамениа стълба с ширина 0,80 м. Тя преминава през пялата източна половина на помещението, за да могат да се оформят 10 стъпала. Чрез тях се преодолява височина 2,05 м и се осъществява връзката с долното равнище на манастира, където се намират монашеските килии. Този дълъг тунел е бил необходим, за да може стълбището да се изведе далеч от олтара, като по този начин се осигурява пространство за нормална църковна служба и безопасно движение из наоса. Проходът е бил покрит с дървен под, закрепен за жлебовете в края на стълбището. То извежда през тунел под храма на долния етаж в коридор с дължина 15,0 м, ширина 1,20 – 1,50 м и височина 2,05 м. И тук на места са запазени малки петна от два слоя стенопис. Южната стена на коридора е срутена, а край северната са изсечени 6 верижно свързани килии.

б. Килия № 1 (обр. 202, 203)

Най-голямата и най-запазената килия. Има полукръгъл план и е на равнището на коридора. Размери: ширина 2,65, дълбочина 3,30 м, височина 2,00 м. Според акварелната рисунка входът от юг е преграден със стена, в която са оформени врата и прозорче. Явно това строителство е извършено в ново време, защото според плана на Шкорпил от 1892 г. подобен зид липсва.

в. Килия. № 2 (обр. 202, 203)

Съседна на килия № 1, е с правоъгълен план и под, по-висок с 0,85 м от пода на коридора. Размери: шир. 1,65 м, дълб. 1,70 м, вис. 1,80м. Върху северната стена има жлебове за дървена конструкция, чрез която е отделена от килия № 3. В източната стена е вдълбана малка трапецовидна ниша с размери (0,30/0,30/0,10 м). Навярно е служила за иконостас.

г. Килия № 3 (обр. 202, 203)

Има овален план и е на равнището на килия №2. Размери: шир. 1,75 м, дълб. 1,80 м, вис. 1,50 м. Върху източната стена има правоъгълен иконостас (0,45/0,30/0, 10 м).

д. Килия № 4 (обр. 202, 203)

Намира се на равнището на първите две и има правоъгълен план. Размери: шир. 2,25 м, дълб. 1,40 м, вис. 1,40 м. В северната стена е вдълбана овална ниша (1,20/0,70/0,85 м), а върху източната – малък иконостас (0,45/0,20/0,30 м).

Описаните дотук църква и килии са основно по плана на К. Шкорпил, с малки иаши допълнения.[9] Плановете на останалите манастирски помещения не са обнародвани досега.

е. Килия № 5 (обр. 202)

По-висока е 1,00 м от равнището на коридора. Имала е овален план, но вече е полуразрушена. Размери: шир. 2,10 м, дълб. 1,40 м, вие. 1,50 – 1,90 м. Върху източната стена е вдълбан правоъгълен иконостас (0,40/0,15/0,30 м).

ж. Килия № 6 (обр. 202)

Формата и размерите на тази килия съвпадат с тези на килия № 5. Подобно на килия № 1 тук липсва иконостас.

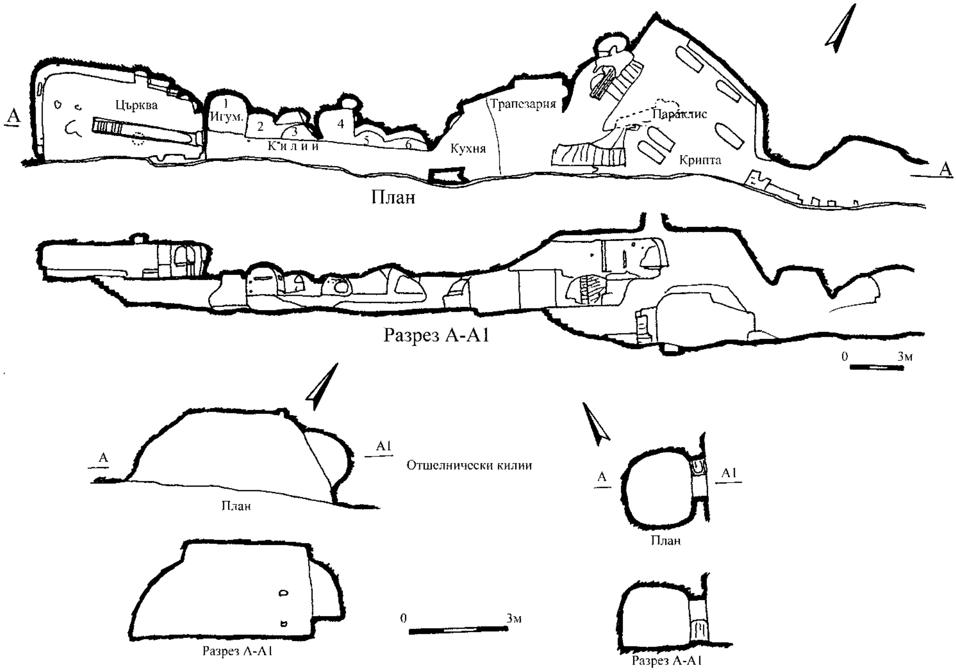
A
Църква
1
Игум.
2
3
4
5
6
Килии
Трапезария
Параклис
Кухня
Крипта
A1
План
Разрез А-А1
0
3м
A
A1
Отшелнически килии
План
Разрез А-А1
0
3м
A
A1
План
Разрез А-А1

Обр. 202. Аладжа манастир.
План на манастира и отшелническите килии по Г. Атанасов

з. Магерница и трапезария (обр. 202)

В края на коридора през врата широка 1,10 м, на същото равнище, се влиза в обширно помещение с неправилна форма. Северната стена е много старателно изсечена и се уширява в източна посока чрез три чупки. Южната стена е срутена. Запазена е малка част при вратата (сега изкуствено подсилена с бетонов стълб), върху който във височина е съхранена част от правоъгълен комин. Размери на помещението: дълж. 9,80 м, шир. 4,00 – 6,40 м, вис. 2,55 м. В северозападната стена, на 1,00 м над пода, е вдълбана полукръгла ниша с шир. 1,50 м, дълб. 0,60 м, вис. 1,15 м. Източната стена е срутена, но в запазения на известна височина североизточен ъгъл се забелязва полукръгла аркирана ниша. Имаме основание да твърдим, че това обширно помещение е било разделено на две части. Преградната паянтова стена навярно е преминавала там, където чрез едно стъпало източната половина се снишава с 0,25 м. Смятаме, че западната половина (където са голямата ниша и комина) е била магерница (манастирска кухня), а източната (по-обширната с малка ниша върху източната стена) е служила за трапезария.

и. Църквица за заупокойни молитви (обр. 202, 204)

Източно от трапезарията, по къса рампа с височина 1,20 м, се достига до помещение, ориентирано изток – запад. Почти цялата южна половина е срутена, но запазеното е достатъчно, за да определим предназначението му. Полукръглата абсида върху източната стена и пряко свързана с нея конха от север предполагат това да е малка триконхална църква-параклис. Размери: дълж. 4,50 м, запазена шир 0,80 м, вис. 2.55м. Олтарната апсида е с 0,75 м по-висока от пода и има размери: шир. 0,95 м, дълб. 0,50 м, вис. 1,85 м. Върху дъното на олтарната ниша (маса?) са вдълбани два реда кръгли дупки с диаметтр 0,06-0,10 м. Пряко свързаната с олтара конха е по-груба, изсечена с размери: шир. 1,00 м, дълб. 0,40 м, вис. 1,20 м. Върху северната стена на параклиса, на 1,50 м от северозападния ъгъл, по цялата височина, е вдълбан жлеб, широк 0,26 м. Навярно е служил за прикрепването на преградна стена между притгора и наоса. В източната половина са ретистрирани стенописи (обр. 215).

к. Криптата (гробница) (обр. 202)

Североизточно от трапезарията, през тесен вход, по три стъпала, се достига до малка площадка, свързана с едиораменна стълба. Тя отвежда в обширно помещение, разположено на 2,70 м под равнището на трапезарията. Има трапецовидна форма с размери: дълж. 10,80 м, шир. 5,40 м. Таванът е старателно изсечен на две нива, на височина 3,30 м в североизточната и 3,80 м в южната половина. Край източната стена па помещението е изсечена скамейка, висока 0,48 м и широка 0,55 м. В пода, под църквицата-параклис са вдълбани две, а край североизточната стена още три гробни камери. Ориентирани са с дългата ос запад – изток, като западните им стени, където се полага главата на покойника, са дъговидно извити. Точните размери на гробовете не могат да се измерят, понеже сега са запълнени с бетон. От запазените им контури по повърхността установихме, че дължината им е около 1,90 м, а ширината 0,40 – 0,65 м.

В южната периферия, до самия скален откос, от трапезарията към криптата сега съществуват 11 стъпала, чрез които се осъществява лека и удобна връзка между двете равнища. Местоположението на подобна стълба изглежда твърде нелогично, понеже излиза точно пред двете гробни камери. Освен това повтаря описаното по-горе стълбище, което започва от североизточния ъгъл на трапезарията и извежда в северозападната половина на криптата. Това наглед съществено противоречие се преодолява, ако се вгледаме по-внимателно в някои особености на архитектурния план и вземем предвид някои находки. Първо трябва да се отбележи, че южната стена на криптата е започвала от добре оформения пиластър под църквицата и е достигала до югозападната чупка на помещението при края на скамейката. Това предположение се потвърждава от нарочната обработка на пиластъра на следите от жлебовете за прикрепване на стена. При това положение извън криптата остават двата южни гроба с трудно обяснимото разположение пред стълбището. Обяснение предлага откритият в единия от тях пръстен-печат, датиран от XVII – XVIII в.[10] Явно през Средновековието, когато манастирът е обитаван, двата южни гроба пред стълбището не са били изсечени. На тяхно място е имало сравнително обширна площадка, през която се е влизало в манастира. Ако съдим по един акварелен пейзаж, тук се е намирал входът към скалната обител до началото на нашия век. Навярно така е било и през предните столетия, понеже тук разстоянието до терена е най-късо и най-лесно за преодоляване. Впрочем площадката пред входа е изпълнявала още една важна комуникативна функция. От нея е започвал коминообразеи отвор с дървена стълба към параклиса със стенописите на втория етаж. Чрез нея се е осъществявала връзката и с две крайни западни манастирски помещения.

л. Стопански помещения (обр. 202)

Това са две грубо изсечени помещения с неправилна форма и неравен таван. Източното е е размери: дълж. 6,00 м, шир. 4,20 м, вис. 3,60 *м*. Западното е последното от верижно свързаните манастирски помещения. Размери: дълж. 5,40 м, шир. 2,90 м, вис. 4,55. Близостта до входа на обителта и големите; размери предполагат да са използвани за стопански цели, най-вероятно складове.

Обр. 203. Килиите в Аладжа манастир

Обр. 204. Аладжа манастир. Параклис за заупокойни молитви

м. Параклис (обр. 205, 206, табл. XVI-7)

Разположен е високо над църквицата за заупокойни молитви, на трудно достъпна височина – над 20 м от терена. До него се е достигало единствено по дървена стълба, монтирана в коминообразния отвор, започващ от площадката пред криптата. Наосът на параклиса има квадратен план със страна 2,70 м и височина 1,95 м. Източната и северната стена са изсечени в скалата, а западната и южната са зидани от домен камък, на бял хоросан, с шир. 0,50 м. Таванът и подът са равни. В източната стена е изсечена полуцилиндрична олтарна ниша, която започва от пода, и достига до тавана. Размери: шир. 1,30 м, дълб. 0,85 м. В дъното ѝ на 0,80 м над пода е изсечена олтарна маса, в момента полуразрушена. Входът е по средата на западната стена и има размери: шир. 0,90 м, вис. 1,75 м. В скалата на северната стена е вдълбана голяма елипсовидна ниша с дълж. 2,10 м и шир. 0,88 м. Входът към нея е повдигнат с 0,40 м. Представлява правоъгълна рамка е размери: шир. 0,50 м, вис. 0,80 м. По средата на южната стена има малък прозорец, широк 0,30 м и висок 0,20 м. Поради трудния достъп стенописите в параклиса са сравнително добре запазени и дават възможност за разчитане на иконографските схеми. Върху тях са нанесени множество графити, някои от които (корабът върху тавана – обр. 216) датират още от късното средновековие.

Пред параклиса е оформено голямо правоъгълно пространство с размери: дълж. 10,90 м, шир. 3,50 – 4,10 м, вис. 1,70– 1,90 м. Край северната стена има скамейка за сядане с ширина и височина 0,40 м. Навярно когато манастирът е бил обитаван, това пространство (преградено или в сегашния си вид) е било използвано като притвор на параклиса. Потвърждават го и фрагментите от стенописи по стените и тавана, които в началото на века са били добре запазени и скицирани от К. Шкорпил.

н. Отшелническа килия (обр. 202)

На около 250 м западно от католикона, открихме усамотена килия. Изсечена е в естествен скален навес с неправилна форма и дъговидна апсида в източната стена. Западната и южната стена са срутени. Размери: дълж. 6,90 м, зап. шир. 2,55 м, вис. 2,45 м.

о. Отшелническа килия (обр. 202, 207)

На около 150 м, югоизточно от отшелническата килия, в подножието на скалния венец открихме втора такава килия. Има овален план и размери: дълж. 2,05 м, шир. 2,10 м, вие. 1,65 м.

п. Катакомбите (обр. 208)

Катакомбите е условно наименование на скални помещения, разположени в три етажа на около 500 м западно от манастирската църква. Първият етаж се състои от 4 помещения, изсечени около коридор, дълъг 4,10 м, в който се влиза от югоизток през правоъгълен вход. Входната врата е широка 1,20 м и висока 1,55 м. Върху лявата и дясната ѝ страна са вдълбани жлебове за закрепване на дървена каса. Вляво от входа, през отвор, широк 1,05 м, се влиза в стая с правоъгълен план и равно изсечени под и таван. Размери: дълж. 3,55 м, шир. 3,10, вис. 1,66– 1,95 м. В югозападния ъгъл на 1,00 м над пода е оформен

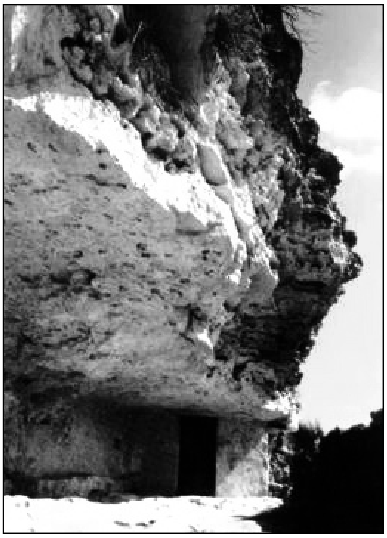

Обр. 205. Аладжа манастир. Параклис на втория етаж

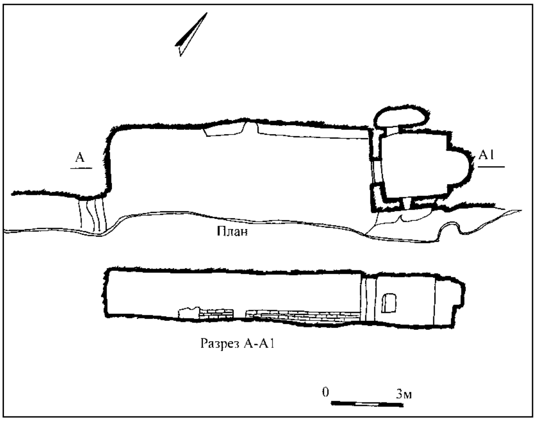
А
А1
План
Разрез А-А1
0
3м

Обр. 206. Аладжа манастир. Параклисът на втория етаж. План на Г. Атанасов

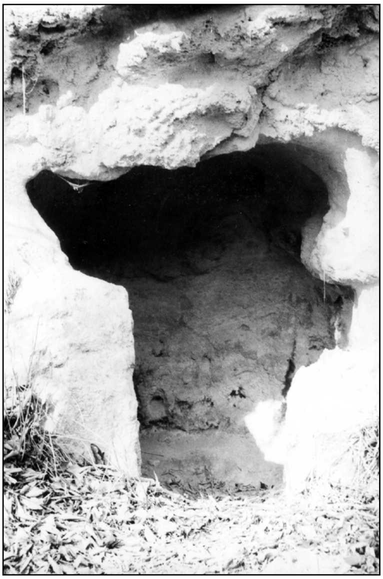

Обр. 207. Аладжа манастир. Отшелническа килия

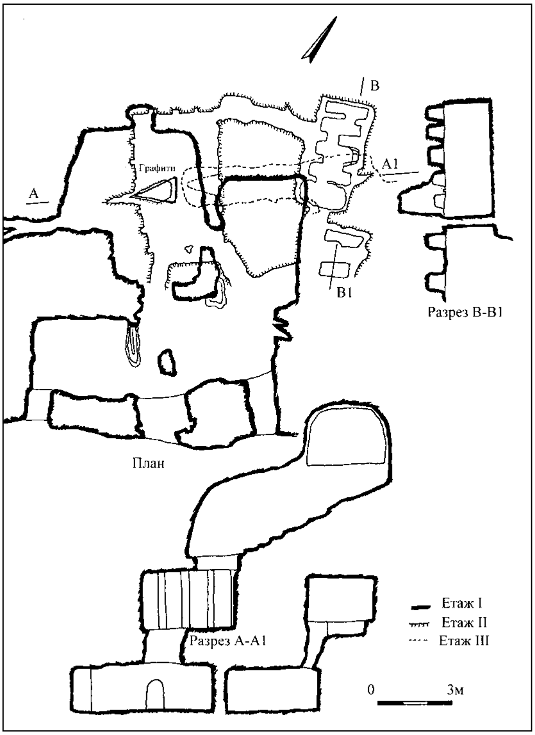
В
Графити
А
А1
В1
Разрез В-В1
План
Разрез А-А1
Етаж I
Етаж II
Етаж III
0
3м

Обр. 208. Аладжа манастир. Катакомбите. План на Г. Атанасов прозорец, широк 1,00 м, висок 0,95 м и дълбок 1,40 м. Вдясно от входа има втора стая е размери: дълж. 4,00 м, шир. 3,20 м, вис. 1,70 – 2,20 м. В югоизточния ъгъл е изсечен отвор, широк 0,85 м висок 1,05 м и дълбок 2,25 м. Северно, тази стая се намира трето помещение с правоъгълен план и размери; дълж. 5,05 м. шир. 3,30 м, вис. 1,76 м. В северната стена има малка цепнатина, през която може да се установи връзка с криптата на втория етаж.

Четвъртото, най-голямото помещение на първия етаж, се намира срещу входа. Има Г-образен план и размери: дълж. 6,06 м шир. 5, вис. 1,80 – 2,00 м. По средата на северната стена е вдълбана ниша, която започва от пода и е с размери: шир. 0,75 м, дълб.1,05 м, вис. 1,25 м. По средата на тавана има тесен триъгълен отвор, който достига до голямото помещение на втория етаж.

Първият и вторият етаж на комплекса са отделени от скална плоча с дебелина над 1,50 м. Помещенията на втория етаж са само две, свързани чрез тесен коридор. Западното помещение е ориентирано с дългата, си страна север – юг, с размери: дълж. 7,70 м, шир. 3,60 м, вис. 1,98.-2,30 м. Южната стена е срутена или е била допълнително градена. Това е само предположение, защото тук са извършвани консервационни работи. Те донякъде са заличили първоначалното състояние на катакомбите. Напълно запазените източна, западна и северна стени са разчленени от вертикални жлебове, широки около 0,20 м и дълбоки 0,10 м. Средното разстояние между тях е около 1,00 м. По средата на западната стена преминава естествена цепнатина, която се проследява и върху западната стена на голямото помещение от първия етаж. Тя оформя и триъгълния, отвор между двата етажа, за който стана дума по-горе. Срещу цепнатината, в южната половина на тавана, има триъгълен отвор 1,50/1,60 м, по който се достига до третия етаж. Върху западната стена,по средата на разстоянието между стената и северозападния ъгъл на помещението, е врязан кръст с раздвоени краища, дълбок 0,04 м (обр. 209). Под напречното му рамо са вдълбани две букви. Лявата е А, но дясната трудно се чете. Размери на кръста: вис. 0,49 см, шир. 0,32 см.

От североизточния ъгъл на голямото помещение от втория етаж започва галерия (коридор), ориентирана запад – изток с размери: дълж. 4,10 м, шир. 0,80 – 1,20 м, вис. 1,55 м. По нея се достига до правоъгълно помещение с равно изсечени стени и тавани. Според нас това е костница, ориентирана по посоките на света, с размери: дълж. 4,70 м, шир. 2,20 м, вис. 1,77 м. В пода, по цялата ширина на помещението, са вдълбани 5 успоредни гробни камери, ориентирани изток – запад. Размери: дълж. 1,80 м, шир. 0,60-0,65 м, дълб. 0,60-0,70 м. Южните две камери са частично повредени от вторичен изкоп, който достига до североизточното (третото) помещение от първия етаж.

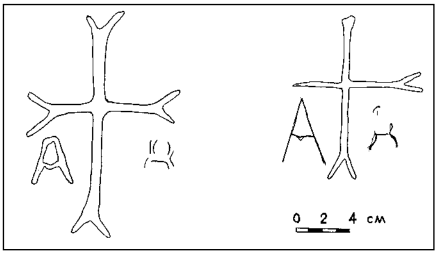

Обр. 209. Аладжа манастир. Кръстове-графити в Катакомбите

По средата на източната стена на криптата с жлеб, дълбок 0,03 м, е врязан кръст е раздвоени краища, висок 0,35 м и широк 0,28 м (обр. 209). В южната стена е входът е ширина 0,90 м и височина 1,47 м. Той извежда към малка площадка, в която са вдълбани две гробни камери с дълж. 1,65 м, шир. 0,54 м и дълб. 0,62 м.

Третият етаж всъщност е само една грубо изсечена галерия със стръмен наклон. Започва над тавана на голямото помещение от втория етаж, с което, както вече отбелязахме, се свързва с триъгълен отвор. Ориентирана е югозапад – североизток и е с размери: дълж. 7,7 м, шир. 1,80 м, вис. 2,80-3,20 м. Достига до малка площадка, на която се излиза през отвор, широк 3,20 м и висок 2,70 м. Оттук е ставало придвижването до платото над манастира, където се намират развалините на ранновизантиска базилика от V – VI в.

Аладжа манастир е сред малкото скални обители в българските земи, където отчетливо се разграничават основните помещения на общежителния манастир (киновий) – манастирски храм (католикон), параклис, църква за заупокойни молитви (гробищна църква), крипта-костница, кухня (магериица), трапезария, монашески килии, отшелнически килии и сервизни помещения. Впрочем сред многобройните скални манастири у нас само още два донякъде имат култови, жилищни и стопански помещения – големият Нисовски манастир по р. Русенски Лом[11] и манастирът Алботин до Видин.[12]

Храмът (католиконът) на Аладжа манастир е най-голямото и най-старателно оформено помещение. Той е отделен и повдигнат с едно ниво над останалите отделения. Доминантното положение на църквите тук символично е подчертано и чрез извисяването им във височина над останалите. Така е с католикона, с гробищната църквица и параклиса.

Манастирският храм (католиконът) има традиционния правоъгълен план, в който откриваме всички необходими за нормалното протичане на литургията помещения и детайли – олтарна ниша, олтарна маса, протезис, скамейка за възрастните монаси. Особеност са певниците, характерни предимно за манастирските църкви и смятани за атонска мода.[13] Докато на Атон и въобще на Балканите певниците са подчертани чрез триконхалната композиция, тук те са едва загатнати и не са довели до сериозно членение на стените. Впрочем, вече е ставало въпрос, че в скалните църкви архитектурните особености и детайлите често са само маркирани.[14] Така според нас са постъпили и строителите с купола в католикона в Аладжа манастир. Идеята за него тук се носи от малката полуцилиндрична кухина в тавана. Изсечена е точно там, където се издигат куполите на зиданите храмове – при върха на правия ъгъл, сключен между запазения северен певник и олтарната ниша. Като специфика в плана на католикона е и нишата върху северната стена, пряко свързана с протезиса. Подобни ниши в църковната архитектура на равносредновековна България (IX-XI в.) почти липсват[15], докато за периода на Второто българско царство (XII-XIV в.) са рядко явление. Има ги в църква № 5 на Трапезица, «Св. Димитър» и «Св. Петър и Павел» в Търново, църква № 1 в Червен, църквата в Асеновата крепост, «Св. Никола» в Мелник, в несебърските църкви «Св. Йоан» и «Св. Архангели» и др.[16] За отбелязване е, че такива ниши в повечето случаи има само върху северните стени на протезисите, докато в диакониконите отсъстват. Навярно са служили за поставяне на църковна утвар, а тя според каноничните изисквания се съхранява в протезиса.[17] Специално през XV-XVII в. в тези ниши, северно от протейзиса са монтират мивки за ритуални измивания. Затова предполагам, че се появяват сравнително късно (XIV-XV в. ?) и се вграждат допълнително в северните стени на вече съществуващи храмове, какъвто може би е случая с католикона на Аладжа манастир.

Не е ясно дали жлебовете върху северната стена и тавана пред олтара са служили за прикрепване на висок иконостас или само за закрепването на колонките и парапета на ниска олтарна преграда. Според някои автори иконостасът (запълненото с икони пространство между колонките и парапета на олтарната преграда) се появява още през XI–XII в.[18], а според други–едва през XIV-XV в.[19] За прецизно датиране в случая съществено значение имат и стенописите. Те са покривали стените на целия храм, но лесният достъп до тях е решил съдбата им. Само при продължително вглеждане, между многобройните съвременни «графити», в олтара могат да се различат изображения на светци с полиставриони–тук явно е била изобразена традиционната сцена „Поклонение на жертвата" или „Мелизмос".[20] За щастие са останали две кратки бележки на К. Шкорпил и едно акварелно копие (табл. XV-1), които дават още малко сведения за тази живопис. Между тях, обаче съществуват противоречия, което налага внимателно и критично ползване. Така например в една от бележките на К. Шкорпил е отбелязано, че върху източната стена на католикона е била изобразена Богородица, благославяща с двете си ръце[21]. Малко по-късно в статията си Шкорпил е написал, че на същото място (в олтара) се разпознавал образът на Богородица, държаща малко дете (Исус Христос), а от двете ѝ страни били изписани сиглите МР – ΘV (Майка Божия)[22]. В скица на К. Шкорпил от началото на века образът на Богородица е само загатнат, без да може да се долови иконографският тип, но за сметка на това сиглите са предадени ясно (обр. 210). Тук обаче е отбелязано, че скиците се отнасят за горната недостъпна църква (параклиса). Още няколко случая на разминаване на текстовете с илюстрациите, при което често се бъркат долната църква (католикона) с горната (параклиса), показват, че те трябва да се ползват внимателно и в никакъв случай като основен източник.

Противоречията в текстовете на двете Шкорпилови бележки за стенописите в католикона са твърде съществени, за да потърсим компромисен вариант. Склонни сме да приемем, че в печатания текст в «Сборник за народни умотворения» авторът е бил по-прецизен в сравнение с черновите бележки, пазени в архива на БАН. За щастие разполагаме с още един източник – акварелното копие на М. Сакъзов (табл. XV-1). Тук Богородица е на трон с висока облегалка. Над раменете ѝ под колетете фигурата е заличена. От запазеното

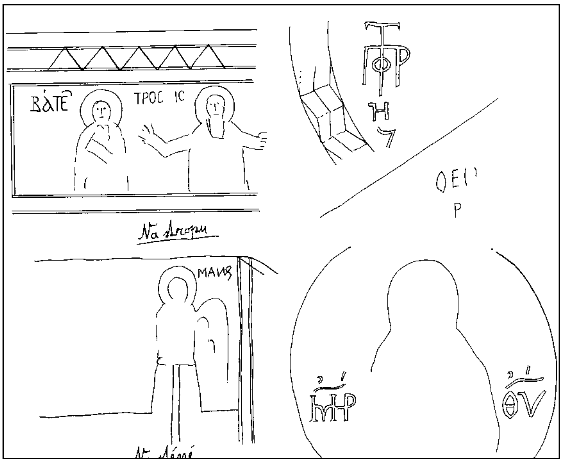
Обр. 210. Аладжа манастир. Стенописи според К. Шкорпил и Н. Чакалов

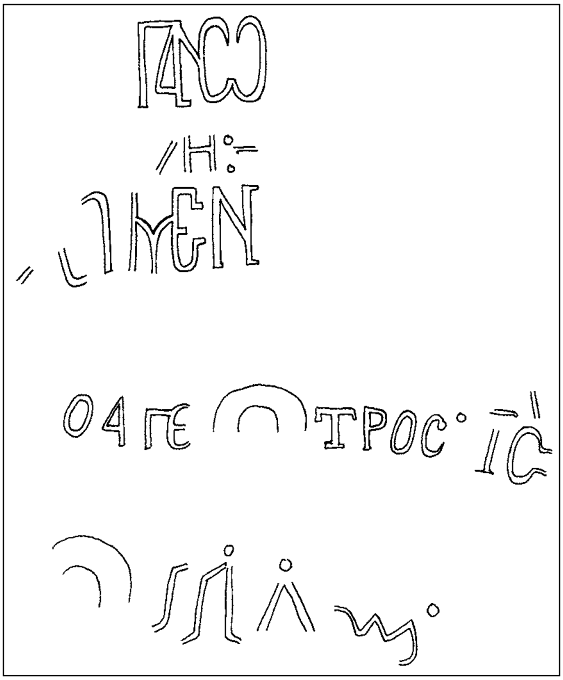
Обр. 211. Аладжа манастир. Графити според К. Шкорпил

се вижда, че Божията майка е облечена в тъмносин хитон и е загърнатата в лилав мафорий. В скута си, върху дясната страна, държи младенеца, облечен в светъл (златотъкан) хитон и химатий. По периферията на изображението и особено в долната му част се долавя отчетливо долен пласт стенопис. От този долен пласт художникът е видял изписана в светъл тон ръка, държаща книга. Върху книгата, вероятно вторично, е нанесен триредов надпис. По-точни преписи от него има върху скиците от архива на Шкорпил (обр. 211)[23]. На горния ред ясно се чете лигатурно изписаното ПАNW. Под него, на втория ред, е сигурна единствено буквата Н. От третия са запазени буквите М и Е (в лигатура) и N. Най-вероятно е зографисан Христос-Пантократор, но твърдението, че надписът върху книгата трябва да се чете ПАN/T/WKPATOP е много спорно[24].

Върху същия картон, вдясно от Богородица, в самостоятелна рамка е направено акварелно копие на архангел (табл. XV-1). Представен е прав, в пълен фас. Дясната половина, от кръста нагоре, е почти заличена. Облечен е в императорски одежди – син дивитасион, препасан със златотъкан лорос и наметнат с пурпурен плащ. Крилата са сиво-сини, с кафеникави светлосенки, обувките – кафяво-червени, а нимба – златиста. Би могло да се предположи, че тук имаме представена широко разпространената сцена „Богородица с двамата архангели", в чиято основа лежи представата за Богородица като «царица на света, владетелка на небесата»[25]. Това предположение се затруднява от отделните рамки на двете изображения (табл. XV-1) и от това, че архангелът е обърнат не към Богородица, а на другата страна и най-сетне от сходството между скицата на Шкорпил (обр. 210) и акварелното копие. На въпросната скица архангелът е поставен не върху източната стена в католикона, а върху стената (най-вероятно северната) на притвора на параклиса от горния етаж на манастира. Вече стана въпрос за несъответствията между изображенията и анотациите на скиците, но въпреки това не можем напълно да ги игнорираме и да поставим е категоричност архангела до Богородица в олтара на католикона (табл. XV-1, 5). Затова ще се ограничим с коментар на по-сигурния стенопис върху източната стена на храма – „Богородица с младенеца", а до нея в протейзисната ниша и сега се долавя „Христос в гроба" („Пиета")[26]. Тук наблюдаваме особености, заслужаващи внимание. Първо, вместо обичайната за Одигитрия поза, при която Богородица държи Христос в скута си върху лявата ръка и го придържа с дясната, тук е точно обратното – Христос е върху дясната ръка и е придържан с лявата. Второ, Младенецът е представен в детска, а не в отроческа възраст, за което съдим по дрехите и разголените крачета. Според Н. П. Кондаков тези две особености са характерни за един по-късен период – след XII в. и с масово приложение през XIII-XIV в. [27]

Най-важната информация, която ни дава акварелното копие на Богородица с Младенеца, е, че църквата е зографисвана два пъти. Това впрочем може да се установи и сега при внимателно вглеждане в запазените миниатюрни фрагменти стенопис върху източната стена на католикона и по коридора. По прерисуваната от Сакъзов ръка с книга под образа на Богородица съдим, че фигурите от първото изписване са били сравнително по-едри (табл. XV-1). Понеже изображението е в олтарната апсида, където броят на иконографските сцени е ограничен, предполагаме, че в първия слой стенописи е стоял образът на Христос-Пантакратор, който, ако съдим по положението на ръката, е бил на трон. Възможно е да е бил изобразен сам, а може и като част от композицията „Дейсис", която най-често се рисува в олтарната апсида[28]. Следователно при повторното изписване на храма е сменена една основна сцена в олтара с друга, което говори за цялостна промяна на концепцията за украсата на църквата. Тази промяна е свързана и с някаква реконструкция на самата църква, която тогава вероятно е била разширена и дооформена. Без да се ангажираме с по-нататъшни предположения ни се ще да кажем, че най-удобно за тези промени е времето от втората половина на XIV в., което обикновено се свързва с разцвета на исихазма. Може, обаче да е резултат и на намесата на щедър дарител, навярно местен аристократ.

Килиите в Аладжа манастир са оформени по традиционния верижен план край дълъг коридор (обр. 202, 203)[29], като за целта са използвани и естествени кухини. Особеност са иконостасите върху източните стени. В тях навярно са били поставяни икони и кандила. Използвани са за всекидневната молитва на монасите, която според манастирските устави е необходимо допълнение към общите литургии и важно условие за постигане на духовно съвършенство[30]. Първата килия, разположена до самия католикон, е двойно по-голяма от останалите. Предполагаме, че в нея е живял игуменът на манастира.

Трапезарията е необходимо помещение за киновийните манастири. Тя носи в себе си дълбок символичен смисъл, чието начало може да се търси в „Тайната вечеря" и общите трапези на ранните християни. Отглас от този палеохристиянски символ през Средновековието са апсидите в трапезариите. Тяхното място не е регламентирано, но най-често, подобно на запазения апсиден фрагмент в Аладжа манастир (обр. 202), са на източната стена. Пред апсидата обикновено сяда игуменът, а самата тя олицетворява «божественото присъствие» в обреда на братската трапеза[31].

При идентифицирането на трапезарията до голяма степен сме улеснени от съседството ѝ с магерницата (обр. 202). Тя, подобно на всички манастирски кухни, е с малки размери, има широк комин и долапи за продукти по стените.

Криптата е на най-ниското равнище на манастира, за да е изолирана от магерницата и трапезарията, жилищните и църковните помещения. Тя се отъждествява лесно по вкопаните в пода гробни камери. Впечатлява фактът, че в същинската средновековна крипта има само три гроба. Вероятно и тук е била въведена практиката след седемгодишен престой в гроб мощите на монасите да се изваждат и полагат в обща гробница. По този начин периодично се освобождават гробни камери и не се налага правенето на нови[32].

Гробищната църква за заупокойни молитви (обр. 202, 204) също е сред необходимите култови помещения в манастирите, особено в по-големите. В Аладжа манастир тя е разположена под криптата, което ни улеснява при определяне на предназначението ѝ.

Изграждането на църкви за заупокойни молитви над крипти води началото си от палеохристиянските мартириуми. Произходът и развитието на тази планова схема подробно и изчерпателно е коментирано от А. Грабар[33]. Тук само ще споменем, че същинските църкви-костници се създават в манастирска среда и се налагат в Атон и българските земи през XI – XII в. Най-ранната у нас църква-костница е тази при Бачковския манастир от края на XI в.[34] Традицията продължава през следващите векове[35], свидетелство за което са църквите-гробници в Перник[36], Бояна[37], Асенова крепост[38], Търново – «Св. Четиридесет мъченици»[39]. В скалните манастири друго проявление на тази практика не ни е известно. Наистина, скални църкви за заупокойни молитви има още през X – XI в. в Добруджа – манастирът при Мурфатлар[40] и по Суха река[41]. Църквите и гробните камери (криптите) там, обаче са в съседни помещения на едно и също ниво, пък гробовете са вкопани в пода на самата църква. Явно идеята за разполагането на църквата за заупокойна молитва над криптата в Аладжа манастир е отражение на мода, възприета у нас след XII в.

По-голямата част от църквицата е срутена, но запазеното е достатъчно, за да твърдим, че е имала триконхален план. Разпространен в Атон и балканските земи, той най-вече се е използвал при изграждането на Гробищни манастирски църкви[42]. Жлебовете върху северната стена позволяват да твърдим, че е имало обособен притвор, твърде необходим при някои монашески литургии. Следите от мазилка по северната стена пък загатват, че църивицата е била стенописвана. Това бе потвърдено наскоро, защото при консервационни работи бяха разкрити стенописи в олтарната ниша (обр. 215). Запазени са само в горната половина където се виждат два нимба и сиглите МН ΘV около десния, които несъмнено сочат че е зографисана Богородица. Спорно е кой е десния персонаж – заупокойния характер на параклиса предполага Арахангел.

Аладжа манастир е близко подобие на зиданите манастири-киновии и чрез обособяване на самостоятелен параклис (обр. 205, 206). Подобни параклиси се появяват в скалното манастирско строителство у нас още през Първото българско царство (IX-XIв.)[43]. Традицията продължава и след възстановяването на българската държава, за което свидетелствуват параклисите от скалните манастири в Иваново[44]. Отначало те са безпрестолни култови помещения, но към XIII-XIV в. често се посвещават на някой светия. Отреждат се за второстепенни ежедневни служби или за служби, посветени на техния патрон, докато в католикона се извършват по-важните и празничните литургии.

През периода на Второто българско царство много често тези параклиси се разполагат в манастирските пиргове[45], като по този начин при бедствия, обсади или нашествия литургиите могат да продължават. Това до голяма степен обяснява изключително трудния достъп до параклиса в Аладжа манастир. До него се достига по висока вита стълба в коминообразен отвор. Впрочем, този подход към по-горното равнище се среща и в скалния манастир в м. «Алботин» до Видин, датиран от XIII-XIV в.[46] Въпреки че са твърде отдалечени, тези два скални обители имат твърде много допирни точки в плановата схема, които навярно идват от това, че са обитавани в едно и също време.

Параклисът на Аладжа манастир е с наос, близък до квадрат. Притежава обширен притвор – нещо характерно за манастирските църкви[47]. Специфичните условия са наложили и начина на градеж – изсичането в скалата се съчетава със зидарията. По същия начин е изграден и параклисът в скита до Карлуково (XIII-XIV в.)[48].

Твърде загадъчна в параклиса на Аладжа манастир е нишата в северната стена на наоса. Тя вероятно е била използвана за укриване на манастирски ценности (манастирската каса, църковна утвар, икони, мощи и пр.) при опасност. Това помещение е особено подходящо за подобна цел поради трудния достъп до него и лесната му защитимост.

Затрудненият достъп до параклиса е благоприятствувал запазването на стенописите до най-ново време. Описанието им ще започнем от наоса, където са оцелели върху по-голямата част от тавана, долната част от южната ѝ част от западната стена. Живописта е в лошо състояние дори в най-запазените ѝ части. В момента е силно изветряла и надраскана с многобройни графити от различно време.

Единственото място, където може да се различи цялостна композиция, е таванът. В центъра, в ограничен от геометричен орнамент кръг, е изобразен Христос, седнал на дъга, която се различава трудно (обр. 212, табл. XVI). Добре се вижда дясната му ръка, изнесена встрани, вероятно за благослов. Лявата половина на фигурата е напълно заличена. Вдясно от Христос твърде трудно се забелязва един образ, от който се долавят главно нимба и едно крило – тук е бил представен ангел (обр. 212, 213). Такъв ангел е имало вероятно и от симетричната лява страна, но там изображението е напълно унищожено. Фонът в кръга е син – символизиращ небето. Целият кръг се носи от три ангела – един го държи отдолу с вдигнати ръце в поза оранта (обр. 212, табл. XVI-3), а другите два са го подхванали отстрани (обр. 212, 213). Ангелите са със златисти нимби, обрамчеии с червено-кафява и бяла ивица. Крилата са оцветени в различни нюанси на кафявия цвят. Облечени са в хитони. В трите ъгъла на тавана (на мястото на четвъртия има голяма дупка, но на това място е имало живопис, за което съдим по остатъците от живописен кант в самия ъгъл), в три медалиона са разположени две мъжки и една женска фигура. Женската фигура е с червен мафорий и златиста нимба, а ръцете са молитвено протегнати (обр. 212, табл. XVI-4). Иконографски този образ наумява Богородица. Това се подкрепя от една твърде неумела скица, направена от Н. Чакалов през 1908 г. (обр. 210). На нея, около несръчно скицирания образ, са изписани буквите МР – ΘV (Божия майка). Другите две изображения вероятно представят апостолите Петър и Павел, за което съдим главно по техните иконографски белези (обр. 212, табл.

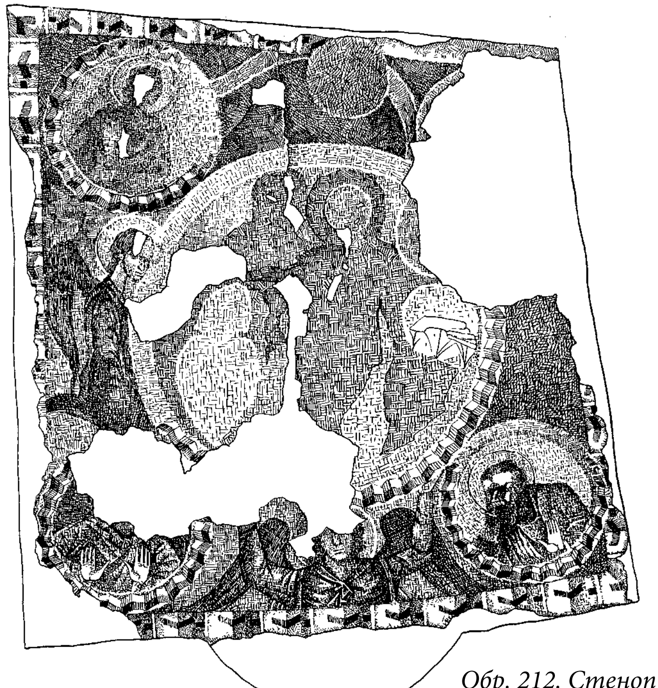

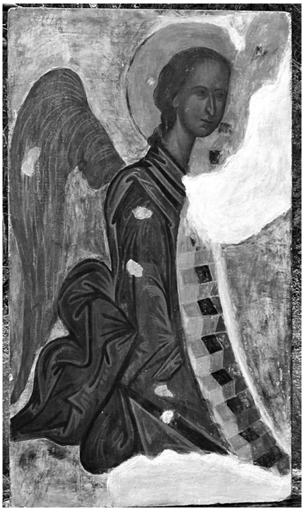

Обр. 213. Аладжа манастир. Стенопис върху тавана. Ангел

Обр. 212. Стенописите върху тавана на параклиса. Рисунка по Г. Атанасов

XVI – 5,6). По-добре е запазен образът на апостол Павел – златист нимб, кафяв хитон, високо чело, дълга прошарена брада (табл. XVI-5). В медалиона, който е стоял на мястото на сегашната дупка, вероятно е бил изобразен Йоан Кръстител, предположение, което ще се опитаме да обосновем по-долу. Приема се, че представената на тавана сцена е Възнесение Христово, във вариант доста различен или по-точно съкратен спрямо класическия.[49] Сцената се разделя на две части. В горната, която най-често се помества в зенита на купола, се изобразява Христос, седнал на дъга и в сияние се възнася, носен от два или повече ангели. С едната си ръка благославя, а в другата понякога държи книга. В долната част се представят Богородица и учудените апостоли и двата ангела, които обясняват случилото се.[50] С промените, които настъпват в църковната архитектура – намаляването на куполите и удължаването на барабаните, тази първоначална композиция се разпада на съответните си части – в купола остава Христос, вече като Пантократор, апостолите минават в тамбура. За първи път така са постъпили навярно зографите в знаменитата цариградска църква Неа,[51] като след нея повечето църкви, особено от константинополския културен кръг, започват да се изписват по този начин. «Особените» съображения са най-вече от идейно естество – Възнесението остава в купола (или на тавана, когато той липсва), главно в манастирски църкви или на места, където ктиторите искат да подчертаят есхатологичната идея в християнското учение. Така повечето скални църкви в Кападокия и след IX в. продължават да се изписват по старата схема.[52] Има редица такива примери и от Балканския полуостров – например църквата от манастира «Св. Лука» във Фокида (XI в.),[53] в църквата «Св. София» в Солун,[54] в «Св. Апостоли» в Печ (1250 г.),[55] в църквата «Възнесение Господне» в манастира Милошево (1288 г.)[56] и др.[57] Важно е да се отбележи, че подобен пример има и в скалната църквица в Господев дол до Иваново (XII-XIII в.).[58] Посочените специфики и отклонения от класическата схема поставят под въпрос идентифизирането на сцената върху тавана с „Възнесение" и водят на мисълта за „Христос в слава" или т.нар. „Прославление Господа"[59]. Без съмнение обаче тя е допълнена с „Дейсис" включващ Богородица (обр. 212), апостолите Петър и Павел, които представят и останалите апостоли и вероятно Йоан Кръстител, който според нас е бил изписан на мястото на сегашната дупка в тавана[60]. Дейсисът е композиция, изразяваща застъппичеството за хората пред лицето на Съдията-Вседържител от страна на Богородица, Йоан Кръстител или от други високопоставени лица в небесната йерархия – ангели, архангели, апостоли и пр. В богословски смисъл Дейсисът е съкратено изображение на Страшния съд и редица автори смятат, че е произлязъл точно от тази композиция.[61] Според А. Кирпичников Дейсисът се явява «художествена синекдоха» на Страшния съд.[62] Следва да се припомни и мнението иа Ф. Шмит, според когото богородично-предтеченския Дейсис се явява преработка на стара куполна композиция Възнесение – Второ пришествие, за която стана дума по-горе.[63] Не случайно в някои църкви Дейсисът е въведен в самия купол на храма.[64] В християнското изкуство има достатъчно примери за художествено контаминиране на близки по идейно съдържание сцени, включително на Дейсис и Страшния съд. Без да се впускаме в подробности, бихме могли да посочим такива случаи в скалната църква Дирекли клисе, Кападокия (XI в.) и в едно латинско евангелие от 1300 г.[65]

Живописта по стените на параклиса е в много по-лошо състояние. По-големи части от нея са запазени само върху южната и западната стена (обр. 214, табл. XV-2). В долната си част стените са били украсени с орнамент във вид на големи правоъгълници, обрамчени с червено-кафяви и бели линии. Над тях в цял ръст са изобразени фигури на светци с монашеско одеяние – туники и мантии (обр. 214, табл. XV-2). Една от фигурите на южната стена е с по-малък ръст, което е наложено вероятно от това, че е нарисувана под прозорчето. Тя е гола до кръста, с разперени в молитвена поза ръце, а на лошото акварелно копие, снето от Сакъзов, личи и някакво парче плат или кожа, което я закрива от кръста надолу. Трудно може да се каже нещо повече за идентификацията на този светец (Онуфрий?), но без съмнение е изпостник. Не могат да се разпознаят и останалите светци-отшелници – лицата са повредени, надписите също. Акварелното копие не дава допълнителна информация. Единстнено в една от скиците на К. Шкорпил около нимба на най-източния монах е регистриран надпис „св. Петър" (обр. 210), което навежда на мисълта, че е изобразен св. Петър Атонски. Вдясно от вратата, върху западната стена, се долавя четвърта фигура на светец-отшелник в монашески одежди. Освен това отделни петна живопис личат върху северната стена, а също и в апсидата, но те са твърде маломерни и не дават никаква представа за цялостната стенопис.

Според наблюденията на К. Шкорпил и Н. Чакалов от началото на XX век изцяло зографисан е бил и притворът на параклиса. Впрочем и сега по тавана и източната стена са запазени дребни фрагменти стенопис, но по тях

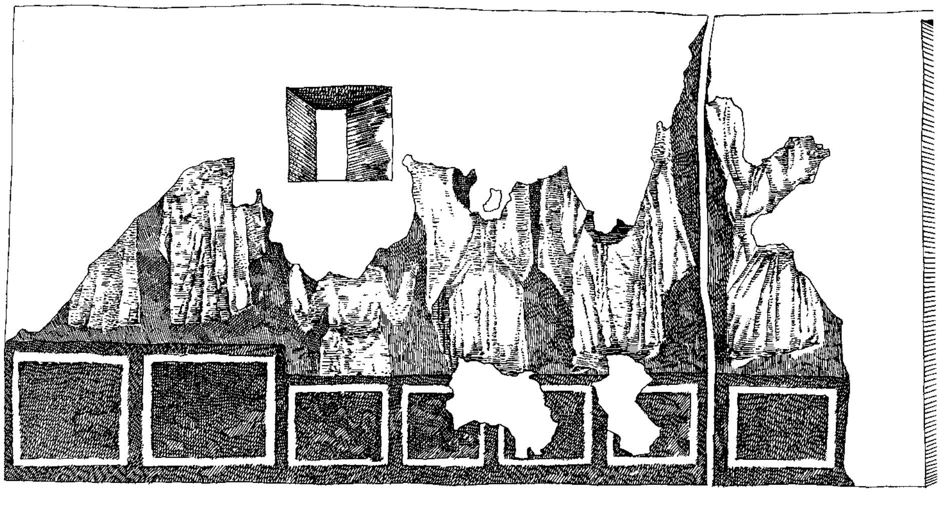

Обр. 214. Аладжа манастир. Стенописите върху южната стена. Рисунка по Г. Атанасов

иконографски сюжети не могат да се различат. Разполагаме с две окомерни скици на К. Шкорпил, правени въз основа на наблюденията му с бинокъл в началото на века (обр. 210), както и една чернова записка, съхранявана в архива на БАН.[66] Според нея върху тавана на притвора Шкорпил е забелязал апостолите Петър и Павел, а над тях Христос, благославящ с двете си ръце. На втората скица (обр. 210) с пояснение Na stene (на стената) е дадено изображение на един ангел или архангел. Вече стана дума за него, когато коментирахме близостта му с архангела до Богородица върху акварелното копие. Склонни сме да приемем, че в случая текстът и изображението върху скицата не си противоречат и че архангелът е бил изписан в притвора на параклиса – в източния край на северната стена.

Няколко думи за стила и колорита на стенописите в параклиса. Той е зографисван само веднъж – следи от друг живописен пласт не се забелязват. Изпълнени са в темперна техника. Цветовете са плътни, наситени и дори след значителното изветряване правят впечатление с тъмните си, убити и тежки тонове. Ако се доверим на акварелното копие, този колорит е бил характерен и за втория пласт стенописи в католикона. Цветовата гама е доста контрастна –топлите цветове на фигурите и лицата – керемиденочервеио, кафяво, различни оттенъци на охра, контрастират на тъмното синьо. В оригиналния си вид е било почти черно, с което е бил изпълнен фонът зад правите фигури на стената, небето около Христос (малко по-светло), и е съставна част от геометричния орнамент, обрамчващ медалионите. Художникът е бил добър рисувач – пропорциите са правилни, фигурите обемни, лицата, доколкото може да се съди при сегашното състояние на стенописите – изразителни. Особенно характерни

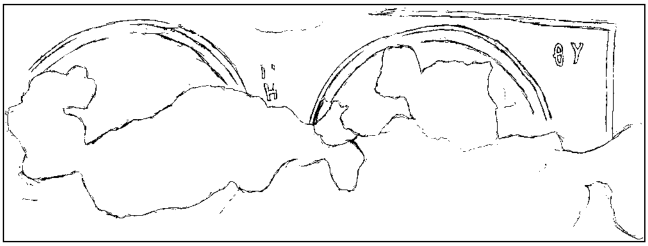

Обр. 215. Аладжа манастир. Стенописите върху апсидата на погребални параклис

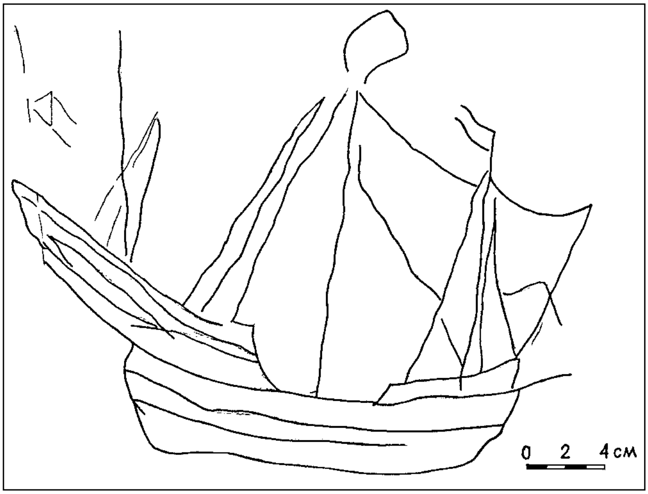

Обр. 216. Аладжа манастир. Кораб-графит върху тавана на параклиса. Рисунка по Г. Атанасов

са изсветляванията, изпълнени с бяло, чрез които художникът се е опитал да постигне релефност на изображенията. Особена сполука представлява изображението на ангела, който държи медалиона с Христос отдолу (обр. 212, табл. XVI-3). Той го подпира с двете си ръце, подобно на антична кариатида и от него лъха сила, увереност и спокойствие. Наред с всичко това трябва да се отбележи и известна статичност на изображенията. Всички фигури са като застинали, липсва движение. Дори ангелите, които, летейки, носят сиянието с Христос, са застинали и само го държат. Всичко това обаче не е резултат на неумение, а на концепция[67]. Въз основа на всичко казано дотук – колорит, стил, паралели, колкото и относителни да са те, – смятаме, че стенописите от параклиса могат да бъдат датирани към втората половина на XIV в..

Отношение към датата на стенописите, параклиса, а следователно и на манастира, има и една рисунка-графит, врязана върху южната половина на тавана на параклиса, където светлината от прозорчето е най-силна. С тънко острие е нарисуван кораб в ход наляво, с размери: дълж. 0,29 м и вис. 0,23 м. Корпусът е масивен, заоблен и защрихован с успоредни линии, които загатват обшивката (обр. 212, 216, табл. XV-4). Носът и кърмата са силно издигнати над палубата и наподобяват крепост. Показани са и три мачти с такелаж. Средната носи на върха масивен кош – наблюдателница. Задната мачта (артимон) е над кърмата и носи голямо триъгълно платно и развят флаг на върха си.

Тази рисунка-графит има сигурна долна граница – начертана е след изписването на параклиса. Наистина корабът е раннохристиянски символ, който битува и през средновековието,[68] но е трудно да се допусне, че може да бъде надраскан върху стената «Възнесение», докато в манастира е имало монаси. Най-вероятно това е станало след западането на манастира, но във всеки случай преди да бъде разрушена дървената стълба в коминообразнен отвор. Иначе достъпът до параклиса е невъзможен. За уточняване датировката на графита сме улеснени от подробностите, които личат по кораба и които дават възможност за съпоставка с публикуваните вече корабни изображения от Несебър – църквите «Св. Стефан» и «Св. Йоан Алитургетос»,[69] Пловдив – Имарет джамия,[70] и Крим – Инкерман-Каламата.[71]

Големият обем, заобленият корпус, високо вдигнатите над борда остър нос и кърма, наличието на три мачти, коша над гротмачтата и особено триъгълното латинско платно за бързо маневриране са най-характерните особености на типа кораб, наречен карака.[72] Караките се появяват най-рано в Генуа през XIV в., но получават най-голямо разпространение през XV в., когато се използват и във Венеция и Испания.[73] Именно към XIV-XV в. се датира караката от генуезката крепост Каламата (Инкерман), която твърде наподобява рисунката от Аладжа манастир.[74] През XV в. са рисувани караките и в пловдивската Имарет джамия.[75] Не е изключено авторът на рисунката да е вложил религиозен смисъл в изобразения кораб. За да отрази толкова много подробности обаче, той ще да е наблюдавал кораби-караки.

Отшелническите килии (обр. 202, 207) са изолирани от общежителното монашеско всекидневие, но анахоретите навярно са били свързани със скалния манастир. Уставите от XI-XII в. са регламентирали в общи линии статута на подобни отшелници. Манастирското братство е имало право да удовлетворява стремежа към пълно съвършенство и единение е бога, като разрешава на монасите да се уединяват. Броят на отшелниците бил чисто вътрешноманастирски проблем.[76] Така например според уставите на атонските манастири «Св. Христодул» и «Св. Атанасий» допустимият брой анахорети бил съответно 12 и 5, а в манастира на Нил Росарийски ограничения изобщо нямало.[77]

Засега можем да твърдим, че към братството на Аладжа манастир са се числили и двама отшелници, които са обитавали двете уединени килии. В тях, според установената практика през XII-XIV в., отшелниците пребивават от понеделник до петък. В събота или в навечерието на големи църковни празници те отиват в киновия, където участвуват в тържествените литургии и споделят общите трапези. В неделя вечерта със запас от храна за една седмица и материал, за ръкоделие те се завръщат в усамотените си килии.[78]

Най-сериозни затруднения имаме при определяне предназначението и датировката на скалните помещения на запад от манастира–т.нар. «Катакомби» (обр. 208). При археологическите проучвания през 60-те години са открити множество фрагменти битова керамика, които се датират най-общо IV-VI в. и XII-XIV в. Сред по-ценните находки е фрагментираната стъклена чаша, реконструирана и определена от Ал. Минчев[79] и на издължено полусферично тяло с леко разширено устие и отрязан (шлифовън) ръб. Дъното е полукръгло. Тялото е покрито с кръгли полусферични орнаменти, свързани със сложна мрежа от пресичащи се линии. Изработена е от виненочервено стъкло. Първоизточникът на тази форма е в ателиетата на Изтока (Сирия), но след IV в. се произвеждат и по Черноморието. Проучвателите отбелязват, че тези чаши се използват най-често за кандила или части от поликандилариуми. Впрочем при разкопките в Катакомбите са открити железни сегменти с верижки и от кандило или поликандилариум. Това са метални ленти с верижки, които се разклоняват в три посоки. В края им се закрепва кръглото тяло на поликандилариум с източниците на светлина или чашката на единична кандилница. При възстановката на кандилницата от Катакомбите сме улеснени от много близък по форма и конструкция поликандилариум, съхраняван в Британския музей[80] и единичен кандилиум, открит в Кайро,[81] които са датирани към VI-VII в. Реконструкцията на последния е особено ценна за нас, понеже металните сегменти, верижките и чашката твърде наподобяват чашката и металната конструкция от Аладжа манастир. Тези находки, както и няколко монети на Юстиниан I (527-565 г.) показват, че помещенията са съществували и са били използвани още през ранновизантийската епоха. Във връзка с това трябва да се има предвид, че на платото над манастира има внушителна трикорабна базилика от V-VI в.[82] Впрочем коридорът от третия етаж на «Катакомбите» отвежда именно към базиликата. Към ранновизантийско време отнасяме и двата кръста, вдълбани върху стените на двете отделения от втория етаж (обр. 209). Кръстове с подобна форма се появяват в североизточните български земи най-рано към средата па IV в., но имат голямо разпространение и в годините на Първото българско царство – IX-XI в.[83] В случая обаче датировката може да се прецизира благодарение на врязаните букви в долните междурамия на кръстовете. Алфата – А, първата буква, е сигурна, а последната е предполагаема. Това съчетаване на христовия кръст с А и Ω се появява и масово разпространява в християнския свят между IV и VI в.[84] Смисълът е: *Аз (Христос) съм първият и последният, началото и краят.*[85] Отсъствието на всякакви археологически материали от и около манастира от епохата на Първото българско царство е още един аргумент да отнесем изображенията на кръстове в катакомбите към IV-VI в.

При сегашното състояние на проучванията на скалните манастири по Черноморието в «Катакомбите» до Аладжа манастир има най-сигурни факти за живот от ранновизантийския период.[86] Това още повече ни затруднява при определянето на функционалното им предназначение. На пръв поглед липсва и добре изразена в архитектурно отношение скална църква. В обширното помещение на първия етаж обаче има старателно изсечена кръгла абсида, но тя е по средата на северната стена. Наистина в раннохристиянските молитвени домове мястото на олтара, респективно на абсидата; не е точно фиксирано, въпреки че се предпочита източната ориентация. Но дори до V-VI в. те не винаги са оформени върху източните стени на храмовете.[87] При все това се въздържаме да твърдим, че обширното помещение на първия етаж е служило за църква. Още повече, че е неясен първоначалният план на катакомбите както поради срутвания и консервационни работи, така и защото тук има живот (вероятно и преправки) през XII-XIV в. Подобни подземни помещения, както е известно, са твърде предпочитани за местоживелища на старохристиянските братства.[88] По този повод допускаме две възможности. Първо – «Катакомбите» са дело на ранни християни от Одесос, потърсили безопасен приют в тази усамотена местност по време на гоненията срещу тях през III-IV в. По-късно, с триумфа на християнството през V-VI в., наблизо е била издигната голяма базилика, като се е отчитала раннохристиянската слава на това място. Второ – «Катакомбите» са били изсечени заедно с базиликата към V-VI в. като помощни култови помещения (крипти и пр.). Тази практика не е прецедент, имайки предвид подобни подземни съоръжения в някои ранни църкви на Рим[89] и базиликата до с. Воден, Ямболско.[90]

Близостта на Аладжа манастир до «Катакомбите» и базиликата върху платото съвсем естествено поставя въпроса за възможността и той да е бил създаден през ранновизантийската епоха (IV-VI в.).[91] В случая обаче отсъстват всякакви археологически факти, които да подкрепят подобна хипотеза. Литургичните особености, отразени във вътрешната архитектура на църквите, стенописите, отсъствието на общежителни спални, така характерни за ранните манастири[92], определят датировката след XII в.

Според масовия археологически материал животът в «Катакомбите», базиликата и близкото до нея селище върху платото прекъсва към VI-VII в., което може да се свърже с нахлуването на славяните и прабългарите в земите между Дунава и Балкана. В района на манастира няма следи от трайно обитаване в годините на Първото българско царство (VII-XI в.). Трудно е да се установи кога отново се е възродил животът в този стар християнски център, т. е. кога е построен Аладжа манастир. Известно е, че след падането на България под византийска власт някои от ранновизантийскйте крепости, напуснати през VI-VII в., са били възстановени. Тук ще припомним, че Константин Багрянородни знаел много стари църкви в Скития (Добруджа), разрушени от варварите.[93] Навярно византийската администрация в края на X-XI в. е заварила рушевините на някои ранновизаптийски църкви, крепости и чрез възстановяването им е демонстрирала реставрацията на статуквото в земите на юг от Дунав.

Най-ранният факт от средновековния период е намереното в района на манастира съкровище с монети на Комнините от XII в.[94] Това обаче не е достатъчно, за да определим долната граница на живота в обителта през средновековието. Много от керамичните фрагменти в подножието на скалите и «Катакомбите» са от периода XIII-XIV в., по и те не могат да прецизират началната дата. Засега най-общо я определяме към XII-XIII в. Първите монаси навярно са били привлечени от гористата и уединена местност, водоизточника и естествените скални кухини, както и от мекия варовик, които създават условия за изсичането на скален манастир. Възможно е от значение за този избор да са били и раннохристиянските катакомби. Такива места винаги са били особено привлекателни за християните и най-вече за монасите. Още повече, че помещенията тук са били запазени и е могло да бъдат преизползвани. Това се потвърди и от разкопките в «Катакомбите», където заедно с ранновизантийскйте (IV-VI в.) се откриха и керамични фрагменти от XII-XIV в., а в района и монети на цар Иван Александър.[95] Не е ясно за какво са преизползвани катакомбите през периода на Възстановеното българско царство. Възможно е да са ползвани за монашески килии и да са оформяли скит към манастира. Не е изключено предвид големите им размери, да са преустроени като манастирски складове. По стените на голямото сухо помещение на втория етаж има дълбоко вдълбани жлебове. В тях могат да се закрепят талпи и така да се оформят прегради за съхраняване на жито или други храни. За изграждането на житници към манастирите, включително в скалните, свидетелствува старобългарски епиграфски паметник.[96]

Криптата на втория етаж е единственото отделение тук, чието предназначение е ясно. Датировката е несигурна IV-VI в., XII-XIV в. или и през двата периода. Прави впечатление, че цялото пространство в и пред криптата е запълнено с гробове. Същевременно в средновековната крипта на манастира има само три гроба. При това положение се очертават няколко възможности за датировката и използването на криптата в «Катакомбите». Първата е криптата да е изсечена още през ранно-византийския период и евентуално да е преизползвана през средновековието. Втората възможност е криптата да е оформена и ползвана в един по-ранен етап от живота на Аладжа манастир. Чак след запълването ѝ да се е пристъпило към изсичането на крипта в самия манастир. През втората половина на XIV в., с въвеждането на общите манастирски костници, вдълбаването на гробни камери в скалния под е преустановено и са преизползвани наличните в криптите на «Катакомбите» и манастира.

Склонни сме да свържем замирането на живота в Аладжа манастир с падането на Добруджанското деспотство и Варна под османска власт. Възможно е то да е свързано с верския фанатизъм на завоевателите, но е допустимо и постепенното разпадане на братството в условията на несигурност. Дори отделни монаси да са се приютявали и живели в скалиста обител, това не значи, че киновият е функционирал. Върху стенописите са нанесени множество «графити», има следи от силни пожари и поругаване образите на светиите. Корабът-графит от края на XIV-XV в., издраскан върху Възнесението в параклиса, показва, че съзнателните повреди на стенописите са започнали твърде рано. При нормален и непрекъснат манастирски живот това едва ли е възможно. Местното християнско население обаче е знаело и почитало това място. Не е изключено в първите векове на робството манастирският храм да е използван за черкуване на миряни. Тази практика е извикана на живот от разрушаването на селищните църкви и сравнителната запазеност на скалните, които се намират на по-закътани места.[97] Най-сериозното потвърждение за живота в Аладжа манастир в годините на османското господство е намереният в едната от външните гробни камери сребърен пръстен от XVII-XVIII в., върху който с гръцки букви е гравирано българското име Янчо Драгнев.[98]

Накрая за името на манастира. Народното название Аладжа манастир идва от запазените стенописи, чийто колорит – пъстрота, са запазени до ново време. На турски «аладжа» се превежда именно «шарен», «пъстър».[99] В края на миналия век К. Шкорпил е записал едно предание, според което манастирът се е наричал «Св. Спас».[100] Според нас е напълно възможно това да е бил патронът на манастирската църква (католикона), като се има предвид, че параклисът е посветен на Възнесение Христово – близък по идея сюжет. Сегашното име на манастира – «Св. Троица» навярно е дадено в ново време.

На фона на документираните скални манастири в Средновековна България през XIII-XIV в., Алджа манастир изпъква със своята големина, композиция (единственият, в който виждаме всички помещения характерни за киновиалните обители) и живописна украса. В тази насока неговите аналози са единствено манастира до Видин и ивановските скални манастири „св. Арх. Михаил" и „Св. Богородица", изсечени и стенописани с волните изживления на българските царе Иван Асен II (1218-1241) и Иван Александър (1331-1371)[101]. Действително са необходими значителни за епохата средства и ресурси да се оформи в скалата такъв голям комплекс и да се зографисат и трите скални църкви на манастира до Варна. Това определено не е във възможностите на монашеското братство и местното население, което предполага „външна" намеса на спомоществователи с големи възможности. През XIV в. по Добруджанското черноморие такива се явяват добруджанските господари (архонти, деспоти) и варненските митрополити. Най-вероятно те ще са съдействали да се разшири и украси манастирът-киновий, съпоставим със скалите обители на търновските царе и патриарси в района на Иваново.

Бележки

[1] **К. и Х. Шкорпил.** Североизточна България…., с. 19 сл., 79 сл.; **Г. Атанасов, Д. Чешмеджиев** Средновековният скален манастир до гр. Варна (Аладжа манастир). – ИНМВ, 26, 1991.

[2] Пети годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1910 г. Варна, 1911, с. 18 – 20; Шести годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1911 г. Варна, 1912, с. 17-18; Седми и осми годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1912 и 1913 г. Варна, 1914, с. 11-13; Архиви на ВАИ, Ф. 165 К, оп. 1, а. е. 545.

[3] **В. Г. Тепляков.** Письма из Болгарии. СПб., 1833, с. 59.

[4] **К. Иречек.** Пътувания по България. София, 1974, с. 895.

[5] **К. и Х. Шкорпил.** Североизточна България…., с. 79-83, фиг. 22.

[6] **И. Венов.** Аладжа манастир. Варна, 1909.

[7] **Архимандрит Иннокентий.** Манастирът Св. Троица. Варна, 1903.

[8] Сведенията за акварелите дължа на колегата Ст. Димитрова.

[9] **К. и Х. Шкорпил.** Североизточна България…., с. 79-83, фиг. 22.

[10] **А. Кузев.** Пръстени-печати от късното средновековие във Варненския музей. – ИВАД, XII, 1961, с. 83-84, ор. 3; Седми и осми годишен отчет…, с. 11.

[11] **К. Шкорпил.** Опис на старините по течението на р. Русенски Лом. София, 1914, с. 124, фиг. 100.

[12] **В. Вълов.** Скалният манастир в местността «Алботин» – Видинско. – ИМСЗБ, 2, 1978, с. 85 – 102, фиг. 4.

[13] **Н. Чанева-Дечевска**. Триконхалните църкви от IX-XIV в. по българските земи. – Археология, XII, 4, 1970, с. 8-21; **Н. Чанева – Дечевска**. По въпроса за средновековните трикоихални църкви от манастирски тип на Балканите. – МПК, XI, 1, 1971, с. 10-15; **Н. Чанева-Дечевска**. Църковната архитектура на Първата българска държава, София, 1984, с. 162.

[14] **Г. Атанасов.** Скални монашески обители в Добруджа (IV-XIV век). Автореферат на дисертация. София, 1990.

[15] Единствената ранносредновековна църква с такава ниша е католиконът на манастира в Патлейна. Не е изключено обаче да е преправка от по-късно време. Вж.: **Ст. Бояджиев**. Църквата в Патлейна в светлината на нови данни. – Археология, II, 4, 1960, с. 23-33; **St. Boiadjiev**. L'eglise du village Vinica a la lumiere des nouveles donees. –BBg, II, 1966, p. 241-260, fig.2.

[16] История на българското изобразително изкуство, 1, София, 1976, с. 179, план 50, 54, 56, 58, 65, 66, 70, 72, 73, 74, 77; **Н. Чанева – Дечевска**. Църковната архитектура в България през XI-XIV в. София, 1988, фиг. 43, 52, 54, 58, 74, 75, 75, 101.

[17] **Н. Чанева – Дечевска**. Църкви и манастири от Велики Преслав. София, 1980, с. 38; **Архимандрит Йона.** Учебник но литургика. София, 1950, с. 149.

[18] **Н. Мавродинов.** Византийската архитектура. София, 1955, с. 149.

[19] **В. И. Лазарев.** Три фрагмента росписных епистилиев и византийский темплон. – В: **В. И. Лазарев.** Сборник статей. Москва, 1971 с. 122, 124, 127; **В. И. Лазарев.** Русская иконопись от источников до начало XVI века. Москва, 1983, с. 32.

[20] В. **Ив. Турић**. На стари и живописи испоснице пустиножитеља Петра Коришког. – В: Зборник Радова САН. Византолошки институт, V, 1958, с. 176; **Г. Бабић.** Христолошке распре у XII веку и појава нових сцена у апсидальном декору византиских цркава. – Зборник за ликовне уметности. – 12, 1966, с. 27; **Б.Чифлянов.** Проскомидията. – ГДА, XVII, 1967-1968, с. 364; **Е. Бакалова**. Бачковската костница, София, 1977, с. 74-75.

[21] Архив на БАН, Ф 165 К, а.е 545, оп. 1, л. 48.

[22] **К. и Х. Шкорпил.** Североизточна България…., с. 79.

[23] Според А. Маргос надписите са вторично нанесени през късното средновековие.

[24] **Л. Мавродинова.** Стенната живопис в България до края на XIV век. София, 1995, с. 72.

[25] **Ш. Я. Амиранашвили.** История грузинской монументальной живописи. Сахелгами, 1957, с. 48.

[26] **Г. Атанасов, Д. Чешмеджиев.** Цит. съч., с. 126-134; **Л. Мавродинова.** Стенната живопис…, с. 72.

[27] **Н. П. Кондаков**. Иконография Богоматери, II. Петроград, 1915, с. 250-252, 260, 264, 250-252, 260, 264.

[28] **А. И. Кирпичников**. Дейсус на Востоке и Западе и его литературнье паралели. – ЖМНПр, 290, 1893, с. 12.

[29] **К. Тулешков.** Архитектура на българските манастири. София, 1988, с. 77, 81.

[30] **И. Соколов**. Состояние монашества Византийской церкви с половинь IX до начала X века (842-1204). Опит церковно-исторического исследования. Казань, 1894, с. 327. Този, както и много други примери опровергават идеята на II. Тулешков, че килийният иконостас се е появил едва в XIX в. Вж. **Н. Тулешков**. Цит. съч., с. 79.

[31] **Н. Тулешков** Цит. съч., с. 102-103.

[32] Пак там, с. 69.

[33] **A. Grabar.** Martyrium. Recherches sur le cult de reliques et de l'art chrétien antique et Moyen âge. I. Paris, 1946, p. 104.

[34] **С. Бобчев, Л. Динолов**. Бачковската костница, София, 1960, с. 18.

[35] **А. Грабар**. Болгарския церкви-гробниць – ИБАИ. I, 1922, с. 122,.

[36] Перник, II. София, 1983, с. 67-79.

[37] **Г. Стойков.** Боянската църква. София, 1954, с. 8 сл.

[38] **А. Грабар**. Цит. съч., с. 128–132.

[39] **В. Вълов.** Новите разкопки на църквата «Св. 40 мъченици» във В. Търново. – Археология, XV, 2, 1974, с. 37-52, обр. 9.

[40] **I. Barnea.** Christian art in Romania, 2. Bucuresti, 1981, p. 86-88.

[41] **К. и Х. Шкорпил.** Североизточна България…, с. 11-13, фиг. 8.

[42] **Н. Чанева – Дечевска**. Църковната архитектура, с. 161.

[43] **I. Barnea.** Op. cit., p. 17; **К. и Х. Шкорпил.** Североизточна България …, с. 2, фиг. 2-IV.

[44] **А. Василиев.** Ивановските стенописи. София, 1953, с. 36, обр. 17.

[45] **К. Тулешков.** Цит. съч., с. 60 – 61, 127-129.

[46] **В. Вълов.** Скалният манастир…, с. 93, фиг. 6. При очевидната близост на плановите схеми на Аладжа манастир и на манастира «Алботин», В. Вълов ги разграничава и дори ги противопоставя.

[47] **Н. Мавродинов.** Цит. съч., с. 149–150.

[48] **Л. Мавродинова**. Скалните скитове при Карлуково. София, 1985, с. 7. фиг. 18.

[49] **В. И. Лазарев.** История византийской живописи, I, Москва, 1947, с. 77; **Ф. И. Шмит.** Отзьв о сочинениях на тему «Дейсус» в византийском и русском искусстве.– В: Записки Императорского Харьковского Университета, 1, 1914, с. 4 и сл.

[50] Ср. Ерминия или наставления в живописном искусстве, составлена йеромонахом и живописцем Дионисием Фурноаграфиотом. – В: Трудь Киевской духовной академии, 1868, 1-2, с. 520.

[51] **В. И. Лазарев.** История…, с. 77.

[52] Пак там, с. 95-96.

[53] **Ch. Diéhl.** L'eglise et les mosaiques du couvent de Saint-Luc en Phocide. Paris, 1889, p. 63 .

[54] **Н. П. Кондаков.** Македония. Археологическое путешествие. СПб, 1909, с. 97; **Ch. Diéhl.** Manuel d'art Byzantin, II. Paris, 1925, p. 521.

[55] **Св. Радојчић.** Старо српско сликарство. Београд, 1966, с. 46-47.

[56] **В. Турић**. Византијске фреске у Југославија. Београд, 1975, с 1875, с. 35.

[57] Вж. още примери в: **В. И. Лазарев.** История …, с. 247**; Ш. Я. Амиранашвили.** Цит. съч., с. 48; **Н. В. Покровский**. Очерки паметников християнского искусства и иконографии. Спб., 1910, с. 255, 256; **Ch. Diéhl.** Manuel., Paris, p. 537, 587; **L.Bréhier**. L'art chrétien, son developpement iconografique des origines a nos jours. Paris 1928, p. 144.

[58] **А. Василиев.** Цит. съч., с. 18.

[59] **Л. Мавродинова.** Стенната живопис…, с. 74.

[60] По такъв начин с Йоан Кръстител е развита сцената в църквата на манастира Св. Лука във Фокида. Вж: **Ch. Diéhl.** Manuel …, p. 63 .

[61] Пак там.

[62] **А. И. Кирпичников** Дейсис, с. 4.

[63] **Ф. И. Шмит.** Цит. съч., с. 5.

[64] **Ш. Я. Амиранашвили.** Цит. съч., с. 59-60.

[65] **L. Rodley.** Die byzantinishe Wandmalerei in Kleinasien, III Resklinghausen, 1967, fig. 522; **P. Piper**. Die geistliche Dichtuhg des Mittelalte, I. Tokio 1973, S. 234.

[66] Архив на БАН. Ф 165 К, а. е. 545, оп. 1, л. 48.

[67] **M. Restle.** Kappadokien. – RLBK (Reallexikon zur byzantinischen Kunst), I-23, Stuttgart, 1978. Col. 1102, 1106.

[68] **Ив. Снегаров.** Кратка история на съвременните православни църкви, I. София, 1944, с. 407.

[69] **Д. Овчаров.** Български средновековни рисунки-графити. София, 1982, с. 120-121, табл. CXVI, CXVП.

[70] **Н. Овчаров.** Рисунките-графити от «Имарет джамия» в Пловдив като извор за историята на средновековието през XV в. (= Разкопки и проучвания, XVIII). София, 1987, с. 40, табл. IV_8,10; X 39-41; $XVIШ_8$.

[71] **А. И. Романчук, М.Я.Быков.** Рисунки средневековьх кораблей из крепости Каламита. – ВВр. 42, 1981, с. 143–149, рис. 1-8.

[72] **Н. Овчаров.** Цит. съч., с. 39-40, рис. 29-33.

[73] **E. Angelucoi, A. Cucari.** Encyclopedie des navires. Paris, 1979, p. 47.

[74] **А. И. Романчук, М. Я. Быков.** Цит. съч., с. 145, рис. 3. Според нас е нарисувана карака, а не дромон или неф, както твърдят Романчук и Биков.

[75] **Н. Овчаров.** Цит. съч, с. 40.

[76] **И. Соколов**. Цит. съч., с. 313-314; **R. Janin**. Le monasticium byzantine au Moyen Age: commende et typica (X-e-XIV-e siècle). – REB, 22, 1964. p. 7, 31.

[77] **И. Соколов**. Цит. съч., с. 227, 314; **R. Janin**. Op.cit. p. 31-32 .

[78] **И. Соколов.** Цит. съч., с. 314.

[79] **А. Минчев.** Антично стъкло от Западното Черноморие (I-VI в.). II. Чаши. – ИНМВ, 24, 1988, с. 48, 57.

[80] **O. Dalton.** Bizantine Art and Archaeologi. New York, 1961, p. 564, fig. 41, 42.

[81] **R. Smith**. Glas from the Ansient World. New York. 1957, p. 211, № 420.

[82] **А. Минчев**. Ранното християнство в Одесос и околностите му. – ИНМВ, 22, 1986, с. 40, бел. 50.

[83] **Е. Мусакова.** Към въпроса за възприемането на християнската символика в старобългарската култура. – Археология, XXIX, 2, 1987, с. 13 сл.

[84] А и Ω са гравирани върху пръстен от II в., открит в некропола на Одесос. Вж: **А. Минчев** Гроб с богат инвентар от римския некропол на Одесос. – ИНМВ, 17(32), 1981, с. 69. Утвърждаването на кръста, респективно кръст с А и Ω, в християнското изкуство става след средата на IV в. Вж: **I. Schwarz-Winklofer, H. Biedermann.** Das Buch der Zeicehen und Symboll. Graz, 1975, S.86, N. 340-342; **P. Diaconu.** I.Barnea, Arta crestina in Romania, vol: I, II. – Pontica, XIV, 1981, p. 374 (Recenzie).

[85] **I. Schwarz-Winklofer, H. Biedermann.** Op. cit., № 340-342.

[86] Северно от Аладжа манастир, до с. Тюленово и с. Камен бряг, Каварненско, има скални бители със следи от живот през ранновизантийската епоха. В тях се откриват и кръстове-графити подобни на тези от Аладжа манастир. Вж: **Г. Атанасов**. Няколко скални манастири в Южна Добруджа. – ИНМВ, 25, 1989.

[87] **I. Barnea.** Le christianisme de premiers six siecles au nord du Bas-Danube a la lumiere des sources literaires et des decouverts archeologiques.- In : Miscellanea Bulgarica, 5. Wien, 1987, p. 244-246.

[88] **M. Simon**. La civilization de l antiquite et le christianisme. Paris, 1972. p. 347, p. 347. Подобни подземни помещения има и около други ранновизантийски базилики у нас. Вж: **Н. Танчева, И. Крайчев**. Разкопки при с. Воден, Ямболски окръг. – В: Археологически открития и разкопки през 1986 г. Разград, 1987, с. 266-267.

[89] **С. Бобчев**. История на архитектурата през Средните векове. София, 1973, с. 10.

[90] **Н. Танчева, И. Крайчев**. Цит. съч., с. 266-267.

[91] Становище на. **К. Тулешков.** Цит. съч., с. 21.

[92] **R. Janin**. Op.cit., p. 32.

[93] **Д. Цухлев**. История на българската църква, I. София, 1910, с. 38.

[94] Пети годишен отчет ..., с. 18-19.

[95] Съхраняват се в колекцията на Варненския музей. Сведенията за тях дължа на н.с. И. Лазаренко.

[96] **К. Константинов.** Цит. съч., с. 21-22.

[97] **Хр. Гандев.** Българската народност през XV в. София, 1972, с. 147-148.

[98] **А. Кузев.** Цит. съч., с. 83-84.

[99] **Д. Димитров.** Аладжа манастир (пътеводител). София, 1984, с. 1.

[100] Архив на БАН. Ф. 165Н, оп. 1, а.е. 545, л. 4.

[101] **А. Василиев.** Цит. съч., с. 26, обр. 13; **Л. Мавродинова**. Стенописи от времето на цар Иван Асен II при Иваново. – Изкуство, 9, 1976, с. 7-13; **Е. Бакалова.** Принос към изследване на царската идеология в средновековна България. – Проблеми на изкуството, 3, 1988, с. 31-45.

Supplement IV.
The rocky monastery in the Varna vicinity – the Aladja Monastery

ABSTRACT

The Aladja monastery by the town of Varna is the central rocky monastery of the Dobroudja despotic domain and generally one of the biggest rocky monasteries in Bulgaria and the Balkan Peninsula (Pl. 200–216). It comprises all principal premises and chambers characteristic for the boarding-house lifestyle in the remittical priory type of monasteries, including a central catholicon-temple, a cemetery church with a crypt, a winter chapel, a dining room with a kitchen-refectory, Father Superior's room, a number of chain-connected monk cells, farming premises and anchoretic (hermits') cells. The special attention paid to the mural paintings leads to the conclusion that the establishment of such an abode as the Aladja monastery was possible only thanks to the interference of wealthy and eminent dignitaries with a metropolitan bishop's and despotic rank.

Приложение IV.
Скалный монастырь под Варной – Аладжа монастырь

РЕЗЮМЕ

Аладжа монастырь, который расположен недалеко от Варны (обр. 200-216) являлся центральным монастырем в деспотате. Это один из самых больших скальных монастырей в Болгарии и на Балканах. В монастырский комплекс входят все характерные для общежительного киновиального монастыря: главный храм – кафоликон, церковь для отпевания с криптой, зимняя часовня, трапезная, монастырская кухня – магерница, помещение для игумена, следующие друг за другом монашеские кельи, хозяйственные постройки и кельи для отшельников.

Специальное внимание уделяется его фрескам. Внушительность комплекса приводит нас к заключению, что оформление такой киновиальной обители, как Аладжа монастырь, могло осуществиться толко при поддержке богатых и влиятельных персон ранга митрополита и деспота.

Приложение V.

ОШЕ ВЕДНЪЖ ЗА ПОТЕКЛОТО НА ГАГАУЗИТЕ

Връщам се към тази тема[1], защото твърде настойчиво в наукообразни и дори в сериозни научни съчинения се прокарват тези, които извеждат потеклото на гагаузите от селджукските турци (огузите), а добруджанското деспотство, редом с останалото, пряко или по-завоалирано се представя като селджукска, огузка, гагаузка или селджуко-огузко-гагаузка държава[2]. Но това е само една от теориите за потеклото на гагаузите – проблем непрекъснато подновяван, но за съжаление твърде манипулиран и дори политизиран. Тази тема отново е много актуална и отново науката е изправена на изходните позиции от началото на XX век, когато освен селждуко-огузката теория се предлагаха разнообразни, често екзотични решения, като тук ще преведа основните:

1. Гагаузите са наследници на прабългарите[3].
2. Гагаузите са потомци на печенеги и узи или само на узи, черни калпаци или печенеги[4].
3. Гагаузите са потомци на куманите[5].
4. Гагаузите са потомци на автохтонно проторумънско население[6].
5. Гагаузите са потомци на власи от Македония[7].
6. Гагаузите имат славянски произход и не се отличават от останалите българи до потурчването на езика им[8].
7. Гагаузите са „деца на турци от българки”[9].
8. Гагаузите са албанци[10].
9. Гагаузите са смесица от гърци, българи, власи и италианци от времето на Венецианската република[11].
10. Гагаузите носят в генетичната си банка кодове на различни племена и народи – като се започне от дако-тракийците, скито-сарматите, протороманци, славяно-българи и се продължи с почти всички народи от евразийските степи (хуни, тюрко-българи, узи, печенеги, кумани)[12].

Когато се коментира произходът на гагаузите, обикновено погледите на проучвателите се отправят към писмените източници, езиковедските проучвания, етнографията и фолклора. След като обаче се твърди, че гагаузите са най-многобройното старо християнско население, обитаващо добруджанското Черноморие от Средновековието до Възраждането, то не може да се дискутира отговорно без изясняване на етнодемографската картина в този регион между VII в. и началото на XIX в. Тогава, в края на руско-турските войни 1806-1812 г. и 1829-1830 г., мнозинството от тях са прогонени от Османска Турция и емигрират в Руската империя. Настанени са основно в Бесарабия (днес в границите на Република Молдова и Южна Украйна), където продължават да живеят компактно до ден днешен.[13] Тези, който остават в границите на България, продължават да обитават основно добруджанския черноморски бряг, съсредоточени предимно около старите центрове на добруджанското деспотство от XIV в. Каварна, Калиакра, Балчик, Кранево и Варна[14]. За да се разисква сериозно потеклото на гагаузите, очевидно трябва да се започне с политическите и доморгафските процеси, протичащи в територията, която обитават до края на миналия век, а и сега – сиреч черноморския бряг от Варна до делтата на Дунав и Провадийско. Разбира се, отделни гагаузки селища има и в други части на Мизия, Тракия и Македония, но по добруджанското Черноморие е основният масив, което позволява по-пълни наблюдения за процесите и тенденциите. След като се твърди, че гагаузите са потомци на автохтонни проторумъни, прабългари и славяни, то нека отправим поглед върху етнокултурната ситуация в Източна Добруджа през VII-IX в. От писмените извори, археологическите разкопки и монетните находки се установи (виж по-горе в гл. 1), че при голямото аваро-славянско нашествие 614–615 г. почти всички селища и крепости в Добруджа, включително големите пристанища Одесос – Варна, и Дионисополис-Балчик са опожарени и напуснати[15]. Животът вегитира главно в най-големите пристанищни градове Истрия, Калатис-Мангалия и Томи-Констанца, и то единствено за обслужване на византийския флот (обр. 217)[16]. Освен това във вътрешността не е регистрирано нито едно обитавано селище или крепост след началото на VII в.[17] Явно в Малка Скития не остава почти никакво автохтонно романоезично („романско”) население и съответно проторумънският произход на гагаузите е само една конюнктурна хипотеза, която не се споделя дори от сериозните съвременните румънски учени.

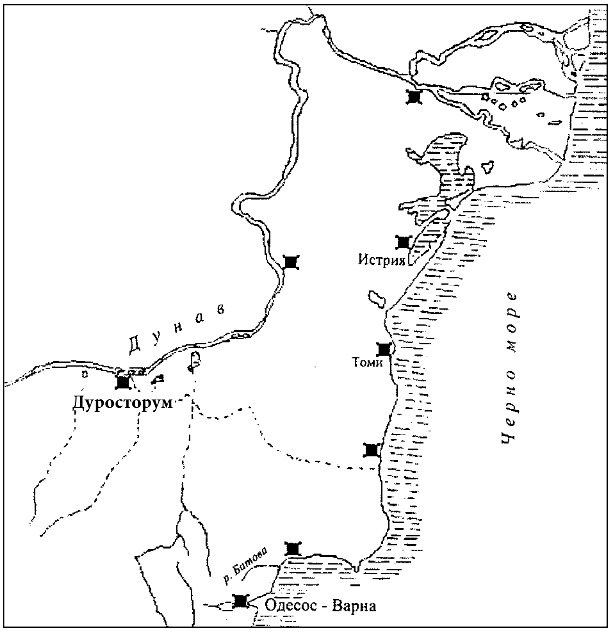

Обр. 217. Демографското състояние на Добруджа след началото на VII в. (по Г. Атанасов)

В последно време набира последователи идеята на К. Шкорпил и Г. Занетов, че гагаузите са потомци на тюркоезичните прабългари[18]. В различни нюанси тя се поддържа от Стр. Димитров, Е. Боев, Н. Робев, Е. Сачев, П. Чолов и пр.[19] На пръв поглед застъпниците ѝ имат сериозни основания. Безспорно е, че прабългарите (според мен мнозинството, но не всички) упражняват тюркски език, а както е добре известно, гагаузите са тюркоезични християни и до днес. Езиковедските изследвания дават сериозни основания да се твърди, че гагаузкият говор има предосмански слой, което ще рече, че този език е упражняван преди падането на Добруджа под властта на османските турци[20]. На този фон фактите за тюркоезичните прабългари водят към преки аналогии с предосманския тюркски говор на гагаузите. В подкрепа на това се привеждат факти за населването на добруджанското Черноморие основно с прабългари през VIII в.[21] Допуска се, че като цяло те не се размесват със славяни и дори сред покръстването към средата на IX в. запазват тюркоезичната си обособеност. Прииждането на печенези, узи и кумани в този регион през XI-XII в. се смята, че съдейства за запазването на тюркския език, защото тези късни номади имат сходни говори и са се размесили с местните прабългари. По този начин местното население посрещнало турското владичество с християнско вероизповедание, но упражнявало тюркски език. Колонизирането на Добруджа от османските турци пък съдействало за запазването на това положение до ново време. Теоретически тази конструкция изглежда правдоподобна[22], но тя не е подлагана на проверка от гледна точка на етнокултурното и демографското състояние на Добруджа през Средновековието. А специално Черноморското крайбрежие е сред най-добре проучените региони на Балканите от българските и румънските археолози, като картата на поселищния живот през Средновековието (VIII-XV в.) в голяма степен е попълнена през последните десетилетия. Какво ни дава тя?

Вече стана дума, че през втората половина на VII в. Добруджа е обезлюдена (обр. 217). Последните монети на император Ираклий (610-641) от Варна (Одесос), Мангалия (Калатис), Балчик (Дионисополис) и на Константин IV Погонат от Истрия и Констанца (Томи) показват, че и последните форт-постове на империята по добруджанското Черноморие са разрушени при аваро-славянските нашествия и идването на прабългарската група на хан Аспарух в края на VII в. През VIII в. обаче започва ново колонизиране на Добруджа от българите, които създават стационарни селища и некрополи по цялото крайбрежие. Ето най-общо тяхното местоположение от юг на север за периода VIII в. – началото на IX в.: три езически некропола и 4 селища около Варна[23], 2 езически некропола и 2 селища около Девня[24], некропол и селище до с. Топола[25], три некропола, землено укрепление и селище при Балчик[26] (в Каварна и Калиакра няма ранни селища и езически некрополи!), некропол и селище до Шабла[27], некропол и укрепено селище до Дуранкулак[28], селища в Констанца и близката околност, свързани с Аспаруховия землен вал[29], селища с некрополи при Истрия, Корбу и Шести март[30], селища в самата Делта на Дунав и северно от нея (обр. 218)[31]. Само за периода VII в. – първата половина на IX в. до момента са регистрирани над 15 селища и около 15 езически некропола. На фона на поселищната структура в Северна България добруджанското Черноморие

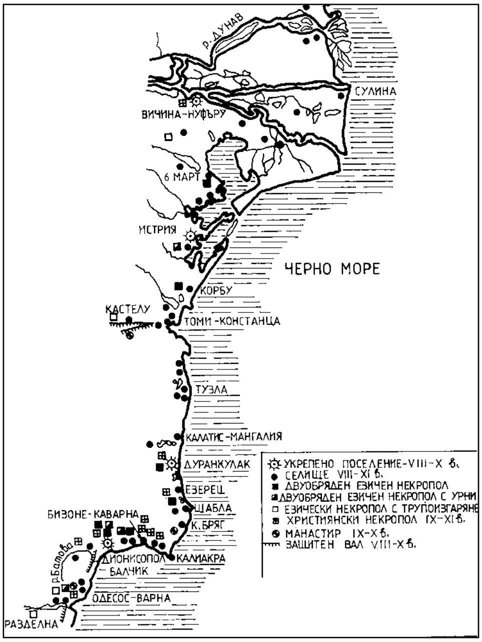
Р. ДУНАВ
СУЛИНА
ВИЧИНА-НУФЪРУ
6 МАРТ
ИСТРИЯ
ЧЕРНО МОРЕ
КОРБУ
КАСТЕЛУ
ТОМИ-КОНСТАНЦА
ТУЗЛА
КАЛАТИС-МАНГАЛИЯ
ДУРАНКУЛАК
ЕЗЕРЕЦ
ШАБЛА
К. БРЯГ
БИЗОНЕ-КАВАРНА
ДИОНИСОПОЛ
БАЛЧИК
КАЛИАКРА
р. Батова
ОДЕСОС-ВАРНА
РАЗДЕЛНА
УКРЕПЕНО ПОСЕЛЕНИЕ-VIII-X в.
СЕЛИЩЕ VIII-XI в.
ДВУОБРЯДЕН ЕЗИЧЕН НЕКРОПОЛ
ДВУОБРЯДЕН ЕЗИЧЕН НЕКРОПОЛ С УРНИ
ЕЗИЧЕСКИ НЕКРОПОЛ С ТРУПОИЗГАРЯНЕ
ХРИСТИЯНСКИ НЕКРОПОЛ IX-XI в.
МАНАСТИР IX-X в.
ЗАЩИТЕН ВАЛ VIII-X в.

Обр. 218. Карта на послищната мрежа по Добруджанското черноморие през IX-X в. (по Г. Атанасов)

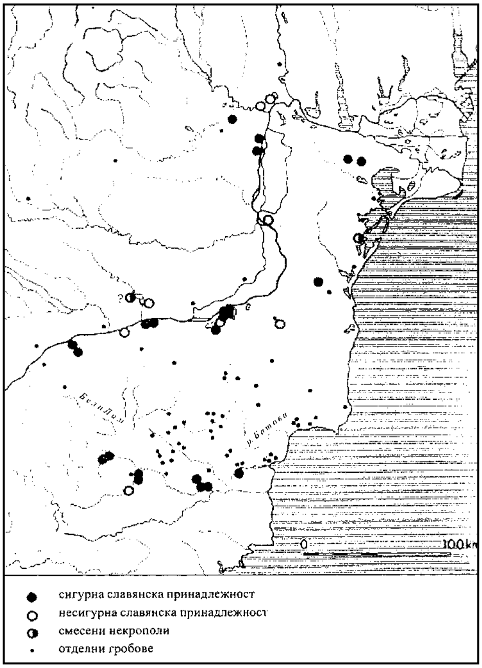
р. Батова
0
100 km
сигурна славянска принадлежност
несигурна славянска принадлежност
смесени некрополи
отделни гробове

Обр. 219. Славянски гробове и некрополи в Добруджа и североизточна България през VIII-IX в. (по Ж. Въжарова и У. Фидлер)

с Провадийско е сред най-плътно заселените зони и това е направено съзнателно. Брегът между Варна и Делтата стои на особеното внимание на българските ханове в Плиска, защото опасността от византийски десант тук е перманентна. По тази причина освен гъстата селищна мрежа са изградени крайморски укрепления край Варна, устието на Батова, Балчик, Дуранкулак, Томи и Истрия (?)[32]. Не е вярна обаче констатацията, че тук се инфилтрират предимно тюркоезични прабългари. Без изключение във всички проучени езически некрополи славянските трупоизгаряния (обр. 219) значително доминират над прабългарските трупополагания (обр. 220). В последно време се прокарва идеята, че двуобредните некрополи с трупополагане и ямно безурново трупоизгаряне с инвентар принадлежат изцяло на прабългарите (вероятно става реч за запазени традиции на две сродни прабългарски групи?), докато урновите трупоизгаряния са изцяло славянска традиция[33]. Дори и да е така, в двуобредните некрополи при Истрия[34], Топола[35], Варна I, Девня I[36] (обр. 219, 220), има както урнови, така и безурнови трупоизгаряния, като процентно първите преобладават. Най-после, до Констанца (Каселу)[37] и Варна (Разделна)[38] са проучени големи некрополи само с трупоизгаряне и отново урновите доминират над безурновите. Изобщо от каквато и гледна точка да коментираме черноморските езически некрополи, несъмнено е, че тук са погребвани заедно и прабългари, и славяни, и даже гробовете на последните преобладават. Впрочем, подобна структура имат мнозинството некрополи в Добруджа и Североизточна България, с изключение на Плисковското поле и Централна Добруджа, където прабългарските погребения действително преобладават. Специално по добруджанското Черноморие и долното течение на Провадийска река (основните живелища на гагаузите през Късното средновековие и Възраждането?) изглежда още след края на VII в. славяни и прабългари заживяват заедно и това води до формиране на единна старобългарска народност, възприела през втората половина на IX в. една религия (християнството) и езика на по-многобройните славяни. И няма как да е било иначе, защото през X в. на славянски се говори дори в Плиска, Преслав, Централна Добруджа[39] (зони, където прабългарите преобладават през VIII-IX в.)[40], а в скалния манастир в Мурфатлар до Констанца славянобългарските надписи от IX – X в. са доминиращи[41].

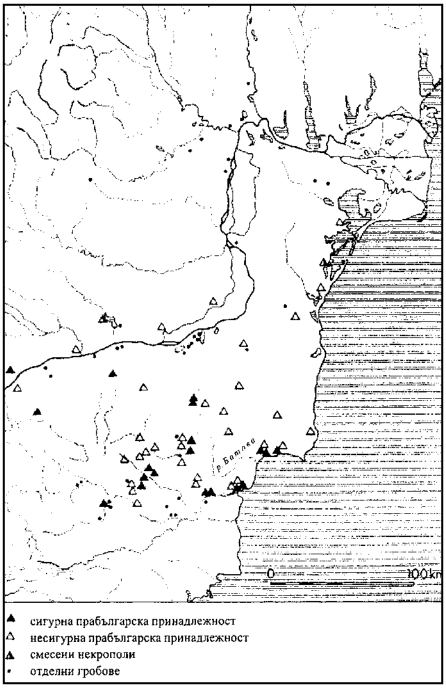
р. Батова
0
100km
▲ сигурна прабългарска принадлежност
△ несигурна прабългарска принадлежност
▲ смесени некрополи
• отделни гробове

Обр. 220. Прабългарски гробове и некрополи в Добруджа и североизточна България през VIII-IX в. (по Ж. Въжарова и У. Фидлер)

През втората половина на IX в. и X в. селищната мрежа по добруджанското Черноморие се сгъстява (от около 15 през VIII-IX в. през X в. селищата достигат около 30 – обр. 2, 218)[42], езическите некрополи са заменени с християнски (Варна, Девня, Оброчище, Балчик, Каварна, Българево, Калиакра, Дуранкулак, Езерец, Шабла, Топола)[43], строят се крепости (Дуранкулак, каменният вал с кастелите при Констанца), Балчик, Калиакра (?)[44], възникват манастири и скални монашески обители до Варна[45], Камен бряг[46] и Констанца (Мурфатлар) (обр. 1, 218)[47]. Изобщо в етнокултурните процеси по Черноморието (където по-късно се регистрират живелищата на гагаузите!) няма нещо специфично и различно, което да ги разграничава от останалите зони на Добруджа и Северна България.

Но нека въпреки всички археологически аргументи само за момент да приемем, че тук все пак живеят предимно тюркоезични българи, запазили езика си през целия период на Първото българско царство. За да се обявят за автохтонни предци на гагаузите, е абсолютно задължително да има пълен културен и топографски континюитет в поселищния живот от VIII-X до XIV-XVIII в. Как обаче в действителност стоят нещата в съдбоносните за българите в Добруджа XI-XII в.? Според археологическите проучвания и монетните находки още към края на X в. (вероятно в резултат на българо-руско-византийската война), подобно на вътрешността на Североизточна България са изоставени неукрепените селища край Варна с големия християнски некропол при Трошево, някои селища по р. Батова, Девня, Топола, Яйлата, Констанца, Истрия, крепостта при Дуранкулак, каменният вал при Констанца, християнските некрополи до Девня, скалните обители до Мурфатлар и Камен бряг (обр. 3)[48]. Част от населението вероятно е избито, други се отправят към Източния Подбалкан и Предбалкана, но мнозинството изглежда се установява в по-добре укрепените крайморски градове край Дунав и Черноморието[49] (Варна, Балчик, Каварна, Калиакра, Мангалия и в по-големи селища край Тузла, Констанца и пр.).[50] Впрочем, тъкмо към началото на XI в. Варна, Балчик и Каварна се разрастват и се появява активно монетно обръщение[51]. Затова навярно съдейства и византийската власт, която изпитва остра необходимост от пристанищни, административни и религиозни фортпостове край морето. По-горе, в гл. I, се видя, че при голямото печенежко нашествие от 1036г. почти всички селища и крепости във вътрешността на Добруджа са окончателно опожарени и напуснати[52]. По Черноморието обаче животът продължава и разрушенията са незначителни. По-тежки последици тук има следващата печенежка вълна от 1048 г., когато прекъсва обитаването и монетното обращение в Калиакра, Истрия, Бабадаг, Енисала, Шести март и др., а монетната циркулация в Каварна рязко спада[53]. При нашествието на узите от 1064 г. и малко след това спира монетното обращение в черноморските средища Мангалия и Констанца[54]. Тогава секват животът и монетната циркулация в балчишката крепост в кв. „Хоризонт", а малкото оцелели обитатели са принудени да се приютят върху съседните естествено защитени хълмове Джани и Сусам баир[55]. ***Тези факти са достатъчно красноречиви и илюстрират по безспорен начин, че в края на XI в. и XII в. активно обитавана е само Варна, а Балчик и Кавар-***

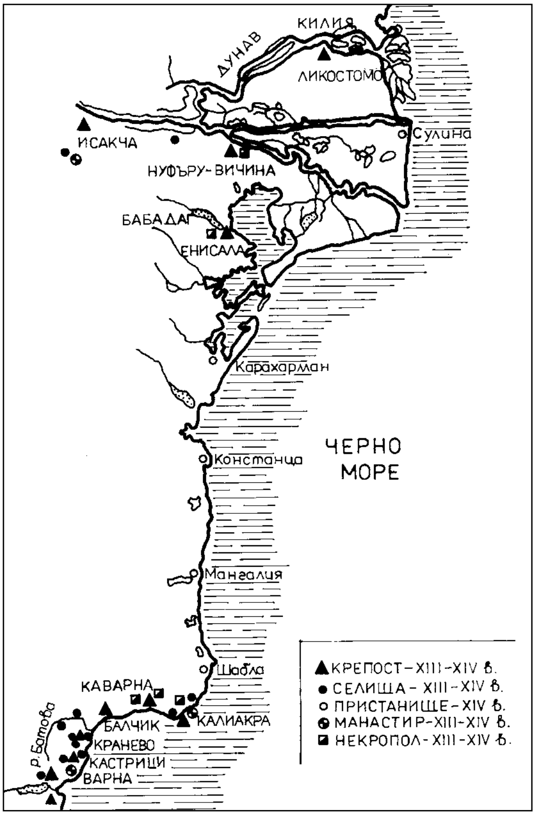
КИЛИЯ
ДУНАВ
ЛИКОСТОМО
ИСАКЧА
Сулина
НУФЪРУ-ВИЧИНА
БАБАДАГ
ЕНИСАЛА
Карахарман
ЧЕРНО МОРЕ
Констанца
Мангалия
Шабла
КАВАРНА
р. Батова
БАЛЧИК
КАЛИАКРА
КРАНЕВО
КАСТРИЦИ
ВАРНА
▲ КРЕПОСТ-XIII-XIV в.
● СЕЛИЩА-XIII-XIV в.
○ ПРИСТАНИЩЕ-XIV в.
МАНАСТИР-XIII-XIV в.
НЕКРОПОЛ-XIII-XIV в.

Обр. 221. Карта на послищната мрежа по Добруджанското черноморие през XIII-XIV в. (по Г. Атанасов)

на водят по-скромно съществуване, за което свидетелстват монетите, керамичният ансамбъл[56] ***и находките.***(обр. 1, 221)

При тези условия дори да е имало тюркоезични българи, то те са унищожени или емигрирали в южна посока към Балкана. Отпада съвършено и теорията за автохтонния славянски произход на гагаузите. И причината е една, но много съществена – просто липсва културен континюитет или, другояче казано, приемственост между старобългарските обитатели на Черноморието (независимо дали ще приемем, че са славяни, тюркоезични българи или изобщообщо българи) от VIII-X в. с гагаузите, населявали тази зона през късното Средновековие. При тези категорични констатации отпада и много прокламираната теория, че гагаузите са потомци само на печенеги и узи[57]. Тъкмо, когато печенегите и узите навлизат в Добруджа около средата на XI в, населението по Черноморието намалява катастрофално, а животът в почти всички поселения замира окончателно заради узкото нахлуване през 1062 г. При тези реалности да се твърди, че тъкмо тогава в черноморската ивица между Бабадаг и Варна се настаняват многочислени узи, християнизират се, абсорбират печенеги и дават начало на гагаузкия народ е несериозно. Това означава да приемем, че това многобройно население живее два века без да остави никакви видими следи между средата на XI в. и средата на XIII в. и изведнъж строи крепости, градове и ни представя през XIV в. висока материална и духовна култура.

На този фон обаче възниква един много съществен въпрос: откъде идват обитателите на възстановените след средата на XIII в. и началото на XIV в. центрове като Калиакра[58] и Енисала[59], нововъзникналите Кранево и Кастрици[60] и проспериращите, както никога през Средновековието Варна, Балчик, Каварна, Килия-Ликостомо (?)[61] и Вичина-Нуфъру.[62] Регистрирани са и селищата около Кранево, Калиакра, Камен бряг и р. Батова[63] (обр. 1, 221), при положение, че през XII в. в региона на повечето от тях няма обитатели? Едва ли само на базата на естествения прираст, въпреки че и той може да се има предвид. Настаняването на генуезците в Дунавската делта е свързано с прииждането на техни и византийски търговци във Вичина и Килия-Ликостомо (?), но те са крайно недостатъчни за формирането на големи градски центрове, а и нямат позиции в останалите черноморски градове[64]. Затова при разгадаването на факторите за този процес не бива да се изключва ролята на българската държавна политика. Още повече активизирането на живота по Черноморието съвпада с възстановяването на българското царство в края на XII в. и превземането на последната византийска опорна точка Варна през 1201 г. (по-подробно за тези процеси в гл. 1 на настоящото изследване). Както през VIII в., така и през XIII в. българските владетели имат интерес за формиране на поселищна мрежа с опорни крепости, защото опасността от вражески десант (византийци, венецианци, генуезци) в тила на държавните центрове е очевидна. В този смисъл е допустима държавна намеса за изграждане на укрепления в стратегическите, но изоставени през XI в. точки, като Калиакра например.[65] Ако е така, може да е организирана миграция на население от Източния Подбалкан и Предбалкан, които в сравнение с вътрешността на Добруджа е сравнително плътно заселена през XI-XIII в. Това обаче е само една вероятна хипотеза, неподкрепена с писмени източници. Но при все това проблемът изисква обяснение. В случая предлагам друга, още по-реална възможност за възстановка на начина и методите за активизирането на живота по добруджанското Черноморие през XIII-XIV в.

Както посочихме в самото начало, най-разпространената теория за потеклото на гагаузите е свързана с имиграцията от Мала Азия в Добруджа на селджуки-огузи. С нея на пръв поглед може да се обясни и рязкото нарастване на населението по добруджанското крайбрежие, регистрирано по археологически път, където са концентрирани мнозинството гагаузки селища до българското Възраждане. На тази база още в началото на XX век дори се формира хипотезата, според която предосманският тюркски говор на гагаузите е в резултат именно на селджукски етногенезис[66]. Всичко това налага още веднъж да се взрем в писмените извори за емиграцията на селджуки в Добруджа. Най-автентичен изглежда разказът на византийския писател Георги Пахимер, включен в написаната около началото на XIV в. история на управлението на Михаил VIII (1258-1282) и Андроник II Палеолог (1282-1328)[67]. Според него византийският император Михаил VIII Палеолог приютил прогонения от всесилния татарски хан Халагу (1251-1265), селджукски султан Изздеддин Кейкавус (Кайкаус II – 1246-1257). В Константинопол обаче Изедин разбрал, че надеждите му да си възвърне отечеството и престола чрез византийския василевс, са напразни. Затова помолил със свой сродник (чичо или вуйчо), обитавал земите в северното Черноморие, да влезе в контакт с хана на „Златната орда" и българския цар Константин Тих – Асен (1257-1277) и ги убеди заедно да нападнат Михаил VIII. Планът бил приет и задействан през 1264 г. Заедно с голяма татарска войска Константин Асен нахлул в Тракия, притиснал византийския василевс, който едва се спасил и с кораб се добрал до столицата. По това време Изздеддин бил в Енос, на устието на р. Марица. Татарите и българите обсадили града и принудили ромеите да освободят султана.

Сходна история ни разказва и византийският хронист Никифор Григора, но допълнена с някои важни подробности[68]. Според него като избягал при Михаил VIII, Изздеддин поискал да му помогне да си възвърне трона и отечеството от Халагу или да му отстъпи византийска територия, в която да се засели със семейството и спътниците си. За ромеите и двете условия били неизпълними. С напразни обещания Изздеддин бил задържан в Константинопол. При поемане на поход към Епир Михаил VIII, целяйки да предотврати евентуално бягство на селджукския султан, го изпратил под охрана в Енос. Все пак Изздеддин влязал в контакт с българския цар Константин Асен и го уговорил да нападне Византия. Заедно със съюзната 20 000 татарска конница българите нахлули в Тракия и поставили в безизходица императора, който едва се спасил в Константинопол. След това съюзниците обсадили Енос и принудили гражданите му да освободят селджукския султан. Татарите опустошили цяла

Тракия и заедно с Изздедин се отправили на север. Единственото, което могли да направят ромеите, било да пленят съпругата и децата на Изздедин, както и да конфискуват съкровищницата му.

Тази история става много популярна и тиражирана в ранната османотурска историография, където получава и идеологическа натовареност. Тя е надграждана върху един оригинален първоизточник от края на XIII в. (около 1285 г.), какъвто историята на Хусаин-бин Мухаммад бин Али ад-Джафар, по-известен като Ибн-Биби. Неговият текст е преведен от персийски на турски през 1423 г. от Язъджиоглу Али, който я разширява с ред добавки[69]. По-късно „преработка" на текста на Ибн-Биби прави придворният поет на султан Мурад III (1574-1595) Сеид Локман, известна като ***Огузнаме***[70]**.**

Язъджиоглу разказва за свадата между султана на Иконийския султанат Изздедин и брат му Рукнеддин, като първият бил в остър конфликт с хан Халагу, а вторият го подържал. В края на краищата Изздедин бил принуден да напусне трона си и търси помощ за възстановяването си от ромейския василевс Михаил VIII Палеолог. Султанът е приет и заедно със семейството му е настанен в резиденция, където заживявя в охолство и безгрижие. По-късно при Изздедин идват и неговите приближени – пълководеца на войската му Али Бехадир и началника на султанската конюшня Огурту бей, които загубили битките в Анатолия. Един ден при василевса се явявят Изздедин и Али Бехадир и заявявят: „*Ние сме турски народ и не можем постоянно да стоим в град. Ако имаме място и родина, ние ще пренесем домовете си от Анатолия в това място. Тогава императорът им дал Добруджа – хубав ъгъл с вода и чист въздух за здраве и красота*". Действително част от сънародниците на Изздедин, начело със Саръ Салтък, почти тайно се пренесли от Анатолия в Добруджа, където дълго време просъществували 2-3 мюсюлмански града и 37 оджака юрти. Тук те защитават интересите на Византия и громят противниците на императора. По същото време Изздедин, Али Бехадир и Огурту бей кроят заговор в Константинопол да свалят ромейския василевс и да обсебят властта. Планът им обаче е разкрит. Али Бехадир и Огурту бей са екзекутирани, а Изздедин с двамата му синове Джиаседдин и Кеюмерс са заточени в една крепост. След тези събития братът на султана изпраща известие на татарския хан Берке (1257-1267) в Сарай с молба за помощ. Берке се отзовава и през замръзналия Дунав, армията му навлиза в България и освобождава Изздедин от плен. После се явява самият Берке, обсажда Константинопол и заставя императора да му се поклони и сключи мир. Изздедин се радва на гостоприемството на хана и дори споделя трапезата му. Следва важното уточнение, че по-късно Берке извежда Саръ Салтак и хората му от Добруджа в Крим, където получава тимар, а турският народ се сдобива с нова родина. Майката на султана Анна умира при нещастие, а ромейският василевс дарява на стария му брат Кара Верея, докато малкият е приет в двореца. След като Изздедин разбрал за това нещастие (смъртта на майка му и фактическото заложничество на братята), изпада в постоянна печал и се надявал на

Бог и Берке. Действително Берке хан се смилява над Изеддин и му делегира владичество от Крим до Кара Богдан (Молдова). Язаджиоглу твърди, че и по негово време (началото на XV в.) в Кара Богдан имало джамия на негово име, която християните (молдовските воеводи) превърнали в кочина. Между другото при обрисуването на тези събития авторът поменава за изменчивостта и непостоянството в характера на Изеддин. Следва разказ за брата на султана, Рукнеддин, който заел властта в родината му с покровителството на Хулагу и за завръщането на поданиците му в Добруджа: *Те (селджуките – бел. Г. А.) прекарали известно време в Судак (Крим – бел. пр.) с надеждата, че хан Берке ще ги върне в старата им родина. Веднъж му казали, че искат да си отидат и поискали да ги пусне. На другата година с авторитета (разрешението – бел. Г.А.) на Берке покойният (по времето на Язаджиоглу – бел. Г. А.) Саръ Салтък ги повел и пренесли стадата с овце и кози обратно в Добруджа.* По късно според Язаджиоглу по морето при Саръ Салтък дошли и други селджуки. Същевременно малкият брат на султана, покръстен във Византия, е подстриган за монах в храма „Св. София" от самия константинополски патриарх. В името на старо приятелство Саръ Салтък помолил архиерея да върне младия султан. Така и станало. Братът на султана пристига при Саръ Салтък, наново приема исляма и облича *хирка* – дреха на ислямските монаси – най-вероятно бекташи. Следват няколко митологични истории от младостта на Саръ Салтък, които съвсем нямат отношение към реалностите Там между другото се твърди, че в началото на XIV в. (1304 г.) мнозинството селджуки се преселват в Анатолия. След смъртта на Саръ Салтък останалите в Добруджа пък сменят вярята си.

Сходна история, с ред отклонения и иновации в по-кратък вид, е разказвана от други по-късни турски историци. По-популярно е съчинението на историка от средата на XVI в. Кемал паша Заде, който компилира основно от Язаджиоглу[71]. Според него селджуките на Изеддин преминават по море с кораби от малоазийските пристанища Синоп и Самсунг и се установяват в *Долината Добруджа.* Тук са поставени под властта на Саръ Салтък, който ги повежда в битки срещу българи и ромеи за славата на Аллах. В текста смътно се долавя, че селджуките са преследвани от християните, но с намесата на татарския хан Берке преследванията срещу тях са прекратени. Така със своите последователи Саръ Салтък разпространява ислямските победи на брега на Дунав от Килия до Белгород. По времето на султан Сюлейман Великолепни (1520-1566) още имало спомен за тези събития, както и свещени гробове на Саръ Салтък и последователите му.

Много по-подробна и популярна от Кемал паша Заде е компилацията на Сеид Локман, споменатото ***Огузнаме***, написано около 1600 г. Представените събития не се отличава особено от историята на Язаджиоглу, но има и важни допълнения. Отново се преразказва историята за конфликта между братята Рукнеддин и Изеддин, за приема на последния в Константинопол и за охолния и разпуснат живот, който води в двореца. Следва пристигането на Али Бехадир и Огурту бей, както и декларацията пред императора: *Ние сме хора турци и не можем постоянно в град да живеем. Ако ни се определи някъде навън място и земи, завели бихме там от Анадола нашите сродни турски семейства, да лагеруваме там и да зимуваме… Императорът им даде за поселение страната Добруджа…, земя годна за жилища, без горещина и с хубав климат. Тогава те тайно пратиха известие на сродните си турски семейства в Анадола. Под предлог да зимуват заедно със Саръ салтък слязохa от Изник и Изникмид и дойдоха в Скутари (на Босфора срещу Константинопол – бел. пр.- П.М.); минаха много турски семейства (в година 662 по Хаджира – 1263-1264 сл. Хр.) и дълго време в Добруджа имаше 2-3 мюсюлмански града с 30-40 бюлука турски семейства; те даваха отпорна враговете на императора и ги побеждаваха.* Разказът продължава, следвайки Язаджиоглу: – заговора за преврат срещу императора, екзекуцията на Али Бехадир и Огурту бей, заточението на Иззеддин в една крепост, реакцията на брат му Рукнедин, който поискал помощ от хан Берке. Следва офанзивата на татарите, водени от ханът на Крим в Тракия, обсадата на Константинопол и освобождаването на Иззеддин. Последният е приет с почести от Берке хан и споделя трапезата му. Същевременно Берке отвежда добруджанските турци от Добруджа в Крим, където (Судак и Сюлджад) Иззеддин получава тимар. Повтаря се твърдението че благодарение на Иззеддин и Саръ Салтък исляма се разпростира от Крим до Кара Богдан (Молдова), както и за джамията на името на Иззеддин.

Като се започне с Й. Хамер в началото на XIX в. и до средата на XX в. учените бяха убедени, че историята разказана от Сеид Локман е напълно истинска и че действително около 1264 г. в Добруджа се заселват и живеят селджуките на Иззеддин, водени от Саръ Салтък. През 1943 г. и 1947 г. обаче на немски и български език бе обнародвана студията на П. Мутафчиев *Мнимото преселение на селджукски турци в Добруджа през XIII в.,*[72] в която твърденията на Сеид Локман и последователите му бяха изцяло отхвърлени със следните аргументи:

Първо. П. Мутафчиев акцентира на факта, че византийските историци Георги Пахимер и Никифор Григора, който пресъздават историята на Иззеддин и селджуките, не знаят нищо за преселване в Добруджа и не познават персоната Саръ Салтък. Важно е обстоятелството, че те живеят и творят във време близко до описаните събития. Не по-малко впечатляващо е отсъствието на Саръ Салтък и „сагата" на селджуките в Добруджа в съчиненията на съвременните им източни автори от XIV в. като Абулфеда, Бейбарс, Ибн-Батута и пр., които иначе познават и пишат за събитията в долнодунавските земи[73]. Може да се постави въпроса защо липсват и в творбата на Ибн Биби, който е почти съвременник на събитията и чието съчинение от края на XIII в. е първообраз, от който компилира Сеид Локман. В този смисъл сведенията за селджуките в Добруджа в ***Огузнамето***, съставено в едва в края на XVI в, могат да се класифицират като късна интерпулация, обслужващи конюнктурни цели на тогавашната османската политика.

Второ. П. Мутафчиев превежда ред исторически аргументи, въз основа на които твърди, че през втората половина на XIII в., когато според Сеид Локман византийския василевс заселва селджуките в Добруджа, тази територия е в границите на Второто българско царство. Още повече през 1263-1264 г., когато се датира преселението, българския цар Константин Тих – Асен е в остър конфликт с византийския василевс Михаил VIII и за автора е непонятно как на българска територия ромеите могат безпрепятствено да настанят подопечните им селджуки.

Трето. За П. Мутафчиев е нелогично Рукнеддин да моли за помощ Берке хан да спасява брат му Изеддин, при положение, че е безусловен васал на другия татарски хан Халагу, а между Берке и Халагу има перманентна кървава вражда.

Четвърто. П. Мутафчиев долавя още едно несъответствие в текста на Сеид Локман, който твърди, че освен Берка-хан войска за освобождаването на Изеддин пратил и *хана на Крим.* А добре е известно, че по времето на Берке няма никакъв втори хан в „Златната орда". Явно авторът визира Ногай, който действително е автономен владетел на Крим, но това става цели три десетилетия след смъртта на Берке. В заключение по този казус, П. Мутафчиев предполага, че въпросният чичо (или вуйчо), на Изеддин, който според Пахимер обитавал Крим, е по-скоро татарския хан Берке, отколкото полумитичният Саръ Салтък или все още недостатъчно легитимния по това време Ногай.

Пето. П. Мутафчиев доказва, че фактите за Саръ Салтък в съчинението на Кемал Заде са още по-недостоверни и даже на много места противоречат и на Сеид Локман. Кемал Заде прехвърля селджуките направо по море и ги представя не като подопечни, а като противници на византийския император Същевременно Саръ Салтък е експониран като пръв воин на исляма срещу християните.

Шесто. Според П. Мутафчиев още по-малко може да се вярва на историите на Саръ Салтък, който са границата на мита и фантастиката.

Седмо. П. Мутафчиев твърди, че през XIII в. татарите дайствително атакуват периодично долнодунавските земи и Добруджа, но установяването им, респективно на исляма, в тези територии може да се датира едва в края на XIV в. Именно с тази късна татарска вълна от края на XIV-XV в. авторът свързва пренасянето на култа към Саръ Салтък и съпътстващите го „селджукски" истории от Крим и Северното Черноморие към Добруджа. Там, а не в Добруджа, П. Мутафчиев локализира града на Баба Салтък (Саръ Салтък), за който пишат Ибна-Батута и Абулфеда.

Осмо. П. Мутафчиев оспорва сведението на Абулфеда, че в началото на XIV в. в Исакча живеят мюсюлмани, смятайки го за късна интерполация. Така косвено, на пръв поглед, оборва един от аргументите на опонентите му, че в региона действително са се настанили хората на Изедин, който изповядват исляма.

Девето. Резюмирайки горепосочените факти, в заключение П. Мутафчиев отхвърля възможността гагузите да са потомци на селджуките на Изеддин и най-общо извежда потеклото им от пребивавалите в Добруджа късни номади – печенеги, узи и кумани.

След поднесената от П. Мутафчиев аргументирата и многопосочна критика, теорията за настаняване на селджуки в Добруджа задълго бе изоставена или най-малкото бе поставена под голямо съмнение в научните среди. Тя се отхвърля съвършено и от българските историци след 40-те години на двадесети век и до ден днешен. През 1953 г. обаче последователно излязоха от печат две статии на английския османист Пол Витек, който реанимира селдджукската теория[74]. Идеите му намират и досега прием и дори се налагат като безспорно доказани сред мнозинството съвременни автори в Западна Европа, Румъния, част от постъветското пространство, Турция и пр.

Основното възражение на П. Витек и последователите му (сред които изпъкват имената на А. Дечей[75] и Х. Иналджък[76]) срещу аргументацията на П. Мутафчиев е че не познава съчинението на Язъджиоглу Али, написано през 1423 г. – т.е., век и половина по рано от ***Огузнамето*** на Сеид Локман. П. Мутафчиев действително не познава Язъджиоглу, но ако сравним безпристрастно текстовете на Язъджиоглу Али и Сеид Локман ще установим, че разликите са малки. Що се отнася до заселването на селджуките в Добруджа, те са направо нищожни и това се вижда от приведените по-горе цитати. Единствената по-съществена иновация е, че за разлика от Сеид Локман Язъджиоглу Али твърди, че след като престояли известно време в Крим, Саръ Салтък и селджуките се завърнали обратно в Добруджа. Явно появата на историята на Язъджиоглу Али не променя особено аргументите и въпросителните на П. Мутафчиев. Затова в значителна степен те продължават да са актуални и не са получили задоволителен отговор както от П. Витек, така и от А. Дечей, Х. Иналджик и съвременните им последователи. Продължава да е актуален и първият му аргумент, че историята за заселване на селджуки в Добруджа е непозната за информираните византийски и източни автори от края на XIII до началото на XV в. и дори на смия Ибн Биби, от който компилират Сеид Локман и Ядаджиоглу Али. Все така актуални и непроменени от съчинението на Язъджиоглу Али са и изброените по-горе трети, четвърти, пети и шести аргумент. Може да се спори обаче относно вторият му аргумент, че България владее безапелационно Добруджа през втората половина на XIII в. и началото на XIV в. По-горе в гл. 1 стана ясно, че специално в Дунавската делта (най-северната част на Добруджа) след средата на XIII в. настъпват ред политически и етнокултурни промени, на които ще се спра още веднъж. Според арабските автори и византийския хронист Никифор Григора татарския темник Ногай има свои обиталища в Исакча и на дунавския бряг но не посочват точно кога става това[77]. Същевременно друг византийски източник твърди, че Михаил VIII Палеолог (1258-1282) присъединява към Византия т. нар. *Паристрионски острови* (осторовите в Дунавската делта)[78]. Впрочем и първите документи за генуезка търговска колония във Вичина са от 1274 г.[79] или по-скоро от 1281 г.[80] По-горе в гл. 1 цитирах един венециански документ от 1276 г., според вариантите на едно от четенията, по същото време Византия вероятно е овладява и Варна. Поднасят се и други важни факти, които се налага да повторя още веднъж. На първо място отново ще акцентирам на обстоятелството, че тези събития съвпадат по време с масирания поход на Ногай в подкрепа на Византия срещу България през 1272-1273 г., който се разгръща основно в Добруджа и Източна България[81]. Това се случва след мирния договор сключен през 1273 г. между Ногай и Михаил VIII, скрепен с брака на Ногай и Ефросина – незаконната императорска дъщеря[82]. На фона на толкова съвпадения можем да предположим, че около 1273 г. от номинална, татарската власт на юг от Дунава става реална.[83] В резултат на координирани усилия на Ногай и Михаил VIII и без това отслабената българска администрация в периферните зони на царството, респективно в Дунавската делта и по Черноморието, е компрометирана. С позволението на всесилния в региона Ногай Византия установява свое присъствие във Вичина, Исакча (т.нар. Паристрионски острови) и навярно в Килия/Ликостомо, а Генуа получава право на търговска фактория във Вичина. Успоредно с това наскоро след 1273 г. във Вичина е създаден митрополитски престол, пряко на подчинен на Константинополския патриарх[84]. На този фон явно твърдението на П. Мутафчиев за пълен български контрол над цяла Добруджа през втората половина на XIII в. може да се оспори. Същевременно няма достатъчно факти, въз основа на които да се твърди че Византия притежава Северна Добруджа преди 1272-1274 г. и би могла да настани тук като съюзници (своеобразни федерати) селджуките на Изеддин начело със Саръ Салтък. Даже по-скоро подобна операция точно тук, в Дунавската делта изглежда невъзможна защото цялата българска територия през 60-те години на XIII в. е под васалитета на всеслилния татарски хан Берке. Специално в региона пък управлява безапелационно въздигащия се темник Ногай. Най-после Берке, Ногай и техния васал българския цар Константин Тих през 1262-1264 г. са в остър конфликт с византийския василевс Михайл VIII. Затова трудно биха допуснали да настани подвластните му селджуки точно в Северна Добруджа около Исакча – т. е. на самия път на татарите от Крим към България и Византия.

Съобразно съвременните достижения на историческата наука и по-специално археологията и нумизматиката трябва да се коригират и твърденията на П. Мутафчиев, че до края на XIV в. не може да се говори за трайно настанени мюсюлмани в Добруджа. Той отхвърля твърдението на Абулфеда за мюсюлмани в Исакча в началото на XIV в. и смята, че това име се явява век по-късно. При археологически проучвания в Исакча обаче бяха открити няколко емисии монети сечени на това място в края на XIII в., върху които убедително се чете името САТ/С/Y – Исакча (обр. 16)[85]. Освен това аргументите, че текстът за Исакча в Абулфеда е късна интерпретация, не са убедителни, защото за присъствието на мюсюлмани тук пишат Руки ад-дин Бейбарс, Ибн Батут и други източни автори през втората четвърт на XIV в.[86]. От други източници пък е известно, че в началото на XIV в. най-големите градове в Делтата, Вичина и Исакча, се предоставят като феоди на висши татарски благородници като Аргун и Тукулбуга[87]. Твърде пресилено би било обаче мюсюлманите, които обитават Исакча в началото на XIV в. да се идентифицират със селджуките на Изеддин. От контекста на многопосочните източници по-скоро следва да приемем, че тези обитатели на Исакча имат татарски произход. Ето защо ако трябва да се правят обобщение, то трябва да признаем, че като цяло твърдението за мнимо преселение на селджукски турци в Добруджа не е сериозно оборено с творбата на Язъджиоглу Али.

Но нека само за момент приемем, че в Добруджа действително след средата на XIII в. се установяват хората на Изеддин и Саръ Салтък. Първо, ако следваме писмените източници, те усядат не в цяла Добруджа и цялото крайбрежие, а основно към Делтата, където им е поставена задача да охраняват границата. С такова впечатление оставяме от текстовете на Язъджиоглу Али и Сеид Локман,. Според първият „*…императорът им дал Добруджа – хубав ъгъл с вода и чист въздух за здраве и красота поселение страната Добруджа…*",а вторият твърди, че получили *страната Добруджа …земя годна за жилища, без горещина и с хубав климат.* Благодарение на многогодишните археологически проучвания стана ясно, че от средата на XI до началото на XVI в., респективно и в средата на XIII в., когато става „преселването" на селджуките, вътрешността на цяла Добруджа е безводна и ненаселена, често уподобявана на безводна пустиня. Единствения *хубав ъгъл с вода и чист въздух* се явява североизточния ъгъл на Добруджа в Делтата в подножието на Бабадагските планини, който през XIII в. е *без горещина и с хубав климат.* Освен това ако приемем за верни твърденията на Язъджиоглу Али и Сеид Локман и тълкуванията на П. Витек, А. Дечей, Х. Иналджък и съвременните им последователи, то селджуките живеят в Добруджа почти без прекъсване в два града и околностите им от 1264 г. до XV-XVI и даже до XIX в. Това вековно обитаване предполага ярки археологически следи (керамичен ансамбъл, монети, накити, сечива, оръжия) с находки от XIII-XV в., каквито досега не са регистрирани. Единствено за два релефа, открити до портата на втората крепостна стена на Калиакра (табл. IV. 4,5), се предполага, че имат селджукски произход.[88] По всичко изглежда релефи е имало и над портата към цитаделата, за което подсказват гравюри от първата половина на XIX в. (обр. 61). Върху едната от запазените плочи с нисък релеф е представен воин-конник, а върху другата единоборство между двама конници. Плоскостното възпроизвеждане на образите и липсата на характерни елементи и детайли в максимална степен затруднява един пълноценен иконографски анализ, респективно прецизиране на датировката. Според археологическия контекст terminus ante quem се явява разрушаването на портата на втората крепостна стена и се твърди, че това е станало през XIV в. Известно е обаче, че като отбранителна система Калиакра се съхранява и в първите векове на османското господство. Установено е, че цитаделата е използвана до XVIII в., но докога е функционирала втората крепостна стена, респективно портата с релефите, не е много ясно. Фактът, че сходни релефи се виждат върху гравюри от XIX в. над портата на цитаделата е показателен за хронологията. Малко е вероятно върху един такъв военностратегически и религиозен център на Османската империя, респективно исляма, каквато се явява Калиакра през XV-XVIII в., на знакови места, каквито са кулите на централните порти, да бъдат запазени релефи със средновековната българска християнска символика и емблематика на добруджанските деспоти. Освен това има един, на пръв поглед несъществен, но показателен репер за хронологията на двата запазени релефа. Единият, самостоятелно представен конник в триумфален ход наляво, държи в десницата си несъразмерно малък щит, а в лявата ръка боздуган с твърде голяма топка на върха. Известно е, че боздуганите от XIII в., когато се смята че селджуките се настаняват в Добруджа, са със съвсем малки метални топки на върха, докато през XV-XVI в. техния диаметър е няколкократно по-голям. Освен това ако се взрем внимателно в десетките запазени селджукски фигурални релефи в Мала Азия[89] ще установим, че са обикновено са вплетени в растителни и геометрични орнаменти, докато образците от Калиакра са без всякаква допълнителна украса. В това отношение те твърде наумяват два от релефа от Силистра, които до края на XIX в. са били вградени върху фасадата на портата Стамбул-капия на османо-турската крепостна стена.[90] По иконография на изобразените зверове (лъв и дракон) те следват един по-ранен релеф от XIII-XIV в. възпроизвеждащ лъв (обр. 160). По-подробно за него в края на Приложение III), но по стил на изпълнение (плоскостно третиране на фигурите и отсъствието на орнаменти) наподобяват калиакренските образци. За разлика от тях обаче датировката им може да се прецизира, защото крепостната порта, която са красели, е издигната със сигурност най-рано през XVII в. (някои я датират в самото начало на XIX в.) и разрушена през 90-те години на XIX в.[91] Тогава релефите са демонтирани и са включени в новоизградената музейна сбирка към Педагогическата гимназия. Случаят със силистренските релефи е косвено указание, че селджукската практика от Диарбекир, Коня, Алеп, Амида и пр., да се разкрасяват по този начин крепостните порти, е възприета от османските турци на Балканите и прилагана през XVI-XVIII в. Ето защо по стил на изработка, иконография и датировка релефите върху калиакренската крепост по-скоро са творби от XVI-XVII в., отколкото произведения на селждукското изкуство от XIII в.

Потвърждава го един все още непубликуван от колегата Константин Николае релеф с грифони, открит до кулата на османската порта на крепостта Хърсово (табл. IV-11). По размери и стил на изпълнение и размери той стои много близо до релефите от Калиакра, но се отнася убедително в XVII-XVIII в. Забележително е, че през XIII-XIV в., когато се фиксира мнимото селджукско присъствие в Добруджа и се датират релефите от Калиакра Хърсово е необитаемо. Живота тук е възстановен най-рано след средата на XV в., а археологическите проучвания датират издигането на крепостта към XVI-XVII в.

Вече се спрях специално на археологическата картина в Добруджа през XIII-XIV в. и стана ясно, че по това време със сигурност са населени крайбрежни ивици по Дунава и морето. Това са градовете Исакча, Нуфъру, Килия, Енисала, Калиакра, Карвуна, Балчик, Варна и по няколко неукрепени селища в околностите им (обр. 1, 221). Споменатите градове имат изявен икономически и политически живот през XIII-XIV в. но няма никакви сведения и археологически следи от вековно компактно селджукско обитаване. Досега археолозите не са регистрирали на терена други два големи града, в които да са живяли десетките хиляди анатолийски селджуки на Изздеддин. Още повче, от контекста на източниците се остава с впечатлението, че те обитават североизточния ъгъл на Добруджа около днешната гробница на Саръ Салтък в Бабадаг. Затова в границите и околностите на Бабадаг трябваше да се очакват ярки археологически следи като керамика, предмети, византийски и татарски монети от XIII-XIV в., свързани с дълговременно присъствие на селджуките-мюсюлмани. Нищо подобно обаче. При многогодишните проучвани в и около Бабадаг са разкрити стационарни паметници от различни епохи, богати керамични ансамбли, монети и пр., но тъкмо от XIII-XV в. липсват находки. През 90-те години на XX в. системни археологическии разкопки бяха проведени и около ислямския култов център в самия Бабадаг, където се проследиха културни напластявания и от средновековието. Керамиката, находките и монетите безусловно доказаха, че възникналото през X в. на това място селище е разрушено и изоставено към края на XI в. или най-късно в началото на XII в.[92] Животът, съпътстван с монолитно строителство, е възроден едва през XVI-XVII в., докато от втората половина на XII в., целия XIII в., XIV в. и XV в. напълно отстъстват всякакви паметници и подемен материал Изобщо материалните паметници, намерени в границите на Бабадаг, в никакъв случай не подкрепят хипотезата, че тук, след втората половина на XIII в. и столетия след това, просперира център на селджуко-огузкото присъствие в Добруджа. Още повече, ако беше вярно, че издигането на гробница на Саръ Салтък в Бабадаг става след смъртта му в началото на XIV в., то районът трябваше да се утвърди като голям поклоннически център. Това предполага ярки културни останки от XIV-XV в., каквито досега също не са регистрирани. Освен чисто археологически, има и допълнителни исторически основания, които игнорират възможността за идентифицирането на споменатия от Пахимер чичо/вуйчо на Изздеддин, както със Саръ Салтък, за което настояват повечето изследователи, така и с татарския хан Берке, както предполага П. Мутафчиев. Наскоро Пл. Павлов установи, че ползваната от П. Мутафчиев летописна бележка, според която лелята на Изздеддин е женена за Берке, т. е., че Изздеддин е чичо (вуйчо) на Берке, е от втората половина на XV в. и е твърде несигурна. Нещо повече, Пл. Павлов обръща внимание на факта, че през 1227 г. селджукския емир Чупан, който действително е близък роднина на селджукските султани овладява Судак.[93] Той и наследниците му подържат селджукското присъствие в Крим близо половин столетие. В тази светлина е много по-реално да търсим чичото на Изздеддин в лицето на действителния му роднина Чупан (или наследника му), отколкото Берке или полулегендарната личност на Саръ Салтък.

Ако следваме единствено Сеид Локман, би трябвало да приемем, че дори и да е имало селджукско присъствие в Добруджа след 1264, то остава безпотомствено, защото според ***Огузнамето*** огузите се изселили без остатък в Крим и Северното Черноморие. Язаджиоглу обаче настоява, че част от селджуките, след известен престой в Крим, се върнали отново в Добруджа и даже много от тях променили религията си. Тези твърдения са главен аргумент за теорията на П. Витек и последовалите му, че селджуките на Изздедин действително живеят векове в Добруджа и че техни потомци са добруджанските гагаузи. Даже английския османист отива още по-нататък като заключава че името гагауз може да се изведе от Кейкавус – личната име на султан Изздедин (*Les Gagaouzes = les gens deKaykavus*) [94]. Интересно къде е крито това име от средата на XIII в. до средата на XIX в., когато е регистрирано за пръв път в Бесарабия – новата родина на част от гагаузите, преселени от южното добруджанско Черноморие през 1812 и 1830 г.[95]

Подобно на Сеид Локман, и Язаджиоглу твърди, че повечето селджуки напускат добруджанската степ и се отправят към Крим и Мала Азия. Ако повярваме на тази история, то след началото на XIV в. в пограничната зона на Делтата ще да са останали немного техни потомци населени между Исакча и Бабадаг. Кой знае как става така, че от шепа селджуки се извежда мнозинството гагаузи, които между XV-XIX в. са преобладаващото християнско население в Източна Добруджа. При това необяснимо е защо хората на Изздедин и Саръ Салтък са основно около Делтата, а подавляващото мнозинство гагаузки селища са на стотина километра на юг между Калиакра – Варна и долното течение на р. Провадийска. Най-после, през XIII-XIV в. крайбрежието между Бабадаг и Калиакра е необитаемо и няма стационарни поселения, а само временни пристани[96]. Така че, дори да има останали селджуки-огузи в Северна Добруджа, те едва ли са минали своеобразната демилитаризирана зона между татарската хегемония на север (политическа!) и българските поселения на юг. Необяснимо е още как в началото на XIVв. селджуките-мюсюлмани приемат изцяло християнското вероизповедание[97] в един регион като Северна Добруджа, който тъкмо по това време е в политическата орбита на всесилните татарски ханове-мюсюлмани. Още веднъж ще напомня, че през 1321 г. Абулфеда, а през 1330 г. Ибн Батут твърдят че в Исакча и района живеят мюсюлмани[98]. Тези автори обаче визират единствено татарска хегемония (и дума не става за огузи!) и това се потвърждава както от монети, сечени през XIV в. с татарското име на Исакча – Сакча[99], така и от факта че през първата половина на XIV в. най-големите градове в Делтата, Вичина (Нуфъру?) и Исакча (Облучица?), се предоставят като феоди на висши татарски благородници като Аргун и Тукулбуга[100]. При тези реалности е практически невъзможно евентуално настанените в Северна Добруджа селджуки (огузи)-мюсюлмани да бъдат подложени на религиозен натиск в първата половина на XIV в за отказ от исляма и приемане на християнската вяра. В началото на XV в. тук се установяват османските турци, което превръща тази теорията за християнизация на селджуките в пълен абсурд. И ако все пак невъзможното е стнало, то как авторите на огузката теория ще обяснят прокламирания от тях непрекъснат култ към мюсюлманския светец Саръ Салтьк между XIII и XVIII в. Та нали самите те твърдят, че хората на Изеддин и Саръ Салтък са приели тотално християнството през XIV в. Затова най-вероятно е заключението на П. Мутафчиев и Стр. Димитров, че култа към Саръ Салтък е привнесен в Добруджа с трайното настаняване на татари, подвластни на османотурския султан през XV-XVI в.[101] Изобщо на фона на етнокултурните и демографските процеси в Източна и Северна Добруджа теориите, както за селджукския, така за протороманския, славянския, прабългарския, узкия и печенежския произход на гагаузите изглеждат като съшити с бели конци.

И все пак остава фундаменталният въпрос за потеклото на гагаузите. Преди десетина години в нарочни статии и обобщаващи студии се върнах към идеята на К. Иречек[102] от края на XIX в., че куманите и българите по черноморието играят основна роля в етногенезиса на гагаузите[103]. Какви са основните аргументи на тази хипотеза. Вече стана ясно, че през XII-XIII в. вътрешността на Добруджа е обезлюдена – един своеобразен демографски вакуум. Природата и обществото обаче не понасят дълго време такова едно състояние. Ето защо предполагам, че някои от изоставените и слабо населените през XII-началото на XIII в. крайморски поселения да са превърнати в притегателен център за кръстосващите по това време Североизточна България кумани. Още повече, че за разлика от вътрешността крайбрежието предполага много по-добри условия за живот с по-мекия климат и наличието на целогодишни водоизточници. Прочее, куманите се появяват многократно в Добруджа между края на XI и края XII в., но при задълбочен анализ на писмените източници се оказва, че до въстанието на Асен и Петър не успяват дори и за кратко да уседнат на юг от Дунав. Абсолютно същата е констатацията ни на база археологически разкопки[104]. Едва след утвърждаването на българо-куманския съюз през 1186 г. тези номади стават желани гости на търновските царе и участват във всичките им военни начинания срещу Византия между края на XII в. и средата на XIII в.[105] При положение, че основният съюзник на Асеневци били половците от западното обединение (т.нар. Дунавска група, която според някои номадства между Дунав, Прут и Днестър и която абсорбира много печенеги)[106], то съвсем естествено е при многократните им сезонни приижданиия в България да минават през Добруджа. От една страна, това е най-удобният маршрут за куманите, защото е най-кратък и няма сериозни природни препятствия. Впрочем, той е маркиран и с монетни съкровища от края на XII в.[107] От друга страна, този маршрут удовлетворява и българските владетели, защото се видя, че между втората половина на XI до края на XV в. вътрешността на Добруджа е ненаселена. Така по естествен начин се изключва евентуален конфликт между уседналите земеделци и номадите, който е така характерен през Средновековието и е довеждал до не един катаклизъм. Най-после, в обширните добруджански степи куманите могат спокойно да лагеруват и номадстват при наличието на безкрайни пасища. А за сезонното им есенно-зимно установяване в българските предели на юг от Дунав има достатъчно сведения[108]. Успоредно със задълбочаването на съюза между българи и кумани започва активен процес на покръстване (някои от тях приемат кръщение още в южноруските степи при постоянните контакти с древно-руските княжества)[109] и приобщаването им към средновековната българска култура. Това съвсем естествено води до усядането на лица от кумански произход (на първо време предимно вождове), защото сведения за кумански родове сред българската аристокрация има още в края на XII в. и началото на XIII в.[110] В тази обстановка не е изключено ранно усядане на кумани в Добруджа, но не във вътрешността, където липсват поселения (както през XII в., така и през XIII-XIV в.), има недостиг от вода през лятото, а земята е вцелена след средата на XI в. В тогавашните условия тя е негодна за обработка и предлага условия само за чергарско скотовъдство през влажните месеци. Единствено благоприятна среда за усядане и целогодишно земеделие през XIII-XV в. има в Дунавското и Черноморското крайбрежие. Там действат постоянни водоизточници и обитава запазено, но силно редуцирано в XI в. старобългарско население. Ето защо българската администрация е силно заинтересована за запълването на демографския вакуум, особено по крайбрежието, явяващо се гранична зона. Тъкмо поради това, както посочих по-горе, тук необходимостта от търговски и военностратегически опорни пунктове е най-голяма. И ако инфилтрирането на кумани в началото на XIII в. край Черно море и Дунав е само вероятно и навярно инцидентно, то след средата на същото столетие е много възможно и изглежда по-масово. Между 1237-1241 г. татарите разбиват куманите (рус. “половците”) съвършено в южноруските степи и ги принуждават да емигрират. Мнозинството се озовават в Унгария, но немалко попадат и в съюзна България[111]. Има всички основания да се допусне, че част от тях ще да са предпочели слабо населеното Черноморие, където има свободни от обитатели подходящи терени, познати им от столетие при сезонните прииждания. Впрочем, византийските хронисти Георги Акрополит, Никифор Григора и Теодор Скутариот загатват за преселване на кумани в българските земи през 1237 г., но няма изрични податки, че се установяват в Добруджа[112]. Малко по-конкретен е арабският автор Ибн Тагри-Бирди, който пише за още едно преселване, но го датира в самото навечерие на татарското нашествие към Балканите. Според него кипчаците (куманите) влезли в преписка с влашкия (българския) владетел Унус-хан (Иван Асен II) и го помолили да се укрият в неговите земи от татарите. След като получили съгласието му, през 1241 г. те се прехвърлили през Судацкото (Черно) море и се установили *между две планини*. Много скоро обаче българският владетел извършил срещу тях нападение и ги разселил[113]. Специално внимание в това известие заслужава упоменатият маршрут през Черно море. По-скоро трябва да разбираме, че куманите навлизат в българските земи по Черноморското крайбрежие, т. е. през Източна Добруджа. Трудно е да прогнозирам къде точно се установяват, защото понятието *между две планини* по българското Черноморие може да означава Провадийското поле или Айтоското поле. От контекста обаче се подразбира, че става реч за голям кумански масив, който изисква (особено предвид полуномадското стопанство) обширен регион за обитаване. В този смисъл изразът *между две планини* може да означава крайбрежието между Бабадагските планини и Източна Стара планина (т. е. крайбрежна Добруджа) или пък крайбрежието между Айтоския Балкан и Странджа (т. е. Източна Тракия). Явно при тази изворова база не може да определим точно областта, в която се инфилтрират кумани през 1241 г., но със сигурност може да приемем, че такава вълна към Източна България е имало. По-специално внимание заслужава разпръскването им от цар Иван Асен II. Явно той е съзнавал опасността от такава огромна номадска маса, която може да се еманципира и наруши етническото, демографското и политическото статукво в царството. В този смисъл е напълно възможна превантивна намеса (а далновидността на Иван Асен II е всеизвестна) за нарушаване целостта на куманския масив (където и да е бил) и неговото разселване и омаломощаване. Както и да е, има и други косвени данни, че по добруджанското Черноморие се инфилтрират кумани. На първо място, възстановяването на живота в тази зона през XIII в. напълно съвпада с голямата миграция на кумани в средата на XIII в. Нещо повече, според монетното обръщение в Калиакра, Варна и Кастрици това става именно след средата на XIII в., защото след дълъг хиатус се регистрират археологически находки – керамика, накити и пр. Най-общо след началото на XIII в. се активизира рязко монетното обращение във Варна, Кастрици, Калиакра Балчик и Каварна. Това ще рече, че между Калиакра и Варна. се установява население, което се ориентира към уседнала икономика – земеделие, риболов и пр. А известно е, че след началото на XIII в. някои кумански родове започват да усядат следствие на контактите си с русите[114]. В българските условия след 1241 г. вече дори пристрастените към номадство кланове са принудени да уседнат. Те вече нямат възможност да се отправят на север през летните месеци, поне само защото там вече властват непримирите им врагове татарите[115]. Аналогично е поведението с куманските кланове установили се в Унгария по същото време. През XIV в. само най-знатните си позволявали подвижни аули, докато обикновения народ заживял в стационарни селища, където се упражнявали занаяти, земеделие и скотовъдство[116]. Прочее, номадстване през летните месеци както в Унгарската степ, така и в предбалканския регион на североизточна България е невъзможно поради гъстата селищна мрежа[117]. Най-после, решителните действия на цар Иван Асен II ще да са принудили и най-своенравните кумански вождове да се съобразяват с българските условия, сиреч да се ориентират към уседнала икономика.

Друг сериозен аргумент, подкрепящ тезата за инфилтриране на кумани по Черноморието, е куманското потекло на добруджанските феодали Срацимир и Балик, на техните приближени и на фамилиите им. По-горе специално внимание бе обърнато и на куманските имената, както на Балик, така и на племенника му Тертер (Йоан?) и висшия сановник Чолпан[118]. Даже има сериозни податки, че резидиралите в Карвуна, Дрьстър, Калиакра и Варна добруджански владетели се родеят с търновската царска фамилия на Тертеровци. А тя вече с безспорно куманска и е разклонение на един от влиятелните кумански кланове Тертероба[119]. Изобщо куманското потекло на добруджанските князе не може да се постави под съмнение и това бе показано и обстойно коментирано в гл. 3 на настоящата монография. Впрочем, ориентирането на представители на благородната кумано-българска фамилия Тертер към добруджанското крайбрежие едва ли е случайно, предвид податките за инфилтриране на кумани около средата на XIII в. Аз даже не изключвам възможността установяването им в България и Източна Добруджа да е една от причините за наказателния поход на Бату и Кадан през 1242 г. За татарите половците са отколешни смъртни врагове и приемането им от търновския цар е своеобразно предизвикателство към хановете на „Златната орда". Показателно е, че е двете направления на инвазията на татарската армия през нашите земи се финализират именно по дунавското и черноморското крайбрежие на Добруджа. Те съвпадат с разрушения, пожари и намалена монетна циркулация в Дръстър, Ветрен, Нуфъру, Троезмис, Тулча, Калиакра, Балчик и Каварна[120].

При така очертаните демографски и етнокултурни процеси в крайморска Добруджа през VII-XIV в. и при положение, че гагаузите са старото тюркоезично християнско население, то те могат да бъдат потомци както на старите българи, така и на тюркоезичните кумани. Още през османския период гагаузите са преобладаващото християнско население по целия бряг от Бабадаг до Варна и Провадийско[121]. Многозначително е, че тази територия почти напълно съвпада с границите на Добруджанското деспотство през XIV в. Даже най-компактно гагаузите са съсредоточени около Варна, Каварна, Кастрици (Евксиновград), Балчик, Провадия и Калиакра – най-големите средновековни черноморски градове и резиденции на Тертеровци. По този повод не мога да не спомена за една легенда, обрисуваща падането на Калиакра, последната твърдина на добруджанските деспоти, под турска власт, която битува тъкмо сред гагаузите от близкото с. Българево[122]. Има основателни подозрения, че точно тук, в Българево (= голямото християнско селище Ески ени кьой (!) – Гяур суютчук, отбелязано още в регистър от 1574 г.)[123], през XV-XVI в. са се преселили средновековните обитатели на Калиакра[124]. Според същия регистър околните гагаузки села Горичани, Могилище, Божурец, Горун и самата Каварна са населени с автохтонно християнско население, което живее по тези места от Средновековието до наши дни[125]. Прочее може да се преведе още един косвен аргумент за връзката на гагаузите във Варненско с добруджанските деспоти и столиците им Карвуна и Калиакра. В приложение II на настоящата монография бе обърнато внимание, че сребърните сръбски грошове са контрамаркирани с 4 знака[126], единият от които е гръцката буква τ. Тя с основание се разглежда като инициал на Τομπρότίζα (Добротица), както се изписва името му на гръцки[127]. Тук по специално внимание заслужава друга една контрамарка – квадратно поле, в което е изобразена птица (обр. 117). Според Е. Оберлендер това е орел и го сварзва с деспотския двуглав орел[128], който според С. Йосипеску бил поставен като релеф върху портата на Калиакра[129]. А. Кузев се съмняваше в твърдението на Йосипеску, но не бе категоричен, защото не е имал под ръка това изследване. Аз се запознах с това изследване, което има по-скоро научно-популярен характер и което изобилства с грешки. Авторът действително твърди за наличието на двуглав орел, но не посочна източниците си на информация. От контекста става ясно, че явно е дочул за релефи върху двете порти на Калиакра, каквито действително има (табл. IV. 4, 5), но върху тях няма орел.[130] Ако оставим настрана твърденията за деспотския орел (орел липсва върху монетите на Добротица и също така деспотския орел е двуглав, а върху контрамарките птицата е едноглава) и се вгледаме в контрамарската ще установим, че Ал. Кузев е прав – птицата по-скоро прилича на петел[131]. Впрочем, сред гагаузите около Каварна от столетия битува преданието, че някога на Чиракман (средновековната крепост над Каварна, идентифицирана с първата столица на добруджанското деспотство Карвуна)[132] отново щяло да се *развее червено знаме с петел в средата,* около което ще се съберат всички гагаузи[133].

Още при формирането на теорията за куманския произход на гагаузите в края на миналия век бе изтъкнато тюркоезичието и на едните, и на другите. Лингвистичните проучвания дадоха по-конкретни резултати с доказания предосмански езиков слой. Така се изключи възможността гагаузите да са езиково потурчени българи след падането на Добруджа под турско робство[134]. Впрочем, за куманския произход на гагаузите загатват топоними като „Куманце" сред гагаузите в Зиляховското село Егридере (дн. гр. Калитеа)[135]. Ето защо с по-голямо основание може да се твърди, че произходът на гагаузите е в по-тясна връзка с етногенетичните процеси в Източна Добруджа, предизвикани от инфилтрирани през XIII в. кумани. По добруджанското крайбрежие те изглежда се смесват с местни българи. Благодарение на това, както и на политическите реалности около средата на XIII в., те усядат окончателно, напълно се християнизират, усвояват някои занаяти, земеделието, риболова и корабоплаването. Прочее, за разлика от прабългарите, печенегите и узите, пиететът на куманите към морето е засвидетелстван още през XII в., когато завладяват големите северночерноморски пристанища Кафа и Тмутаракан[136]. Не е за пренебрегване и фактът, че първите сведения за българска морска флотилия датират едва от XIV в. и се свързват с добруджанските Тертеровци. Що се отнася изобщо до трайното усядане на куманите, то началото на този процес е дадено още в южноруските степи. Благодарение на имигрирането им в Добруджа се явява така необходимият жизнен потенциал за разрастването на слабо населените през XII в. крайморски градове, възстановяването на разрушените през XI в. крепости и формирането на нови пристанища и поселения. Роля в тази насока ще да е изиграла и политиката на търновските царе, мнозинството от които също имат куманско потекло. Самите кумани са най-близки съюзници на българите в продължение на цял един век. Те съвместно воюват и се отбраняват толкова дълго време, че към XIII в. вече се създават условия за етническа и културна интеграция. Мнозина стават не само временни гости, но и трайни поданици на българската корона. Да не говорим за цяла дузина кумански аристократи, получили апанажи, сключили бракове и в края на краищата станали част от българската аристокрация. Затова без преувеличение може да се твърди, че през XIII в. българската народност преживява вторичен етногенезис, като абсорбира множество кумани и по такъв начин обогатява генетическия си код. Ето защо самите добруджански деспоти твърдят, че са и се чувстват българи[137], а на добруджанското деспотство в страната и чужбина се гледа като на българска земя и българско княжество. Илюстрира го съставеният след 1387 г. „Списък на градове в Русия" и съседните страни, където столиците на добруджанското деспотство Калиакра, Варна и Каварна, редом с Търново и Дръстър еднозначно са определени като български градове[138] Показателна е и грамотата на великия литовска княз Витовт (1391-1400), в която изброява потенциалните си съюзници. Сред тях е сина на Добротица, Иванко, определен като: *господарят на онази отвъдна българска земя, наречен български деспот*[139]. Още по-категоричен в тази насока е баварския рицар Х. Шилтбергер, който лично посещава региона през 1427 г. и нарича Добруджанското деспотство „*Третата България със столица Калиакра*[140]. Най-после още веднъж се акцентувам на автентични документи от XIV в., включително издадени от канцеларията на деспот Добротица и Иванко. В тях те се определят като мизийци – характерно наименование на българите във византийските източници[141]. За разлика от първите Тертеровци (Георги Тертер I, брат му Елтемир), чийто кумански произход е изрично маркиран от средновековните хронисти, то за добруджанските господари (Балик, Добротица, Тертер и Иванко) няма и малък намек в тази посока. Очевидно спомена за тяхното куманско потекло е замъглен в миналото и през втората половина на XIV в. са идентифицирани и се самоидентифицират като българи.

Сравнително малобройното през XII-XIII в. старобългарско население по добруджанското Черноморие обаче не успява да асимилира напълно езиково и антропологически настанения тук (основно след 1237-1241 г.) кумански масив. За това свидетелстват гагаузите – преобладаващото християнско население в Източна Добруджа през късното Средновековие и Възраждането. Ако и да се чувстват българи, те продължават да упражняват на битово ниво своя роден севернотюркски говор. Причината е, че старобългарските обитатели са по-малобройните и не успяват да наложат напълно своя славянобългарски езиков фон. От съществено значение са и специфичните исторически процеси, които протичат в българското царство през XIV в. Засиленият феодален сепаратизъм води до обособяването на независими и полунезависими от Търново феодални княжества, между които и Добруджанското деспотство. В желанието си да прокарват по-самостоятелна политика владетелите на Карвуна и Калиакра (подобно на деспотите в Сяр, Крън и Мелник, както и видинският цар) подчиняват църквата на Цариградската патриаршия, което води до извеждането на българския език от литургията и духовния живот на това население. Така, от една страна, се снижава възможността за формирането на общобългарски езиков фон в Източна Добруджа, а, от друга, се създават условия за съхраняването на матерния кумански (северно-тюркски) говор. Затова процесът на пълното асимилираме на куманите по Черноморието (подобно на Видинско например) не е доведен до напълно успешен край през XIV в. Тогава вече идват османските турци със сходен език, което още в по-голяма степен затвърждава матерния за куманите тюркски говор. Чувствайки се обаче българи-християни, при това прозелити (!), макар и говорещи „турски", те успяват да се съхранят до ново време под наименованието гагаузи. Колко са силни средновековните традиции в бита и духовния им живот, свидетелства запазеното християнско вероизповедание и връзките им с Константинополската патриаршия – така открито демонстрирани от деспотите през XIV в. До средата на XVIII в. гагаузите по Черноморието имат екзарх в Каварна, пряко подчинен на цариградския патриарх[142]. Това обаче, както и на деспотите през Средновековието, не им пречи да се чувстват българи. Като такива се представят и така ги приемат руските административни власти в първите десетилетия след масовото им преселване в южните губернии на Руската империя (сега Бесарабия, в Молдова и Южна Украйна) в началото на XIX в.[143] И все пак! Забележително е, че е отворен огромен хиатус от пет столетия между края на XIV в., когато Добруджанското деспотство е управлявано от потомци на Тертеровци с куманско потекло и появата на името гагаузи и тяхното самоидентифициране като такива след средата на XIX в. Затова са възможни всякакви изненади и затова са натрупани толкова, най-често поетични, хипотези за потеклото на гагаузите. На този етап и при тези факти за мен най-голяма е вероятността да имат кумано-български произход и да се идентифицират като българи до XIX в. Откъснати от родния край (основно Добруджанското черноморие) през 1810-1812, 1830-1831 г. и попаднали в съвършенно други условия на живот в Руската империя, не без намесата на имперските чиновници, на база езикова обособеност, те постепенно се еманципират като самостоятелен етнос. Тези реалности от средата на XIX в., обаче нямат нищо общо с битието и българско самосъзние на тяхните далечни предци, живели в границите на Добруджанското деспотство през втората половина на XIV в..

Бележки

[1] На тази тема съм се спирал в няколко статии и студии от по-общ характер: **Г. Атанасов.** Още веднъж за етногенезиса на гагаузите. – В: Българите в Северното причерноморие, 5, 1996, с. 221-237; **Г. Атанасов.** Етнодемографски и етнокултурни промени по Добруджанското черноморие през средновековието. – ИПр, 2, 1996, с. 3-30; **Г. Атанасов.** Археологически източници за потеклото на гагаузите. – In: Relaţiile Moldo-bulgarie în epoca medie şi moderna. Chişinău, 1998, c. 29-42; **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновекови-

ето. В: Изследвания в чест на чл. кор. проф. Страшимир Димитров (=Studia balcanica, 23). София., 2001, с. 185-214.

[2] **Ф. Брун.** Черноморье. II, Одесса, 1888, с. 333-335; **В. Д. Смирнов.** Кримское ханство под верховеством Отоманской Порты. Сакт-Петербург, 1887, сл 12-23**; Г. Баласчев.** „Огузнамето" и Иззеддин. – Сп. БАН, IX, 1915; **Г. Баласчев.** Държавата на огузите в Добруджа на султан Изzеддин Кейкавус. – Военни известия, 33-36, 1917; **P. Wittek.** Les Gagaouzes = les gens deKaykavus. – Rocznik Orientalisticzny, XVII, 1951-1952, Krakowie, 1953, p. 12-24; **A. Decei.** Problema colonizării turcilor în Dobrogea secolului al XIII-lea. – In: Relațiile româno-orientale. 1978, p. 143 etc; **К. Х. Карпат.** Сельджуско-анатолийское происхождение гагаузов. – Этнографическое обозрение, 4, 1994, с. 36-43.

[3] **К. Шкорпил.** Материали към въпроса за съдбата на прабългарите и северите и към въпроса за произхода на днешните гагаузи. – Byzantinoslavica, V, 1933-1934, с. 171 сл.; **Г. Занетов.** Българското население в средните векове. Русе, 1902, с. 67-76; **Е. Боев.** За потеклото на гагаузите. – В: Чиракман, Карвуна, Каварна. С., 1982, с. 116-117; **Стр. Димитров.** Гагаузкият проблем. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и матерали. Велико Търново, IV, 1995, с. 147 сл.; **Стр. Димитров.** Управителят на Провадийската крепост по време на османското нашествие. – Векове, 5, 1977, с. 42-45; **П. Чолов.** Българите гагаузи. Историческа съдба и съвременни проблеми. – ВИС, 2, 1993, с. 24-40.

[4] **В. А. Мошков.** Гагаузы. Етнографическое обозрение. Санкт Петербург, 1903-1904; **В. А. Мошков.** Турецкие племена на Балканском полуострове. – ИИРГО, 40, 1904, с. 38; **Ив. Градешлиев.** Гагаузите. Добрич, 1993, с. 27-28; **Ат. Манов.** Потеклото на гагаузите, техните обичаи и нрави. Варна, 1938, с. 13 сл.; **Кр. Баев.** По въпроса за етногенезиса на гагаузите. – ИАДВ, IX, 1952; **Д. Танасоглу.** Узун-керван. Кишинев, 1974; **Ф. Ангели.** Очерки истории гагаузов – потомков огузов (середине VIII – начало XXI вв.). Кишинев, 2007, с. 598-602.

[5] **К. Иречек.** Няколко бележки върху остатъците от печенеги, кумани, както и върху т. нар. народи гагаузи и сургучи в днешна България. – ПСп., XXXII, 1889, с. 224; **К. Иречек.** Пътувания по България, 2. София, 1899, с. 829; **К. Иречек.** История на българите. София, 1978, с. 425; **С. Младенов.** Печенеги и узи-кумани в българската история. – БИБ, IV 1, 1931, с. 131-134; **А. Иширков.** Град Варна. Културно-географски бележки. София, 1904, с. 35.

[6] **N. Jorga.** (Rec.) St. Romansky. Carte etnographiques de la Nouvelle Dobrudja Romanie. Sofia, 1915. – BIEESO, II, 1935, p. 242 sqq.

[7] **З. К. Арборе.** Бесарабия. Букурещ, 1899, с. 192-194.

[8] **И. И. Мещерюк.** Болгарские и гагаузкие поселения Бесарабии в 20-х гг. XIX столетия. – УЗКУ, 2, 1950, с. 73 – 85; **В. Маринов.** По въпроса за произхода на гагаузите в България. – В: Сб. в чест на Й. Захариев. София, 1964, с. 157-158. Теорията, че гагаузите са българи, загубили езика си, но запазили религията си след турското нашествие, е абсурдна. Лайтмотивът в политиката на османското правителство е тъкмо промяната на религията, а не толкова на езика и обичаите. Случаят с помаците и бошняците е показателен. Иначе пълна библиография за литературата относно етногенезиса на гагаузите. Вж.: **Ив. Градешлиев.** Цит. съч., с. 20-74; **Кр. Мутафова.** Теории и хипотези за гагаузите. – В: Българите по Северното Причерноморие. II. Велико Търново, 1993, с. 94-105.

[9] **П. А. Крушеван.** Бессарабия. Москва, 1903, с. 185.

[10] **G. Legean.** Etnographie de la Turque d'Europe. Gotha,1861, p. 27.

[11] **S. Claire, C. Brophy.** A residence in Bulgaria. London, 1869, p. 18.

[12] **В. А. Шабашов**. Етногенезис. – В: История и культура гагаузов. Комрат-Кишинеу, 2006, с. 8-44.

[13] **И. И. Мещерюк.** Цит. съч., с 5 сл.

[14] **Ив. Градешлиев.** Цит. съч., с. 20 сл.; **Д. Мирчева.** Исторически хипотези за произхода на гагаузите. – В: Каварна – средище на българския Североизток. Каварна, 2007, с. 231-246.

[15] **Г. Атанасов.** Етнодемографски и етнокултурни промени …, с. 3-4; **Хр. Димитров.** Аварите и Малка Скития (565-626). – ИПр, 8-9, 1992, с. 115; **И. Лазаренко**. Нумизматични данни за датиране опожаряването на Одесос по времето на император Ираклий. – ИНМВ, 49-50, 1998-1999, с. 150-166.

[16] **Г. Атанасов.** Етнодемографски и етнокултурни промени …, с. 3-4; **С. Торбатов.** Укрепителната система на провинция Скития (края на III-VII в.). София, 2002, с. 192; **G. Mãnucu-Adameştesnu.** Tomis-Constantina-Constanţa. – Pontica, XXIV, 1991, p. 299 -303; **И. Лазаренко**. Цит. съч., с. 150-166.

[17] Впрочем неукрепените селища в Добруджа са изоставени още при готските нашествия в края на IV в. През VI-VII в. оцелялото население е концентрирано основно в издигнатите от Юстниан I укрепления и старите градски центрове по Дунав и Черноморието. Последните са разрушени и изоставени в края на VI и началото на VII в; **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските …, с. 186-187 .

[18] **К. Шкорпил.** Цит. съч., с. 171**; Г. Занетов.** Цит. съч., с. 67.

[19] **Н. Робев.** Тракийските гагаузи. – Векове, 1988, кн. 3, с. 36-37; **Стр. Димитров.** Гагаузкият…, с. 147 сл.; **Е. Боев.** По въпроса за…, с. 116 – 117; **Е. Сачев.** Гагаузите. Бюлетин на клуба за ТНТМ, ИФ. София, 1977, кн. 2; **П. Чолов.** Цит. съч., с. 24-40.

[20] **T. Kovalski.** Les Turcs et1a 1angue turque de 1a Bu1garie du Nord-Est. Krakowie, 1933, p. 24 – 27; **T. Kovalski.** Les elements ethniques turcs de 1a Dobroudja. – Rocznic Orientalisticzny, XIV, 1938, p. 67 etc.; **Е. Боев,** За предтурското тюркско влияние в българския език – още няколко прабългарски думи. – БЕ, XV, 1, 1965, с. 3-17;.

[21] **Е. Боев.** По въпроса за ..., с. 117; **Ив. Градешлиев.** Цит. съч., с. 81; **Ив. Градешлиев.** Християнството при гагаузите. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Първи есенни национални четения „Професор Иван Гълъбов". В. Търново, 1995, с. 373 и сл.; **Стр. Димитров.** Някои проблеми на етническите и ислямиционно-асимилационните процеси в българските земи през XV-XVII в. – В: Проблеми на развитието на българската народност и нация. София, 1988, с. 34-37; **Стр. Димитров.** Към демографската история на Добруджа през XV-XVII в. – ИБИД, XXXV 1983.

[22] **Стр. Димитров.** Към демографската…, pass.

[23] **Д. Ил. Димитров.** Археологически проучвания във Варненско за периода VI-X в. – ИНМВ, 19, 1983, с. 36-37; **Д. Ил. Димитров.** Древнеболгарские некрополи в Варненском округе. – В: Славяните и средиземноморския свят VI-XI в. София, 1973, с. 75-91; **Д. Ил. Димитров.** Прабългари и славяни във Варненския край непосредствено след създаването на българската държава. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 89–98; **В. Плетньов.** Варна В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 171-172.

[24] **Д. Ил. Димитров.** Древнеболгарские…, pass.

[25] **Л. Бобчева.** Жилищни и стопански сгради в средновековното селище при с. Топола, Толбухински окръг. – ИНМВ, 12, 1976, с. 122-129; **Л. Бобчева.** Грънчарски пещи за старобългарска керамика при с. Топола, Толбухинско. – ИНМВ, 13, 1977, с. 172-176; **Л. Дончева-Петкова, Ст. Ангелова, В. Йотов.** Ранносредновековният не-

кропол при с. Топола, Толбухински окръг. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1989, с. 178-196.

[26] **М. Димитров.** Старобългарски некрополи в град Балчик. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, с. 87-99; **М. Димитров.** Дионисополис и прабългарите. – В: Симпозиум Славяни и прабългари. София, 1982, с. 79-80; **Л. Дончева-Петкова.** Нови данни за некропол № 3 при Балчик. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4-2, София, 2007, с. 121-146.

[27] **Л. Бобчева.** Ранносредновековни български селища и некрополи по южнодобруджанския черноморски бряг. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 103.

[28] **Х. Тодорова, с кол**. Дуранкулак, 1. София, 1989. Аз обаче се съмнявам, че тук има живот по-рано от IX в. Вж.: **Г. Атанасов.** Рец. на: Х. Тодорова, с кол. Дуранкулак, 1. София, 1989. – ИНМВ, 27, 1991, с. 248-249.

[29] **Р. Рашев.** Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.). Варна, 1982, с. 27, 28, 155; **C. Cirgan.** Ceramica epoca feudala timpurie descoperita teritoariul orasului Constanta. – Pontica, II, 1970, p. 373-393.

[30] **Вл. Зирра.** Двуобрядовьй могильник раннефеодальной епохи в „Капул Вийлор" – Истрия. – Dacia, 7,1973, с. 355-412; **U. Fidler.** Studien Zur Graberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts der unteren Donau, 1, Bonn, 1992, S. 307-312; 336-342, Abb. 115-117; 2, Bonn, 1992, S. 427-442, 452; **I. Barnea, Şt. Ştefănescu**. Din istoria Dobrogei, III. Bucureşti, 1971, p. 36, harta 1; **G. Custorea,** schimburile economice in regiunea Danubiano-pontica in secolele VIII-XI. – Pontica, XXIV 1991, p. 383.

[31] **G. Simon.** Descoperiri archeologice pe grindurile din Delta Dunarii. – Peuce, 2, 1971, p. 48-58; **G. Custorea.** Op. cit., p. 383**; Г. Ф. Чеботаренко.** Материалы к археологической карте паметников VIII-X вв. В южной части Пруто-Днестровскотo междуречья. – В: Далекое прошлое Молдавии. Кишинев, 1969, с. 211-229; **В. И. Козлов.** Към въпроса за хронологията на паметниците от североизточната провинция на Първото българско царство. – В: Българите в Северното Причерноморие, 5, 1996, с. 109-127.

[32] **Р. Рашев.** Цит. съч., с. 27-29; 32-42; 155; **Х. Тодорова, с кол**. Цит. съч.; **М. Димитров.** Укрепленията на Дионисополис-Карвуна. – В: Балчик. Древност и съвремие. Добрич, 1990, с. 34-38.

[33] **U. Fidler.** Op. cit., S. 307-312, 361-362.

[34] **Вл. Зирра.** Цит. съч., с. 355 сл.

[35] **Л. Дончева-Петкова, Ст. Ангелова, В. Йотов**. Цит. съч., с. 188.

[36] **Д. Ил. Димитров.** Археологически проучвания ..., с. 36-37; **Д. Ил. Димитров.** Древнеболгарские некрополи..., с. 75-91; **Д. Ил. Димитров.** Погребалният обред при раннобългарските некрополи във Варненско. – ИАИ, XXXIV 1974, с. 52-58.

[37] **A. Radulescu, N. Hartuchi.** Cimitirul feudal-timpuriu de la Castelu. Constanta, 1967; **U. Fidler,** Op. cit., S. 417-422.

[38] **Д. Ил. Димитров.** Ранносредновековен некропол при гара Разделна. – Археология, I, 3-4, 1959, с. 56-60.

[39] За славяно-българските кирилски и глаголически надписи от IX –X в. в Плиска, Преслав, Крепча, Търговишко, Равна-Провадийско, Дръстър и крепостите и манастирите между Дръстър и Плиска (Руйно, Цар Асен, Алфатар Окорш, Одърци) виж: **К. Попконстантинов.** За четенето и тълкуването на надписа от с. Цар Асен, Силистренски окръг. – Археология, 3-4, 1982, с. 43-49; **Г. Атанасов.** Ранносредновековни рисунки-графити от крайдунавска Добруджа. – Добруджа, 7, 1990, с. 193-215. **К. Попконстантинов, О. Кронщайнер.** Старобългарски надписи, I, II. Залсбург, 1995 с. 41-62, 63-

101, 207-235; **Г. Атанасов.** Християнски паметници от ранносредновековната крепост до село Руйно, Дуловско. – Добруджа, 8, 1991, с. 28-39 **Г. Атанасов.** Кръст-енколпион на ANNA MONAXHNA от Дръстър. – Добруджа, 11, 1994, с. 43-51.

[40] **Fidler, U**. Op. cit., S. 305-307, 362, Abb. 117.

[41] **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Op. cit., p. 180 etc.; **I. Barnea.** Christian Art in Romania, 2. Bucureast, 1981, p. 17 etc.; **K. Popkonstantinov.** Les inscriptions du monastere rupestre pres du village Murfatlar (Basarab). – In: Dobruddza. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987, p. 115-146.

[42] **Г. Атанасов.** Етнодемографски и етнокултурни промени…, pass.; **Л. Бобчева.** Ранносредновековни български…, с. 99-108; **G. Custorea**. Op. cit., p. 383; **I. Barnea., Şt. Ştefănescu.** Op. cit., harta 1, 2.

[43] **А. Кузев.** Раннесредневековной некрополь под Варна. – Raports du III CIAS, 2. Bratislava, 1980; **Л. Бобчева.** Ранносредновековни български…, с. 99-108; **Л. Бобчева, А. Салкин**. Средновековен некропол в с. Българево. – Известия на ОИМ и БИД. Толбухин. 1, 1973, с. 174; **М. Мирчев, Г. Тончева**, **Д. Димитров**. Бизоне-Карвуна. – ИВАД, XIII, 1962, с. 64-107; **Ж. Въжарова.** Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България. София, 1976, с. 332, 350-351.

[44] **Р. Рашев.** Цит. съч., с. 155; **М. Димитров.** Приноси към историята на град Балчик. – Добруджа, 5, 1988, с. 72-77; **М. Димитров.** Дионисополис и прабългарите…, с. 79-80.

[45] **М. Мирчев.** Разкопките в Караач теке край Варна. – ИАИ, XVII, 1950, с. 284-288; **К. Поконстантинов, Р. Костова, В. Плетньов.** Манастирите при Равна и Караач теке в манастирската география на България (IX-X в.). – AMV, III-2. Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Варна, 2005.

[46] **Г. Атанасов.** Няколко скални манастира в Южна Добруджа. – ИНМВ, 25, 1989, с. 57-60, обр. 4;.

[47] **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Op. cit., p. 180 etc.; **I. Barnea.** Op. cit., p. 17 etc.

[48] **Г. Атанасов.** Етнодемографски и етнокултурни промени …, с. 10-11; **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските …, с. 185-214.

[49] Пак там.

[50] **А. Кузев.** Варна. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 295; **В. Плетньов.** Варна през VII–X в. – История, 2-3, 2002; **М. Димитров.** Приноси…, с. 77-83; **М. Мирчев, Г. Тончева, Д.Димитров**. Цит. съч., с. 69 сл.; **Г. Джингов.** Тиризис-Акре-Калиакра. С., 1989, с. 29-32; **I. Barnea,** Descoperiri archeologice din epoca feudala de la Mangalia. – MCA, 6,1957, p. 903-906; **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Op. cit., p. 331, harta 1-2; **G. Custorea.** Op. cit., p. 383.

[51] За монетите и печатите в тези крепости от XI в. вж. **М. Димитров.** Поглед към монетната циркулация в Дионисополис през ранното средновековие. – Нумизматика, 1, 1982, с. 34-36; **Ив. Йорданов.** Нумизматичната колекция на археологическия музей в Балчик – исторически извор за историята на града и околностите му. – В: Балчик – древност и съвремие. Добрич, 1990, с. 52-55; **Ив. Йорданов.** Средновековни сфрагистични материали от колекцията на Историческия музей в гр. Балчик. – В: Балчик – древност и съвремие…, с. 59-69; **Ив. Йорданов.** Монети от Чиракман. – В: Сб. Чиракман-Карвуна-Каварна. София, 1982, с. 59-60; **Iv. Jordanov.** Dobrudza (491-1092) – selon le donnees de la numismatique et de la sphragistique. – In: Dobrudza. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987, p. 195-199; **В. Парушев.** Средновековни монети от Калиакра. – ИНМВ, 26, 1990, с. 141-146.

[52] **Г. Атанасов.** Етнодемографски промени в Добруджа (X– XVI в.). – ИПр., XLVII, 1991,2, с. 75-89; **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските …, с. 188-190.

[53] **P. Diaconu.** Les petchénègues au Bas Danube. Bucarest, 1979, p. 40-44; **В. Тъпкова-Заимова.** Долни Дунав – гранична зона на византийския запад. Към историята на северните и североизточните български земи в края на Х-ХII в. София, 1976, с. 62-63; **В. Парушев.** Цит. съч., с. 141; **G. Mãnucu-Adameştesnu**. Istoria Dobrogei in perioada 969-1204. Contribuții arheologice şi numismatice. Bucureşti, 2001, p. 476-477, Tabl. 4, 7, 19; **Ив. Йорданов.** Монети от Чиракман…, с. 59.

[54] **Г. Атанасов.** Етнодемографски и етнокултурни…, с. 11-12; **G. Mãnucu-Adameştesnu**. Op. cit. p. 478, Tabl. 2, 6, 10, 11, 13, 16, 18.

[55] **М. Димитров.** Укрепленията на Дионисополис-Карвуна…, с. 41.

[56] Характерната за края на XI и XII в. византийска сграфито, рисувана и битова керамика по добруджанското Черноморие е открита само във Варна и Балчик, и отделни фрагменти в Каварна.

[57] **Ф. Ангели.** Цит. съч.,с. 603-608.

[58] **Г. Джингов.** Цит. съч., с. 32-33; **В. Парушев.** Цит. съч., с. 141; **Г. Джингов, А. Балканска, М. Йосифова**. Калиакра, 1. Крепостно строителство. София, 1990, с. 193.

[59] **S. Baraschi, Ch. Cantacuzino.** Cercetari1e archeo1ogice din cetatea de la Enisa1a. – Peuce, 8,1980, p. 459-471.

[60] **А. Кузев.** Кранеа и Кастрици.– В: Български средновекоини градове и крепости…, с. 286-293; **В. Плетньов.** Крепостта Кастрици (Предварително съобщение) – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006, **В. Плетньов, Хр. Кузов, А. Стефанова.** Археологически разкопки на крепостта Кастрици, резиденция Евксиновград – Варна. АОР за 2006, София, 2007, с. 563-568.

[61] **А. Кузев.** Варна. В: Български средновековни градове и крепости. 1. Варна, 1981, с. 295 сл.; **А. Кузев.** Карвуна. – В: Български средновековни градове и крепости…, с. 286-293; **Е. Тодорова,** Вичина, Килия, Ликостомо. – В: Български средновековни градове и крепости…, с. 228-243; **М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров**. Цит. съч., с. 69 и сл.; **М. Димитров.** Приноси…, с. 77 и сл;. **P. Diaconu**. "Kilia et Licostomo". Un faux problème de géographie historique. – In: Il Mar Negro, II. 1995-1996; **Ив. Сотиров.** Средновековният град Карвуна. – възникване и местонахождение. – ГНАМ, IX, 1993, с. 169-188; **Ив. Сотиров.** Добруджанската столица Карвуна през XII-XIV в. – ГНАМ, X, 1997, с. 105-136.

[62] **Г. Атанасов.** Отново за локализацията на средновековния град Вичина. – ИПр., XLIX, 3, 1993, с. 3-8; **P. Diaconu.** Păcuil 1ui Soare – Vicina. – Byzantinna, 8, 1976, p. 409 etc.

[63] **В. Йотов.** Средновековно селище **от** XIII-XIV в. до с. Кранево, Балчишко. Добруджа, 14-16, 1997-1999, с. 155-161; **В. Плетньов.** Виница, Генерал Кантарджиело, Изворно, Кранево, Любен Каравелово, Орешак, Осеново, Рогачево, Яребична. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 191-192, 212, 221, 227, 241, 242, 270, 296.

[64] **G. Bratianu.** Recherches sur Vicina et Cetatea Alba. Bucdrest, 1935, p. 147; **Е. Тодорова.** Отношенията на Добротица с генуезците. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 228-243.

[65] По-горе в гл. 1 действително се видя, че възстановяването на живота в Калиакра и Кастрици (Евксиновград) по археологически път и въз основа на монетната циркулация се отнася след средата на XIII в.

[66] **Г. Баласчев.** Държавата…, с. 25 сл.; **P. Wittek.** Op. cit., p. 12-24; **М. Н Губогло.** Этнического принадлежность гагаузов. – СЕ, 3, 1967.

[67] **Georgius Pachymeres.** De Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim. Ed. I. Beccer, Bonn, 1835, I, p. 229-240 (= ГИБИ, X. София, 1980, с. 155-161).

[68] **N. Gregoras.** Byzantina historia. Ed. L. Schopen, I. Bonn, 1829, p. 99-101 (= ГИБИ, XI, с. 134-135).

[69] **H. von Duda**. Die Seltschukengeschichte des Ibn Bîbî. Kopenhagen, 1959, S. 283-285; **P. Wittek.** Op. cit., p. 12-24.

[70] **J. Hammer.** Historie de l'Empire Ottoman, IV, Paris, 1835, p. 13-25; **J. Hammer.** Geschichte der Goldennen Horde. Pest, 1840, S. 174-190.

[71] **Kemal pacha Zadeh.** Histoire de la campagne de Mohacz. Publiée par Pavet de Courteille. Paris. 1859, p. 77-81.

[72] **P. Mutafciev.** Die angeblicheche Einwanderung von Seldchuken-Türken in die Dobrudscha im XIII Jahrhundert. Sofia, 1943; **П. Мутафчиев,** Мнимото преселение на селджукски турци в Добруджа през XIII в. – Сб. Добруджа, IV, София, 1947, с. 108-146 (същият текст – В: Избрани произведения, II. София, 1973, с. 607-745).

[73] Géfgraphie d'Abulféda, traduite d'arabe en française par M. Reinaut, II. Paris, 1848, p. 316-318 **В. Г. Тизенгаузен**. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.1, Извлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург, 1884; **В. Г. Тизенгаузен**. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Извлечения из персидских сочиненийл Москва-Ленинград, 1941; **Н. Д. Руссев.** На грани миров и эпох. Кишинев, 1999, с. 89-91.

[74] **P. Wittek.** Op. cit., p. 12 – 24; **P. Wittek.** Yazijioghli'Ali on the Christian Tutks of the Dobruja. British School of the Oriental and Afrikan Studies, XIV, 3, 1953, p. 639-668.

[75] **A. Decei.** Op. cit., p. 140 etc.

[76] **H. Inalčic.** L'Empire ottoman. – Actes de Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-est Europeènes, III. Sofia, 1969, p. 75-76.

[77] **Nicephori Gregorae.** Byzantina historia. Ed. L. Schopen, I. Bonn, 1829, p. 149-150 (= ГИБИ, XI, с. 139); **В. Г. Тизенгаузен**. Сборник материалов ..., с. 117, 161; **Н. Д. Руссев.** Цит. съч, с. 90-91.

[78] **G. Atanasov**. La Vicina medievale et la forteresse de Nufăru. – EB, 1, 1994, p. 122-128; **Г. Атанасов.** Отново за локализацията ..., с. 15; **V. Lauremt**. La domination byzantine aou bouches du Danube sous Michel VIII Paléologue. – RESEE, 22, 1945, p. 188.

[79] **O. Ilieescu.** Nouveles editions d'actes notaries instruments au XIV siècle dans les colonies génoises des bouches du Danube. – RESEE, XV, 1, 1977, p. 113-114, not. 2.

[80] **G. Bratianu.** Recherches sur Vicina et Cetatea Alba. Bucdrest, 1935, p. 147; **Е. Тодорова.** Вичина. В: Български средновековни градове и крепости. 1. Варна, 1981, с. 221-222.

[81] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 201.

[82] **Г. Острогорски**. История на византийската държава. София, 1998, с. 58.

[83] **Г. Атанасов.** Отново за локализацията ..., с. 3-19; **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските..., с. 198-199.

[84] **Г. Атанасов.** Отново за локализацията ..., с. 15-18.

[85] **E. şi I. E. Oberländer-Târnoveanu.** Contribuţii la studiul emisiunilor monetare şi al formaţiunilor politice din zona Gurilor Dunării în secolele XIII-XIV. – SCIVA, 32, 1, 1981, p. 99-100.

[86] **Г. Тизенгаузен**. Цит. съч., с. 113-117, 159-161, 383-384; Géfgraphie d'Abulféda, p. 316-318; Voyages d'Ibn Batutah. Text arabe accompagné d'une tradyction par B. Defrémery et B. Sanguinetti. Paris, 1977, p. 416-419 ; **V. Lauremt**. Le métropolite de Vicima Macaire et la prise de la ville par les tartares. – RESEE, 23, 1945, p. 228-231 ; **В. Гюзелев.** Българските

земи в чуждестранните географски представи през XIII – началото на XV в. – ВИС, 2, 1984, с. 20-22; **Н. Д. Руссев.** Цит. съч, с. 87, 108-111.

[87] **Г. Тизенгаузен**. Цит. съч., с. 117, 159, 161-162; **Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовски.** Золотая орда и ее падение. Москва-Ленинград, 1950,с. 92, 115; **E. şi I. E. Oberländer-Târnoveanu.** Op. cit., p. 99-100; **Н. Д. Руссев.** Цит. съч, с. 102-110.

[88] **М. Йосифова**. Средновековни релефи от Калиакра. – Археология, 3, 1978, с. 50-58.

[89] **I. Strzygowski.** Amida. Heidelberg, 1910, S. 278. Abb. 218, 294; **J. Grirliciis.** Mittelalterliche Tierreliefs in Anatolien und Nordmesopotamien. Untersuchungen zur figűrlichen Bandekaration des Sedschuken, Artuqiden und ihrer Nachfolger bis 15 Jahrhundert. Tűbingen, 1995, S. 9-324. Taf. 40, 43, 44, 50, 68.

[90] **Т. Герасимов**. Три релефа от крепостта на Силистра. – ИНМ-Русе, II, 1966 с. 29-34. Според авторът по две двойки релефи са били вградени в кулите на двете Силистренски порти – Стамбул-капия и Разград–капия.

[91] **Р. Липчев.** Укрепителната система на Силистра през периода на османското владичество. – Добруджа, 8, 1991, с. 67-75.

[92] **I. Vasiliu.** Consideraţii finale asupra locuirii feudale timpurii de Babadag. – Peuce, XII, 1996, p. 169-186; **G. Mãnucu-Adameştesnu**. Istoria Dobrogei in perioada 969-1204. Contribuţii arheologice şi numismatice. Bucureşti, 2001, p. 478, Tabl. 20.

[93] **Пл. Павлов.** България и походите на „Златната орда” срещу Византия през XIII-XIV в. (С оглед на политическите събития в Северното Черноморие и Българския Североизток). – Българите в Северното Причерноморие, 6, 1997, с. 144-145.

[94] **P. Wittek.** Les Gagaouzes = les gens deKaykavus…., p. 22-24.

[95] **И. И. Мещерюк.** Цит. Съч., с. 7 сл.

[96] **Г. Атанасов.** Етнодемографски и етнокултурни….

[97] **P. Wittek.** Les Gagaouzes = les gens deKaykavus…., p. 12-22; **Г. Баласчев**. Държавата…, с. 26;.

[98] Виж по-горе бел. 86.

[99] **E. şi I. E. Oberländer-Târnoveanu.** Op. cit., p. 99-100.

[100] **Г. Тизенгаузен**. Цит. съч., с. 117, 159, 161-162; **Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовски.** Цит. съч.,с. 92, 115; **E. şi I. E. Oberländer-Târnoveanu.** Contribuţii la studiul emisiunilor monetare şi al formaţiunilor politice din zona Gurilor Dunării în secolele XIII-XIV. – SCIVA, 32, 1, 1981, p. 99-100; **Н. Д. Руссев.** Городские центры Днестровско-дунайской земли и Золотая орда. – В: Молдавский феодализм. Общее и особеное. Кишинев, 1991, с. 47 сл.; **E. si I. Oberlander.** Op. cit., p. 99; **G. Atanasov.** Op. cit., p. 124 – 125.

[101] **П. Мутафчиев,** Цит. съч, с. 641-670; **Стр. Димитров.** Към историята на добруджанските двуобредни светилища. – В: Добруджа, 11,1994, с. 76 – 97.

[102] **К. Иречек.** Няколко бележки…, с. 224; **К. Иречек.** Пътувания …, с. 829; **К. Иречек.** История …, с. 425.

[103] **Г. Атанасов.** Етнодемографски и етнокултурни …с. 3-30; **Г. Атанасов.** Още веднъж за етногенезиса …, с. 221-237; **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските…, с. 185-214; **Г. Атанасов.** Археологически източници …, с. 29-42.

[104] **Пл. Павлов.** България, Византия и куманитс (седемдесетте години на XI – началото на XIV в.). Автореферат на кандидатска дисертация. В. Търново, 1991, с. 7–10; **Г. Атанасов** Етнодемографски и етнокултурни…, с. 3-30.

[105] **Д. А. Расовски.** Роль половцев в войнах Асеней с Византийской и Латинской империи в 1186– 1207 г. – Сп. БАН, 58, 1939; **Пл. Павлов.** Цит. съч., с. 10 и сл.

[106] **O.Pritsak**. The Polovcians and Rus. – Archivum Eurasie Medii Aevi (Wiesbaden), 2, 1982, p. 340-368; **Пл. Павлов.** Цит съч., с. 5 – 6; **В. Стоянов.** Куманология. Опит за ре-

конструкция. София, 2006, с. 136. Важно е да се отбележи, че тези кумани са се смесили с обитавалите тази зона през X-XI в. печенеги.

[107] **E. Oberländer-Târnoveanu.** Numizmatical and historical remarks on the bzyantine coin hoards from the 12th century at the Lower Danube. – RESEE, XXX, 1-2, 1992, p. 49-51, 57-58.

[108] **Д. А. Расовски.** Цит. съч., с. 203–211; **Хр. Коларов.** Средновековната българска държава. Уредба, характеристика, отношения със съседните народи. В. Търново, 1977, с. 153-156.

[109] **С. А. Плетнева** Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях.– МИА СССР, 62, 1958, с. 205; **D. A. Rasovskij.** Comans et Byzance. – Actes de IV em Conges International des Etudes Byzantines, Sofia, 1935, p. 351; **С. А. Плетнева.** Половцыл Москва, 1990, с. 143;.

[110] **С. Младенов.** Цит. съч., с. 131 – 134; **Пл. Павлов.** Цит. съч., с. 17–18.

[111] **Пл. Павлов.** По въпроса за заселването на кумани в България през XIII в. – В: Втори международен конгрес по българистика, т. 6. София, 1987, с. 629 – 637; **В. Стоянов.** Цит. съч., с. 149.

[112] **Пл. Павлов.** По въпроса за заселването… с. 631; ГИБИ, 8, 1971, с. 165-166.

[113] **И. Лазаров, И. Тютюнджисв, Пл. Павлов**. Документи за политическата история на средновековна България XII-XIVв., В. Търново, 1993, с. 50.

[114] **С. А. Плетнева** Печенеги, торки и половцм …, с. 218 сл. ; **В. Стоянов.** Цит. съч., с.189.

[115] **Г. Атанасов.** Етнодемографски и етнокултурни …с. 3-30; **Г. Атанасов.** Още веднъж за етногенезиса …с. 221-237; **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските…, с. 185-214; **Г. Атанасов.** Археологически източници …с. 29-42.

[116] **A. Pálőczi-Hyrvát.** L'imigration et établissement de Comans en Hongrie. – A O Hungr, 29, 1975, p. 319-320.

[117] **Г. Атанасов.** Етнодемографски и етнокултурни …, с. 3-30; **Г. Атанасов.** Още веднъж за етногенезиса …с. 221-237; **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските…, с. 185-214; **Г. Атанасов.** Археологически източници…, с. 29-42. До този извод преди няколко години достигна и В. Стоянов. Вж: **В. Стоянов.** Цит. съч., с. 188-189.

[118] **П. Мутафчиев** Още за Добротица. –В: Избрани съчинения, II. София, 1973, с. 122; **Пл. Павлов.** България…, с. 16-17; **P. Diaconu.** Cumani si originea familiei lui Dobrotita – Revistaa istorica, 3–4, 1994, p. 287-288 ; **Ив. Билярски.** Йоан Тертер (40-те – 90-те години на XIV столетие). – Исторически преглед, 10, 1992, с. 3-23.

[119] **Павлов, Пл**. По въпроса за…, с. 629-637.

[120] **G. Atanasov, Pl. Pavlov.** Sur l'itneraire de l'armée tartare a traverse de la Bulgaria du Nord et Dobrudja en 1242. – Dobrudja, 12, 1995, p. 233-241; **Пл. Павлов. Г. Атанасов**. Преминаването на татарската армия през България (1241-1242 г.) – ВИС, 1, 1994, с. 9-20.

[121] **П. Мутафчиев.** Мнимото преселение…, с. 721-723; **И. Градешлиев.** Гагаузите…, с. 7 .

[122] **И. Градешлиев.** Краят на един мит и началото на една легенда. – ИПр., XLVII, 1, 1991., с. 80-89.

[123] **Р. Стойков.** Селища и демографски облик на Североизточна България през втората половина на XVII в. – ИВАД, XV, 1964, с. 117.

[124] **И. Градешлиев.** Краят…, с. 86 – 88.

[125] **Р. Стойков.** Цит. съч.; **И. Градешлиев.** Краят…, с. 72 сл.

[126] **Ал. Кузев.** Сръбски грошове в Добруджа през XIV в. – ИНМВ, 24, 1984, с. 106-115; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Quelques remarques sur les emissions monétaires

médiévales de la Dobroudja méridionale aux XIV-e – XV-e siècles. – Revur Roumaine d'Histoire, 27, 1988, p. 108-109; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Un trésor de Monnaies Serbes et Bosniques trouvé au Bouches de Danube (note préluminaire). – Нумизматничар, 15, 1992, з. 80-81; **Ив. Бъчваров.** За някои проблеми на контрамаркираните монети, участвали в паричното обръщение на Добруджанското деспотство през втората половина на XIV в. – Нумизматика, 3, 1987, с. 27-40.

[127] **Ал. Кузев.** Сръбски грошове…, с. 113; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Quelques remarques sur…, p. 109; **Ив. Бъчваров.** Цит. съч. с. 37; **Ал. Кузев.** Находка на сръбски грошове от XIV в…., с. 278, бел. 26; **И. Лазаренко.** Цит. съч., с. 222.

[128] **E. Oberländer-Târnoveanu**. Quelques remarques sur…p. 109.

[129] **S. Iosipescu.** Balica, Dobrotiă, Ioancu. Bucurşti, 1985, p. 98.

[130] **М. Йосифова**.Средновековни релефи…, с. 50-58.

[131] **Ал Кузев.** Сръбски грошове…, с. 113; **Ал. Кузев.** Съкровище от контрамаркирани грошове…, с. 191, бел. 5.

[132] **В. Гюзелев.** Средновековната Карвуна-Каварна (XIV-средата на XV в.). – В: Каварна. София, 1984, с. 85-107.

[133] **А. Манов.** За гагаузите. – ИВАД, VII, 1921, с. 30; **Ал Кузев.** Сръбски грошове…, с. 113; **Ал. Кузев.** Съкровище от контрамаркирани грошове…, с. 191, бел. 5 .

[134] **T. Kovalski.** Les Turcs et …, p. 24-27; **T. Kovalski.** Les elements …, p. 67 etc.; **Е. Боев,** За предтурското тюркско…, с. 3-17.

[135] **Пл. Павлов**. Бележки за прабългарите на Кубер, както и за присъствието на печенежки и кумански групи в днешна Македония (VII-XIII в.). – Архив за поселищни проучвания, III, 3-4, 1994, с. 106.

[136] **С. А. Плетнева.** Цит. съч., с. 191.

[137] **В. Гюзелев.** Българската държавност в актове и документи. София, 1981, с. 58 – 59; **В. Гюзелев.** Очерци…, с. 86-87.

[138] **М. Тихомиров. „**Список городов дальних и ближних". – Исторические записки, 40, 1952, с. 216-217.

[139] ПСРЛ, XXXV. Москва, 1988, с. 59; **Н. Руссев.** Нижний Дунай в истории Молдовы XIV века. – Revista de istorii Moldovei, 1, 1993, с. 44-45; **И. Лазаров, И. Тютюнджисв, Пл. Павлов**. Документи за политическата история на средновековна България XII-XIVв., В. Търново, 1993, с. 108.

[140] **Х. Шилтбергер.** Пътепис. София, 1971, с. 84.

[141] **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на Добруджа…, с. 245. За идентифицирането на мизи и Мизия с българи и България във византийските източници от XI до XIV в. виж: ГИБИ, X, с. 95, 107, 117, 136, 137, 164, 172, 203, 221-233, 259, 262- 267, 277, 285-289, 292-295, 298, 308, 344-349, 360-363, 370-391. За идентифицирането на Загора с България от византийските автори Мануил Фил, Никита Хониат и Никифор Григора Вж: ГИБИ, X, с. 142 и ГИБИ, XI, с. 29, 35, 41, 63, 136; **V. Gjuzelev.** Les appellations de la Bulgarie médièvale dans les sorces hisoriques (VII-e-XV-e s.). – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, p. 46-50.

[142] **К. Иречек.** Пътувания…, с. 904; **П. Ников.** Българското Възраждане във Варна и Варненско. С., 1934, с. 146, 203, 295.

[143] **И. Градешлиев.** Гагаузите…, с. 9; **Стр. Димитров.** Гагаузкият проблем…, с. 153-155; **Е. Боев.** За потеклото…, с. 114-115.

Supplement V.
Once more about the descent of the Gaggaouzians

ABSTRACT

A special place is devoted to the problem about the descent of the Gaggaouz population because more and more often and quite speculatively the Dobrodja despotate is presented as a Gaggaouz or Seldjuck-Oggouz-Gaggaouzian state. Moreover, increasingly greater in number become the theories and hypotheses about the descent of the Gaggaouzes, identified either as Ouzzians, Seldjucks, Pecheneghians, Koumanians, proto-Bulgarians, Slavs, proto-Romanians, Albanians or even Italians, and so on and so forth. Simultaneously they appear to be a part of the autochthonic population that used to inhabit the lands of the Dobroudja despotic domain along the Black Seacoast, ranging between Varna and Babbadag, from the period its origination till the point of its downfall. These facts imposed a painstaking scrutiny of the overall demographic pattern of the region, as an outcome of which were made the following ascertainments: 1. Cessation of the settlement lifestyle at the beginning of the 7th c. (Pl. 217), a fact which automatically overthrows the concept about a proto-Romanian population of the Dobroudja territories in the Middle Ages. 2. Settling and steady inhabiting of the region with Slavonic and proto-Bulgarian population in 8th – 9th c., indicated by the almost equal distribution of the necropolises pertaining to both ethnical communities and finally rejecting the idea about the singularly proto-Bulgarian descent of the inhabitants (Pl. 218). 3. Abrupt reduction of the settlement network during the Pecheneghian and Ouzzian invasions in the middle of 11th c. As a result of these incursions about the end of 11th–12th c. life flickered feebly only in the centers of Varna, Kavarna and Bachick (Pl. 1, 219) and this is the ultimate evidence in disadvantage of the theory about the Ouzzian or Pecheneghian descent of the region's population.

Life in Dobroudja was intensively reactivated in the 13th c., and particularly about the end of 13th – the beginning of 14th c. One of the undeniable reasons for this is the infiltration of migrating Koumanian clans coming to settle in the region.

Special attention is attributed to the theory about the Pecheneg descent of the Gagaouzians. The Ottoman sources claim that in 1263, by request of the Seldjuck sultan Izzeddin, who was an exile in Constantinople, and with the co-operation of the Byzantine emperor Michail VIII Paleologos, his fellow-countrymen headed by the commander-in-chief Sarri Saltuk migrated from Anatolia into Dobroudja. Here for a long time went on existing a couple (two or three) Muslim towns and 37 hearth-and-chimney jurtas, which protected the interests of Byzantium and defeated the emperor's adversaries. After an extensive analysis of the principal sources like Jazzadjioglu, Ogguznamme, G. Pahhimeros and N. Griggora were made the following conclusions: 1. The Byzantine chroniclers Pahhimeros and Grigora, who recreated

the history of Izzeddin and the Seldjuk Turks, know nothing and make no reference either to a migration into the Dobroudja lands or of a person called Sarri Satluk. 2. When in 1263 the Seldjucks should have settled in Northern Dobroudja, the region around the town of Babbadag was under the control of the relentless Tartar tribes and it is unintelligible how the Byzantine could have ensured the unimpeded passing of their subordinate Seldjuck allies. What is more, at that time the emperor was in a poignant conflict with the Tartars and the Bulgarian Czar Constantine Tihh, whose territories Sarri Satluk had to cross over. Unknown how Rukneddin would have been begging for the help of Berke khan to rescue his brother Izzeddin, as long as he was an unconditional vassal of the other Tartar khan Halaggu, and moreover, having in view the permanent enmity and incessant blood feud between Berke and Halaggu. 4. According to the Ogguznamme chronicles apart from Berke khan, an army for the liberation of Izzeddin was sent by the khan of Crimea. However, it is well known that at the time of Berke there was not a second khan in the so-called "Golden Horde". Obviously the author makes a reference to khan Nogai, who was really a Crimean ruler but it happened some thirty decades after Berke's death. 5. As a result of the years-long archaeological excavations on site of Babbadag and the region of Northeast Dobroudja, where is claimed to have been the location of the Seldjuck towns from the end of the 13th c., was established a complete absence of stationary settlements from the end of 11th till the beginning of 16th c. 6. In case we choose to adhere to Ogguznamme's chronicle, we should assume that even if there had been a Seldjuck presence in Dobroudja after 1264, it would have remained without posterity because the Seldjucks emigrated on a large scale to Crimea and the Northern Black Sea region leaving no one of their people behind. Jazzadjioglu, however, maintains that after they had spent a certain period of time in Crimea, part of the Seldjucks returned to Dobroudja and sometime later most of them even changed their religion. These contentions are the basic argument for the thesis of P. Viteck and his adherers that the Izzeddin Seldjucks lived for centuries on end in Dobroudja and their descendents were the Dobroudja Gaggaouzians. The English expert on Ottoman history goes even further by making the deduction that name "Gaggouz" could be regarded as derivative from "Kaykavus" – the personal (first) name of sultan Izzeddin (Les Gaggaouzes = les gens deKaykavus). Intriguingly where was this name hidden from the middle of the 13th to the middle of 19th c., when it was registered for the first time in Bess Arabia – the new fatherland of a part of the Gaggaouzians expatriated from the Southern Dobroudja Black Sea region in 1830. Similarly to Said Lockman, Jazzadjioglu claims that the majority of Seldjucks left the Dobroudja steppe and headed for the Crimea and Asia Minor. If we accept this story to be true, then after the beginning of the 14th c. in the border-line zone of the Delta would have remained just a few of their descendents, inhabiting the area between Isakcha and Babbadag. It is incomprehensible how from a handful of Seldjucks originated the majority of Christians inhabiting the Dobroudja despotate and was given rise to the ethnic community of the Gaggaouzians representing the prevalent Christian population of Eastern Dobroudja between 15th and 19th c. Besides, it is unintelligible why the people of Izzeddin and Sarri Satluk were situated basically in the region around the Delta, while the predominant part of the Gaggouz settlements were located hundreds of kilometers to the south of it, between Kalliakra – Varna and the lower reaches of the Provadyiska River. Finally, in 13th–14th c. the seaside coastal area between Babbadag and Kalliakra was unpopulated, without any uncovered stationary inhabitances pertaining to that period. 7. Still more inexplicable is how at the beginning of 14th c. the Muslim-Seldjucks accepted totally and were converted on a large scale into the alien to them Christian religion in a region like Northern Dobroudja, which at that time gravitated in the political orbit of the almighty Muslim Tartar khans. Once more I would make the recollection that the records of Abdulfedda from 1321 and those of Ibn Batut from 1330 contain the statements that in Isakcha and the region lived Muslim Tartars, i. e. professing the Muslim faith. Most realistic seems to be the conclusion of P. Mutafchieva and Str. Dimitrov that the cult for Sarri Saltuk was brought to Dbroudja with the permanent settling of the Tartars, who were subjects of the Ottoman Turkish sultan in 15th–16th c.

After being confirmed that they were not descendents of the Seldjucks, pure Bulgaians, Ouzzians or Pecheneghians, what was the origin and descent of the Gaggaouzians after all? I would like to turn back to the demographical picture of the Black Seacoast between Kalliakra and Varna in the 13th c. identified as the location of the principal Gaggaouz settlements from 18th – 19th c. Once more I would accentuate the re-activation of life in most strongholds along the Southern Dobroudja Black Seacoast, like Ennisalla, Kalliakra, Kavarna, Balchick, Kranevo and Kastritsi not earlier than 13th c. and its genuine intensification after the beginning of 14th c., which was accounted for by the infiltration of the region with Koumanian settlers. An interesting record comes from the chronicle of the Arabian annalist Ibn Tagri-Bidri stating that on the eve of the Tartar invasion, in about 1240, the Bulgarian ruler Ungus-khan (Ivan Assen II – 1218–1241) gave his consent and agreed that the Koumanians would be allowed to cross over the Sudacsko (Black) Sea and come to settle between two mountains, later scattering them to populate different places. I believe that this migratory transference and resettlement took place in Eastern Bulgaria, between the Balkan and the Babbadag Mountains, since we have available sources speaking about the infiltration and diffusion of whole Koumanian clans precisely into the Dobroudja region. Firstly, it is beyond any doubt that the hereditary Koumanians Balick and Terter (Joan ? = Ivanko), as well as the superior dignitary and Ivanko's diplomat Cholpan, were the true masters of the Dobroudja despotate. Obviously both Terter and Balick were descendents of the aristocratic Koumanian family Terterobba, who settled to live in Bulgaria in the period about 1240. By no means should be underrated the coincidence of the name Karabouna – the residence of the Koumanian supreme rulers of the so-called Danubian group and the name of Karvouna – the name of the lord-archons' residence of the Dobroudja principality (despotic domain = despotate = archontate = archon's realm). Moreover, if we adhere to the text of Ibn Tagri-Bidri, these were exactly the Polovets group of the Koumanians, who emigrated to the south of the Danube in 1240. This is also the group, which due to its geographical disposition had the busiest and most active contacts with Bulgaria and probably made seasonal nomadic migrations precisely into the Dobroudja steppes in the 12th–13th c. While the rest of the compact Koumanian groups, resettled into other regions of Bulgaria, as for instance in the Vidin district, underwent a complete Bulgarian assimilation, in the Varna and Kalliakra regions this process was greatly decelerated. The reason for this is the relatively small in number for the 12th–13th c. Old Bulgarian population inhabiting the Dobroudja Black Seacoast, who failed to assimilate thoroughly both in a linguistic and anthropological aspect the stationed here basically after 1237–1241 Kouamnian massifs. This is evidenced by the Gaggaouzians or Gaggaouzes – the prevalent Christian population of Eastern Dobroudja in the Late Middle Ages and the Bulgarian Revival. Eventhough they conceived themselves as Bulgarians till the end of 20th c., they continued to use their specific Northern-Turkic vernacular, simply because the much smaller in number Old Bulgarians did not manage to impose their Slavonic-Bulgarian language word-stock. The reason for this are the peculiar historical processes proceeding in the Bulgarian Kingdom of the 14th c. The intensified feudal separatism brought forth the detachment and isolation of semi-dependent or independent from the central authority of the Tarnovo capital feudal principalities, one of which was the Dobroudja despotate. Driven by the desire to conduct a more self-dependent policy, the rulers of Karvouna and Kalliakra, similarly to the despots of Syjar and Melnick, as well as the Vidin czar, surrendered the church to the Tsarigrad Patriarchate, as an outcome of which the Bulgarian language was ousted from the liturgics of these parishes and bishoprics. Thus, on the one hand was reduced the opportunity for the formation of a common Bulgarian language word-stock in the Black Seacoast Dobroudja, and on the other hand were created favorable conditions for the preservation of the maternal Koumanian – Northern-Turkic vernacular. This explains why the process of the Koumanian assimilation along the Black Seaside areas (in contrast with the Vidin kingdom) was not brought to a successful end in 14th c. This failure coincided with the coming of the Ottoman Turks speaking a similar to the Koumanian language consolidating to an even greater degree the Turkic mother tongue of the Terterobba ancestors. Perceiving themselves as Christian-Bulgarians, moreover as proselytes, they succeeded in keeping till recent times their highly unified community under the name of “Gaggaouzes” or “Gaggaouzians”.

As a matter of fact, the Koumanians continued to be the Bulgarians’ best allies in the course of more than a century. They fought battles and lived side by side for such a long time that toward the 13th c. there were conspicuous vestiges for an auspiciously induced environment of successful cultural and ethnical integration. Plenty of the Koumanian dignitaries became not only temporary visitors but also permanent subjects of the Bulgarian crown. What could be more revealing than the whole dozen of Koumanian nobles, who had been granted to the rule of appanages, concluded marriages with noble Bulgarian ladies and therefore became part of the Bulgarian aristocracy. On account of that and without any exaggeration could be claimed that in the 13th c. the Bulgarian nationality underwent a secondary ethnogenesis absorbing the multitude of firmly settled Koumanian population and thus enriching and replenishing its genetic code. Indeed, all Bulgarian royal or czar's families – the Assenians ("Assenevtsi"), the Shishmanians ("Shishmanevtsi"), the Terters ("Terterovtsi") are distinguished by their Bulgarian-Koumanian descent and background! That is why the Dobroudja despots claimed that they were and felt themselves Bulgarian, while the Dobroudja despotate was considered Bulgarian land and Bulgarian principality not only in the country but outside its confines in the foreign countries and generally abroad. An illustration of this attitude is the compiled after 1387 "List of the towns in Russia and the contiguous countries", where the capitals of the Dobroudja despotate Kalliakra, Varna and Kavarna in parallel with Tarnovo and Drustar, are unambiguously identified as Bulgarian towns. Nonetheless indicative is the honorary charter of the grand Lithuanian prince Vitovt (1391–1400), in which he enumerates his potential allies. Among them is the son of Dobrotitsa, Ivanko, defined as the master of that far yonder Bulgarian land, called a Bulgarian despot. Still more emphatic in his regard is the Bavarian Knight H. Schiltberger, who personally visited the region in 1427 and called the Dobroudja despotic domain "The third Bulgaria with a capital called Kalliakra". Finally, in authentic documents from 14th c., including some issued by the chancellery of the despotate, Dobrotitsa and Ivanko are identified as Moesians – a characteristic and distinctive denomination used by the Byzantine chroniclers to designate the Bulgarians population.

Приложение V.
Еще раз о происхождении гагаузов

РЕЗЮМЕ

Мы считаем нужным уделить специальное внимание этой проблеме, так как Добруджанское деспотство все чаще и весьма спекулятивно представляется как гагаузкое или сельджукско–огузко–гагаузское государство. Существует много теорий и спекуляций о происхождении гагаузов, в которых они представлены как узы, сельджуки, печенеги, куманы, праболгары, славяне, проторумыны, албанцы, итальянцы и т.п. В то же время они являются частью автохтонного населения, обитавшего в землях, на которых зарождается и погибает Добруджанское деспотство – Причерноморье между Варной и Бабадагом. Ввиду этих обстоятельств приходится более подробно рассмотреть демографическую картину региона. Устанавлено следующее: 1. Конец жизни на античных поселениях датируется началом VII в. (обр. 217). Этот факт категорически отвергает идею о присутствии на этих территориях проторумынского населения в эпоху раннего средновековья. 2. Заселение района славянами и праболгарами происходит в VIII-IX вв. и, судя по некрополям, почти по-ровну были представлены оба этноса. Этим опровергается идея о том, что здесь обитали люди только праболгарского происхождения. (обр. 218) 3. Резко сокращается сеть поселений после печенежских и узских нашествий в середине XI в. В конце XI-XII в. вялые признаки жизни отмечены лишь в Варне, Каварне и Балчике (обр. 1, 219). Данная реальность в свою очередь отрицает утверждение об узском и печенежском происхождении населения региона.

Жизнь в крае активизируется в XIII в. и особенно в конце XIII -начале XIV вв. и одна из причин этого – инфильтрация куманов (обр. 219).

В связи с проблемой происхождения гагаузов уделяется специальное внимание сельджукской теории. Османские источники утверждают, что в 1263 г., по просьбе сельджукского султана Изздеддина (изгнанник в Константинополе) и при содействии ромейского императора Михаила VIII Палеолога, его соотечественики во главе с Сары Салтыком, переселились из Анатолии в Добруджу. Здесь долгое время просуществовали 2-3 османских города и 37 оджаков юрт, жители которых защищали интересы и громили противников императора. Однако, в результате подробного анализа основных источников – Язаджиоглу, Огузнаме, Г. Пахимера и Н. Григоры были сделаны следующие выводы: 1. Византийские хронисты Пахимер и Григора, которые передают историю об Изздедине и сельджуках, не упоминают ничего о таком переселении в Добруджу и им не известен человек по имени Саръ Салтык. 2. В 1263 г., когда по их предположениям должны были поселиться сельджуки в Северной Добрудже, район около Бабадага находился под татарским контролем и непонятно как удалось ромеям беспрепятственно заселить по этим землям подопечных им сельджуков. Еще больше, что в то время император находился в остром конфликте с татарами и болгарским царем Константином Тихом, через територии которого они должны были пройти. 3. Непонятно также, как Рукнедин мог бы просить Берке хана помочь ему в спасении его брата Изседина, при условии, что он являлся безусловным вассалом другого татарского хана Хулагу, а Берке и Хулагу были в постоянной кровавой вражде. 4. Согласно Огузнаме, чтобы освободить Изседина, кроме хана Берке, свое войско послал еще и хан Крыма. А хорошо известно, что во время властвования Берке, не было никакого второго хана в Золотой Орде. По-видимому автор визирует Ногая, который действительно являлся автономным правителем Крыма, но он становится таким, целых три десятилетия спустя после смерти Берке. 5. В результате долголетних археологических раскопок в Бабадаге и регионе Северо-Восточной Добруджи, территории, на которых, как утверждается, находились сельджукские города в конце XIII в., было установлено полное отсутствие оседлых поселений с конца XI в. до начала XVI в. 6. Если ссылаться только на Огузнаме, то следовало бы также принять, что даже если и было сельджукское присутствие в Добрудже после 1264 г., сельджуки не оставили потомство, так как все они до одного переселились в Крым и Северное Причерноморье. Однако, по утверждению Язаджиоглу, часть сельджуков, переселившихся в Крыму, через некоторое время снова вернулась в Добруджу и даже позже некоторые из них поменяли свою религию. Эти утверждения являются главным аргументом, на котором П. Витек и его последователи строят свою гипотезу о том, что сельджуки Изседина действительно жили веками в Добрудже и что добруджанские гагаузы – их потомки. Английский османист заходит еще дальше в своих рассуждениях, заключая, что наименование „гагауз” вероятно ведет свое происхождение от собственного имени султана Изседина (Les Gagaouzes = les gens deKaykavus). Интересно, где тогда было спрятано это их наименование с середины XIII в. до середины XIX в., когда оно было впервые регистрировано в Бессарабии – новой родине части гагаузов, переселившихся туда из южного добруджанского Черноморья в 1830 г. Как Сеид Локман, так и Язаджиоглу утверждают, что большая часть сульджуков покинула добруджанскую степь и отправилась к Крыму и Малой Азии. Если согласится с этим утверждением, то надо полагать, что после начала XIV в. в пограничной зоне Дельты остались жить лишь немногие из их потомков, населявших территории между Исакчей и Бабадагом. Но как произошло так, что из горстки оставшихся сельджуков, сложилось население Добруджанского деспотства, которое в большей своей части было христианским, причем в период между XV — XIX вв. гагаузы являлись преобладающим христианским населением Восточной Добруджи. Не находит объяснения и тот факт, почему если поданные Изседдина и Сары Салтыка, населяли преимущественно регион около Дельты, то подавляющее большинство современных гагаузских селений находится в 100 километрах к югу от региона между Калиакрой – Варной и нижним течением реки Провадийска. И, наконец, в XIII-XIV вв. побережье региона между Бабадагом и Калиакрой было необитаемым – там отсутствовали оседлые поселения. 7. И еще одно, вызывающее сомнение, положение – как могли в начале XIVв. полностью принять християнское вероисповедание сельджуки-мусульмане, населявшие такой регион как Северную Добруджу, при условии, что как раз в то время, она находилась в политической орбите всесильных татарских ханов-мусульман. Еще раз напомним, что в 1321 г. Абулфеда, а в 1330 г. Ибн Баттута утверждают, что в Исакче и регионе жили мусульмане – татары. По нашему мнению, самым правдивым является заключение П. Мутафчиева и Стр. Димитрова, согласно которому, культ Сары Салтыка появился в Добрудже в связи с прочным оседанием татар в эти земли, которые в XV-XVI вв. были подвластны османо-турецкому султану.

Если гагаузы не являются потомками сельджуков, праболгаров, узов и пенечег, какого происхождения они тогда? Пусть еще раз вернемся и рассмотрим как выглядела в XIII в. демографическая картина Причерноморья между Калиакрой и Варной, где в XVIII-XIX вв., находились основные гагаузкие селения. Напомним и тот факт, что едва в XIII в. в большинстве крепостей по южному добруджанскому Приченоморью (Енисала, Калиакра, Каварна, Балчик, Кранево, Кастрици) замечается некоторое оживление, которое набирает силу лишь с началом XIV в. На наш взгляд, это связано с инфильтрацией сюда куманов. Особенно интересным является сведение арабского хрониста Ибн Тагри-Бирди о том, что накануне татарского нашествия, к 1240 г., болгарский царь Унгус-хан (Иван Асен П) разрешил куманам переправиться через Судакское (Черное) море и заселиться на территориях между двумя горами. Позже он их расселил по разным местам. По нашему мнению, здесь речь идет о их заселении в Восточной Болгарии – на территории между Балканскими горами (Стара планина) и Бабадагскими горами, судя по существующим сведениям, что именно в Добрудже инфильтрировались куманы. В первую очередь, вне всякого сомнения остается факт, что именно потомки куманов – Балик и Тертер (Йоан = Иванко?), а также высший сановник Чолпан – дипломат во время правления Иванко, были создателями Добруджанского деспотства. Очевидно, что как Тертер, так и Балик являлись потомками известного куманского аристократического рода Тертероба, который осел в Болгарии как раз около 1240 г. Нельзя пренебречь совпадением названий упомянутой резиденции куманских вождей так наз. Дунайской группы Карабуна, с Карвуна – резиденции правителей Добруджанского княжества (архонтат, деспотат). Тем более, что опираясь на текст Ибн Тагри Бидри, выясняется, что половцы этой группы эмигрировали на территорию к югу от Дуная в 1240 г. Это та группа, которая благодаря своему географическому местоположению поддерживала самые активные контакты с Болгарией, а можно также полагать, что в XII-XIII вв. сезонно кочевала именно в Добрудже. В то время как среди компактных куманских групп, переселившихся в другие регионы Болгарии (например, в видинский регион) происходит полная болгаризация, то этот процесс в регионе Варна – Калиакра замедлен. Причина в том, что в XII — XIII вв. на добруджанском Причерноморье присутствует относительно немногочисленное староболгарское население, которое не было в состоянии ассимилировать полностью в языковом и антропологическом отношении, заселившиеся здесь, в основном после 1237-1241 гг., куманские массы. Свидетельством этого является факт присутствия гагаузов, которые составляли преобладающую часть христианского населения восточной Добруджи во время позднего Средневековья и Возрождения. Даже если они и считали себя болгарами до XX в., они продолжали говорить на своем родном северно-тюркском наречии, потому что более малочисленные по составу праболгары не успели погрузить их в свой славяноболгарский языковой фон.

Причиной этого являются также и специфические исторические процессы, происходившие в Болгарском царстве в XIV в. Усиленный феодальный сепаратизм приводит к обособлению независимых и полунезависимых от Тырново феодальных княжеств, среди которых и Добруджанское деспотство. В своем стремлении вести более самостоятельную политику, владетели Карвуны и Калиакры (подобно деспотам в Сяре и Меьлнике, а также и видинскому царю) передают церковь в подчинение Цареградской патриархии, что приводит к вытеснению болгарского языка из литературы этого населения. Таким образом, с одной стороны, уменьшается возможность формирования общеболгарской языковой среды в причерноморской Добруджи, а с другой – создаются условия для сохранения материнского куманского северо-тюркского говора. Поэтому процесс полной ассимиляции куманов по Черноморью (как в видинском регионе, например) не был завершен до конца в XIV в. К тому времени здесь уже присутствуют турки со сходным языком, в результате чего тюркский материнский говор куманов в еще большей степени закрепляется и упрочивается. Осознавая себя однако, болгарами-христианами, причем и будучи прозелитами (!), не смотря на то, что говорили на „турецком”, они успели сохранить свою идентичность до наших дней под названием „гагаузы” Впрочем, куманы являлись самым близким союзником болгар на протяжении целого века. Они воевали и жили вместе так долго , что уже к XIII в. создались все условия для этнической и культурной интеграции. Многие из них были не только временными гостями, но и постоянными поданными болгарской короны. Не говоря уже о целой дюжине куманских аристократов, получивших апанажи, вступивших в смешанные браки и так или иначе, ставших частью болгарской аристократии. Поэтому без преувеличения можно утверждать, что в XIII в. болгарская народнось переживает вторичный этногенез, абсорбируя множество куманов и обогащая таким образом свой генетический код. Впрочем, все болгарские царские фамилии – Асени, Шишманы, Тертеры были болгарско-куманского происхождения! Вот почему сами добруджанские деспоты утверждают, что они осознают себя болгарами и они есть болгары, а Добруджанское деспотство как в стране, так и за ее пределами воспринимается как болгарская земля и болгарское княжество. Особенно яркой илюстрацией сказанного является составленный после 1387 г. „Список русских городов, дальних и ближних", в котором столицы добруджанского деспотства Калиакра, Варна и Каварна, наряду с Тырново и Дрыстром однозначно названы болгарскими городами. Не менее показательна и так наз. „Похвала" великому литовскому князю Витовту /1391-1400/, в которой перечислены его вероятные союзники, в числе которых присутствует и сын Добротицы – Иванко, которого Витовт определил как государя той българской земли, называет по- български деспотом. Еще более категоричен в своем определении баварский рицарь Х. Шильтбергер, посетивший лично этот регион в 1427 г., он называет Добруджанское деспотство „ Третьей Болгарией со столицей Калиакра". И наконец, в документах XIV в., в том числе и в изданных канцелярией деспотата Добротицы и Иванко местное население определяется термином „мизийцы" – название болгар, характерное для византийских источников.

СПИСЪК НА ПОЛЗВАНИТЕ ИЗВОРИ

Извори

Андреас де Палацио. Писмо за поражението при Варна, изпратено до кардинала Людовик (превод М. Мирчев). – ИВАД, 15, 1964.

М. Андреев, Вл. Кутиков. Договорът на добруджанския владетел Иванко с генуезците от 1387 г. (принос към изучаване на международните договори на средновековна България). – ГСУ, ЮФ, LI, 1960.

Българските земи в европейската картографска традиция (III-XIX в.). София, 2008.

Жофруа дьо Виладруен. Завладяването на Константинопол. Превод от старофренски Иван Божилов. София, 1985.

Восточной Европы”1308 как источник по истории Карпато-дунайкких земль. – Вопросы источникoвведения и историографии истории СССР. Москва, 1981.

Цв. Георгиева, Д. Цанев. Христоматия по история на България, III. София, 1982.

Грамоти XIV ст. Київ, 1974.

В. Гюзелев. Chronicon Mesembriae (Бележки върху историята на българското Черноморие в периода 1366-1448 г.). –ГСУ, ИФ, LXVI, 3, 1975 **.**

В. Гюзелев. Българската държавност в актове и документи. София, 1981.

В. Гюзелев. Несебърската местна хроника от XIV-XV в. като извор за историята но българското черноморско крайбрежие. – В: Средновековна България в светлината на нови извори. София, 1981.

В. Гюзелев. Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австрийските сбирки и архиви. София, 1994**.**

В. Гюзелев. Венециански документи за история на България и българите от XIII-XIV в. София, 2001.

ГИБИ, 6, София, 1965.

ГИБИ, 7, София, 1965 **.**

Б. Димитров. България в средновековната морска картография XIV-XVII век. София, 1984**.**

М. Динић. Писмо унгарског краља Жигмунда Бургундско во води Филипа. – ЗДНМС, 13-14, 1956.

Ив. Дуйчев. Неиздадено писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван Александър. ИБИД, XIV-XV, 1937.

Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина, 1, София, 1940.

Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина, 2, София.

Ив. Дуйчев. Неиздадено писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван Александър. ИБИД, XIV-XV, 1937.

В. Златарски. Житието на св. Теодосия. – СбНУ, XX, 1904.

В. Н. Златарски, Г. И. Кацаров. Договорът на княза Иванко, син Добротичев, с генуезците от 1387 г. –ИИД, III, 1911.

Д. Ихчиев. Материали за историята ни под турско робство. – ИИД, 1, 1905.

Ст. Кендерова, Б. Бешевлиев. Балканският полуостров изобразен в картите на Ал Идриси. София, 1990.

И. Г. Коновалова. „Описание Восточной Европы"1308 как източник по истории Карпато-дунайкких земль. – Вопросы источниковведения и историографии истории СССР. Москва, 1981.

И. Г. Коновалова. Ал. Идриси. О странах и народах Восточной Европы. Москва, 2006.

Корона на историите на Ходжа Садеддин. Превод от османотурски език, студия и коментар М. Калицин. София, 2000.

Д. Крънжалов. Влашкият княз Мирчо и Добруджа според неговите грамоти. – ГСУ, ИФФ, XLII, 1946.

И. Лазаров, И. Тютюнджисв, Пл. Павлов. Документи за политическата история на средновековна България XII-XIVв., В. Търново, 1993.

Хр. Лопарев. Византийский поэт Мануил Фил. К истории Болгарии в XIII-XIV веке. Санкт Петербург, 1891.

М. Мехмед. Хроника. Идриса Битлиси в качестве източника по истории покорения Балканского полуострова турками. – RESEE, I, 2, 1965.

Б. Недков. България и съседните и земи през XII в. Според "Географията" на Идриси. София, 1960.

М. Нешри. Огледало на света (История на османския двор). София, 1984.

П. Петров, **В. Гюзелев**. Христоматия по история на България. Т. 2. София, 1978.

ПСРЛ. XXXV, Москва, 1988.

М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила. София, 1928.

Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Москва, 1957 .

Пътуване на Евлиа Челеби из българските земи през средата на XVII в. Превод от турски Д. Г. Гаджанов. – ПСп, LXX, 1909.

Старата българска литература. 4. София 1986**.**

Р. Стойков. Хасове, зеамети и тимари в Никополския санджак. – ИБИ, 13. София, 1966.

Р. Стойков. Селища и демографски облик на Североизточна България и Добруджа през втората половина на XVI в. – ИВАД, XV, 1964**.**

В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.1, Извлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург, 1884.

В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Извлечения из персидских сочиненийл Москва-Ленинград, 1941.

М. Тихомиров. „Список городов дальних и ближних". – Исторические записки, 40, 1952.

А. С. Тревитиной. Паметники литературы народов Востока. Тексты. Т. XIV, 1. Москва 1951.

Ив. Тютюнджиев. Българската анонимна хроника от XV в. Велико Търново, 1992.

Хожение Зосимы в Царьград, Афон и Палестины // Книга хожений. Записки русских путешественников XI-XV вв. Москва, 1984.

Евлия Челеби. Пътепис. Превод от османотурски, съставителство и редакция Стр. Димитров. София, 1972.

Х. Шилтбергер. Пътепис. София, 1971.

1396 – Никополската битка в съдбата на България, Балканите и Европа. Съставител и редактор Васил Гюзелев. София, 1999.

Ansberus. Historia de expeditione Friderici imperatoris. Ed. A. Chrousst. – MGH, Scriptores regum Germanicarum, V. Berlin, 1928.

M. Balard. Gênes et l'Outre mer II. Actes de Kilia nu notare Antonio di Ponzo. Paris, 1980.

F. Bollati. Illustrazioni della Spedizione in Oriente di Amedeo VI. Torino, 1900.

Laonici Chalcocandylae. Historiarum demonstrations. Ed. Dario, I. Budapestini, 1922.

Evlia Celebi. Seyahatname. Istanbul, Dersaadet, 1314.

Cronici turceşti privind ţarile romane, I (sec. XV – mijitorul sec. XVII), Intocmit de M. A. Guboglu şi M. Mehmet. Bucureşti, 1966.

J. Darrouzès. Les Régestes des actes du Patriarchat de Constantinople. I. Les actes des patriarches, fac. 5. Les Régestes de 1310 à 1376. Paris, 1974.

J. Darrouzès. Les Régestes des actes du Patriarchat de Constantinople. I. Les actes des patriarches, Fac. 6. Les Régestes de 1377 à 1410. Paris, 1979.

J. Darrouzes. Notitiae eppiscopatuum ecclesiae Constantinopolitaniae. Paris, 1981.

Descriptio Europae Orientalis – Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia Bochemia anno MCCCVIII exarata editit praefatione et adnotatibus instruxit O. Gorca. Cracoviae, 1966.

Documente privind istoriei României. B. Ţara Româneascâ (1274-1500). Bucureşti, 1953.

Documenta Romaniae historica. B. Ţara Româneascâ (1274-1500). Bucureşti, 1966.

H. von Duda. Die Seltschukengeschichte des Ibn Bîbî. Kopenhagen, 1959.

E. Cirac-Estopañan. Skylitzes Matritensis, I. Barselona-Madrid, 1965.

Ив. Ђурић. Сумрак Византје. Време Јована VIII Палеолога 1392-1448, Београд, 1984.

Ioannis Cantacuzeni imperatoris. Historiarum libri IV. T. I-III. Bonnae, 1828-1832 (= ГИБИ, X, София, 1980).

Ioannis Cinnami. Historia. Bonnae, 1836 (= ГИБИ, 7. София, 1965).

Géfgraphie d'Abulféda, traduite d'arabe en française par M. Reinaut, II. Paris, 1848.

Nicetae Honiatae. Historia. Bonn, 1835.

E. Hurmozaci. Documente privitore la istoria romanilor, I, 2, Bucureşti, 1890.

F. Mikloschich, J. Müler. Actaet diplomata graeca medii aevi, I. Vindobonnae, 1860.

Nicephori Gregorae. Byzantina Historia, Ed. L. Schopen, I. Bonn, 1829 (= ГИБИ, XI, София, 1983).

V. Grumel. Les Régestes des actes du Patriarchat de Constantinople. I. Les actes des patriarches, fac. 2. Les Régestes de 715 à 1043. Paris, 1965.

V. Grumel. Les Régestes des actes du Patriarchat de Constantinople. I. Les actes des patriarches, fac. 3. Les Régestes de 1043 à 1206, Paris, 1969 .

N. Jorga. Cronica lui Wavrin şi Românii. – Buletinul Comisiei istorice a României, 6, 1927.

Kemal pacha Zadeh. Histoire de la campagne de Mohacz. Publiée par Pavet de Courteille. Paris. 1859.

V. Laurent. Les Régestes des actes du Patriarchat de Constantinople. I. Les actes des patriarches, fac. 4. Les Régestes de 1208 à 1309. Paris, 1971.

J. Leunklavius. Historiae musulmanae Turcororum. Francoforti, 1591.

Georgius Pachymeres. De Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim. Ed. I. Beccer, Bonn, 1835 (ГИБИ, X, София, 1980).

L. Previale. Un Panegirico inedito per Michele VIII Paleologo. BZ, 42, 1942.

Pseudo-Kodinos. Traité des Offices (= Le monde byzantin, I). Paris, 1966.

Ioannes Scilitzes. Synopsis historiarum. Editio princes, rec. I. Thurn. Berolini et Novi Eboraci, 1973 (= ГИБИ, VI, София, 1965).

M. le Quien. Cristianus in quatuor patriarchatus digestus, quo exihentur ecclesiae, patriarchae, cactercritque praesules totius Orientis, I. Parisiis, 1740.

Voyages d'Ibn Batutah. Text arabe accompagné d'une tradyction par B. Defrémery et B. Sanguinetti. Paris, 1877.

Φωτίυ πατριάρου. ΄Επιστολή γ͵ Νικολάω πάπα τής πρεσβυτέρος Ρώμης έκδὸ. ΄Ι. Ν. Θαλέττα, έν Λονδίνω 1864.

Изследвания

Ст. Авдев. Българските средновековни монети. София, 2007.

Й. Алексиев. Бележки за два епиграфски паметника. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003.

Ш. Я. Амиранашвили. История грузинской монументальной живописи. Сахелгами, 1957.

Ф. Ангели. Очерки истории гагаузов – потомков огузов (середине VIII – начало XXI вв.). Кишинев, 2007.

Д. Ангелов. Българо-византийските отношения при царуването на Иван Александър. Втори период (1341-1347). – ВИС, 1, 1974.

Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII-XIV век. – В: Царевград Търнов, 4. София, 1980.

П. Ангелов. Българо-сръбските политически отношения при царуването на Иван Александър (1331-1371) и Стефан Душан (1331-1355). – ГСУ, ИФ, 72, 1978. София, 1982.

Ст. Ангелова. Крепостната стена на Дуросторум-Дръстър-Силистра. (Предварително съобщение). – Археология, 3, 1973.

Ст. Ангелова. Археологическото проучване на средновековния Дръстър (резултати и переспективи). – В: Дуросторум-Дръстър-Силистра. Силистра, 1988.

Ст. Ангелова. Към топографията на средновековния Дръстър през XII в. – В: Приноси към българската археология, II, София, 1993 .

Ст. Ангелова с кол. Църква № 2 в Дръстър (Силистра). – Минало, 3, 1996.

Ст. Ангелова. Разкопки на църква № 2. Археологическо проучване на Дръстър (14 години по-късно). – Добруджа, 20, 2002.

Ст. Ангелова. Един тип средновековни обици от Силистра. – В: πιτύη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София, 2002.

Й. Андреев. Български ханове и царе IX-XIV в. София, 1988.

Й. Андреев. България през втората четвърт на XIV в. Велико Търново, 1993.

Й. Андреев, Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България. София, 1994, 1999.

Й. Андреев. Няколко бележки около личността на деспотица Кераца, майка на цар Иван Александър. – В: Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев (= Acta musei varnaensis, III – 1), Варна, 2002.

В. Антонова. Новооткрит старобългарски надпис на Шуменска крепост. – ИНМШ, IV, 1967.

В. Антонова. Шумен и шуменската крепост. Шумен, 1995.

Археологически паметници в Плевенски окръг. София, 1979.

Археологически паметници в Русенски окръг. София, 1983.

З. К. Арборе. Бесарабия. Букурещ, 1899.

Архимандрит Иннокентий. Манастирът Св. Троица. Варна, 1903.

Архимандрит Йона. Учебник но литургика. София, 1950.

Г. Атанасов. Няколко скални манастира в Южна Добруджа. – ИНМВ, 25, 1989.

Г. Атанасов. Ранносредновековни рисунки-графити от крайдунавска Добруджа. – Добруджа, 7, 1990 .

Г. Атанасов. Скални монашески обители в Добруджа (IV-XIV век). Автореферат на дисертация. София, 1990.

Г. Атанасов, Д. Чешмеджиев. Средновековният скален манастир до гр. Варна (Аладжа манастир). – ИНМВ, 26, 1991.

Г. Атанасов. Християнски паметници от ранносредновековната крепост до село Руйно, Дуловско. – Добруджа, 8, 1991 .

Г. Атанасов. Етнодемографски промени в Добруджа X-XVI в. – Исторически преглед (ИПр), 2, 1991 .

Г. Атанасов. Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа. – Археология, 3, 1991.

Г. Атанасов. Рец. на: Х. Тодорова, с кол. Дуранкулак, 1.- ИНМВ, 27, 1991.

Г. Атанасов. Поглед към добруджанския дунавски бряг от XI до XVI в. – ИПр, 8-9, 1992 .

Г. Атанасов. Средновековни кръстове-енколпиони от Силистра. – ИНМВ, 28, 1992.

Г. Атанасов. Отново за локализацията на средновековният град Вичина. – ИПр., 3, 1993.

Г. Атанасов. Пещерные военно-стратегические сооружения ранневизантийской епохи в Северовосточной Болгарии. – В: Истории и археологии Юго-западного Крыма. Симферополь, 1993.

Г. Атанасов. B. Borisov. Djadovo. Vol. I. Mediaeval Settlement and Necropolis (11 to 12 sent.) Tokyo, 1989. (рецензия) – Археология, 1, 1993, с. 58 .

Г. Атанасов. Кръст-енколпион на ANNA MONAXHNA от Дръстър. – Добруджа, 11, 1994.

Г. Атанасов, Ив. Йорданов. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994.

Г. Атанасов. Църква № 1 в Дръстър (Силистра). – Археология, 3-4, 1994.

Г. Атанасов. Силистра. В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995.

Г. Атанасов. Тутракан. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995.

Г. Атанасов. Още веднъж за етногенезиса на гагаузите. – В: Българите в Северното причерноморие, 5, 1996, с. 221-237.

Г. Атанасов. Етнодемографски и етнокултурни промени по Добруджанското черноморие през средновековието. – ИПр, 2, 1996 .

Г. Атанасов. Археологически източници за потеклото на гагаузите. – In: Relațiile Moldo-bulgarie în epoca medie şi moderna. Chişinău, 1998.

Г. Атанасов. Откога започва сеченето на анонимните византийски фолиси клас „B” и кога печенегите опустошават Добруджа. – Нумизматични изследвания, 3-4, 1999.

Г. Атанасов. Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999.

Г. Атанасов. Анонимные византийские фолисы класса "В" и нашествие печенегов в Добруджу 1036 г. Stratum plus, Санкт Петербург-Кишинев-Одесса, 6, 1999.

Г. Атанасов. Откога, как и докога генуезците владеят Калиакра в началото на XV век. – В: Българите в Северното Причерноморие, VII, 2000.

Г. Атанасов. Клады земедельческих орудий из Южной Добруджи (Х-начало XI вв). – Stratum plus, 5, 2000 .

Г. Атанасов. Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. Изследвания в чест на чл. кор. професор Страшимир Димитров. – Studia balcanica, 23, Sofia, 2001.

Г. Атанасов. Свети Георги Победоносец. Култ и образ в православния Изток през средновековието. Варна, 2001.

Г. Атанасов. Севастократори и деспоти в Средновековна България – личности, инсигнии и костюми. – Търновска книжовна школа, 7, 2002.

Г. Атанасов. Относно принадлежността и датировката на бронзовата плочка (матрица) с двуглав орел и кръст от Дръстър-Силистра. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003.

Г. Атанасов. Църковната организация в Североизточна България и Добруджа между 971-1020 г. – Преслав, 6, 2004.

Г. Атанасов. Скални култови паметници в Добруджа. Светилища, храмове, манастири. Силистра, 2004.

Г. Атанасов. За локализацията на късносредновековна църква № 3 и за датата на спредновековна църква № 1 в Дръстър-Силистра. В: Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. (=Acta musei varnaensis, III-2), Варна, 2005.

Г. Атанасов. Дръстърска митрополия през Второто българско царство. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006.

Г. Атанасов. Към историята Дръстърското княжество и личността на *господин* Тертер. – Добруджа, 24-25, 2006/2007.

Г. Атанасов. Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието. История, археология, култура, изкуство. Варна-Велико Търново, 2007.

Г. Атанасов, Н. Руссев, Д. Денев. Петоъгълна кула № 3 на Дуросторум-Дръстър-Силистра. – АОР през 2007 г. София, 2008.

Г. Атанасов, Н. Руссев. Средневековые болгарские и ордынские монеты XIII-XIV вв. из укрепление близ с. Пожарево на Нижнем Дунае. – Acta musei varnaensis, VII-1, Варна, 2008.

Г. Атанасов. Още веднъж за името и локализацията на Карвуна. – ИНМВ, 44, 2008 .

Г. Г. Атанасов, Цв. Павлова-Бъчварова. Взгляд на дельту Дуная XIV в. – В: Дунав -Днестър. Годишник на Тараклийски държавен университет, 2, 2008.

Г. Бабић. Христолошке распре у XII веку и појава нових сцена у апсидальном декору византиских црква. – Зборник за ликовне уметности. – 12, 1966.

Кр. Баев. По въпроса за етногенезиса на гагаузите. – ИАДВ, IX, 1952.

Е. Бакалова. Бачковската костница, София, 1977.

Е. Бакалова. Принос към изследване на царската идеология в средновековна България. – Проблеми на изкуството, 3, 1988.

Г. Баласчев. „Огузнамето" и Иззеддин. – Сп. БАН, IX, 1915.

Г. Баласчев. Държавата на огузите в Добруджа на султан Иззеддин Кейкавус. – Военни известия, 33-36, 1917.

А. В. Банк. Прикладное искусство Византии IX-XII вв. Москва, 1978.

Ив. Билярски. Деспот Йоан Тертер (40-те–90-те години на XIV столетие). – Исторически преглед, 10, 1992.

Ив. Билярски. Пак за добреджанските тертеровци. – ИПр, 3, 1993 .

Ив. Билярски. Институциите в средновековна България. София, 1998.

С. Бобчев, Л. Динолов. Бачковската костница, София, 1960.

С. Бобчев. История на архитектурата през Средните векове. София, 1973.

Л. Бобчева. Колективна находка от средновековни монети и накити от нос Калиакра. – ИНМВ, XVIII, 1967.

Л. Бобчева, А. Салкин. Средновековен некропол в с. Българево. – Известия на ОИМ и БИД. Толбухин. 1,1973.

Л. Бобчева. Жилищни и стопански сгради в средновековното селище при с. Топола, Толбухински окръг. – ИНВМ, 12, 1976.

Л. Бобчева. Грънчарски пещи за старобългарска керамика при с. Топола, Толбухинско. – ИНМВ, 13, 1977.

Л. Бобчева. Некрополът от XIII-XIV в. в Калиакра. – ИНМВ, XIV, 1978.

Л. Бобчева. Сграфито керамика от Калиакра. – ИНМВ, 15, 1979 .

Л. Бобчева. Ранносредновековни български селища и некрополи по южнодобруджанския черноморски бряг. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982 **.**

Е. Боев, За предтурското тюркско влияние в българския език – още няколко прабългарски думи. – БЕ, XV, 1, 1965.

Е. Боев. За потеклото на гагаузите. – В: Чиракман, Карвуна, Каварна. С., 1982.

Ив. Божилов. Карвуна – твърдина на средновековна България. – В: Балчик – древност и съвремие. Съст. Ив. Божилов и М. Димитров. Балчик, 1990.

Ив. Божилов. Фамилията на Асеновци (1186-1640). Генеалогия и просопография. София, 1985.

Ив. Божилов, В. Гюзелев. История та България. Том 1. История на средновековна България VII-XIV век. София, 1999**.**

Ив. Божилов, В. Гюзелев. История на Добруджа, 2. Средновековие, Велико Търново, 2004.

Б. Борисов. Североизточна Тракия през XI-XII в. (По археологически данни) (Авто-реф. дис.). София, 1995.

Ст. Бояджиев. Църквата в Патлейна в светлината на нови данни. – Археология, II, 4, 1960.

Ф. Брун. Черноморье. II, Одесса, 1888.

Ал. Бурмов. Към историята на Крънската област. – В: Избрани съчинения, 1., София, 1968.

Ал. Бурмов. История на България през времето на Шишмановци (1323-1330). – В: Избрани произведения, I. София, 1968.

Ив. Бъчваров. За някои проблеми на контрамаркираните монети, участвали в паричното обръщение на Добруджанското деспотство през втората половина на XIV в. – Нумизматика, 3, 1987.

Ив. Бъчваров. Контрамаркирани сребърни монети на българския цар Иван Александър. – Нумизматика, 1, 1989.

Г. К. Вагнер. Скульптура Древней Руси. Москва, 1969.

В. Василев. Средновековни паметници на материалната култура и изкуство. – В:Каварна. София, 1984.

А. Василиев. Ивановските стенописи. София, 1953.

Р. Василев. Нов тип печат на цар Петър (927-969). – В: Бог и цар в българската история. Шумен, 1996.

И. Венов. Аладжа манастир. Варна, 1909.

Н. И. Веселовский. Хан из темников „Золотой орды". Ногай и его время. Петроград, 1922.

Ж. Въжарова. Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България. София, 1976.

В. Вълов. Новите разкопки на църквата «Св. 40 мъченици» във В. Търново. – Археология, XV, 2, 1974.

В. Вълов. Скалният манастир в местостта «Алботин» – Видинско. – ИМСЗБ, 2, 1978.

Хр. Гандев. Българската народност през XV в. София, 1972.

Н. Ганев. Провадия в своето минало и настояще. София, 1929.

П. Георгиев. Името Карвуна и прабългарите. – Старобългаристика, 2, 2002.

П. Георгиев. За късноантичния произход на името Добруджа. – Добруджа, 22, 2004.

Св. Георгиев. Амедей VI Савойски – Зеленият граф, и походите му срещу Черноморското ни крайбрежие. – БИБ, 4, 1929 **.**

Цв. Георгиева. Природната среда и модел за селищната система в българското пространство през XV-XVII в. – ИПр., 1996.

Т. Герасимов. Медни монети на деспот Иванко. – ИБАИ, XIII, 1941.

Т. Герасимов. Новооткрит надпис върху иконата „Богородица Умиление" от Несебър. – ИНМ – Бургас, I, 1950.

Т. Герасимов. Монети на Георги Тертер с полумесец, звезда и бюст на човек. – ИАИ, 28, 1965.

Т. Герасимов. Три релефа от крепостта на Силистра. – ИНМ-Русе, II, 1966.

Т. Герасимов. Медни монети на деспот Добротица – владетел на Карвуна. – Археология, 3, 1968.

А. Г. Герцен, О. А. Махнева. Пещерные города Крыма. Симферополь, 1989.

Д. Гонис. Състав на Търновския събор от 1359 г. – ИПр, 1, 1989.

Д. Гонис. Търново и крайбрежните митрополии и архиепископии (Варна, Месембрия, Созопол и Анхиало) през XIV век. – В: Търновска книжовна школа, 5, 1989.

Л. Горина. Походът на Амедей VI Савойски против България през 1366-1367 г. – ИПр, 6, 1970.

С. Горянова. Византийската и средновековната крепост Проват/Овеч. – В: Археологически разкопки на крепостта Кастрици, резиденция Евксиновград – Варна. АОР за 2006, София, 2007.

А. Грабар. Болгарския церкви-гробниць – ИБАИ. I, 1922.

И. Градешлиев. Краят на един мит и началото на една легенда. – ИПр., XLVII, 1,1991.

Ив. Градешлиев. Гагаузите. Добрич, 1993.

Ив. Градешлиев. Християнството при гагаузите. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Първи есенни национални четения „Професор Иван Гълъбов". В. Търново, 1995.

Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовски. Золотая орда и ее падение. Москва-Ленинград, 1950.

Цв. Грозданов, Г. Суботић. Црква свегог Ђорђа код Охрида. – Зограф, 12, 1981.

Л. Н. Гумилев. Ритмы Евразии. Москва, 1993.

Л. Гумильов. Хазарите. Откриването на Хазария. София, 2008.

Ф. Д. Гуревич. Новые данные о стеклянных иконках-литиков на територии СССР. – ВВр, 43.

Ив. Гълабов. Нов средновековен български епиграфски паметник. – ИНМВ, 13, 1977.

В. Гюзелев. Момчил юнак. София, 1967.

В. Гюзелев. Очерци върху историята на град Несебър в периода 1352-1453 г. – ГСУ ФИФ, LXIV, 3, 64, 1970.

В. Гюзелев. Сведения за историята на Варна и Анхиало (Поморие) през XI в. в житието на Кирил Филеот. – ИБИД, XXVIII, 1972.

В. Гюзелев. Средновековната крепост Калиакра през XIII-средата на XIV в. – ИНМВ, XXIV, 1973.

В. Гюзелев. България и Венеция през първата половина на XIV в. – В: Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината ня проф. Иван Дуйчев. София, 1980.

В. Гюзелев. Калиакра. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981.

В. Гюзелев. Несебър. В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981.

В. Гюзелев. Средновековната Карвуна-Каварна (XIV-средата на XV в.). – В: Каварна. София, 1984.

В. Гюзелев. Българските земи в чуждестранните географски представи през XIII – началото на XV в. – ВИС, 2, 1984.

В. Гюзелев. Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII-началото на XV век.). София, 1995.

В. Гюзелев. Граници и наименования на Добруджа през Средните векове. – Родина, 1996 .

В. Гюзелев. 3 етюда върху Българския XIV век. София, 2009.

Г. Джингов. Средновековна църква в Калиакра. – ИАИ, XXXIII, 1972.

Г. Джингов. Църква № 2 в Калиакра. – ИНМВ, 21, 1985.

Г. Джингов. Тиризис, Акре, Калиакра. София, 1989.

Г. Джингов, А. Балканска, М. Йосифова. Калиакра, Т. 1. Крепостно строителство, София, 1990.

Д. Ил. Димитров. Ранносредновековен некропол при гара Разделна. – Археология, I, 3-4, 1959.

Д. Ил. Димитров. Древнеболгарские некрополи в Варненском округе. – В: Славяните и средиземноморския свят VI-XI в. София, 1973.

Д. Ил. Димитров. Погребалният обред при раннобългарските некрополи във Варненско. – ИАИ, XXXIV 1974.

Д. Ил. Димитров. Някои черти на старобългарската материална култура. – ИБИД, XXXI, 1977 .

Д. Ил. Димитров. Прабългари и славяни във Варненския край непосредствено след създаването на българската държава. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982.

Д. Димитров. Варна и близката и околност през VII-IX в. – ИНМВ, 18, 1982.

Д. Ил. Димитров. Археологически проучвания във Варненско за периода VI-X в. – ИНМВ, 19, 1983.

Д. Димитров. Аладжа манастир (пътеводител). София, 1984.

М. Димитров. Приноси към историята на град Балчик. – Добруджа, 5, 1988.

М. Димитров. Укрепленията на Дионисополис-Карвуна. – В: Балчик. Древност и съвремие. Добрич, 1990.

М. Димитров. Поглед към монетната циркулация в Дионисополис през ранното средновековие. – Нумизматика, 1, 1982.

М. Димитров. Старобългарски некрополи в град Балчик. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991.

М. Димитров. Дионисополис и прабългарите. – В: Симпозиум Славяни и прабългари. София, 1982.

М. Димитров. Монетите от Дионисополис-Карвуна: извор за административната, политическата и стопанската история на северозападното Черноморие от IV в. пр. Хр. до средата на XV век.- Добруджа, 12, 1995.

Стр. Димитров. За датировката на някои османски регистри от XV в. – ИБИД, 25, 1968

Стр. Димитров. Управителят на Провадийската крепост по време на османското нашествие. – Векове, 1977 **.**

Стр. **Димитров.** Към демографската история на Добруджа през XV – XVII в. – ИБИД, XXXV 1983.

Стр. Димитров, Н. Жечев, В. Тонев. История на Добруджа, Т. III, София, 1988 **.**

Стр. **Димитров.** Някои проблеми на етническите и ислямиционно-асимилационните процеси в българските земи през XV-XVII в. – В: Проблеми на развитието на българската народност и нация. София, 1988 **.**

Стр. **Димитров.** Към историята на добруджанските двуобредни светилища. – В: Добруджа, 11, 1994.

Стр. Димитров. Гагаузкият проблем. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и матерали. Велико Търново, IV, 1995 **.**

Хр. **Димитров.** Аварите и Малка Скития (565-626). – ИПр, 8 – 9, 1992.

Хр. Димитров. Българо-унгарски отношения през Средновековието. София, 1998.

С. Димитрова-Чудилова. Фалшивите български монети от XIV в. – Археология, 3, 1977.

А. О. Добролюбский. Етнический состав кочевого населения Северо-Западного Причерноморья в Златоордынское время. – В: Памятники римского и средновековного времени в Северо-Западном Причерноморья. Киев, 1982.

А. О. Добролюбский. Кочевники в Северо-Западном Причерноморья в епоху средневековья. Киев, 1986 **.**

Н. Дончева-Панайотова. Киприян. Старобългарски и староруски книжовник. София, 1981.

Л. Дончева-Петкова. Древноруски кръстове-енколпиони от България. – Археология, 1, 1985.

Л. Дончева Петкова. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII-X век. София, 1980.

Л., Дончева-Петкова, Ст. Ангелова, В. Йотов. Ранносредновековният некропол при с. Топола, Толбухински окръг. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1989.

Л. Дончева-Петкова. Плиска и печенезите. – Плиска-Преслав, 9, 2003.

Л. Дончева-Петкова. Нови данни за некропол № 3 при Балчик. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4-2, София, 2007.

К. Дочев. Монетосеченето на деспот Яков Светослав. – Нумизматика, 1, 1980.

К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII-XIV в. Велико Търново, 1992.

К. Дочев. Български средновековни монети. Велико Търново, 2003.

Цв. Дремсизова, В. Антонова Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. София, 1983.

Ив. Дуйчев. От Черномен до Косово поле. Към историята на турското завоевание в Тракия през последните десетилетия на XIV век. – В: Българско средновековие, София, 1972.

Ж. Дюби. Европа в Средние века. Смоленск, 1993.

Ж. Жекова. Монети на Добруджанските деспоти от Шуменска крепост. – Acta musei Varnaensis, II, 2001.

Ж. Жекова. Монети на Палеолозите на територията на средновековния Шумен. – Нумизматика и сфрагистика, 2002-2003.

Ж. Жекова. Монети и монетно обръщение в средновековия Шумен. София, 2006.

Г. Занетов. Българското население в средните векове. Русе, 1902.

Вл. **Зирра.** Двуобрядовьй могильник раннефеодальной епохи в „Капул Вийлор" – Истрия. – Dacia, 7,1973.

В. Златарски. История на българската държава през средните векове, 3, София, 1974.

Й. Иванов. Старинни църкви в Югоизточна България. – ИБИД, 3, 1912.

Й. Иванов. Богомилски книги и легенди. София, 1970.

В. Игнатов. Към историята на Карвунската средновековна област (XIII-XIV в.). – Добруджа, 4, 1987.

В. Игнатов. Оше веднъж за деспот Йоан Тертер. – ИПр, 3, 1993.

В. Игнатов. Походът на Али паша срещу българите. – ВИС, 4, 1996.

История на българското изобразително изкуство. София, 1976.

К. Иречек. Няколко бележки върху остатъците от печенеги, кумани, както и върху т. нар. народи гагаузи и сургучи в днешна България. – ПСп., XXXII, 1889.

К. Иречек. Пътувания по България. София, 1974.

К. Иречек. История на българите. София, 1978.

История на България, Т. 3, София, 1982.

История на българското изобразително изкуство, 1, София, 1976.

Историко-культурные связи. Причерноморья и Средиземноморья X-XVII вв. По материалами поливной керамики. Симферополь, 1998 г.

А. Иширков. Град Варна. Културно-географски бележки. София, 1904.

Ив. Йорданов. Ранни форми на монетно производство (XI-XII в.) в българските земи. – Нумизматика, 2, 1980.

Ив. Йорданов. Монетосечене на българските владетели в Добруджа. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982.

Ив. Йорданов. Монети от Чиракман. – В: Сб. Чиракман-Карвуна-Каварна. София, 1982.

Ив. Йорданов. Монети и монетно обръщение в средновековна България (1081-1261). София, 1984.

Ив. Йорданов. Нумизматичната колекция на археологическия музей в Балчик – исторически извор за историята на града и околностите му. – В: Балчик – древност и съвремие. Добрич, 1990.

Ив. Йорданов. Корпус на печатите на средновековна България, София, 2001.

М. Йосифова.Средновековни релефи от Калиакра. – Археология, 3, 1978.

М. Йосифова. Един паметник на средновековната криптография от Калиакра. – В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев. София, 1980.

М. Йосифова.Средновековна керамика от Калиакра. – Археология, 3-4, 1982.

М. Йосифова. Градоустройство и архитектура на Външния град в Средновековна Калиакра (XIII–XIV в.). – Приноси към българската археология, II, 1993.

М. Йосифова. Църква № 3 в Калиакра (опит за архитектурна възстановка по археологически данн). – ИНИМ, X, 1994.

В. Йотов. Средновековно селище от XIII-XIV в. до с. Кранево, Балчишко, Добруджа, 14-16, 1997-1999.

В. Јовановић. Оставе средњовековних контрамаркираних динара из околине Варна (Бугарска). – Нумизматничар. 1, 1978 **.**

К. Х. Карпат. Сельджуско-анатолийское происхождение гагаузов. – Этнографическое обозрениер, 4, 1994.

А. Карпов Венецианско-Трапезунский конфликт 1374-1376 г. и неизвестний мирний договор 1376 г. – ВВр, 39, 1978.

А. Карпов История Трапезундской империи. Санкт Петербург, 2007.

Ст. Кендерова, Б. Бешевлиев. Балканският полуостров изобразен в картите на ал' Идриси. София, 1990.

А. И. Кирпичников. Дейсус на Востоке и Западе и его литературнье паралели. – ЖМНПр, 290, 1893 **.**

А. И. Кирпичников. Отзьв о сочинении Н. В. Покровского «Евангелие в памятниках иконографий", преимущественно византийских и русских. СПб.,1892». СПб. 1895.

Ј. Ковачевић. Средновековна ношња балканских словена. Београд, 1953.

В. И. Козлов. Към въпроса за хронологията на паметниците от североизточната провинция на Първото българско царство. – В: Българите в Северното Причерноморие, 5, 1996 **.**

Хр. Коларов. Два малко известни извора за битката на народите на 10.11.1444 г. при Варна. – ИНМВ, 6, 1970 **.**

Хр. Коларов. Хрониката на Калимах – важен извор за Варненската битка от 1444г. – ИНМВ, 9, 1973.

Хр. Коларов. Средновековната българска държава. Уредба, характеристика, отношения със съседните народи. В. Търново, 1977.

П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава, 2, София, 1989.

А. Конаклиев, К. Апостолов. Могила. В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995.

Н. П. Кондаков.Иконография Богоматери, II. Петроград, 1915.

Н. П. Кондаков. Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры. Прага, 1929.

И. Г. Коновалова, В. Б. Перхавко. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. Москва, 2000.

К. Константинов. Два старобългарски надписа от скалния манастир при с. Крепча, Търговищки окръг. – Археология, XIX, 3, 1977.

В. КораЂ. Остаци манастира св. АрханЂель Михаила на Превлаци. – Старинар, LI, 2001.

А. А. Кравченко. Средневековый Белгород на Днистре (конец XIII-XIV в.) Москва, 1986.

Кратка история на Дабруджа, Варна, 1986**.**

П. А. Крушеван. Бессарабия. Москва, 1903.

А. Кузев. Един средновековен гръцки надпис от Аксаково, Варненско. – ИВАД, XII, 1961.

А. Кузев. Прьстени-печати от късното средновековие във Варненския музей. – ИВАД, XII, 1961.

Ал. Кузев. Средновековната крепост на Варна. – ИВАД, XIII, 1962.

Ал. Кузев. Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. I. Тутракан и Русе. – ИНМВ, II, 1966.

Ал. Кузев. Още веднъж за варненската средновековна крепост. – ИНМВ, VIII, 1972.

А. Кузев. Маршрутът на Владислав III Ягело до Варна. – ИНМВ, 9, 1973.

А. Кузев. Средновековна сграфито керамика с монограми от Варна. – ИНМВ, XXV, 1974.

А. Кузев. Восстание Константнтина и Фружина. BHR, 3, 1974.

Ал. Кузев. Кой е владял София през 70-ге години на XIV в. – В: Сердика-Средец-София, София, 1976.

Ал. Кузев. Развитието на градовете и създаването на нови епархии във Второто българско царство. – В: Средновековният български град. БИД. Научни конференции. 2. София, 1980.

А. Кузев. Раннесредневековной некрополь под Варна. – Raports du III CIAS, 2. Bratislava, 1980.

А. Кузев, Варна. **–** В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981.

А. Кузев. Галата. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981.

А. Кузев. Каварна. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981.

А. Кузев. Карвуна. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981.

А. Кузев. Кранеа и Кастрици. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981 **.**

А. Кузев. Сръбски грошове в Добруджа през XIV в. – ИНМВ, 24, 1984.

А. Кузев. Владял ли е Теодор Светослав Маврокастро?. ГСУ, ЦСВПИД, 1, София, 1987.

А. Кузев. Находка на сръбски грошове от XIV в. при с. Соколник, Добричко. – ИНМВ, 28, 1992.

А. Кузев. Находка на сръбски и босненски грошове от XIV в. крайс. Храброво, Балчишко. – ИНМВ, 29, 1993.

А. Кузев. Малка находка на сръбски и босненски грошове. ИНМВ, 32-33, 1996-1997.

А. Кузев. Две малки находки на сръбски грошове от XIV в. северно от с. Долище, варненско. – ИНМВ, 30-31, 1994-1995.

А. Кузев. Съкровище от контрамаркирани грошове на Стефан Душан. – ИНМВ, 32-33, 1996-1997.

Г. Кузманов. Средновековна църква от крепостта Овеч. – Векове, 3, 1973.

Г. Кузманов. Византийска икнока-медальон с рядък образ на св. София. – Археология, 3, 1975.

В. Н. Лазарев. Три фрагмента росписных епистилиев и византийский темплон. – В: Сборник статей. Москва, 1971 .

В. Н. Лазарев. Русская иконопись от источников до начало XVI века. Москва, 1983,.

И. Лазаренко. Нумизматични данни за датиране опожаряването на Одесос по времето на император Ираклий. – ИНМВ, 49-50, 1998-1999.

И. Лазаренко. Находка от средновековни сребърни монети от Варна. – В: Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев (= Acta musei varnaensis, III – 1), Варна, 2002.

Л. Лазаров. Данни за монетната циркулация на провадийската крепост. Велико Търново, 2001 **.**

А. П. Лебедев. Исторические очерки сосотояния Византийско-восточной церкви от конца XI до середине XV века. Санкт Петербург, 1998.

Р. Липчев. Укрепителната система на Силистра през периода на османското владичество. – Добруджа, 8, 1991.

Р. Љубинковић. Цръква Светог Никола у Станичењу. Зограф, 15, 1984.

Н. Мавродинов. Византийската архитектура. София, 1955, с. 149.

Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство XI-XIII в. София, 1966.

Л. Мавродинова. Стенописи от времето на цар Иван Асен II при Иваново. – Изкуство, 9, 1976.

Л. Мавродинова. Скалните скитове при Карлуково. София, 1985.

Л. Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV век. София, 1995.

А. Маргос. „Средновековни скални манастири по Провадийското дефиле" – ИНМВ, 17/32/, 1981.

А. Маргос. Провадия. Варна, 1981 **.**

В. Маринов. По въпроса за произхода на гагаузите в България. – В: Сб. в чест на Й. Захариев. София, 1964.

Ат. Манов. Потеклото на гагаузите, техните обичаи и нрави. Варна, 1938.

Хр. Матанов. Югозападните български земи през XIV век. София, 1986.

Хр. Матанов, Р. Михнева. От Галиполи до Лепантол Балканите, Европа и османското нашествие 1354-1571. София, 1988.

Хр. Матанов. Кръстоносната идея в първия етап на османското нашествие (1332-1402). – Балканистика, 3, 1989.

Хр. Матанов. Средновековните Балкани. Исторически очерци. София, 2002.

И. И. Мещерюк. Болгарские и гагаузкие поселения Бесарабии в 20-х гг. XIX столетия. – УЗКУ, 2, 1950.

Л. Милетичъ. Дако-ромънитѣ и тѣхната славянска писменость. Часть II. Нови влахо-български грамоти отъ Брашовъ. – Сборникъ за Народни Умотворения, Наука и Книжнина, XIII, София, 1896.

А. Минчев. Гроб с богат инвентар от римския некропол на Одесос. – ИНМВ, 17, 1981.

А. Минчев. Ранното християнство в Одесос и околностите му. – ИНМВ, 22, 1986.

А. Минчев Антично стъкло от Западното Черноморие (I-VI в.). II. Чаши. – ИНМВ, 24, 1988.

М. Мирчев. Разкопките в Караач теке край Варна. – ИАИ, XVII, 1950,.

М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров. Бизоне-Карвуна. – ИВАД, XIII, 1962.

Д. Мирчева. Исторически хипотези за произхода на Гагаузите. – В: Каварна – средище на българския Североизток. Каварна, 2007.

Кр. Миятев. Архитектурата в средновековна България. София, 1965.

С. Младенов. Печенеги и узи-кумани в българската история. – БИБ, IV 1, 1931.

Ю. М. Могаричев. Пещерные сооружения средневековых городищ Юго-западного Крыма. Проблемы истории „пещерных городов" Крыма. Симфереполь, 1992.

Д. Момчилов. Пътната и поселищната система между Източна Стара планина и "Ерке-сията" IX-XIV в. София, 1999.

В. А. Мошков. Турецкие племена на Балканском полуострове. – ИИРГО, 40, 1904.

В. А. Мошков. Гагаузы**.** Етнографическое обозрение**.** Санкт Петербург, 1903-1904.

Е. Мусакова. Към въпроса за възприемането на християнската символика в старобългарската култура. – Археология, XXIX, 2, 1987.

Кр. **Мутафова.** Теории и хипотези за гагаузите. – В: Българите по Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. II Велико Търново, 1993 **.**

П. Мутафчиев. Към историята на северо-западните български земи. – СпБАН, 16, 1918.

П. Мутафчиев. Към историята на месемврийските манастири. – В: Сборник в чест на В. Н. Златарски. София, 1925.

П. Мутафчиев. Добруджа в Миналото. В: Съчинения на проф. П. Мутафчиев, т. IV. Добруджа. София, 1947 **.**

П. **Мутафчиев,** Мнимото преселение на селджукски турци в Добруджа през XIII в. – Сб. Добруджа, IV, София, 1947, с. 108-146 (същият текст –В: Избрани произведения, II. София, 1973).

П. Мутафчиев. Владетелите на Просек. – В: Избрани произведения, I, София, 1973,.

П. Мутафчиев. Добротич-Добротица и Добруджа. – В: Избрани произведения, Т. II. София, 1973 **.**

П. Мутафчиев. Съдбините на средновековния Дръстър. – В: Избрани произведения, II. София, 1973 .

Н. Мушмов. Бронзов печат на цар Михаил Шишман. – ИБАИ, VII, 1932-1933.

В. Л. Мыц. В плену историографических иллюзий. – Stratum plus. № 6. 2001-2002,.

Е. П. Наумов. К истории летописното „Списка русских городов дальних и ближних". – В: Летописи и хроники. Сборник статей 1973 г. Посвещен памяти Арсения Николаевича Носонова. Москва, 1974.

Ст. Недев. Османското нахлумане в Североизточна България през 1388 г. – ВИС, 1, 1979, с.64-71.

В. Нешева. Средновековни накити от Варненския музей. – ИНМВ, 21, 1985.

В. Нешева. Деспот-славовата кула – камбанария на църквата „Св. Никола" в. Мелник. – Археология, 3, 2003**.**

П. Ников. История на Видинското княжество до 1329 г. – СпБАН, 16, 1918**.**

П. Ников. Татаробългарските отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилец. – ГСУ, ФИФ, 15-16, 1921.

П. Ников. Българи и татари през средните векове. – БИБ**,** 3, 1929**.**

П. Ников. Съдбата на северозападните български земи през Средните векове. – БИБ, 3, 1930.

П. Ников. Българското Възраждане във Варна и Варненско. София, 1934.

П. Ников. История на подбалканската област. – Родина, 1, 1938.

Б. Николова. Устройство и управление на българската православна църква (IX-XIV в.). София, 1997.

Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити. София, 1982.

Н. Овчаров. Рисунките-графити от «Имарет джамия» в Пловдив като извор за историята на средновековието през XV в. (= Разкопки и проучвания, XVIII). София, 1987.

Н. Овчаров. Едно уточнение по Шуменския Шишманов надпис на Сацо, внук на великия епикерний Срацимир. – Старобългаристика, 4, 1994.

Н. Овчаров. Последната война на цар Иван Шишман (1388-1393). –PBbg, 1, 1996.

Г. Острогорски. Серска област после Душанове смрти. Београд, 1965.

Г. Острогорски. История на византийската държава. София, 1998.

Пл. Павлов. По въпроса за заселването на кумани в България през XIII в. – В: Втори международен конгрес по българистика, т. 6. София, 1987.

Пл. Павлов. България, „Златната орда" и куманите (1242-около 1274). – Векове, 2, 1989.

Пл. Павлов. Куманите в обществено-политическия живот на средновековна България (1186 г. – началото на XIV в.). – ИПр, 7, 1990.

Пл. Павлов. България, Византия и куманитс (седемдесетте години на XI–началото на XIV в.). Автореферат на кандидатска дисертация. В. Търново, 1991.

Пл. Павлов. Бележки по въпроса за българското етническо присъствие в междуречието на Дунав и Днестър през XII-XV в. – Българите в Северното Причерноморие, 1, 1992,.

Пл. Павлов, Г. Атанасов. Преминаването на татарската армия през България (1241-1242). – ВИС, 1, 1994 **.**

Пл. Павлов. Бележки за прабългарите на Кубер, както и за присъствието на печенежки и кумански групи в днешна Македония (VII-XIII в.). – Архив за поселищни проучвания, III, 3 – 4, 1994**.**

Пл. Павлов. Татарите на Ногай, България и Византия (около 1270-1302 г.). – Българите в Северното Причерноморие, 3, 1995.

Пл. Павлов. Бунтари и авантюристи в средновековна България, В. Търново, 2000.

Пл. Павлов, Ив. Тютюнджиев. Българите и османското завоевание (края на XIII-средата на XIV в.). Велико Търново, 1995**.**

Пл. Павлов. България и походите на „Златната орда" срещу Византия през XIII-XIV в. (С оглед на политическите събития в Северното Черноморие и Българския Североизток). – Българите в Северното Причерноморие, 6, 1997.

Пл. Павлов. Бил ли е татарина Чака български цар. – Историческо бъдеще, 1-2, 1999.

Пл. Павлов. Търновските царици. В. Търново, 2006.

Пл. Павлов. Българското Средновековие. Познато и непознато. Велико Търново, 2008.

Пл. Павлов, Г. Владимиров. Златната орда на българите, София, 2009.

В. Павлова. За една средновековна диадема от XIV в. – АДСВ, 37, Екатеринобург, 2006.

В. Пандурски. Възкресение и Възнесение Христово и Петдесетница в иконографията. – ГДА, 5 (31), 1956.

П. Ф. Параска. Внешнеполитические условия образования молодовского феодального государство. Кишинев, 1981.

В. Парушев. Средновековни монети от Калиакра. – ИНМВ, 26, 1990.

Л. В. Пекарьская, В. Г. Пуцко. Давньоруські енколпони в збірці Музею історіі Киева. – Археологія, 3, 1989.

Вл. Пенчев. Бележки към някои български средновековни монетосечения. – Нумизматика, 1, 1984.

Вл. Пенчев. Колективна находка от медни монети (XIII в.) от Силистра. – Нумизматика, 2, 1986.

Вл. Пенчев. Към историята на Дръстър през XIII в. (по нумизматични данни). – Нумизматика, 2, 1987.

Вл. Пенчев. Колективна находка с медни български средновековни монети. – Анали, 1-4, 2004.

Перник, II. София, 1983, с. 67-79 **.**

Пети годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1910 г. Варна, 1911.

П. Петров. Търговски връзки между България и Дубровник през XIV в.- ИБИД, XXV, 1967.

Б. Петронова. Нови археологически данни за крепостта Калиакра. – В: Каварна – Средище на българския Североизток. Каварна, 2007.

М. Петрова. Средновековна надвратна кула на Провадийската крепост. – ИНМВ, 17, 1981**.**

В. Пенчев. Колективна находка от сребърни монети от времето на Иван Алексъндър. – Нумизматика, 3, 1979.

В. Плетньов. Аврен. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995.

В. Плетньов. Аксаково, Новаково – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995.

В. Плетньов. Венчан. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995.

В. Плетньов. Виница, Генерал Кантарджиело, Изворно, Кранево, Любен Каравелово, Орешак, Осеново, Рогачево, Яребична. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995.

В. Плетньов. Галата. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7.

В. Плетньов. Девина, Девня. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7.

В. Плетньов. Мъглиж. –В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995.

В. Плетньов. Овеч. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 1995.

В. Плетньов. Овчага. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995.

В. Плетньов. Невша. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995.

В. Плетньов. Петрич. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995.

В. Плетньов. Суворово. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995.

В. Плетньов. Нови данни за средновековната варненска крепост. – Сб. Тракия и Хемимонт (IV–XIV в.), 1. Варна, 2006.

В. Плетньов. Крепостта Кастрици (Предварително съобщение) – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006.

В. Плетньов, Хр. Кузов, А. Стефанова. Археологически разкопки на крепостта Кастрици, резиденция Евксиновград – Варна. – АОР за 2006, София, 2007.

В. Плетньов, А. Стефатона, М. Вълчев. Крепостта Кастрици. Предварително съобщение. – В: Каварна – Средище на българския Североизток. Каварна, 2007.

В. Плетньов. Изграждането на Варненската крепост и Варненската митрополия (XI-IV в.). – В: Християнската култура в средновековна България. Материали от Национална научна конференция, Шумен 2-4 май 2007 г. по случай 1100 годишнината от смъртта на Св. Княз Борис-Михаил (ок. 835-907 г.). Велико Търново, 2008.

С. А. Плетнева Печенеги, торки и половцм в южнорусских степях.– МИА–СССР, 62, 1958.

С. А. Плетнева. Половцы. Москва, 1990.

Н. В. Покровский. Очерки паметников християнского искусства и иконографии. Спб., 1910.

А. Попов. Крепости и укрепителни съоръжения в Крънската средновековна област. София, 1982.

М. Поповић, В. Бикић. Комплекс средњовековне митрополије у Београду. Београд, 2004.

Д. Поповић, М. Поповић. Манастир Куманица на Лиму. Београд, 2004.

К. Попконстантинов. За четенето и тълкуването на надписа от с. Цар Асен, Силистренски окръг. – Археология, 3-4, 1982.

К. Попконстантинов, О. Кронщайнер. Старобългарски надписи, II. Залсбург, 1995.

К. Поконстантинов, Р. Костова, В. Плетньов. Манастирите при Равна и Караач теке в манастирската география на България (IX-X в.). – AMV, III-2. Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Варна, 2005.

Л. Л. Полевой. Очерки исторической географии Молдавии XIII-XV веков. Кишинев 1979.

Г. Радичков. Къносредновековен некропол от XV-XVII в. на Калиакра. – Добруджа, 10, 1993.

Г. Радичков. Новооткрита монета на деспот Добротица. – Добруджа, 11, 1994.

Р. Радић. Областни господари у Византjи в краем XII и у первим деценjама XIII века. – ЗРВИ, XXIV-XXV, 1986.

Р. Радић. Време Jована V Палеолога (1332-1391). Београд, 1993.

Св. Радојчић. Старо српско сликарство. Београд, 1966.

Д. А. Расовски. Роль половцев в войнах Асеней с Византийской и Латинской империи в 1186– 1207 г. – Сп. БАН, 58, 1939.

Р. Рашев. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.). Варна, 1982.

Р. Рашев. Крепостта Косово и първият контакт между българи и турци в Северна България през 1388. – В: Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев (= Acta musei varnaensis, III-1), Варна, 2002.

Н. И. Репников. Ески Кермен в свете археологических разведок 1928-1929 гг. – Готский Сборник 1-8, 1932.

Н. Робев. Тракийските гагаузи. – Векове, 1988.

А. И. Романчук, М.Я.Быков. Рисунки средневековьх кораблей из крепости Каламита. – ВВр. 42, 1981.

Н. Д. Руссев. Городские центры Днестровско-дунайской земли и Золотая орда. – В: Молдавский феодализм. Общее и особеное. Кишинев, 1991.

Н. Руссев. Нижний Дунай в истории Молдовы XIV века. – Revista de istorii Moldovei, 1, 1993.

Н. Руссев. Българите и татарите от „Златната орда" на Долния Дунав (втората половина на XIV – първата половина на XV в.). – Българите в Северното Причерноморие, 6, 1997.

Н. Руссев. Болгарско-молдавские контакты на Нижнем Дунае (вторая половина XIV в.). – In: Relațiile Moldo-bulgarie în epoca medie şi moderna. Chişinău, 1998.

Н. Д. Руссев. На грани миров и эпох. Кишинев, 1999 .

Н.Д. Руссев. Молдавия в „темные века": материалы к осмыслению культурно-историческоих процессов. – Stratum plus. № 5. 1999.

Средновековният Червен. Том 1. София, 1985.

Е. Сачев. Гагаузите. Бюлетин на клуба за ТНТМ, ИФ. София, 1977, кн. 2.

Седми и осми годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1912 и 1913 г. Варна, 1914.

В. Силогава. Нови данни за грузино-българските отношения – Археология, XXII, 2, 1980.

В. Д. Смирнов. Кримское ханство под верховеством Отоманской Порты. Сакт-Петербург, 1887.

Ив. Снегаров. Кратка история на съвременните православни църкви, I. София, 1944.

И. Соколов. Состояние монашества Византийской церкви с половинь IX до начала X века (842-1204). Опит церковно-исторического исследования. Казань, 1894.

Ив. Сотиров. Средновековният град Карвуна. – възникване и местонахождение. – ГНАМ, IX, 1993.

Ив. Сотиров. Добруджанската столица Карвуна през XII-XIV в. – ГНАМ, X, 1997.

Р. Стойков. Селища и демографски облик на Североизточна България през втората половина на XVII в. – ИВАД, XV, 1964.

Г. Стойков. Боянската църква. София, 1954.

В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV век. София, 2000.

В. Стоянов. Куманология. Опит за реконструкция. София, 2006.

Съкровищата на средновековна България. Каталог на изложбата. Автор и съставител В. Павлова. Варна, 2007.

Д. Танасоглу. Узун-керван. Кишинев, 1974.

Н. Танчева, И. Крайчев. Разкопки при с. Воден, Ямболски окръг. – В: Археологически открития и разкопки през 1986 г. Разград, 1987.

В. Г. Тепляков. Письма из Болгарии. СПб., 1833.

С. Торбатов. Укрепителната система на провинция Скития (края на III-VII в.). София, 2002.

Н. Тодоров. За демографското състояние на Балканския полуостров през XV-XVI в. – ГСУ, ФИФ, 53, 2, 1969-1960.

Е. Тодорова. Вичина. В: Български средновековни градове и крепости. 1. Варна, 1981.

Е. Тодорова. Килия. В: Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981.

Е. Тодорова. Ликостомо. В: Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981**.**

Е. Тодорова. Отношенията на Добротица с генуезците. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982.

Е. Тодорова. За търговията на Варна през XV в. – ИНМВ, 18, 1982.

Е. Тодорова. Към историята на Варна, Несебър и Анхиало (Поморие) през XV в. – ИНМВ, 36, 1985 **.**

Х. Тодорова с кол. Дуранкулак, 1. София, 1989.

В. Тонев, К. Стоянов. История на село Суворово. София, 1973.

Г. Тончева. Марцианопол. Пътеводител. Варна, 1966.

К. Тотев. Стеатитови кръстове от средновековна България. – Археология, 3, 1990.

К. Тотев. Бронзов модел за стъклени камеи от с. Рогачево. – Археология, 2, 1993.

К. Тотев. Златен пръстен печат от Кранево, Балчишко. – В: Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. (=Acta musei varnaensis, III-2), Варна, 2005.

Ю. Трифонов. Унищожаването на Търновската патриаршия и заменянето ѝ с автономно митрополитство – архиепископство. – СбНУ, 22-23, 1906-1907.

В. Тъпкова-Заимова. Долни Дунав – гранична зона на византийския запад. Към историята на северните и североизточните български земи в края на X-XII в. София, 1976.

В. Тъпкова-Заимова, Д. Димитров, Пл. Павлов. Хронологически енциклопедия на света, Т. VI, Велико Търново, 1994.

К. Тулешков. Архитектурата на българските манастири. София, 1998.

В. Ђурић. Византијске фреске у Југославија. Београд, 1975.

Ив. Ђурић. Световни достојанственици у „Ектесис неа". – ЗРВИ, XVIII, 1962.

Ив. Тютюнджиев. Екзархии на Цариградската патриаршия в българските земи през XIV-XIX в. – Търновска книжовна школа, 7, 1999.

Ив. Тютюнджиев. Търновският епископат XII-XXI в. Велико Търново, 2007.

Ив. Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV- XIX в. Велико Търново, 2007.

Ф. И. Успенский. История византийской империи. Том III. Москва, 1948.

Г.А. Федоров-Давыдов. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва, 1966.

Б. Ферјанчић. Деспоти у Византји и Јужнословенским землама. Београд, 1960.

Б. Ферјанчић. Севастократори у Византји. – ЗРВИ, XI, 1968.

Б. Ферјанчић. Тесалја у XIII и XIV веку. Београд, 1974.

Б. Цветкова. Съдбата на Теодор Светослав преди възцаряването му. – ИБИД, 22-24, 1948.

Б. Цветкова. Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII в. София, 1975.

Б. Цветкова. Паметната битка на народите. Европейският югоизток и османското завоевание – края на XIV – първата половина на XV в. Варна, 1976.

Д. Цухлев. История на българската църква, I. София, 1910.

Й. Чангова. Ловеч. Цитаделата на средновековният град. София, 2006.

Н. Чанева-Дечевска. Триконхалните църкви от IX-XIV в. по българските земи. – Археология, XII, 4, 1970.

Н. Чанева-Дечевска. По въпроса за средновековните трикоихални църкви от манастирски тип на Балканите. –МПК, 1, 1971.

Н. Чанева-Дечевска. Църкви и манастири от Велики Преслав. София, 1980.

Н. Чанева-Дечевска. Архитектурни особености и проблеми на църквите със стегнат кръст в периода на развития феодализъэм в България. – В: Изследвания върху църковната архитектура на бъларското средновековие. София, 1982.

Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура на Първата българска държава, София, 1984.

Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура в България през XI-XIV в. София, 1988.

Е. Чаушев. За категорията „заточеници" според разпоредбите на канунname за лива Силистра от времето на султан Сюлейман (1520-1566). – Път, 5, 2006.

Г. Ф. Чеботаренко. Материалы к археологической карте паметников VIII-X вв. в южной части Пруто-Днестровското междуречья. – В: Далекое прошлое Молдавии. Кишинев, 1969 .

Б. Чифлянов. Проскомидията. – ГДА, XVII, 1967-1968.

П. Чолов. Българите гагаузи. Историческа съдба и съвременни проблеми. – ВИС, 2, 1993.

В. А. Шабашов. Етногенезис. – В: История и культура гагаузов. Комрат-Кишинеу, 2006.

Ф. М. Шабульдо. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев, 1987.

Шести годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1911 г. Варна, 1912.

К. и Х. Шкорпил. Североизточна България в географско и археологическо отношение. – СбНУ, VII, 1892.

К. Шкорпил. Укрепления Абобской равнины. – ИРАИК, X, 1905.

К. Шкорпил. Обяснения към плана на гр. Варна. – ИВАД, II, 1909.

К. Шкорпил. Опис на старините по течението на р. Русенски Лом. София, 1914, .

К. Шкорпил. Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. – БИБ, I, 1929.

К. Шкорпил. Материали към въпроса за съдбата на прабългарите и северите и към въпроса за произхода на днешните гагаузи. – Byzantinoslavica, V, 1933-1934.

Ф. И. Шмит. Отзьв о сочинениях на тему «Дейсус» в византийском и русском искусстве.– В: Записки Императорского Харьковского Университета, 1, 1914.

Й. Юрукова, Вл. Пенчев. Български средновековни печати и монети. София, 1990.

А. Л. Якобсон. Средневековный Крым. Ленинград, 1964.

А. Л. Якобсон. Средневековый Херсонес (XII-XIV в.). – МИА. Москва-ленинград, 1950 .

С. А. Янина. „Новый город" (=Янги-шехр = шехр ал-Джедид) – монетный двор Золотой Орды и его местонахождение. В: Труды Государственного исторического музея. Вып. 49. Москва, 1977**.**

И. Янкулов. За камбаните през средновековието. – ГСУ, ЦСВПИД, 4, 1990-1991.

И. Янкулов. Проблема за църковните звънарници в българската средновековна архитектура. – В: Проблеми на българската археология, 2, София, 1993**.**

M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru. La seigneurie de Dobrotići, fief de Byzance. – ACIEB, XIV, 1975.

D. Angelov. Une sorrce peu utilisée sur l'istoire de la Bulgare au XV-e siècle. – Byzantinobulgarica, 2, 1966.

E. Angelucoi, A.Cucari. Encyclopedie des navires. Paris, 1979 **.**

G. Atanasov. La Vicina medievale et la forteresse de Nufaru. – Etudes balkaniques, 1, 1994.

G. Atanassov. Croix-encolpions proche-orientales de ls region de la Dobroudja du Sud (Bulgarie). – In: Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologgie. Bonn, 1995**.**

G. Atanasov, Pl. Pavlov. Sur l'itneraire de l'armée tartare a traverse de la Bulgaria du Nord et Dobrudja en 1242. – Dobrudja, 12, 1995.

Ch. Bakirtzis, D. Papanicola- Bakirtzis. De la céramique byzantine en glacure à Thessalonique. – BBl, 7, 1981.

M. Balard. Lee Génois dans l'ouest de la Mer Noir. – Actes du XIV-e congrès international des etudes btzantines, II. Bucarest, 1975.

M. Balard. La Romanie génoise (VII-e – début de XV-e siècle). Genova, 1978,.

M. Balard. Notes sur les Ports du Bas-Danube au XIV-e siècle. – SOF, I, 1979.

M. Balard. Gênes et l'Outre mer. Actes de Kilia nu notare Antonio di Ponzo. Paris, 1980.

M. Balard. Les Génoise et le region bulgares au XIV-e siècle.- Byzantinobulgarica, VII, 1981.

S., Baraschi, Ch. Cantacuzino. Cercetari1e archeo1ogice din cetatea de la Enisa1a. – Peuce, 8,1980.

S. Baraschi. Unele probleme depre Proslaviţa. – Peuce, X (1), 1991.

I. Barnea, Descoperiri archeologice din epoca Feudala de la Mangalia. – MCA, 6, 1957.

I. Barnea, V. Bilcurescu. Santierul archeologic Basarabi. – MCA, V, 1959**.**

I. Barnea, Şt. Ştefănescu. Din istoria Dobrodgei. 3. Bucureşti, 1971.

I. Barnea. Christian art in Romania, 2. Bucureast, 1981.

I. Barnea. Le christianisme de premiers six siecles au nord du Bas-Danube a la lumiere des sources literaires et des decouverts archeologiques.- In : Miscellanea Bulgarica, 5. Wien,1987.

E. Basso. Genova: un imperio sul mare. Genova, 1994.

L. Bătrina, A. Bătrina. Contribuţii la cunoaşterea architecturii medievale din Dorogea: biserica sf. Atanase din Niculiţel (jud. Tulcea). – SCIVA, 28, 4, 1977.

V. Beševliev. Zwei Bemerkungen zur historischen Geographie Nordostbulgariens. – Studia Balkanica, I. Sofia, 1970.

Iv. Biliarsky. The Despots in Mediaeval Bulgaria. – Byzantinobulgarica, IX, 1995.

St. Boiadjiev. L' eglise du village Vinica a la lumiere des nouveles donees. - Byzantinobulgarica II 1966,.

B. Borisov. Djadovo. Vol. I. Mediaeval Settlement and Necropolis (11 to 12 sent.) Tokyo, 1989 **.**

L. Bréhier. L'art chrétien, son developpement iconografique des origines a nos jours. Paris 1928.

L. Bréhier. Les institutions de l'empire byzantin. Le monde byzantin. Paris, 1949.

G. Bošcovič. Note sur les analogues entre l' architecture serbe et l'architecture bulgare au Moyen âge. – ИБАН, 10, 1936.

G. Brătianu. Les bulgarea a Cetatea Albă (Akkerman) au début du XIV siècle**.** – Byzantion, 2, 1926.

L.Bréhier. L'art chrétien, son developpement iconografique des origines a nos jours. Paris 1928.

G. Bratianu. Recherches sur Vicina et Cetatea Alba. Bucarest, 1935.

G. Bratianu. Demetrius princes Tartarorum (ca. 1360-1380). – Revue des etudes roumaines, IX-X, 1965.

G. Cantacuzino. Cetăţi medievale din ţara Româneascâ. Bucureşti, 2001.

R. Ciobanu. Evoluţia rolul şi însemenătatea mitropoliei Vicina. – Peuce, 6, 1977.

C. Gioresсu. Inemeierea mitropoliei Ungrovlahiei. – Ortodoxă Romană, LXXVII, 1959.

C. Cirgan. Ceramica epoca feudala timpurie descoperita teritoariul orasului Constanta. – Pontica, II, 1970.

C. Chiriac. Un monument inedit: complexul rupestru de la Dumbrăveni (jud. Constanţa). – Pontica, XXI-XXII, 1988-1989.

P. Charanis. The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Tyrks. – Byzanion, 16, 1942-1943.

S. Claire, C. Brophy. A residence in Bulgaria. London, 1869.

N. Conovici. Un tresor monetaire de XIV s. découvert à Pacuiul lui Soare. – RESEE, 4, 1975.

N. Constantinescu. Coconi. Un sat din cîmpia română în epoca lui Mirce cel Bătrîn. Bucurşti, 1972, **.**

N. Constaninescu. Mircea cel Batran. Bucurşti, 1981.

G. Custorea, schimburile economice in regiunea Danubiano-pontica in secolele VIII – XI. – Pontica, XXIV, 1991.

O. Dalton. Bizantine Art and Archaeologie. New York, 1961.

O. Damian, P. Damian. Eléments chrétiens de l'époque byzantine au Bas Danube. – Pontica, XXVIII-XXIX, 1995-1996.

A. Decei. Dobruca. – In: Islam ansklopediisi. III. Istanbul, 1962.

A. Decei. L'invasion de tatars de 1241-1242 dansnos regions selon la Djami'ot-Tevarikh de Fäzl ol-lah Răšid od-Din. – RRH, XII, 1, 1973.

A. Decei. Problema colonizării turcilor în Dobrogea secolului al XIII-lea. – In: Relațiile româno-orientale. Bucuresti, 1978.

P. Diaconu. Monede rare şi inedited din epoca feudală de inceput descoperitela Păcuiul lui Soare și imprejurimi (Dobrogea). – SCIV, 1, 1964.

P. Diaconu, D. Vilceanu. Păcuiul lui Soare, I. Bucureşti, 1972.

P. Diaconu, S. Baraschi. Păcuiul lui Soare, II. Bucureşti, 1977.

P. Diaconu. O formatiune statula la Dunarea de Jos la sfirşitul al XIV-lea neconescuta pina in present. – SCIV, 2, 1978.

P. Diaconu. Les Coumans au Bas-Danube aux XI-e et XII-e siècles. Bucarest, 1978.

P. Diaconu. Les petchénègues au Bas Danube. Bucarest, 1979.

P. Diaconu. Contribuție la cunoașterea monedelor lui Ioan Terter, despotul țării Dristrei. – Cercatari numismatice Muzeul National de Istorie, 3, 1980.

P. Diaconu. I.Barnea, Arta crestina in Romania, vol. I, II. – Pontica, XIV, 1981.

P. Diaconu. Kili et l'expédition d'Umur-beg. – RESEE, 1, 1983.

P. Diaconu. Carbona, Cavarna, la contrée de Carvouna. – Dacia, XXXVII, 1993.

P. Diaconu. Originea numelei Dobrogea. – Buletinul Bibliotecii Române, XVII, 1992-1993.

P. Diaconu. Cumani şi familiei lui Dobrotița. – Revista istorică, 3-4, 1994.

P. Diaconu. A propos des soi-disant monnaies de Jakov-Sviatoslav. – Dobroudja, 12, 1995.

P. Diaconu. "Kilia et Licostomo". Un faux problème de géographie historique. – In: Il Mar Negro, II. 1995-1996.

Ch. Diéhl. L'eglise et les mosaiques du couvent de Saint-Luc en Phocide. Paris, 1889.

Ch. Diéhl. Manuel d'art Byzantin, II. Paris, 1925.

DACL, III. Paris, 1948.

S. Dimitrova-Čudilova. Les monnaies bulgares fausses du XIV-e siècle. – In: Proceedings of the International Numismatic Symposium. Budapest, 1980.

Iv. Dujčev. Medioevo bizantino-slavo. I. Roma, 1965.

Iv. Dujčev. La conquête torque de la peninsula de bakkans de 1371 a 1379. – Etudes historoques, 1975.

N. Duval. Les églises africaines a deux absides. I. Paris, 1971, II. Paris, 1973.

V. Eskenasy. Notes consernant l'histoire du litoral oust de la Mer Noire: Dobrotich et ses relations avec Génes. – RRH, 2, 1982.

U. Fidler. Studien zur Graberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts der unteren Donau, 1, Bonn, 1992.

V. Francois. Elaboratr Incised Ware: Un témoin du rayonnement de la culture byzantine à l'époque paléologueл – В: Поливная керамика средиземноморья и Причерноморья XI-XVIII вв. Киев, 2005 .

A. Garai-Olaun. Arqueologia cristiana de la Antigűedad Tardía en Alava, Guipúwcoa y Vizcaya. Vitoria, 1988.

A. Giata. Condițiile instaurarii dominatiei otomane in Dobrogea. – Studii istorice Sud-Est Europene, Bucureşti, 1974.

A. Grabar. Martyrium. Recherches sur le cult de reliques et de l'art chrétien antique et Moyen âge. I. Paris, 1946.

N. Grămadă. Vicina. Izvoare cartografice. Originea numelui. Identificarea oraşului. Cdrul Cosminului. I, Bucureşti, 1924.

N. Grămadă. La Scitia Minore nelle cartenautiche dei Medio evo. – Ephemeris Dacoromana, IV, 1930 .

J. Grirliciis. Mittelalterliche Tierreliefs in Anatolien und Nordmesopotamien. Untersuchungen zur figűrlichen Bandekaration des Sedschuken, Artuqiden und ihrer Nachfolger bis 15 Jahrhundert. Tűbingen, 1995.

M. Guboglu. Paleografia şi diplomatica turco-osmană, 148, Bucureşti, 1958.

R. Guilland. Recherches sur les instutitions byzantines, I. Berlin-Amsterdam, 1967.

R. Guilland. Recherches sur l'histoire administrative de l'empire byzantin; Le despote. – REB, 17, 1959.

V. Gjuzelev. Les appellations de la Bulgarie médièvale dans les sorces hisoriques (VII-e-XV-e s.). – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984.

V. Gjuzelev. Médieval Bulgaria, Byzantine Empire, Black Sea – Venice – Genoa. Villah, 1988.

V. Gjuzelev. Naturräumliche Bedingungen, Grenzen und Namen von Dobrudza im Mittelalter (4.–17. Jh.) – In: Bulgaria Pontica medii aevi, III, ed. Prof. V. Gjuzelev. Sophia, 1992.

J. Hammer. Historie de l'Empire Ottoman, IV, Paris, 1835.

J. Hammer. Geschichte der Goldennen Horde. Pest, 1840.

J. Hussey. Byzantine monasticium. – Hystory, 24, 1940.

O. Iliescu. A stăànit Dobrotici la Gurile Dunării? – Pontica, 4, 1971.

O. Iliescu. Monede medievale şi moderne descoperite la Păcuiul lui Soare in anii 1956-1974. In: Păcuiul lui Soare; II. Bucureşti, 1977.

O. Ilieescu. Nouveles editions d'actes notaries instruments au XIV siècle dans les colonies génoises des bouches du Danube. – RESEE, XV, 1, 1977.

O. Iliescu. Nouvelles contributions à la géographie historoque de la mer Noire. – In: Il Mar Negro, I, Bucarest, 1994.

H. Inalčic. L'Empire ottoman. – Actes de Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-est Europeènes, III. Sofia, 1969.

Istoria României. II, Bucureşti, 1962.

S. Iosipescu. Balica, Dobrotiă, Ioancu. Bucurşti, 1985.

Iv. Jordanov. Dobrudza (491 – 1092) – selon le donnees de la numismatique et de la sphragistique. – In: Dobrudza. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987.

R. Janin. Le monasticium byzantine au Moyen Age: commende et typica (X-e– XIV-e siècle). – REB, 22, 1964.

N. Jorga. Comunicări mărunte. – Convorbire literari, 35, 1901.

N. Jorga. Veneția in Marea Neagră. I. Dobrotici. – Analele Academiei romăne, II, t. XXXVI, 1913-1914. Bucurşti, 1914.

N. Jorga. Dobrotitsch (Dobrotica, Dobrotici) quelques observation. – Revue historique de Sud-Est europeen, V, 4-6, 1928.

N. Jorga. (Rec.) St.Romansky. Carte etnographiques de la Nouvelle Dobrudja Romanie. Sofia, 1915. – BIEESO, II, 1935.

N. Jorga. Histoire des Romains et de la Romanité orientale, III. Bucarest, 1937.

L. Jimeno. Eremitorios rupestres altomedievales (el alto valle del Ebro). Bilbao, 1989.

M. Josifova. Céramique à décor sgraffito de Kaliakra. – BBl, 7, 1981 .

M. Iossifova. Some varieties of the cross-domed churches of the "tight cross" variant. – Archeologia Bulgarica, 1, 1997.

M. Kiel. Melvana Neşrî and Towns Medieval Bulgaria. Historical and Topographical Notes. – In: Studies in Otoman Hystori in Honorem of Profesor V. Z. Ménage. Istambul, 1993.

T. Kovalski. Les Turcs et1a 1aпgue turque de 1a Bи1garie du Nord-Est. Кraкowie, 1933.

T. Kovalski. Les e!ements ethniques turcs de 1a Dobroudja. – Rocznic Orientalisticzny, XIV, 1938.

K. Kretschamer. Die italienischen Portolanen des Mittelalters. Berlin, 1909 .

A. Kuzev. Zwei Notizen zur historischen Geographie der Dobrudža. – Studia balкanica, 10, 1975.

Al. Kuzev. Drei falsche topographische Identifizierungen. – In: Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1987.

E. Lăzuracă, G. Mãnucu-Adameştesnu. Noi descoperiri archeologice la Enisala. – MCA, XIV, 1980.

V. Laurent. Les signataires du second concile de Blakhernes (été 1285). – Échos d'Orient, XXVI, 1927.

V. Laurent. Un évêché fantôme ou la Bitzina taurique. – Échos d'Orient, 33, 1939.

V. Lauremt. La domination byzantine aou bouches du Danube sous Michel VIII Paléologue. – RESEE, 22, 1945.

V. Lauremt. Le métropolite de Vicima Macaire et la prise de la ville par les tartares. – RESEE, 23, 1945 .

G. Legean. Etnographie de la Turque D'Europe. Gotha,1861.

E. Málytuz. Kaiser Sigismund in Ungarn 1387-1437. Budapest, 1990.

G. Mãnucu-Adameştesnu. Urme de locuire din perioada seudal-timourie la Troesmis. – Peuce, VIII, 1980.

G. Mãnucu-Adameştesnu. Monede antice şi bizantine descoperite la Troesmis. – Peuce, VIII, 1980 **.**

Mănucu-Adameşteanu. Noi descoperiri arheologice la Isaccea. – SCIVA, 3, 1987**.**

G. Mănucu-Adameşteanu. Noi descoperiri arheologice la Isaccea. – SCIVA, 3, 1987.

G. Mãnucu-Adameştesnu. Томis-Constantina-Constanţa. – Pontica, XXIV, 1991.

G. Mãnucu-Adameştesnu. Istoria Dobrogei in perioada 969-1204. Contribuţii arheologice şi numismatice. Bucureşti, 2001.

A. Margos. Deux sources arméniennies du XIII-e siècle conservant certenes événements historiques du Second Empire Bulgare. – EB, 2-3, 1965.

A. Margos. Au sujet de la localization de la fortresse médiévale Diavina, Devina. – Studa balkaniques, 1, 1970.

Marcović-Kandić. Kule-zvonici uz srpske crkve XII-XIV veka, Beograd, 1976.

G. Millet. Monument byzantins de Mistra. Paris, 1910.

B. Mitrea. Monede antice şi bizantine descoperite la Păcuiul lui Soare. – In : Păcuiul lui Soare, I. Bucureşti, 1972.

C. Moisescu. Noi consideraţii asupra vechimii arhitecturii bisericii Sf, Atanasie din Niculiţel (Jud. Tulcea). – In: Istro-Pontica. Tulcea, 2000.

C. Moisil. Dobrotici şi Mircea cel Batrin. In: Dobrugea –cinzeci ani de viaţd românească. Bucurşti, 1928 .

P. Mutafciev. Dobrotic, Dobritica et la Dobrudza. – Revue des études slaves, 7, 1927.

P. Mutafciev. Die angeblicheche Einwanderung von Seldchuken-Türken in die Dobrudscha im XIII Jahrhundert. Sofia, 1943.

P. Năsturel. Une victoire du voévode Mircea L'Ancien sur les turcs devant Silistra (e. 1407-1408). – Studia et Acta Orientala, I, 1957.

P. Năsturel. Ls fastes épiscopaux de la métropole de Vicina. – Byzantinisch-Neugriechische Jahrbűcher, 21, 1971.

D. Nicol. Byzantium and Venice. Cambridge, 1988.

E. Nicolae. Queiques considerations sur les monnaies tatares de „la Ville Neuve" (Yangi-şehr / Şehr al-cedid). – Studii şi cercetări de numismatică. Vol. XI (1995). Bucureşti, 1997.

E. Nicolae. Monedele de cupru bătute în Oraşul Nou (Şehr al-cedid). –Simpozion de numismatică – 2002. Bucureşti, 2003.

B. Nicolova. The Church of Odessos-Varna Between Byzantium, the Bulgarian Tsardom and the Patriarchate of Constantinopole. – Etudes balkaniques, 1-2, 1998.

E. Oberländer-Târnoveanu. Cronica descoperiliror monetare din nordul Dobrogei. – Peuce, VIII, 1980.

E. şi I. Oberländer-Târnoveanu. Contribuţii la studiul emisiunilor monetare şi al formaţiunilor politice din zona Gurilor Dunării în secolele XIII-XIV. – SCIVA, 32, 1, 1981.

E. Oberländer-Târnoveanu. Circulaţia monede sîrbeşti din secolele XIII-XIV la Dunarea de Jos şi comerţul raguzani în Balkani. – BSNR, LXXV-LXXVI, 1981-1982.

E. Oberländer-Târnoveanu, G. Mãnucu-Adameştesnu. Monede din secolele XII-XIV descoperite din Nufăru (jud. Tulcea). – Peuce, IX, 1984.

E. Oberländer-Târnoveanu. Numizmatical contributions to the history of the Sout-Easten Europa at the end of 13 centuri. – RRH, 3, 1987.

E. Oberländer-Târnoveanu. Quelques remarques sur les emission monétaires médiévales de la Dobroudja médionale aou XIV-e – XV siècles. – RRH, XXVII, 1-2, 1988 .

E. Oberländer-Târnoveanu. Un tezaur de monede feudale dobrogene din secolul al XIV-leadescoperit la Cernavoda (jud. Constanţa). CN,VI, 1990.

E. Oberländer-Târnoveanu. Moneda asănestilor în contextual circulaţiei monetare din zona Gurilor Dunnării. In: Răscoala şi statul asănestilor: Culegere de studii. Bucurşti, 1989.

E. şi I. Oberländer-Târnoveanu. Noi descoperiri de monede emise în zona gurilor Dunării în secolele XIII-XIV. – Studii şi cercetări de numismatiă, IX, 1989.

E. Oberländer-Târnoveanu. Un trésor de Monnaies Serbes et Bosniques trouvé au Bouches de Danube (note préluminaire). – Нумизматничар, 15, 1992.

E. Oberländer-Târnoveanu. Numizmatical and historical remarks on the bzyantine coin hoards from the 12th centurz at the Lower Danube. – RESEE, XXX, 1-2, 1992.

E. Oberländer-Târnoveanu. Byzantino-Tartarica. Le monnayage dans la zone des bouches du Danube à la fin du XIII-e siècle. – Il Mar Nero, II – 1995/96.

A. Ορλανογ. Ο ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΑΜΞΙΣΣΑΝ ΝΑΟS ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ. ΑΘΥΝΑΥ, 1935.

A. Ορλανδοσ. Μοναστιριακη αρχιτεκτονκη. Αθηναι, 1975.

G. Ostrogorsky. Urum-Despotes. Die Anfänge der Despotenwürge in Byzanz. – BZ, 44, 1951.

G. Ostrogorski. Byzance, État tributaire de l'Empire Turc. – ZRVI, 5, 1958.

D. Pallas. Episcopion. – RLBK, 11, Stuttgart, 1968.

A. Pálőczi-Hyrvát. L'imigration et établissement de Comans en Hongrie. – A O Hungr, 29, 1975.

P. Palol. Arqueologia cristiana de la España romana, sicolos IV – VI. Madrid – Valladolit, 1967.

P. Panaitescu. Mircea cel Bătrăn (1386-1418). Bucureşti, 1944.

Ş. Papacostea. Românii în secolul al XIII-lea – Întra cruciată şi Imperiul mongol. Bucarest, 1993.

Ş. Papacostea. Genovezii la Caliacra: Un document ignoral. – Pontica, XXX, 1997.

Ş. Papacostea. La Mer Noire carrefoir des grandes routes intercontinentales 1204-1453. Bucureşti, 2006.

D. Papanicola- Bakirtzis, E. Dautrman Maguire, H. Maguire. Ceramic Art from Serres, Urbana. Chicago, 1992.

V. Parushev. The Coins from the Silver Hoard Found Near Batovo in the Region Dobrich. – Dobroudja, 12, 1995.

J. Patrich. Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries. Washington, 1995.

P. Piper. Die geistliche Dichtuhg des Mittelalters, I.Tokio 1973.

A. Popescu. Vestigii ale organizării Dobrogei preotomane într-un *Defter* din anul 1530. – In: Vocaţia istoriei. Prinos profesorului Şerban Papacostea. Brăila, 2008.

K. Popkonstantinov. Les inscriptions du monastere rupestre pres du village Murfatlar(Basarab). – In: Dobruddza. Erudes ethno-culturelles. Sofia, 1987.

Sv. Popović. The Serbian Episcopal sees in the Thirteenth Century. – Старинар, LI, 2001.

O. Pritsak. The Polovcians and Rus. – Archivum Eurasie Medii Aevi (Wiesbaden), 2, 1982.

A. Radulescu, N. Hartuchi. Cimitirul feudal-timpuriu de la Caste1u. Constanta, 1967.

D. A. Rasovskij. Comans et Byzance. – Actes de IV em Conges International des Etudes Byzantines, Sofia, 1935.

M. Restle. Kappadokien. – RLBK (Reallexikon zur byzantinischen Kunst), I-23, Stuttgart, 1978.

D. T. Rice. Byzantine Glazed Pottery. Oxford, 1930 .

L. Rodley. Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia. Cambridge, 1985.

M. Ross. Cathalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiqites in the Dumbarton Daks Collection. I. Waschington, 1962.

I. Schwarz-Winklofer, H. Biedermann. Das Buch der Zeicehen und Symboll. Graz, 1975.

W. Seibt. Probleme der historischen Giographie Bulgariens im späten 10. und 11. J. – ein sigillographischer Beitrag. – AMV, II. Нумизматични и сфрагистични приноси към историята ни археологията на Западното Черноморие. Варна, 2000.

G. Simon. Descoperiri archeologice pe grindurile din Delta Dunarii. – Peuce, 2, 1971.

M. Simon. La civilization de l antiquite et le christianisme. Paris, 1972 **.**

P. Schreiner. Studien zu den BPAXEA XPONIKA. München, 1967.

P. Schreiner. Die byzantinischen Kleinchroniken, I. Wien, 1975.

F. Šišić. Vojvoda Hrvoje Vućić Hrvatinić I njegova doba (1350-1416). Zagreb, 1902.

V. Spinei. Moldova în secolele XI-XIV. Bucureşti, 1992.

V. Spinei. La genése des villes du sud-est de la Moldavie et les rapports commerciaux des XIIIe-XIVe siècles –Balkan Studies, 35, 2, 1994.

G. Ştefan, I. Barnea B. Mitrea, M. Chişvasi, E. Comşa, Şt. Constantinescu. Şantierul archeologic. – SCIV, 3-4, 1955.

G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa. Dinogeţia. I. Bucureşti, 1967.

I. Strzygowski. Amida. Heidelberg. 1910.

A. Stylianou, J. Stylianou. The painted churches of Cyprus. London, 1985.

R. Teodorescu. Roumanais et Byzance provinciale dans la civilisatio du Bas Danube au XIIIe siècle. – NÉH, 1, 1980.

R. Teodorescu. Byzanţ, Balkani, Occident la inceputurile culture medievale Româneşti (secolele X-XIV). Bucurşti, 1974.

P. Testini. Archeologia cristiana. Roma, 1958.

F. Thiritet. Vénise et l'occupation de Ténédos au XIV siècle. – Mélanges d'archéologie et d'historie, LXV, 1953.

I. Vásáry. Cumans and Tatars. Cambridge, 2005.

I. Vasiliu, G. Mãnucu-Adameştesnu. Consideraţii finale asupra locuirii feudel-timpurie de Aegyssus-Tulcea. – Peuce, IX, 1984.

I. Vasiliu. Consideraţii finale asupra locuirii feudale timpurii de Babadag. – Peuce, XII, 1996.

P. Wittek. Les Gagaouzes = les gens deKaykavus. – Rocznik Orientalisticzny, XVII, 1951-1952 **.**

P. Wittek. Yazijioghli'Ali on the Christian Tutks of the Dobruja. British School of the Oriental and Afrikan Studies, XIV, 3, 1953.

O. Wulf. Altchristlishe und byzantinische Kunst. Berlin, 1914.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

АОР	Архиологически открития и разкопки – София
БИБ	Българска историческа библотека – София
ВВр	Византийский Временник – Москва
ГНАМ	Годишник на Националния исторически музей – София
ВИС	Военно-исторически сборник – София
ГДА	Годишник на Духовната академия – София
ГСУ	Годишник на Софийския Университет – София
ИФ	Истирически факултет
ЮФ	Юридически факултет
ЦСВПИД	Център за Славяно-византинични проучвания Иван Дуйчев – София
ГИБИ	Гръцки извори за българската история – София
ЗДНМС	
ЗРВИ	Зборник радова вицзантолошког института – Београд (= ZRVI)
ИБАН	Известия на Бължарската академия на науките – София
ИБИД	Известия на Българското ардеологическо дружество – София
ИБАИ	Известия на българския археологически институт – София
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество – Варна
ИИМК	Известия на Историческия музей – Кюстендил
ИИД	Известия на Историческото дружество – София
ИНИМ	Известия на Националния истирически музей – София
ИНМШ	Известия на Народния музей – Шумен
ИРАИК	Известия на руския археологически институт в Константинопол
ИНМВ	Известия на Народния музей – Варна
ИПр	Исторически преглед – София
ЛИБИ	Латински извори за българската история – София
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР- Москва
МПК	Музеи и паметници на културата – София
ПСп	Периодично спесание – София
СбНУНК	Сборник за народни умотворения, наука и култура – София
СпБАН	Списание на Българската академия на науките – София
ACIEB	Actes du Congrès International des Études Byzantines
AMV	Acta musei varnaensis. Varna
A O Hungr	Archaeologia Hungarica – Budapesta
BHR	Bulgarian Historical Revue – Sofia
BSNR	Buletin Studii numismatiă – Bucureşti

BBl	ByzantinoBulgarca – Sofia
DACL	Dictionaire d’archéologie chrétienne et liturgie – Paris
EB	Etudes balkaniques – Sofia
EH	Etudes historoques – Sofia
EO	Echos d’Orient – Paris
MCA	Materiale şi cercetări archeologice – Bucureşti
MGH	Monumenta Germaniae historica – Scriptores
NEH	Nouvelles Études l’Histoire – Bucureşti
PBbg	Paleobulgarica – Sofia
RLBK	Reallexikon zur byzantinischen Kunst – Stuttgart
RESEE	Revue des études sud-est Europenes – Bucarest.
REB	Revue des études byzantines – Paris
RRH	Revue Romaine d’ Histoire – Bucarest.
SB	Studia balkaniques – Sofia
SOF	Sud-Ost–Forschungen – München
SCIV	Studia cercetări şi istoria vece – Bucureşti
SCIVA	Studia cercetări şi istoria vece şi archeologoa – Bucureşti
SCN	Studii şi cercetări de numismatiă – Bucureşti
SN	Studii numismatiă – Bucureşti

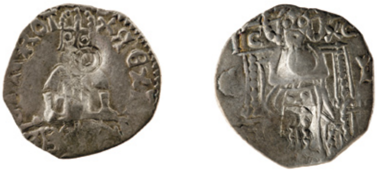

1

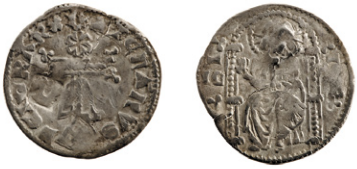

2

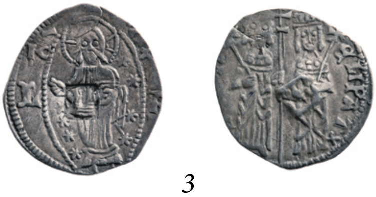

3

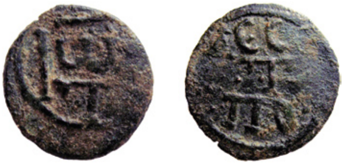

4

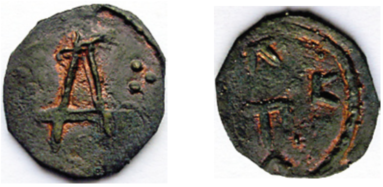

5

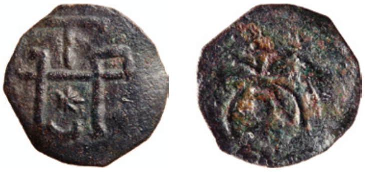

6

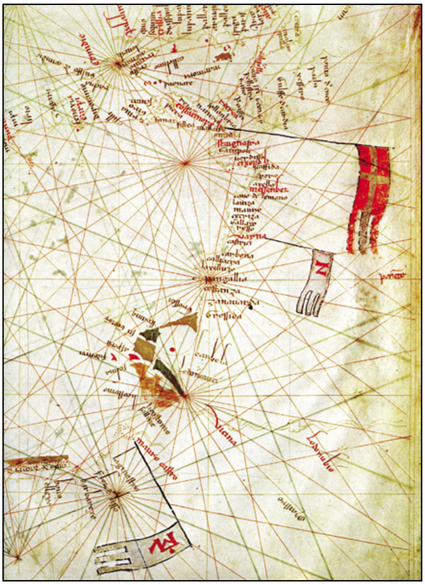

7

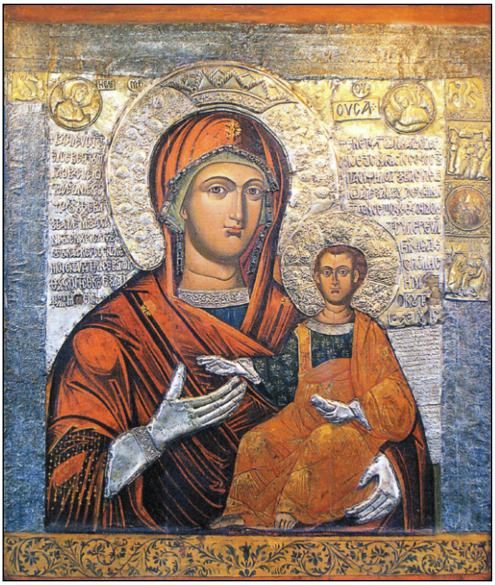

8

Табл. I. 1-3. Сребърни грошове на Стефан Душан (1331-1355) с контрамарки на добруджанския деспот. 4. Монета на деспот Добротица сечена в Дръстър след 1370 г. 5. Монета на деспот Добротица сечена в Калиакра след 1376 г. 6. Монета на Тертер, сечена в Дръстър след 1376 г., 7. Карта на Черно море в атлас на Петрус Весконте от 1320 г. 8. Икона „Богородица Умиление” от Несебър с надписи в чест на цар Иван Александър около нимба (1331-1371) и неговия чичо Самуил (по периферията на мафория)

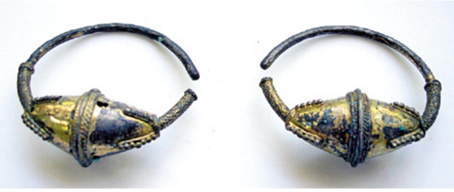

1

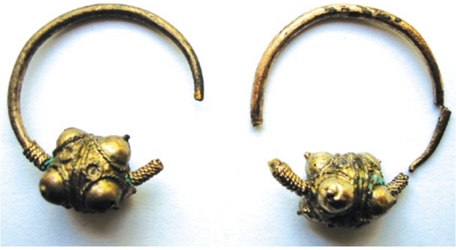

2

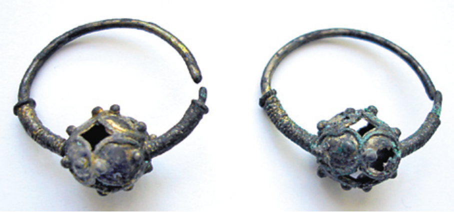

3

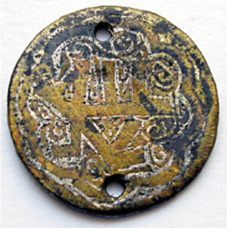

4

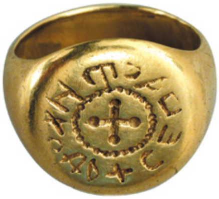

5

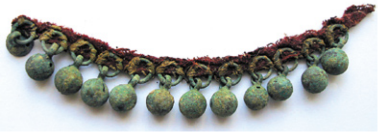

6

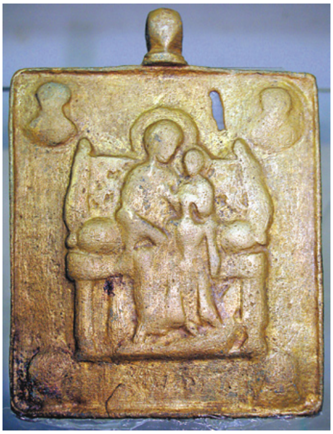

7

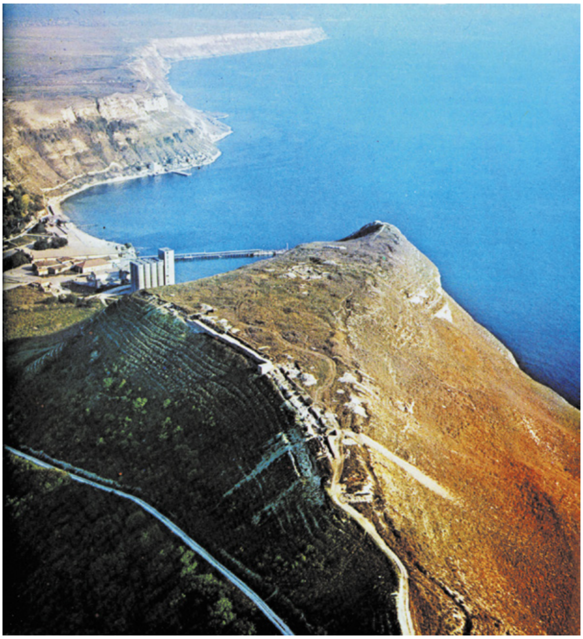

8

Табл. II. 1-3. Обеци и наушници от XIV в. открити на крепостта върху хълма „Чиракман" до Каварна. 4. Медальон с монограм на Палеолозите от XIV в., открит в крепостта на хълма Чиракман. 5. Златен пръстен-печат от крепостта до с. Кранево (Карвуна ?) 6. Прочелник от крепостта на хълма Чиракман 7. Бронзова иконка от Каварна. 8. Поглед към крепостта на хълма Чиракман до Каварна

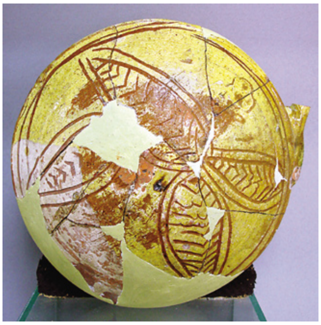

1

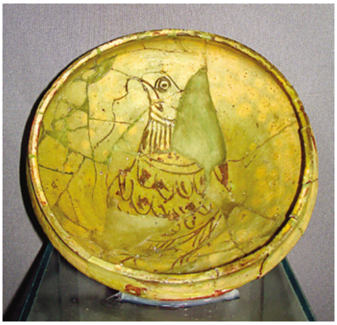

2

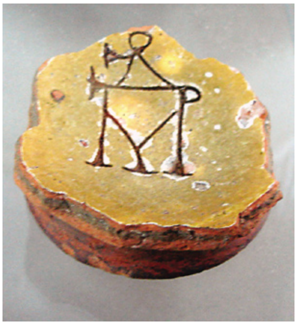

3

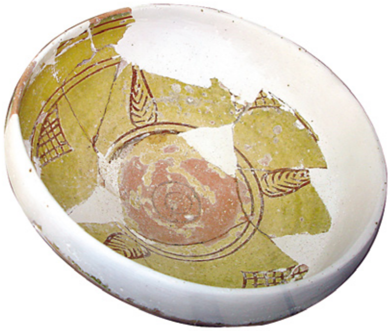

4

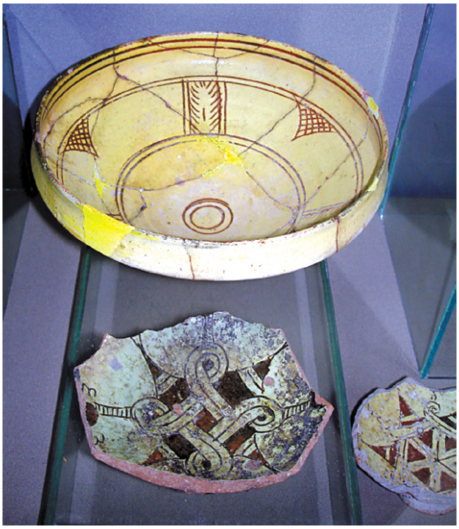

5, 6

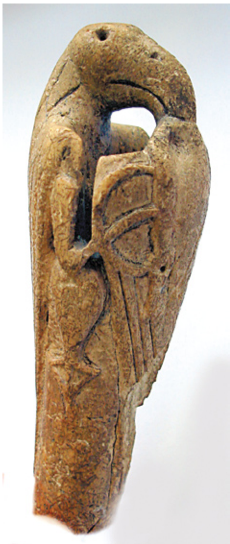

7

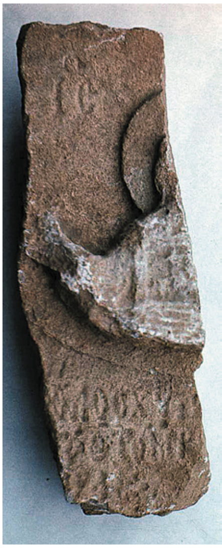

9

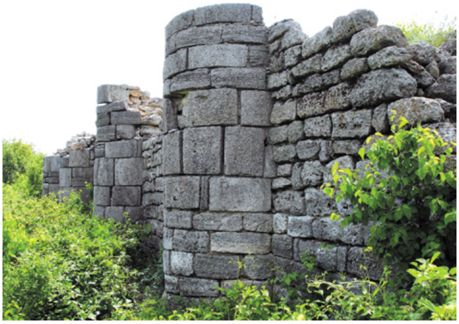

8

Табл. III. Каварна – крепостта върху хълма „Чиракман”.
1-6. Сграфито керамика от XIV в. 7. Скулптурна композиция орел и лебед.
8. Част от крепостните съоръжения. 9. Фрагмент от каменна икона

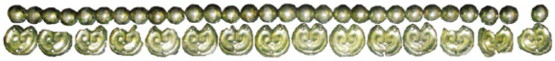

1

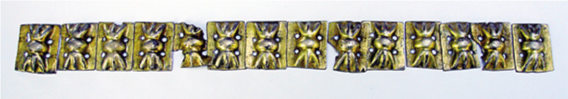

2

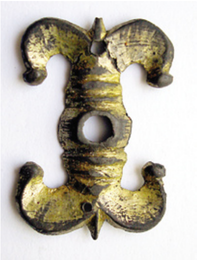

3

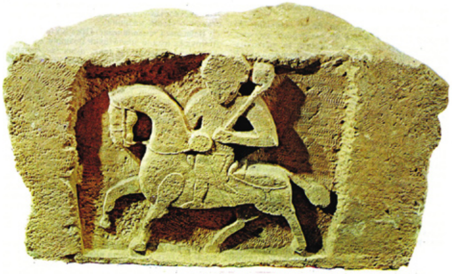

4

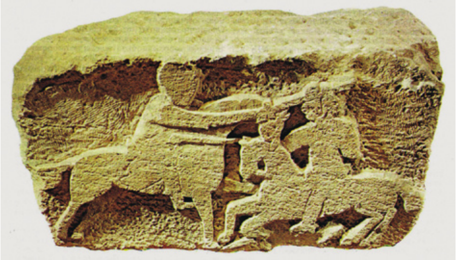

5

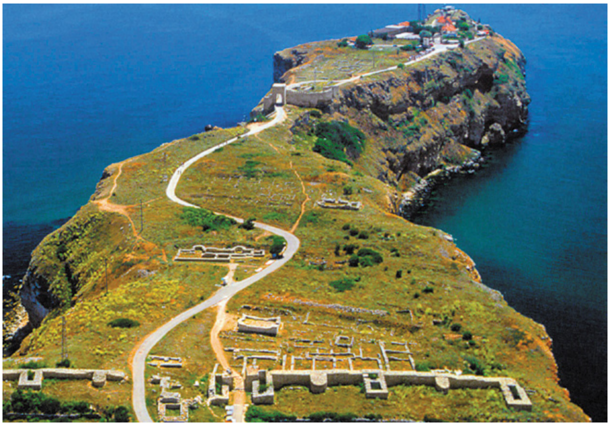

6

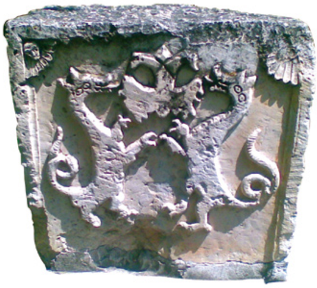

11

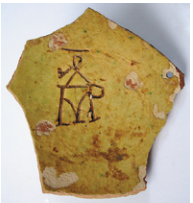

7

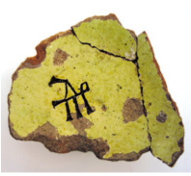

8

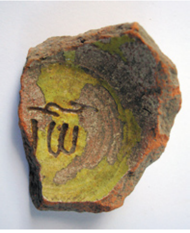

9

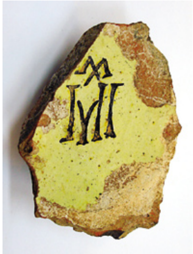

10

Табл. IV. Калиакра.1-2. Позлатени диадеми (прочелници) от XIV в. 3. Коланна апликация от XIV в. 4, 5. Каменни релефи на конници. 6. Айрофотоснимка. 7-10. Монограми върху сграфито керамика. 11. Каменен релеф от XVII–XVIII в. от Хършова

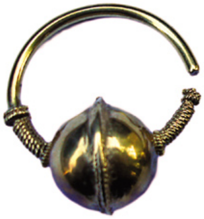

1

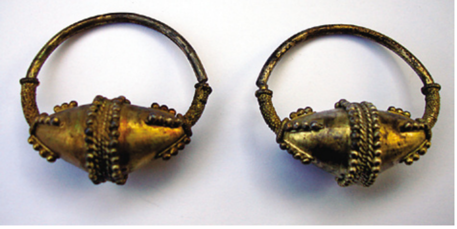

2

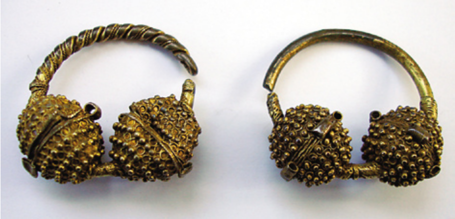

3

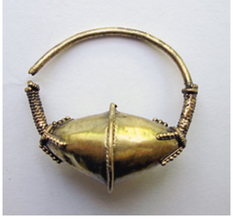

4

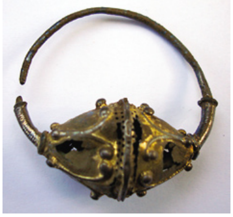

5

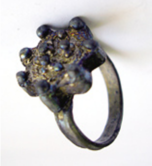

6

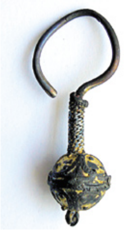

7

8

Табл. V. Калиакра. 1-5, 7. Позлатени обеци и наушници от XIV в. 6. Сребърен пръстен. 8. Поглед към цитаделата

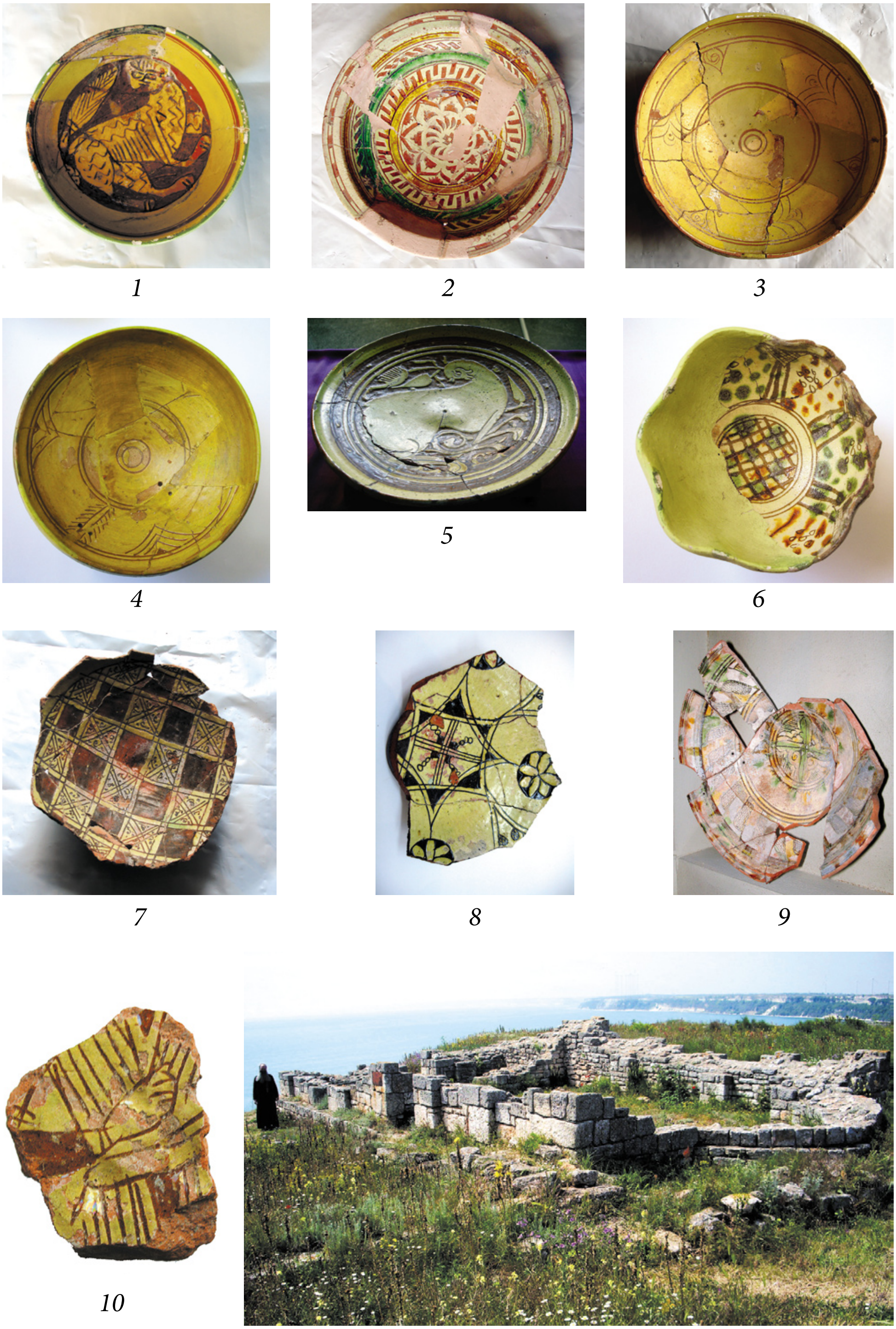

1 2 3

4 5 6

7 8 9

10 11

Табл. VI. Калиакра. 1-10. Сграфито керамика.11. Църква № 1

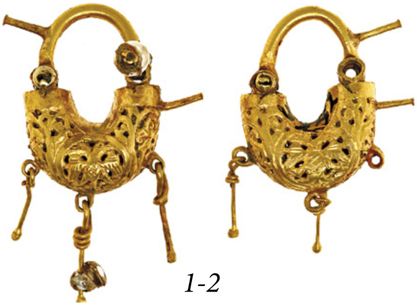

1-2

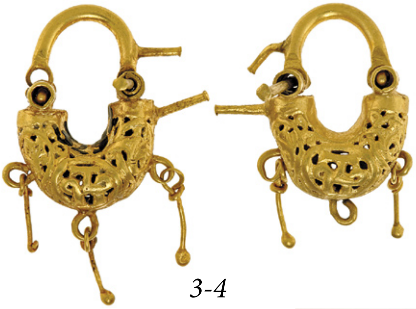

3-4

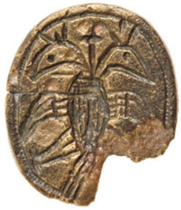

5

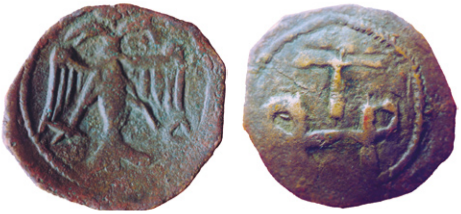

6

7

8

10

9

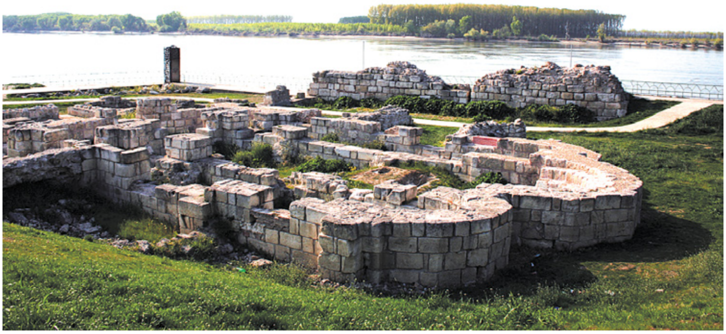

11

Табл. VII. Дръстър. 1-4. Златни обеци с изображения на двуглав орел и монограма на Тертер, открити в гробове на знатни дами от XIV в., в катедралния храм. 5. Печат с двуглав орел. 6. Монета на Тертер, сечена в Дръстър. 7. Пръстен от карнеол в гроб на знатна дама от XIV в., в катедралния храм. 8-9. Златни пръстени с аметистти в гробове на знатни дами от XIV в. 10. Сребърни гривни от XIV в.. 11. Катедралният храм от IX-XIV в.

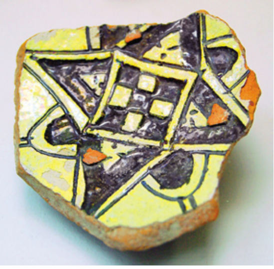

1

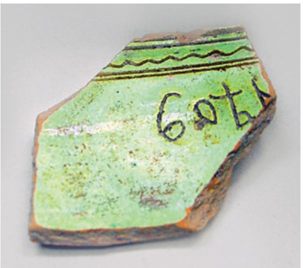

2

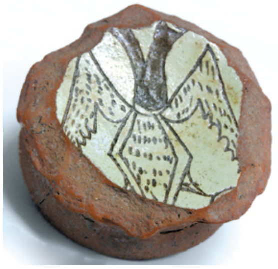

3

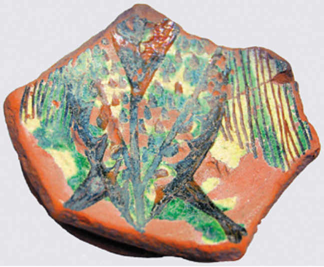

4

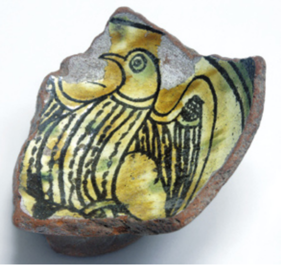

5

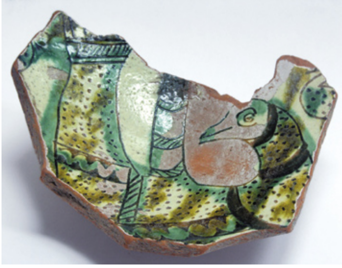

6

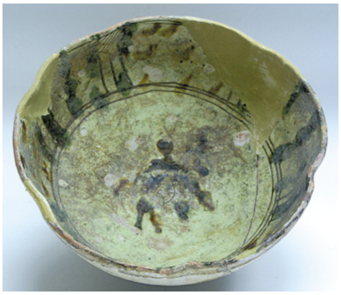

7

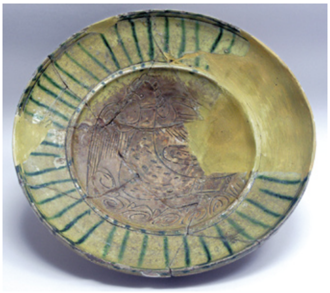

8

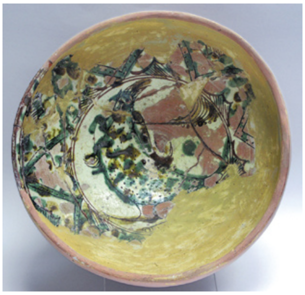

9

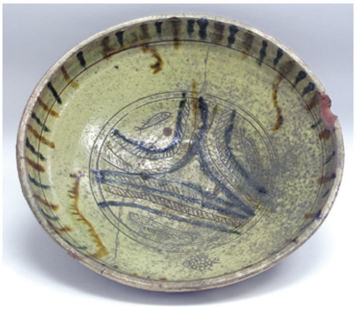

10

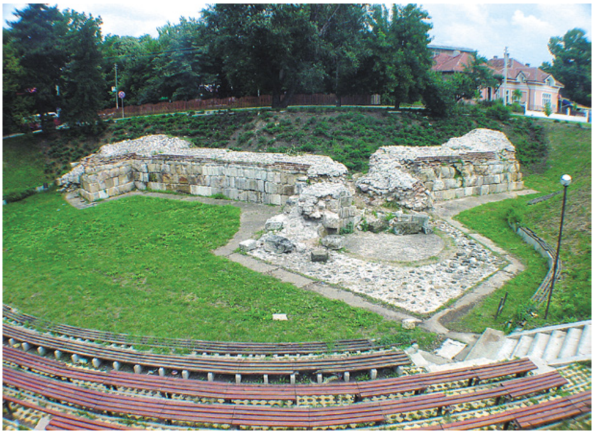

11

Табл. VIII. Дръстър. 1-10. Сграфито керамика.
11. Южната крепостна стена с петоъгълна кула и триъгълен бастион

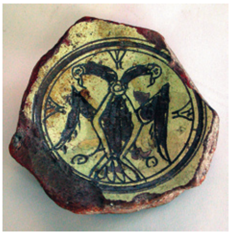

1

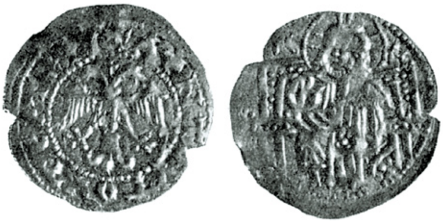

2

3

4

5

6

7

8

9

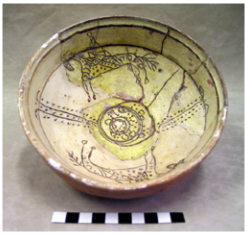

10

11

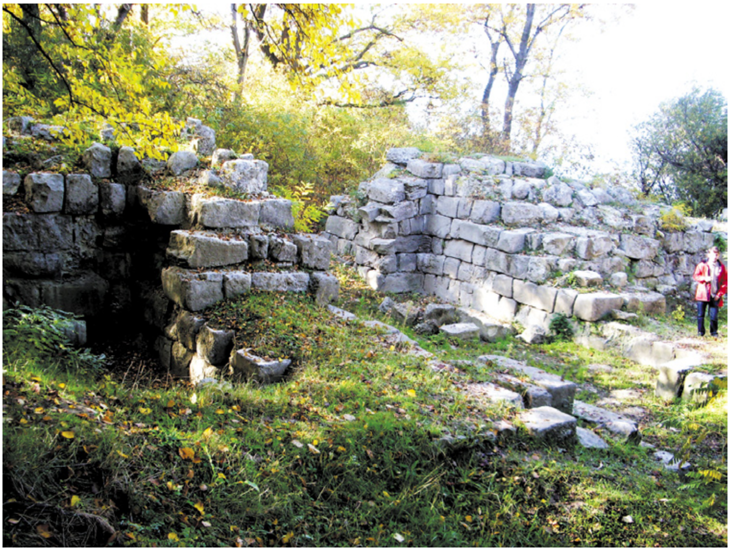

12

13

Табл. IX. Пъкуюл луй Соаре. 1. Сграфито керамика с двуглав орел. 2. Сребърната монета на Тертер. 3-12. Сграфито керамика. 13. Портата на крепостта

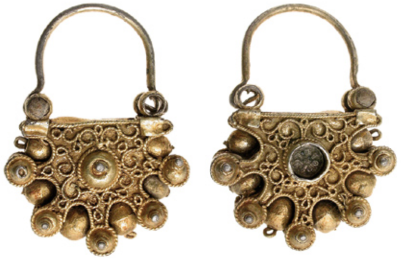

1

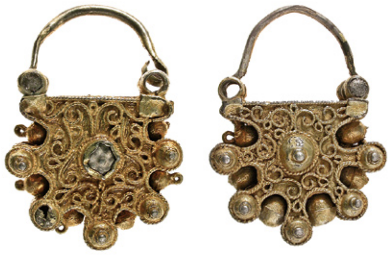

2

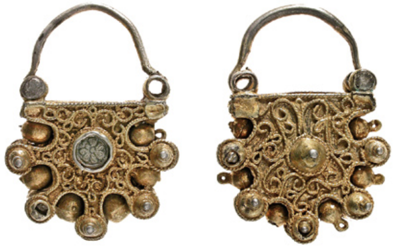

3

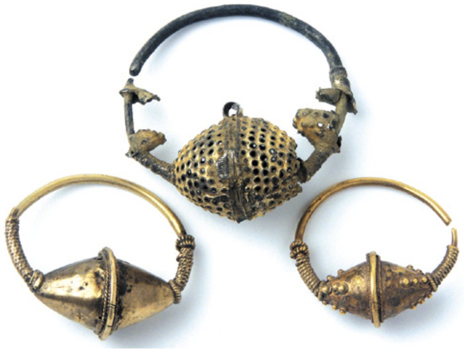

4

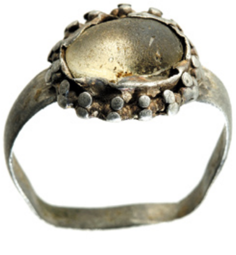

5

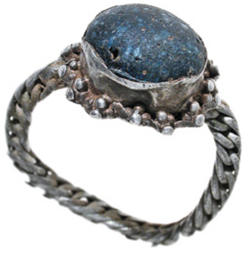

6

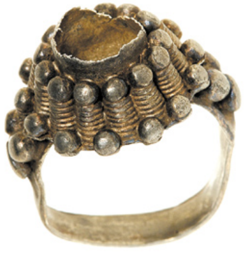

7

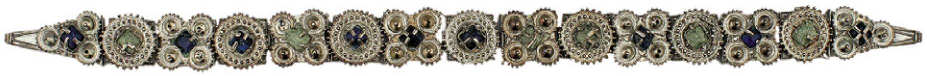

8

Табл. X. 1-3. Позлатени обеци от XIV в. открити в околностите на Силистра (Дръстър) до с. Богорово. 4. Позлатени обеци от Дръстър (долу) и Ветринон-Ветрен. 5-7. Сребърни пръстени от съкровището до Богорово. 8 Сребърна диадема от съкровището до Батово, Добричко

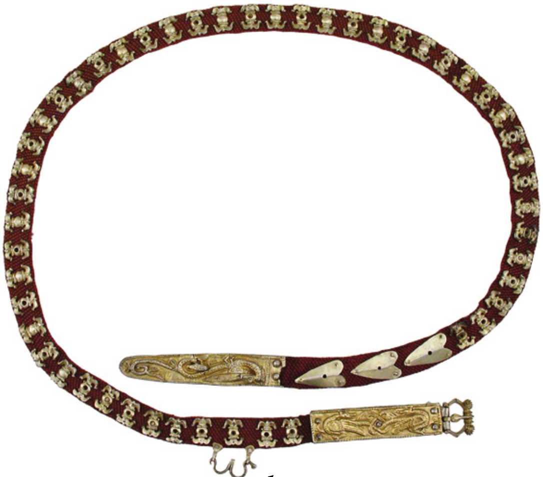

1

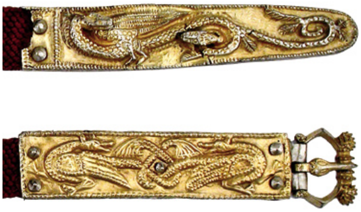

2

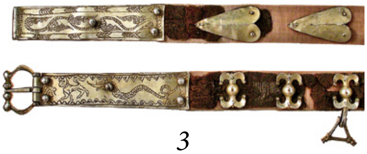

3

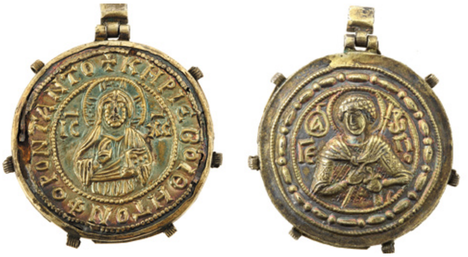

4

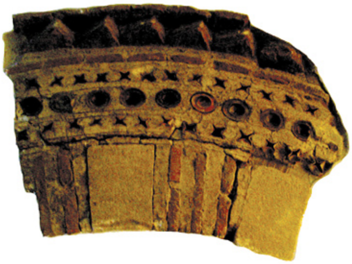

5

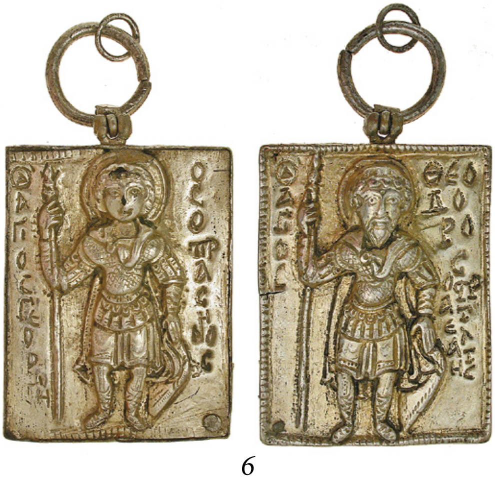

6

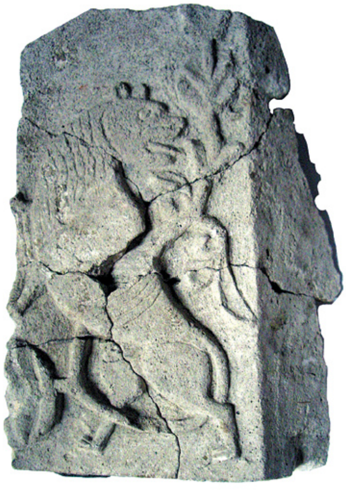

7

Табл. XI. 1-3. Колани в съкровища до с. Долище-Варненско. 4. Позлатен медальон с благославящ Христос и св. Георги в съкровището до с. Долище, Варненско. 5. Елемент от пластичната фасадна украса на църквата „Св. Георги” във Варна. 6. Позлатена иконка със св. Георги и св. Теодор в съкровището до с. Долище, Варненско. 7. Каменен релеф с лъвове от църквата „Св. Георги” във Варна

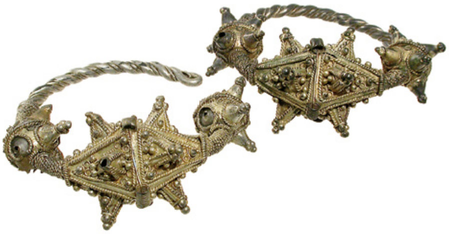

1

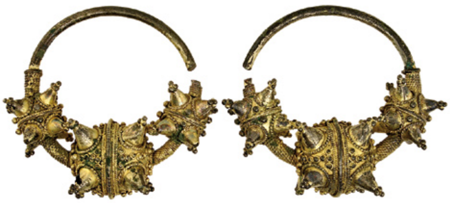

2

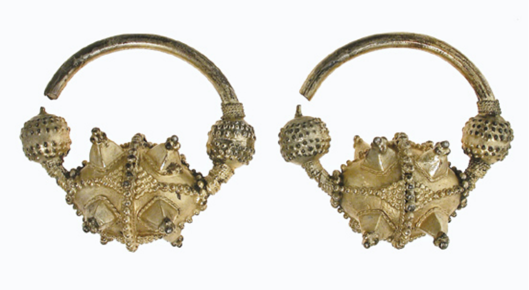

3

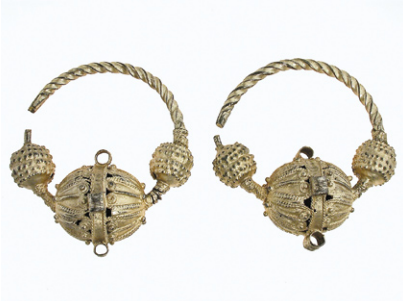

4

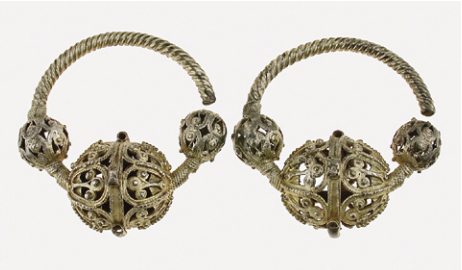

5

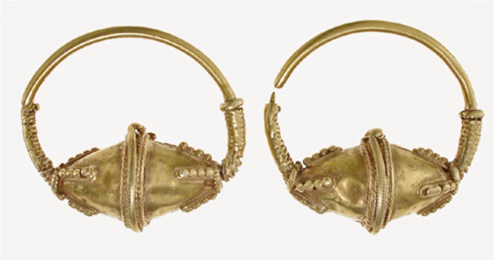

6

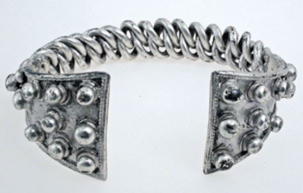

7

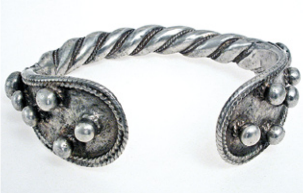

8

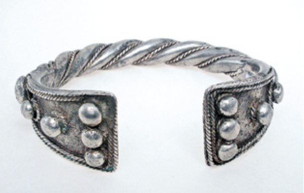

9

Табл. XII. 1-6. Позлатени наушници и обеци от съкровища в района на гр. Варна. 7-9. Сребърни гравни от съкровища в района на гр. Варна

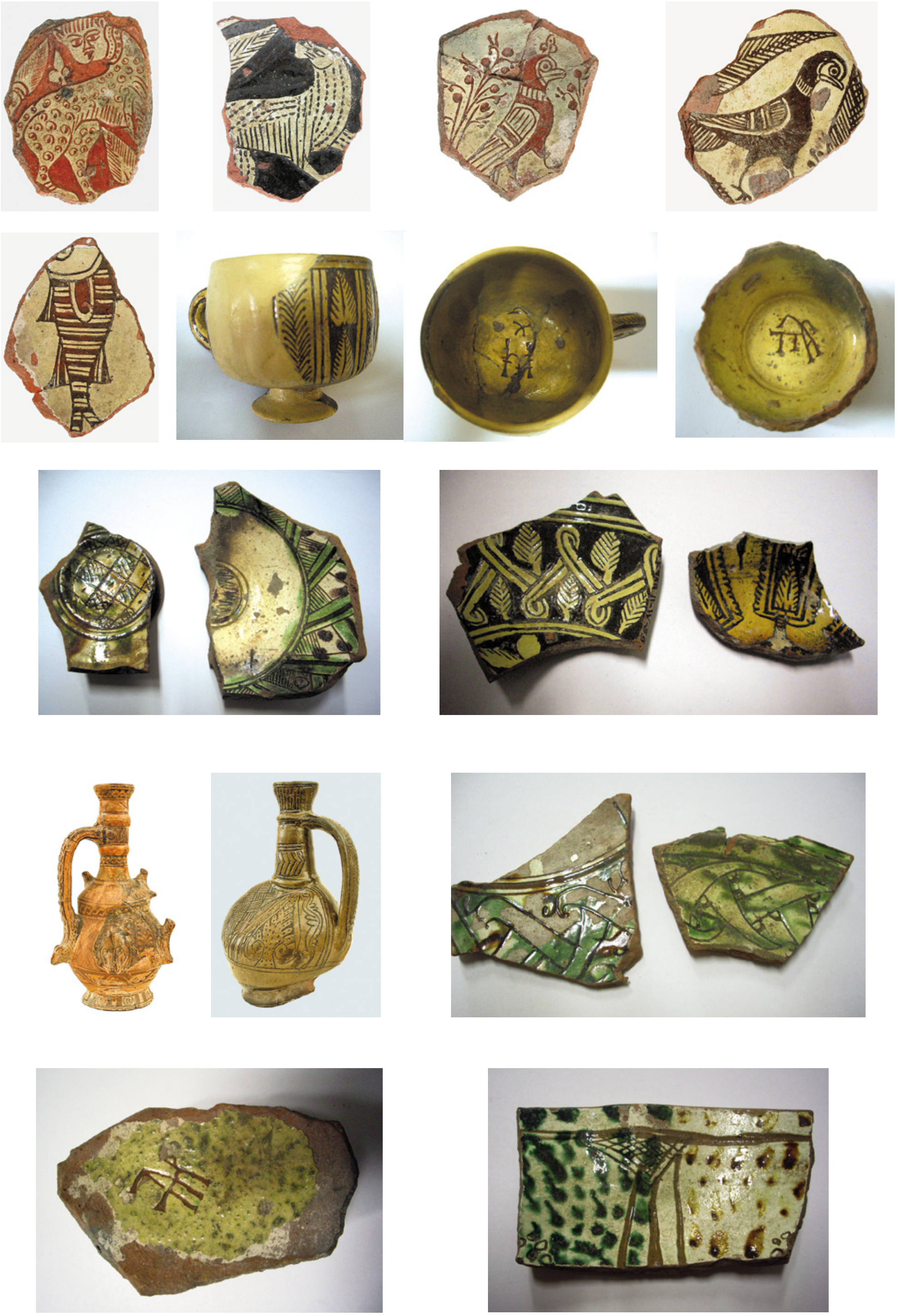

Табл. XIII. Сграфито кеамика от Варна

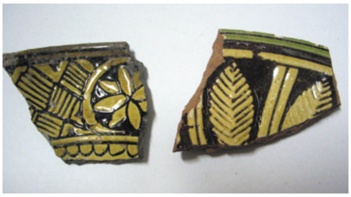

1

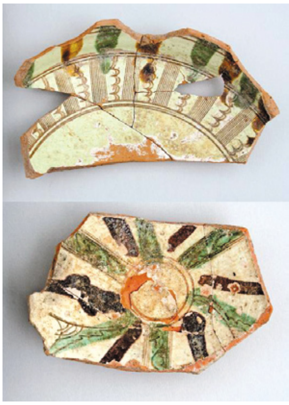

2

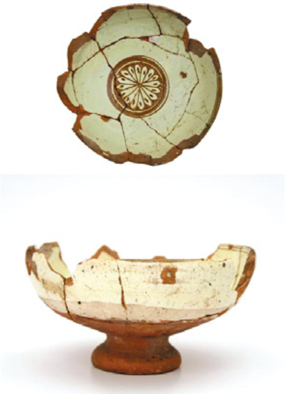

3

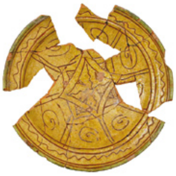

4

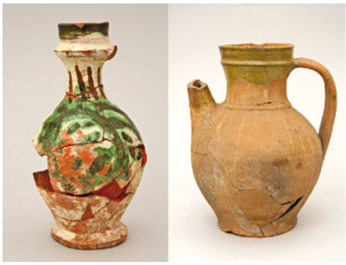

5

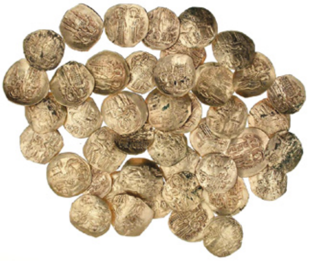

9

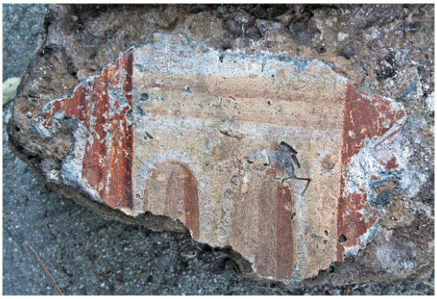

6

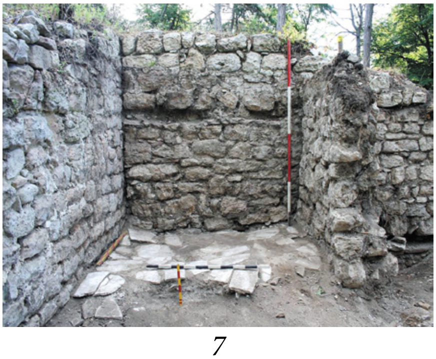

7

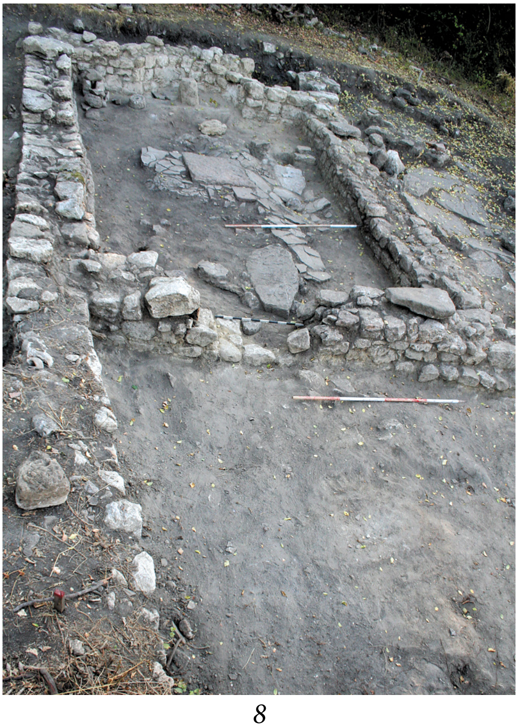

8

Табл. XIV. Кастрици. 1-5. Керамика. 6. Фрагмент стенопис от църквата. 7. Ъгловата кула на крепостта. 8. Църквата. 9. Съкровище с перпери.

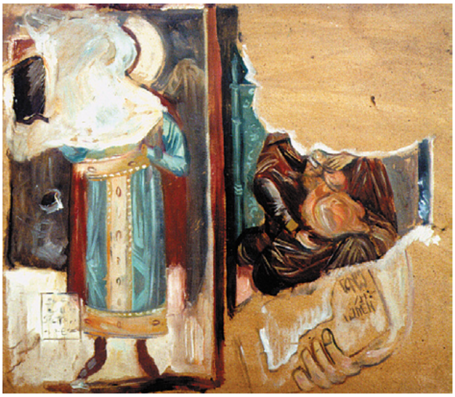

1

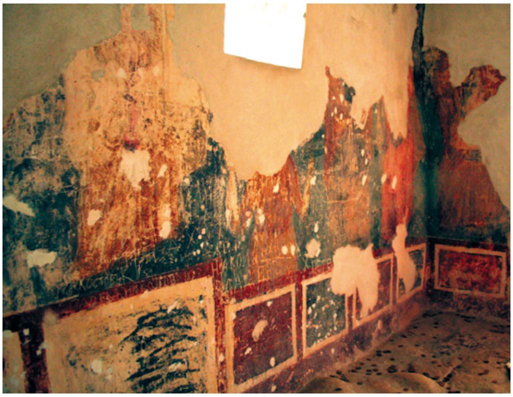

2

3

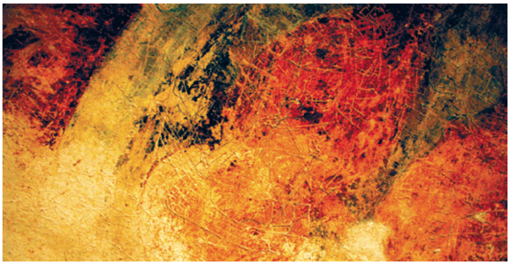

4

5

6

Табл. XV. Аладжа манастир. 1. Стенописите в църквата според рисунка на М. Сакъзов. 2. Стенописи върху южната и западната стени на параклиса. 3. Главната църква-католикон. 4. Кораб-графит върху тавана на параклиса. 5. Олтара на католикона. 6. Екстериор

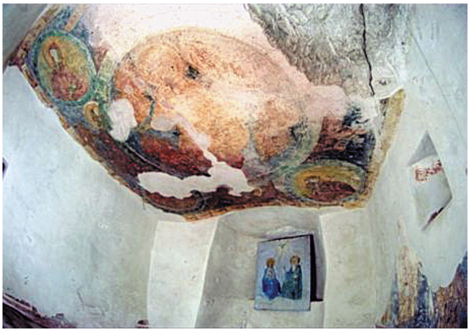

1

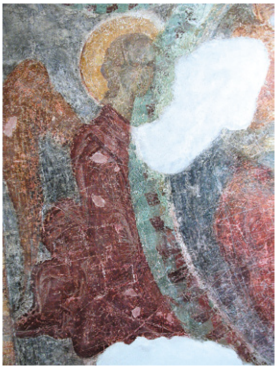

2

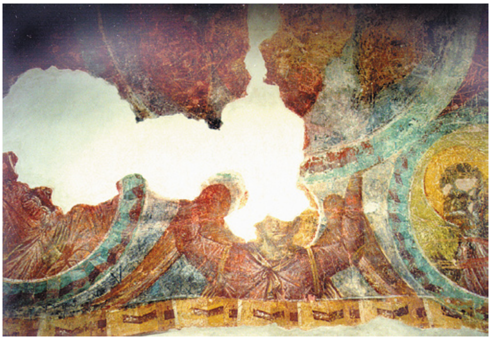

3

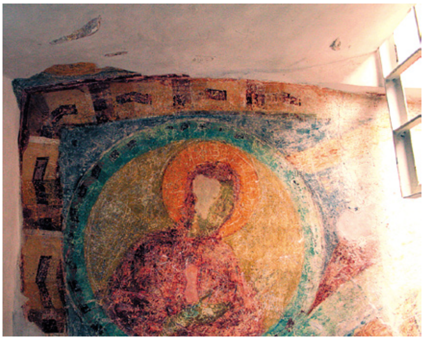

4

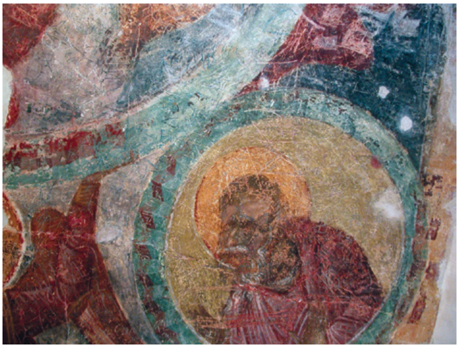

5

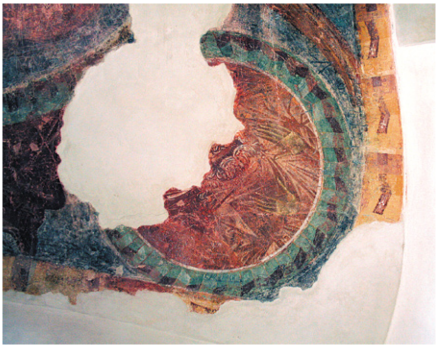

6

7

Табл. XVI. Аладжа манастир – параклис на горния етаж. 1. Интериор. 2. Ангел 3. Ангел подържащ мандролата върху тавана. 4. Богородица. 5. Апостол Павел. 6. Апостол Петър. 7. Панорамен поглед към обителта.